

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

Dispelling Desolation: The Expansion of Arab Settlement in the Sharon Plain and the Western Part of Jabal Nablus, 1700-1948

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/2vp7w3xr>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2022-02-24

Peer reviewed

הפרכת השממה: ההתיישבות הערבית המתרחבת בשרון ובמערב הר שכם, 1700-1948

רועי מרום

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
מונוגרפיה

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי המזרח התיכון והאסלאם

פברואר, 2022

הפרכת השממה: ההתיישבות הערבית המתרחבת בשרון ובמערב הר שכם, 1700-1948

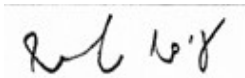
מאת: רועי מרום
בהנחיית: פרופסור מחמוד יזבק
ד"ר עידו שחר

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
מונוגרפיה

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי המזרח התיכון והאסלאם

פברואר, 2022

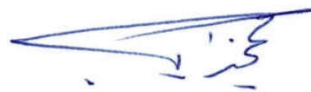
תאריך 24.2.2022

מאושר על ידי

(מנחה העבודה)

תאריך 24.2.2022

מאושר על ידי

(מנחה העבודה)

תאריך _____ מאושר על ידי _____
(יו"ר הוועדה ללימודי תואר שלישי)

Read it not as a dead record of a former world or of an extinct race, but as a living picture of manners and of a land, which can still be studied by any who will devote themselves to the task.

(C.R. Conder, *Tent Work in Palestine*, 1878, Vol. 1: xxi).

הכרת תודה

כל מסע ארוך מתחיל בצעד קטן, וכל עבודה רחבת היקף שעליה עמל החוקר במשך מיטב שנותיו ראוי שתתחיל בהכרת תודה לאלה שהדבר לא היה מתאפשר בלעדיהם.

זכות ראשונים שמורה לד"ר איתן אילון, לפרופ' אבי ששון ולפרופ' דוד גרוסמן, שעוררו את יצר הסקרנות, וטיפחו בי את חוש המחקר עוד בנעוריי. מורי, פרופ' מוסטפא כבאה ופרופ' יוסי בן-ארצי, הנחוני בראשית הדרך, ומנחי, ד"ר עידו שחר ופרופ' מחמוד יזבק, ליוו אותי ביד אמונה אל קו-הסיום.

לצוותים המיומנים של ארכיון תולדות ההגנה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון הקרן הבריטית לחקר פלשתינה בלונדון (PEF) ולעובדי עשרות הארכיונים המקומיים אותם פקדתי במהלך לימודיי.

לעמיתי וידידי בכפרים ובמחנות הפליטים הפלסטיניים בארץ, בשטחים ובירדן, על שפתחו בפניי את דלת ביתם, לימדוני את הגיאוגרפיה המקומית, ושטחו בפניי משניות נוספות מימים עברו.

לרשת הרחבה של המכרים והידידים שפיתחתי באזור ה"משולש": תודה מיוחדת לבני משפחות קאסם עבד אל-קאדר באל-טיבה ומשפחת מנצור באל-טירה, שלימדו אותי "לבנות מסגדים" באשר הלכתי. לג'מאל ג'אבר ולמורה צדקי אדריס המנוח על הסיוע בתיאום ועריכת הראיונות. לחברי מר אחמד ג'ל'ולי, ולעמיתי, העיתונאי נסים אבו ח'יט על שהעמידו לרשותי את הארכיונים המשפחתיים שברשותם. למר מצטפא מראר המנוח, למר אמין מחמד ענתר המנוח, למר אבראהים סעיד ראבי, לבני משפחת חאמד אל-מצרי, לשיח' ג'אבר ג'אבר, למורה צפות אל-ח'טיב, לאסמאעין אל-עזוני ולאבו באסל אל-עודה מג'ל'וליה; לאחמד אל-מתאני ולבני משפחת אל-ג'יוסי מקלנסוה; ולחברי פורום המשולש לשמירה על המורשת בראשות אבראהים מואסי ובני משפחת אבו א'אסיה בבאקה אל-ערביה; ל"זקני ג'ת", מר מחמד חסני נגיב כעוש וחכים סמארה מג'ת, שסייעו לי בתיאום ראיונות, והעמידו לרשותי את הארכיונים המשפחתיים יקרי-הערך שברשותם; למר עלי חסן זידאן ומר סעיד זידאן מימא; למורה הדרך המנוח אבו ח'אלד אבו ע'זאלה מירושלים, שנתלווה אליי ברבים ממסעותיי, ולעוד "אצחאב" (רעים) רבים וטובים שקצרה היריעה להזכיר את תרומתם וידידותם ארוכת השנים.

לפרופ' הלל כהן שעץ עצה נחוצה, ולידידי הטובים, אנשי השטח והמעשה, ענבר קטלב, אלכס גרינברג, עמית מנדלסון, עמר רביע, רמי יוספי ואפי יפתח, שפתחו דלתות ושערים ברגעים הנחוצים. לחברי ובני משפחתי שתמכו בי לאורך השנים הארוכות.

אני אסיר תודה לקרן עמיתי עזריאלי על הענקת מלגת הלימודים לתואר שלישי, שהייתה חיונית מעין כמוה להשלמת המחקר. כמו כן ברצוני להודות לחוג עמיתי קק"ל באוניברסיטת חיפה ולרשות ללימודים מתקדמים על המלגות הנוספות להן זכיתי בראשית לימודיי באוניברסיטה.

תבורכה ידיהם עד אחרית הימים.

תוכן העניינים

VI	תקציר.....
XVI	רשימת טבלאות.....
XVI	רשימת מפות.....
XVII	רשימת איורים.....
1	פתח דבר.....
2	מבוא.....
23	1. נספח - נקודות ההתיישבות לפי מרחב ותקופה.....
24	פרק א: ההתיישבות הערבית בשרון בראי המחקר הקיים: היסטוריוגרפיה, מתודולוגיה ומקורות.....
24	1. מושגי יסוד בגיאוגרפיה יישובית.....
27	1.1 גיאוגרפיה יישובית של הכפר הערבי.....
29	2. היסטוריוגרפיה.....
30	2.1 מחקרים שהפכו למקור ראשוני: ספרות הנוסעים והאתנוגרפיה הציונית עד להקמת המדינה.....
32	2.2 "הכפר הערבי": הכתיבה בעברית.....
32	2.2.1 תקופת המנדט: אתנוגרפיה של חברה חיה.....
	2.2.2 החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית: השפעת הגורמים הפיזיים על ההתיישבות ו"תיזת השקיעה היישובית" של עמירן וקרמון.....
33	2.2.3 הגיאוגרפיה המסורתית של הכפר הערבי: גדעון גולני.....
38	2.2.4 האנתרופולוגיה של הכפר הערבי: המודל הסגמנטרי וחסידיו.....
42	2.2.5 דוד גרוסמן: מחקרים חבליים העוסקים בתפרוסת האוכלוסיה (גיאוגרפיה חבלית של יציבות וחוסר-יציבות יישובית).....
45	2.2.6 הסקרים הארכיאולוגיים: התקופה העת'מאנית כתקופת פריחה התיישבותית.....
52	3. כפר בדד ישכון: ההתיישבות הערבית בהיסטוריוגרפיה הערבית.....
53	2.3.1 מדרש מקומי למטרות לאומיות: ספרי הכפרים.....
54	2.3.2 דומאני ואסכולת אל-נג'אח: ניצני המחקר ההיסטורי-רגיונלי הפלסטיני.....
56	2.4 משפטי קרקע בחסות שלטון אימפריאלי: עיצוב זכויות הבעלות, החזקה והשימוש בקרקע.....
58	2.5 השפעת הדיגיטציה על התפתחות המחקר.....
60	3. מקורות.....
62	4. הערה מתודולוגית.....
68	4.1 אמות מידה לביקורת המקורות.....
68	4.2 ראינות והיסטוריה בעל-פה כמקור היסטורי לחקר ההתיישבות בשרון.....
69	4.2.1 דרך עריכת הראיונות.....
73	
77	פרק ב: רמת הכפר – ייסוד כפרים, חורבנם ושיקומם.....
78	1. מהו כפר?.....
83	2. גישות להסברת דינמיקה יישובית במחקר.....
84	2.1 הסברים אורגניים – תהליכיים.....
87	2.1.1 התקבעות יישובים.....
89	2.1.2 פרדיגמת השקיעה היישובית.....
92	2.2 הסברים אירועיים.....
93	2.3 הסברים היסטוריים-מבניים.....
95	2.4 גישה אינטגרטיבית.....
98	3. המערכת היישובית במאות ה-16 וה-17.....
103	4. תמורות יישוביות במאות ה-18 וה-19.....
110	4.1 תפקיד שיח'י הנאחיה בעיצוב התפרוסת היישובית.....
116	4.2 הגירת בני סעד מג'אלוד והקמת אל-טיבה אל-תחתא.....
118	4.3 הדחת השיח' שביטה, והקמת מסכה, כור וג'וס החדשות.....
127	4.4 מסע אבו אל-ד'הב ללבנט, ויסוד אל-טירה; חורבן צופין והקמת קלקיליה.....
141	4.5 חורבן באקה אל-שרקיה והקמת יישובי הנזלאת.....
145	4.6 חורבן כפר אל-דיכ ועזון עתמה והקמת באקה אל-ע'רביה וג'ת.....

151	4.7 קאקון ושכנותיה: שיקום למרות פלישות וחורבן
156	4.8 כפרי הבת: התקבעות ישובית באזור המחקר
165	4.9 ביצות ומגפות: השפעת גורמים אקולוגיים ותברואתיים על ההתיישבות
168	4.10 יסודות זרים מול צמיחה מקומית: ההגירה ממצרים והשפעתה על המערך היישובי
177	4.11 נוודים ותושבי קבע: התנוודות פלאחים, התנחלות נוודים
186	5. סיכום
190	פרק ג: רמת המרחב – הע'אבאת – יער השרון כמרחב התיישבות
192	1. הבניות כלכליות-מנהליות של המרחב
193	1.1 הנאחיה: אגד-הכפרים
205	1.2 משבצת הקרקע: קסימה, מזרעה, קריה
211	2. הסדרי שימוש בקרקע באזור המחקר במאות ה-19 וה-20
212	2.1 בעלות, חזקה ושימוש
216	2.2 משאע (בעלות משותפת)
220	2.3 מזארעה (החכרה)
221	2.3.1 המזארעה באדמה מישורית
222	2.3.2 המזארעה באדמת טרשים (תעמיר אל-וער)
228	2.3.3 המזארעה באדמת מטעים (צ'מאן)
229	3. יער השרון - הע'אבה - כמרחב התיישבותי
233	3.1 סקירה היסטוריוגרפית
233	3.1.1 מערכת הע'אבאת: ביטוי לחקלאות עונתית ביער השרון
236	3.1.2 מערכת הע'אבאת: תולדה של פסטורליזם בשולי הביצות
237	3.2.3 מערכת הע'אבאת: בבואה לתהליכי פיתוח עצמיים
238	3.2.4 הפעילות האנושית בע'אבאת לאור הסדרי שימוש בקרקע והסדרתם בבתי המשפט
241	3.2 התמונה ההיסטורית העולה ממחקר זה
247	3.3 ע'אבת ג'יוס וע'אבת אל-עבאבשה: משארי עבר וההתיישבות הערבית
247	3.3.1 ע'אבת ג'יוס
258	3.3.2 ע'אבת אל-עבאבשה
265	3.4 ע'אבת אל-טירה וע'אבת מסכה: חזקה כמנהג הכפר
266	3.4.1 ע'אבת אם עליקה
269	3.4.2 משאע ח'ור אל-כטם
273	3.4.3 ע'אבת מסכה
279	3.5 ע'אבת בית ליד וע'אבת עזון: ניגודי עניינים בין תושבי ההר והמישור
279	3.5.1 ע'אבת בית ליד
284	3.5.2 ע'אבת עזון
292	4. סיכום
295	פרק ד: רמת המשפחה: משפחת חנון
297	1. זהויות ותפקידים חברתיים באזור המחקר
298	1.1 תיאוריות של שארות, ליניאג' וסגמנטריות וביטויין המעשי בחברות מזרח-תיכוניות במאה ה-20
302	1.2 אָסְרָה וְחַמוּלָה: המשפחה הגרעינית והמשפחה המורחבת
307	1.3 נישואין ואסטרטגיות חיתונים
316	1.4 משקי בית, קליינטים ובני חסות (אתבאע)
321	1.5 בעלי ברית (אחלאף)
324	1.6 עבדים (עביד)
326	2. ביארת חנון כמרחב התיישבות
328	2.1 פרדס בין טול-כרם ליפו: ייבוא הפרדסנות הערבית לשרון בשלהי המאה ה-19
333	2.2 משפחת חנון ואחוזתה בימי מלחמת העולם הראשונה
338	2.3 אחוזת חנון בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20
340	2.4 ההתפתחות המשקית של ביארת חנון בשנות ה-40 של המאה ה-20
344	2.4.1 מערב-רב לערב חנון: צמיחתו של קיבוץ קולקטיבי בשירות המשפחה

3.	משפחה, אדמה, התיישבות: משפחת חנון בין השלטונות המנדטוריים, החברה הערבית והיישוב העברי	348
	בתקופת המנדט	348
3.1	משפחת חנון בראשית תקופת המנדט הבריטי (1918-1928)	348
3.2	מגעים עם הישוב ומאבק פנים-ערבי: משפחת חנון בשנות השלושים (1928-1937)	351
3.2.1	מכירת קרקעות מאחוזת חנון להתיישבות העברית	351
3.2.2	המכרת וגם שמרת? רשיד חנון, סמיר אל-חאג' אבראהים ובעיית השמירה העברית בשרון	356
3.2.3	משפחת חנון בצל המרד הערבי: התנקשויות ובריחה	358
3.3	אנשי שלטון ושררה: משפחת חנון (1937-1948)	362
3.3.1	מסחר בקרקעות והשפעותיו על ההתיישבות בשרון	363
3.3.2	פעילות למען השלטונות והשתלבות במנהל המקומי	369
4.	מלחמת 1948 ואחריתה של ביארת חנון	370
5.	סיכום	374
	פרק ה: דיון מסכם	377
1.	תרומה מתודית: הגישה האינטגרטיבית	379
2.	תרומה אמפירית: תהליך יישובו מחדש של השרון	383
3.	תרומה תיאורטית: משתנים פיזיים ואנושיים בהתפתחות מערכת יישובית ערבית	390
	ביבליוגרפיה	395
1.	מקורות ראשוניים:	395
1.1	ארכיונים מוסדיים	395
1.2	ארכיונים פרטיים:	397
2.	מקורות משניים:	398
2.1	מקורות משניים בעברית ובערבית	398
2.2	מקורות משניים בשפות לועזיות	419
	ملخص باللغة العربية	أ

הפרכת השממה: ההתיישבות הערבית המתרחבת בשרון ובמערב הר שכם, 1700-1948

רועי מרום

תקציר

עבודת הדוקטורט מתארת ומסבירה את הגורמים האנושיים שחוללו את התמורות בפריסה המרחבית של ההתיישבות הערבית בשרון ובמערב הר שכם (השומרון), ובמאפייניה הגיאוגרפיים, החברתיים והכלכליים, בין השנים 1700 – 1948. המחקר משרטט את תהליכי ההתיישבות במשך התקופה הנדונה, תוך זיהוי יישובי המוצא של המתישבים ותיאור נסיבות הגעתם והתבססותם באזור המחקר, ובהמשך לכך מאפיין את מערכות הבעלות, החזקה והשימוש בקרקע שרווחו ברמת הכפר, המרחב והמשפחה. לשם כך נעשה שימוש במקורות ראשוניים של החברה הנחקרת, כמו גם במקורות עתי'מאניים ובריטיים, ובספרות נוסעים.

ההתיישבות הערבית בארץ, למגוון סוגיה, מרחביה ותקופותיה, זכתה לתשומת לב מראשית המחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי של ארץ-ישראל/פלסטין (להלן לאורך העבודה: הארץ). במשך עשרות שנים שלטה במחקר גישה דטרמיניסטית הרואה במאפיינים הפיזיים של המרחב כמסובב העיקרי (לצד גורמים חיצוניים כגון הגירות מחוץ לאזור והתיישבות אירופאית-ציונית) לתמורות בפריסה היישובית הערבית. בהשראת תיזת השקיעה בחקר האימפריה העת'מאנית, ומתוך נקודת מבט מערבית אירופוצנטרית, תוארה ההתיישבות הערבית בארץ כגורם פסיבי הנכנע למגבלות הסטטיות של הסביבה הטבעית. חוקרים ציוניים ראו במפעל הציוני את המסובב העיקרי למודרניזציה של הארץ, וזאת בזיקה ברורה לנרטיבים לאומיים הכורכים את "גאולת הארץ" בשיבת העם היהודי לארץ מכורתו. במישור המתודולוגי, גישה זו התאפיינה בהסתמכות פוזיטיביסטית על מקורות, שהתבררו לימים כדלים ובלתי-מהימנים, כגון תיעוד קרטוגרפי ונרטיבי חיצוני (המכונה במחקר בשם "ספרות הנוסעים").

במחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי של המזרח התיכון עדיין שולטת ביד רמה פרדיגמת הרגיון בעלת הנטיות השמרניות. "רגיון" הוא חבל הארץ, המשמש כיחידת הבסיס לניתוח גיאוגרפי, שנתחם לפי שיקולים גיאוגרפיים-פיזיים (טופוגרפיה) או פוליטיים (גבולות). הנחת היסוד של הגיאוגרפיה הרגיונלית היא קיומם של מאפיינים משותפים ברי-מדידה ואפיון למרחב המוגדר כרגיון. ברוח פרדיגמת הרגיון, דנו חלק מהגיאוגרפים העבריים ב"כפר" כישות מרחבית מונוליתית, מבלי לתת את הדעת על ההטרוגניות הרבה בזהות תושביו, מבניו החברתיים וזיקותיו התרבותיות, הדתיות, הכלכליות והפוליטיות לכפרים הסמוכים – שכוננו יחדיו את המארג החברתי-כלכלי-פוליטי המכונה במחקר "הכפר הערבי". כמו כן,

ההתבססות על פרדיגמת הרגיון הובילה לכך שההתיישבות הערבית נחקרה במנותק ממארג קשרי המסחר, החברה והמנהל של הלבנט העת'מאני. כל דיון היסטורי תחום מטבעו במרחב ובזמן, ומכאן שהוא דיון בעל מאפיינים רגיונליים. יחד עם זאת, כפי שיוסבר להלן, צורת הניתוח בעבודה הנוכחית הינה רב-מימדית והיררכית, תוך דחיית סיווגו של הרגיון כבעל מאפיינים מונוליטיים. תחת זאת, העבודה מבליטה את ההטרונגיות הרבה ביחסי הגומלין בין צורות ההתארגנות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות ברמת האזור, הישוב והמשפחה, ובזיקה למארג החיים באזורים משיקים.

ברבות השנים חלו **תמורות רבות במחקר ההיסטורי**, שטרם חלחו במלואן לחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ: פותחו פרדיגמות מחקר חדשות (תוך דחיקת "תיזת השקיעה" לשולי השיח המחקרי המקובל), אותרו מקורות מקומיים בערבית ובתורכית-עת'מאנית, וגובשו מתודולוגיות מחקר חדשות כגון מחקר מיקרו-היסטורי ומחקרי מערכות לניהול ידע גיאוגרפי-מרחבי (GIS). כמו כן, החל משנות התשעים של המאה העשרים החלו להתפרסם מחקרים היסטוריים מאת חוקרים פלסטיניים מהשורה הראשונה. מחקרים אלה תרמו תרומה משמעותית להארת פניה של ההתיישבות הערבית מתוך נקודת מבטם של התושבים הערבים עצמם, לאור נרטיבים בעלי משמעות לחברה הנחקרת ותוך שימוש במושגיה העצמיים. ואמנם, עיון מעמיק בספרי הכפרים, המושבתים על המקורות המקומיים והמסורת שבעל-פה, מלמד כי כותביהם התייחסו לגורמים אנושיים דינמיים כגון מלחמות, רפורמות כלכליות, אמונות דתיות, סכסוכים משפחתיים ויוזמות שלטוניות כמחוללים העיקריים לשינויים התכופים בדפוסי ההתיישבות. ממקורות אלה מתקבל הרושם ששינויים אלו מוסברים טוב יותר ברמת המשפחה (יחידת בסיס חברתית) מחד גיסא, ורמת אגד הכפרים (יחידה הבסיס המנהלית) מאידך גיסא. התמקדות היתר במגבלות הפיזיות של הסביבה הטבעית בתיאור התמורות ההיסטוריות שללה מן האדם את הסוכנות שלו כגורם פעיל המסוגל לעצב את הנוף במסגרת יחסי הגומלין שלו עם הסביבה. בהתאם ללקונות שתוארו לעיל, מחקר זה מציב במוקד הדיון דווקא את הגורמים האנתרופוגניים, מעשי ידי האדם, ומסביר כיצד בני אדם התיישבו ופיתחו את הנוף למרות מגבלותיו הטבעיות.

במישור ה**מתודולוגי**, נעשה שימוש אינטגרטיבי במקורות העצמיים של החברה הנחקרת, המציעים הסברים חלופיים, מפורטים ומשכנעים יותר, לתמורות בפריסה היישובית.¹ השמת הדגש על הגורמים האנושיים, הדינמיים, מתוך נקודת מבט הבנייתית-היסטורית, שופכת אור על היבטים שלא זכו להתייחסות שיטתית עד-כה במחקר אודות ההתיישבות הערבית. פרספקטיבה שכזו סייעה לעמוד על התפקיד שמילאו השלטונות והאליטות המקומיות בפיתוח כלכלי-חברתי, ועל הזיקות שבין מסגרות

¹ תעודות שלטוניות רשמיות (כגון מפקדי אוכלוסין, מרשמי טאפו, ספרי תח'מיס ו"סקרי כפרים" סטטיסטיים); ארכיונים משפחתיים; תיקים משפטיים (העוסקים בהסדר קרקעות, בסכסוכי בעלות על קרקעות ועל רכישתן); דו"חות מודיעיניים; עדויות בעל-פה; ספרות אתנוגרפית (כולל ספרי כפרים); תיעוד קרטוגרפי; ספרות נוסעים; סקרים שטח; דו"חות ארכיאולוגיים ועיתונות היסטורית.

הזדהות חברתיות דינמיות לבין תמורות במערך ההתיישבותי. כמו כן, היא אפשרה לבצע הערכה מחדש של תהליכי נדידה, התנוודות והתיישבות בלבנט העת'מאני. שימוש בכלי המחקר החדשים, כגון GIS, עזרה לחשוף דפוסי מעבר מורכבים שאינם ניכרים לעין במבט ראשון, ולהפיק תוצרים מדויקים יותר ממפות משורטטות-ביד. בכך, המחקר הנוכחי מספק תמונה טובה יותר של היבטים נבחרים בהתהוות התפרוסת ההתיישבות הערבית – ובכלל זה, מוביל להבנה טובה יותר של תהליכי ההתיישבות היהודית במרחב.

כמעבדה היסטורית נבחר **אזור השרון ומערב הר שכם** (להלן: **אזור המחקר**), בהיותו חבל ארץ שעמד במוקד מחלוקות היסטוריוגרפיות רבות בגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ. השרון הוא חלק אינטגרלי מהליבה היישובית של מדינת ישראל לאורך מישור החוף, שנתפס כדליל אוכלוסין ובלתי-מפותח. חוקרים ישראלים כגון גרנובסקי (גרנות), עמירן וקרמון דנו בדפוסי ההתיישבות הערבית ה"מסורתית" בשרון בכדי להנגיד אותה ולהעמידה בכפיפות טמפורלית, פְּמוֹתִית ואִיכוֹתִית, להתיישבות העברית-הציונית החדשה. אירועי הנכבה, שבמהלכם נחרבו מרבית היישובים הערביים בשרון, הובילו למיקוד תשומת הלב המחקרית בתמורות הכלכליות והדמוגרפיות שהתחוללו בכפרים שונים באזור המחקר, הגם שלא בהתיישבות הערבית בו כמכלול, במסגרת הדיון ההיסטוריוגרפי בדבר לידת בעיית הפליטים הפלסטינים (מצדם של וליד אל-ח'אלדי ובני מוריס).

בצל הסכסוך הפלסטיני-ציוני, הראיות ההיסטוריות הנוגעות למאפייני ההתיישבות הערבית באזור עוֹנְתוֹ והפכו לשוליות בוויכוח הפוליטי על הזכות להגדרה עצמית בארץ. כותבים ערבים, כגון עראר ואל-תיתי, הציגו תמונה מוגזמת של רצף יישובי אוטוכטוני ורציף במישור מאז ימי האיובים. מן הצד השני, הוצג השרון בהקצנה כדוגמא הקיצונית ביותר לרגרסיה תרבותית בארץ. חוקרים ציוניים, בפרט, תיארו בכתבתם את השרון ערב ההתיישבות היהודית כארץ-שוממה, המנוקדת באוהלי בדואים ובמיעוט כפרים, וקישרו את המפעל הציוני להפרחת השממה, לפיתוח וקדמה טכנולוגית, ולמודרניזציה חברתית-כלכלית של האזור. לצד התהפוכות הפוליטיות שעיצבו את קורות המרחב במחצית השנייה של המאה ה-20, חלו בלימודי המזרח התיכון ובגיאוגרפיה ההיסטורית תמורות מרחיקות-לכת במתודולוגיות המדעיות ובדרכי העבודה עם מקורות, והופנה זרקור לעבר מקורות בכתב ובעל-פה שלא זכו לתשומת לב עד כה. העבודה הנוכחית היתה הזדמנות אחרונה לתעד ולנתח באופן שיטתי את קורפוס הידע המקומי הנעלם של ההתיישבות הערבית המקומית בשרון ובמערב הר שכם, ולדון בו כמסד ללימוד מעמיק של המרחב הכפרי בשלהי התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, באזור זה ובאזורים אחרים בארץ ובלבנט בכלל.

תקופת המחקר - במאה ה-17 קרסה המערכת היישובית במערב אזור המחקר, בד בבד עם דעיכה דמוגרפית רחבה במזרח התיכון. עדותם הדוממת של סקרים ארכיאולוגיים ומקורות בכתב מעידים כי החל במאה ה-18 התרחב הישוב הערבי מחדש, ואף הגיע לפריסת-שיא בפעילות האנושית (של תושבי קבע

ונוודים) שלא נראתה כמוה במישור מאז שלחי התקופה הביזנטית. העבודה שבפנינו מבקשת לתאר תפנית זו ולהסביר את התהליכים האנושיים שחוללו אותה מראשית המאה ה-18 ועד פרוץ מלחמת 1948. תקופת המחקר נקבעה לשנים 1700-1948. תקופה זו מתאפיינת בתהליך מובהק של חידוש והרחבת התיישבות הקבע בשרון, ותחילת עיבודן של חלקות אדמה נרחבות ביער האלוניים. ברובד המקורות, מפנה המאה ה-18 מהווה נקודת זמן שבה עומדים לרשותנו לראשונה מקורות מקומיים עשירים, המאפשרים לשחזר את התמורות היישוביות המתחוללות במרחב. מקורות אלו מספקים מסד נתונים איתן, המהווה אלטרנטיבה ראויה, ועדיפה, למקורות החיצוניים בהם נעשה שימוש בעבר. שנת 1948 נבחרה כשנה המסיימת משום שהיא מהווה את נקודת המפנה והשבר ההיסטורי בהתפתחות היישוב הערבי, על רקע הקמת מדינת ישראל וחורבן מרבית הכפרים בשרון במלחמת 1948. אין ספק כי המלחמה חוללה תמורות גיאופוליטיות וכלכליות דרמטיות, ששינו מן היסוד את דפוסי ההתיישבות, הדמוגרפיה והבעלות על האדמות באזור המחקר, והשפעותיה לפיכך חורגות מעניינינו של המחקר הנוכחי.

התיחום הגיאוגרפי של אזור המחקר, עם גבולותיו המתפתלים, עשוי להיראות במבט ראשון כשרירותי. יחד עם זאת, הוא הוגדר לפי המרחב החברתי – קרי אזורי המוצא של התושבים שהשתתפו בהרחבת התיישבות הקבע במישור, והוא מתכתב עם חלוקות מקומיות של המרחב. באזור המחקר נכללים המישור שבין נחל חדרה בצפון לבין נהר הירקון בדרום, הכפרים שבעלותם היו אדמות במישור וכפרים הקשורים אליהם בתהליכי ההתיישבות בתקופה הנחקרת. מבחינה חברתית-היסטורית, לאזור המחקר מאפיינים משותפים, המבדילים בינו לבין האזורים המשיקים בו. לכאורה, יצירת הזיקות בין אזור השרון שבו יציבות יישובית נמוכה לבין הרי שכם שהיו מהיציבים ביותר בארץ מבחינה יישובית, אינה טבעית. יחד עם זאת, על אף העובדה שאזורים אלה שונים בטופוגרפיה ובהיסטוריה היישובית שלהם, דפוסי ההתיישבות בהם קשורים זה בזה בקשרים היסטוריים הדוקים.

מצד צפון תחום אזור המחקר בנפות חיפה וגינין המנדטוריות. אזורים אלו נבדלו מאזור המחקר במבנה החברתי-כלכלי שלהם ובהרכב האוכלוסייה עוד בשלהי המאה ה-18, אך ההבדלים נהיו ניכרים במיוחד בשלהי המאה ה-19, עת יושבו והתיישבו באזור שמצפון לחדרה קהילות לא-ערביות של צ'רקסים, בוסנים, תורכמאנים, מוגרבים ויהודים אירופאים כתוצאה ממעברי אוכלוסייה חוצי-ארצות. כמו כן, המשטר הקרקעי ששלט באזור שמצפון-מזרח לאזור המחקר התאפיין בכפרים שמרבית אדמותיהם היו בבעלות משפחות עבד אל-האדי בעראבה ובגינין, להבדיל מדרכי ארגון אחרות של העיבוד על בסיס משפחתי-חמולתי בכפרי אזור המחקר, שאדמותיהם היו בבעלות מקומית.

מצד מערב אזור המחקר תחום בחופי הים התיכון, מעגני החופים שלאורכו קישרו אותו לנתיבי המסחר הימיים לאורך חופי הלבנט. מצדו המזרחי, מקושר אזור המחקר קשר הדוק למערך החברתי של הרי שכם, וגבולו נקבע כך שנכללו בתחומו כל כפרי ההר שלהם אדמות או כפרי בת במישור. האזור

שמדרום לירקון היה שזור במארג האנושי של כפרי מישור החוף הדרומי ושפלת יהודה. מישור החוף היה יעד להגירות הרבות שבאו מכיוון דרום ירדן, מדבר הנגב, צפון סיני ומצרים. כתוצאה מכך, התהוו בחוליות (רמאל) וביערות האלון (הע'אבאת) שבתחומו ריכוזי נוודים שהחשובים שבהם באזורנו היו ערב אל-חוארת' ונספחיהם באגן נחל אלכסנדר מחד גיסא וערב אל-עוג'א בהנהגת משפחת השיחיים אבו כשכ שבסביבות נהר הירקון (נהר אל-עוג'א).

שטחו הכולל של אזור המחקר הוא 1,172.39 קמ"ר, המחולקים פחות או יותר באופן שווה בין המישור וההר. חלקו המערבי של אזור המחקר מהווה חלק ממישור החוף. תצורות הנוף הדומיננטיות באזור זה הן גבעות חול אדום (חמרה), שהיו בעבר מיוערות (ע'אבאת); המרזבה המזרחית למרגלות ההרים, ושטחי ההצפה מרובי הביצות באגני הנחלים (נחל חדרה, נחל אלכסנדר, נחל פולג ונהר הירקון). חלקו המזרחי של אזור המחקר, לעומת זאת, נופל רובו ככולו בהרי שכס. אזור ההר מתאפיין בטופוגרפיה מגוונת וקשה לעיבוד כגון גבעות ורכסים המבותרים בגאיות ובעמקים אלוביאליים צרים. בתקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי נכללו באזור כ-239 אתרי ישוב (ראו טבלה 1).

1945	1938	1931	1922	1871	1835	1799	1750	1700	1596	מס' נקודות היישוב	
79	78	78	54	44	39	35	37	34	41	108	ההר
53	54	50	38	32	11	12	6	6	9	82	המישור
40	41	41	32	25	21	14	10	9	22	49	אזור המערב
172	173	169	124	101	71	61	53	49	72	239	סך הכל

טבלה 1 מספר אתרי ההתיישבות הכולל לפי מרחב ותקופה

מבחינה דמוגרפית, אזור המחקר הוא חבל ארץ הומוגני למדי. בדומה לרוב הר שכס, התושבים בו היו מוסלמים סוניים. בהר שכס ניתן למצוא, עם זאת, שתי קבוצות משאר אתנו-דתיות: שומרונים ונוצרים, שעקבותיהן ניכרים באזור המחקר. במאות ה-15 וה-16 התאסלמו אחרוני השומרונים שחיו באזור, והנותרים שדבקו בדתם עזבו לשכס בשנת 1035 לה' (1625/6). מרבית הנוצרים היגרו לאזור המחקר מסביבות שכס בחיפוש אחר עבודה. כך, נוצרה לה פזורה נוצרית דלילה בעזון, ענבתא ופרעון. קהילה נוצרית של ממש התפתחה רק בטול-כרם בתקופת המנדט.

מעברי האוכלוסייה המתמשכים מן ההר ומן החוף הרחיבו את היקף הפעילות האנושית בשרון, לעתים קרובות במתכונת של נדידה-עונתית (transhumance) בין ההר למישור. הנתונים שאספתי מצביעים על גידול עקבי באוכלוסייה הכללית, במספר נקודות הישוב ובמספר התושבים הממוצע לנקודת יישוב (מ-26,397 תושבים לערך בשנת 1870 ל-87,480 בשנת 1945). הגידול הדמוגרפי הניכר (פי 3.5 בתוך כ-75 שנה) הוביל לצמצום בשטח החקלאי הזמין לכל נפש, ועקב ריבוי הטרשים באזורי ההר, גבר הצורך

בהכשרת שטחי עיבוד חדשים הן בהר והן במישור, והדבר עודד חניה עונתית (תעזיב) והקמת כפרי בת. תהליך השבחת הנוף היה כרוך, מטבע הדברים, בפיתוח צורות חדשות של ארגון פוליטי, כלכלי וחברתי בהתאם לתנאים הטכנולוגיים והסביבתיים המשתנים. בעוד שאוכלוסיית ההר היתה כפרית ויושבת קבע, במישור החוף חיו לצד הפלאחים אוכלוסיות נוודיות או נוודיות-למחצה (בניב המקומי: ערב רחל). תושבי העיירות המתפתחות, בתורם, נותרו בעלי תרבות פלאחית, כפרית וחקלאית, ואילו תהליכי אקולטורציה של אימוץ תרבות עירונית באו לידי ביטוי רק בקרב חלק מהאליטות העירוניות בטול-כרם ובקלקיליה בשלהי תקופת המחקר (ראו פרק ד).²

מבנה העבודה מאזן בין העושר הרב של המקורות העומדים לרשותנו, לבין הצורך לשמור על מסגרת מחקרית ממוקדת בהיקף הנדרש לעבודת דוקטורט. הפרק הראשון של העבודה הוא פרק מתודולוגי, שמספק מסגור תיאורטי, מתודולוגי והיסטוריוגרפי למחקר. הדיון ההיסטוריוגרפי מלמד כי אחת המגרעות המרכזיות של הקורפוס המחקרי הקיים הוא התמקדות המחקרים השונים באחת משלוש רמות ניתוח שונות: הכפר, המרחב והמשפחה. כל אחת מרמות הניתוח מדגימה אמנם היבטים אחרים של תופעת ההתיישבות הערבית, אך האינטגרציה ביניהן הכרחית לשם הצגת תמונה אמינה ומפורטת יותר של השפעת המשתנים האנושיים על ההתיישבות כמכלול. כך לדוגמא, הכפר, כמרחב חברתי, מורכב ממשפחות, אך תפרוסת ההתיישבות ומאפייניה – הן ברמת הכפר והן ברמת המשפחה – הושפעו לעתים קרובות ממשנתנים פוליטיים, כלכליים וסביבתיים ברמת המרחב. בהתאם לכך, הממצאים האמפיריים, העולים מהעבודה הוצגו בשלושה פרקים אמפיריים, המדגימים ומבססים את הפרדיגמה המוצעת ברמת הכפר, המרחב והמשפחה. כל פרק מפרקים אלו נפתח בסקירה של המושגים ודפוסי הקיום האנושי ברמת הניתוח הנדונה בו, ולאחר מכן הוא מתעמק במקרה בוחן המבטא וממחיש דפוסים ומושגים אלה. פרק הסיכום קושר יחדיו את הקצוות השונים, ובהתבססו על ממצאי שלושת הפרקים האמפיריים, מעמיד טענות מכליליות ואינטגרטיביות במסגרת מודל חדש להבנת יחסי הגומלין שבין האדם לסביבה הטבעית. להלן תיאור קצר של הטענות המרכזיות שיעלו בפרקי העבודה השונים:

הפרק הראשון הוא **פרק מתודולוגי**. הפרק פותח בהצגת מושגי יסוד בגיאוגרפיה יישובית בכלל, ובגיאוגרפיה יישובית של הכפר הערבי בפרט. לאחר מכן, מוקדש מקום נרחב לדיון היסטוריוגרפי מעמיק, הממחיש כי הנתק שחולל הסכסוך הפלסטיני-ציוני בין מכלולי השיח של חוקרים ישראלים ושל חוקרים פלסטינים, גרם לציור תמונות חלקיות ומעוותות של תולדות ההתיישבות הערבית בשרון ברמות הניתוח (המרחב מול הכפר והמשפחה), המקורות (חיצוניים מול עצמיים) והגורמים המעצבים את פני ההתיישבות (פיזיים מול אנושיים). הפרק מציע מתווה לגישור על פערים אלה באמצעות בחינה אינטגרטיבית של

² זהיר עבד אל-לטיף עינאים ומחמד עבד אל-כרים מחאפטיה (עורכים), פלסטין פי נהאית אל-עצר אל-עת'מאני מן ח'לאל אל-רחלה אלתי קאם בהא מחמד רפיק אל-תמימי ומחמד בהג'ת אל-כאתב תחת ענואן ולאית בירות, עמאן, אל-שרכה אל-ג'דידה לל-טבאעה ואל-תג'ליד, 2000, עמ' 207.

מכלולי השיח והראיות הקיימים בשפות הערבית, התורכית-העת'מאנית, האנגלית והעברית. מתוך דיון במקורות ובאמות המידה להערכתם, מראה הפרק כי **הגישה האינטגרטיבית**, אשר ניצנה ניכרו בעבודותיהם של חוקרים פלסטינים-ישראלים, הינה בעלת עדיפות מחקרית מוכחת על פני קודמותיה, שכן שימוש בה מפיק תועלת הן מן השיטתיות של המחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי בעברית ברמת המרחב, והן מן המקורות העשירים והעמקה הניכרת בכתובה הערבית הפלסטינית ברמת הכפר והמשפחה. נטען, כי זוהי הדרך היחידה שבה ניתן להתגבר על ההטיות האידיאולוגיות בספרות המחקר, ומאידך להשלים חסרים בולטים בהבנת המארג היישובי ההטרוגני והמורכב בשרון בתקופת המחקר.

הפרק השני של העבודה הוא פרק אמפירי העוסק בדפוסי ההתיישבות ברמת הכפר. הפרק מוקדש

לניתוח מקרוב של תהליכי הקמתם, חורבנם ושיקומם של היישובים במורדות המערביים של הרי שכם. טענתי המרכזית בפרק זה היא שהקמת הכפרים הראשונים במישור, כגון מסכה (ליד רמת הכובש), אל-טירה, קלקיליה, אגיליל (גלילות) ואל-שיח' מונס, אינה אפשרית מתוך התבוננות פרטנית בכל כפר וכפר, ללא התייחסות למרקם החברתי-פוליטי ברמת המשפחה ואגד-הכפרים. למשל, יומחש, כי אל-טירה ושכנותיה הוקמו על ידי גולים ומתיישבים מאזור הליבה שבהר עקב לחץ דמוגרפי, שיצרו הגירות מדרום הר חברון לכפרי-האם במערב הר שכם. מאבקים מתמשכים על הסמכות הפוליטית והשליטה במשאבים כלכליים בנפת בני-צעב בין משפחת ג'יוסי ממחנה הקיס לבין מחנה הימן בראשות משפחת טוקאן משכם תרמו גם הם לתהליך ההגירה הזה. המשאחי' לבית ג'יוסי ביקשו להגן על דרכי המסחר ליפו ועל אזור הספר המערבי של נחלתם מפני התקפות של שבטים נוודים ושל יריביהם הגולים – בני משפחת שְׂבִיטָה – שיושבו במסכה הסמוכה לאחר גירושם מג'יוס. פלישת ט'אהר אל-עמר ובעל בריתו "אבו אל-ד'יהב" למישור החוף, לסביבות יפו והר שכם (1771 לספירה), והאיום שהציבו השניים לאוטונומיה הפוליטית והכלכלית של המשפחות התקיפות בהר שכם, היו המחוללים הישירים ליישוב משפחות נאמנות לג'יוסי מן הכפר באקה אל-חטב באתרה של אל-טירה.

השחזור האינטגרטיבי המוצע להתפתחותם של הכפרים מאתגר את התיאורים נטולי-ההקשר לנסיבות הקמת הכפרים בספרות הקיימת. כאמור, בספרות המחקר הגיאוגרפי-היסטורי בעברית יוחסו תמורות במערכת היישובית לשינויים מחזוריים אמורפיים, צפויים ועל-זמניים במערכת היישובית בזיקה למאפיינים הפיזיים הקבועים של הנוף – כגון התיישבות בכפֶּרֶי-בת בקרבת אדמות פוריות עקב גידול דמוגרפי. בספרות הכפרים הערבית, בעלת הצביון האטומיסטי, תוארה הקמת הכפרים לרוב כמתרחשת מתוך ובתוך המערכת החברתית הספציפית של מייסדיו, מבלי להידרש לתהליכי רוחב כלכליים ופוליטיים שעברו על המרחב הכפרי שבתוכו נוסד היישוב. לעומת זאת, במחקר הנוכחי, ייסודם של כפרים, חורבנם ושיקומם, מוסבר מתמורות פוליטיות, כלכליות ודמוגרפיות שחלו באזור המחקר בפרט ובלבנט בכלל.

הפרק השלישי עוסק ברמת המרחב. הפרק מתמקד במקרה הבוחן של "יער האלוניס הגדול" ("אל-ע'אבה"). יער זה היה אחד מהמאפיינים הבולטים של נופי השרון לאורך מרבית ההיסטוריה המתועדת. מרחבים גדולים של חורש המורכב בעיקר מעצי אלון התבור (*Quercus Ithaburensis*) כיסו את האזור שבין הירקון לנחל אלכסנדר, אולם הם בוראו במהלך המאה ה-19, ובראשית המאה ה-20 כבר לא היה להם זכר. בשנות הששים של המאה ה-19 כוננה בתחומי יער האלוניס מערכת הע'אבאת, המורכבת מנחלות שהועמדו לרשות 16 כפרים בהר שכם ובמזרח השרון.³ מערכת זו מילאה תפקיד חשוב בהתיישבות הערבית המתרחבת בשרון. התייעוד העשיר מאפשר לנו להתחקות אחר דפוסי השימוש, הבעלות והחזקה ההטרונגיים בכל אחת מהנחלות הללו, ולהזגים כי הם פרי הסדרים ייחודיים לכל כפר וכפר. המקורות מעידים על קיומם של יחסי גומלין הדוקים במישור הכלכלי, החברתי והמנהלתי בין יישובי ההר והמישור (למרות ההבחנה הדיכוטומית המקובלת במחקר בין כפרי ה"הר" לכפרי ה"מישור"). הפרק ממחיש כיצד משתנים אקולוגיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים פרטיקולריים הובילו לתמורות במשטר הקרקעי בכל כפר וע'אבה, במנעד שנע בין התיישבות קבע לנוודות מתמדת; בין השתקעות לבין נטישה ומכירת האדמות לגורמים מחוץ לכפר (ערבים או יהודים). הדיון נותן ביטוי לזרמים עדכניים במחקר, תוך שהוא מצביע על היבטים שונים שתרמו לעיצוב המערכת האזורית בתקופה הנחקרת:

(1) התפקיד שמילאו השלטונות העת'מאניים בכינון מערכת הע'אבאת, ובעידוד התיישבות ופיתוח חקלאי בתחומי שלטונם. השלטונות סיווגו את אדמות היער כאדמה חקלאית ולא כחורש או מרעה, במטרה לעודד את בירואן ועיבודן החקלאי.

(2) היותן של אדמות הע'אבה בעלות ייעוד מוגדר במסגרת שימושי הקרקע של תושבי הכפרים להם היער היה שייך (קרי, לא היה זה שטח "מופקר" או שומם כפי שנטען בהיסטוריוגרפיה הציונית הישנה). מרבית הע'אבאת עובדו בשיטת המשאע (בעלות משותפת) שהייתה מנוגדת ללשון החוק העת'מאני, אך הסדריה התמידו אף לאחר הרישום בטאפו. פער זה הוליד שורת הליכים משפטיים, שבמהלכם יצאה דווקא ידו של המנהג המקומי על העליונה בחסות הפרשנות הבריטית למשפט העת'מאני.

(3) תהליך ההתיישבות בע'אבאת החל לפני תחילת ההתיישבות היהודית, או נוכחות אירופאית כלשהי – קרי באופן מנותק מההתיישבות הציונית, ובניגוד למה שנטען במחקרים אחרים (מאת ד. עמירן, ד. גרוסמן ומ. הס-אשכנזי).

תהליכי התרחבות התיישבות הקבע הערבית בשרון במהלך המאה ה-18 וה-19 הם שהובילו לכריתתו של היער, וליצירת ה"שממה" המוכרת מהנרטיבים של ראשית ההתיישבות היהודית.

³ ע'אבת טול-כרם, ע'אבת בית ליד, ע'אבת פרדיסיא, ע'אבת שופה, ע'אבת קלנסוה, ע'אבת כפר צור, ע'אבת אל-טיבה אל-שמאליה ואל-קבליה, ע'אבת אל-זבאדה, ע'אבת כפר ג'מאל, ע'אבת ג'יוס, ע'אבת אל-טירה, ע'אבת מסכה, ע'אבת אל-עבאבה, ע'אבת עזון וע'אבת כפר סבא.

הפרק הרביעי חותם את הפרקים האמפיריים של העבודה, ועיסוקו **ברמת המשפחה**. הפרק פותח בסקירת המושגים, התפקידים החברתיים ומארג הזהויות הקשורות במבנים סגמנטריים בחברה הפלסטינית, ולאחר מכן פונה לדיון מיקרו-היסטורי בעלייתה הפוליטית והחברתית של **משפחת חנון** העשירה ועתירת הנכסים במחצית השנייה של המאה ה-19. הפרק מראה כי עלייתה של משפחת חנון משקפת תמורות ותהליכים חברתיים וכלכליים שאירעו באותה תקופה בהר שכם. החאגי מצלח יוסף חנון, אבי המשפחה, היגר מהכפר ספארין שבנאחית ואדי אל-שעיר לטול-כרם, וששת בניו השתלבו במנהל המקומי שהתפתח בה עם הכרזתה כעיירה בשנת 1882. בשיאה, החזיקה המשפחה בבעלותה עשרות אלפי דונמים בכפרים ספארין, שופה, כפר אל-לבד, דינאבה, טול-כרם ובאדמות עיאבת שופה ועיאבת כפר-צור.

הפרק על עליית משפחת חנון, משלים ומבאר את התמונה ההיסטורית העולה ממחקרים קודמים אשר דנו בהשתלבות הר-שכם במערכת המסחר העולמית המתפתחת, כחלק אינטגרלי מהפיכתו של מזרח הים התיכון ל"אגן של סחורות". הביקוש הגובר לגידולי ייצוא גרם לבני משפחת חנון להתיישב במישור החוף, לרכוש אדמות לגידול אבטיחים והדרים, ולקשור קשרי נישואין ומסחר עם משפחות סוחרים ביפו ובשכם. ב-1890 הם הקימו בעיאבת כפר צור את ביארת חנון, אחד מראשוני הפרדסים שניטעו באזור הנחקר. המשפחה השקיעה כספים רבים בפיתוח משק פרדסנות, וכן בפיתוח קשרים שאישרו להם לשווק את תוצרתם החקלאית דרך קרוביהם וחותניהם ביפו. בכך, סימנה משפחת חנון את הדרך למשפחות נכבדים אחרות שהחדירו את משק ההדרים הערבי לשרון.

הביוגרפיה הפוליטית והחברתית של משפחת חנון, מבטאת וממחישה את יחסי הגומלין המורכבים שבין תמורות גיאוגרפיות בדפוסי ההתיישבות הערבית לבין השינויים הפוליטיים, הכלכליים והדמוגרפיים שהתרחשו בארץ בכלל, ובאזור המחקר בפרט, בחסות האימפריאליזם הבריטי וההתיישבות הציונית. בתקופת המנדט הבריטי נקשר גורלה של המשפחה בהתיישבות היהודית המתרחבת מחד גיסא, ובמאבק הפנים-ערבי בין החוסיינים לאופוזיציה ("אל-מעארציה") בזירה המקומית מאידך גיסא. לאורך תקופת המנדט מכרו בני המשפחה אדמות עליהן הוקמו ישובים יהודיים רבים, ואת הכספים שהתקבלו השקיעו בהרחבת משקם באופן שהוביל לתמורה משמעותית הן בתפרוסת והן בדפוסי הקיום של ההתיישבות הערבית במרחב. הדיון במשפחת חנון משלים בכך את הדיון בשני הפרקים הקודמים, בהציגו את האוכלוסייה הערבית כגורם אקטיבי, יוזם ודינמי, המסתגל ומנצל את הנסיבות הגיאופוליטיות והכלכליות המשתנות וכן כמחולל עיקרי השינויים בתפרוסת ההתיישבות הערבית המתפתחת. בכך תורם דיון זה להשבת הסוכנות ההיסטורית למכונניה של ההתיישבות הערבית באזור המחקר, אשר חסרונה הורגש באופן הכאוב ביותר ברבות מעבודות המחקר הקודמות.

הפרק החמישי, החותם את העבודה, הוא פרק **סיכום אינטגרטיבי** המציג מודל חדש להבנת יחסי הגומלין שבין האדם לסביבה הטבעית, תוך הדגשת השפעת גורמים אנושיים על תמורות בתפרוסת

היישובית ומאפייניה. פרק זה מראה כי השפעתה של הסביבה הטבעית על תפוסת היישובים בתקופה העתימאנית היתה בעיקרה מתוכת ועקיפה, על ידי סימונן של נקודות התיישבות קבע מועדפות בימי קדם. רובן המוחלט של נקודות ההתיישבות בתקופה העתימאנית חופפות אתרים שבהם היו משארי עבר, עקב היתרונות שהציעה זמינותם של שרידים אלה להתיישבות המחודשת (מקורות מים, אבני בניה, מיקום טופוגרפי עדיף, מערות למחסה והכשרה של חלקות חקלאיות ועוד). יחד עם זאת, הקביעה אלו אתרי ישוב יהיו מיושבים בכל תקופה ותקופה מבין מאות אתרי ההתיישבות העתיקים היא תוצאה ישירה של שיקולים ואילוצים הנובעים מהמערכת החברתית, הפוליטית והכלכלית השוררת באותה העת. לבסוף, הפרק ממחיש כי פרקטיקות השבחת הנוף שבאמצעותם התגברו תושבי האזור בתקופה העתימאנית על מגבלותיו הטבעיות, כגון תעמיר אל-וער (פיתוח חקלאות טרסות) באזורי הטרשים, או התיישבות בעיבאת בקרבת הביצות, שלאורך זמן הובילה להסתגלות טמפורלית-מרחבית לסכנת הקדחת. לסיום, הפרק עומד על תרומותיו של הדיון הפרטני בשרון להארת היבטים נוספים בחקר תולדותיה של הארץ. נקודת המבט ההיסטוריוגרפית המגולמת בעבודה זו מוסיפה קומה חדשה של ידע למחקר הקיים על חיי הכפר בארץ בשלהי התקופה העתימאנית, ויש בה לתרום להבנת התפקיד שמילאו השלטונות בפיתוח כלכלי-חברתי של המרחב. חשיבותה המחקרית של העבודה שלפנינו חורגת לפיכך מאזור המחקר, והיא רלוונטית להבנת תופעות התיישבותיות מקבילות באזורים ובזמנים אחרים. במישור הסינכרוני, יש לה רלוונטיות מתודולוגית כמקרה בוחן להסברת תמורות יישוביות באזורי ספר כפריים אחרים בלבנט (בחוראן, בעבר הירדן, בצפון הנגב ובעמקים). ואילו במישור הדיאכרוני, היא מאפשרת להציע פרשנויות חדשות להבנת התמונה היישובית בתקופות ובמרחבים שלגביהם אין בידינו תיעוד דומה.

רשימת טבלאות

- 10..... טבלה 1 מספר אתרי ההתיישבות הכולל לפי מרחב ותקופה
- 23..... טבלה 2 חלוקת סוגי נקודות ההתיישבות לפי מרחב ותקופה
- 162..... טבלה 3 טבלה מסכמת של הח'רבות והעזבות בכפר ת'לת', ותושביהן, לפי תושב הכפר (2020)
- טבלה 4 משפחות המצאורה בכפר קרע ומקום מוצאן המדווח (משפחות שהגיעו מאזור המחקר מודגשות באות כהה)
- 171.....
- 246..... טבלה 5 בעלות הקרקע בע'אבאת, 1938
- 246..... טבלה 6 שימושי הקרקע בבעלות ערבית בע'אבאת, 1938

רשימת מפות

- 9..... מפה 1 הטופוגרפיה של אזור המחקר
- 19..... מפה 2 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בפתח תקופת המחקר, בשנת 1700
- 20..... מפה 3 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בעת מסע נפוליון, בשנת 1799
- 21..... מפה 4 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בעת רישום האדמות בטאפו, בשנת 1871
- 22..... מפה 5 ההתיישבות הערבית הפורחת באזור המחקר בשלהי תקופת המנדט, בשנת 1945
- 101..... מפה 6 מקומות ישוב מזוהים באזור המחקר (דפטר 1596)
- 102..... מפה 7 התיישבות הקבע באזור המחקר (1700). תפרוסת הנוודים אינה מתועדת במלואה במקורות
- 106..... מפה 8 ההתיישבות באזור המחקר (1750). תפרוסת הנוודים אינה מתועדת במקורות
- 107..... מפה 9 ההתיישבות באזור המחקר (1799). תפרוסת הנוודים אינה מתועדת במקורות
- 108..... מפה 10 ההתיישבות באזור המחקר (1835). תפרוסת הנוודים אינה מתועדת במלואה במקורות
- 109..... מפה 11 ההתיישבות באזור המחקר (1871)
- מפה 12 מפת איתור למקומות המרכזיים הנזכרים בסעיפים 4.3 ו-4.4 (במפה זו ובמפות הבאות, כחול
- 118..... מסמן את גבול אזור המחקר)
- מפה 13 הפרחת השממה. מסכה "המסכנה" הפכה לכפר פורח בשרון. מוזאיקה של גליונות פלשתינה
- 127..... 1942, 1: 20,000
- מפה 14 טירה (בעיגול), מסכה, צופין, הדרך ליפו ומערכת מסכה. קיטוע ממפת ז'קוטן (הכפר ארתאח
- 134..... סומן, בטעות, במקומה של אל-טירה)
- מפה 15 אל-טירה, מסכה, קלקיליה והדרך ליפו (מודגשת בכתום; באלכסון) קטע ממפת הקרן הבריטית
- 135..... לחקר הארץ, 1878
- 141..... מפה 16 מפת איתור למקומות המרכזיים הנזכרים בסעיף
- 145..... מפה 17 המקומות המרכזיים הנזכרים בסעיף
- 151..... מפה 18 מפת איתור למקומות העיקריים הנזכרים בסעיף
- 153..... מפה 19 תיאור קרב קאקון במפת ז'קוטן
- 156..... מפה 20 כפרי אם (בשחור) ובת (באפור) בדרום אזור המחקר
- 163..... מפה 21 כפר ת'לת' וחלק מהח'רבות המיושבות שלה בתקופת המנדט (בכתום)
- מפה 22 מפת אזור המחקר, עם אתרי ההתיישבות (בשחור), אגני הביצות (תוויות בכחול) והישובים
- 165..... הנזכרים בדיון (באדום)
- מפה 23 ישובים עיקריים עם נוכחות 'מצרית' (נקודה אפורה) וישובים אחרים מיסודם של 'מצרים' (נקודה
- 169..... שחורה)
- מפה 24 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בפתח השלטון הבריטי (1918)
- 177.....
- 178..... מפה 25 ההתיישבות הערבית באזור המחקר באמצע תקופת המנדט, בשנת 1931
- 179..... מפה 26 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בשיא פריחתה בשלהי תקופת המנדט (1945)
- מפה 27 ישובים שהקימו פלאחים שהתנוודו, והתיישבו מחדש, מחוץ לנחלות השבטיות (תקופת המנדט
- 182..... הבריטי)
- מפה 28 הגיאוגרפיה הפיזית של אזור המחקר עם החלוקות המקומיות בערבית (נואחי בשחור, אזורים
- 193..... גיאוגרפיים בלבן, אגני נחלים באפור)
- מפה 29 החלוקה המנהלית של הר שכם במאה ה-19, לפי בן אריה וגולן (1983: 38), בהתבסס על כתבי
- 195..... הנוסעים האירופאיים
- 197..... מפה 30 כפרי בני צעב בראשית המאה ה-20 לפי אל-דבאעי (בלאדנא פלסטין)
- 198..... מפה 31 אתרי ההתיישבות בנאחית בני צעב
- 200..... מפה 32 מפת אתרי ההתיישבות בנאחיות ואדי אל-שעיר ואל-שעראויה אל-עירביה
- 201..... מפה 33 אתרי ההתיישבות המרכזיים בבלאד ג'מאעיו/אל-ג'מאעניא (בתחומי אזור המחקר)
- מפה 34 מפה עתימאנית של נפת בני צעב והנאחיות שבה, מאושרת על ידי המג'לס-י אדארה, 1329 לה'/
- 1911 לספירה (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.0524, באדיבות פרופ' יובל בן-בסט)
- 203.....

מפה 35	מפה אדמיניסטרטיבית של נחלות כפרים וגבולות מחוזיים בתחומי אזור המחקר, 1944 (אמ"י)
205	מפה 1 / 2041).....
מפה 36	גבולות מזרעת כוסיא בסביבות 1860 לספירה, כפי ששוחזרו מתוך התעודות השמורות בארכיון
209	משפחת כעוש.....
226	מפה 37 הרחבת שטחי המטעים וההתיישבות באדמות דיר אל-עיצון.....
מפה 38	אזור המחקר בשנת 1871. ישובים, טופוגרפיה, תכנית ודרכים. שימו לב ליער השרון (אל-ע'אבה)
231
232	מפה 39 הע'אבאת בסביבות שנת 1875 (מעובד מתוך מיפוי השדה של ה-SWP ותיעוד היסטורי נלווה).....
234	מפה 40 שחזור מערכת הע'אבאת אצל עמירן (1953 : 201).....
מפה 41	מערכת הע'אבאת לפי גולני (1967 : 60). עקב השמטת כפרי המישור שהשתתפו במערכת נוצרו
237	"חללים" בין המשבצות.....
מפה 42	ע'אבת ג'יוס במפת קדסטר בריטית בקנה מידה 1:10,000 (1932), אצ"מ MT-107. הגבולות
248	המסומנים הם גבולות הע'אבה.....
מפה 43	תפרוסת חפאיר בשרון התיכון. חפאיר אחרות היו קיימות באגני נחל חדרה, נחל אלכסנדר, נחל
253	פולג ונחר הירקון.....
מפה 44	דרום הע'אבאת בסביבות 1874 לספירה: מסכה, בצת אם אל-עלק, ח'רבת עליקה, ח'רבת ג'יוס,
255	תבצר, הראב מסכה, אל-חרם ונחלת אל-עבאבשה (מפת הסקר הבריטי, גיליון 10).....
מפה 45	מפות ע'אבת מסכה, ע'אבת אל-עבאבשה וע'אבת עזון (1930 לערך, את"ה, L18M-5550).....
259	מפה 46 מערות בשימוש משני בשרון.....
262	מפה 47 מפת אדמות אם ח'אלד וח'רבת בית ליד לפני ההתיישבות היהודית (1928), אצ"מ L18M\5534
280
מפה 48	תבצר (ח'רבת עזון, במלבן שחור) בין קווי הביצורים העת'מאניים-גרמניים (באדום, יולי 1918)
288	מפה 49 מפת מכירת אדמות ח'רבת עזון, 20.12.1922, אצ"מ L75\336\2m.....
289	מפה 50 ח'רבה מפותחת: שימושי הקרקע באדמות ע'אבת עזון (1942). חלק מהקרקעות בבעלות יהודית.
290
מפה 51	מיקום ביארת חנון (בכוכב) בין יער השרון, מימינה, לבין חולות כפר נטר (Sand Dunes). בראשית
330	המאה ה-20 השתרעה אחוזת חנון עד לביצות ואדי פאלק (נחל פולג) שמדרום לה.....
מפה 52	מפת איתור כללית למקומות המוזכרים בפרק. מסומנים ביארת חנון, בצת אל-פאלק והישובים
היהודיים	שהוקמו על אדמות משפחת חנון. מפת הרקע, מאת זלמן ליפשיץ, מציגה את האדמות בבעלות
332	יהודית פרטית (ירוק), קק"ל (כחול) וערבית (לבן) ביולי 1947.....
337	מפה 53 ביארת חנון במפת Tيره, 1:40,000, 3rd ed. 8.1918.....
342	מפה 54 הקמת בתי באר נוספים בביארת חנון, קיטוע מתוך מפת ברכת רמצי'אן, 1:20,000, 1941.....
מפה 55	תפרוסת האדמות בבעלות יהודית פרטית (בירוק) ובבעלות קק"ל (בכחול), לפי זלמן ליפשיץ, 1947
353
מפה 56	ההתיישבות הערבית במערב אזור המחקר אחרי הנכבה.....
370

רשימת איורים

12	איור 1 אומדן האוכלוסייה באזור המחקר.....
12	איור 2 שטח ממוצע לתושב (כתום) ואוכלוסייה ממוצעת לנקודת ישוב (כחול).....
36	איור 3 דוגמא לניתוחו המרחבי-גיאוגרפי של קרמון (1961 : 53).....
41	איור 4 התפתחות ההתיישבות ב'משולש הקטן' בסוף המאה ה-18 (שמואלי, שנל וסופר, 1985 : 13).....
48	איור 5 מפת איי היציבות היישובית של גרוסמן (גרוסמן, 1994 : 17).....
איור 6	מלאכת התיעוד בעל-פה היא תהליך פרשני שבו משתתפים המראיין והמראיין; המחבר מראיין
72	את אבו חאתם דקה המנוח, יליד שנת 1928 ברמל עתיל; באקה אל-ע'רביה, 15 בפברואר 2017.....
76	איור 7 העמוד הראשון בראיון עם אבו חאתם דקה (ראו איור 6 לעיל).....
81	איור 8 הבית האחרון ששרד בחורבות כפר קרע המקורי (1973, באדיבות צפות אל-ח'טיב, ג'לג'וליה).....
115	איור 9 חורבות בית ג'פא (צילום המחבר, 2017).....
121	איור 10 ארמון עבדאללה, בית השיח' שנבנה בכור בשנת 1773 לספירה (צילום המחבר, 2016).....
איור 11	משד אל-קבה: קברי השיחים לבית ג'יוסי ואנדרטה לזכר חללים שנפלו במלחמות הקיס והימן
125	(כור, 2021).....
איור 12	כתב הדחתו של אבו עודה אל-ג'יוסי, האירוע שהוביל למרד הכפריים וחורבן צופין; ארכיון
138	משפחת ג'יוסי, כור.....
איור 13	הכפר המתפתח קלקיליה, מבט מזרחה מגבעת אל-מע'אזין ליד כפר סאבא (וילסון, 1880). המינרט
139	– צריח המסגד החדש – בולט ברקע.....
איור 14	קלקיליה בשנות ה-40: חלוקה לשכונות, מתחמי מגורים, כיכר הכפר ובאר מצד שמאל ומימין
140	הגרנות (ארכיון ביתן אדם ועמלו, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב).....

140. איור 15 קלקיליה המודרנית (מימין) ופרור צופין (משמאל). מבט מצפון (2020).
- איור 16 קטע ממגילת יוחסין של משפחת כתאני, המתאר את קבורת האבות האחרונים בציאד לפני רידתם לנולאת (1310 לה' / 1893 לספירה); ארכיון משפחת כתאני, באקה אל-עירביה
143. איור 17 "מידע על הכפר ג'ת", מאת מוכתר הכפר (1956), ארכיון משפחת כעוש, ג'ת
149. איור 18 "שבע קומות מעליכם התעלינו", תל ג'ת מבאקה אל-עירביה. מבט מאפיק ואדי אל-גינחאת/אבו נאר (נחל חדרה) לדרום (צילום: המשתמש ת.ר., ויקיפומנס, 2013)
150. איור 19 אחד ממגדלי השמירה במצודת אל-מדחדרה; אבני הבנייה נלקחו לשימוש משני בבניית ח'רבת אל-מג'ידל בידי משפחת ג'ערוני (ראו סעיף 4.10 להלן) (צילום המחבר, 2017)
153. איור 20 גרנות בקאקון, ראשית המאה ה-20. הפתגם "אדמות קאקון" (גיזר קאקון) מהווה משל לעושר חקלאי ונחלה נרחבת באזור המחקר (צילום אוסף מטסון, המושבה האמריקאית בירושלים, ספריית הקונגרס)
156. איור 21 שטר רכישת אדמת קאעאת כפר ברא (1851 לספירה)
158. איור 22 סקאפי (משכנות רועים) בואדי קאנא (צילום המחבר, 2019)
159. איור 23 מקאם אל-שיח' מוסא אל-דסוקי בפרדיסיא (צילום המחבר, 2015)
173. איור 24 מסמך רכישת אדמת מרג' קרעש, אבן פינה להתיישבות המחודשת בח'רבת אל-מג'ידל (כפר צור), 1923; ארכיון פרטי ג'מאל ג'אבר, אל-טיבה
176. איור 25 "בית שער" (אוהל, מימין) ו"בית זינכו" (פחון, משמאל); סביבות הרצליה, שנות ה-30 - ה-40
185. איור 26 שטר טאפו עת'מאני לאדמת אל-ז'בידיה באל-טירה, 1320 שמסי (1902 לספירה). השטר מדגים את ההיררכיה המרחבית שהיתה נהוגה באחרית ימי האמפריה העת'מאנית (ארכיון משפחת אל-ג'לג'ול)
202. איור 27 שטר רכישת אדמת אל-ח'ארג'יה (באדמות אל-ג'למה) ואדמת אל-ג'זירה (באדמות כוסיא), נובמבר/דצמבר 1843 (ד'ו אל-קעדה 1259 לה')
208. איור 28 שטר מכירת שישית מאדמות "אם אל-חקוף ואל-חנפיש וג'זירת אל-מאלח השייכות לאדמת כוסיא" לבני משפחת ע'רה [כעוש] מג'ת; חודש ינואר 1846 (מחרס 1262 לה')
209. איור 29 תעמיר אל-וער בגבעות אל-מרג'יה (משמאל - אבת'אן, במרכז - ח'רבת אל-כרכ וברקע - ז'תא)
227. איור 30 תעמיר אל-וער - דיר עשאיר בין שויכה וכפר סב
227. איור 31 שמורת אלוני קדימה. נוף אופייני ליער השרון לפני בירואו (2018)
245. איור 32 נוף אופייני באזור הע'אבאת. בקדמה: ע'אבת מסכה. ברקע אדמות ע'אבאת אל-טיבה אל-קבליה, ג'יוס, כפר ג'מאל, אל-ז'באבדה ובצת אל-פאלק (2020)
245. איור 33 אל-הראבי: קמרון תת-קרקעי מהתקופה הביזנטית (2019)
249. איור 34 ח'רבת אל-מנטאר: מערה "רגילה" ומערת מגורים
264. איור 35 ח'רבת אל-מנטאר - מערות אכסון
264. איור 36 ח'רבת אל-מנטאר - מערת מגורים בעלת פתח בנוי
264. איור 37 ח'רבת אל-מנטאר - "בית מאבן" - התאמת מערה לדגם בית העקד המקובל בהר
265. איור 38 ח'רבת אל-מנטאר - סימנים להבערת אש
265. איור 39 משמאל: אחד מקושאני ע'אבת עוליקה (ספר טורקי, 13, קושאן 195)
267. איור 40 ח'ג'ת מכירת אדמת העצים באדמת אם עליקה (ארכיון משפחת ג'לג'ול)
268. איור 41 ח'רבת אם עליקה: אגן אבן עתיק. ברקע פרדס ערבי צעיר בבעלות תושבי אל-טירה (עזבון הארכיאולוג יעקב עורי, 23.3.38)
269. איור 42 להב מחרשה (ספת עיד ח'ראתי), חורבות מסכה, 2018
276. איור 43 תיאור גבולות אדמות קיבוטה בפסק הדין שהנפיק קאדי יפו בשנת 1271 לה' / 1854 לספירה; העתק מנדטורי (אצ"מ, L18-1785)
285. איור 44 ח'רבת עזון, 18.4.1947, עזבון הארכיאולוג יעקב עורי
286. איור 45 עץ משפחת מנצור אל-עקל, טירת בני צעב (ארכיון נסים אבו ח'ייט)
303. איור 46 "מי ששמו איננו רשום במגילה זו איננו ממשפחת עבד אל-קאדר...", באדיבות משפחת אדריס עבד אל-קאדר
304. איור 47 קטע ממגילת היוחסין של משפחת אל-ע'תילי בעתיל. 1280 לה' (1863/4), באדיבות משפחת אל-ע'תילי
305. איור 48 עץ משפחת חנון ומקומות מגוריהם של בני משפחה נבחרים
307. איור 49 העתקת הטאפו העת'מאני של ירושת האמיר אל-ח'ארתי (א"מ, גל-1 / 16624)
309. איור 50 הסכם הנישואין בין אסמאעיל צאלח אל-ג'לג'ולי מטירה ופאטמה אל-שיח' סעיד אל-ע'תילי, 1900. ברית נישואין זו, ואחרת עם משפחת אבו ח'ייט, נלוו להתיישבותו של אביה באל-טירה, ותרמו לשידוך המשפחה החדשה למערכת הבריתות הקיימת בכפר (ארכיון משפחת ג'לג'ול)
311. איור 51 עץ משפחת קאסם עבד אל-קאדר (חלקי)
314. איור 52 עבד אל-ראזק אל-דאוד ואחדים מילדיו, תמונה משפחתית, ראשית המאה ה-20 (באדיבות המשפחה)
315. איור 53 האחים לבית קאסם, יריביה המרים של משפחת חנון לאורך תקופת המנדט הבריטי (באדיבות המשפחה)
316. איור 54 פועלות באחוזת הווקף בברכת רמציאן. עובדים חקלאיים היו לעתים קרובות קליינטים ובעלי חסות של בעלי האדמות בהן הם התפרנסו (אוסף Matson, ספריית הקונגרס, תמונה 20348, 1943)
320.

322	איור 55 עלי קאסס ומוכתר בני ציון, 1947. רשת הקשרים הענפה של עלי קאסס עם הישוב היהודי היתה מכפיל כוח עבור משפחתו (באדיבות המשפחה)
334	איור 56 מבנה הביארה – ריבוד חברתי וכלכלי
335	איור 57 ביארת חנון - הריבוד החברתי בבניין המשק
342	איור 58 בתי הבאר של פלאח עבד אל-פתאח (מימין) ושל אחיו מצלח (משמאל), אשר נבנו בשנות ה-30 של המאה ה-20
359	איור 59 רשיד חנון (תמונת המשפחה)
367	איור 60 עודה מנצור בצעירותו ובגרותו (באדיבות המשפחה)

פתח דבר

"חפש לך גבעה, חפש לך תפוז או שניים, ותשב בנחת. תדמיין את החיים שמה: גמל הולך, חמור הולך, אדם מתכופף עם מעדר, מים זורמים...רגיעה. מה אתה רוצה? תתחיל לדמיין את הימים שעליהם כתבת..."⁴

העבודה שלפניכם היא מענה לשאיפה לחקור ולגלות את קורות חבלי מכורת, ולתת שם, פנים וסיפור לשורדים האילמים שנחבאו בין פרדסי אבן יהודה ומתחת לחולותיה הנוודים. עבודה זו מגלמת בפרקיה את סיפורם של ה"חג'ר", ה"שג'ר" וה"בשר" (אבן, עץ ואדם), שלושה יסודות השזורים בדברי-ימיה של החברה הערבית במערב הר שכסם ובמישור החוף. בין דפיה, מצוי זכר וזיכרון לתושבים הרבים שראיינת, לבתיהם ויישוביהם, פרדסיהם ואדמותיהם, מקומותיהם הקדושים וקברות אבותיהם; מרקמה הפיזי של חברה, חברויות ותרבות שחרבו להם בצל הסכסוך המריר על גורלה של הארץ.

נושא המחקר ליווה אותי בחיי הצעירים, וברבות השנים גמלה בליבי ההחלטה לתרום תרומה צנועה לגוף הידע העוסק בהתיישבות הערבית בארץ. בכלל זה, חשתי צורך להעלות על הכתב את גוף הידע המקומי העשיר, ההולך ונעלם עם פטירת אחרוני הדור שחי לפני הקמת מדינת ישראל. עם פתיחת מקורות ארכיונים חדשים, ומאידיך סגירתם וצינזורם של מקורות אחרים, שעמדו לרשות חוקרים קודמים, התקדמויות בתחומי הדיגיטציה והמחשוב, והאבדן המואץ של ידע רלוונטי בעל-פה, נזדמנה שעת כושר לבחון מחדש את הידוע אודות ההתיישבות הערבית בשרון שלא עסקו בה מזה שנות דור. בכתיבתי הנוכחית ביקשתי לגשר על התהום הפעורה בין מכלולי השיח בכתיבה הישראלית והפלסטינית אודות המרחב הכפרי הערבי, וליצור מסד עובדתי איתן ללימוד הנושא בעתיד.

ימים יגידו אם זכיתי לברכה בעמלי.

רועי מרום,

אבן יהודה,

אוגוסט 2021 / אלול תשפ"א

⁴ ראיון, 27 במרץ 2017.

עבודת הדוקטורט שלפניכם מתארת ומסבירה את הגורמים האנושיים שחוללו את התמורות בפריסה המרחבית של ההתיישבות הערבית בשרון ובמערב הר שכם/השומרון (להלן: הר שכם), ובמאפייניה הגיאוגרפיים, החברתיים והכלכליים, בין השנים 1700 – 1948. המחקר מבקש לשרטט את תהליכי ההתיישבות במשך התקופה הנדונה, תוך זיהוי יישובי המוצא של המתישבים ותיאור נסיבות הגעתם והתבססותם באזור המחקר, ובהמשך לכך, לאפיין את מערכות הבעלות, החזקה והשימוש בקרקע שרווחו ברמת המשפחה, הכפר והמרחב. לשם כך נעשה שימוש במקורות ראשוניים של החברה הנחקרת, כמו גם במקורות שלטוניים (עת'מאניים ובריטיים), ובספרות נוסעים.⁵

ההתיישבות הערבית בארץ, למגוון סוגיה, מרחביה ותקופותיה, זכתה לתשומת לב מראשית המחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי של ארץ-ישראל/פלסטין (להלן בקצרה: הארץ) במאה ה-19. במשך עשרות שנים שלטה במחקר גישה דטרמיניסטית וא-היסטורית הרואה במאפיינים הפיזיים הקבועים של המרחב כמסובב העיקרי (לצד גורמים חיצוניים כגון הגירות מחוץ לאזור והתיישבות אירופאית-ציונית) לתמורות בפריסה היישובית הערבית. בהשראת תיזת השקיעה בחקר האימפריה העת'מאנית, ומתוך נקודת מבט מערבית אירופוצנטרית, תוארה ההתיישבות הערבית בארץ כגורם פסיבי הנכנע למגבלות הסטטיות של הסביבה הטבעית. כותבים ציוניים ראו במפעל הציוני את המסובב העיקרי למודרניזציה של הארץ, וזאת בזיקה אידיאולוגית ברורה לנרטיבים לאומיים הכורכים את "גאולת הארץ" בשיבת העם היהודי לארץ מכורתו.⁶ ביטוי רהוט לכך נמצא בפתח הדבר שכתב יוסף ויץ, ראש מחלקת הקרקעות של קק"ל (ולמים מהוגי מחשבת הטרנספר של ערביי הארץ),⁷ לספרו על ההתיישבות העברית החדשה בעמק-חפר (1936):

חבל ארץ יש בשרון, אשר היה קרוי בשמו "ואדי-חוארת" עד לפני שנים אחדות. מעטים מבני-ישראל ידעונו, ואלה הם אכרי חדרה, שבעמדם בגבול הדרומי של אדמתם, נפלו עיניהם אל העמק רחב-הידיים, המשתרע מהם והלאה והוא מושב בשממתו ומפחיד באהלי-הקדר הפזורים עליו, אשר סביבם בידואים נושאי-זין יהלכו,⁸ ועם רדת השמש יחפזו האכרים להתרחק מהואדי ולחזור אל המחסה במושבתם, ושפתיהם תלחשנה: מי יתן ותקום חדרה שניה גם בואדי זה! – והיה עוד איש מישראל, והוא חונן בעוז-נפש ובחלום עינים, אשר מדי עברו רכוב על סוסו או במרכבתו מחדרה ליפו דרך ואדי-חוארת, יחבק במבטו את רחבי הואדי על בצותיו והראמים הרבצים

⁵ הערה לגבי התעתיק: בעבודה זו נעשה שימוש בתעתיק המזרחי לעברית, בתוספת ניקוד לציון תנועות כהגיית המילים בני המקומי. לא נעשה שימוש בדגש קל באותיות בג"ד כפ"ית, ולכן דגש המסומן בה – מייצג בהכרח דגש כבד (תבנית) – שדה (ס) בערבית כמו כן, הוספתי את הסימן /כ' לציון אלופון של הגיית ה/כ/ בניב הכפרי, המבוצע כמו /צ' במילה "ציפס" בעברית. ⁶ לדוגמא, ראו יהודה זיו, **השרון: פרקי הלכה ומעשה בידיעת הארץ למורה ולמדריך**, תל-אביב, תרבות וחינוך, 1960; זאב וילנאי, **נתניה בירת השרון**, ירושלים, עיריית נתניה, 1964.

⁷ Benny Morris, "Yosef Weitz and the Transfer Committees, 1948–49," *MES* 22.4, 1986, pp. 522–561.

⁸ הבדואים הפראים ואוהלי הקדר שלהם נתפסו כאחראים לפיגור התרבותי של ההתיישבות הערבית וכאויבים המסורתיים של התיישבות הקבע, כפי שיוסבר בסעיף 2.1 בפרק ב', להלן.

בתוכן,⁹ ועל שדותיו שקמשונים¹⁰ שולטים בהם חורף וקיץ, ובלבו תפילה ושבועה, להשיב את הנחלה השבויה בידי זרים אל בונייה-בניה; ולא שקט האיש עד אשר עלתה לו תפילתו ואת שבועתו קיים. בשנת התרפ"ט, א תתנ"ט שנה לחורבן בית שני, קם הואדי לקנין עולם בידי הקרן הקימת לישראל והקיץ הקץ על שאיתו. כוחות רבים נתלכדו למקהלת-בוניים ופעולתם: תחית האדמה והעם גם יחד.¹¹

במישור המתודולוגי, גישה זו גובתה בהסתמכות פוזיטיביסטית על מקורות שהתבררו לימים כדלים ובלתי-מהימנים, כגון תיעוד קרטוגרפי ונרטיבי חיצוני-אירופאי (המכונה במחקר בשם "ספרות הנוסעים").¹²

במחקר הגיאוגרפי-היסטורי של המזרח התיכון עדיין שולטת ביד רמה **פרדיגמת הרגיון** בעלת הנטיות השמרניות.¹³ "רגיון" הוא חבל הארץ, המשמש כיחידת הבסיס לניתוח גיאוגרפי, שנתחם לפי שיקולים גיאוגרפיים-פיזיים (טופוגרפיה) או פוליטיים (גבולות). הנחת היסוד של הגיאוגרפיה החבלית (רגיונלית) היא קיומם של מאפיינים משותפים ברי-מדדה ואפיון למרחב המוגדר כרגיון, הן כלפי פנים והן בהשוואה ליחידות הגיאוגרפיות (רגיונים אחרים) הגובלים בו. כדיסציפלינה, הגיאוגרפיה החבלית בוחנת את יחסי הגומלין בין המשתנים התרבותיים והטבעיים כמכלול.¹⁴ ברוח פרדיגמת הרגיון, דנו חלק מהגיאוגרפים העבריים ב"כפר" כישות מרחבית מונוליתית, מבלי לתת את הדעת על ההטרוגניות הרבה בזהות תושביו, מבניו החברתיים וזיקותיו התרבותיות, הדתיות, הכלכליות והפוליטיות לכפרים הסמוכים – שכוננו יחדיו את המארג החברתי-כלכלי-פוליטי המכונה במחקר "הכפר הערבי".¹⁵ כמו כן, ההתבססות על פרדיגמת הרגיון הובילה לכך שההתיישבות הערבית בארץ בכלל ובאזור המחקר בפרט נחקרה במנותק ממארג קשרי המסחר, החברה והמנהל של הלבנט העתי'מאני.¹⁶ כל דיון היסטורי תחום מטבעו במרחב ובזמן, ומכאן שהוא דיון בעל מאפיינים רגיונליים. יחד עם זאת, כפי שיוסבר להלן, צורת הניתוח בעבודה

⁹ במיתולוגיה היהודית, הראמים הם מפלצות-בראשית. גודלם כהרים והם חיים בשממות. ראו חגי דגן, **המיתולוגיה היהודית**, תל-אביב, מפה, 2003, עמ' 75-76.

¹⁰ קימוש – צמח קוצני (אברהם אבן שושן, **המלון החדש: אוצר שלם של הלשון העברית הספרותית, המדעית והמדברת, ניבים ואמרות עבריים וארמיים, מנחים בינלאומיים**, ירושלים, קרית ספר, 1979, 6, עמ' 2363).

¹¹ יוסף ויץ, **עמק חפר: פרשה מתולדות התאחזותנו בארץ**, ירושלים: הלשכות הראשיות של הקרן הקימת לישראל וקרן היסוד, תרצ"ו, פתח דבר. ה"איש מישראל" הוא "גואל הקרקעות" יהושע חנקין, תושב חדרה מראשיתה. בעמ' 6 כותב ויץ כי "עמק-חפר היה עטוי אבלות ושקוע עצבות, עד ששבו בניו וגאלוהו בעבודה."

¹² לדוגמא, יהושע בן-אריה, "ספרות הנוסעים המערביים לארץ-ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית", **קתדרה** 40, 1980, עמ' 159-188.

¹³ לדיון בגיאוגרפיה החבלית של המזרח התיכון, ראו למשל:

William Bayne Fisher, *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, London, Routledge, 2013.

¹⁴ Paul Claval and Ian Bentley Thompson, *An Introduction to Regional Geography*, Oxford, Blackwell, 1998;

Peter O. Muller, Harm J. De Blij, and Elizabeth Muller Hames, *Geography: Realms, Regions, and Concepts*,

Hoboken, NJ, Wiley, 17th edition, 2017, pp. 3-34.

¹⁵ להגדרת הכפר הערבי כקונסטרוקט היסטוריוגרפי-מחקרי ראו: אייל גיל, "בן מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל", **תיאוריה וביקורת** 3, 1993, עמ' 39-55.

¹⁶ לביטוי עדכני של גישה זו, ראו ספרו של יהושע בן-אריה, **כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה 1799 – 1949: גאוגרפיה היסטורית**, ירושלים, ידי צחק בן-צבי ו"ל מאגנס, 2018. בספר זה לא נעשה כלל שימוש בספרות המחקר העניפה הקיימת בשפה הערבית בנושא.

הנוכחית הינה רב-מימדית והיררכית, תוך דחיית סיווגו של הרגיון כבעל מאפיינים מונולטיים-הומוגניים מהותניים. תחת זאת, העבודה מבליטה את ההטרונגיות הרבה ביחסי הגומלין בין צורות ההתארגנות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות ברמת האזור, הישוב והמשפחה, ובזיקה למארג החיים באזורים משיקים.

ברבות השנים חלו **תמורות רבות במחקר ההיסטורי**, שטרם חלחו במלואן לחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ: פותחו פרדיגמות מחקר חדשות (תוך דחיקת "תיזת השקיעה" לשולי השיח המחקרי המקובל בלימודי המזרח התיכון),¹⁷ אותרו מקורות מקומיים בערבית ובתורכית-עת'מאנית, וגובשו מתודולוגיות מחקר חדשות כגון מחקר מיקרו-היסטורי ומחקרי מערכות לניהול ידע גיאוגרפי-מרחבי (GIS).¹⁸ כמו כן, החל משנות התשעים של המאה העשרים החלו להתפרסם מחקרים היסטוריים מאת חוקרים פלסטיניים מהשורה הראשונה.¹⁹ מחקרים אלה תרמו תרומה משמעותית להארת פניה של ההתיישבות הערבית מתוך נקודת מבטם של התושבים הערבים עצמם, לאור נרטיבים בעלי משמעות לחברה הנחקרת ותוך שימוש במושגיה העצמיים. ואמנם, עיון מעמיק בספרי הכפרים, המושטתים על המקורות המקומיים והמסורת שבעל-פה,²⁰ מלמד כי כותביהם התייחסו **לגורמים אנושיים דינמיים כגון מלחמות, רפורמות כלכליות, אמונות דתיות, סכסוכים משפחתיים ויוזמות שלטוניות כמחוללים העיקריים לשינויים התכופים בדפוסי ההתיישבות**. ממקורות אלה מתקבל הרושם ששינויים אלו מוסברים טוב יותר ברמת המשפחה (יחידת בסיס חברתית) מחד גיסא, ורמת אגד הכפרים (יחידה הבסיס המנהלית) מאידך גיסא. בהתאם ללקונוט שתוארו לעיל, עבודה זו מבקשת להעמיד תרומה לגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ, באמצעות הצבעה על הדרכים בהן השפיעו גורמים אנתרופוגניים על התפתחות המערכת היישובית ותפרוסתה. עד כה, התמקדות היתר במגבלות הפיזיות של הסביבה הטבעית בתיאור התמורות ההיסטוריות שללה מן האדם את הסוכנות שלו כגורם פעיל המסוגל לעצב את הנוף במסגרת יחסי הגומלין שלו עם הסביבה. מחקר זה מבקש אפוא להציב במוקד הדיון את הגורמים האנתרופוגניים, מעשי ידי האדם, ולהסביר כיצד בני אדם התיישבו ופיתחו את הנוף למרות מגבלותיו הטבעיות.

¹⁷ Donald Quataert, "Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of 'Decline'" *History Compass* 1.1, 2003 : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1478-0542.038>

¹⁸ I.N. Gregory, *A Place in History: A Guide to Using GIS in Historical Research*, Oxford, Oxbow, 2005; I.N. Gregory and R.G. Healey, "Historical GIS: Structuring, Mapping and Analysing Geographies of the Past," *Progress in Human Geography* 31.5, 2007, pp. 638-653; A.K. Knowles and A. Hillier (eds.), *Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship*, New York, ESRI Press, 2008.

¹⁹ ראו סעיף 2 בפרק א' של העבודה להלן.

²⁰ ספרי כפרים הם חיבורים גיאוגרפיים-תימטיים המוקדשים לנקודות התיישבות בודדות, או למערך חברתי של נקודות יישוב כאלה. חלק הארי של הספרים נכתבו אודות כפרים שנהרסו ב-1948. ספרים אלה מציגים "גיאוגרפיות של הנישול" (geographies of dispossession), במילותיה של רושל דייוויס (Davis), כחלק מהמאמץ לשימור זכות השיבה. בדומה לאתנוגרפיים הישראליים, גם מקביליהם הפלסטיניים שאפו לתעד את החברה הערבית המשתנה – אך בשונה מחוקרי ידיעת הארץ – הם ביקשו ללמוד על אורחותיה לשם ולא לשם מחקר השוואתי לתקופות קדומות. ראו: Walid Khalidi (ed.), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington, D.C., Institute for Palestine Studies, 1992; Rochelle, A. Davis, *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*, Stanford, Stanford Univ. Press, 2011, pp. 27-121.

במישור **המתודולוגי**, העבודה הנוכחית עושה שימוש אינטגרטיבי במקורות העצמיים של החברה הנחקרת, המציעים הסברים חלופיים, מפורטים ומשכנעים יותר, לתמורות בפריסה היישובית. השמת הדגש על הגורמים האנושיים, הדינמיים, מתוך נקודת מבט הבנייתית-היסטורית, שופכת אור על היבטים שלא זכו להתייחסות שיטתית עד כה במחקר אודות ההתיישבות הערבית. פרספקטיבה שכזו מסייעת לעמוד על התפקיד שמילאו השלטונות והאליטות המקומיות בפיתוח כלכלי-חברתי, ועל הזיקות שבין מסגרות הזדהות חברתיות דינמיות לבין תמורות במערך ההתיישבותי. כמו כן, היא מאפשרת לבצע הערכה מחדש של תהליכי נדידה, התנוודות והתיישבות בלבנט העת'מאני. שימוש בכלי המחקר החדשים, כגון GIS, מסייע בחשיפת דפוסי מעבר מורכבים שאינם ניכרים לעין במבט ראשון, ובהפקת תוצרים מדויקים יותר ממפות משורטטות-ביד בלבד.²¹ בכך, המחקר הנוכחי מספק תמונה טובה יותר של היבטים נבחרים בהתהוות התפרוסת ההתיישבות הערבית – ובכלל זה, מוביל באופן אירוני להבנה טובה יותר של תהליכי ההתיישבות היהודית במרחב.²²

כמעבדה היסטורית נבחר **אזור השרון ומערב הר שכם** (להלן: **אזור המחקר**), בהיותו חבל ארץ שעמד במוקד מחלוקות היסטוריוגרפיות רבות בגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ.²³ השרון הוא חלק אינטגרלי מהליבה היישובית של מדינת ישראל לאורך מישור החוף, שנתפס כדליל אוכלוסין ובלתי-מפותח. חוקרים ישראלים דנו בדפוסי ההתיישבות הערבית ה"מסורתית" בשרון בכדי להנגיד אותה ולהעמידה בכפיפות טמפורלית, כמותית ואיכותית, להתיישבות העברית-הציונית החדשה. אירועי הנכבה, שבמהלכם נחרבו מרבית היישובים הערביים בשרון, הובילו למיקוד תשומת הלב בתמורות הכלכליות והדמוגרפיות שהתחוללו בכפרים שונים באזור המחקר, הגם שלא בהתיישבות הערבית בו כמכלול, במסגרת הדיון ההיסטוריוגרפי בדבר הנכבה והתפתחות בעיית הפליטים הפלסטינים (מי ברח/גורש, מהיכן ומתי).²⁴

בצל הסכסוך הפלסטיני-ציוני, הראיות ההיסטוריות הנוגעות למאפייני ההתיישבות הערבית באזור עוותו והפכו לשוליות בוויכוח הפוליטי על הזכות להגדרה עצמית בארץ. השרון הוצג בהקצנה כ"דוגמא

²¹ Seth J. Frantzman, *The Arab Settlement of Late Ottoman and Mandatory Palestine: New Village Formation and Settlement Fixation, 1871-1948*, PhD Diss., Hebrew Univ. of Jerusalem, 2010, pp. 404-432.

²² בהקשרי דיונו ראו למשל, בידי רינה (רייניץ) אידן, **ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בין השנים 1929-1939**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1999; לתרומת מחקר של ההתיישבות הערבית להבנת דפוסי רכישת אדמות יהודיות והתפתחות יחסי יהודים-ערבים במרחב ראו: רועי מרום, "ההתיישבות הערבית המחודשת באזור רעננה", בתוך: יצחק שטיינגמן, **משממה למושבה פורחת: רעננה – דגם להתיישבות פרטית בארץ ישראל (1922-1981)**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2017, עמ' 435-448.

²³ אזור 'השרון' הינו השם המקובל בעברית לחלקו של מישור החוף התחום בנהר הירקון (נהר אל-עוג'א) בדרום ונחל חדרה (נהר אל-ח'ציר'ה) בצפון. לפי הגדרה אחרת, חלקו של מישור החוף שבין חוטם הכרמל (חישם אל-כרמל) ונחל חדרה נכלל בהגדרת השרון, ומכונה "השרון הצפוני". ראו: דגני, גרוסמן ושמואלי (עורכים), **השרון: בין ירקון לכרמל**, תל-אביב. המונח 'השומרון' מקביל למונח הערבי ג'בל נאבלס, הר שכם – קרי היחידה הגיאוגרפית, חברתית ופוליטית שמרכזה באזור ההררי שמסביב לעיר שכם. להגדרת הר שכם כמרחב חברתי ופוליטי בתקופה העת'מאנית, ראו: Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkley, Los Angeles, Univ. of California Press, 1995, pp. 16-54.

²⁴ רועי מרום, "יציאת ערביי ואדי אל-פאלק במלחמת 1948: היסטוריוגרפיה וזיכרון היסטורי", בתוך: מוסטפא כהא (עורך), **סוגיות נבחרות בחקר תולדות המזרח התיכון המודרני**, רעננה, האוניברסיטה הפתוחה – המכון לחקר היחסים בין יהודים, נוצרים, מוסלמים, 2020, עמ' 102-125.

יוצאת הדופן ביותר לרגרסיה תרבותית" בכל הארץ.²⁵ חוקרים ציוניים, בפרט, תיארו בכתיבתם את השרון ערב ההתיישבות היהודית כארץ שוממה, המנוקדת באוהלי בדואים ובמיעוט כפרים, וקישרו את המפעל הצינוני להפרחת השממה, לפיתוח וקדמה טכנולוגית, ולמודרניזציה חברתית-כלכלית של האזור.²⁶ לצד התהפוכות הפוליטיות שעיצבו את קורות המרחב במחצית השנייה של המאה ה-20, חלו בלימודי המזרח התיכון והגיאוגרפיה ההיסטורית תמורות מעמיקות במתודולוגיות המדעיות ובדרכי העבודה עם מקורות, והופנה זרקור לעבר מקורות בכתב ובעל-פה שלא זכו לתשומת לב עד כה. עתה, כעבור למעלה מ-70 שנה מאז הקמת מדינת ישראל, אנו נמצאים בפני הזדמנות אחרונה לתעד ולנתח באופן שיטתי את קורפוס הידע המקומי הנעלם של ההתיישבות הערבית המקומית בשרון ובמערב הר שכם, ולדון בו כמסד ללימוד מחקרי מעמיק של המרחב הכפרי בשלהי התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, באזור זה בפרט ובאזורים אחרים בארץ ובלבנט בכלל.

סקירה היסטורית מלמדת, כי במאה ה-17 התרחשה קריסה של המערכת היישובית באזור המחקר, בד בבד עם דעיכה דמוגרפית רחבה במזרח התיכון. הסיבות לתופעה זו לא נידונו לאשורן במחקר.²⁷ יחד עם זאת, העדות הדוממת של סקרים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים מעידים כאחד כי החל במאה ה-18 התרחב הישוב הערבי מחדש, ואף הגיע לפריסת-שיא בפעילות האנושית (של תושבי קבע ונוודים) שלא נראתה כמוה במישור מאז שלחי התקופה הביזנטית (ראו להלן, טבלה 1).²⁸ העבודה שבפנינו מבקשת לתאר תפנית זו ולהסביר את התהליכים האנושיים שחוללו אותה מראשית המאה ה-18 ועד פרוץ מלחמת 1948.

תקופת המחקר נקבעה, אם כן, לשנים 1700-1948. תקופה זו מתאפיינת בתהליך מובהק של חידוש והרחבת ההתיישבות הקבע בשרון, ותחילת עיבודן של חלקות אדמה נרחבות ביער האלוניים.²⁹ ברובד המקורות, מפנה המאה ה-18 מהווה נקודת זמן שבה עומדים לרשותנו לראשונה מקורות מקומיים עשירים, המאפשרים לשחזר את התמורות היישוביות המתחוללות במרחב. מקורות אלו מאפשרים לנו לבסס את השחזור הזה על מסד נתונים איתן, המהווה אלטרנטיבה למקורות "החיצוניים" (בעיקר ספרות

²⁵ D.H.K. Amiran, "The Pattern of Settlement in Palestine," *Israel Exploration Society* 3.3, 1953, pp. 192-209 (citation on p. 198);

יהודה קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים של השרון והשפעתם על התפתחותו היישובית, סיכום חיבור לשם קבלת תואר דוקטור הוגש לסיניט האוניברסיטה העברית בחודש מרס 1959, תדפיס מתוך 'ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כ"ג, ג-ד תשי"ט**. עבודת הדוקטורט המלאה, שעמדה לרשות גרוסמן, אינה זמינה בספריות המוסדיות בארץ.

²⁶ יהודה זיו, **השרון – פרקי הלכה ומעשה בידיעת הארץ למורה ולמדריך**, תל-אביב, תרבות וחינוך, 1960; זאב וילנאי, **נתניה בירת השרון**, ירושלים, עיריית נתניה, 1964. העבודה מפריכה במידה רבה את טענת השממה לפני ההתיישבות הצינונית ומכאן שמה – משחק הלשון – "**הפרכת השממה**".

²⁷ Amnon Cohen, "Ottoman Rule and the Re-Emergence of the Coast of Palestine (17th -18th Centuries)," *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 39, 1985, pp. 163-175; Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *IJMES* 36.2, 2004, pp. 183-205.

²⁸ רם גופנא ואיתן אילון, **מפת הרצליה (69)**, ירושלים, רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 1998; ג'אד נאמן (יהודה נאמן), שלמה סנדר ואלדד אורן, **מפת מכמורת (52) ומפת חדרה (53)**, ירושלים, רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 2000; רם גופנא, איתן אילון, רועי מרום (סוקרים) ונוי שמש (מבוא), **מפת אבן יהודה (59)**, ירושלים, רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 2016.

²⁹ עם חידוש ההתיישבות בכפרים מסכה, צופין, קלקיליה, כפר סאבא, טירת בני צעב וגיליל.

הנוסעים) בהם נעשה שימוש בעבר.³⁰ שנת 1948 נבחרה כשנה המסיימת משום שהיא מהווה נקודת מפנה ושבר היסטורי בהתפתחות היישוב הערבי, על רקע הקמת מדינת ישראל וחורבן מרבית הכפרים בשרון במלחמת 1948. אין ספק כי המלחמה חוללה תמורות גיאופוליטיות וכלכליות דרמטיות, ששינו מן היסוד את דפוסי ההתיישבות, הדמוגרפיה והבעלות על האדמות באזור המחקר, והשפעותיה לפיכך חורגות מעניינינו של המחקר הנוכחי.³¹

התייחסות הגיאוגרפי של אזור המחקר, עם גבולותיו המתפתלים, עשוי להראות במבט ראשון כשרירותי. יחד עם זאת, הוא הוגדר לפי המרחב החברתי – קרי אזורי המוצא של התושבים שהשתתפו בהרחבת התיישבות הקבע במישור, והוא מתכתב עם חלוקות אדמיניסטרטיביות מקומיות של המרחב.³² באזור המחקר נכללים המישור שבין נחל חדרה בצפון לבין נהר הירקון בדרום, הכפרים שבבעלותם היו האדמות במישור וכפרים הקשורים אליהם בתהליכי ההתיישבות בתקופה הנחקרת (ראו מפה 1). מבחינה חברתית-היסטורית, לאזור המחקר מאפיינים משותפים, המבדילים בינו לבין האזורים המשיקים בו מהכיוונים השונים. ככלל, זהו מרחב כפרי (בערבית: ריף) שחלקו המזרחי הררי וחלקו המערבי מישורי. לכאורה, יצירת הזיקות בין אזור השרון שבו יציבות יישובית נמוכה לבין הרי שכס שהיו מהיציבים ביותר בארץ מבחינה יישובית, אינה טבעית. יחד עם זאת, הגיאוגרף דוד גרוסמן היטיב להבחין, כי על אף העובדה שאזורים אלה שונים בטופוגרפיה שלהם ובהיסטוריה היישובית שלהם, דפוסי ההתיישבות בהם קשורים זה בזה בקשרים היסטוריים הדוקים.³³

מצד צפון תחום אזור המחקר בנפות חיפה וגינין המנדטוריות. אזורים אלו נבדלו מאזור המחקר במבנה החברתי-כלכלי שלהם ובהרכב האוכלוסייה עוד בשלהי המאה ה-18, אך ההבדלים נהיו ניכרים במיוחד בשלהי המאה ה-19, עת יושבו והתיישבו באזורים שמצפון לחדרה קהילות לא-ערביות, של צ'רקסים, בוסנים, תרכמאנים, מערבים, יהודים אירופאים ועוד כתוצאה ממעברי אוכלוסייה חוצי-ארצות.³⁴ כמו כן, המשטר הקרקעי ששלט באזור שמצפון-מזרח לאזור המחקר התאפיין בכפרים שמרבית

³⁰ דוד גרוסמן, "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית", בתוך: אבי דגני, דוד גרוסמן ואבשלום שמואלי (עורכים), **השרון – בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1990, עמ' 246-276.

³¹ Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2004, pp. 125-131 and pp. 166-180; סדרת: **גלגולו של אזור**, סדרת: **המשולש הקטן: גלגולו של אזור**, סדרת: מונוגראפיות בחקר המזרח התיכון, 3, חיפה, המרכז היהודי-ערבי והמכון לחקר המזרח-התיכון, 1985.

³² המ'רחב' – כאן הוא בגדר הבניה חברתית-היסטורית של הטופוגרפיה והתכנית הקיימים בידי התושבים שחיו בו, עיבדו את אדמתו והשתמשו בה כדי לפתח מוסדות חברתיים.

³³ דוד גרוסמן, "תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות'מאנית", בתוך: שמעון דר וזאב ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון: קובץ מחקרים**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1986, עמ' 303-388 (שם, עמ' 305).

³⁴ צבי אילן, "טורקמנים, צ'רקסים ובוסנים בצפון השרון", בתוך א. דגני, ד. גרוסמן וא. שמואלי (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, 1990, עמ' 279-288; אלי שילר (בהשתתפות אהרון יפה), "שבטי העיווארנה", בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **אוכלוסיות לא מוכרות ויישובים מיוחדים בישראל**, אריאל 205-204, פברואר 2014, עמ' 28-36; עומר לש ואלי שילר, "התיישבות הבוסנים בארץ ישראל", **שם**, עמ' 55-68; אריה יצחקי, "התורכמנים בארץ ישראל", **שם**, עמ' 75-78; Nina Seferović and Li Darryl, "The Herzegovinian Muslim Colony in Caesarea, Palestine," *Journal of Palestine Studies* 45.1, 2015, pp. 76-83.

אדמותיהם היו בבעלות משפחת עבד אל-האדי בעראבה ובגינין, להבדיל מדרכי ארגון אחרות של העיבוד על בסיס משפחתי-חמולתי בכפרי אזור המחקר, שאדמותיהם היו בבעלות מקומית.³⁵

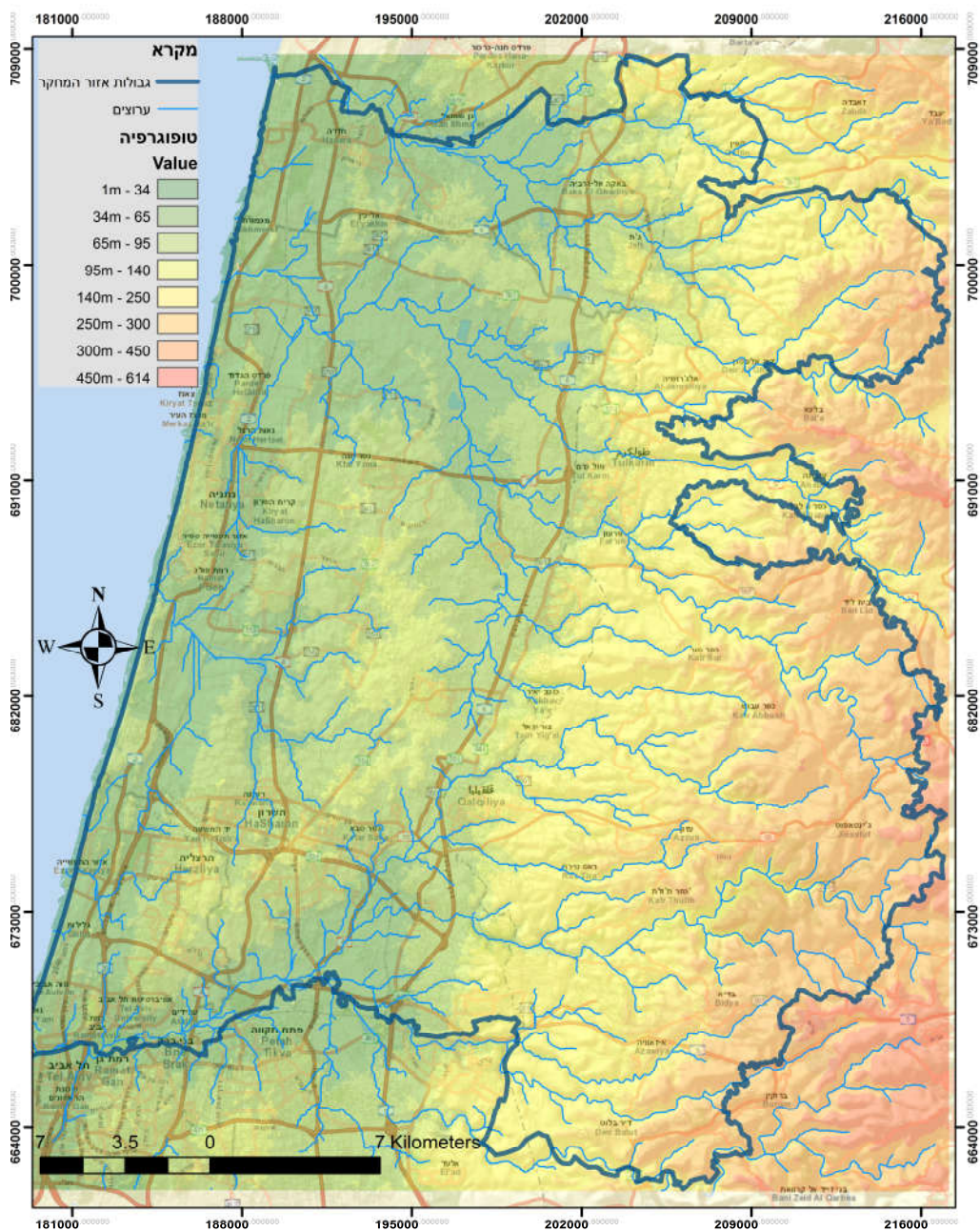
מצד מערב אזור המחקר תחום בחופי הים התיכון, שדרך מעגני החופים שלאורכו היה מקושר לנתיבי המסחר הימיים לאורך חופי הלבנט.³⁶ מצדו המזרחי, מקושר אזור המחקר קשר הדוק למערך החברתי של הר שכם, והוא נתחם כך שנכללו בו כפרי ההר שלהם אדמות או כפרי בת במישור. האזור שמדרום לירקון היה שזור למארג האנושי של כפרי מישור החוף הדרומי ושפלת יהודה, והוא היה יעד להגירות הרבות שבאו מכיוון דרום ירדן, מדבר הנגב, צפון סיני ומצרים.³⁷ כתוצאה מכך, התהוו בחוליות (רמאל) וביערות האלון (הע'אבאת) במישור החוף ריכוזי נוודים שהחשובים שבהם באזורנו היו ערב אל-חוארתי ונספחיהם באגן נחל אלכסנדר מחד גיסא וערב אל-עוג'א בהנהגת משפחת השיחיים אבו כשכ שבסביבות נהר הירקון (נהר אל-עוג'א) במאות ה-19 וה-20 מאידך גיסא.³⁸

³⁵ מחמוד ראג'ח מחמד אבו אל-ופא, **מלכית אל-אראצ'י פי קצ'א'א' ג'נין 1858-1918 מ**, עבודת תיזה, שכם, ג'אמעת אל-נג'יאח אל-וטניה, 2013; מחמד מאג'ד אל-חזמאוי, "אל-מלכיה אל-עקאריה לאסרת א'אל עבד אל-האדי פי פלסטין ח'ילאל אל-חכם אל-מצרי 1247/1831 – 1256/1840 מ: דראסה מן ח'ילאל סג'ילאת מחכמת נאבלס אל-שרעיה," **אל-מג'לה אל-אדאביה לל-תאריח' ואל-א'את'אר** 9.2, 2015, עמ' 83-123; אמיר גלילי ורות קרק, **תמורות בעמק יזרעאל: מרג' אבן עאמר בשלהי התקופה העות'מאנית**, ניר-יורק, Israel Academic Press, 2017, עמ' 35-54 וכן עמ' 107-146.

³⁶ שמואל אביצור, "נמל האבטיחים של חדרה (מינת אבו זבורה), בתוך אלי שילר (עורך), **חדרה וסביבתה: פארק השרון**, אריאל 95-96, ספטמבר 1993, עמ' 94-97.

³⁷ דוד גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1994, עמ' 139-169; רועי מרום, "רעננה."

³⁸ טוביה אשכנזי, **אהלי קדר למן הירקון עד הכרמל: מחקר אתנוגרפי**, ירושלים ולונדון, קדם, 1932.

מפה 1 הטופוגרפיה של אזור המחקר

שטחו הכולל של אזור המחקר הוא 1,172,397 דונמים (1,172.39 קמ"ר), המחולקים פחות או יותר באופן שווה בין המישור וההר. חלקו המערבי של אזור המחקר, ששטחו 607,741 דונמים, מהווה חלק ממישור החוף (51.83% מתוך אזור המחקר).³⁹ תצורות הנוף הדומיננטיות באזור זה הן גבעות חול אדום (חמרה), שהיו בעבר מיוערות (ע'אבאת), המרזבה המזרחית למרגלות ההרים ושטחי ההצפה מרובי הביצות באגני הנחלים (נחל חדרה, נחל אלכסנדר, נחל פולג ונהר הירקון).⁴⁰ חלקו המזרחי של אזור המחקר, ששטחו כ-

³⁹ הנתונים חושבו במערכת מידע גיאוגרפית (ממ"ג) מסוג ArcMap Desktop 10.2 מבית ESRI.
⁴⁰ קרמון, התנאים הפיסיוגרפיים.

564,646 דונמים, נופל רובו ככולו בהרי שכם, שמהווים חלק משדרת ההר המרכזית של הארץ. אזור ההר מתאפיין בטופוגרפיה מגוונת וקשה לעיבוד כגון גבעות ורכסים המבותרים בגאיות ובעמקים אלוביאליים צרים (48.16% מתוך אזור המחקר). הנקודה הגבוהה ביותר נמצאת בני"ג 537 ליד ח'רבת אל-דיר (נ"צ 239-216097.673994 ברשת ישראל החדשה). בתקופה העתי'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי נכללו באזור כ-239 אתרי ישוב: 108 אתרים מהם בהר (45.2%), 82 אתרים במישור (34.3%) ו-49 אתרים באזור המעבר בין ההר והמישור – רצועה ברוחב 2 ק"מ לערך המכונה בערבית "אל-עַרְקִיָּאת" (20.5%).⁴¹ (ראו טבלה 1; לפירוט מלא של אתרי ההתיישבות, ראו טבלה 2 בנספח שבסוף פרק זה).

מס' נקודות היישוב	1596	1700	1750	1799	1835	1871	1922	1931	1938	1945
ההר	41	34	37	35	39	44	54	78	78	79
המישור	9	6	6	12	11	32	38	50	54	53
אזור המעבר	22	9	10	14	21	25	32	41	41	40
סך הכל	72	49	53	61	71	101	124	169	173	172

טבלה 2 מספר אתרי ההתיישבות הכולל לפי מרחב ותקופה⁴²

מבחינה דמוגרפית, אזור המחקר הוא חבל ארץ הומוגני למדי. בדומה לרוב הר שכם, התושבים בו היו חקלאים (פלאחים) מוסלמים בני האסכולה השאפעיית. בהר שכם ניתן למצוא, עם זאת, שתי קבוצות משאר אתנו-דתיות: שומרונים ונוצרים, שעקבותיהן ניכרים באזור המחקר. במאות ה-15 וה-16 התאסלמו אחרוני השומרונים שחיו באזור, ונטען כי הנותרים שדבקו בדתם עזבו לשכם בשנת 1035 לה' (1625/6). המתאסלמים שמרו על ייחודם הדתי על ידי אימוץ האסכולה החנבלית, שהם נמנו על חסידיה הבולטים ביותר.⁴³ העדויות לגבי נוכחות נוצרית באזור המחקר מוגבלות יותר. בשלהי המאה ה-16 חיו בזיאת שמונה בתי אב נוצריים.⁴⁴ במאה ה-19 התגוררו בכפר פרעון יוונים אורתודוקסים, אך הם הוחלפו ברובם

⁴¹ קאסם אל-רמחי, אל-מזירעה - אחדא קרא פלסטין אל-מדמרה, עמאן, אל-מעדה אל-דבלומאסי אל-ארדני, 1998, עמ' 20; למאפייניו היישוביים המיוחדים בין ראו ג'עון גולני, גיאוגרפיה ישובית של הכפר המסורתי מדגם הכפר טייבה, עבודת תיזה שהוגשה באוניברסיטה העברית ב-1962 וראתה אור בחיפה, בהוצאת הטכניון, 1967, עמ' 10-11.

⁴² הטבלה לא כוללת פרדסים (ביארות) ללא התיישבות לוואי משמעותית (להלן: אחוזה), קבוצות נוודיות חסרות נחלה שבטית (דירה) ו/או כאלה שאינן מקיימות התיישבות עונתית.

⁴³ בכרוניקות השומרוניות, בקולופונים של ספרי תורה ובמסורת הערבית המקומית נזכרים הכפרים ח'ג'ה, ג'נצאפוט, אמאיתין, כפר קדום, וכן הח'ירבות עצאפה, בית בזין, ע'סכר כמרכזים שומרוניים בתקופה הממלוכית. חלק מהמתאסלמים – כגון בני משפחת צופאן מבית בזין - עלו לגדולה בתקופה העתי'מאנית כמנהיגי הזרם החנבלי בהר שכם ובסביבות דמשק. תושבים אלו התרכזו בכפר קדום ויש להם פזורה דמוגרפית נרחבת בעשרות כפרים באזור. ראו: "שמות אנשים וכפרים שומרונים ומוסלמים", אוסף יצחק בן-צבי, אמ"י, פ-13 / 2045; יצחק בן-צבי, השומרונים: תולדותיהם, מושבותיהם, דתם וספרותם (בצירוף תמונות), תל-אביב, י. שטיבל, תרצ"ה, עמ' 69-78; עיסא צופאן אל-קדומי, אל-ג'אמע לסירת אל-שיח' אל-עלאמה עבדאללה צופאן אל-קדומי מפתח אל-חנאבלה פי אל-דיאר אל-שאמיה, ירדן, ארוקה, 2015 (הגיאוגרפיה של אבות המשפחה); מצטט מראד אל-דבאעי, בלאדנא פלסטין, כרך ב', חלק ב' (שכם), כפר קרע, דאר אל-ה'דא, הדפסה חדשה, 1991, עמ' 379.

⁴⁴ W.D. Hütteroth and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977, p. 137.

במהגרים מוסלמים מספארין הסמוכה.⁴⁵ בחינה מעלה, כי מרבית הנוצרים היגרו לאזור המחקר מסביבות שכם (בכפרים רפידיה, סבסטיה, ברקא ונצף ג'ביל) בחיפוש אחר עבודה כבעלי מלאכה (נגרים ונפחים). כך, נוצרה לה פזורה נוצרית דלילה בעזון, ענתא ופרעון וכפרים נוספים.⁴⁶ קהילה נוצרית של ממש, בת 250 חברים, התפתחה רק בטול-כרם בתקופת המנדט.⁴⁷

מעברי האוכלוסייה המתמשכים מן ההר ומן החוף הרחיבו את היקף הפעילות האנושית בשרון, לעתים קרובות במתכונת של נדידה-עונתית (transhumance) בין ההר למישור. הנתונים שאספתי מצביעים על גידול עקבי באוכלוסייה הכללית, במספר נקודות הישוב ובמספר התושבים הממוצע לנקודת יישוב (ראו טבלה 1 ואיור 1). גידול זה עשוי להיות, בחלקו לפחות, גידול למראית עין כתוצאה מתיעוד רב יותר. הגידול הדמוגרפי הניכר (פי 3.5 בתוך כ-75 שנה) הוביל לצמצום בשטח הזמין לכל נפש, ועקב ריבוי הטרשים באזורי ההר, גבר הצורך בהכשרת שטחי עיבוד חדשים – הן בהר והן במישור. תהליך השבחת הנוף (אסתצלאח) היה כרוך, מטבע הדברים, בפיתוח צורות חדשות של ארגון פוליטי, כלכלי וחברתי בהתאם לתנאים הטכנולוגיים והסביבתיים המשתנים (ראו איור 2). בעוד שאוכלוסיית ההר היתה כפרית ויושבת קבע, במישור החוף חיו לצד הפלאחים אוכלוסיות נוודיות או נוודיות-למחצה (בניב המקומי: ערב רחל).⁴⁸ תושבי העיירות המתפתחות, בתורם, נותרו בעלי תרבות פלאחית, כפרית וחקלאית, ואילו תהליכי אקולטורציה של אימוץ תרבות עירונית באו לידי ביטוי רק בקרב האליטות העירוניות בטול-כרם ובקלקיליה בשלהי תקופת המחקר (ראו פרק ד).⁴⁹ למרבה הצער, טבעם הלכוי של המקורות הדמוגרפיים לא אפשר לי לכמת את התפלגות האוכלוסייה בין יושבי קבע, נוודים ועירוניים; הגם שהבחנות אלה, כפי שאראה, הינן נזילות ואין להן ביטוי רב בדפוסי ההתיישבות במרחב.

⁴⁵ Edward Robinson and Eli Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea: A Journal of Travels in the Year 1838*, Boston, Crocker and Brewster, 1841, III, p. 128; C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrology and Archaeology, Volume II: Samaria*, London, Palestine Exploration Fund, 1882, p. 164;

"אצל אל-עאאילאת פי קרית פרעון, "קרית פרעון-טולכרם" (דף פייסבוק), 12.10.2010, <https://www.facebook.com/faroun1/photos/447097689813>

⁴⁶ Robinson and Smith, *Biblical Researches*, III, pp. 128-129.

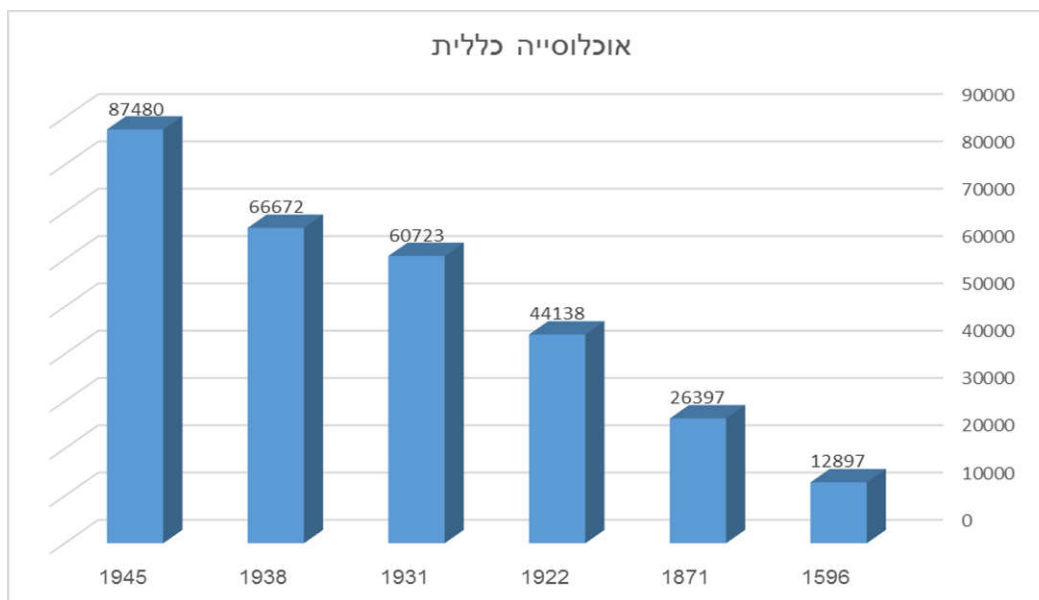
דוגמא מייצגת היא משפחת שנוכחותה מתועדת לראשונה בעזון בסביבות 1820. בראשית המאה העשרים התגוררו שתי משפחות נוצריות נוספות, סרהד ויעקוב; לשלושת המשפחות זיקות לרפידיה. ראו סקירת "עזון", 17.12.1941, *את"ה*, 105/227; ראיין עם בני משפחת שטארה, 10 ביולי 2021;

Edward Robinson and Eli Smith, *Later Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Year 1852*, London, J. Murray, 1856, pp. 135-136.

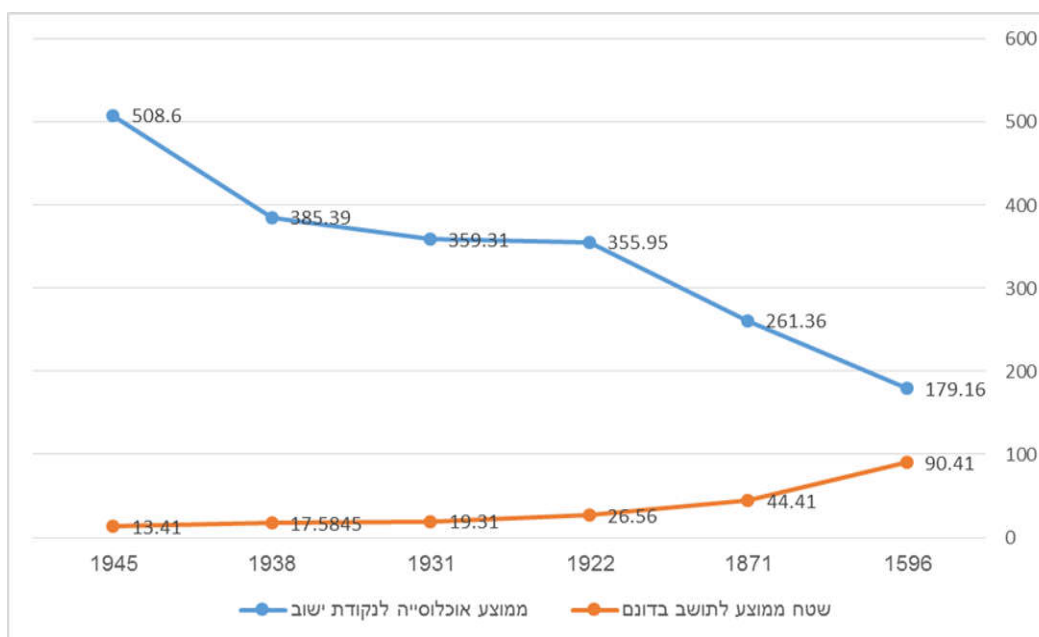
⁴⁷ סקירת הכפר "טול-כרם", 18.8.1942, *את"ה*, 105/227; שאול משעל, *טולכרם: סקירה חברתית-פוליטית*, מפקדת איזור יהודה ושומרון, יולי 1971, עמ' 6-9 ועמ' 32-33.

⁴⁸ ההבחנה בין 'נוודי' ל'פלאח', כקטגוריות אנליטיות, אינה פשוטה. מרבית הנוודים באזור המחקר קיימו אורח חיים נוודי-למחצה שכלל עיסוק בחקלאות, ובהמשך גם מעבר למגורי קבע. מאידך, נסיבות גיאופוליטיות וחברתיות, כגון בריחה מגיוס או מנקמת דם, הובילו לתהליכי התנוודות של יושבי קבע כמו ערב אל-לוח (שמוצאם מיבנה) ובני משפחת זידאן (מדיר אל-ע'צון), שהתגוררו באוהלים בע'אבת ג'יוס ואף נודעו בשם "ערב אל-זיאדנה" במסמכים ובכתבות בנות התקופה. טוביה אשכנזי, *הערב בסביבות השרון והשומרון*, ירושלים, 1930 (סקירה סודית שנכתבה בהזמנת הסוכנות היהודית), אצ"מ, J105-16 ותוספת לסקירה משנת 1931, שם, S25-10359; טוביה אשכנזי, *דאר, קיסריה וודי-ל-חורית: מחקר היסטורי ואתנוגרפי*, ברלין-תל-אביב, א.י. שטיבל, תרצ"א; אשכנזי, *אהלי קדר*.

⁴⁹ Farid Al-Salim, *A Social History of Provincial Palestine: The History of Tulkarm in the Late Ottoman Period (1876-1914)*, PhD Diss., Arkansas, 2008; Farid al-Salim, "Landed Property and Elite Conflict in Ottoman Tulkarm," *Jerusalem Quarterly* 47.2, 2011, pp. 65-80.

איור 1 אמדן האוכלוסייה באזור המחקר

איור 2 שטח ממוצע לתושב (כתום) ואוכלוסייה ממוצעת לנקודת ישוב (כחול)

מבנה העבודה מבקש לאזן בין העושר הרב של המקורות העומדים לרשותנו, לבין הצורך לשמור על מסגרת מחקרית ממוקדת בהיקף הנדרש לעבודת דוקטורט. הפרק הראשון של העבודה הוא פרק מתודולוגי, שמספק מסגור תיאורטי, מתודולוגי והיסטוריוגרפי למחקר. הדיון ההיסטוריוגרפי מלמד כי אחת המגרעות המרכזיות של הקורפוס המחקרי הקיים הוא התמקדות המחקרים השונים באחת משלוש רמות ניתוח שונות: הכפר, המרחב והמשפחה. כל אחת מרמות הניתוח מדגימה אמנם היבטים אחרים של תופעת

ההתיישבות הערבית, אך האינטגרציה ביניהן הכרחית לשם הצגת תמונה אמינה ומפורטת יותר של השפעת המשתנים האנושיים על ההתיישבות כמכלול. כך לדוגמא, הכפר, כמרחב חברתי, מורכב ממשפחות, אך תפרוסת ההתיישבות ומאפייניה – הן ברמת הכפר והן ברמת המשפחה – הושפעו לעתים קרובות ממשתנים פוליטיים, כלכליים וסביבתיים דינמיים ברמת המרחב. בהתאם לכך, הממצאים האמפיריים, העולים מהעבודה מוצגים בשלושה פרקים אמפיריים, המדגימים ומבססים את הפרדיגמה המוצעת ברמת הכפר, המרחב והמשפחה. כל פרק מפרקים אלו נפתח בסקירה של המושגים ודפוסי הקיום האנושי ברמת הניתוח הנדונה בו, ולאחר מכן הוא מתעמק במקרה בוחן אחד המבטא וממחיש דפוסי ומושגים אלה. פרק הסיכום קושר יחדיו את הקצוות השונים, ובהתבססו על ממצאי שלושת הפרקים האמפיריים, מעמיד טענות מכלילות ואינטגרטיביות במסגרת מודל חדש להבנת יחסי הגומלין שבין האדם לסביבה הטבעית. להלן תיאור קצר של הטענות המרכזיות שיעלו בפרקי העבודה השונים:

הפרק הראשון הוא פרק מתודולוגי. הפרק פותח בהצגת מושגי ייסוד בגיאוגרפיה יישובית בכלל, ובגיאוגרפיה יישובית של הכפר הערבי בפרט. לאחר מכן, מוקדש מקום נרחב לדיון היסטוריוגרפי מעמיק, הממחיש כי הנתק שחולל הסכסוך הפלסטיני-ציוני בין מכלולי השיח של חוקרים ישראלים ושל חוקרים פלסטינים, גרם לציור תמונות חלקיות ומעוותות של תולדות ההתיישבות הערבית בשרון ברמות הניתוח (המרחב מול הכפר והמשפחה), המקורות (חיצוניים מול עצמיים) והגורמים המעצבים את פני ההתיישבות (פיזיים מול אנושיים). הפרק מציע מתווה לגישור על פערים אלה באמצעות בחינה אינטגרטיבית של מכלולי השיח והראיות הקיימים בשפות הערבית, התורכית-העת'מאנית, האנגלית והעברית. מתוך דיון במקורות ובאמות המידה להערכתם, מראה הפרק כי **הגישה האינטגרטיבית**, אשר ניצנה ניכרים בעבודותיהם של חוקרים פלסטינים-ישראלים, הינה בעלת עדיפות מחקרית מוכחת על פני קודמותיה, שכן שימוש בה מפיק תועלת הן מן השיטתיות של המחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי בעברית ברמת המרחב, והן מן המקורות העשירים והעמקה הניכרת בכתיבה הערבית הפלסטינית ברמת הכפר והמשפחה.⁵⁰ נטען, כי זוהי הדרך היחידה שבה ניתן להתגבר על ההטיות האידיאולוגיות בספרות המחקר, ומאידך להשלים חסרים בולטים בהבנת המארג היישובי ההטרוגני והמורכב בשרון בתקופת המחקר.

הפרק השני של העבודה הוא פרק אמפירי העוסק בדפוסי ההתיישבות ברמת הכפר. הפרק מציג את מושגי המפתח בניתוח רמה זו, ולאחר מכן פונה לניתוח מקרוב של תהליכי הקמתם, חורבנם ושיקומם של היישובים במורדות המערביים של הרי שכם. הדיון ממחיש כי ההתרחבות של הליבה היישובית מההר

⁵⁰ עומר ראדי, **השינויים בנוף התרבותי במזרח השרון בעקבות מלחמת תש"ח**, עבודת תיזה, אוניברסיטת חיפה, 2000; פאיק נאסר, **השפעתו של הווקף על התפתחות ההתיישבות והחקלאות הערבית בשרון שבין נחל אלכסנדר לירקון בין השנים 1948-1858**, עבודת תיזה, אוניברסיטת בר אילן, 2004; מחמד עקל, **קאמוס אל-קרא ואל-מדן פי אל-מת'לת'**, חמ"ד, חמו"ל, 2014; מחמד עקל, **בלאד אל-רוחא: וטן וג'דיר**, חמ"ד, חמו"ל, 2016.

מערבה החלה בראשית המאה ה-18,⁵¹ קודם ל"מסע נפוליון", שהוצג באופן מסורתי כתחילת העת החדשה והמודרניזציה במזרח התיכון.⁵² טענתי המרכזית בפרק זה היא שהקמת הכפרים הראשונים במישור, כגון מסכה (ליד רמת הכובש), אל-טירה, קלקיליה, אגיליל (גלילות) ואל-שיח' מונס, נבעה מיחסי הגומלין שבין תהליכי תמורה רחבים ואירועים קונקרטיים, בזמן ובמרחב. הבנת הקמתם של כפרים אלו, הן כתופעה התיישבותית והן כאירוע היסטורי, אינה אפשרית מתוך התבוננות פרטנית בכל כפר וכפר, ללא התייחסות למרקם החברתי-פוליטי ברמת המשפחה ואגד-הכפרים.⁵³ למשל, יומחש, כי אל-טירה ושכנותיה הוקמו על ידי גולים ומתיישבים מאזור הליבה שבהר עקב לחץ דמוגרפי, שיצרו הגירות מדרום הר חברון לכפרי-האם במערב הר שכם (שמהם ירדו המתיישבים למישור). מאבקים מתמשכים על הסמכות הפוליטית והשליטה במשאבים כלכליים בנפת בני צעב בין משפחת ג'יוסי (או משפחת שְׁבִיטָה מג'יוס), ותומכיהן ממחנה הקיס, לבין יריביהם הימן בראשות משפחת טוקאן משכם – תרמו גם הם לתהליך ההגירה הזה.⁵⁴ המשאיח' לבית ג'יוסי ביקשו להגן על דרכי המסחר ליפו ועל אזור הספר המערבי של נחלתם מפני התקפות של שבטים נוודים ושל יריביהם הגולים – בני משפחת שביטה – שיושבו במסכה הסמוכה לאחר גירושם מג'יוס.⁵⁵ פלישת ט'אהר אל-עמר ובעל בריתו מחמד "אבו אל-ד'הב" למישור החוף, לסביבות יפו והר שכם (1771 לספירה), והאיום שהציבו השניים לאוטונומיה הפוליטית והכלכלית של המשפחות התקיפות בהר שכם, היו המחוללים הישירים ליישוב משפחות נאמנות לג'יוסי מן הכפר באקה אל-חטב באתרה של אל-טירה, וככל הנראה גם בכפרים אחרים.⁵⁶

השחזור האינטגרטיבי המוצע להתפתחותם של הכפרים מאתגר את התיאורים נטולי-ההקשר לנסיבות הקמת הכפרים בספרות הקיימת. כאמור, בספרות המחקר הגיאוגרפי-היסטורי בעברית יוחסו תמורות במערכת היישובית לשינויים מחזוריים אמורפיים, צפויים ועל-זמניים במערכת היישובית בזיקה למאפיינים הפיזיים הקבועים של הנוף – כגון התיישבות בכפרי-בת בקרבת אדמות פוריות עקב גידול דמוגרפי.⁵⁷ בספרות הכפרים הערבית, בעלת הצביון האטומיסטי, תוארה הקמת הכפרים לרוב כמתרחשת מתוך ובתוך המערכת החברתית הספציפית של מייסדיו, מבלי להידרש לתהליכי רוחב כלכליים ופוליטיים

⁵¹ נסים אבו ח'ייט, **אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר**, חמ"ד, עיריית טירה והמחלקה לתרבות ערבית במשרד החינוך והתרבות, 1996; חסני עבד אל-מנאן אל-תיתי, **אל-טירה ג'דור ותאריח'**, חמ"ד, חמו"ל, 2003.

⁵² ראו למשל: Juan Cole, *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*, New York, Palgrave Macmillan, 2007; Jackson Sigler, "Engaging the Middle East: Napoleon's Invasion of Egypt," *History: Reviews of New Books* 38.2, 2010, pp. 40-44.

⁵³ לתיאור נרטיבי של המאבקים שהובילו להקמת אל-טירה, ברמת אגד הכפרים, ראו: מחמד עבד אלרחים דאוד, **אל-ג'והרה אל-נקיה פי אנסאב אל-עשאאר אל-קלקיליה**, חמ"ד, חמו"ל, 2000, עמ' 85 – 108.

⁵⁴ אחסאן אל-נמר, **תאריח' ג'בל נאבלס ואל-בלקאא'**, דמשק, אבן זבדון, 1, 1938.

⁵⁵ אירוע זה תואר בכתביה העוסקות ברמה הפוליטית-מחוזית וברמה המקומית-כפרית-חברתית בנפרד: אודות הדחתו של אל-שיח' שביטה מג'יוס בידי המושל נצוח פאשה וההתנקשות באחרון, ראו אל-נמר, **תאריח'**, 1, עמ' 92-94; אודות הקמת מסכה בידי משפחת השיח' שביטה ונאמניה הגולים מג'יוס, ראו: שריף כנאענה, **מסכה**, סדרת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה, 10, ראמאללה, אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותותיק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1991, עמ' 9-11.

⁵⁶ אל-נמר, **תאריח'**, א', 139-155 (לגבי הקמת המעוזים בשולי המישור, ראו **שם**, עמ' 151-152); כרוניקה מאת אבראהים אל-דנפי, מזכירו של מצטפא בכ טוקאן, אודות הפלישה: יצחק בן צבי, **השומרונים: תולדותיהם, מושבותיהם, דתם וספרותם (בצירוף תמונות)**, תל-אביב, י. שטיבל, תרצ"ה, עמ' 220-233.

⁵⁷ דוד גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו**, עמ' 3-52.

שעברו על המרחב הכפרי שבתוכו נוסד היישוב. לעומת זאת, במחקר הנוכחי, ייסודם של כפרים, חורבנם ושיקומם, נגזרים מתמורות גיאוגרפיות, כלכליות ודמוגרפיות שחלו באזור המחקר בפרט ובלבנט בכלל במהלך התקופה הנחקרת.

הפרק השלישי הוא עוסק ברמת המרחב. לאחר סקירה תמציתית של מושגי יסוד בנייתו של רמת המרחב, והסדרי שימוש בו, הפרק מתמקד במקרה הבוחן של "יער האלוניים הגדול" ("אל-ע'אבה" או ע'אבאת בני צעב). יער זה היה אחד מהמאפיינים הבולטים ביותר של נופי השרון בשלהי התקופה העת'מאנית, והוא כיסה את חלק הארי שלו. מרחבים גדולים של חורש המורכב בעיקר מעצי אלון התבור (*Quercus Ithaburensis*) כיסו את האזור שבין הירקון לנחל אלכסנדר, אולם הם בוראו במהלך המאה ה-19, ובראשית המאה ה-20 כבר לא היה להם זכר. במאה ה-17 ובתחילת המאה ה-18 היה האזור דליל אוכלוסין. יחד עם זאת, למן ראשית המאה ה-18 החלה התרחבות מחודשת של הליבה היישובית מערבה, ובמחצית השנייה של המאה ה-19, לכל המאוחר, כוננה בתחומי יער האלוניים מערכת הע'אבאת, המורכבת מנחלות נפרדות שהועמדו לרשות 16 כפרים בהר שכם ובמזרח השרון, שמרביתם השתייכו לנאחית בני צעב. מערכת זו מילאה תפקיד חשוב בהתיישבות הערבית המתרחבת בשרון.⁵⁸ התייעוד העשיר הקיים אודות כל ע'אבה וע'אבה, מאפשר לנו להתחקות אחר דפוסי השימוש, הבעלות והחזקה ההיסטוריים בכל אחת מהנחלות הללו, ולהדגים כי הם פרי הסדרים ייחודיים לכל כפר וכפר.⁵⁹ המקורות מעידים על קיומם של יחסי גומלין הדוקים במישור הכלכלי, החברתי והמנהלתי בין יישובי ההר והמישור (למרות ההבחנה הדיכוטומית המקובלת במחקר בין כפרי ה"הר" ל"מישור"). הפרק ממחיש אפוא כיצד משתנים אקולוגיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים פרטיקולריים הובילו לתמורות במשטר הקרקעי בכל כפר וע'אבה, במנעד שנע בין התיישבות קבע לנוודות מתמדת; בין השתקעות לבין נטישה ומכירת האדמות לגורמים מחוץ לכפר (ערבים או יהודים). הדיון נותן ביטוי לזרמים עדכניים במחקר, תוך שהוא מצביע על היבטים שונים שתרמו לעיצוב המערכת האזורית בתקופה הנחקרת:

(1) התפקיד שמילאו השלטונות העת'מאניים בכינון מערכת הע'אבאת, ובעידוד יוזמות התיישבות

ופיתוח חקלאי בתחומי שלטונם.

(2) היותן של אדמות הע'אבה בעלות ייעוד מוגדר במסגרת שימושי הקרקע של הכפרים להם היער

היה שייך (קרי, לא היה זה שטח "מופקר" או שומם כפי שנטען בהיסטוריוגרפיה הציונית הישנה).

⁵⁸R. Marom, "The Contribution of Conder's Tent Work in Palestine for the Understanding of Shifting Geographical, Social and Legal Realities in the Sharon During the Late Ottoman Period," in D. Gurevich and A. Kidron, (eds.) *Exploring the Holy Land: 150 Years of the Palestine Exploration Fund*, Equinox, 2019, pp. 212-231.

⁵⁹ תיעוד זה כולל את מסמכי הטאפו העת'מאני, פרוטוקולים של משפטי קרקעות (השמורים בארכיונו הפרטי של עו"ד מרדכי אליאס באצ"מ, A417), ראיונות עם תושבי הע'אבאת בעבר, סקירות מודיעיניות של שירות הידיעות (ש"י) של ה"הגנה" (ארכיון ההגנה, (להלן את"ה), חטיבה 105), מפות טופו-קדסטוריות מתקופת המנדט הבריטי, הטופונימיה המקומית וסקר שטח.

(3) תהליך ההתיישבות בע'אבאת החל לפני תחילת ההתיישבות היהודית, או נוכחות אירופאית

כלשהי – קרי באופן מנותק מההתיישבות הציונית, ובניגוד למה שנטען במחקרים אחרים.⁶⁰

אי לכך, בניגוד להנחותיהם של חוקרים קודמים, יוצא, כמבט לעתיד, שאלו דווקא תהליכי ההתיישבות הקבע הערבית בשרון במהלך המאה ה-18 וה-19 שהובילו לכריתתו של היער, וליצירת ה"שממה" המוכרת מהנרטיבים של ראשית ההתיישבות היהודית.

הפרק הרביעי חותם את הפרקים האמפיריים של העבודה, ועיסוקו **ברמת המשפחה**. הפרק פותח בסקירת המושגים, התפקידים חברתיים ומארג הזהויות הקשורות במבנים סגמנטריים בחברה הפלסטינית, ולאחר מכן פונה לדיון מיקרו-היסטורי בעלייתה הפוליטית והחברתית של **משפחת חנון** העשירה ועתירת הנכסים במחצית השנייה של המאה ה-19. הפרק מראה כי עלייתה של משפחת חנון משקפת תמורות ותהליכים חברתיים וכלכליים שאירעו באותה תקופה בנפת בני צעב, וכי הפניית "זכוכית המגדלת המחקרית" לסיפורה של המשפחה, מספקת לנו תובנות רבות ערך על התהליכים הנחקרים, שלא ניתן להגיע אליהן על בסיס רמות הניתוח האחרות (רמת הכפר ורמת המרחב)..

הפרק מתחקה אחר תולדות משפחת חנון: החאג' מצלח יוסף חנון, אבי המשפחה, היגר מהכפר ספארין שבנאחית ואדי אל-שעיר לטול-כרם, וששת בניו השתלבו במנהל המקומי שהתפתח בה עם הכרזתה כעיריה בשנת 1882.⁶¹ בשיאה, החזיקה המשפחה בבעלותה עשרות אלפי דונמים בכפרים ספארין, שופה, כפר אל-לבד, דינאבה, טול-כרם ובאדמות ע'אבת שופה וע'אבת כפר-צור. מן הראוי לציין כי בשל בולטותה, אבל גם בשל נסיבות ייחודיות, משפחת חנון זכתה לתיעוד היסטורי רב, המאפשר לשחזר ביתר-פירוט את תפקיד המפתח שמילאו בניה בפיתוח ההתיישבות הערבית בטול-כרם וסביבותיה.

הפרק על עליית משפחת חנון, משלים ומבאר את התמונה ההיסטורית העולה ממחקרים קודמים אשר דנו בהשתלבות הר-שכם במערכת המסחר העולמית המתפתחת, כחלק אינטגרלי מהפיכתו של מזרח הים התיכון ל"אגן של סחורות."⁶² הביקוש הגובר לגידולי ייצוא גרם לבני משפחת חנון להתיישב במישור החוף, לרכוש אדמות לגידול אבטיחים והדרים, ולקשור קשרי נישואין ומסחר עם משפחות סוחרים ביפו ובשכם. ב-1890 הם הקימו בע'אבת כפר צור את ביארת חנון, אחד מראשוני הפרדסים שניטעו באזור הנחקר. המשפחה השקיעה כספים רבים בפיתוח משק פרדסנות, וכן בפיתוח קשרים שאישרו להם לשווק

⁶⁰ מעיין הס-אשכנזי, **היישוב הערבי בשרון בשנים 1890 – 1947**, עבודת תיזה, אוניברסיטת חיפה, 2001.

⁶¹ עבד אל-רחמן סמיח אבראהים, מחמוד סעיד אל-אשקר וזהיר ע'נאים עבד אל-לטי (עורכים), **אל-אנתח'אבאת פי פלסטין פי ואח'ר אל-עצר אל-עת'מאני ואואאל אל-אחתלאל אל-בריטאני מן ח'ליל סג'ל מחאצ'ר אל-אנתח'אבאת פי קצ'א' טול-כרם, כתב הד'ה אל-מחאצ'ר עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים ראיס בלדית טול-כרם 1905 – 1937**, עמאן, דאר אל-ורד לל-נשר ואל-תזויע, 2008.

⁶² M.C. Hudson, W. Kazziha, S. Mardin, B. Musallam and M. Yapp, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1987; Doumani, *Rediscovering Palestine*.

את תוצרתם החקלאית דרך קרוביהם וחונניהם ביפו.⁶³ בכך, סימנה משפחת חנון את הדרך למשפחות נכבדים אחרות שהחדירו את משק ההדרים הערבי לשרון, כגון משפחת אל-חאג' אבראהים מאל-טיבה, משפחות שנטי ואל-סבע מקלקיליה, משפחת אבו הנטש מקאקון, משפחת סמארה מדינאבה, משפחת חמדאללה מענבתא ועוד.⁶⁴

הביוגרפיה הפוליטית והחברתית של משפחת חנון, מבטאת וממחישה את יחסי הגומלין המורכבים שבין תמורות גיאוגרפיות בדפוסי ההתיישבות הערבית לבין השינויים הפוליטיים, הכלכליים והדמוגרפיים שהתרחשו בארץ בכלל ובאזור המחקר בפרט בחסות האימפריאליזם הבריטי וההתיישבות הציונית, ואשר התייחסות אליהם הכרחית לשם שחזור פניה של ההתיישבות הערבית באזור המחקר במאה העשרים. בתקופת המנדט הבריטי נקשר גורלה של המשפחה בהתיישבות היהודית המתרחבת מחד גיסא, ובמאבק הפנים-ערבי בין החוסיינים לאופוזיציה ("אל-מעארצ'יה") בזירה המקומית מאידך גיסא. לאורך תקופת המנדט מכרו בני המשפחה אדמות רבות, עליהן הוקמו ישובים יהודיים רבים,⁶⁵ ואת הכספים שהתקבלו השקיעו בהרחבת משקם באופן שהוביל לתמורה משמעותית הן בתפרוסת והן בדפוסי הקיום של ההתיישבות הערבית במרחב. הדיון במשפחת חנון משלים בכך את הדיון בשני הפרקים הקודמים, בהציגו את האוכלוסייה הערבית כגורם אקטיבי, יוזם ודינמי, המסתגל ומנצל את הנסיבות הגיאופוליטיות והכלכליות המשתנות וכן כמחולל עיקרי השינויים בתפרוסת ההתיישבות הערבית המתפתחת. בכך תורם דיון זה להשבת הסוכנות ההיסטורית למכונניה של ההתיישבות הערבית באזור המחקר, אשר חסרונה הורגש באופן הכאוב ביותר ברבות מעבודות המחקר הקודמות.

הפרק החמישי, החותם את העבודה, הוא פרק סיכום אינטגרטיבי המציג מודל חדש להבנת

יחסי הגומלין שבין האדם לסביבה הטבעית, תוך הדגשת השפעת גורמים אנושיים על תמורות בתפרוסת היישובית ומאפייניה. פרק זה מראה כי השפעתה של הסביבה הטבעית על תפרוסת היישובים בתקופה העת'מאנית היתה בעיקרה מתווכת ועקיפה, על ידי סימונן של נקודות התיישבות קבע מועדפות בימי קדם. רובן המוחלט של נקודות ההתיישבות בתקופה העת'מאנית חופפות אתרים שבהם היו משארי עבר, עקב היתרונות שהציעה זמינותם של שרידים אלה להתיישבות המחודשת (מקורות מים, אבני בניה, מיקום טופוגרפי עדיף, מערות למחסה והכשרה של חלקות חקלאיות ועוד). יחד עם זאת, הקביעה אלו אתרי ישוב יהיו מיושבים בכל תקופה ותקופה מבין מאות אתרי ההתיישבות העתיקים היא תוצאה ישירה של שיקולים ואילוצים הנובעים מהמערכת החברתית, הפוליטית והכלכלית השוררת בה. לבסוף, הפרק ממחיש כי פרקטיקות השבחת (אסתצלאח) של הנוף שבאמצעותם התגברו תושבי האזור על מגבלותיו

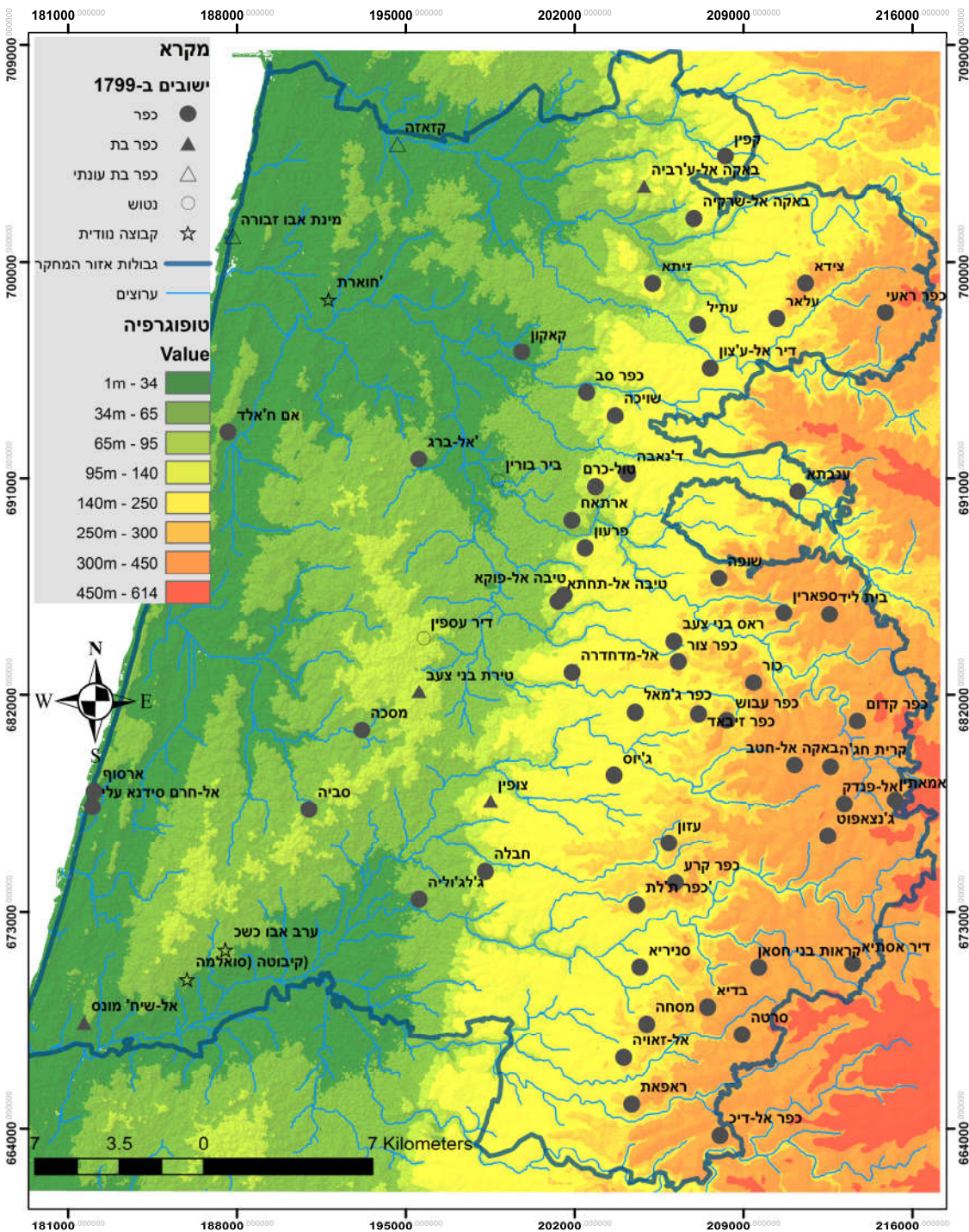
⁶³ יוסי ויטריאול, **אחוזת חנון**, עבודת סמינר בהנחיית אבי ששון, אוניברסיטת בר-אילן, 2001; אבי ששון, איל זיו, רלי פרטו, רענן פניני, יעקב ויובל אכברט, **ביארת חנון: תקציר מסקנות אדריכליות, תיק תעוד מחקר ושימור אדריכלי**, חמ"ד, חמו"ל, דצמבר 2001.

⁶⁴ Al-Salim, *Social History*.

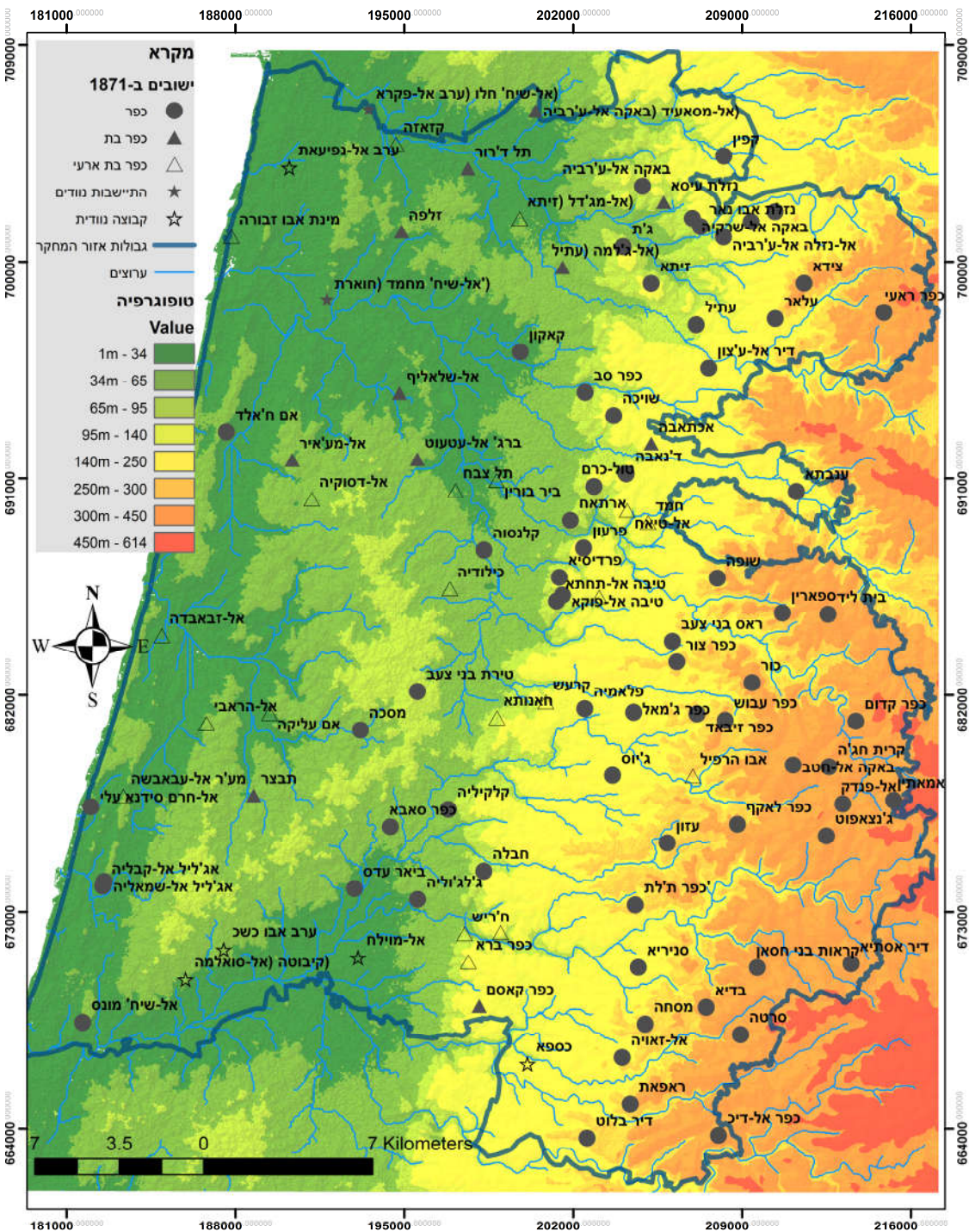
⁶⁵ אבן יהודה, תל צור, כפר צור (באר גנים), תל יצחק, כפר נטר, בית יהושע וצור משה.

הטבעיות, כגון תעמיר אל-וער (פיתוח חקלאות טרסות) באזורי הטרשים, או התיישבות בע'אבאת בקרבת הביצות, שלאורך זמן הובילה להסתגלות טמפורלית-מרחבית לסכנת הקדחת.

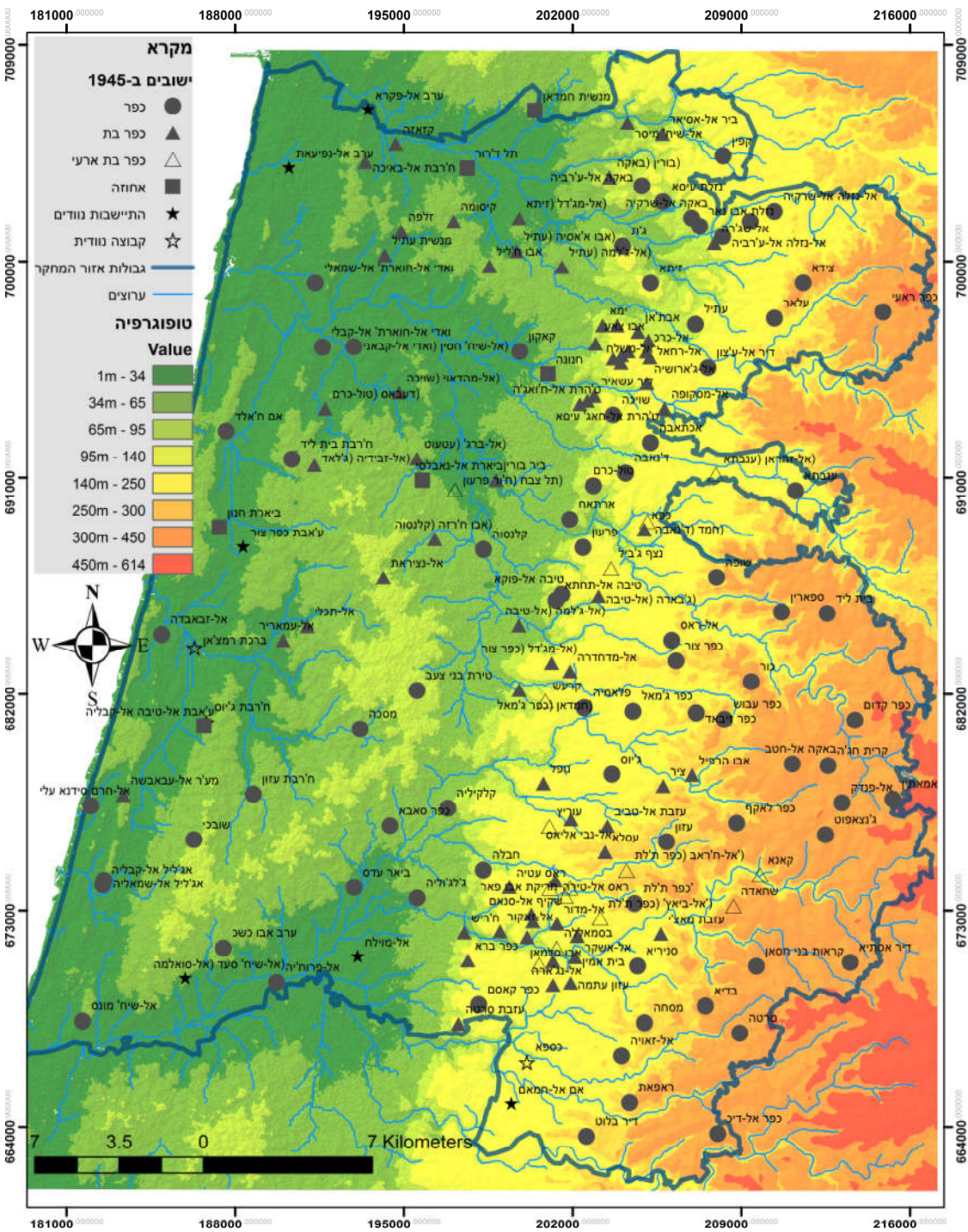
לסיום, הפרק עומד על תרומותיו של הדיון הפרטני בשרון להארת היבטים נוספים בחקר תולדותיה של הארץ. נקודת המבט ההיסטוריוגרפית המגולמת בעבודה זו מוסיפה קומה חדשה של ידע למחקר הקיים על חיי הכפר בארץ בשלהי התקופה העת'מאנית, ויש בה לתרום להבנת התפקיד שמילאו השלטונות בפיתוח כלכלי-חברתי של המרחב. חשיבותה המחקרית של העבודה שלפנינו חורגת לפיכך מאזור המחקר, והיא רלוונטית להבנת תופעות התיישבותיות מקבילות באזורים ובזמנים אחרים. במישור הסינכרוני, יש לה רלוונטיות מתודולוגית כמקרה בוחן להסברת תמורות יישוביות באזורי ספר כפריים אחרים בלבנט (בחוראן, בעבר הירדן, בצפון הנגב ובעמקים). במישור הדיאכרוני, היא מאפשרת להציע פרשנויות חדשות להבנת התמונה היישובית בתקופות ובמרחבים שלגביהם אין בידינו תיעוד דומה (בהנחה שלא חל שינוי משמעותי במאפייני התכסית הטבעית).

מפה 3 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בעת מסע נפוליון, בשנת 1799

מפה 4 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בעת רישום האדמות בטאפן, בשנת 1871

מפה 5 ההתיישבות הערבית הפורחת באזור המחקר בשלהי תקופת המנדט, בשנת 1945

1. נספח - נקודות ההתיישבות לפי מרחב ותקופה

⁶⁶ 1945	1918	1875	1835	1799	1750	1700	1596/7		
									ההר
40	39	39	35	35	37	34	41		כפר עצמאי
25	8	1	4				⁶⁷ n/d		כפר בת מיושב בקביעות
13	6	4					n/d		כפר בת מיושב עונתית
									אחוזה
1	1								התיישבות נוודים
1	1	1							קבוצה נוודית
80	55	45	39	35	37	34	n/d		סך הכל
									אזור המעבר
17	19	17	18	12	8	9	9		כפר עצמאי
22	10	3	3	1	2		n/d		כפר בת מיושב בקביעות
1	3	5					n/d		כפר בת מיושב עונתית
									אחוזה
									התיישבות נוודים
									קבוצה נוודית
40	32	25	21	13	10	9	n/d		סך הכל
									המישור
21	12	12	9	8	5	6	22		כפר עצמאי
20	13	7	2	2	1		n/d		כפר בת מיושב בקביעות
1	9	11		2			n/d		כפר בת מיושב עונתית
6	4								אחוזה
5	4	2							התיישבות נוודים
2	4	4							קבוצה נוודית
55	46	36	11	12	6	6	n/d		סך הכל

טבלה 3 חלוקת סוגי נקודות ההתיישבות לפי מרחב ותקופה

⁶⁶ בחינה כמותית של הנתונים מלמדת כי אין הבדל ניכר בין שנת 1931 ל-1945, ולכן הסתפקנו כאן בנתונים האחרונים בלבד (ראו לחלף, טבלה 2)

⁶⁷ הנתונים הנוגעים למזרעות (חלקות אדמה מעובדות ו/או כפרי בת עונתיים) בדפתרים טרם פורסמו במלואם.

פרק א: ההתיישבות הערבית בשרון בראי המחקר הקיים: היסטוריוגרפיה, מתודולוגיה ומקורות

כל עבודת מחקר היסטורית הינה תלת-רגל (טריפוד), הנשען על שלוש רגליים: הידע המחקרי הקיים (ספרות המחקר), המקורות הראשוניים הזמינים והרלבנטיים לנושא הנחקר, והמתודולוגיה המנחה את פרשנותם. בעוד שבמבוא לעבודה הצגנו את המסגרת הנרטיבית לעבודת הדוקטורט, את עיקרי טיעוניה ואת המבנה שלה, הפרק הנוכחי מציב את המסד ההיסטוריוגרפי והמתודולוגי המפורט המנחה ומשכיל את דיוניה. ברקע לכך, עומדת ההכרה כי עבודת הדוקטורט הנוכחית לא נכתבה יש מאין. להיפך, היא בונה על קורפוס עשיר של ספרות מחקר שנכתבה בידי דורות של נוסעים, גיאוגרפים, היסטוריונים ומקומיים במשך למעלה ממאה וחמישים שנה.

כמקובל בעבודת מחקר גיאוגרפית-יישובית, פותח הפרק בהצגת מושגי ייסוד בגיאוגרפיה יישובית בכלל (סעיף 1) ובגיאוגרפיה יישובית של הכפר הערבי בפרט (סעיף 1.1). לאחר מכן, מוצגת ספרות המחקר אודות ההתיישבות הערבית בשרון ובמערב הר שכם לאור תמורות מתודולוגיות והיסטוריוגרפיות שחלו במרוצת השנים בשדה המחקר (סעיף 2). הדיון ההיסטוריוגרפי מתחקה אחר הרקע האישי של החוקרים, הפרדיגמות שהנחו אותם בעבודתם, המקורות שבהם עשו שימוש ומסקנותיהם. בהמשך לכך, פונה הדיון להיבטים המתודולוגיים של העבודה: לסקירת המקורות עליהן מתבסס המחקר הנוכחי (סעיף 3) והצגת החלופה המתודולוגית עליה מתבסס מחקר זה: שילוב אינטגרטיבי בין מקורות מקומיים בערבית ובתורכית עת'מאנית ובין קורפוס ענף של היסטוריה בעל-פה, המשקף את הידע המקומי של תושבי האזור (סעיף 4). הפרק חותם בסיכום קצר שבו מוצגות עיקרי התובנות הרלוונטיות לפרקים הבאים (סעיף 5).

1. מושגי יסוד בגיאוגרפיה יישובית

העבודה הנוכחית היא עבודה היסטורית העושה שימוש במושגים הלקוחים מתחום הגיאוגרפיה היישובית (settlement geography). בהתאם לכך, אגדיר את הגיאוגרפיה היישובית כתחום ידע, אמקם את העבודה בשדה המחקר ואפרש את המושגים העיקריים שבהם השתמשתי במחקר.

הגיאוגרפיה ההיסטורית, כשמה כן היא, עוסקת בשחזור היבטים ותהליכים גיאוגרפים של הנוף התרבותי במרחב ובתקופת-זמן מוגדרים.⁶⁸ כתחום ידע, היא החלה את דרכה בעבודתם של גיאוגרפים

⁶⁸ Michael Williams, "Historical Geography and the Concept of Landscape," *Journal of Historical Geography* 15.1, 1989, pp. 92-104.

אירופאים במאות ה-18 וה-19, והגיעה לבגרותה בעבודותיו של קליפורד דרבי (Darby, 1909-1992).⁶⁹ סל הכלים של הגיאוגרף-ההיסטורי כולל שיטות עבודה שונות שבהן נעשה שימוש בעבודה זו, כגון ניתוח רגיונלי, מחקר השוואתי של תופעות במרחב ובזמן, טיפולוגיה של תופעות גיאוגרפיות והתיישבויות, ובחינת תפוצתן של תופעות אלה.⁷⁰

הגיאוגרפיה היישובית מחולקת למספר דיסציפלינות-משנה, שמתוכם משתייכת עבודתי לשדה **הגיאוגרפיה הכפרית** (Rural Geography), העוסקת בחקר המציאות היישובית במרחב הכפרי, קרי, בנוף-התרבות של היישוב הכפרי.⁷¹ בגיאוגרפיה הכפרית מוקנית חשיבות מיוחדת למושג ה"יישוב". גיאוגרפים מגדירים **יישוב** כאתר מגורים של קהילה ובו מכלולי מבנים ומתקנים שנועדו לשרת את צרכי החיים שלה, כגון מגורים, עיבוד מזון, הגנה, דת ומלאכה. במבנהו, ה**יישוב הכפרי** יכול להיות מכונס (nucleated) או מפוזר (dispersed).⁷² בסיס הקיום במרחב הכפרי, בוודאי הקדם-מודרני, וכך גם במקרה שבו העבודה עוסקת, הוא חקלאי. בהתאם לכך, לרוב היישובים הכפריים ישנה נחלה מוגדרת ובה שדות מעובדים. **יישוב קבע** הוא יישוב המתאפיין בנוכחות אנושית קבועה לאורך כל ימות השנה ובנייתו היא איתנה. **יישוב עונתי**, לעומת זאת, מתאפיין בנוכחות אנושית לפרקי זמן קצובים, לרוב בזיקה לפעילויות חקלאיות או תעשייתיות המחייבות נוכחות אנושית רציפה במקום מסוים לאורך זמן (למשל לשם חקלאות, כריתת עצים, או עיבוד מחצבים).⁷³ מטבע הדברים, יישוב עונתי בדרך כלל קטן יותר ובנייתו ארעית יותר בהשוואה ליישובי קבע, ועל פי רוב, בהקמתו נעשה שימוש בחורבות או מחסות טבעיים כגון מערות. לעתים, יישוב עונתי קשור ביישוב קבע או משמש כמשכן זמני לנוודים מפני איתני הטבע.⁷⁴ טיפוסי יישובים אלה הם טיפוסים אידיאליים, הנגזרים משיקולים מבניים-מרחביים, והם אינם מבטאים את מלוא הספקטרום של צורות ההתיישבות שהתקיים באזור המחקר (ראו פרק ב להלן).

⁶⁹ Ron Johnston and James D. Sidaway, *Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography since 1945*, Routledge, 2015, pp. 52-53.

⁷⁰ שמואלי, שניל וסופר, **המשולש הקטן, עמ' 3-4**.

⁷¹ Hilary H. Birks et al. (eds), *The Cultural Landscape: Past, Present and Future*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1988; Willem Vos and Herman Meekes, "Trends in European Cultural Landscape Development: Perspectives for a Sustainable Future," *Landscape and Urban Planning* 46.1-3, 1999, pp. 3-14.

⁷² P.A. Rickaby, "Six Settlement Patterns Compared," *Environment and Planning B: Planning and Design* 14.2, 1987, pp. 193-223.

⁷³ Ram Bahadur Mandal, *Introduction to Rural Settlements*, New Delhi, Concept Publishing Company, 1979.

⁷⁴ Roger L.D. Cribb, "Mobile Villagers: The Structure and Organisation of Nomadic Pastoral Campsites in the Near East," in Clive Gamble and W.A. Boismier (eds.) *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites: Hunter Gatherer and Pastoralist Case Studies*, Ann Arbor, International Monographs in Prehistory, 1991, pp. 371-393.

היבטים אדריכליים-ארכיטקטוניים של יחידות המגורים והמערך היישובי (settlement pattern) נתפסים באופן מסורתי כמרכיב אינטגרלי בדיון בגיאוגרפיה היישובית.⁷⁵ יחד עם זאת, בעבודה הנוכחית אימצתי את ההשקפה הרואה במבנה החברתי את המסובב העיקרי של מאפייני המערך היישובי, וכך התייטר הצורך בדיון נפרד במאפייני יחידות המגורים והמערך היישובי.⁷⁶ לצד זאת, כל דיון גיאוגרפי בתפרוסת היישובית מצריך התייחסות לגורמי המיקום (location) והאיתור (site) של כל יישוב. להבדל בין שני המושגים האלה חשיבות רבה לענייננו, ולפיכך אסבירם בקצרה:

- **מיקום היישוב** – נגזר ממערכת הקשרים שבין אתר היישוב לבין סביבתו הרחבה, קרי מיקום היישוב ביחס למערכת היישובית הכוללת. באפיון של מיקום היישוב, מתייחסים גיאוגרפים למספר רב של **גורמי מיקום** המשפיעים על חשיבותו וסיכויי התפתחותו לאחר ייסודו – כגון קרבתו למשאבים כלכליים (ערים, שווקים, נמלים), דרכי תחבורה, חשיבות פוליטית, מנהלתית, צבאית, דתית או אחרת.⁷⁷ גורמים אלו באים לביטוי, למשל, בנסיבות שתרמו להתפתחותם של הכפר טירת בני צעב והעיירה קלקיליה, כפי שמומחש בפרק ב.

- **האתר** - השטח שבו נבנה היישוב, המשפיע על התפתחותו של השטח הבנוי ושל מערך הגידולים בחגורת הכרמים שמסביב ליישוב. בבחירת אתר היישוב, משתדלים מייסדיו לבחור את הנקודה האופטימלית לשם הקמת בתים ולנצל את משאבי הקרקע והמים באורח היעיל ביותר. בין **גורמי האיתור** נמנים מקורות מים, אפשרויות ההגנה, זמינות קרקע חקלאית, הימצאות חומרי בניה, שיקולי תבליט, שרידי עבר, תנאי אקלים והצומח הטבעי.⁷⁸ השפעתם העקיפה של גורמים אלה על התגבשות התפרוסת היישובית נדונה בפרק ה' של העבודה הנוכחית.

⁷⁵ Howard M. Erichson, "A Typology of Aggregate Settlements," *Notre Dame L. Rev.* 80, 2004, pp. 1769-1820. היערכות המבנים ביישוב הכפרי. בספרות מקובלת ההבחנה בין יישוב מכונס (מרוכז) לבין יישוב מפוזר (אקסטנסיובי), ובין יישוב בעל מערך רגולרי (מתוכנן) לבין מערך א-רגולרי (בלתי מתוכנן).

⁷⁶ Hugh D. Clout, *Rural Geography: An Introductory Survey*, Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris and Frankfurt, Elsevier, 2013

אודות גורמים אלו באופן כללי ראו: שכרי עראף, **אל-קריה אל-ערביה אל-פלסטינייה, מבני ואסתעמאלאת אראץ**, ירושלים, חמו"ל, מהדורה שניה, 1986. להתבטאותם באזור המחקר ראו גולני, **טייבה**, עמ' 53-5. לגבי יישוב כפרי, לגורמי האיתור **בעיירה טירה**, עבודת תיזה, אוניברסיטת תל-אביב, 1993, עמ' 1-29.

⁷⁷ John C. Hudson, "A Location Theory for Rural Settlement," *Annals of the Association of American Geographers* 59.2, 1969, pp. 365-381; Richard L. Church and Thomas L. Bell, "An Analysis of Ancient Egyptian Settlement Patterns Using Location-Allocation Covering Models," *Annals of the Association of American Geographers* 78.4, 1988, pp. 701-714.

⁷⁸ גדעון גולני, **הגיאוגרפיה היישובית של נחל עירון**, עבודת דוקטורט בשלושה כרכים שנכתבה בהנחיית דוד עמירן באוניברסיטה העברית ב-1966 וראתה אור בחיפה, בהוצאת הטכניון, 1966, ג', עמ' 53-5. לגבי יישוב כפרי, לגורמי האיתור חשיבות רבה יותר מאשר לגורמי המיקום – והם בעלי חשיבות רבה להתפתחות יישובים לכדי עיירות וערים.

1.1 גיאוגרפיה יישובית של הכפר הערבי

במושגיה של הגיאוגרפיה הכפרית, מוצג **הכפר הערבי**, כצורת התיישבות המאופיינת על ידי **דגם יישובי מכונס** – **הכפר המגובב** (agglomerated, Haufendorf) הנעדר תכנון מרכזי ומתארו מורכב.⁷⁹ כצורת התיישבות 'מסורתית', המערך הפיזי של הכפר הערבי מובן, מנקודת מבט גיאוגרפית, כתולדה של תהליכי הסתגלות ממושכים לתנאי הסביבה ולמשתנים חברתיים:

- **זמינות מקורות מים** – מעיינות, בארות, בריכות ונחלים, מסלע מתאים לחציבת בורות מים – מהווים תנאי סף לקיום אנושי.⁸⁰
- **אקלים** – ישנה חפיפה רבה בין אזורי משקעי המינימום (200 מ"מ לשנה ומעלה), הדרושים לחקלאות-בעל לצרכי קיום, ובין ארץ המזרע המיושבת דרך-קבע לבין הישימון שהוא אזורי מחייתם של נוודים.⁸¹
- **קרקע** – העדפת התיישבות בסמוך לקרקעות הקרובות למקור מים, לרוב באזורי ההר, על חשבון אדמות פוריות יותר בעמקים, עקב תנאי ביטחון לקויים ופגעי המלריה.⁸²
- **גורמים היסטוריים ותרבותיים** – כגון העתקת ספר ההתיישבות אל מול חדירות נוודים, ויוזמות ממלכתיות לפיתוח ההתיישבות או להריסתה.⁸³
- **המשכיות בהתיישבות** – התיישבות באתרי יישוב קדומים, שבהם הצליחה ההתיישבות בגין קיום תנאים גיאוגרפיים-טופוגרפיים מיטביים.
- **שיטת הבעלות על הקרקעות** – למשל, שיטת הבעלות הקולקטיבית, המשאע, עיצבה את תפרוסת הכפרים ואפשרויות הניצול של הקרקע.⁸⁴
- **חומרי בנייה** – זמינות חומרי בנייה קיימים (חורבות) או מחשופי סלע.⁸⁵

⁷⁹ לדגם יישובי זה, ראו: Robert E. Dickinson, "Rural Settlements in the German Lands," *Annals of the Association of American Geographers* 39.4, 1949, pp. 239-263; Johan Callmer, "The Process of Village Formation," *Ecological Bulletins* 41, 1991, pp. 337-349.

⁸⁰ Thomas V. Cech, *Principles of Water Resources: History, Development, Management, and Policy*, USA, John Wiley & Sons, 2009.

⁸¹ לדוגמה, בספר המדבר בסביבות ערד: רות עמירן, אורנית אילן ומיכאל סבן, **ערד הכנענית: עיר שער למדבר**, תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ורשות העתיקות, 1997, עמ' 25-27; בעמק יזרעאל: גלילי וקרן, **תמורות בעמק יזרעאל**, עמ' 55-63; ובירדן: G. Barker, "The Desert and the Sown: Nomad-Farmer Interactions in the Wadi Faynan, Southern Jordan," *Journal of Arid Environments* 86, 2012, pp. 82-96.

⁸² גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 42.

⁸³ Lewis N. Norman, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1987.

⁸⁴ גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו**, עמ' 28-39; Raphael Patai, "Musha'a Tenure and Co-operation in Palestine," *American Anthropologist* 51.3, 1949, pp. 436-445; Birgit Schaebler, "Practicing Musha: Common Lands and the Common Good in Southern Syria under the Ottomans and the French," in Roger Owen (ed.), *New perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge Massachusetts, Harvard Univ. Press, 2000, pp. 241-312; Ruth Kark and David Grossman, "The Communal (musha') Village of the Middle East and North Africa," in W Leimgruber, R Majoral, CW Lee (eds.), *Policies and Strategies in Marginal Regions*, Aldershot, Ashgate, 2003, pp. 223-236.

הגורמים הפיסיים והסביבתיים הם תנאים הכרחיים, אך לא מספקים, להתפתותו של יישוב, וכפי שמומחש בפרק החמישי והמסכם של העבודה, הם היו רק סט אחד של שיקולים בקביעת תפוסת ההתיישבות בכל תקופה ותקופה, לצד של שיקולים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים רבי משקל (כגון שיטת הבעלות על הקרקעות וגורמים היסטוריים ותרבותיים שנוכרו לעיל).

מבחינה טיפולוגית, מסווגים גיאוגרפים את הכפרים הערביים **למספר טיפוסים**, המוגדרים בהתאם ל'מנח' של הכפר על הטופוגרפיה המקומית, הן במישור הן בהר. טיפוסים אלה משקפים דרכים שונות, שבהן איזו המתישבים בין שיקולי ביטחון, כלכלה ובינוי. בספרות המחקר מקובלת ההכללה לפיה כפרי ההר נבנו ברובם מאבן, בעוד שכפרי המישור נבנו מחומר (adobe). **כפרי ההר** רבים משתייכים לדגם 'כפר האקרופוליס' או 'כפר הכיפה' – כפרים הנישאים בראש גבעה או תל, אשר מיקומם נגזר משיקולי הגנה וביטחון, ובשל גובהם הם לרוב נעדרים מקור מים איתן. סוג שני של כפר הוא 'כפר שלוחה', המוקם לאורך שלוחה ארוכה, אשר איפשרה את התפתחות הכפר ללא בנייה על גבי אדמות חקלאיות יקרות. סוג שלישי, 'כפר מדרון', נבנה במדרון רחב שאליו נצמדו הבתים, תוך ניצול מיטבי של הטופוגרפיה: גובה, תצפית, זמינות חומרי בנייה וגיבוב בתים אלה על גבי אלה. טיפוס רביעי, 'כפר אוכף' – הוא כפר הממוקם באזור נוח בין רכסים. **כפרי המישור**, לעומת זאת, מתאפיינים בטיפולוגיה פשוטה יחסית בהתאם למיקומם ביחס לקרקע החקלאית: 'כפר עמק-נחל' בקרבה לנחלים, 'כפר מישור' – בקרבה למטליות (patches) קרקע וכפרי מניפה – בתוך מניפות סחף אלוביאליות.⁸⁶

במקרים שבהם גורמי האיתור של הכפר היו מוגבלים (מחסור בשטח פנוי לבנייה, משאבי מים או קרקע חקלאית), או במקרים שבהם משבצת הקרקע שלו היתה גדולה במיוחד והשתרעה הרחק ממנו, גורסת ההבנה הגיאוגרפית-היסטורית המקובלת כי חלק מתושבי 'כפר האם' נאלצו להתיישב באופן קבוע (כ'כפר בת') או באופן עונתי בסמוך לשטחי עיבוד אחרים (כ'עזבה') לצרכי מזרע ומרעה. כך, הלחץ הדמוגרפי על המשאבים האגרריים בכפר-האם הוביל להקמת שלוחות (offshoots) שלו במקומות חדשים, תוך שימור זיקות חברתיות, מנהלתיות ומשפחתיות לכפר האם. זהו, אם כן, היסוד הגיאוגרפי המקובל של תהליך יצירת כפרי הבת (satellite villages).⁸⁷ בלבנט, תהליך היציאה מגרעין הכפר צבר תאוצה עם השיפור במצב הביטחוני בשלהי התקופה העתי'מאנית ותחת המנדטים הבריטיים והצרפתיים.⁸⁸

הגיאוגרפיה היישובית של הכפר הערבי מציגה משנה סדורה להבנת תהליכי התפתחות דמוגרפיים במרחב הכפרי, אך משנה זו נטולה כשלעצמה הקשר היסטורי קונקרטי. לצד איכותה התיאורית, אם כן,

⁸⁵ ראו, לדוגמא, את מאמרם של דרור ברק ורות קרק, "מחקר-מיקרו מקיף על כפר ערבי בארץ-ישראל: הכפר צובא בהרי יהודה", בתוך: יעקב אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** י"ג, אריאל, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, 2004, עמ' 389-402.

⁸⁶ גולני, **נחל עירון**, כרך א', עמ' 43-57.

⁸⁷ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 64-66.

⁸⁸ Frantzman, *the Arab Settlement*, 2010.

נעדרת פרדיגמת כפרי האם וכפרי הבת כוח הסברי מספק אל מול מקרי בוחן ספציפיים. באזור המחקר מקרים רבים הממחישים, כי הסיבות המיידיות ליציאה מכפר-האם לא היו לחצים דמוגרפיים ארוכי-טווח, אלא דווקא סכסוכים קונקרטיים בתוך הכפר (ברמת המשפחה) או בין כפרים שכנים (ברמת אגד-הכפרים והמרחב), שהובילו לעקירת חלק מהתושבים ולהקמת כפרים חדשים (ראו פרק ב).

2. היסטוריוגרפיה

ספרות המחקר הענפה בתחום דיוננו איננה גוף ידע ניטרלי ונטול הקשר חברתי ופוליטי. כתוצר מחקרי, שנכתב ופורסם בזמן ומקום נתונים, ספרות המחקר מביאה לביטוי את הזרמים המתודולוגיים ואת הנרטיבים הפוליטיים ההגמוניים, שלאורם הציגו, ניתחו והבינו חוקרות וחוקרים את תולדותיה של ההתיישבות הערבית במרחב המחקר. סקירה היסטוריוגרפית של מצב המחקר, ושל הצעדים והגישות שנקטו בהן חוקרים קודמים, נחוצה אפוא להסביר הן את השימוש שעושה העבודה הנוכחית במחקרים אלה – על יתרונותיהם וחסרונותיהם – והן את הפערים הקיימים בגוף הידע האקדמי, אשר העבודה מבקשת לתת להם מענה.

רוב המחקרים המודרניים אודות ההתיישבות הערבית נכתבו בצל הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והם שימשו כמדרש פוליטי להצדקת עמדות אידיאולוגיות מתחרות במאבק הלאומי על זכות ההגדרה העצמית במרחב זה. במאה ה-19, תיארו החוקרים האירופאים את הארץ במונחים עוינים, עקב מה שנתפס בעיניהם כדלות חומרית למול דמיון המרחב "ארץ זבת חלב ודבש" ברוח תיאורה המקראי של הארץ.⁸⁹ חוקרים עבריים שבאו בעקבותיהם, ופעלו בתקופת המנדט, תיארו את החברה הערבית במושגים עוינים ואינסטרומנטליים, וכתיבתם הונעה מתוך אגינדה שהשתלבו בה הן הרצון להקטין את הצד שכנגד ולבטלו, והן הרצון להבין את היריב, ולאפשר את ניצחון הישוב העברי במאבק על הגשמה לאומית במרחב. לאחר הקמת מדינת ישראל, וחורבן מרבית הכפרים הערביים בשרון, שהיה לעובדה מוגמרת, נוצל המחקר האקדמי בכדי להכשיר ולהצדיק את ניכוס המרחב והדרת האחר הערבי ממנו. על ידי התמקדות במאפייניו הפיזיים של המרחב וקידום "תיזת השקיעה היישובית", הוצג היישוב העברי ככוח מערבי ומודרני, וכמסובב העיקרי, ולעתים אף הבלעדי, ל"גאולת המרחב" ממגבלותיו הפיזיות למול נחשלותם של הערבים שחיו בו לפניו. כך, המחקר האקדמי שימש להצדקת הפקעת האדמות ועוולות אחרות שבוצעו כלפי אזרחיה הערביים של מדינת ישראל בחסות הממשל הצבאי.⁹⁰

⁸⁹ Robert Louis Wilken, *The Land Called Holy: Palestine in Christian History and Thought*, New Haven, Yale Univ. Press, 1992.

⁹⁰ אודות תקופת הממשל הצבאי, ראו הלל כהן, *הנפקדים הנוכחים – הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*, קו התפר: מחקרים על החברה הפלסטינית, ירושלים, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל ומכון ון ליר, 2000; הלל כהן, *ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות*, ירושלים, עברית וכתר, 2006.

חוקרים ערבים פלסטינים, לעומת זאת, הציגו תמונה אידיאלית ומופרזת של החיים במרחב הכפרי הערבי, ברמת הכפר הבודד, וכתבתם התאפינה ברצון להנציח ולתעד את הקיום הערבי בו. מאמץ זה כוון הן נגד הטענות של ההיסטוריוגרפיה הציונית בדבר נחשלותה של ההתיישבות הערבית, והן כנגד הנסיון לערער על שייכותם האינטגרלית של הפלסטינים לארץ, ולהכחיש את זכות השיבה שלהם אליה. יותר מכל, התאפיין המחקר האקדמי במשך שנות דור בנתק חלקי או מלא בין מכלולי השיח האלה. כפי שאראה להלן, לאחר חתימת הסכמי אוסלו ועם איתורם של מקורות חדשים, דור חדש של חוקרים פלשתינים, ישראלים (יהודים וערבים כאחד) וזרים החל לגשר על פערים אלה, לעשות שימוש אינטגרטיבי במקורות הזמינים ולבחון שאלות חדשות מתוך הפרספקטיבה האימפריאלית-העת'מאנית, הבריטית-קולוניאלית והטרנס-לאומית, ובכלל זה להסתייע בכלי מחקר חדשים של היתוך-מידע כגון דיגיטציה ומיפוי במערכות מידע גיאוגרפי (ממ"ג). מחקר זה בונה על ניצנים מבורכים אלה, תוך שהוא מסתמך על מחקר רב תחומי בכדי להבין לעומק את המרחב הנחקר.

2.1 מחקרים שהפכו למקור ראשוני: ספרות הנוסעים והאתנוגרפיה הציונית עד להקמת המדינה

הנוסעים האירופאיים שעברו בשרון ובמערב הר שכם במאה ה-18 ובמאה ה-19 תיעדו את ההתיישבות הערבית בת-זמנם אגב אורחא. בראש מעייניהם עמדה משימת הזיהוי והתיאור של אתרים מהמסורת היהודית-נוצרית, ומטבע הדברים הם גילו התעניינות פחותה בגיאוגרפיה בת-זמנם (גם אם הם תיעדו אותה כמקור לחקר המקרא).⁹¹ בין הנוסעים המוקדמים שעברו באזור ניתן למנות את קונסטנטין פרנסואה וולני (Volney) בשנים 1783-1785,⁹² המודד פייר ז'קוטן (Jacotin) שנלווה לכוחות נפוליאון בדרכו לעכו (1799),⁹³ גיימס באקינגהם (Buckingham, 1814),⁹⁴ אדוארד רובינסון (1838) ו- (Robinson, 1852)⁹⁵ ויהודית מונטיפיורי (Montefiore) (1839).⁹⁶

התיאור השיטתי הראשון של המרחב נעשה בידי ויקטור גרן (Guérin), שתיאר את אתרי העתיקות והכפרים במספר מסעות שערך בשנות הששים והשבעים של המאה ה-19 – תוך הצעת זיהויים

⁹¹ בן-אריה, "ספרות הנוסעים", עמ' 159-161.

⁹² Constantin-François Volney. *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785: Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce: With Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs: Illustrated*. London, 1788, 2 volumes.

⁹³ *Carte topographique de l'Égypte et de plusieurs parties des pays limitrophes, levée pendant l'Expedition de l'Armée française, par les ingénieurs-géographes, les officiers du Génie Militaire et les ingénieurs des ponts et chaussées, assujettie aux observations des astronomes, construite par M. Jacotin, Colonel au Corps Royal des Ingénieurs-Géographes Militaires*, 1:100,000, Gravée au Depot General de la Guerre ([1799] 1826)

⁹⁴ James Silk Buckingham, *Travels in Palestine Through the Countries of Bashan and Gilead, East of the River Jordan* ... London, 1822.

⁹⁵ Robinson and Smith, *Biblical Researches*, 1841, vol. II; Robinson and Smith, *Later Biblical Researches*, 1856.

⁹⁶ מצוטט אצל זאב וילנאי, **נתניה**, עמ' 61.

לאתרים העתיקים.⁹⁷ פעילות המחקר האירופאית הגיעה לשיאה במפעל ה"סקר של ארץ ישראל המערבית" (Survey of Western Palestine) של הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund), שנערך באזור זה בין השנים 1873-1874. פעילות זו הניבה ספרי מזכרים, מפה מדויקת ראשונה של פלשתינה המערבית מנחל באר שבע בדרום ועד קו הליטני בצפון, וכרכי לוואי שונים, שאחד מהם עוסק בטופונומיה המקומית.⁹⁸ הסוקרים היו אנשי חיל ההנדסה המלכותי ופעילותם הונעה בחלקה מרצון לתת מענה מספק לצרכים אסטרטגיים של בריטניה למפות מרחבי מלחמה עתידיים במזרח התיכון, נוכח המעורבות המעצמתית הגוברת בו (למשל זו של צרפת בסוריה ובלבנון).⁹⁹ תרומתם העיקרית התמקדה בתיאור הגיאוגרפיה הפיזית ושרידי העבר באזור. מזכרי הסקר מחולקים לשלושה חלקים: טופוגרפיה (כולל הידרוגרפיה), ארכיאולוגיה ואתנוגרפיה, אך משקל הטקסט מוטה באופן מובהק לטובת שני החלקים הראשונים, שלהם מוקדשים עשרות עמודים, בעוד שלאתנוגרפיה הוקדשו עמודים ספורים בלבד.¹⁰⁰

האינפורמציה מהמקורות הנ"ל מועילה, אבל צריך לקחתה בעירבון מוגבל. ככל מקור נרטיבי, ספרות הנוסעים מגלמת את ההטיות התרבותיות של יוצריה, כמו גם את רוח התקופה שבה הם חיו. ספרות זו נכתבה בידי צופים חיצוניים שההיכרות שלהם עם החברה המקומית הייתה שטחית ומוגבלת במהותה. לפיכך, מהימנותה של ספרות זו מוגבלת לאותם תחומי ידע ופרטים שהיה בכוחם של כותביה לבררם.¹⁰¹ כך, התייחסויות לנוכחות אנושית במרחב ובזמן מסוימים (כגון בעזבות) נתפסה בעבודה הנוכחית כמהימנה יותר מנתונים כמותניים או איכותניים כגון "ישוב גדול", "בינוני", ו"קטן". אמנם, נהגו בעבר חוקרים ישראלים ופלסטינים כאחד להסתמך על דיווחי הנוסעים כעדות אובייקטיבית למיקומם של יישובים במדרג היישובי בהר שכם.¹⁰² יחד עם זאת, חשיפתם של מקורות מקומיים אפשרה לחוקרים כגון דומאני לצייר תמונה שונה בתכלית, ותובנה זו גרמה לחוקרים רבים לזנוח את השימוש בספרות הנוסעים כמקור למחקר גיאוגרפי-היסטורי.

בעבודה זו אומצה דרך ביניים בין שתי הגישות הללו. לתפיסתי, לספרות הנוסעים ישנו ערך היסטורי לא מבוטל, אם משתמשים בה בזהירות, ואם משווים את הנתונים העולים ממנה עם התייעוד

⁹⁷ ויקטור גרן, **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, השומרון, חלק ב'**, תרגם חיים בן-עמרם, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד [1875].

⁹⁸ E. H. Palmer (transliteration and explanation), *The Survey of Western Palestine: Arabic and English Name Lists Collected during the Survey by Lieutenants Conder and Kitchener*, London, Palestine Exploration Fund, 1881; Conder and H.H Kitchener, *The Survey of Western Palestine... Volume II: Samaria*.

⁹⁹ גיון גיימס מוסקרוף, "זרים בשערייך: חיל ההנדסה המלכותי והיקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, 1865-1870", **קתדרה** 103, מרס 2002, עמ' 54-68.

¹⁰⁰ ראו לדוגמא, בהקשרי אזורנו, Conder and Kitchener, *Samaria*, pp. 133-136.

¹⁰¹ רועי מרום, "תרומת ספרות הנוסעים וה-Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה ה-19", **רוח מזרחית** 12, נובמבר 2010, עמ' 3-12.

¹⁰² יהושע בן אריה וארנון גולן, "יחידות המשנה ויישובי סנג'ק שכם במאה הי"ט", **ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה** 17, 1983, עמ' 38-65.

העת'מאני-מקומי ועם מקורות אתנוגרפיים מאוחרים. כוחם של מקורות אלה יפה לבאר, לתקן ולהשלים את התמונה העולה מספרות הנוסעים, והם מספקים בידי בסיס איתן לדחות פרטים העומדים בסתירה לגוף הראיות המקומי.¹⁰³

2.2 "הכפר הערבי": הכתיבה בעברית

הכתיבה בעברית אודות ה"כפר הערבי" נכתבה ברובה על ידי גיאוגרפים, אתנוגרפים ואנשי ביטחון יהודים. ההתעניינות היהודית במרחב הערבי מקורה בראש ובראשונה בחיים המשותפים עם הערבים הפלסטינים בתוך המרחב הארץ-ישראלי. קוויה הכלליים, כמו גם תחומי התעניינותה והשקפותיה ההיסטוריוגרפיות, עוצבו במידה רבה על ידי המאבק הלאומי בין הערבים והיהודים על השליטה בארץ והגשמת שאיפותיהם המתחרות להגדרה עצמית בתחומה.¹⁰⁴

2.2.1 תקופת המנדט: אתנוגרפיה של חברה חיה

כותבים יהודיים תיעדו בתקופת המנדט את החברה הערבית בת זמנם ואת המסורות שלה. הרקע האישי שלהם היה מגוון: חלקם אנשי-אשכולות ילידי הארץ או ארצות ערב, שעסקו בשמירה, במודיעין ובהתיישבות ושלטו בשפה הערבית מתוקף עבודתם ואורח חייהם. אחרים היו ילידי אירופה שרכשו את השפה הערבית הספרותית במסגרת לימודיהם האקדמיים. בעבודותיהם המגוונות אלה גם אלה תיארו היבטים שונים של ההתיישבות הערבית כפי שהתרשמו ממנה בימיהם. עבודתם נשאה אופי אתנוגרפי של תיעוד מתוך סקרנות ועניין אינטלקטואלי כללי, או אופי מודיעיני מתוך רצון להבין טוב יותר את היחסים בין הקבוצות הערביות השונות שפעלו במרחבים שהיו תחת אחריותם הביטחונית. חוקרים אלו הסתמכו על תצפיות ועדויות שאספו במהלך עבודתם בשטח, על ספרות הנוסעים המערביים ועל נתונים סטטיסטיים בריטיים (כגון מפקדי אוכלוסין, רשימות ישובים ו"סקר הכפרים" האחרון (1945)).¹⁰⁵ מחקרים מוקדמים אלה קבעו נורמה במחקר העברי, בהתייחסם לשרון ולשומרון כיחידות גיאוגרפיות (רגיונים) מובחנות, על רקע המסורת הגיאוגרפית האירופאית שיסודה במקרא.

הספרות האתנוגרפית העברית, כמקבילתה הערבית (ספרי הכפרים), היא מקור תיאורי בטבעו, והיא אינה מציעה הסברים היסטוריים רחבים להתפתחות התפרוסת היישובית. כמו כן, היא נעדרת משנה

¹⁰³ Marom, "Tent Work", pp. 212-231.

¹⁰⁴ Tarif Khalidi, "Palestinian Historiography: 1900-1948," *Journal of Palestine Studies* 10.3, 1981, pp. 59-76; Simha Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities*, London, Croom Helm, 1987; Baruch Kimmerling, "Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography," *History and Memory* 7.1, 1995, pp. 41-65.

¹⁰⁵ J. B. Barron (ed), *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem, Government of Palestine, 1923; E. Mills, *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas*, Jerusalem, Greek Convent and Goldberg Press, 1932; Un-authored, *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, Jerusalem, 1946 (henceforth: *Village Statistics*, 1945).

תיאורטית סדורה (פרדיגמה מחקרית) להבנת ההתיישבות הערבית, על היבטיה השונים, כמכלול התיישבותי שלם (התפיסה ההיסטוריוגרפית הציונית אודות ההתיישבות הערבית הגיעה לבשלותה רק ב"תיזת השקיעה היישובית", שגובשה בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20). יחד עם זאת, יש לה חשיבות רבה למחקרנו הנוכחי בתור מקור ראשוני, כעדות בת-התקופה למאפייניה הדמוגרפיים, הגיאוגרפיים, החברתיים, הפוליטיים והכלכליים של החברה הערבית באזור המחקר כחברה חיה. לדוגמא, כיסוד לכל מחקר על החברה הנוודית בשרון משמשות עד היום עבודותיו האתנוגרפיות של המזרחן טוביה אשכנזי על הנוודים למחצה בשרון.¹⁰⁶ מחקריו של חוקר התרבות החומרית והגיאוגרף שמואל אביצור מכילים את התיאור המפורט ביותר שנכתב עד כה בעברית על אגן הירקון.¹⁰⁷ כתבה שפרסם מנחם קפליוק, איש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, על היריד השנתי בסידנא עלי – עודנה חיונית לכל שחזור של המנהגים והאמונות הדתיות שרווחו במקום.¹⁰⁸ דיווחיהם המודיעיניים של עזרא דנין ויעקב שמעוני הם מקור לא-אכזב להכרת דמויות מהציבוריות הערבית בתקופת המנדט.¹⁰⁹ ספרו של אברהם גרנובסקי (גרנות), יושב ראש הקרן הקיימת לישראל, הוקדש לתיאור מערכות השימוש בקרקע בארץ, תוך התייחסות לאחוזות, למשאע, לזקף ולהיבטי מיסוי שונים. בין חידושי המחקריים היתה זיהוי מערכת העיבאבא, ותשומת הלב שהוא הקדיש לשינויים במשבצת הקרקעית כמקור להבנת תמורות חברתיות וכלכליות בכפרים.¹¹⁰ דנין, יצחק גבירץ משפיים ומרדכי ספקטור מגוש תל-מונד נשאו הרצאות על החברה הערבית בסביבת מגוריהם, ורשימותיהם שטרם נעשה בהן שימוש מחקרי שופכות אור רב הן על תהליכי התמורה של החברה הערבית בתקופה פורמטיבית זו, והן על נקודת המבט היהודית-ציונית על חברה זו.¹¹¹

2.2.2 החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית: השפעת הגורמים הפיזיים על ההתיישבות/תיזת השקיעה היישובית של עמירן וקרמון

הדור הראשון של הגיאוגרפים הישראליים, מייסדי החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית, היו יהודים יוצאי אירופה, ילידי ראשית המאה ה-20. החוג לגיאוגרפיה נתן ביטוי אקדמי להתעניינות הצבאית ארוכת

¹⁰⁶ אשכנזי, **הערב בסביבות השרון והשומרון**; אשכנזי, **דאר, קיסריה וודי-ל-חורית**; אשכנזי, **אהלי קדר**. עבודות אלו היו מקור חשוב לכתיבתו של יוסף ויץ על ההתיישבות הערבית בואדי אל-חוארת/עמק חפר לפני ההתיישבות היהודית: יוסף ויץ, **עמק חפר – פרשה מתולדות התאחזותנו בארץ**, ירושלים, הלשכות הראשיות של הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד, תרצ"ו, עמ' 12-4.

¹⁰⁷ שמואל אביצור, **הירקון: הנהר וגלילותיו**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשי"ח; אביצור, **עם חופי הירקון לפני קום המדינה**, תל-אביב, דביר/רשפים, 1980. אביצור הונע במפעלו מרצון לתעד פרקטיקות חקלאיות ותעשיות השופכות אור על עולם המקרא, המשנה והתלמוד.

¹⁰⁸ מנחם קפליוק, "סידנא עלי", **דבר**, 17.8.1928, עמ' 2-3.

¹⁰⁹ עזרא דנין, **תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939**, חמו"ל 1944 (הדפסה חוזרת בהוצאת האוניברסיטה העברית, 1981). ע. בן-בוזי [עזרא דנין], "גורמי השפעה בכפר הערבי בארץ-ישראל לפני מאורעות 1936-39 (מתוך הרצאה)", **מערכות 3-2**, יולי 1940, עמ' 63-70.

¹¹⁰ א. גרנובסקי, **המשטר הקרקעי בארץ-ישראל**, תל-אביב, דביר, תשי"ט.

¹¹¹ הרצאת מאיר ספקטור על תולדות השרון, כתב יד ל"ת, **את"ה**, 80 / 1139 / 21; הרצאת דנין על תולדות עמק חפר, **את"ה**, 80 / 589 / תיק 14. כתב יד ל"ת. [בזמן המרד הערבי]; רשימות בארכיון אישי יצחק גבירץ **בארכיון יד טבנקין** (סימול 15-37) **בארכיון שפיים** (לא ממויין).

השנים של ה"הגנה" במאפייניו המרחביים של הכפר הערבי לצרכי שליטה ותכנון רגיונלי, ובהתאם לכך הודגשו בו היבטים של קרטוגרפיה ומיפוי.¹¹² בין מייסדי החוג נמנים דוד עמירן (קלנר), הנחשב לאבי הגיאוגרפיה הרגיונלית בישראל ועמיתו, יהודה קרמון, שעבד במחלקת המיפוי הממשלתית במצרים. לאחר הקמת מדינת ישראל, הם השתלבו בסגל ההוראה בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית והרבו לעסוק בפרויקטים של תכנון חבלי בשירות המדינה ומוסדותיה. במישור המתודולוגי, הם הלכו בדרכה של הגיאוגרפיה הרגיונלית, שהייתה אז בשיא השפעתה – תוך הקניית כוח הסברי לטופוגרפיה ולנתונים כמותיים. ברובד המקורות, הם הסתמכו על ממצאי מחקרים ארכיאולוגיים, על תוצרים קרטוגרפיים שונים ועל ספרות נוסעים בשפות האירופאיות. כתוצאה מכך, עבודתם מציינת תמונת חסר של ההתיישבות הערבית ושימושיה במרחב.¹¹³

עמירן וקרמון מבטאים בכתביהם תפיסת עולם מחקרית, העולה בקנה אחד עם התפיסות המקובלות של ההיסטוריוגרפיה המערבית בת-התקופה בדבר "שקיעת" המזרח העתימאני, ולפיכך היא תכונה לצורך הדיון בשם "תפיסת השקיעה היישובית".¹¹⁴ על סמך השוואה בין סקרים ארכיאולוגיים חלקיים, אשר חשפו סימנים לפריחה יישובית בסביבות קיסריה בתקופה הרומית-ביזנטית, לבין התיאורים החלקיים והאגביים של ההתיישבות הערבית בשרון בספרות הנוסעים, קבע עמירן כי השרון במאה ה-19 הוא "הדוגמא יוצאת הדופן ביותר לרגרסיה תרבותית" בכל הארץ.¹¹⁵ בתקופה הרומית בוצעו מפעלי ניקוז שהובילו לייבוש ביצות ולהכשרת אדמות לחקלאות. הממלוכים, לעומת זאת, הרסו בכוונה את ערי החוף ואת העורף החקלאי שלהן. כתוצאה מכך הוזנחו מערכות הניקוז והביצות התרחבו באזורי הדיונות החדשות. בחלוף מאות שנים ועם המשך ההתדרדרות בתנאי התברואה והביטחון (חדירת בדואים ומעבר צבאות), נסוגה האוכלוסייה המקומית מן האזור לסביבות ההר והוחלפה במספר רב של "אלמנטים זרים שנסחפו (drifted) לאזור: תורכמנים, צ'רקסים, בושנקים, ניגראים ומצורעים-למחצה..." השרון היה "שטח הפקר ברמה כזו שהממשלה העתימאנית החשיבה אותו לרכוש הסולטן" ורק לאחר שנת 1870 היא התירה רישום בעלות פרטית בתחומו. להבנתו של עמירן, האיכרים שעברו להתגורר בהרים שמרו על קשר עם אדמותיהם במישור על בסיס עונתי במסגרת מערכת העיבאבא, אך ההתיישבות היהודית היא זו שגאלה את האזור ויישבה אותו מחדש.¹¹⁶ תפיסת השקיעה היישובית מזהה את הדעיכה הדמוגרפית והתנוונות הנוף עם הכיבוש המוסלמי של הארץ ואת תחייתה האנושית והחיית נופיה עם שיבת העם

¹¹² גיל אייל, "בין מזרח למערב", עמ' 39 – 55; שמרי סלומון, **הכרתו ותיעודו של השטח הערבי בארץ על ידי "ההגנה" לפני פרויקט תיקי הכפרים: מטיולי שנות העשרים עד לתוכנית פלשתינה (1942)**, ההגנה: מחברות מחקר 1, תל-אביב, הארכיון לתולדות 'ההגנה', 2005.

¹¹³ Amiran, "The Pattern of Settlement," pp. 192-209.

¹¹⁴ Douglas A. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Asian History*, 22.1, 1988, pp. 52-77; Quataert, "Ottoman History," pp. 1-10.

¹¹⁵ עמירן, "דפוס ההתיישבות", עמ' 198.

¹¹⁶ עמירן, "דפוס ההתיישבות", עמ' 198-201.

היהודי לארצו, שלווה בהכנסת חידושים טכנולוגיים כגון השקיית שלחין וייבוש ביצות. הדגש הרב שהושם במחקריהם על מאפיינים מבניים של הסביבה הטבעית הוביל להצגת התושבים הערביים כגורם פסיבי הנכנע למשבר הטבעי (להבדיל מקודמיהם בתקופה הרומית והצלבנית, שפעלו באופן אקטיבי לעיצובו של הנוף לתועלת האדם).

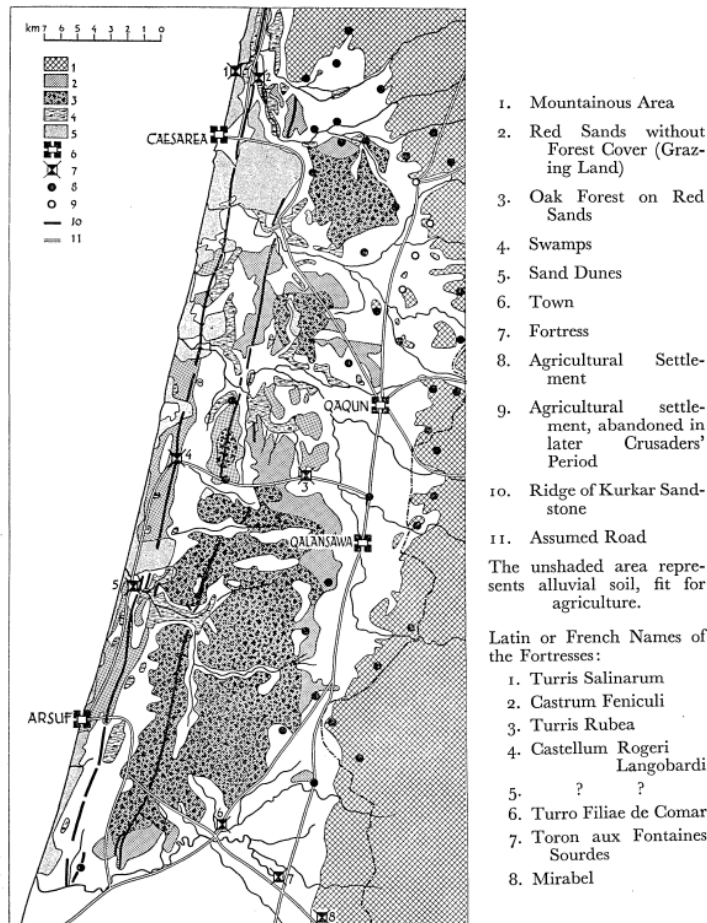
עמירן היה החוקר העברי הראשון שניסה להציע מסגרת פרשנית שלמה להבנת תהליכי ההתיישבות הערביים בשרון. תפיסת השקיעה היישובית, שנראתה כרלוונטית לתקופתה, התבססה על מכרה ראיות ופרדיגמה פרשנית שלא עמדו במבחן הזמן. הצעתו של עמירן, לפיה כיוון ההגירה היה מהשפלה להר, הופרכה כבלתי מהימנה לאור מחקריהם של גיאוגרפים והיסטוריונים שבאו אחריו. כמו כן, יש לדחות מכל וכל את השקפתו האוריינטליסטית בדבר היותם של התושבים הערבים גורם פסיבי ונטול יוזמה, שחיו מוכתבים בידי הסביבה הטבעית, או בידי משטרים חיצוניים להם.

למרות נקודת המבט הביקורתית הזו על עבודתו של עמירן, יש לומר כי עבודתו סללה את הדרך למחקריהם של אחרים, כגון תלמידו קרמון, שהיבטים מעבודתם נותרו רלוונטיים גם כיום. עבודת הדוקטורט של קרמון מהווה קפיצת מדרגה בדרך להבנת **ההשפעה של הגורמים הפיסיוגרפיים על ההתיישבות בשרון לתקופותיה**, ובכלל זה להבנת השפעתם על ההתיישבות הערבית. קרמון ביצע מחקר רגיונלי שבו ניתח את המאפיינים הפיזיים של המרחב והשפעתם על ההתיישבות: הטופוגרפיה, טיב הקרקעות, האקלים, אספקת מי התהום וזמינות חומרי בניה.¹¹⁷ עם זאת, בעוד שניתוחו הפיסיוגרפי של קרמון התבסס על מאפיינים גיאוגרפיים ברי-מדידה, הפרשנות ההיסטורית של קרמון לוקה בחסר מנקודת מבט עכשווית. מחקרו של קרמון הסתמך על הנתונים ההיסטוריים שהיו זמינים בימיו, בעיקר סקרים ארכיאולוגיים מתקופת המנדט, כתבי הנוסעים ומפת ז'קוטן, ואלו הובילו להערכת חסר של התפרוסת היישובית בתקופות האסלאמיות המאוחרות.¹¹⁸ בכתיבתו, המאפיינים הפיזיים הוצגו כחסם המרכזי לפיתוח, והתפרוסת הישובים בכל תקופה ותקופה בשרון היא פרי יחסי הגומלין בינם לבין "רמתה הטכנית והתרבותית" של האוכלוסיה.¹¹⁹ לדידו, מגבלותיו היישוביות של מערב ומרכז השרון נובעות מאדמתו החולית, שאינה מתאימה ברובה לגידולי בעל, ומקיומם של מקווי מים עומדים היוצרים ביצות. לעומת זאת, במזרח השרון היו זמינות אדמות כבדות ומנוקזות היטב שאיפשרו רצף יישובי לאורך קו המגע בין המרזבה (עמק האורך למרגלות ההרים) ליער השרון (איור 3).

¹¹⁷ קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים**. עבודת הדוקטורט המלאה, שעמדה לרשות גרוסמן, אינה זמינה בספריות המוסדיות בארץ.
¹¹⁸ Yehuda Karmon, "An Analysis of Jacotin's Map of Palestine," *Israel Exploration Journal* 10, 1960, pp. 155-173 and pp. 244-253.

הערכת חסר זו היא תולדה של העובדה שלרשותו של קרמון לא עמדו נתונים חשובים שעמדו לרשות דורות החוקרים הבאים: הדפטר-י מפצל העת'מאני, נתוני מפקד 1288 לה' או נתוני הסקר הארכיאולוגי המפורט שנערך באזור השרון בעשורים האחרונים.

¹¹⁹ קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים**, עמ' 3.

Map. No. 3. The Sharon Plain: Assumed Settlements and Roads in Crusader Times.

איור 3 דוגמא לניתוחו המרחבי-גיאוגרפי של קרמון (1961: 53)¹²⁰

לפי פרדיגמת השקיעה היישובית, הצטמצמות המרחב היישובי בתקופה התורכית נבעה מהיעדר ביטחון ומרמה טכנולוגית ירודה בהשוואה הן לתקופה הרומית-ביזנטית והן להתיישבות היהודית.¹²¹ עם שקיעת הישוב קרסו תשתיות הניקוז, והביאו להתפשטות בלתי נשלטת של היערות, הביצות והחולות על חשבון ארץ-המזרע. שטחים אלו שימשו בהמשך רק למרעה מזדמן, אולם לא ניתן היה עוד לעבד אותם. כמו עמירן, גם קרמון סבר כי ההתיישבות הערבית הטרנס-מודרנית היתה כבולה במגבלותיה הטכנולוגיות והתרבותיות, ורק ההתיישבות היהודית גאלה אותה ממאפיינים אלה.¹²² מחקרו הגיאוגרפי של קרמון נשאר אבן היסוד למחקרים על הגיאוגרפיה הפיזית של השרון.¹²³ אנשי ידיעת הארץ כמו זאב וילנאי

¹²⁰ Yehuda Karmon, "Geographical Influences on the Historical Routes in the Sharon Plain," *PEFQS* 93.1, 1961, pp. 43-60.

¹²¹ המונח "תורכי" שימש בהיסטוריוגרפיה המערבית והעברית לציון התקופה העתימאנית, בהתבסס על השימוש המקובל בשפות זרות בנות התקופה.

¹²² קרמון, **המאפיינים הפיסיוגרפיים**, עמ' 23-25.

¹²³ ראו למשל את מחקרו של גדליהו גבירצמן, "הגיאולוגיה והגיאומורפולוגיה של השרון ומדפו היס-תיכוני", בתוך א. דגני, ד. גרוסמן וא. שמואלי (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, 1990, עמ' 19-60.

ויהודה זיו סייעו להנחיל את תפיסתו בדבר ההתיישבות הערבית כיסוד פסיבי ונחשל לציבור הרחב. בכתבתם, הם תיארו את השרון קודם להתיישבות היהודית המחודשת כארץ שוממה, המנוקדת באוהלי בדואים ובמיעוט כפרים, וקישרו את המפעל הציוני להפרחת השממה, פיתוח וקדמה טכנולוגית, ומודרניזציה חברתית-כלכלית של האזור.¹²⁴ אחזור ואומר, כי יש להפריד בין הניתוח הפיזי-גיאוגרפי של קרמון (כגון הפיזור המרחבי של תצורות נוף וסוגי קרקעות שונים), שהוכיח את מהימנותו לאורך השנים, לבין הפרשנות ההיסטורית שניתנה להם, פרדיגמת השקיעה היישובית, שאותה – כפי שצינתי במבוא – יש לדחות מכל וכל.

הקשר בין התפיסה ההיסטוריוגרפית לאגידות פוליטיות-לאומניות ברור לנוכח העובדה, כי לאחר קום המדינה, סיפקה "תיזת השקיעה ההתיישבותית" הצדק אקדמי להפקעת אדמות ערביות. הסבר זה ניכר בדבריו של עזרא דנין, פרדסן, איש מודיעין ומאדריכלי הפקעת האדמות הערביות לאחר קום המדינה, בראיון שנתן לחוקרי המרכז לתיעוד בעל-פה (מתע"פ) באוניברסיטה העברית:

במדינת ישראל אחרי 1948 ניקח את המשולש, החל מבקה-אל-גרבייה, וכלה בקלנסאוה ובג'לג'וליה שהם נשארו בפחות משליש אדמותיהם... והיו להם אדמות ממש עד היום... היהודים לא חיכו עד שהם יעבדו את זה, וברור כי צריך להוציא מהאדמות ככל שאפשר [...] המדינה חשבה שהיא צריכה לדאוג להם [לערבים הנותרים – ר.מ.], אז היא פיתחה שם חקלאות והכניסה לשם מים. הכניסה מיכון ופתחה אפשרויות בפני אנשי המשולש הקטן... תבוא היום ותראה את טירה, טייבה וקלנסואה ואת כל המקומות האלה, ההכנסה בכפר עלתה פי כמה לעין ערוך לעומת מה שהיה כאשר היו להם שטחים נרחבים פי שלוש...¹²⁵

לימים, דור חדש של גיאוגרפים היסטוריים ילידי הארץ כיהושע בן אריה המשיך והרחיב את מחקריהם של עמירן וקרמון. בן-אריה, הנחשב עד היום לגיאוגרף ההיסטורי הבולט והמשפיע בארץ, שכלל את מתודת המחקר ההיסטורית-גיאוגרפית, והשכיל לשלב מקורות היסטוריים, ניתוח גיאוגרפי וממצאים ארכיאולוגיים לכדי תמונה קוהרנטית אחת. בין השאר, הוא התמחה בספרות הנוסעים ובשימושיה כמקור לחקר ארץ-ישראל.¹²⁶ על בסיס ספרות הנוסעים הוא פרסם עם ארנון גולן תיאור גיאוגרפי מפורט של הנוף התרבותי והמרחב הכפרי של הר שכם במאה ה-19. בכלל זה, הוא סקר את היחידות המנהלתיות המשתנות של אזור המחקר: אל-שעראויה אל-שרקיה, אל-שעראויה אל-ערביה, ואדי אל-שעיר, בני צעב

¹²⁴ זיו, השרון, 1960; וילנאי, נתניה: בירת השרון 1964.

¹²⁵ עדות עזרא דנין, 24.1.72, מתע"פ 24 – 57, חלק ד', עמ' 17-18.

¹²⁶ בן-אריה, ארץ ישראל במאה הי"ט, 1980; בן-אריה, כיצד נוצרה ארץ-ישראל, 2018.

וגיורת מרדא (גימאעין) (ראו להלן, פרק ג', סעיף 1.1).¹²⁷ סקירה זו היתה טובה ונכונה לשעתה, משום שהיא מיצתה את המידע הקיים בספרות הנוסעים. יחד עם זאת, לאור הידוע מהמקורות המקומיים כיום, אין מנוס אלא לקבוע כי הערכותיה הכמותיות לגבי גודלם של הישובים השונים ומאפייניהם החקלאיים לוקות בחסר. הצורך להשתמש במחקריהם של בן-אריה וגולן בעבודה הנוכחית התייטר, במרבית המקרים, בזכות מחקרים חדשים ומדויקים יותר מפרי עטם של חוקרים ערביים כגון בשארה דומאני ואנשי אסכולת אל-נג'יאת, שבהם אעסוק בהמשך.

2.2.3 הגיאוגרפיה המסורתית של הכפר הערבי: גדעון גולני

תלמידם הבולט של עמירם וקרמון היה גדעון גולני (1928-1999). גולני נולד בבגדאד, ולאחר הגעתו ארצה הוא למד ארכיאולוגיה וגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית,¹²⁸ ובהמשך עבד כאיש המחלקה למעוטים במשרד הפנים.¹²⁹ גולני כתב עבודת גמר שעסקה בגיאוגרפיה היישובית של הכפר טייבה כדוגמא לכפר ערבי מסורתי, שרבים מסוגו נותרו בשטח מדינת ישראל. במחקר זה היוותה משבצת הכפר את הרגיון – שנחקר לעומק במישור ההיסטורי, הארכיאולוגי, הגיאוגרפי, הדמוגרפי, הקרקעי, החקלאי, הכלכלי והחברתי. חרף ערכן האקדמי, חשוב לזכור כי עבודותיו האקדמיות של גולני נכתבו בסעדם ה"מוסרי והכספיים" של גורמי הממשל הצבאי, ונועדו לשרת את צרכיו התכנוניים. גולני מדגיש כי "מחלקות שונות במשרדי הממשלה גילו עניין בסקרים אלה והם עשויים לשמש להם לעזר רב בעבודתם המעשית היום-יומית."¹³⁰ עבודת הדוקטורט של גולני עסקה בגיאוגרפיה היישובית של אזור נחל עירון, והיא דנה בפריסה המרחבית של הישוב הערבי הכפרי המסורתי, ואת הגורמים החברתיים והסביבתיים להיווצרות יישובי בת (למשל, שמירת קשר עין עם כפר האם).¹³¹ הכרך השלישי של המחקר כולל נתונים כרונולוגיים וסביבתיים על כפרי המשולש כולו. לפיכך, עבודותיו של גדעון גולני מספקות לעבודה זו נתונים חשובים וחסרי תחליף להבנת המבנה הכפרי, המשטר הקרקעי ויחסי החמולות בשלהי התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט שלא תועדו באופן עצמאי בידי התושבים הערביים של הכפרים. יתרה מכך, הן כוללות חידושים מתודולוגיים שאני נעזר בהם בעבודה הנוכחית, כדוגמת מיפוי מעמיק של חלקות המשאע באל-טיבה על

¹²⁷ בן-אריה וגולן, "יחידות המשנה, עמ' 38-65. המחברים אמנם עושים שימוש בפירות המחקר של היסטוריונים של האימפריה העת'מאנית (כולל על מפקד 1288ה'), אך אינם נעזרים במחקריהם של גולני או גרוסמן, ולפיכך אין מניעה לשבצם במקום זה בדיון.

¹²⁸ "Gideon S. Golany papers, 1910-2001 (bulk 1965-2001)," PennState Univ. Libraries, <https://www.libraries.psu.edu/findingsaids/397.htm>.

¹²⁹ גדעון גולני, סקר שדה לאזור הבדוים ביר אל-מכסור, ירושלים, משרד הפנים, 1961.
¹³⁰ גדעון גולני, טייבה, עמ' 7-8. בהקדמה לעבודתו מזכיר גולני את מנגנוני המדינה שבהם הסתייע: היועץ לענייני ערבים ועוזרו (שהעניקו לו 'סעד מוסרי וכספיים'); הממשל הצבאי בכפר יונה ונציגו במשולש (ש'הנחון[הו]) במספר בעיות ואף העמידו לרשותו[ן] חומר בעל ערך'; משרד הפנים, אגף התכנון ולשכתו ברמלה; הממונה על מחוז מרכז; משרד החקלאות ובתוכו נציבות שרות המים, המחלקה לשמור הקרקע, מחלקת מפוי והסקר והמחלקה לפיתוח הכפר הערבי; משרד העבודה, לשכת העבודה ושרות התעסוקה.
¹³¹ גולני, נחל עירון.

סמך מרשמי הטאפו העתי/מאניים, תיאור משבצות האדמה של כפרי ההר במישור,¹³² וכן שרטוט מפות הממחישות את מוצא המשפחות בכפרי ואדי עארה (שמרביתן מדרום הארץ).¹³³ גולני היה הגיאוגרף הראשון שעשה שימוש נרחב בעבודת שדה שכללה ראיונות בלתי-אמצעיים בערבית לשם שחזור המציאות היישובית בתקופת המחקר.

אחרי כיבוש הגדה המערבית בשנת 1967, המנהל האזרחי החדש וגופי הביטחון נעזרו באקדמאים לצורך לימוד המבנה החברתי והכלכלי של ישובים וכפרים בשטחים. בין העבודות שהגיעו לידיעת הציבור הרחב ניתן למנות את סקירתו החברתית-פוליטית של שאול משעל על טול-כרם,¹³⁴ וחיבורו של משה שרון על הבדואים בסביבות בית-לחם.¹³⁵ דוגמא נוספת היא מחקרו האתנוגרפי של יעקב חבקוק, יהודי ממוצא עירקי, על יושבי המערות בהר חברון.¹³⁶ מחקרים אלה מציגים תמונה רבת ערך של החיים באזור ההר – הליבה היישובית ההיסטורית בארץ בתקופות המאוחרות. משעל מוסר מידע חשוב על ההיסטוריה החברתית על טול-כרם, המרכז האדמיניסטרטיבי של אזור המחקר, ואילו שני החוקרים האחרים מתעדים תהליכי התיישבות דומים לאלה שהתרחשו באזור השרון בשלהי התקופה העתי/מאנית (מגורים במערות, הקמת כפרי בת והתנחלות נוודים).

בנקודה זו, יש מקום להעיר, כי השימוש האינסטרומנטלי בכסות אקדמית לצורך עריכת מחקר מודיעיני גבה, ועודנו גובה, מחיר יקר מהאקדמיה הישראלית. פרקטיקה נפוצה זו הופכת את האקדמיה הישראלית ממכשיר ליצור ידע נטול פניות, למכשיר שליטה דוקטרינרי, המגויס על ידי מנגנוני הביטחון הישראליים לשכלול השליטה בפלסטינים. מעבר לספקות שפרקטיקה זו מעלה ביחס לערכם האקדמי של מחקרים מהסוג הזה, וביחס להקפדה על עקרונות של אתיקה מחקרית, בעיה נוספת הנגזרת ממנה היא פגיעה מתמשכת ביכולת לזכות באמונה של החברה הנחקרת ובשיתוף פעולה מצידה.¹³⁷

מחקרם של **אבשלום שמואלי, יצחק שניל וארנון סופר, על אזור ה"משולש הקטן"**, המשיך את עבודותיו של גולני במשולש.¹³⁸ המחקר נערך בין השנים 1975 – 1982 והוא יישם את שיטות העבודה של גולני: עריכת מחקר עומק גיאוגרפי-תכנוני רב-מימדי, בסיוע רשויות המדינה, המתבסס בראש ובראשונה על נתונים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים שנאספו במהלך אלפי (6000!) ראיונות עם תושבי אזור המשולש. כפי שניתן לצפות ממחקר שנערך בתמיכת הממסד הביטחוני, העבודה מבטאת נקודת מבט מוסדית-ציונית עוינת שבה נתפסת ההתיישבות הפלסטינית במשולש כ"ריכוזים של אוכלוסיית מיעוטים

¹³² גולני, **טייבה**, עמ' 60 ו-67.

¹³³ גולני, **נחל עירון**, ג', עמ' 68.

¹³⁴ משעל, **טולכרם**, יולי 1971.

¹³⁵ משה שרון, **שבטי הבדואים הנוודים בנפות חברון ובית-לחם**, מפקדת איזור יהודה ושומרון, אוגוסט 1970.

¹³⁶ יעקב חבקוק, **חיים במערות הר חברון**, תל-אביב, משרד הביטחון, 1985; יעקב חבקוק, **מבית-השיער לבית-האבן: משכנות הבדואים בתהליכי שינוי – מחקר אתנוגרפי**, תל-אביב, משרד הביטחון, 1986.

¹³⁷ Eyal Clyne, *Orientalism, Zionism and Academic Practice: Middle East and Islam Studies in Israeli Universities*, Routledge, 2018.

¹³⁸ להגדרת ה"משולש" כרגיון, ראו שמואלי, שניל וסופר, **המשולש הקטן**, עמ' 3-9.

באזורים גיאוגרפיים בעלי רגישות ביטחונית ואסטרטגית.¹³⁹ עם זאת, בכל הקשור למסקנותיה ולממצאיה, העבודה ניחנת ביסודיות ושיטתיות רבה, שהופכות אותה לבעלת ערך גם כיום. בהתבסס על ההיכרות הרבה עם הר שכם ("השטחים"), שנפל תחת שליטה ישראלית מלאה במלחמת 1967, מציינים שלושת המחברים את זיקתו של מרחב המשולש להר שכם בגלל התנאים הגיאוגרפיים והחלוקות המינהליות, ובשל קיומן של זיקות בין כפרי "אם" ו"בת". בכלל זה, הם מייחסים חשיבות רבה לתפקידן של משפחות הנכבדים בהר שכם בעיצוב דמותו היישובית. בתקופת ה"מעין-אוטונומיה", שממנה נהנה האזור במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19, אליבא דשמואלי, שנל וסופר. לטענתם, מלחמות פנימיות בין משפחות אלה ופשיטות של בדואים הובילו לחורבן זמני של ההתיישבות בצפון אזור המחקר.¹⁴⁰ בקווים כלליים, מסקנה זו מאוששת גם במחקר הנוכחי (ראו פרק ג).

על סמך הראיונות שביצעו, תיארו שמואלי, שנל וסופר את מוצאם של התושבים בכפרי האזור השונים, בקווים כלליים. מחקרם מוסיף נדבך נוסף להפרכת "פרדיגמת השקיעה היישובית", ומהווה ציון דרך בקו המחקר שאומץ בעבודה הנוכחית. החוקרים הראו כי ההתרחבות של הליבה היישובית היתה בעיקר ממזרח למערב, וכי את השיקום היישובי באזור השרון הניעו מעברי אוכלוסין מכפרי ההר בשומרון וביהודה, כמו גם מדרום הארץ ומבקעת הירדן ומהארצות הסמוכות. בין השאר, עמדו שמואלי, שנל וסופר על השפעת ההתיישבות היהודית על מעברי האוכלוסין (למשל, קליטת מפוני ג'באתא, אחד מכפרי העמק שנרכשו ממשפחת סורסוק, בכפר מִיסָר). בהשוואה לעבודה הנוכחית, עם זאת, היה אפיון האוכלוסיות גס לעתים ולא מדויק, הן בפן הטמפורלי והן בפן המרחבי, והמפות שלהן הציגו רק את היישובים הקיימים כיום (ראו איור 4). לגבי תקופת המנדט, מצביעים המחברים על תרומת השלטון לקידום ההתיישבות על ידי הקמת תשתיות, שיפור מצב הביטחון, הקמת בתי ספר ומרפאות, יצירת מקורות תעסוקה חדשים ומודרניזציה של החקלאות, שתרמו יחדיו להרחבת ההתיישבות הערבית.¹⁴¹ בכך, דנה עבודתם בהיבטים חשובים, שלא נבחנו לעומקם בעבודה הנוכחית.

¹³⁹ שם, עמ' 9.

¹⁴⁰ שם, עמ' 10. בעניינים אלה הם נסתיעו במידה לא מבוטלת בעבודתו של עמיתם, הגאוגרף דוד גרוסמן ("יתהליך ההתיישבות"), שטרם ראתה אור בעת פרסום מחקרם (המשולש הקטן, עמ' 121).

¹⁴¹ שם, עמ' 10-15.

הישראלי. לצד זאת, ההקשרים של יצירת הידע מובילים למסקנה שיש להימנע מהסתמכות על מסקנות ורשמים, המתבססים על נתונים חסויים שאינם ניתנים לבחינה עצמאית.

2.2.4 האנתרופולוגיה של הכפר הערבי: המודל הסגמנטרי וחסידיו

המחקר האנתרופולוגי של הכפר הערבי התפתח בראשית המאה ה-20 ממחקריהם של אתנוגרפים אירופאים שביקשו להבין את חיי היום-יום בתקופת המקרא או מהמחקר האתנוגרפי הקולוניאלי שביקש לתאר ולהבין את הדפוסים החברתיים "האקזוטיים" של תרבויות האוריינט, המתאפיינות בחוסר רציונליות, בשבטיות לא מרוסנת, ובמיניות 'מזרחית', שהולידה תופעות כמו הרמון וריבוי נשים.¹⁴³ בדומה לעבודות האתנוגרפיות העבריות לפני הקמת המדינה, מחקרים אלו היו תיאוריים בטבעם ונעדרו מסגרת תיאורטית כוללת. מאוחר יותר, בהשפעת ההתפתחויות המתודולוגיות והתיאורטיות באנתרופולוגיה האירופאית והאמריקאית, שיכללו האנתרופולוגים את כלי עבודתם, ויצאו לערוך תיעוד שיטתי של חיי היום-יום ב"כפר הערבי המסורתי" – צורת קיום שנתפסה כמאפיינת חברות באוריינט מזה מאות ואפילו אלפי שנים. בהקשר זה, בולטים מחקריה של האנתרופולוגית השוודית הילמה גרנקוויסט (Granqvist) בשנות ה-20 וה-30 בכפר ארטאס בהרי ירושלים. גרנקוויסט התמקדה בדפוסי הנישואין והשפעתם על התפתחות התאים המשפחתיים בראי הגניאולוגיה ועצי החיתונים בכפר. גרנקוויסט הייתה חלוצת המחקר האתנוגרפי הכמותי-סטטיסטי, שהתבסס על טיפולוגיה ופילוח שיטתי של סוגי נישואין ושל עצי נישואין משפחתיים. גישה זו אומצה אחר כך בידי רבים מהחוקרים שבאו בעקבותיה.¹⁴⁴

במחצית המאה ה-20 שלטה באנתרופולוגיה של חברות מזרח תיכוניות הפרדיגמה הסגמנטרית מבית מדרשם של אדוארד אוונס-פריצ'ארד (Evans-Pritchard) ותלמידו, אמריס פיטרס (Peters) (ראו להלן, פרק ד).¹⁴⁵ הפרדיגמה הסגמנטרית מבטאת תפיסת עולם סטרוקטורלית-פונקציונלית, הגורסת כי מיקומו של אדם בחברה נקבע על ידי השתייכותו לקבוצת שארות מבוססת קשרי דם. המשפחה הגרעינית

¹⁴³ For Example: Henry Harris Jessup, *The Women of the Arabs: With a Chapter for Children*, Sampson Low, Marston, Low & Searle, 1874; Laurence Oliphant, *Haifa or Life in Modern Palestine*, Edinburgh and London, Blackwood and sons, 1887; Philip J. Baldensperger and Frederic Lees, *The Immovable East: Studies of the People and Customs of Palestine*, Boston, Small Maynard and Co., 1913; For discussion of the phenomenon see Edward Said, "Palestine: Memory, Invention and Space," in Ibrahim Abu-Lughod, Roger Heacock and Khaled Nashef (eds.), *The landscape of Palestine: Equivocal poetry*, Beirut, 1999, pp. 3-20.

¹⁴⁴ Shelagh G. Weir, "Hilma Granqvist and Her Contribution to Palestine Studies," *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 2.1, 1975, pp. 6-13.

הסעיף הנוכחי נמנע, מדעת, לעסוק בתובנות מחקריות העוסקות בתהליכי תמורה ב"כפר הערבי" לאחר קום המדינה (מעבר לתקופת המחקר)

¹⁴⁵ E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Oxford, Clarendon Press, 1940; Emrys Peters, "The Proliferation of Segments in the Lineage of the Bedouin of Cyrenaica. Curl Bequest Prize Essay, 1959," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 90.1, 1960, pp. 29-53; Emrys L. Peters, "Some Structural Aspects of the Feud among the Camel-Herding Bedouin of Cyrenaica," *Africa* 37.3, 1967, pp. 261-282; E. Gellner, *Saints of the Atlas*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.

כפופה ליחידות גבוהות יותר בהיררכיה הסגמנטרית, ומיקומו של אדם במבנה זה מכתוב, במידה רבה, את אפשרויות הפעולה הפתוחות בפניו.¹⁴⁶

לאור התיאוריה הסגמנטרית והתפיסה הנובעת ממנה של דפוסי השארות, ביקשו חוקרים ישראלים להסביר את המבנה הכלכלית והפוליטי בכפר הערבי. הראשון ליישם את הפרדיגמה בישראל היה אבנר כהן, תלמידו של אמריס פיטרס (Peters). כהן נולד בעיראק, ולאחר הגירתו לישראל הוא עבד כמפקח על בתי הספר הערביים באזור המשולש. עבודת הדוקטורט שלו עסקה במבנה הסגמנטרי של כפר קאסם (המכונה בספר "בנת אל-חודוד"), שבו עבד ופעל מטעם השלטונות.¹⁴⁷ לדעת דן רבינוביץ, היה זה "החיבור הראשון שעשה שימוש באתנוגרפיה מקורית לצורך הפקת תובנות תיאורטיות קוהרנטיות אודות הפלסטינים."¹⁴⁸

אבן היסוד למחקרו של כהן הוא מושג ה"חמולה", התארגנות פטרונימית (patronymic association) המבטאת את העקרון הסגמנטרי בכפר הערבי; מסגרת הרוקמת עור וגידים מקשרי שארות וחיתון בין חבריה – שנקבעים לפי כללים חברתיים נוקשים. באמצעות מושג ה"חמולה", כהן כהן דפוסי המשכיות ושינוי במבנים החברתיים של הכפר ואת המעבר מסביבה "מסורתית" לסביבה כלכלית מודרנית, ברוח תיאוריית המודרניזציה. כהן מנתח את תולדות החברה הערבית הכפרית, ומגיע למסקנה כי ישנה הבחנה דיכוטומית בין דפוסי הקיום בתקופה שלפני המנדט הבריטי ולאחריו. בפרק הראשון לספרו מתאר כהן את הכפר הערבי בתקופה העת'מאנית כמרחב אגליטרי, שבו האדמות – אמצעי היצור – הוחזקו באופן קולקטיבי (המשאע). עם הפרטת האדמות בתקופת המנדט נוצר בכפר ריבוד חברתי של בעלי קרקע והון, שעמדו בראש ההתאגדויות הפטרימוניות. המאבקים בין האליטות החדשות – הן ברמה המקומית והן ברמה הלאומית – גורמים לשעעים בין החמולות (Hamula Cleavage).¹⁴⁹ ברמה התימטית, התמקד כהן בתחומי ידע הרלוונטיים לממסד הישראלי, כשליט זר: מבני הכוח, רשתות ההשפעה, פוליטיקה פנימית ולאומית (דפוסי הצבעה למפלגות הלווין). הדגש הרב שהוא שם על מונח ה"חמולה" מהדהד, לפיכך, לחשיבות שייחסו "גורמי הביטחון" הישראלים כמנגנון של שליטה בחברה הערבית הכפרית.¹⁵⁰ עבודתו של כהן מאוחרת, כמובן, לתקופת דיונו, ולפיכך לא נעסוק בה בהרחבה.

¹⁴⁶ Steven C. Caton, "Power, Persuasion, and Language: A Critique of the Segmentary Model in the Middle East," *IJMES* 19.1, 1987, pp. 77-101.

¹⁴⁷ Avner Cohen, *Arab Border-Villages in Israel: A Study of Continuity and Change in Social Organization*, Frome and London, Butler and Tammer, 1965.

¹⁴⁸ דן רבינוביץ, *אנתרופולוגיה והפלסטינים: מחקרים על החברה הפלסטינית*, צופית, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1998, עמ' 93.

¹⁴⁹ Cohen, *Border-Villages*, pp. 1-18 and pp. 146-173.

¹⁵⁰ Ian Lustick, *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*, Austin TX, Univ. of Texas Press, 1980; כהן, *ערבים טובים*.

חוקר נוסף שאימץ את העקרון הסגמנטרי היה הנרי רוזנפלד, יליד ארה"ב שהיגר לישראל בראשית שנות ה-50. מחקרו של רוזנפלד התמקד בכלכלה הפוליטית של הכפר טרעאן לאור דפוסי הנישואין בכפר. כמכרה ראיות, בנה רוזנפלד עצי משפחה מלאים לתושבי הכפר הכוללים את קשרי הדם והנישואין לאורך ארבעה דורות. רוזנפלד השווה את ממצאיו לנתונים שהציגה גרנקוויסט וטען כי החברה בטרעאן, וגם בכפרים אחרים, בנויה מיחידות משפחתיות מורחבות שבראשן פטריארך, השולט ברכוש המשפחתי ובקופה המשותפת. לטענתו של רוזנפלד, מבנה חברתי זה החל להתפורר בעת המודרנית, בעיקר בשל שינויים בשדה הכלכלה והתעסוקה, שהביאו להחלשת כוחם הכלכלי של ראשי החמולות. עם זאת, החמולה שימרה את כוחה הפוליטי, ובמובנים מסויימים כוח זה אף גדל, בשל המדיניות הישראלית של הממשל הצבאי לתקשר עם החברה הכפרית דרך ראשי החמולות.¹⁵¹ כך או כך, רוזנפלד, כמו כהן, ייחס לחמולה תפקיד מרכזי כיחידת הבסיס במבנה החברתי הכפרי, וגם הוא עמד על הדינמיקה של בריתות ושותפויות בין חמולות – במישור הפוליטי או הכלכלי – המקבלות הצדקה, פעמים רבות, באמצעות מסורות אודות מוצא משותף

עבודתם של כהן ורוזנפלד, וכן של האנתרופולוגים אחרים שעבדו בחברה הערבית בישראל זכתה לביקורת מצידם של חוקרים רבים, כגון האנתרופולוג טלאל אסד, שהושפע מתהליכי הדה-קולוניזציה והשחרור הלאומי באפריקה, אסיה והפסיפיק. אסד טען, כי עבודתם האנתרופולוגית של כהן ועמיתיו התאפיינה בהתעלמות מהקונטקסט הקולוניאלי שבו הידע האנתרופולוגי נוצר, ומיחסי הכוח השליליים שבין האנתרופולוג-הצופה, המשתייך לחברה השלטת, לבין הילידים הנחקרים.¹⁵² ההתמקדות בהיבטים "אתניים" ו"סטרוקטורליים" של החברה הנחקרת, אפשרה לאנתרופולוגים אלה להתעלם מקטגוריות זהות לאומיות, פוליטיות ומעמדיות שהתפתחו בה. אסד מגנה את כהן על נקיטת עמדה מכילה ומקבלת כלפי הממשל הצבאי, וההסתניעות בו לצורך ביצוע מחקר, זאת תוך התעלמות - הלכה למעשה - מהפגיעה הקשה שהסבו מנגנוני שליטה אלה לחברה הנחקרת, ששיאה בטבח כפר קאסם ב-1956.¹⁵³

ביקורתו של אסד על עבודתו של כהן משכנעת בוודאי, אבל דומה כי עיקר הנוק שהיה טמון בגישתו הסטרוקטורליסטית של כהן, טמון ביחוס מבנה סטטי וא-היסטורי לדפוסי הנישואין ולרשתות הגניאלוגיות ב"כפר הערבי." גישה זו תרמה ליצירת מודל דטרמיניסטי ששלל במידה רבה את הסוכנות של הפרט, קרי יכולתו לפעול בניגוד לדפוסיים חברתיים מקובלים. ברובד ההסברי, הקבילה עבודתם של

¹⁵¹ הנרי רוזנפלד, **הם היו פלחים: עיונים בהתפתחות החברתית של הכפר הערבי בישראל**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1964.
¹⁵² Talal Asad, "Anthropological Texts and Ideological Problems: An Analysis of Cohen on Arab Villages in Israel," *Economy and Society* 4.3, 1975, pp. 251-282.

¹⁵³ טבח זה נזכר במרומז רק במשפט אחד בעבודתו של כהן, למרות היותו קו שבר גדול בהתפתחות התודעה והחברה המקומית בכפר קאסם בפרט ובמשולש בכלל. גם אם נסתכל על הטבח בהקשר הצר של המחקר – שיבוש מארג הנישואין והחיתונים עקב אבדן חיים קולקטיבי – היה על האירוע לקבל מקום רב יותר. ראו גם רבינוביץ, **אנתרופולוגיה והפלסטינים**, עמ' 109-112; אודות הטבח נכתבה ספרות רבה, שנידונה בספרו של רוביק רוזנטל, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, בני ברק, הקיבוץ המאוחד, 2000. לסקירה עדכנית ראו: אדם רוז, **טבח כפר-קאסם: ביוגרפיה פוליטית**, ירושלים, כרמל, 2018.

אנתרופולוגים כגון כהן ורוזנפלד למחקריהם של הגיאוגרפיים הישראליים, ועבודותיהם השתלבו למודל חברתי-גיאוגרפי המסביר את המשטר הקרקעי "המסורתי" בכפר הערבי (המשאע), את קיומם של כפרי אם וכפרי בת (כשלוחות של משפחות הכפר). מודל זה לוקה במהותנות מקיפת-כל, והחלתו לא איפשרה לבחון שונות בין כפרים במבנה החברתי, הגיאוגרפי או הפוליטי.¹⁵⁴

בניגוד לתפיסה הסטרוקטורליסטית-סגמנטרית, מחקר זה מאמץ את התפיסה הרואה בחמולה "התאגדויות מדומות, המומצאות מפעם לפעם, לצורך השעה, כייצוג והבניה של המציאות לצורך מטרה מסוימת."¹⁵⁵ הצרכים והנסיבות יכולים להשתנות ולהוליד התאגדויות מסוגים שונים. כך לדוגמא, חמולות יכולות לקבל משנה חשיבות, בתגובה לדרישה להירשם תחת מסגרת קורפרטיבית מקומית במפקדי האוכלוסין, או בתגובה ללחצי המושל הצבאי שמתנה מתן אישורי יציאה לעבודה בתמיכה פוליטית ובשיתוף פעולה. להבנתו, הדפוסים שתיעדו גרנקוויסט, רוזנפלד וכהן היו ממשיים ותקפים להקשר המסוים בזמן ובמרחב שבו הם תועדו. ספרי הכפרים, שבהם נעסוק להלן, מלמדים שדפוסים אלה התקיימו גם בכפרים אחרים, אך כפי שיודגם בפרק הרביעי, לצד המבנה הפטריארכלי-סגמנטרי התקיימו מגוון רחב של זהויות ותפקידים חברתיים, היררכיים פחות וגמישים יותר, שבהם יכלו פרטים ומשפחותיהם לנווט את גורלם בחברה הכפרית. השפעתם של דפוסים סותרים וחופפים אלה על מאפייני ההתיישבות ועל תפירתה לא היתה פחותה מהשפעת המבנים הסגמנטריים, שגם הם, כאמור, אינם נוקשים ומובנים מאליהם. יתר על כן, בעבודה זו נטען כי ה"כפר הערבי" כמרחב חברתי לא היה ישות מונוליתית, סטטית ומנותקת מסביבותיה, כפי שהרבו להציגו, אלא חלק אינטגרלי ממארג מורכב ורב מימדי של רשתות חברתיות הקשורות בערים ובקבוצות נוודיות. מארג זה היה מצוי בשינוי מתמיד מתוך יחסי הגומלין עם גורמים אימפריאליים, טרנס-לאומיים ומקומיים.¹⁵⁶

2.2.5 דוד גרוסמן: מחקרים חבליים העוסקים בתפירת האוכלוסיה (גיאוגרפיה חבלית של יציבות וחסר-יציבות יישובית)

בשנות ה-50 של המאה ה-20, החלו לעמוד לרשותם של גיאוגרפים מקצועיים מקורות עת'מאניים-אימפריאליים למחקר גיאוגרפי-היסטורי של ההתיישבות הערבית בארץ, והם אפשרו לבחון באור חדש את תפיסת השקיעה היישובית. ראשית כל, התגלו מרשמי המס העת'מאניים, הדפתר-י מפצל, בידי המזרחן ברנרד לואיס בארכיון העת'מאני שבאיסטנבול. לואיס פרסם נתונים דמוגרפיים חלקיים מתוכם המעידים

¹⁵⁴ גישה זו היא קוהרנטית מנקודת מוצאה של האנתרופולוגיה, המחפשת דפוסים מופשטים לתיאור ההתנהגות האנושית, אך היא אינה מתאימה מנקודת המבט ההיסטורית-הבנייתית המאומצת בעבודה הנוכחית.

¹⁵⁵ רבינוביץ, **אתנוגרפיה והפלסטינים**, עמ' 105.

¹⁵⁶ ראו לדוגמא תיאורו החברתי של *Johann Büssow, Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*, Leiden and Boston, Brill, 2011.

כי במחוזות אחדים לפחות, המאה ה-16 היתה תקופה של גידול דמוגרפי, בניגוד לתפיסת השקיעה היישובית בפרט, ולתיזת השקיעה של האימפריה העות'מאנית בכלל.¹⁵⁷ הדיון ההיסטוריוגרפי בתנודות הדמוגרפיות באנטוליה במאה ה-16 וה-17 הוביל למודעות גוברת לדינמיות של התמונה היישובית במחוזות השונים של האימפריה העות'מאנית, ותרם לערעור התמונה השלטת במחקר, לפיה התקופה העות'מאנית התאפיינה בדעיכה יישובית רציפה. בשנת 1960, פרסם המזרחן הישראלי אוריאל הד (Heyd) מבחר תעודות מהשנים 1552-1615, ששפכו אור על השפעת סדרי הממשל, בעיות הביטחון והמיסוי על ההתיישבות בארץ, ובכלל זה בשרון ובמערב הר שכם.¹⁵⁸ בין החומרים המופיעים בספרו נמצאת תעודה, המאששת את הימצאותה של משפחת ג'יוסי כמשפחה שליטה באזור בני צעב כ-150 שנה לפני המועד המקובל במסורת לעלייתה לשלטון.¹⁵⁹

ב-1977 פרסמו הגיאוגרף הגרמני וולף-דיטר היטרות (Hütteroth) וההיסטוריון הפלסטיני כמאל עבד אל-פתאח את מחקרם על הגיאוגרפיה ההיסטורית של מחוזותיה הדרומיים של סוריה-רבת בשלהי המאה ה-16. היטרות ועבד אל-פתאח התבססו על הדפתרי-י מפצל של שנת 1596/7 לספירה. הצמד ניתח את פיזור האוכלוסייה ואת צפיפותה, הבעלות על האדמות, החקלאות לענפיה, נוודות וקבוצות אתניות, מדיניות פסקלית ומסחר בארץ, ומחקרם הפך לאבן יסוד לכל מחקר העוסק בהתיישבות בארץ בתקופה זו.¹⁶⁰ בין היתר, הם חיזקו והרחיבו את ממצאיו הראשוניים של ברנרד לואיס, והנגישו לחוקרים שאינם קוראי ערבית או תורכית-עות'מאנית מקורות חשובים, שאפשרו להם לקיים דיון השוואתי בדפוסי ההתיישבות בין המאה ה-16 וה-19. בין השאר, התברר כי יש לסייג את תפיסת השקיעה היישובית לכל הפחות על ידי איחורה למאה ה-17 והגבלתה למרחבים כגון אזורי הספר היישובי בלבד.¹⁶¹

בשלהי שנות ה-70 החל הגיאוגרף **דוד גרוסמן** את מחקרו המעמיק על ההתיישבות הערבית המחודשת בארץ ובכלל זה בשרון ובמערב הר שכם.¹⁶² בסדרה של מאמרים, השווה גרוסמן בין הפריסה היישובית במאה ה-16 לזו שהתהוותה במאות ה-19 וה-20 בחבלי הארץ השונים, וממצאיו סוכמו בספר **"הכפר הערבי ובנותיו"** (1994).¹⁶³ בהשוואה למחקר הקודם לו, נתייחד חיבור זה "בהתייחסותו למרחב הכפרי הערבי כאל מערכת דינמית, לפיה המרחב הכפרי הערבי עבר תהליכי תמורה רבים ואין להתייחס

¹⁵⁷ Bernard Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire," *Studia Islamica* 9, 1958, pp. 111-127.

¹⁵⁸ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615, A Study of the Firman According to the Mühimme Defyteri*, Oxford, Clarendon Press, 1960, pp. 98-99.

¹⁵⁹ *Ibid.*, pp. 109-110.

¹⁶⁰ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*..., 1977.

¹⁶¹ *Ibid.*, pp. 36-63; Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1994, pp. 31-32.

¹⁶² ראו לדוגמא, דוד גרוסמן, "תהליכי התפתחות ונסיגה...", 1986; גרוסמן, "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית", 1990; David Grossman, *Jewish and Arab Settlements in the Tulkarm Sub District, The West Bank*; Data Base Project, Jerusalem, Jerusalem Post, 1986.

¹⁶³ דוד גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו**, עמ' 139-194.

אליו כאל תופעה סטטית בנוף הארץ"; נקודת מוצא שאימצתי במחקר זה.¹⁶⁴ תרומתו המתודולוגית העיקרית של גרוסמן היתה שיטת ניתוח החבלית הדיאכרונית שלו, שהשוותה בין דפוסי ההתיישבות לאורך זמן. כך, למשל, השרון חולק לרצועת החוף, גבעות החול האדום של השרון המרכזי ולאזור אחר הכולל את המרזבה ועמקי הנחלים שבצפון השרון בעלי האדמה הכבדה.¹⁶⁵

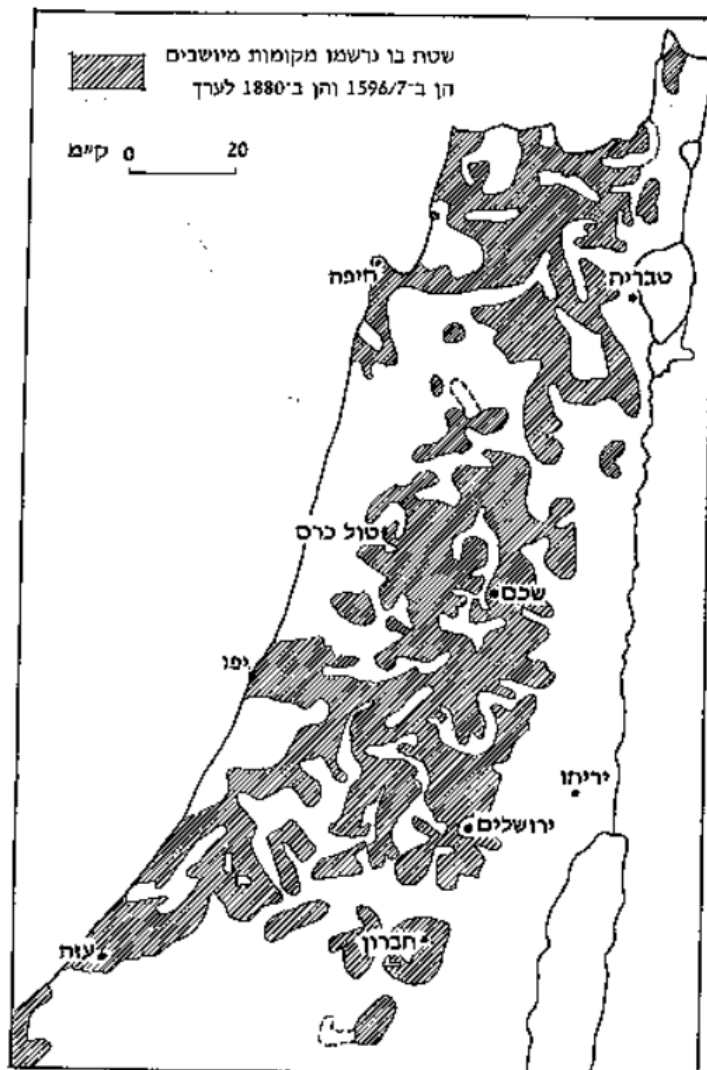
גרוסמן השווה בין נתוני הדפטר-י מפצל לבין מקורות אירופאים מהמאה ה-19. בכפוף להנחת יסוד של המשכיות בישוב (כל עוד לא הוכח אחרת), מיפה גרוסמן את השינויים בפריסת ההתיישבות, תוך התייחסות ל"איי יציבות" יישובית ואזורים לא יציבים מבחינה יישובית. שימוש של גרוסמן במינוח זה מבלבל, שכן משתמע ממנו שיציבות קוראת "באיים", בעוד אי-יציבות היא כנראה הדפוס השכיח יותר. הוא פירש הבדלים אלה בתנאים הפיזיים, ובראש ובראשונה בכושר הנשיאה החקלאי של אדמות האזור (ראו איור 5). גרוסמן הסביר את הגידול במספר היישובים בשרון בהתנחלותם של בדואים ובהתיישבותם של מהגרים מארצות חוץ ובעיקר ממצרים.¹⁶⁶ במחקרו שם גרוסמן דגש מיוחד על חשיבות המשאע כמוסד מפתח להבנת תמורות בתהליכי ההתיישבות, ברמת הכפר, והוא הציג תמונה מורכבת יותר של יחסי הגומלין בין מאפיינים סביבתיים ואנושיים ברמת המרחב.¹⁶⁷

¹⁶⁴ שם, עמ' ז.

¹⁶⁵ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 263.

¹⁶⁶ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 274.

¹⁶⁷ גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 28-39.

מפה 2: יציבות היישוב הכפרי בארץ-ישראל בין המאה ה-16 והמאה ה-19. השטחים המובלעים תחתים אח היישובים שעל איכלוסם דונת הן בשלהי המאה ה-16 והן בשלהי המאה ה-19

איור 5 מפת איי היציבות היישובית של גרוסמן (גרוסמן, 1994: 17)

לפי גרוסמן, "ריקנותו של השרון בתקופה שקדמה להתיישבות היהודית החדשה באה לידי ביטוי בין השאר בדלילות המידע אודותיו ובמיעוטן של עדויות נוסעים על הישוב שבו.¹⁶⁸ גרוסמן הלך בדרכם של עמירן וקרמון, אשר הסתמכו על מקורות קרטוגרפיים וספרות נוסעים. כמו גולני, גרוסמן עשה שימוש בראיונות. כמו כן, בדומה להיטרות ועבד אל-פתאח הוא הסתייע בניתוח כמותני של מקורות אדמיניסטרטיביים עת'מאניים, אליהם הוא הוסיף במחקרו האחרון את מפקד האוכלוסין העת'מאני

¹⁶⁸ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 263.

משנת 1288ה' (1870/1 לספירה).¹⁶⁹ שילוב המקורות איפשר לו להציג תמונה מורכבת ושלימה יותר של התהליכים היישוביים במרחב המחקר מהתמונה שהוצגה בידי חוקרים שקדמו לו.

עם זאת, דומה כי הנחות מוצא בעייתיות כגון קיומו הא-פריורי של רצף התיישבותי בין המאה ה-16 למאה ה-19 (במקום להניח את היעדרו), וכן השימוש בקטגוריות אנליטיות לא מבוררות די צרכן, עמדו בעוכריו של גרוסמן והחלישו את מסקנותיו. כך למשל, גרוסמן הסביר את ההתיישבות בשרון בפעילותם של אפנדים ובדואים. "אפנדים" היא קטגוריה אנליטית בעייתית, משום שהיא מערבת בין קבוצות סטטוס כגון נכבדים כפריים וסוחרים עירוניים שלהן דפוסי פעילות מרחביים שונים. כמו כן, המונח "מהגרים מצריים" מערבת בין קטגוריות שונות כגון פלאחים ממוצא מצרי (מצארה), מהגרים שבאו כהגירה משנית מדרום הארץ, שבטים ממצרים עלית (אל-צעיד) שהתיישבו באזור בין המאות ה-18 ל-20 ופועלים חקלאיים שבאו לעבוד בפרדסים על בסיס עונתי (ראו סעיף 4.10 בפרק ג', להלן). השימוש האינטנסיבי שעשה גרוסמן במושגים אלה חדר לעבודותיהם של תלמידיו, ותרם לטשטוש הבחנות חיוניות בין הקבוצות השונות המרכיבות את הקטגוריות האלה, באופן שפגע בתוקף מסקנותיהם בדבר מקורות האוכלוסייה באזור המחקר ומאפייניה הדמוגרפיים.¹⁷⁰

בפתח ספרו "הכפר הערבי", מצהיר גרוסמן כי "יש חשיבות רבה להכרת המרכיב האנושי ולהבנת התהליך היישובי עצמו...". והוא אף מעלה שאלות מחקר חשובות כגון "מי היו המתישבים? מה מקורם? מה הסיבות לניתוקם מיישוב מוצאם? מה היו גורמי המיקום של יישוביהם היחדשים? האם תהליך התנחלותם היה ממושך ורצוף?...". שאלות אלה אמנם לא זוכות למענה מלא בספרו, אך הן התוו את הדרך למחקרי המשך, ובכלל זאת לעבודה הנוכחית.

מעין הס-אשכנזי, בעבודתו על היישוב הערבי בשרון בשנים 1890-1947, מחזיק בהשקפה דומה לזו של גרוסמן בדבר השפעות ההתיישבות היהודית על ההתיישבות הערבית.¹⁷¹ אשכנזי אימץ את נקודת המבט המיושנת, הרואה בתקופה שעד להתיישבות היהודית כמגמה רציפה של ירידה במספר היישובים ובאוכלוסייה הכוללת.¹⁷² בראי עבודתו של גרוסמן, שהצביעה על מרכזיותם של אוכלוסיות נוודיות בהרחבת ההתיישבות במישור החוף, אשכנזי שם לו למטרה "לתאר את מאפייני ההגירה הערבית למישור

¹⁶⁹ דוד גרוסמן, **האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי: תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי**, ירושלים, י"ל מאגנס, 2004.

¹⁷⁰ להבהרת המורכבות של דפוסי ההתיישבות ממצרים בארץ מאז תקופת השלטון המצרי בלבנט (1831 – 1840) ראו גדעון קרסל וראובן אהרוני, "מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20", **ג'מאעה** 12, 2004, עמ' 201-245. לדיון עכשווי בימצריות כקטגוריה אנליטית למחקר גיאוגרפי-היסטורי, תוך הבחנה בין משמעויותיה כנתינות פוליטית, כתיוג של מוצא גיאוגרפי וכקטגוריית זהות חברתית, ראו: אבי ששון ורועי מרום, "עסקלאן אל-ג'דידה: השלטון המצרי וההתיישבות המצרית באזור אשקלון 1831-1948", בתוך: לואיס רפי (עורך), **אשקלון IV: אשקלון חזית לחימה ומרחב מחיה**, אשקלון, המכללה האקדמית אשקלון (בדפוס).

¹⁷¹ הס-אשכנזי, **היישוב הערבי בשרון בשנים 1890 – 1947**, 2001.

¹⁷² **שם**, עמ' I.

חוף השרון בתקופת המנדט ולנתח את גורמיה.¹⁷³ על סמך נתונים דמוגרפיים סטטיסטיים בריטיים ועל סמך דו"חות הש"י (שמהימנותם אינה ברורה), הסיק הס-אשכנזי, כי,

בתקופת המנדט הבריטי [...] גדל היישוב הערבי בשרון יותר מפי שלושה – מכ-10,000 ערבים [...] ללמעלה מ-30,000 בסופה של התקופה. קצב גידול זה עלה בהרבה על קצב הריבוי הטבעי של האוכלוסייה המוסלמית בארץ-ישראל באותה תקופה, ומקורו בהגירה של ערבים לאזור זה במהלך תקופת המנדט.¹⁷⁴

הס-אשכנזי ייחס את ראשית ההגירה הערבית לשרון לתהליך הפיתוח שעבר האזור, שכלל עבודות לניקוזן של הביצות מפיצות המלאריה בצפון השרון (שבוצעו ביוזמה יהודית), ואת הקמת המושבות בשרון התיכון בשנות ה-30.¹⁷⁵ טענתו המרכזית היא כי ההתיישבות היהודית ופעילות פיתוח בריטית תרמו ליצירת הזדמנויות תעסוקתיות ולשיפור בתנאי הסביבה שעודדו הגירה לאזור והתיישבות בו מאזורים אחרים בארץ ומחוצה לה. ההתבססות על אמדנים דמוגרפיים חלקיים, ההתעלמות הכמעט מלאה מספרות המחקר העניפה בערבית, ההתעקשות על חיפוש מקור חיצוני לגידול הדמוגרפי של ההתיישבות הערבית וההתייחסות המוגבלת לגורמי צמיחה פנימיים של החברה הערבית (כגון ענף הפרדסות הערבי), הובילו ליצירת תמונה היסטורית מוטת, שאינה נתמכת במחקר שטח מעמיק בדבר מוצא האוכלוסייה באזור. תיאור חלופי ומשכנע יותר לתמורות הסביבתיות והדמוגרפיות באזור המחקר, הציגה רוזה אל-עיני (El-Eini). אל-עיני אימצה נקודת מבט פוסט-קולוניאלית, והיא הוכיחה מתוך מסמכי הממשל הבריטי בארץ כי היוזמה לייבוש הביצות ולפיתוח אגררי למשל באזור חדרה וביצות ברכת רמצ'אן (נחל פולג), היתה ערבית, עברית ואנגלית משולבת.¹⁷⁶

הגיאוגרף אבי ששון ותלמידו יוסי ויטריאול בחרו להתמקד בגורם התיישבתי אחר שגרוסמן הפנה אליו את האצבע במחקרו: תופעת הביארות (הפרדסנות) הערבית. ששון וויטריאול אימצו נקודת מבט גיאוגרפית צרופה ולאורה הם בחנו, בעזרת אדריכלים, את השפעת הפרדסנות הערבית וטכנולוגיות השקיה על מערך ההתיישבות והמגורים בכמה אתרים, כגון ביארת חנון.¹⁷⁷ מחקרים אלה הניבו הבנה טובה יותר של התכנון המרחבי של הביארות (בתי הפרדס), ושל טכנולוגיות הבנייה וההשקיה שאפשרו את הקמתן (אנטיליה, מנועי דיזל, בניה בבטון ובקורות ברזל המכונות "ריילסיס"). יחד עם זאת, בהיעדר גישה למקורות היסטוריים הנוגעים לאתרים עצמם, הביארות, בתי הפרדס, נותרו בגדר תיאור אדריכלי אילם של שרידים שנותרו בשטח, מבלי שנידונו לעומק זיקותיהם לתושבים שבנו אותם, או נבחן תפקידם

¹⁷³ מעין הס-אשכנזי, "ההגירה הערבית לשרון בתקופת המנדט", **קתדרה** 116, 2005, עמ' 103-116 (שם, עמ' 104).

¹⁷⁴ שם.

¹⁷⁵ שם, עמ' 108 – 110.

¹⁷⁶ Roza I.M. El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine 1929-1948*, London and New York, Routledge, 2006.

¹⁷⁷ ויטריאול, **אחוזת חנון**, 2001; ששון ורעיו, **ביארת חנון: תקציר מסקנות אדריכליות**, ... דצמבר 2001.

כמוסדות המכוננים רשתות חברתיות ומעודדים התיישבות של נוודים. עבודה זו מבקשת למלא את הלקונה המחקרית הזו, באמצעות התחקות אחר תולדותיה של ביארת חנון ותולדות המשפחה שהקימה אותה, לנוכח החומרים הארכיוניים העשירים העומדים לרשותנו כיום, ובכללם מסמכים מארכיון המשפחה עצמה (ראו פרק ד להלן).

עבודתו של גרוסמן הניחה מסד נאמן למחקרי המשך, שבוצעו ברובם בידי **תלמידי מחקר ערבים-ישראלים** באוניברסיטאות ישראליות בשנות ה-90 וראשית שנות ה-2000. בשל שליטתם בשפות המחקר, עשו תלמידי מחקר אלה אינטגרציה בין קהילות השיח בערבית ובעברית. כמו כן, הם השתמשו בחומרים ארכיוניים ישראלים שנפתחו לעיון, כגון סקירות השי"י על הכפרים הערביים. רבחי בשארה מאל-טירה ניתח את גורמי התפתחות השטח הבנוי של הכפר לאור שינויים במבנה בתי המגורים ותמורות בשימושי הקרקע בנחלת הכפר.¹⁷⁸ פאיק נאסר כתב על תפקיד הווקף בעידוד ההתיישבות בשרון,¹⁷⁹ וראדי עומר התייחס לתהליכי ההתיישבות ברמל עתיל במסגרת עבודתו על תמורות בנוף התרבותי בצפון השרון בעקבות מלחמת 1948.¹⁸⁰ נאסר ועומר עשו שימוש נרחב בראיונות, וכן נעזרו בספרות המחקרית הזמינה בערבית, ומחקריהם נבדלים מכתובה הקודמת בערבית בכך שהם מתארים את תהליכי ההתיישבות מנקודת המבט של אלו שהשתתפו בהם.¹⁸¹

מחקריהם של תלמידי המחקר הערבים-ישראלים אלו תרמו להבנת התפתחות נקודות היישוב הערביות ברמת המשפחה. בכלל זה, היתה למחקרים אלה תרומה רבה להבנת תהליכי התפתחותם של כפרי הבת של דיר אל-עיצון, עתיל וזיתא, שיושביהם עיבו את ההתיישבות בצפון אזור המחקר (בדומה לתושבי כפר תילת' בדרום אזור המחקר, כפי שאראה להלן, בפרק ג). בהיותם בני החברה הנחקרת, החוקרים השתמשו במקורות מקומיים והציגו את מסקנותיהם תוך שימוש בעולם המושגים של החברה המקומית. בכלל זה, הם הפנו את תשומת הלב לפרקטיקות שונות של השבחת נוף, כגון הכשרת אדמות הטרשים לנטיעת זיתים (תעמיר אל-וער), בשילוב כוחות של בעלי אדמות ומעבדים חסרי קרקע, או חפירת בורות נזאו רדודים להשקיה במישור. פרקטיקות אלה מילאו תפקיד חשוב בהתגברות על מגבלות הנוף הטבעי, והן מהוות מרכיב מרכזי במודל המוצע במחקר זה להבנת הזיקות שבין אדם וסביבה (ראו בדיון המסכם, להלן). ברובד המתודולוגי, שיטת העבודה האינטגרטיבית של חוקרים צעירים אלה מציבה רף גבוה לבקיאות בחומר בפני כל חוקר הבא לחקור את ההתיישבות הערבית במרחב כיום.

¹⁷⁸ בשארה, תמורות ותהליכי עיור בעיירה טירה, 1993.

¹⁷⁹ נאסר, השפעתו של הווקף על התפתחות ההתיישבות והחקלאות הערבית בשרון..., 2004.

¹⁸⁰ עומר, השינויים בנוף התרבותי במזרח השרון בעקבות מלחמת תש"ח, 2000.

¹⁸¹ ראו לדוגמה את השימוש בעדויות בעל-פה להמחשת תמורות בבריאות ובחינוך, שם, עמ' 55-57.

2.2.6 הסקרים הארכיאולוגיים: התקופה העת' מאנית כתקופת פריחה התיישבותית

ההתיישבות הערבית באזור המחקר נידונה גם במחקרים ארכיאולוגיים שהציגו את התפרוסת היישובית לתקופותיה לפי ממצאי סקרי שטח, ובחנו אותם בכלים כמותיים. הסקרים נערכו החל משנות הששים של המאה ה-20, הן ביוזמה מקומית,¹⁸² והן ביוזמת הסקר הארכיאולוגי של ישראל (והם נתפרסמו החל בסוף שנות התשעים).¹⁸³ לצד המקורות העת'מאניים-מקומיים, סקרים אלו מהווים ראייה לשלילת תפיסת השקיעה היישובית במחקר הנוכחי. בניגוד לתפיסת השקיעה היישובית, הסקרים המורחבים בשרון הראו כי בתקופת המחקר התרחבה הפעילות האנושית, שהגיעה לשיא שלא נראה מאז התקופה הרומית-ביזנטית.¹⁸⁴ בחפירות שנערכו בברג' אל-אחמר/ברג' אל-עטעוט (בורגתא) נחשפה תרבות חומרית בעלת זיקות למרחב הכפרי של שכם, יפו ודרום הארץ, ברוח הידוע לנו על מעברי אוכלוסין בתקופת המחקר.¹⁸⁵ אזור ההר זכה למחקר מעמיק יותר במסגרת סקרים ארכיאולוגיים שביצעו האוניברסיטאות הישראליות. סקריו של ישראל פינקלשטיין באזור הדרום-מערבי של אזור המחקר (סביבות ג'ורת מרדה – ג'מאעין/אריאל) שימשו כמסד נתונים לדיון ארוך ומפורט במאפיינים ההיסטוריים של הסביבה הטבעית: מים, צומח ואקלים והשפעות אדם על הסביבה.¹⁸⁶ חשוב מכך לענייננו הוא מחקרו על שימושי האדמה והדמוגרפיה בתקופה העת'מאנית והבריטית. מחקר זה משלב את ממצאיו של גרוסמן עם נתונים סטטיסטיים מנדטוריים וארכיאולוגיים, ומראה כי לא חלה דעיכה משמעותית בהתיישבות לאורך התקופה העת'מאנית, למרות ריבוי הסכסוכים שפקדו את האזור. מסקנה זו מתחזקת גם מבחינת סך השטח הבנוי בתחומי הסקר לצורך הערכת מספר התושבים.¹⁸⁷ סקריו של אדם זרטל במורדות המערביים של הרי שכם אף הם שופכים אור רב אודות התפוזרת היישובית בתקופה העת'מאנית, והדיון ההיסטורי שלו מתייחס לאזכורי היישובים במקורות ההיסטוריים הערביים. זרטל הראה כי תנאי הביטחון המעורערים הובילו לחורבן יישובים רבים בזמן מלחמות קיס וימן באמצע התקופה העת'מאנית, אך מרביתם יושבו מחדש, ומספרם בסוף התקופה נפל אך במעט בהשוואה למספר האתרים המיושבים

¹⁸² יהודה נאמן, סקר ארכיאולוגי בשטח שיפוטה של חדרה, חדרה, בהוצאת עיריית חדרה, 1973; יוסף פורת, שמעון דר ושמעון אפלבוים, קדמוניות עמק חפר, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1985.

¹⁸³ גופנא ואילון, מפת הרצליה (69); נאמן, סנדר ואורן, מפת מכמורת (52) ומפת חדרה (53); גופנא, אילון, מרום (סוקרים) ושמש (מבוא), מפת אבן יהודה (59).

¹⁸⁴ גופנא ואחרים, מפת אבן יהודה, 2016; רועי מרום, מימי קדם קדמתה: פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי, אבן יהודה, אוקטובר 2008, הפרק "תולדות האזור בעת החדשה" (עמ' 100-120) ועמ' 167-170.

¹⁸⁵ Denys Pringle, *The Red Tower (Al-Burj al-Ahmar): Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks*, London, British School of Archaeology in Jerusalem, 1986, pp. 133-194.

ממצאים אלו עולים גם מאתרים דרומית לאזור המחקר, כגון ח'רבת מלבס (פתח-תקוה), ראו Roy Marom, "A Short History of Mulabbis (Petah Tikva, Israel)," *PEQ* 151.2, 2019, pp. 134-145.

¹⁸⁶ Israel Finkelstein, Zvi Lederman and Shlomo Bunimovitz, *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria Survey, Volume I: The Sites*, Monograph Series of the Institute of Archeology, Tel Aviv, Tel Aviv Univ., 1997.

¹⁸⁷ שם, עמ' 109-128.

בתקופה הממלוכית.¹⁸⁸ אם נביא בחשבון את יישובי הבת של כפרי ההר במישור החוף, התמונה תהיה מאוזנת אף יותר (ראו את הנתונים המובאים במבוא לעבודה זו).

2.3 כפר בדד ישכון: ההתיישבות הערבית בהיסטוריוגרפיה הערבית

בתפיסה הערבית המסורתית, אזור השרון אינו מהווה יחידה גיאוגרפית אחידה, ולפיכך חלקים שונים שלו נידונו בחיבורים ערבית שהוקדשו לחלוקות מנהלתיות (ולא טופוגרפיות) כגון הר שכם, נפת טול-כרם המנדטורית, ה"נאחיות" של ואדי אל-שעיר, אל-שעראויה ובני צעב, ה"משולש" והכפרים הבודדים.

בתקופת המנדט נכתבו שתי סקירות לפחות על כפרים באזור בידי אנשי חינוך מקומיים: עבודתו של חסן אפנדי עבד אל-רחמן, מנהל בית ספר בכפר עתיל, שהוכנה עבור המחנך הפלסטיני מצטפא אל-דבאע', מחבר האנציקלופדיה "בלאדנא פלסטין" (ראו להלן), והחוברת של השיח' מחמד צאלח אל-ח'טיב (צברי) אודות העיירה קלקיליה. חיבורים אלה כוללים עדויות יחידאיות על המערכת החברתית בכפרים, ובמיוחד בכל הקשור לתפיסות היסטוריוגרפיות מוקדמות ששררו בהם. יחד עם זאת, גם חיבורים אלה מסתמכים על הידע המקומי של מחבריהם ולא על מקורות כתובים כלשהם. כתבי היד שלהם התגלו מחדש מאוחר יותר, וראו אור רק לאחר הקמת הרשות הפלסטינית, כחלק מטיפוח הסיפר הלאומי הפלסטיני בדבר שורשיות וילידיות במרחב.¹⁸⁹ כמו, כן ראויה לציון עבודתו של אחסאן אל-נמר על "ההיסטוריה של הר שכם ואל-בלקאא", שבה נסקרת ההיסטוריה הפוליטית של משפחות הנכבדים בהר שכם בשלהי התקופה העת'מאנית בפירוט רב, תוך הדגשת תפקידן של מאבקי כוח ומלחמות אחים בעיצוב מארגי הכוח בו על סמך מקורות מקומיים. למרות מגבלותיה ההיסטוריוגרפיות, כגון ההתמקדות בחיי האליטות על חשבון המרחב הכפרי, סקירה זו מהווה את המקור העיקרי להבנת המסגרת הכרונולוגית של התמורות היישוביות במהלך המאה ה-18 בעבודה שבפניכם.¹⁹⁰

החוקרים הערביים הראשונים שתיארו את ההתיישבות באזור השרון לאחר מלחמת 1948/הנכבה, כתבו עבודות דלות-תוכן עקב אבדן הנגישות לשטח והרס הכפרים, וכמעט שלא נדונו בהן שאלות כגון מוצא התושבים או מסורותיהם. כך למשל, מצטפא אל-דבאע', מנהל מחלקת החינוך הערבית בממשלת המנדט, חיבר את האנציקלופדיה הגיאוגרפית "בלאדנא פלסטין" בהסתמך בעיקר על דיווחי מנהלי בתי ספר.¹⁹¹ אל-דבאע' איבד את כתב היד המקורי שלו במהלך בריחתו מיפו במלחמה, וכתב היד המשוחזר הסתמך בעיקר על מידע משני המצוי במקורות ערביים קלאסיים, במפות בריטיות ובנתונים סטטיסטיים

¹⁸⁸ Adam Zertal and Nivi Mirkam, *The Manasseh Hill Country Survey. Volume 3: From Nahal 'Iron to Nahal Schechem*, Culture & History of the Ancient Near East 21.3, Boston and Leiden, Brill, 2016, pp. 63-66.

¹⁸⁹ חסן אפנדי עבד אל-רחמן, עתיל, חזיאנת פלסטין אל-ג'יעראפיה 1, בהוצאת ג'יבר יחיא, אל-ג'מעיה אל-עלמיה אל-פלסטיניה ועיריית עתיל, ל.ת. [2002] ומחמד צאלח אל-ח'טיב אל-קטנאני, **קלקיליה חתא עאם 1942מ**, סלסלת אל-מדן אל-פלסטיניה 22, יחיא ג'יבר (עורך), שכם, מנשוראת אל-דאר אל-וטניה לל-תרגימה ואל-נשר ואל-תוזיע, 1995.

¹⁹⁰ אל-נמר, **תאריח' ג'יבל נאבלס ואל-בלקאא'**, 1938 (לעבודה 3 כרכים נוספים שראו אור אחרי 1948).

¹⁹¹ עבד אל-רחמן, עתיל, עמ' 4.

של ממשלת המנדט על הכפרים (כגון מפקדי האוכלוסין וה-Village Statistics).¹⁹² תיאוריו של אל-דבאעי שזורים בדעות שהובעו בספרות הנוסעים האירופאית ובמחקר הארכיאולוגי הזר, מבלי שהוא עשה ניסיון לפתח נרטיב לאומי פלסטיני ייחודי. עבודתו של אל-דבאעי מסכמת את המקורות הנרטיביים העיקריים מהתקופה העת'מאנית (כגון ספרות הנוסעים המוסלמיים וביוגרפיות של חכמי הלכה שחיו באזור המרחב). למרות דלותה התוכנית של האנציקלופדיה, היא היוותה בתכניה ובמתכונתה, את אב-הטיפוס לספרי הכפרים שבאו לאחריה. באופן זה, היא הנחילה לכותבי ההיסטוריה הערבית המקומית תפיסה אטומיסטית המתמקדת בכפר הבודד, ללא התייחסות למערכת ההתיישבותית כמכלול ברמת המרחב (בשונה מהתפיסה המקודמת בעבודה הנוכחית).

2.3.1 מדרש מקומי למטרות לאומיות: ספרי הכפרים

בעקבות מלחמת לבנון הראשונה (1982), וביתר שאת לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה (1987), התעצמה המודעות הלאומית של הפלסטינים הגרים בשטחי הגדה המערבית (יהודה ושומרון), והחלו להתפרסם ספרי כפרים על יישובים שנהרסו ב-1948. ספרים אלה הציגו "גיאוגרפיות של הנישול" (geographies of dispossession), במילותיה של רושל דייוויס, כחלק מ"הקרב על התודעה", וחלק מהמאמץ לביסוס ועיגון הקשר הפלסטיני לארץ, ובמשתמע מכך, זכות השיבה.¹⁹³ בדומה לאתנוגרפיים הישראלים, גם מקביליהם הערביים שאפו לתעד את החברה הערבית המשתנה – אך בשונה מחוקרי ידיעת הארץ – הם ביקשו ללמוד על אורחותיה למטרות הנצחה ולא לשם מחקר השוואתי לתקופות קדומות. מחנכים וחוקרים פלסטיניים התעניינו בשאלות כגון מי היו תושבי הכפרים ומה ייחד אותם במישור ההיסטורי והאתנוגרפי. זכות ראשונים שמורה לפרויקט ספרי הכפרים של אוניברסיטת ביר זית (סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה) בהנחיית שריף כנאענה, שבמסגרתו נכתבו ספרים על הכפרים ערב אבו כשכ, כפר סאבא ומסכה.¹⁹⁴ בספרים אלה מובאות ידיעות רבות-ערך על יסוד הכפרים, מוצא המשפחות, הכלכלה, החינוך והתרבות מפי תושביהם. הספרים המאוחרים יותר בסדרה, כגון ספרו של עבד אל-רחים אל-מְדוּר על קאקון, נושאים אופי מדעי וביקורתי יותר, וכותביהם הסתייעו גם במסמכים היסטוריים

¹⁹² מצטט אל-דבאעי, בלאדנא פלסטיני, כרך ג', חלק ב' (גי'נין וטולכרים).

¹⁹³ Khalidi *All That Remains*, 1992; Davis, *Palestinian Village Histories*, 2011, pp. 27-121.

¹⁹⁴ שריף כנאענה ועבד אל-האדי לבנא, אבו כשכ, סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 9, ראמאללה, ג'אמעת ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1990; שריף כנאענה, מסכה, סדרת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה, 10, ראמאללה, אוניברסיטת ביר זית, 1991; שריף כנאענה, כפר סאבא, סדרת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 11, ראמאללה, אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1991.

ובתיעוד קרטוגרפי-ויזואלי.¹⁹⁵ חיבור אחר, המתבסס על ספרות הכפרים, על ראיונות ועל סיורי שטח, הינו ספרו של פואד עבד אל-נור על המשולש.¹⁹⁶

באותה התקופה, החלו גם מחנכים ואנשי אקדמיה ערבים-ישראלים, שהתחנכו במוסדות חינוך ישראלים, לכתוב ספרים דומים על כפרי המשולש. כותבים אלה עשו שימוש נרחב בראיונות וכן נעזרו בעבודות גיאוגרפיים ישראלים שעבדו בשירות הממשל הצבאי כגון גדעון גולני.¹⁹⁷ לאחר הקמת הרשות הפלסטינית – ובעידודה – החלו מורים לכתוב ספרים גם על ערי הגדה וכפריה, כחלק מהנחת התשתית החינוכית למדינה הפלסטינית שבדרך.¹⁹⁸ המשותף לספרים אלה שהם דנו בתולדותיו של כל כפר וכפר לחוד, ללא בחינה של דפוסי ההתיישבות המשתמעים מהם ברמת הרגיון. מחבריהם הסבירו את התפתחות הכפרים במשתנים אנושיים: מלחמות, הגירות, חיתונים, משטרי מיסוי ויוזמה פרטית ברמת המשפחה והפרט. מאפיין נוסף של ספרים אלה, היא העובדה שמרביתם ראו אור ביוזמה פרטית, ללא ציון המוציא לאור ובמספר עותקים מצומצם – מה שמקשה לעתים להשיגם.

בראשית המאה ה-21 החלו חוקרים ערבים לכתוב מחקרים שמקיפים אזורים שלמים. בכלל זה, ניתן לציין את מחקרם של מצטפא כבהא ונמר סרחאן על בלאד אל-רוחה (רמות מנשה), את מחקרם של עבד אל-רחים אל-מדור ותלמידתו אנתצאר זבידי על אזור ה"רמאל" (חבל הארץ שבין נחל חדרה לנחל אלכסנדר)¹⁹⁹ ואת עבודותיו של מחמד עקל על ואדי עארה (נחל עירון) והמשולש. חוקרים אלו הרבו להישען על רמת הכפר הבודד (במקרה של סרחאן וכבהא, על אל-סנדיאנה) או על תיחום עמום העולה מהמסמכים עצמם (במקרה של עקל), וחסר בהם דיון גיאוגרפי-היסטורי סדור כשלעצמו.²⁰⁰

ספרי הכפרים מהווים אמנם מכרה ראיות חשוב לעבודה הנוכחית, אך על פי רוב חסרה בהם מסגרת היסטוריוגרפית כללית, שיש בכוחה לתת לתיאור המובא בהם משמעות רחבה יותר. עבודה זו בונה על בסיס הידע הקיים בספרי הכפרים השונים, ומאחדת אותו לכדי סיפר היסטורי שלם, על ידי הכנסת העדויות המצויות בספרי הכפרים להקשר בזמן ובמרחב, ובחינתן לאור גופי ראיות אחרים. כך לדוגמא,

¹⁹⁵ עבד אל-רחים בדר אל-מדור, **קריית קאקון**, סלסלת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 14, ראמאללה, אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מגיתמע אל-פלסטיני, 1994.

¹⁹⁶ פואד עבד אל-נור, **אל-מת'לת': בחת' מידאני**, שעפאט, מטבעת אל-שרק אל-ערביה, 1993.

¹⁹⁷ מחמד עקל וגיואד עתי'מאן מצאורה, **טיבת בני צעב: בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר: דראסה לקריית אל-טיבה ומג'תמעיתהא**, אל-טיבה, מרכז אחיאא' אל-תראת' אל-ערבי, 1989; אבו חייט, **אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר**, 1996; צבחי ביאדסה, **באקה אל-ע'רביה תאריח' לא ינסא: מסירה ותאריח'**, כפר קרע, דאר אל-הדא לל-טבאעה ואל-נשר, 2001.

¹⁹⁸ אבראהים אל-פתאש, **תאריח' קצ'אא' סלפית (אל-ג'מאענינאת)**, חמו"ד, חמו"ל, 1990; ח'ליל חסין אל-ברקאוי, **טול-כרם: מדינה להא תאריח'!** חמו"ד, חמו"ל, 1994; על כפרי נפת קלקליה ראו: חסין חסן אל-שיח', **אערף וטנב**, חמו"ד, חמו"ל, 1994; דאווד, **אל-ג'והרה אל-נקיה פי אנסאב אל-עשאיר אל-קלקליה**, 2000; מסאמח אבראהים מסאמח, **שויכה: אנתמאא' וופאא'**, חמו"ד, חמו"ל, 2007. (סופרים ערבים נטו להסתיר את בית הדפוס בשל חשש מהתנכלות שירותי הביטחון).

¹⁹⁹ עבד אל-רחים עיאנם [אל-מדור] ואנתצאר זבידי, **אל-תאריח' אל-שפוי ל רמל זיתא**, טול-כרם, היאית אל-יאסר לל-תנמיה ואל-תאהיל 'אל-שראעי, 2010. להלכה הספר עוסק ברמל זיתא בלבד, אבל בפועל הוא מקיף גם את כל הישובים של רמל עתיל ודן בתולדות המרחב לעומק.

²⁰⁰ מצטפא כבהא ונמר סרחאן, **בלאד אל-רוחה פי פתרת אל-אתנדאב אל-בריטאני: אל-סנדיאנה נמו'ד'ג'אן**, סלסלת דראסאת אל-תאריח' אל-שפוי לפלסטין 3, ראמאללה, דאר אל-שרוק לל-נשר ואל-תווייע, 2001; מחמד עקל, **אל-מפצל פי תאריח' ואדי עארה**, ירושלים, מטבעת אל-שרק אל-ערביה, בשני כרכים, 1999-2004; עקל, **קאמוס אל-קרא ואל-מדן פי אל-מת'לת'**, 2014; עקל, **בלאד אל-רוחא**, 2016.

שילוב הנרטיבים של תושבי קלקיליה, באקה אל-חטב, אל-טירה, מסכה וכפר ג'מאל ביחד עם המסגרת הכרונולוגית של מאבקי האליטות בהר שכם, המצויה בכרוניקה של אל-נמר, מספק בידינו מסגרת פרשנית שונה בתכלית, ומשכנעת יותר, לתמורות היישוביות באזור זה במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19, שסימנו את תחילת התיישבות הקבע בדרום השרון (ראו להלן, פרק ב).

2.3.2 דומאני ואסכולת אל-נג'את: ניצני המחקר ההיסטורי-רגיונלי הפלסטיני
ב-1989 פרסמו מחמד עדנאן אל-בחיית ונופאן רג'א אל-סואריה מהדורות פקסימיליה מלאות של חלק ממרשמי הדפתרי-י מפצל בליווי תרגום לערבית, ובכלל זה של מפקדי שנת 1538/9 לספירה שטרם זכו לפרסום מלא לפני כן.²⁰¹ פרסום זה עלה באיכותו על הפרסום של היטרות' ועבד אל-פתאח, והוא כלל גם את המזרעות ושמות בעליהן. לראשונה, התאפשר לחוקרים דוברי ערבית לערוך מחקר טופונומי וגיאוגרפי מעמיק של אזורים כמו צפון הר שכם. בסיוע הדפתרים, ומקורות נוספים כגון רישומי בתי הדין השרעיים, מסמכים מארכיונים משפחתיים, וראיונות בעל פה, בחנו החוקרים את החברה, הכלכלה וההתיישבות ברמה המחוזית. ב-1995 ראה אור ספרו החלוצי של בשארה דומאני *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* שבו הוא הראה באופן משכנע כיצד רשתות מסחר שיצרו סוחרים מהאזור שעסקו בשיווק שמן, כותנה, אבטיחים וסבון לאירופה ולשווקי הלבנט, הובילו לגיבושו הטריטוריאלי של הר שכם כחידה אדמיניסטרטיבית שבירתה שכם. עבודתו של דומאני תיארה את התרחבות היישוב באזורי הספר – עמק הירדן, עמק יזרעאל ומישור החוף, כתולדה של גלובליזציה כלכלית בשל ביקוש גובר לגידולי מקשה בערי החוף של האימפריה העת'מאנית. ביקוש זה הוביל להקמת האחוזות והמטעים שתיאר גרוסמן בעבודותיו על השרון.²⁰²

מסוף שנות התשעים של המאה ה-20 עמלים תלמידי מחקר באוניברסיטת אל-נג'אח שבשכם על כתיבת מחקרי עומק על היבטים שונים של המערכת היישובית (בעלות על האדמות), החברה, הכלכלה והמנהל בשלהי התקופה העת'מאנית ברמת המחוז והנפה תוך שימוש במגוון מקורות מקומיים.²⁰³ מחקרים אלה הם מבטאים את הבשלתן של מגמות מחקריות, שניצניהן ניכרו בספרי הכפרים של ביר זית ובמחקרם של דומאני ורעיו. מרבית המחקרים של חוקרי אסכולת אל-נג'אח הוקדשו לסוגיית האדמה והמקומות הקדושים, ברוח סדר העדיפויות הלאומי הפלסטיני, והם ניחנים ברוחב יריעה יוצאי דופן. אזריק ופשאפשה התחקו אחר מקורות היסטוריים שישפכו אור על הקדשים דתיים (אוקאף) כמסד ידע

²⁰¹ לדוגמה, מחמד עדנאן אל-בחיית ונופאן רג'א אל-סואריה, *דפתרי-י מפצל נאחית מרג' בני עאמר ותואבעא ולואחקהא אלתי כאנת פי תצרף אל-אמיר טרה-באי סנת 945'ה' 1538 מ'*, עמאן, אל-ג'אמעא אל-ארדניה, 1989; כני'ל, *דפתרי מפצל לואא' אל-לג'ון: דראסה ותחקיק ותרג'מה*, עמאן, אל-ג'אמעא אל-ארדניה, 1989.

²⁰² Doumani, *Rediscovering Palestine*, 1995.

²⁰³ כגון הסגילים של בתי הדין השרעיים, ארכיונים מקומיים, מרשמי הטאפו העת'מאני והבריטי ופטיציות שנשלחו לוועד הערבי העליון.

לשמירה על מקומות קדושים לאסלאם בארץ.²⁰⁴ עודה ואבו אל-ופא בחנו את בעלות האדמות בנפת טול-כרם ובנפות סמוכות.²⁰⁵ תמארה משעל חשפה מידע חשוב, הגם שלא שלם, אודות בעלויות האדמה במחוז שכס מתוך רישומי הטאפו העתימאני, ובכך תרמה תרומה חשובה להבנת תמורות במשטר הקרקעי של הכפרים עצמם (מאז נפתחו סקירות מיקרופילים של ספרי טאפו אלה באתר ארכיון המדינה).²⁰⁶ פריד אל-סלים ועבד אל-רחים אל-מדור נתנו מענה לפערי ידע בדבר התפקיד שמילאו השלטונות העתימאניים-אימפריאליים והמחוזיים-מקומיים בתהליכי ההתיישבות המחודשת בשרון, בהצביעם על הצמיחה הכלכלית והפריחה הדמוגרפית שהתרחשה ברצועת החוף בעקבות כינונה של טול-כרם כבירת נפה בשנת 1892.²⁰⁷ השניים הוסיפו נדבך חשוב לידע שלנו על תרומתן של רשתות הסוחרים לפיתוח ההתיישבות באזור. כמו כן, הם הראו כי היעד של חלק לא מבוטל מן ההגירה החיצונית לא היה לכפרים, כי אם היה דווקא לערים ולפרדסים הערביים, ומרקם החיים של מהגרים אלה התנקז לחיפה ויפו, ולא לתל-אביב ולמושבות היהודיות שבשרון. יוצא אפוא, כי עבור חוקרים יהודים, המחקרים הנכתבים באוניברסיטת אל-נג'אח מהווים מקור רב ערך, בשל העובדה שהם חושפים בפניהם מקורות שאינם נגישים עבורם מסיבות פוליטיות, ומציגים בפניהם שפע של נתונים לדיון בהשפעת משתנים אנושיים על ההתיישבות הערבית.

כמו המחקרים של החוקרים הציוניים שקדמו להם, מחקריהם של חוקרי אסכולת אל-נג'אח סובלים מההטיות הלאומיות בצל הסכסוך הפלסטיני-ציוני. מחקרים אלו נטו, כאמור, להתמקד בסוגיות הקשורות במשטר הקרקעי והמקומות הקדושים ולהנכיח את ההימצאות הפלסטינית במרחב. תשומת לב זאת, שמובנת לנוכח סולם העדיפויות של התנועה הלאומית הפלסטינית, באה על חשבון מחקרים מפורטים יותר על חיי היום יום, הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות והמארג החברתי במרחב הכפרי של הר שכס – היבטים שחשיבותם זכתה להכרה כבר במחקרו של דומאני. זאת ועוד, ברוב המקורות, חוקרי אסכולת אל-נג'אח נמנעו לרוב משימוש בספרות המחקר בעברית, ובהיעדר נגישות מלאה לארכיונים ציוניים, התמונה ההיסטורית שהם הציגו היתה חלקית וחד-צדדית.

המחקר הנוכחי מבקש לבנות על התרומה המחקרית של חוקרי אל-נג'אח, ולתת מענה לפערים הקיימים במחקריהם, על ידי הפניית תשומת הלב המחקרית לעבר ההיבטים הפוליטיים, הכלכליים

²⁰⁴ ראצי אחמד דייב פשאפשה, **אוקאף קצ'אא חיפא ח'לאל פתרת אל-אנתדאב אל-בריטאני 1922 – 1948 מ: דראסה ות'אא'קיה**, עבודת תיזה, שכס, ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 2010; מהיב אחמד חסן אזריק, **אוקאף לואא' נאבלס מנד' עאם 1242/ה-1826 מ – 1337/ה-1918 מ**, עבודת תיזה, שכס, ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 2013.

²⁰⁵ עבד אל-גיבאר רג'א מחמוד אל-עודה, **מלכית אל-אראצ'י פי קצ'אא טול-כרם פי ט'ל אל-חכם אל-בריטאני 1918 – 1948 מ**, עבודת תיזה, שכס, ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 2007; אבו אל-ופא, **מלכית אל-אראצ'י פי קצ'אא' ג'נין 1858 – 1918 מ**, 2013.

²⁰⁶ משעל, **אל-אסתיטאן אל-צהיוני פי קצ'אא' טול-כרם 1920 – 1948 מ**, 2016. מחקרה נועד לבחון את ההתיישבות היהודית, אך המקורות עצמם אינם מתאימים למטרה זו.

²⁰⁷ מחמד בדר עבד אל-רחים [אל-מדור], **טולכרם וג'וארהא מן עאם 1281 ה - 1337 ה - 1864 מ - 1918 מ**. עבודת תיזה. שכס: ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 2011; al-Salim, "Landed Property and Elite Conflict in Ottoman Tulkarm," 2011, pp. 65-80.

והחברתיים שהשפיעו על התפתחות המערך היישובי באזור המחקר. באופן ספציפי, נבחנת הפרשנות שנתנו עבד אל-גיבאר עודה ותמארה משעל להתפתחות מערך העיבאבאת, לאור חומר משפטי מהליכי הסדרי קרקע מתקופת המנדט (פרק ג להלן). כמו כן, מוערכות מחדש התובנות של אל-סלים ואל-מדור לגבי תרומתן של רשתות הסוחרים בפיתוח ההתיישבות באזור טול-כרם, שחלה במקביל לעלייתה של העיר כמרכז מנהלי וכלכלי. זאת ועוד, על ידי דיון מעמיק בתפקיד שמילאו בני משפחת חנון בפיתוח המערך היישובי (הערבי והעברי) בשרון, ועל ידי שימוש אינטנסיבי וממצה במגוון רחב של מקורות ארכיוניים ציוניים ובתיעוד עשיר בעל-פה של קורות המשפחה ופרדסם בשרון - מחקר זה מבקש לספק לראשונה מבט אינטגרטיבי, המשלב את פרספקטיבות המאקרו והמיקרו, על תהליכי ההתיישבות בשרון (פרק ה להלן).

2.4 משפטי קרקע בחסות שלטון אימפריאלי: עיצוב זכויות הבעלות. החזקה והשימוש בקרקע

בהשראת הזרם הפוסט-קולוניאלי במחקר ההיסטורי, החלו להתפרסם בשלהי המאה ה-20 מחקרים שדנו בתפקידן של פרקטיקות משפטיות ונורמות בירוקרטיות קולוניאליות להתווית דפוסי שימוש בקרקע, ובהתאם לכך דפוסי התיישבות, ברחבי האימפריה הבריטית, ובראש ובראשונה באמריקות, בתת היבשת ההודית ובאפריקה.²⁰⁸ בראשית המאה ה-21 החלו חוקרים לבחון את ההשפעה של מערכות חוק ואכיפת חוק על עיצוב פניה של ההתיישבות הערבית הן מן הזווית העת'מאנית והן מן הזווית הבריטית. המחקרים הכניסו את ההתיישבות הערבית למסגרת פרשנית בינלאומית של שני שדות מחקר שנחשבו לנפרדים ממנה: מערכות חוק ומשפט, ושלטון קולוניאלי. כמו כן, הם הצביעו על ערכו של קורפוס עדויות חדש – מקורות משפטיים – לשחזור מציאות גיאוגרפית-היסטורית.

במהלך שנות האלפיים פרסמו היסטוריונים של האימפריה העת'מאנית מחקרים חדשניים אודות המרחב הארץ-ישראלי בשלהי התקופה העת'מאנית. על סמך מקורות בתורכית-עת'מאנית מארכיון ראש הממשלה העת'מאני באיסטנבול, הודגשה היוזמה הרבה שהפגין השלטון העת'מאני בעיצוב פניה של ההתיישבות הערבית והיהודית בארץ כאחד. בין היתר, יוהן בוסו (Büssow) תיאר בספרו את הדרכים הרבות שבהן השלטונות העת'מאנים שיפרו את הביטחון ברמה המקומית ועודדו התיישבות בתחומי המתצפיה של ירושלים. כמו כן, הוא הצביע על התפקיד שמילאו השלטונות בהקמת תשתיות ובקידום מסחר.²⁰⁹ ההיסטוריון הישראלי יובל בן בסט בחן פטיציות ששלחו נתינים עת'מאניים, וחשף את תפקידן

²⁰⁸ לסקירה עדכנית של התחום ראו:

A. Kedar, "On the Legal Geography of Ethnocratic Settler States: Notes Towards a Research Agenda," *Current Legal Issues* 5, 2003, pp. 401-441; I. Braverman et al. (eds), *The Expanding Spaces of Law: A Timely Legal Geography*, Stanford, Stanford Univ. Press, 2014; D. Delaney, "Legal Geography I: Constitutivities, Complexities, and Contingencies," *Progress in Human Geography* 39.1, 2015, pp. 96-102.

²⁰⁹ Büssow, *Hamidian Palestine*, p. 10.

של הכרעות משפטיות לעצם קביעת שאלות של בעלות, חזקה ושימוש בקרקע.²¹⁰ לדוגמא, הוא דן בסכסוך בעלות על אדמות נרחבות בדרום השרון בין שיחי' שבט אבו כשכ לבין הממונה על ווקף סידנא עלי.²¹¹ במקביל, החלו להיכתב בפקולטות ללימודי משפט בארץ ובעולם מחקרים העוסקים בהיסטוריה של המשפט הקולוניאלי הבריטי בפלשתינה-א"י, כחלק מתשומת לב כללית שניתנת למשפט הקולוניאלי בשנים האחרונות.²¹² מחקרים אלה בחנו את השפעת התמורות בפרשנות הקולוניאלית של דיני המקרקעין על ההיבטים המרחביים של הסכסוך הלאומי בארץ. במסגרת זו, הם הציעו להבינו כסכסוך על אדמה ועל הפרנסה המופקת ממנה בחברה אגררית בין שתי קבוצות לאומיות במרחב קולוניאלי אחד. בתוך כך, הדיון במגוון רחב של מקרי בוחן מיקרו-היסטוריים באזור חדרה העלה לקדמת הבמה מגוון רחב של מקורות משפטיים שלא נדונו קודם לכן במחקר.²¹³

מחקרים משפטיים אלה תרמו להבנת השפעתן של מערכות החוק על הפריסה היישובית באמצעות יצירת ה"גיאוגרפיה המשפטית": קרי בדבר הפרשנות המחודשת לזכויות בעלות, חזקה ושימוש במסגרת מערכות שימוש קיימות בקרקע, וללא קשר ישיר למאפייניה הפיזיים הממשיים.²¹⁴ גישת ה"גיאוגרפיה המשפטית" משמשת אותנו כפרדיגמה נוספת להבנת תמורות בהתיישבות ברמת הכפר והמרחב כאינטראקציה מתמשכת בין מוסדות ואישים (יהודיים וערביים) לבין המשטר הקולוניאלי בתיווכן של תפיסות משפטיות מתפתחות, משתנות ומועתקות מהקשר קולוניאלי אחד למשנהו. כך, המקורות המשפטיים העוסקים בסכסוכים בין המושבות היהודיות לשכניהן מספקים הסברים טובים להשפעה המרחבית של ההתיישבות היהודית על שכניה הערביים.²¹⁵ בתוך כך, גישת הגיאוגרפיה המשפטית מניחה בפני החוקרים מקרים השוואתיים ופלטפורמה פרשנית חובקת-עולם, המרחיבים את השדה האסוציאטיבי של החוקרים, ומאפשרים להם להסיק מסקנות שתוקפן אינו תלוי במקרה בוחן פרטיקולרי, כפי שהיה המצב עד כה עם מחקרים שנכתבו לאור פרדיגמת הגיאוגרפיה החבלית.

²¹⁰ Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, NY, I.B. Tauris, 2013.

²¹¹ שם, עמ' 219.

²¹² Jeremy Forman, and Alexandre Kedar, "Colonialism, Colonization and Land Law in Mandate Palestine: The Zor al-Zarqa and Barrat Qisarya Land Disputes in Historical Perspective," *Theoretical Inquiries in Law* 4.2, 2003, pp. 491-540.

²¹³ רחל יפלא, "מחייכוך יומיומי לסכסוך לאומי: יחסי חדרה עם ערביי דמיירה 1891-1948," *ה'ח'אן: אסופה לחקר חדרה והמושבות* 1, 2007, עמ' 15-35; ישראל בן-דור, "משפט חדרה-ערב א-נופיעאת (1929-1948)," *ה'ח'אן* 4, 2010, עמ' 56-118.

²¹⁴ המונח "גיאוגרפיה משפטית" מתייחס להבניות משפטיות של המרחב בידי גורמים משפטיים כגון בתי משפט. לפי גישה זו, בתי המשפט קובעים את הגבולות המשפטיים של נכסים, מגדירים את מעמדם המשפטי ובהתאם לכך קובעים זכויות הנאה מן נכסים ראו: Nicholas K. Blomley, *Law, Space, and the Geographies of Power*, New York, Guilford Press, 1994.

Martin Gardner, *"The Consequential Existence of": Zionist Settlement in 1920s Palestine*, MA Dissertation, Montreal, MacGuill, 2012, pp. 74-97.

²¹⁵ Muhammad Suwaed, "The Wadi al-Hawarith Affair (Emek Hefer): Disputed Land and the Struggle for Ownership: 1929-33," *MES* 52.1, 2016, pp. 135-152.

תרומתה של הפרדיגמה ההיסטורית-גיאוגרפית-משפטית למחקרנו ביחס לספרות המחקר הקודמת היא משולשת: ראשית כל, ברמת המאקרו, הפרדיגמה מנכיחה את הגורם הקולוניאלי-אימפריאלי בתיאור ההיסטורי של ההתיישבות הערבית באזור המחקר, שממנה הוא נעדר עד כה. שנית, ברמת המיקרו, הפרדיגמה מסייעת להסביר כיצד התפתחו מערכות השימוש באזור העיבאבא, כתולדה של אינטראקציה בין נורמות ופרקטיקות שימוש מקומיות ברמת תא השטח, הכפר והמרחב, לבין מסגרות חוק נורמטיביות עת'מאניות ובריטיות (סעיף 3 בפרק ג, להלן). שלישית, המחקרים שצוינו לעיל עושים שימוש בקורפוס נרחב של מקורות משפטיים מתקופת המנדט הבריטיים, שהינם מכרה ראיות חשוב לעבודה הנוכחית (ראו סעיף המקורות, 3, להלן).

2.5 השפעת הדיגיטציה על התפתחות המחקר

ההתפתחויות הטכנולוגיות של "מהפכת המידע" בשלהי שנות התשעים של המאה ה-20 וראשית המאה ה-21 פתחו בפני חוקרים דלתות חדשות למקורות, כשם שהן הצריכו מיומנויות מידעניות וטכניות חדשות. רשת האינטרנט חוללה מהפכה בארגון הידע המדעי ובהפצתו. מפעל הדיגיטציה של מפות וספרים בנחלת-הכלל (public domain), ובכללם של ספרות הנוסעים של המאה ה-19, בידי חברות כגוגל ומייקרוסופט, הנגיש לדור חדש של חוקרים מקורות ישנים שנעזבו לטובת העיסוק במקורות העת'מאניים-מקומיים.²¹⁶ עתה, טכנולוגיות חיפוש חדשניות איפשרו לחוקר לאתר תוכן רלוונטי בתוך אלפי ספרים בו-זמנית. ארכיונים מוסדיים, כגון ארכיון המדינה, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ארכיון רשות העתיקות, הארכיון הפלסטיני בביר-זית וספריית הקונגרס, החלו להעלות לרשת מקורות ראשוניים שברשותם לשימוש כללי. לפחות במקרה הישראלי, לצד יתרונותיה, היו לדיגיטציה השלכות שליליות בדמות צנזורה פוליטית בכסות ביטחונית, אי-נגישות מתמשכת לחומרים, קשיי הסתגלות של חוקרים ותיקים לשיטות העבודה החדשות ואיכות ירודה של תוצרי הסריקה הדיגיטליים, באופן שמגביל את יכולת החוקר להפיק מהם תועלת מחקרית.²¹⁷

לא לו שהתמחו בהפעלת מערכות לניהול ידע גיאוגרפי (GIS), ניתנה לראשונה יכולת לכמת מידע מרחבי באופן מדויק ממפות היסטוריות. תלמידי מחקר של רות קרק באוניברסיטה העברית כמו נועם לויך ניתחו את מפות ה-PEF לשם מיפוי מדויק של הנוף הקדום ומאפייני הפריסה היישובית הערבית בארץ

²¹⁶ <https://books.google.com/>.

²¹⁷ נעם הופשטטר וליאור יבנה, עניין של גישה: חסמים לגישת הציבור לארכיונים הממשלתיים, תל-אביב, עקבות: המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אפריל 2016. דו"ח סיכום הקדנציה של גנו המדינה לשעבר, ד"ר יעקב לזוביק, "דוח הגנו על נושא החשיפה הארכיונית", ינואר 2018. הדו"ח הועבר מאתר ארכיון המדינה לתכולת התיקים הסרוקים – ומוצג לציבור כמוצג ארכיוני בסימוכין fojd-001-PMO-StateArchivist-ISA. בדו"ח זה הכיר הגנו בבעיות הרבות שמהן סובל מערך חשיפת החומר הארכיוני בישראל.

בכלל, ובאזור המחקר בפרט.²¹⁸ עבודת הדוקטורט של סת' פרנצמן (Frantzman) עסקה בתהליכי הקמת כפרים ושלבי התקבעותם בין השנים 1871-1948, והיא מתבססת, בין השאר, על ניתוח כמותי של תפרוסת ההתיישבות הבדואית בשרון. פרנצמן הראה כי תהליך התקבעות אתרי החניה של הבדואים התרחש ברובו בתקופת המנדט הבריטי.²¹⁹ בכלים דומים השתמש הגיאוגרף הפלסטיני סלמאן אבו ספה, יושב ראש "אגודת האדמה הפלסטינית" בלונדון, שערך אטלס מפורט ורב חשיבות של פלשתינה-א"י תוך שילוב מידע ממפות 1:20,000, תצ"אות וספרי כפרים.²²⁰

לרשת האינטרנט היתה השפעה מיוחדת על השיח בדבר תולדות הכפרים בשפה הערבית. במסגרת זו הוקמו אתרים שעניינם תיעוד הכפרים שנהרסו במלחמת 1948 כגון "פלסטין פי אל-ד'אכרה",²²¹ או מידע גניאולוגי על תושבי הכפרים הפלסטינים בכלל וקורותיהם כמו אתר "הויה",²²² ה"תוכנית הלאומית לשמירה על שורשי המשפחה הפלסטינית".²²² האתרים החדשים והרשתות החברתיות אפשרו לצאצאי התושבים להתגבר על חסמים גיאוגרפיים ופוליטיים ולקיים שיח פומבי על העבר, ההווה והעתיד של קהילותיהם. אתר פלסטין פי אל-ד'אכרה כולל הקלטות של ראיונות עם מאות זקנים מהכפרים.²²³ כמותם הרבה של המקורות המקוונים אלה מעוררת בעיות מתודולוגיות בשל ארעיותם (עקב הורדת חומרים מהרשת ועריכות חוזרות), האנונימיות של המשתתפים בשיח, ומהימנותו הלא ברורה של המידע הנמסר. פעמים רבות, מועלים לרשת ספרים שלמים שקיימים רק בפורמט "רד", או מאמרים שנמצא במספר העתקים רב ברשת אך זהות מחבריהם אינה ידועה.²²⁴

לסיכום, הדיון בהיסטוריוגרפיה של ההתיישבות הערבית המחודשת בשרון מבטא את מפנה הדורות בחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של המרחב הכפרי הערבי בארץ. בתוך כך, הוא מעיד על זיקותיה האינהרנטיות של הכתיבה הזו לתמורות מתודולוגיות בתחומי ידע משיקים כגון הארכיאולוגיה, האנתרופיה, ההיסטוריה של האימפריה העת'מאנית, ההיסטוריה של חברות נוודיות, היסטוריה אורלית,

²¹⁸ For example, see: Noam Levin, Ruth Kark and Emir Galilee, "Maps and the Settlement of Southern Palestine, 1799–1948: An Historical/GIS Analysis," *Journal of Historical Geography* 36.1, 2010, pp. 1-18; Noam Levin, Eldad Elron and Avital Gasith, "Decline of Wetland Ecosystems in the Coastal Plain of Israel during the 20th Century: Implications for Wetland Conservation and Management," *Landscape and Urban planning* 92.3, 2009, pp. 220-232.

²¹⁹ Frantzman, *The Arab Settlement*; Seth Frantzman and Ruth Kark, "Bedouin Settlement in Late Ottoman and British Mandatory Palestine: Influence on the Cultural and Environmental Landscape, 1870–1948," *New Middle Eastern Studies* 1, 2011, pp. 1-22.

²²⁰ האטלס ראה אור בשתי מהדורות, ראו: Salman H. Abu-Sitta, *Atlas of Palestine 1948*, London, Palestine Land Society, 2004; Salman H. Abu-Sitta, *Atlas of Palestine 1917-1966*, London, Palestine Land Society, 2010.

²²¹ האתר קיים בערבית ובאנגלית: <http://www.palestineremembered.com> (ביקור אחרון ב-5 בינואר 2021).

²²² הויה, מילה שפירושה "זהות": <http://www.howiyya.com/home.php> (ביקור אחרון ב-5 בינואר 2021).

²²³ "Nakba's Oral History Interviews Listing," <http://www.palestineremembered.com/OralHistory/Interviews-Listing/Story1151.html>. (ביקור אחרון ב-5 בינואר 2021)

²²⁴ ראו, לדוגמה, את עבודתו של אבו פרדה, **ערבאן בצת אל-פאלק**, עותק מקוון שהועלה בשנת 2009 לאתר " Palestine Remembered":

חלק א': http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Birket_Ramadan_919/Article_15061.html

חלק ב': http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Birket_Ramadan_919/Article_15062.html

קרטוגרפיה ומיפוי דיגיטלי. בספרות המחקר הוותיקה מתואר השרון כארץ שוממה, המנוקדת באוהלי בדואים ובמיעוט כפרים קודם להתיישבות היהודית המחודשת. המפעל הציוני מקושר להפרחת השממה, פיתוח וקדמה טכנולוגית, ומודרניזציה חברתית-כלכלית. מנגד, בעשורים האחרונים צמחו תפיסות אחרות, המתארות את האזור כבעל אוכלוסייה ילידית ניכרת, או כמוקד משיכה כלכלי לאוכלוסייה מאזורים אחרים בארץ ומחוצה לה.²²⁵ מחקרים אלה הסתמכו על ספרות הנוסעים, על תיעוד קרטוגרפי ועל מעט מקורות עת'מאניים וערביים-מקומיים. יחד עם זאת, בשני העשורים האחרונים גברה הנגישות למקורות חדשים – קרטוגרפיים, ארכיאולוגיים, ארכיוניים ואתנוגרפיים-פלסטיניים, שמאפשרים לנו להעריך מחדש את המחקרים הקיימים אודות הנושא בשפה העברית והערבית, ולבחון לעומק את ממצאיהם, לאורם של נתונים חדשים.

3. מקורות

עם פתיחתם של חומרים גְנוזים בארכיונים מוסדיים ותהליכי הדיגיטציה של אוספיהם, גברה הנגישות למגוון מקורות שטרם נעשה בהם שימוש מחקרי. עבודה זו עושה שימוש רב במספר גדול של מקורות ראשוניים, והיקף החומר הרב הקשה עליי לברור את המוץ מן התבן. כמו כן, נעזרתי במקורות חזותיים ותיעוד בעל-פה, אשר מבארים ומשלימים את המשמעות המרחבית של העדויות הכתובות. חומרים רבים לא נכנסו לעבודה הסופית, הגם שהעיון בהם סייע לגיבוש של התמונה ההיסטורית המלאה. להלן נסקור את המקורות השונים לסוגיהם:

(א) תעודות שלטוניות רשמיות כגון מפקדי אוכלוסין (זיהוי משפחות), מרשמי טאפו מהתקופה

העת'מאנית ומתקופת המנדט (תיעוד בעלות ושמות מקומות). מפקדי האוכלוסין העת'מאניים נערכו לראשונה בשנת 1288 לה', במקביל לרישום הטאפו שהחל באופן ספורדי שנת 1286 לה' (1869), וביתר שאת לאחר שנת 1288 לה'.²²⁶ מפקדי האוכלוסין נועדו לאמוד את ההון האנושי של האימפריה לצרכי מס ושירות צבאי, בעוד שרישום הקרקעות בטאפו נועד לתמוך במיסוי היבול החקלאי שהיה ענף היצור החקלאי החשוב ביותר בכלכלה העת'מאנית האגררית. חלק ממפקדי האוכלוסין העת'מאניים של נפת חיפה, המכונים דפתר-י נפוס (מרשם נפשות), שרדו בארכיון העת'מאני של מתצרפית ירושלים והגיעו לארכיון המדינה.²²⁷ לאחר כיבוש השטחים בשנת 1967 מיזערו רשויות המדינה את מרשמי הטאפו שנשמרו בלשכות המקרקעין בערים שכס, בטול-כרם ובקלקיליה על סלילי מיקרופילם. כחלק מפרויקט הדיגיטציה של

²²⁵ אבו פרדה, פ., **ערבאן בצת אל-פאלק**, 2009.

²²⁶ בין ספרי הטאפו הראשונים בסדרה זו ערו באמ"י, סל-1 / 5153, סל-1 / 5156 ועוד.

²²⁷ ליימ [ארכיון המדינה], **מדריך לחטיבה ארכיונים מס' 39: מפקדי האוכלוסין העות'מאניים (1875 – 1918)**, ירושלים, מדינת ישראל - משרד ראש הממשלה, ארכיון המדינה, 1994, עמ' 1-28.

ארכיון המדינה, נפתחו סלילים אלה לעיון באתר ארכיון המדינה. יחד עם זאת, לפי חוק, המרשמים העוסקים בשטחי מדינת ישראל גופא אינם ניתנים לעיון חופשי. למרות איכות הזיכרון הגרועה, המקשה על קריאתם, הרי שניתן למצוא בהם מידע רב-ערך אודות המשטר הקרקעי שחל בעת רישום האדמות בטאפו, כפי שהמחישו גולני ותמארה נעמאן משעל במחקריהם שהתבססו על עותקים מקוריים של הטאפו בהם הם הורשו לעיין.²²⁸

(ב) ארכיונים משפחתיים מכפרי האזור: עיקרם מסמכים שנאספו בידי נכבדים מקומיים ושרדו –

במצבי שימור שונים – בידי יורשיהם. מסמכים אלה תורמים להכרת המציאות הכלכלית, החברתית, הגיאוגרפית והגנאלוגית ברמה המקומית.²²⁹ מסמכים אלה מאפשרים להתחקות אחר השינויים בגבולות חלקות אדמה, ישובים ונחלות; שמות מקומות מקומיים, קשרי נישואין ונוכחות משפחות בכפרים שבהן הם עוסקים. הגם שהקדום שבמסמכים הינה תעודה מסוף המאה ה-17 ממשפחה בקאקון, מרבית התעודות הן שטרות מכר ופרוטוקולים של דיונים שהתקיימו בבית הדין השרעי מהמאה ה-19 ואילך. השימוש בארכיונים משפחתיים באזור מוגבל בשל בעיית הנגישות ובעיית ההשתמרות. לא אחת, בעלי מסמכים מסרבים לתת לחוקרים אפשרות לעיין בהם מטעמי פרטיות וחשדנות בחוקר הזר. כמו כן, בהיעדר תנאי שימור טובים או מודעות לערכם ההיסטורי של המסמכים הם מאוכסנים בתנאים רעים ומצב השתמרותם רע ביותר. בין הארכיונים ששמורים בהם מסמכים בעלי חשיבות היסטורית נמנים ארכיון משפחת עיר-כעוש מגית, שראשיתו בשנות ה-40 של המאה ה-19 ואילך (שמור בידי מר מחמד חסני נגיב כעוש מגית); הארכיונים של משפחת גילגולי (המצוי בידי יורשי עבד אל-פתאח אל-גילגולי),²³⁰ ושל יוסף חאמד אל-מנצור מאל-טירה (השמור בידי מר דאוד מנצור). העתק מארכיון משפחתי נוסף ובו צרור תעודות של משפחת קבאני, הנוגע לתולדות אחוזתה בואדי אל-חוארת', אותר בתיקי "הכשרת הישוב" וכן במסמכיו של עו"ד מרדכי עליאש באצ"מ.

(ג) תיקים משפטיים העוסקים בהסדר קרקעות, בסכסוכי בעלות על קרקעות ועל רכישתן.

מרבית ההליכים המשפטיים התנהלו בבתי המשפט לענייני קרקעות (Land Courts) או בפני קצין הסדר הקרקעות (Land Settlement Officer), שהיה בעל סמכויות שיפוטיות מתוקף תפקידו.²³¹ בפרוטוקולים של המשפטים נכללים דבריהם של עדים שהעידו על המשטר הקרקעי ונוכרים מסמכים, חלקם קדומים ביותר, בהתייחס לתולדות הקרקע הנדונה. המקור העיקרי ששימש בעבודה שלפניכם הינה סדרת התיקים השמורה בארכיון עו"ד מרדכי עליאש, אצ"מ, חטיבה A417. עו"ד מרדכי עליאש (1892 – 1950) היה

²²⁸ גולני, טייבה, עמ' 59-73, משעל, אל-אסתיטאן אל-צהיוני.

²²⁹ אל-ברקאוי, טול-כרם, עמ' 7.

²³⁰ Marom, "Tent Work," p. 222.

²³¹ Frederic Maurice Goadby and Moses J. Doukhan, *The Land Law of Palestine*, Tel Aviv, Shoshany's Printing Co., 1935, pp. 269-293.

מבכירי עורכי הדין העבריים בתקופת המנדט הבריטי, ולצד פעילותו מטעם הוועד הלאומי והמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, הוא ייצג את חברת "הכשרת הישוב" ויזמים עבריים אחרים בבתי המשפט לענייני קרקעות של ממשלת המנדט.²³² להימצאותם של תיקים אלה חשיבות מיוחדת, נוכח העובדה שרובם המכריע של הפרטיכלים של דיוני בתי המשפט המנדטוריים, ואף פסקי הדין שלהם, לא השתמרו במקומות אחרים.²³³ למיטב ידיעתי, חרף חשיבותם המחקרית, טרם נעשה בתיקי סדרה זו שימוש מחקרי.

לצד ארכיון מרדכי עליאש, שמורים באצ"מ חומרים רבים אודות היסטוריית הבעלות של קרקעות בשרון ועל תהליכי רכישתן בידי המוסדות המיישבים בתיקי חברת "הכשרת הישוב" (חטיבות L18 ו-L75);²³⁴ תיקי מחלקת הקרקעות של קק"ל (חטיבה KKL5)²³⁵ וארכיון יהושע חנקין (1864 – 1945; ארכיון פרטי A238).²³⁶ ארכיונים אלו כוללים התכתבות עם מוכרי אדמות, חוזים, שטרי מכר, מסמכי טאפו, צווי ירושה, כתבי פיצוי וויתור על זכויות של פלאחים שהקרקע לא בבעלותם (מְאָרְעִין) ועוד. מסמכים חשובים אחרים בשפה הערבית ובשפה התורכית העת'מאנית שמורים בארכיונים הפרטיים של עו"ד הנרי כתאן ועו"ד עוני עבד אל-האדי, השמורים ב"אוסף התעודות העזובות (תש"ח)" בארכיון המדינה.

(ד) ספרי הת'מיס (המתעדים חזקה בקרקע וחבות מס בגינה) - הם ספרי רישום פנימיים של זכויות החזקה בקרקע (להבדיל מבעלות) לשם תשלום מס הרכוש הקרקעי (Rural Property Tax), והם נוהלו בתקופת המנדט הבריטי בידי המוכתרים ומחלקות מס הרכוש במחוזות השונים, היכן שלא נערך הסדר קרקעות. ספרי הת'מיס מתייחסים הן לאדמה שהוחזקה במשאע והן לאדמות מפרוז שנרשמו בטאפו בתקופה העת'מאנית אך הפכו למשאע משפחתי עקב ריבוי יורשים. ספרי הת'מיס מציינים את שם החלקה, שם בעל זכות החזקה בה, שטח בדונמים וסוגי הגידולים הזרועים בה. כיום, נעזרת הרשות

²³² יוסף יואל רבלין, "צור מחצבתו של מרדכי עליאש", **הד-המזרח**, 21.4.40; ישראל רייכרט, "ד"ר מרדכי עליאש (שנה למותו)", **דבר**, 28.02.51; הארכיון הציוני המרכזי, **רשימת תיקים של ארכיון מרדכי עליאש A417** (קטלוג), ירושלים, יולי 2000, עמ' 3-4.

²³³ התכתובת השמורה בתיקי מחלקת הקרקעות של קק"ל וחברת "הכשרת הישוב", מלמדת כי העו"ד העיקרי שעסק במשפטי קרקעות בשרון בתקופת המנדט היה עו"ד אהרן בן שמש. למרבה הצער, ארכיונו לא נשתמר. מקבילות לחומרים אלה, במקרים משפטיים שהגיעו להכרעת מועצת המלך בבריטניה, עמדו לרשותי בספרייה הבריטית (British Library). חומרים משפטיים אחרים שקיימים בארכיון הח'אן בחדרה, אך אינם פתוחים לעיון בשל מגבלות מחמירות שהטילו מפקדי החומר ומנהלת הארכיון.

²³⁴ אודות מפעליה ראו: עמינדב אשבל (עורך), **ששים שנות הכשרת הישוב**, ירושלים, הכשרת הישוב, 1969; יוסי בן-ארצי, **רכישת קרקע בכרמל על-ידי חברת "הכשרת הישוב" ויהוד חיפה**, ירושלים, המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ, החוג לתולדות קרן קימת לישראל וההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1997; שושי בריינר, **הכשרת הישוב: מאה השנים הראשונות 1909-2009**, חמ"ד, חברת הכשרת הישוב בישראל.

²³⁵ לתיאור מפורט של פעילויות מחלקת הקרקעות בתקופת המנדט, ראו יוסף ויץ, **יומני ואגרות לבנים**, תל-אביב, מסדה, תשכ"ה. בששה כרכים.

²³⁶ אודות חנקין ומפעלו ההתיישבותי ראו: משה סמילנסקי, **יהושע חנקין**, ירושלים, הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, תש"ו; רות קרק, "הבסיס הגיאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין", **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל** י"א, 1980, עמ' 101-113; איילה ברודצקי-תמר, "רכישת קרקעות חדרה היחסים עם יהושע חנקין וההתמודדות עם צורת קניין המושאע", **ח'אן: אסופה לחקר חדרה והמושבות** 4, 2010, עמ' 55-12.

הפלסטינית בספרי התחמיס לשם עריכת הסדר קרקעות בכפרי ההר, ולפיכך הם נחשבים למסמך רגיש במיוחד. יחד עם זאת, יש להם תרומה להבנת ההתיישבות. כך, ספרי התחמיס של כפר ברא וכפר קאסם מלמדים על קיומן של מובלעות במרזבה המזרחית בבעלות כפרים מן ההר.²³⁷

(ה) מקורות מודיעיניים משלהי התקופה העת'מאנית ותקופת המנדט - מתמקדים בהיבטים ביטחוניים, פוליטיים וכלכליים, אך מצוי בהם גם מידע רב על הגיאוגרפיה האנושית (במיוחד ב"סקירות הכפרים" של ההגנה).²³⁸ מקורות אלה סובלים ממגבלות חשיפה ומשיבושים בתהליך התרגום מערבית. ראויים לציון מיוחד: תיקי שירות הידיעות של ההגנה (ארכיון ההגנה, חטיבה 105; מכון טרומן; אצ"מ, חטיבה S25). חומרי הש"י הערבי של ההגנה, כוללים מאות תיקים עבי-כרס מן השנים 1940-1948. חלק גדול מן סקירות הכפרים חוברו בידי "הגזבר" (סייען מהכפר ענבתא) וחלק אחר סופק בידי "הנוטר" (הנכבד הכפרי חאפט' חמדאללה, בכיר סוכני הש"י בסביבות טול-כרס).²³⁹ כמו כן, ראוי לאזכור מדרך הכפרים מאת יוסף דוידסקו (1891-1945) בארכיון זכרון יעקב, הכולל מידע אודות התכסית המקומית (דרכים, מקורות מים, מבנים, גידולים חקלאיים ונקודות ציון) בשלהי מלחמת העולם הראשונה. חשיבות מיוחדת שמורה גם לכתביו של ליובה שניאורסון (1888-1975), איש ניל"י ור' לשכת המודיעין של ועד הצירים, אשר ארכיונו הפרטי פוצל בין ארכיון חדרה, אצ"מ, את"ה (פ145), מכון ז'בוטינסקי (פ238) והספרייה הלאומית (ARC. 4" 1504).

(ו) עדויות בעל-פה מפני תושבי האזור (500 ראיונות): המגלמות את גוף הידע המקומי בדבר יסוד הכפרים, מוצא המשפחות המתגוררות בהם, הגיאוגרפיה והטופוניה המקומיים (לדיון מתודולוגי במקורות שבעל-פה, ראו סעיף 4.2 להלן).

(ז) ספרות אתנוגרפית בעברית ובערבית: כוללים תיעוד אתנוגרפי בן התקופה או סיכום של המסורות בעל-פה בכפרי האזור, כולל אודות כפרים שחרבו ב-1948. לנוכח העובדה שהן נכתבו על ידי תושבי הכפרים, מטעמים ומפיהם, הרי שניתן לראות בהם כחומר גלם חשוב למחקרנו.²⁴⁰ לדיון במאפייניו של סוגה מחקרית-ספרותית זו, ראו את הדיון בסעיף ב'כפר בדד ישכון: ההתיישבות הערבית בהיסטוריוגרפיה הערבית' (2.3) לעיל.

²³⁷ אברהמים אבו ג'אבר, **כפר קאסם: אל-מאצי ואל-חאצ'ר**, אם אל-פחם, מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה וגימיעת עתימאן בן עפאן לל-תרביה ואל-ארשאד בכפר קאסם 2001, עמ' 243-278; כתאב תחמיס כפר קאסם-סניריא, **ארכיון פרטי אסמאעיל עקאב בדיר** (ר' מועצת כפר קאסם לשעבר); כתאב תחמיס כפר ברא, **ארכיון פרטי כאמל ריאן** (ר' מועצת כפר ברא לשעבר). אודות תופעת המובלעות במרזבה ראו רועי מרום, **הכפר הערבי מג'דל יאבא (מג'דל אל-צאדק): כפר כס במערבו של חבל ג'מאעין שבשומרון**, דו"ח היסטורי שהוגש לרשות הטבע והגנים, ינואר 2020, עמ' 39-40.

²³⁸ תיקי שירות הידיעות של ההגנה (את"ה, חטיבה 105; מכון טרומן, תיקי ש"י; אצ"מ, חטיבה S25). לדיון מעמיק בסקירות הכפרים של ההגנה, ראו שמרי סלומון, **פרויקט תיקי הכפרים, חלק ב: 1945-1948**, ההגנה: מחברות מחקר 2, תל-אביב: הארכיון לתולדות 'ההגנה', קיץ 2018.

²³⁹ Hillel Cohen, *Army of Shadows: Palestinian Collaboration with Zionism, 1917-1948*, Berkeley, Los Angeles & London, Univ. of California Press, 2009, pp. 35 and 180-182.

²⁴⁰ Davis, *Palestinian Village Histories*.

(ח) תיעוד קרטוגרפי משלהי התקופה העת'מאנית ומתקופת המנדט. עיקר התוצרים

הקרטוגרפיים החשובים לענייננו הם פרי מיפוי אירופאי. המפה המפורטת הראשונה של חלקו המערבי של אזור המחקר שורטטה בידי המודד פייר ז'קוטן בזמן מסע נפוליון למזרח (1799) וראתה אור בשנת 1826. מפה זו מזכירה חלק מהישובים שהתקיימו בשרון בשלהי המאה ה-19 (לעתים בפעם הראשונה, כגון אל-שיח' מונס),²⁴¹ אך היא סובלת מהשמטות ומאי דיוקים רבים – הן בשמות הכפרים והן במיקומם (למשל, בלבול בין אל-טירה לארתאח ומיקום האחרונה באתרה של הראשונה).²⁴² חשובה ממנה הינה מפת האדמירל ההולנדי קרל וון דה-וולדה (1858).²⁴³ מפת וון דה-וולדה מבוססת על הידע הקרטוגרפי הקודם ועל סקר מפורט יחסית שערך וון דה-וולדה עצמו ברחבי ארץ. המפה כוללת, לראשונה, מיפוי אמין ומפורט יחסית של הר שכם, על מרבית הכפרים והחורבות הקיימים בו.²⁴⁴

המיפוי השלם והמדויק ביותר של הארץ במאה ה-19 בוצע בידי צוות הסוקרים מטעם הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund). תוצאותיו של מיפוי זה פורסמו כ-Map of Western Palestine בקנה מידה של מייל לאינץ' (1:63360).²⁴⁵ הסוקרים השתמשו בטכניקות המדידה של הסקר הקדסטרי של בריטניה והצליחו להגיע לרמת דיוק מרחבי של 99.7% בהסתמך על רשת טריגונומטרית מפורטת ועל שימוש מוקפד בכלי מדידה מודרניים ומדי גובה ברומטריים. במפות מסומנים שמות המקומות, מערכת הדרכים, כרמי הזיתים, מעיינות, עצים, גשרים, נחלים וגאיות, נקודות גובה, מקומות קדושים, מקווי מים, מערות, חורשות ושרידי עבר אחרים.²⁴⁶ למפה נלוו, כאמור בסקירת תולדות המחקר, קובצי מזכרים מפורטים ורשימת שמות שערך פלמר.²⁴⁷ בארכיון הקרן בגריניץ' שמורים העתקים של מדידות השדה של משלחת הסקר וכן רשימות השמות שהוכנו במחנות המשלחת. מקורות אלה כוללים טופונימים ונתונים אחרים החסרים במפות המודפסות ובמזכרים, ולפיכך ביכולתם להאיר באור חדש

²⁴¹ רועי מרום, *הכפר אל-שיח' מונס בתקופה העות'מאנית ובימי המנדט הבריטי*, דו"ח היסטורי עבור רשות העתיקות, 2018, עמ' 6.

²⁴² M. Jacotin, *Carte Topographique de l'Égypte et de Plusieurs Parties des Pays Limitrophes, Levée Pendant l'Expédition de l'Armée Française*, 1:100,000, fl. 44: 'Jérusalem et Jaffa', Paris, 1826; Karmon, "Jacotin's Map of Palestine," pp. 155-173.

²⁴³ *Map of the Holy Land, constructed by C.W.M Van de Velde, Late Liet. Dutch R.N, Chevalier of the Legion of Honour, from His Own Surveys in 1851 & 1852, From Those Made in 1841 by Majors ROBE and ROCHFORD SCOTT, Liet. SYMONDS and Other Officers of Her Majesty's Corps of Royal Engineers; and From the Results of the Researches Made by LYNCH, ROBINSON, WILSON, BUCKHARDT, SEETZEN &c.*, 1:315,000, Gotha: Justus Perthes.

²⁴⁴ C.W.M. Van de Velde, *Narrative of a Journey through Syria and Palestine in 1851 and 1852*, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, 1854; C.W.M. Van de Velde, *Memoir to Accompany the Map of the Holy Land*, Gotha, Justus Perthes, 1858.

²⁴⁵ *Map of Western Palestine in 26 Sheets from the Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*. Printed for the Committee of at the Ordnance Survey Office Southampton, 1878.

²⁴⁶ "Topographical and Geographical Terms in Arabic... Signs Used on the Map," in *ibid*.

רועי מרום, "לעת'מון' מפות של ארץ ישראל: ניכוס ידע קרטוגרפי אירופאי במענה לצרכים עת'מאניים מאוחרים, "המזרח החדש" נ"ז, 2018, עמ' 19-52 (שם, עמ' 25).

²⁴⁷ Palmer, *Name Lists* ..., 1881.

בעיות שהעסיקו את מיטב חוקרי הארץ לאורך דורות, כגון שאלת טבעו והיקפו של שרידי יער השרון כפי שהתקיימו בשנות ה-70 של המאה ה-19.²⁴⁸

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בידינו מפות צבאיות מפורטות ביותר מפרי רישומן של מחלקות ההנדסה בשירות כוחות חיל המשלוח הבריטי (בקנה מידה 1:40,000 ו-1:25,000) וכוחות חילות המצב העת'מאניים-גרמניים (בקנה מידה 1:25,000 ו-1:50,000). המפות הצבאיות שראו אור בשנים הראשונות לקונפליקט התבססו על מיפוי ה-PEF עם עדכונים מינוריים בלבד. המפות ששורטטו לאחר הגעת חזית הלחימה לאזור המחקר בסתיו 1917, לעומת זאת, מבוססות על מדידות שדה מפורטות ותכופות, וכן על תצלומי אוויר ממטוסי סיור ומכדורים פורחים.²⁴⁹ מפות המלחמה ניחנות במידת הדיוק המרחבי שלהן (העולה לעתים על זה של מפות המנדט הבריטי),²⁵⁰ והן מאפשרות, למשל, לעקוב אחר התפתחות כפרי הבת במורדות המערביים של הרי השומרון (דיר אל-ע'צון, כפר ת'לת' ועוד). יחד עם זאת, הן אינן כוללות שמות מקומות שאינם מופיעים ב-SWP.²⁵¹

מחלקת המיפוי של ממשלת המנדט (The Survey of Palestine) הפיקה מגוון רחב של תוצרים קרטוגרפיים, בעלי ערך להכרת אזור המחקר, שרובם עשו שימוש ב-Palestine Grid, רשת קרטוגרפית חדשה ומטרית על בסיס היטל Cassini-Soldner.²⁵² הבולטת שבין המפות השונות הינה סדרת המפות הטופו-קדסטוריות בקנה מידה 1:20,000. בדומה למפות ה-SWP ומפות מלחמת העולם הראשונה, הן כוללות תיאור מפורט של העצמים הגיאוגרפיים במרחב. יחד עם זאת, יש בהן מידע מפורט יותר על סוגי הגידולים החקלאיים, שמות חלקות אדמה, מיקרו-טופונימים וגבולות המשבצות של הכפרים. לצד סדרת המפות הטופו-קדסטוריות, הפיקו שלטונות המנדט מפות "סקרי כפרים" (Village Surveys), קרי מפות מפורטות של משבצות הכפרים ושל השטח הבנוי לצרכי שומא של מס הרכוש הקרקעי. מפות אלה כוללות מידע רב יותר לגבי היקף התכסית (שטח מעובד וצפיפות העיבוד), בורות מים, שמות הגושים והחלקות ומעמדן המשפטי (וקף, משאע, אדמה מפרוזה).²⁵³ מפות השטח הבנוי, שמרביתן שורטטה למטרות סקר

²⁴⁸ לסיכום הדיון הקודם בסוגיה ראו רנה קרשון, "סנגוריה על התורכים: מחקר על השמדות יערות אלון התבור בשרון הדרומי, "ליערן 32, דצמבר 82, עמ' 50 – 60; Marom, "Tent Work," pp. 219-222.

²⁴⁹ מרום, "לעתים מפות," עמ' 26-28.

²⁵⁰ *Parts of Mukkhalid (L.6.) and Arsuf (K.6.)*, 2nd edition provisional, 1:20,000, sept. 6th 1918.

²⁵¹ *Map of Bidieh (C.4.)*, 5th edition provisional, 1:40,000, Aug 24th 1918.

²⁵² Dov Gavish, *The Survey of Palestine under the British Mandate, 1920-1948*, London and New York, Routledge, 2005.

²⁵³ לדוגמא, ראו מפת *Baqa el Gharbiya (Tulkarm Sub-Dist.)*, 1:10,000, Survey of Palestine, December 1932

ארכיון מחלקת ההנדסה, עיריית באקה אל-עירביה.

הכפרים (1946) מאפשרות לנו להתחקות בפירוט רב אחרי הסידור המרחבי של השכונות, מוסדות הציבור וטיב הבניה בכפרים שנהרסו ב-1948.²⁵⁴

(ט) סקר שטח של משארים מהתקופה העת'מאנית המאוחרת ומתקופת המנדט. בשטח קיימים שרידים של מערות מגורים, בורות מים, בתי באר, ח'רבות וכפרים שיש בהם בכדי לתרום עדות דוממת, אך ישירה, לטבעה של החברה הערבית באזור המחקר. חלק ממצאי סקר השטח פורסם במסגרת ה"סקר הארכיאולוגי של ישראל"²⁵⁵.

(י) עיתונות עברית וערבית – ממאגר "עיתונות יהודית היסטורית" (ממופתח ברמת התוכן) ואוסף העיתונות הערבית שבאתר "ג'ראיד" של הספרייה הלאומית (ממופתח ברמת הכותרת בלבד).²⁵⁶ העיתונות הערבית מהווה מקור חשוב למחקרי "אסכולת אל-נג'יאח", ויש לה תרומה רבה להכרת המאבקים הציבוריים והחברתיים סביב ההתיישבות הערבית והציונית בתקופת המנדט הבריטי.

4. הערה מתודולוגית

להלן נדון בשתי סוגיות מתודולוגיות שבהן תלויה מהימנותה המחקרית של העבודה שבפנינו: אמות המידה לביקורת המקורות והשימוש בראיונות והיסטוריה בעל-פה כמקור היסטורי.

4.1 אמות מידה לביקורת המקורות

עבודה זו היא עבודת מחקר היסטורית העוסקת במרחב הכפרי של האזור המצוי במערבו של הר שכם. לא מפתיע, אם כן, שעריכת המחקר היתה כרוכה באותם קשיים להערכת המקורות שבהן התנסה בשארה דומאני בכתיבת ספרו על כלכלת הר שכם במאות ה-17 עד ה-19:

A common methodological challenge for social historians is how to organize the extremely fragmented information available. This particular project involved thousands of documents, each of them a closed world. This challenge is made all the more difficult by the paucity of studies on the social history of Ottoman Palestine [...] Although the more traditional chronological or thematic approaches have their virtues, they often achieve narrative clarity and cohesiveness by either downplaying some

²⁵⁴ שמואלי, שגל וסופר, המשולש הקטן, עמ' 19-23.

²⁵⁵ מרום, מימי קדם קדמתה, 2008; גופנא ואחרים, מפת אבן יהודה, 2016.

²⁵⁶ אתר "עיתונות עברית היסטורית": <https://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/default.aspx>; אתר "ארכיון עיתונות ערבית בארץ ישראל העות'מאנית והמנדטורית": <https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/jrayed> (דף השער בעברית).

dimensions of the human experience or erecting artificial boundaries between these dimensions.²⁵⁷

אין חולק, כי מסמכים היסטוריים בני התקופה מהווים עדות נאמנה יותר מאשר זיכרון של בני הדורות העוקבים בעל-פה ובכתב. בהתאם לכך, ניתנה עדיפות למקורות ראשוניים על פני מקורות משניים, למקור הקדום על פני המאוחר, ולמקורות של מושאי המחקר (כגון כרוניקות, שטרי קניין ומסמכי יוחסין) על פני דיווחי צופים חיצוניים. בהערכת המהימנות של כל מקור ומקור, נבחנו ההקשר ההיסטורי, החברתי הכלכלי והפוליטי שבו הוא נוצר, התוכן שלו ואפיקי המסירה וההשתמרות (הארכיונית או האחרת) שבו הוא הגיע לידינו. כשימושית ביותר נמצאה שיטתו של ההיסטוריון והפילולוג רוברט הוילנד (Hoyland) במחקרו אודות המקורות החוץ-אסלאמיים לחקר ראשית האסלאם.²⁵⁸ הוילנד בחן את ערכם של המקורות החיצוניים לשחזור ראשית האסלאם, כתנועה חברתית, דתית ופוליטית, והשווה את התמונה ההיסטורית העולה מהם לתמונה שמספקים המקורות האסלאמיים עצמם. הוילנד הגיע למסקנה כי לא ניתן להסתמך על קורפוס זה או אחר בנפרד, ואין דרך להכריע ביניהם במקרה שבהם הם סותרים זה את זה. לפיכך, הוילנד קרא להתבסס על המשותף למקורות השונים כעוגן לכתיבת תיאור היסטורי, ולהשלים את הפערים בתמונה ההיסטורית על ידי פרשנות שמבקשת להסביר את ההבדלים שבין המקורות.²⁵⁹

4.2 ראיונות והיסטוריה בעל-פה כמקור היסטורי לחקר ההתיישבות בשרון

לרשותי קורפוס רחב-היקף של תיעוד בעל-פה, המכסה את כלל מקומות הישוב בתחומי אזור המחקר. בכלל זה, ערכתי בין השנים 2014 - 2021 ראיונות עומק חצי-מוֹבְּנִים לשם תיעוד מסורות הנוגעות להתיישבות ולזיהוי שחקנים היסטוריים המוכרים מהמקורות הכתובים.²⁶⁰ רבים מהעדים שחיו ופעלו בשלהי תקופת המחקר, היו בגילאי השמונים או התשעים לחייהם בעת עריכת עבודת השדה. הראיונות נערכו הן בתחומי הכפרים ששרדו במדינת ישראל והן בכפרים פלסטיניים בשומרון (הר שכם), כפרים שלהם חשיבות היסטורית רבה כערש ההתיישבות הנידונה בעבודה זו. יחד עם זאת, יש לזכור כי תיעוד בעל-פה היא מתודולוגיה אתנוגרפית-אנתרופולוגית של יצירת משמעות. ככל פרקטיקה אנתרופולוגית, יצירת תיעוד בעל-פה והסתמכות עליו מחייבים הקפדה על כללים אתיים ברורים ועל שימוש זהיר ומושכל

²⁵⁷ Doumani, *Rediscovering Palestine*, p. 12.

²⁵⁸ המונח 'האסלאם' מייצג תפיסה מכלילה הרואה בעדת חסידיו של מוחמד קהילה דתית מונוליתית וישות מופשטת לצורך דיונים היסטוריים ופילולוגיים-תאולוגיים. העבודה הנוכחית מכירה בכך שמדובר בהפשטה לצורכי הדיון.

²⁵⁹ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton, Darwin Press, 1997, p. 591.

²⁶⁰ לתרומתה של גישה זו, ראו למשל: N.R. Sirhan, *Folk Stories and Personal Narratives in Palestinian Spoken Arabic: A Cultural and Linguistic Study*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014

בדברי המרואיינים. יותר מצורות תיעוד אחרות, היא מחייבת צניעות ויושרה באופן עיבודם של ראיונות לכדי ממצאים ומסקנות מחקריות (לתיאור אופן עריכת הראיונות, ראו תת-סעיף 4.2.1).

לשימוש בהיסטוריה בעל-פה כמקור בחקר החברה הכפרית הערבית ישנם תקדימים רבים. כבר בכוניקות של אחסאן אל-נמר, בעבודותיו של אל-דבאע' ובספרי הכפרים, שמחקר זה מתבסס עליהן במידה לא מבוטלת, ניכרים בנקל עקבותיו של התיעוד בעל-פה. בהיעדרם היחסי של מקורות כתובים נגשים, היו מי שהפכו את השימוש בו ללחם חוקם. שריף כנאענה ותלמידיו הפכו את השילוב בין מקורות כתובים לבין מקורות בעל-פה לשיטת מחקר מועדפת ומקובלת בכל הקשור לחקר המרחב הכפרי, שכן "שילוב זה עושה את המחקר לעשיר יותר...[הוא] עוזר להשיג מידת דיוק רבה יותר, ובה בעת מאפשר לנו לעסוק באגדות ובפולקלור שזקני כל כפר מדקלמים."²⁶¹ קרי, שילוב זה מאפשר לברור בין מסורות לפי שיקולים היסטוריים ומקורות חיצוניים.

ההסתמכות הנרחבת על מסורות שבעל-פה היא נקודת חולשה פוטנציאלית וכן נקודת חוזק קיימת במחקר הנוכחי. היסטוריונים שהסתייגו מהשימוש בהיסטוריה אוראלית כמקור היסטורי מהימן הצביעו על בעיות אינהרנטיות של חוסר מהימנות, סובייקטיביות והטיות עכשוויות המגולמות במתודולוגיה הזו.²⁶² גם בהקשר הישראלי, עמד השימוש בהיסטוריה אוראלית למשפט – תרתי משמע! – לאור השימוש שעשה בה תדי כץ בחקר מעשי טבח שהתרחשו לכאורה באל-טנטורה ובכפרים אחרים בחוף הכרמל.²⁶³

במישור האפיסטמולוגי, בעיות אלה קשורות בטבורן לציפייה שהטקסט הדבור יגלם "אמת היסטורית" במובן הפוזיטיביסטי (what really happened). ציפייה זו מופנית בידי היסטוריונים רבים גם למקורות שבכתב, תוך הבחנה דיכוטומית בין "אמת היסטורית" ו"נרטיב."²⁶⁴ בעבודה זו, לעומת זאת, אני מתייחס לתיעוד בעל-פה כאל תוצר עכשווי מובנה-חברתית ותלוי-הקשר, הממתייך לסוגה ספרותית-אוראלית מובחנת. להבנתי, תיעוד בעל-פה משקף את מה שאדם אומר שהוא יודע במסגרת אינטראקציה מורכבת וחד-פעמית, הכוללת מראיין, מרואיין/נתים וקהל במקום וזמן וביחסי-כוח מוגדרים. הסוציולוג הבריטי פיטר תומפסון מאוני' אוקספורד, הראה כי ניתן לפצות על ההטיות המגולמות בביצוע ההטרוגני

²⁶¹ נצר יעקוב ופאהום אל-שלבי, **קרית אבו שושה (קצ'אא' אל-רמלה)**, מן סלסלת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 18, עמאן, מנשראת ג'אמעת ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מגיתמע אל-פלסטיני, 1995, עמ' 8 (תקציר אנגלי).
²⁶² A.M. Hoffman, "Reliability and Validity in Oral History," *Communication Quarterly*, 22.1, 1974, pp. 23-27; T. Lummis, "Structure and Validity in Oral Evidence," *International Journal of Oral History*, 2.2, 1981, pp. 109-120.
²⁶³ Ilan Pappé, "The Tantura Case in Israel: The Katz Research and Trial," *Journal of Palestine Studies* 30.3, 2001, pp. 19-39; Benny Morris, "The Tantura 'Massacre' Affair," *Jerusalem Report* 4, 2004, pp. 18-22.
בניגוד לפרשת טנטורה, אינני עוסק – ככלל – באירועים בדידים השנויים במחלוקת לאומית, אלא במציאות גיאוגרפית ארוכת שנים, המוכרת למספר רב של תושבי אזור המחקר.
²⁶⁴ Felice Lifshitz, "Beyond Positivism and Genre: 'Hagiographical' Texts as Historical Narrative," *Viator* 25, 1994, pp. 95-114; Chris Lorenz, "Can Histories Be True? Narrativism, Positivism, and the 'Metaphorical Turn'," *History and Theory* 37.3, 1998, pp. 309-329.

של ההיסטוריה האורלית באמצעות ביקורת-מקורות המבוססת על השוואת הסיפורים השונים ומציאת נקודות הסכמה ביניהם לבין עדויות חיצוניות.²⁶⁵ אכן, אין ערובה שתיעוד בעל-פה משקף את מה שהדובר באמת יודע (או שהוא חושב שהוא יודע), ברוח פתגם ערבי ידוע המטעים כי "אין שקרן כמו אחרון דורו או אדם מחוץ לכפרו." יחד עם זאת, הצלבת המשותף לראיונות רבים ובלתי-תלויים, בהתבסס על שיטתו של הוילנד, מייצרת בהכרח גוף ידע מקומי מהימן באופן יחסי, המשקף את ההבנה ההיסטורית העצמית של המרואיינים, גם בהיעדרם של מקורות כתובים (ובהשפעתם).²⁶⁶

במילים אחרות, עקב זיקותיה הישירות לחברה הנחקרת, היסטוריה אורלית היא מקור רב חשיבות להארת הגורמים האנושיים להתיישבות בראי מחולליה וצאצאיהם הישירים. ההיסטוריה האורלית מאפשרת להתודע באופן בלתי-אמצעי לסיפורים שתושבים באזור המחקר מספרים על ההתיישבות ועל יסוד יישוביהם, לבחון את ההסברים המוצעים בסיפורים אלו להתיישבותם באזור, וללמוד מהם על הזיקות שבין שינויים פוליטיים וחברתיים ומאפיינים פיזיים, לבין תמורות בדפוסי ההתיישבות הערבית. במעבר מקטגוריות ונרטיבים "אמיקיים" (emic) לתיאור היסטורי "אטיקיים" (etic), על החוקר לבחון מהי המציאות היישובית המגולמת בזיכרון זה וכיצד הוא מתיישב עם ההסברים הקיימים במחקר.²⁶⁷

התיעוד בעל-פה בו נעשה שימוש לצורך מחקר זה נחלק לשני סוגים עיקריים: תיעוד שהועלה על הכתב על בסיס זכרונותיהם ותיאוריהם של אנשים את העבר, השאובים מהתנסויותיהם האישיות של הדוברים במהלך ימי חייהם, מדברים מכלי שני שהם שמעו מפי אחרים, או ממסורות העוברות מדור לדור. כפי שמודגם היטב בעבודתו החלוצית של אנדרו שריוק (Shryock) על התודעה הלאומית והדמיון הגנאלוגי בירדן, על בסיס היסטוריה בעל-פה, מתודה שכזו מייצרת על פי רוב גרעין (היסטורי או סיפורי) שחוזר על עצמו, המעובה בפרטים שונים שהמספרים משלימים מתוך מציאות חייהם או ידיעתם על מציאות החיים של התקופה המתוארת.²⁶⁸ יחד עם זאת, פעמים רבות הגרעין הנרטיבי או העובדתי שהתגבש, הוא חסר ומטושטש שכן הוא אינו מתוארך כראוי ואין דרך לקבוע בוודאות מוקדם ומאוחר, או סיבה ומסובב. חולשה זו מקשה על זיהוי דפוסים דיאכרוניים בהתיישבות, כמו למשל, מסורות חורבן

²⁶⁵ Paul Thompson and Johanna Bornat, *Voice of the Past: Oral History*, Oxford, Oxford Univ. Press, fourth edition, 2017, pp. 1-70.

²⁶⁶ עאדל יחיא, *משאריע אל-תאריח' אל-שפוי אל-פלסטני, אלא אין? עזה, האוניברסיטה האסלאמית*, ל"ת (לפני 2006).
²⁶⁷ המושגים אטיק ואמיק מתארים שתי נקודות מבט במדעי החברה ובאנתרופולוגיה: הראשון מתאר את אופן הבנת התופעה בידי בני החברה המקומית, ומנקודת מבטה העצמית (Emic) ואילו השני מתאר את אופן הבניית התופעה החברתית מנקודת המבט של צופה חיצוני, קרי כניסיון אנליטי של החוקר/ת לתת משמעות לתופעה ולהסביר אותה בשפתו (Etic). לדיון עקרוני בהבחנות אלו ראו: M.W. Morris, K. Leung, D., Ames and B. Lickel, "Views from Inside and Outside: Integrating Emic and Etic Insights about Culture and Justice Judgment," *Academy of Management Review* 24.4, 1999, pp. 781-796.
Marvin Harris, "History and Significance of the Emic/Etic Distinction," *Annual Review of Anthropology* 5.1, 1976, pp. 329-350.

²⁶⁸ Andrew Shryock, *Nationalism and the Genealogical Imagination: Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan*, Berkeley, Univ. of California Press, 1997, pp. 1-37.

כפרים במלחמות קיס וימן במאה ה-18. כדי לסייע בתארוך שכזה, יש לעשות שימוש במקורות נוספים המספקים עוגנים כרונולוגיים, כמו למשל הכרוניקה של אחסאן אל-נמר.²⁶⁹

איור 6 מלאכת התייעוד בעל-פה היא תהליך פרשני שבו משתתפים המראיין והמראיין; המחבר מראיין את אבו חאתם דקה המנוח, יליד שנת 1928 ברמל עתיל; באקה אל-ערביה, 15 בפברואר 2017.

קטגוריה חשובה של מסורות בעל-פה, שיש טעם מיוחד להתייחס אליה, הן **מסורות המוצא של המשפחות** (בערבית: **אצל אל-עאאילאת**). בחינת מסורות מוצא של משפחות הוא כלי מקובל במחקר הגניאולוגי וגם הגיאוגרפי-ההיסטורי להבנת מעברי אוכלוסין (למשל, בעבודותיו של גדעון גולני על כפרי ואדי עארה שנידונו לעיל). ערכו של הניתוח המרחבי של מוצא האוכלוסייה בישובים נבחרים הודגם בידי בוסו על בסיס מרשמי התושבים (הדפתר-י נפוס) העת'מאניים (המתבססים אף הם, לאמיתו של דבר, על הצהרת התושבים בפני פקידי השלטון).²⁷⁰ ככלל, יש יסוד להניח כי מסורות מוקדמות מדויקות יותר ממסורות שבאו מאוחר יותר, וגרסאות שנוקבות בשם כפר מוצא ספציפי, ולא במוצא כללי, הן לרוב יותר מדויקות. כך, ההיסטוריון ג'ונתן מיראן (Miran) בחן את 'מקומות המוצא המוצהרים' של המשפחות (claimed places of origin) בעיר הנמל מסאוה שלחופי הים האדום והמחיש כי ההרכב הדמוגרפי ההטרוגני וקשרי המסחר הארוכים של העיר המגולמים בהם מבארים ומעמיקים את הידוע מהמקורות הכתובים.²⁷¹

²⁶⁹ לדוגמא, הריגתו של השיח' שביטה והחלפתו בשיח' אל-ג'יוסי נמסרות בגרסאות שונות ודרך אפיקי מסירה שונים, אך הן משקפות גרעין משותף שמדבר על חילופי אליטות ותזוזות אוכלוסייה, המתועדים גם במקורות חיצוניים בני התקופה בדבר הריגתו של המושל העת'מאני נצוח פאשה בשנת 1127 לה' / 1715 לספירה (אל-נמר, **תאריח**, 1, עמ' 90-92 וסעיף 4.3 בפרק ב).

²⁷⁰ Büssow, *Hamidian Palestine*, pp. 114-117.

²⁷¹ Jonathan Miran, *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Society and Cultural Change in Massawa*, Bloomington and Indianapolis, Indiana Univ. Press, 2009, pp. 118-126.

קטגוריה שניה של מסורות הדורשות אזכור מיוחד לעניינו הן **מסורות יסוד הכפרים**. מסורות אלה הן רובד סיפורי בעל ערך היסטורי מחד גיסא, שכן מוצפנים בו זיכרונות מקומיים, ומאידך גיסא הוא מהווה מפתח לכתב סתרים שלאורו ניתן, בעבודה ביקורתית וזהירה, לפענח פכים מתהליכי ההתיישבות הערבית במרחב. כלים של ביקורת טקסטים וניתוח שיח, שהציגו ריצ'רד באומן (Bauman), נורמן פיירקלף (Fairclough) וריצ'רד סמית' (Smith), מהווים תשתית איתנה לקריאה ביקורתית של טקסטים דבורים: ²⁷² אפיקי הפצתם, עריכתם ושכיחותם של נוסחי המסורות חושפים את התמורות בתודעה ההיסטורית של תושבי האזור ומבטאים תמורות במרקם החברתי המשתנה שלו. ככל שהכפר ותיק יותר, כך גוברים הסיכויים שנסיבות הקמתו המדויקות אבדו לתהום הנשייה ההיסטורית, כגון בכפרים הוותיקים בהר שכם (וחלק מכפרי המישור הקדומים כמו קלנסוה וגילג'וליה). ²⁷³ בכפרים אלו ניתן לעתים קרובות למצוא קטגוריה חברתית של משפחות המכונות "יסוד הכפר" או "ממקור הכפר" (בערבית: אסאס אל-בלד, אצל אל-בלד, קראַיְה), שאודות מוצאן אין לרוב פרטים נוספים.

לבסוף, השימוש בנתונים שמתקבלים ממרואיינים חיים מעורר שאלות אתיות, ומתחייבת קבלת הסכמה מראש לעריכת הריאיון, שמירה על צנעת הפרט שלהם ומניעת נזק שעלול להיגרם להם או לשמם הטוב כתוצאה מפרסום המחקר. ²⁷⁴ בהתאם לכך, לרוב שמם של מרואיינים מהגדה המערבית לא יצוין מחשש לפגיעה בהם בשל מגעם עם יהודים בצל הסכסוך הפלסטיני-ציוני.

4.2.1 דרך עריכת הראיונות

1. **מחקר מקדים**: סימון נקודות יישוב שטרם נבחנו והגדרת סוגיות לבירור בהתייחס לפערי ידע.
2. **איתור מרואיינים פוטנציאליים** בשיטת "כדור שלג", קרי בעזרת מרואיינים קודמים או אנשי קשר מקומיים (בירור בקיאות, זמינות, מצב בריאותי והתרשמותם של אנשי הקשר מבקיאותם של המרואיינים הפוטנציאליים בנושאי המחקר).
3. **יצירת קשר ותיאום ראיון** - לאחר זיהוי מרואיינים פוטנציאליים, נוצר מגע (ישיר או עקיף) עימם לבדיקת מוכנותם להתראיין. במידה והתשובה חיובית, מתואם מועד לראיון ומקום (לרוב, בית מתווך או בית המרואיין).

²⁷² Richard Bauman, *Story, Performance, and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1986; R.C. Smith, "Analytic Strategies for Oral History Interviews," in: Jaber .F Gubrium and James .A. Holstein (eds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*, Sage, 2002, pp. 711-731; Norman Fairclough, *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, 2003.

²⁷³ את"ה, תיק סקירות הכפרי נפת שכם 105 – 220.

²⁷⁴ רותאלן ג'וסלסון, **כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית**, תרגום ופתח דבר: עמיה ליבליך, חמ"ד, מכון מופ"ת, 2015, עמ' 125-113 ; 336-337 Thompson and Bornat, *Voices*, pp.

4. **הכנת השאלות לראיונות**: סקר מקורות כתובים (מפות, מסמכים, ראיונות קודמים, ספרות מחקר) לשם חיבור שאלות לבירור עם המרואיין, לפי בקיאותו. לרוב, לכל נקודת ישוב כפר ישנו סט שאלות כלליות, שעליהן חוזרים – במידת האפשר – עם מספר מרואיינים לשם קבלת תמונה של גוף היד המקומי, אישוש תובנות ראשוניות/מתהוות במחקר, וניסיון לאתר ידע חדש. נושאים אלה כוללים
- א'. **מידע דמוגרפי** – שם רבוע, שנת לידה, מקום לידה, כְּנִיא (אבו/אם ...).
- ב'. **תולדות הכפר**: סיפור הקמתו, מוצא המשפחות ומשך מגוריהן (בדורות),
- ג'. **משפחת המרואיין** - תולדות המשפחה ועץ היוחסין, קשרי חיתון למשפחות אחרות, תחומי העיסוק של ההורים, הרקע של משפחת האם.
- ד'. **גיאוגרפיה מקומית**: מקורות המים, האדמות, חורבות עתיקות, חורבות, מערכת הדרכים, ואדיות, שכונות, בתי קברות, מקומות קדושים, מסגדים, בית הספר, דיואנים, חנויות.
- ה'. **חיי החברה המקומיים**: מוכתרים, מנהגים מקומיים, אגדות, אירועים משמעותיים בחיי הכפר (לדוגמא, התקופה העת'מאנית, מלחמת העולם הראשונה, המרד הערבי, מלחמת העולם השנייה והנכבה)
- ו'. **המארג החברתי**: קשרים לכפרים השכנים, לשלטונות הבריטיים ולישובים היהודיים הסמוכים.
5. **עריכת הראיון** - המפגש נפתח בשיחה חופשית, הצגת המחקר, קבלת הסכמת המרואיין להתראיין. מניסיון, התברר כי ראיון איכותי מיטבי נמשך שעה וחצי (ראיונות יכולים להמשך בין חצי שעה לשלוש שעות, כתלות במרואיין, מצב רוחו, צלילותו). במידת הצורך, נערך ראיון נוסף להשלמה. הראיונות מוקלטים ונערך רישום לשיחה שנשמר לאחר מכן.
6. **סיכום הראיון**, הכולל התרשמות המראיין (מידת הצלילות של המרואיין, נכונות לשתף פעולה, רגישויות, בקשות מיוחדות שלו), תיאור הראיון (משך הראיון, מקום עריכתו, שפת הראיון ותאריך). כמו כן מסומנים נושאים שבהם המרואיין יכול לסייע לי ומתבררים המלצות למרואיינים נוספים (ויכולת המרואיין לקשר אליהם).
7. **עיבוד החומר** – הקלדת הראיון לפי פורמט אחיד העושה שימוש בסימנים הבאים: [שאלה?:] [תעתיק של שמות] [הבהרה של כוונת המרואיין או תחביר לא מדויק בעברית] [הערות שלי – ר.מ.] [פירוש, הרחבות או השלמות של המרואיין] (מחוות גופניות או הבעות פנים בעלות חשיבות להבנת הכתוב) **בצהוב** – מידע הנוגע למרואיינים אחרים, סוגיות פתוחות או הזדמנויות מחקריות. **מידע רגיש לא לציטוט בשל בקשת המרואיין או צנעת הפרט**. **מאז 2016 נשמרים כלל הראיונות עם כל מרואיין בקובץ אחד. לראיון מוספות הערות שוליים הכוללות הפניות למקבילות או השלמות בראיונות אחרים. בסוף קובץ הראיונות ישנה

רשימת סוגיות פתוחות לבירור עם המרואייין ולהשלמה בעתיד מולו או מול מרואיינים אחרים (ראו להלן, איור 7).

8. **הערכת איכות ההקלדה וההקלטה.** על אף שליטתי הטובה בשפה הערבית, מטבע הדברים ישנם לפעמים שיבושי הבנה. על מנת לפתור בעיה זו, מרבית הראיונות תומללו ופורשו תוך התייעצות עם דוברי שפת-אם. בנוסף, במידת הצורך וההיתכנות, אף חזרתי לשם עריכת ראיונות השלמה, בהם נעשה נסיון להבהיר נקודות שנתרו מעורפלות. למרות שמרבית התכנים שנאספו מתייחסים לקורפוס מוגבל של תימות ומושגים המיוחדים לחיי החברה הכפרית, לעתים נתקלים בטקסטים דבורים בעלי מורכבות לשונית רבה יותר כגון פסוקי שירה – ואלה תמיד תורגמו בעזרת דובר ערבית כשפת אם. להלן עמוד לדוגמא מסיכום ראיון שערכתי עם מחמוד סעיד אל-דקה בתאריך ה-15 בפברואר 2017:

ראיון עם מחמוד סעיד אל-דקה (אבו חאתם) – 15 בפברואר 2017

נערך במשרדי אגודת המים בבאקה אל-ערביה באדיבותו של אברהמים אל-מואסי. הראיון נמשך שעה וחצי בערבית והוקלט.

אני יליד 1928. אני הכי מבוגר ממשפחת דקה שחי בישראל כיום.

באנו מעתייל והיו לנו בתי שער [אוהלים] במישור ליד אל-מנשיה. נולדתי במישור אבל השתייכנו לעתייל.

אל-דקה מקורם בחג'אז. יש 3 פרוע:

אחד בעבסאג

אחד בעתייל (מחמוד). הוא בא מ"שנים קדומות". הוא השאיר אחריו את מחמוד, חילף, סעיד

דקה.

אחד ליד אל-חיליל בעיירה שאינני זוכר את שמה. הוא לא הוליד ילדים. הוא מת בלי להוליד ולא

היו לנו קשרים איתו.

המשפחות של אל-דקה בעתייל (דקה עתיל):

דאר מסעיד

דאר חילף

דאר סעיד

אדמות עתיל היו 36 אלף דונם מעתייל עד לים. רמל עתיל היה מגבעת חיים ועין החורש עד לים.

אל-מנשיה נבנתה על רמל זיתא [צ"ל רמל עתיל]. ייסדו אותה זקנים מדאר אל-דקה. הם באו לאל-מנשיה כי היה להם בקר מענים בכדי שאל-ענים ואל-בקר יהיה להם מה לאכול אז הם באו לגור באל-מנשיה וזלפי (היא מעתייל ומעורבים בה מכל המשפחות). באל-מנשיה היו 300 נפשות.

אני נולדתי באל-מנשיה וגרנו באוהל באל-מנשיה. היה לנו בית באל-מנשיה והזיתא לנו גם אדמה באל-טאבו.

היינו גרים בחור אל-זקנת [רמל זיתא]. היו הולכים באל-שתויה מחודש 10 והלאה וגרו במנשיה כי האדמה באזור המזרחי היתה הופכת לבוץ (בתחולל) ובמערב יש רמל.

החלקה באבו זקנת היתה שייכת לאמי וחפרנו בה באר בשנת 1947 עם מוטור שהיה שמו דויטש (אלמני). השתמשו בו "מהדריץ" אחר כך להשקות את השתילים שלהם.

המשאע – היו זורעים בו תורמוס וזורעים שעורה וחטיטה ומעט אבטיח. [כל כמה שנים היו מחלקים מחדש את האדמות בין התושבים:] לא חילקו את אל-רמל אפילו פעם אחת. יש רמל בלוקים של אדמה מפרוזה. לא הייתי נוכח בתסונה אבל שמעתי שבאו לעתייל כשהייתי קטן אולי, וחילקו אותה אבל לא מסרו אותה לאנשים. כל אדם שיש לו 3 או 4 או 5 חלקים במשאע לפי מספר בני משפחתו. מי שבא מתושבי אל-מנשיה יודע שהוא מעבד 5 דונם למשל. אבל מאנשי עתיל [עצמה] לא עיבדו שם [בחירבת אל-מנשיה]. כל אחד היה לו חלק במשאע בלי מקום קבוע. המשאע זה ידוע שחלק נמכר ממנו ליהודים מאנשי עתיל וחלק נמכר לאנשי חסיני.¹

חור אל-וסאע – אדמה לזיתא ליד עתיל.

לזיתא היה גם רמל.

חירבת קסומה [מתקן את עצמו למרות שחורבה כזו אכן קיימת] ברכת קיסומה היתה מפרידה בין אדמות עתיל לזיתא. היא היתה ברכה ללא בתים וגבול שני היתה ביארית אל-עמוץ [צ"ל עמוס] (ישב בה דאר אבו אל-מצארין מקורו מוזיתא והוא באדמת משאע זיתא. משפחת עמוץ מקורה בעתייל). עמוס היתה לו ... [נקטע במקור].

קזאזה – היו בה תושבים מוזיתא ובדואים ותושביה מעורבים. היא היום המושב ... [לא מצליח להזכר בשם]

¹ השוו לסיפור המלא אצל עלי חסן קאסם וידאן, 14 בפברואר 2017.

איור 7 העמוד הראשון בראיון עם אבו חאתם דקה (ראו איור 6 לעיל)

פרק ב: רמת הכפר – ייסוד כפרים, חורבנם ושיקומם

הדיון בכפר, כישות גיאוגרפית או חברתית, הוא נקודת המוצא לדיונים בגיאוגרפיה של ה"כפר הערבי" ולכתיבה אודות תולדות היישובים ב"ספרות הכפרים". יחד עם זאת, כפי שהבחין האנתרופולוג מייקל גילסנן (Gilsenan), "כפר לא מתקיים בריק של אוטונומיה מלאה וקיום-עצמי [אלא] הוא חלק ממארג רחב יותר של מערכות יחסים וסטרוקטורות חברתיות הכרחיות."²⁷⁵ בפתח הפרק הנוכחי אבחן את ההגדרות השונות שניתנו לכפר, כישות גיאוגרפית, חברתית ומנהלתית (סעיף 1). לאחר מכן, אתאר את ההסברים השונים, האורגניים-תהליכיים (2.1) וההיסטוריים-אירועיים (2.2), שניתנו במחקר לאופן התפתחותם של כפרים שנוסדו בתקופה הנדונה באזור המחקר, ואציג את גישתי האינטגרטיבית המתבססת עליהם (2.3). הסעיף השלישי דן בקצרה במערכת היישובית במאות ה-16 וה-17, לפני תקופת המחקר, ואילו הסעיף הרביעי כולל סעיפי משנה שיבקשו להציג תמונה מקיפה, ורבת משתנים ככל הניתן, של ההתיישבות הכפרית באזור המחקר במאות ה-18 וה-19. בכלל זה, אתייחס ליישובים שהתפתחו מהמערכת היישובית של חגיה (אגיליל ואל-שיחי מונס), באקה אל-חטב (באקה אל-חטב, אל-טירה, צופין וקלקיליה), גיוס (גיוס החדשה והישנה, כור ומסכה), צידא (אל-נזלאת וגית), כפר אל-דיכ (באקה אל-עירביה) ועוד, וכן לתופעות התיישבותיות כגון התקבעות כפרי-בת, השפעת גורמים אקולוגיים ותברואתיים על המתיישבים, ותפקידם של נוודים ומהגרים ממצרים במערכת היישובית. הפרק ייחתם בסיכום אינטגרטיבי של עיקרי התובנות שילוו אותנו לשני הפרקים הבאים.

כאמור בפרק הקודם, בספרות המחקר הגיאוגרפי-היסטורי בעברית יוחסו תמורות במערכת היישובית לשינויים מחזוריים אמורפיים, בזיקה למאפיינים הפיזיים הקבועים של הנוף – כגון התיישבות בכפרי-בת בקרבת אדמות פוריות עקב גידול דמוגרפי.²⁷⁶ בספרות הכפרים, בעלת הצביון האטומיסטי, תוארה הקמת הכפרים לרוב כמתרחשת מתוך ובתוך המערכת החברתית הספציפית של מייסדיו, מבלי להידרש לתהליכי רוחב כלכליים ופוליטיים שעברו על המרחב הכפרי שבתוכו נוסד היישוב. בפרק הנוכחי אטען, לעומת זאת, כי הקמת כפרים נבעה מיחסי הגומלין שבין תהליכי תמורה רחבים ואירועים קונקרטיים, בזמן ובמרחב. הבנת הקמתם של כפרים אלו, הן כתופעה התיישבותית והן כאירוע היסטורי, אינה אפשרית מתוך פניה לגישות "אורגניות-תהליכיות" של צמיחת הכפר הערבי, ואף לא מתוך התבוננות

²⁷⁵ Michael Gilsenan, "Against Patron-Client Relations," in: Ernest Gellner and John Waterbury (eds.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London, Duckworth, 1977, pp. 167-183 (p. 181).

²⁷⁶ גרוסמן, *הכפר הערבי ובנותיו*, 1994, עמ' 3-52.

פרטנית בכל כפר וכפר, ללא התייחסות למרקם החברתי-פוליטי ברמת המשפחה ואגד-הכפרים (שבהם יעסקו הפרקים הבאים).²⁷⁷

בשולי דבריו על תהליך ההתיישבות הערבית בשרון, הצביע גרוסמן על "האפשרות שיישובו מחדש של השרון החל עוד במאה ה-18, והיה שלב בהתנחלותם של בני צעב. חשיבותה של תקופה זו בולטת אף יותר בשטחי ההר וביישובים שבשוליו (כגון קלקיליה, בקה אל-ערביה וגית). ייתכן שיש לקשור זאת בזניחת המדיניות של הרס אזור החוף והחלפתה במדיניות העות'מאנית, שעודדה את פיתוחו..."²⁷⁸ בפרק הנוכחי אוכיח, כי הבחנה זו של גרוסמן נכונה בבסיסה: אל-טיבה אל-תחתא, מסכה, טירת בני צעב, באקה אל-ערביה, ואל-שיח' מונס היו הכפרים הראשונים שנוסדו בשרון, והם הוקמו בידי מהגרים מההר. הקמתם של כפרים אלה מבטאת את ההתרחבות של הליבה היישובית מההר מערבה כבר במאה ה-18.²⁷⁹ התרחבות זו קדמה ל"מסע נפוליון", שהוצג באופן מסורתי כתחילת העת החדשה והמודרניזציה במזרח התיכון.²⁸⁰ כדי להמחיש את הטענות המורכבות הללו, נדרש להציגן על ידי ניתוח מקרים קונקרטיים. מערכת ההסברים האינטגרטיבית המוצעת בפרק זה לאירועי ייסוד, חורבן ושיקום כפרים ברחבי אזור המחקר קושרת בין אירועים שנתפסו עד כה כמנותקים אלה מאלה וחסרי הגיון היסטורי כולל. השחזור המוצע לכינונם של הכפר אל-טירה, שכניו ובני תקופתו, למשל, מאתגר אפוא את התיאורים נטולי-ההקשר לנסיבות הקמת הכפרים בספרות הקיימת, ותורם תרומה של ממש להבנת תהליכי ההתיישבות הערבית בשרון – ובהשלכה – לאזורים אחרים ברחבי הלבנט העת'מאני.

1. מהו כפר?

צורת היישוב הכפרית מוכרת לכולנו, ומובנת לנו לכאורה מאליה, אולם למעשה, אין זה פשוט כלל ועיקר להגדיר 'כפר'. הסיבה לכך נעוצה, ככל הנראה, בכפל המשמעות של המושג: כפר הוא בעת ובעונה אחת מקום, אך גם קבוצה חברתית. בנוסף, ה'כפר' גם מוגדר על ידי משתמשים שונים: על ידי תושביו, על ידי מי שאינם תושביו (זרים, עוברי אורח, תושבי יישובים אחרים או נוודים), ועל ידי רשויות שלטוניות המתייחסות אליו. הערפול המובנה במשמעויותיו של המושג 'כפר' ובנקודות המבט השונות עליו, מקבל ביטוי מובהק בהגדרות שונות הלקוחות מדיסציפלינות מחקריות שונות. ניתן לזהות שלוש הגדרות מקובלות למושג 'כפר', הלקוחות מהספרות המחקרית הגיאוגרפית, הסוציולוגית/אנתרופולוגית, והמשפטית-פוליטית:

²⁷⁷ לתיאור נרטיבי של המאבקים שהובילו להקמת אל-טירה, ברמת אגד הכפרים, ראו: דאוד, אל-ג'והרה אל-נקיה פי אנסאב אל-עשא'ר אל-קלקליה, עמ' 85–108.

²⁷⁸ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 274.

²⁷⁹ אבו חייט, אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר, 1996; אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003.

²⁸⁰ Cole, *Napoleon's Egypt*, 2007; Sigler, "Engaging the Middle East," 2010, pp. 40-44.

- הגדרה גיאוגרפית הממשיגה כפר (village, hamlet) כיחידת מגורים קטנה, בעלת גבולות, קרקעות ותושבי קבע.²⁸¹ במפות, מוצג כפר כנקודה.

- הגדרה חברתית, הממשיגה כפר כקהילה שתושביה רואים אותה כיחידה חברתית אחת, המוגדרת בידי מקום מושבה. (הגדרה אמית של החברה הנחקרת).

- הגדרה משפטית-שלטונית-כלכלית, - היא קביעה בירוקרטית: מקום מיושב ככפר שהשלטון העת'מאני או שלטונות המנדט הגדירו כמקום ישוב. כפר הוא ישות משפטית-כלכלית שיכולה להיות מורכבת מכמה משבצות כלכליות. מאידך, במשבצת כלכלית אחת יכולים להיות כמה מקומות ישוב.²⁸²

כפל המובנים של המושג 'כפר', והחפיפה הלא-מלאה בין ההגדרה הגיאוגרפית של נקודת יישוב, ובין ההגדרה החברתית והמנהלית, מייצרת בהכרח בעיות קונצפטואליות מורכבות, בבואי לנסות ולהסביר את הדינמיקה ההתיישבותית של המרחב הכפרי. להלן אציג כמה דוגמאות לקשיים מסוג זה: נקודת יישוב אחת הנחשבת לשני כפרים – במפקד האוכלוסין העת'מאני בשנת 1288 לה' (1871 לספירה) נכללים מקומות יישוב כפריים (להבדיל מערים ועיירות; מדינה, מדין) שחולקו ליחידות רישום נפרדות: כפר זיבאד [אל-]שרקיה וכפר זיבאד [אל-]עריבה, טיבה [אל-]פוקא וטיבה [אל-]תחתא.²⁸³ בספרי הטאפו העת'מאניים אל-טיבה אל-פוקא ואל-טיבה אל-תחתא מופיעות ככפרים נפרדים, למרות שלפי ההגדרה הגיאוגרפית הן שתי שכונות של יישוב אחד. מצב זה נכון גם ביחס לכפרי אגיליל (אל-שמאליה ואל-קבליה).²⁸⁴ אין בידינו נתונים חיצוניים, בתעודות או במסורת המקומית, התומכים בביטוי מעשי לחלוקה המדווחת של כפר זיבאד לשני כפרים, אך ביחס לאל-טיבה ידוע שהפילוג המנהלתי שיקף חלוקה חברתית ממשית – פרי שסע חברתי עמוק שמקורו ביריבויות קיס-ימן, והוא מאוחר לייסוד השכונה התחתונה בסביבות שנת 1699 לספירה (ראו סעיף 4.2 להלן).²⁸⁵ יתכן שמאבקים מעין אלה הובילו אף

²⁸¹ Rickaby, "Six Settlement Patterns Compared," pp. 193-223.

²⁸² Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 26-27; Ehud R. Toledano, "The Sanjaq of Jerusalem in the Sixteenth Century: Aspects of Topography and Population," *Archivum Ottomanicum* 9, 1984, pp. 279-319 (p. 281).

²⁸³ כמצוטט אצל דוד גרוסמן, **המאהז היהודי**, עמ' 255.

²⁸⁴ "ספר טורקי [דפטר טאפו, וכך רישומו באמ"י, וכן במקרים הבאים להלן] מס' 24 שנה 1287" (קלקיליה, טיבה פוקה חאגיא [קריית חג'ה]), אמ"י, סל - 3 / 5158; ספר טורקי מס' 10 שנה 1286 (טיבה תחתית), אמ"י, סל - 5 / 5154; ספר טורקי מס' 10 שנה 1286 (טיבה תחתית ופרעון), אמ"י, סל - 5 / 5154; כתב המכירה של רמלת חויר אל-סרו בטיבה אל-פוקא, 1931 (אצ"מ, 1006-75 L) וחלקת מרג' אל-חירבה (אצ"מ 1034-75 L); מח. דנין לי. ברזאני. "אדמות מר מרדכי טורקיה בכפר ג'מאל וטיבה תחתית", 23.11.53, אצ"מ, KKL5\21572; שטר מכירת זכויות במשאע אל-חארה אל-שמאליה בגיליל, אצ"מ, L.18-7021. המשפחה הדומיננטית באגיליל אל-שמאליה היתה משפחת אל-עאצי מן כפר קדום: אשכנזי, **הערב בסביבות השרון והשומרון**, עמ' 16; "מקאבלת תאריח' שפוי מע צבחי אבו סנינה", 21.6.2009, **פלסטין פי אל-ד'אכרה**: <https://www.palestineremembered.com/Jaffa/Ijlil-al-Qibliyya/ar/Story17007.html>

²⁸⁵ אל-טיבה אל-פוקא היתה מזוהה עם מחנה ה"ימן" ואל-טיבה אל-תחתא היתה מזוהה עם מחנה ה"קיס"; גולני, **טיבה**, עמ' 31-32 ועמ' 36 וראיונות רבים.

לפילוגו של הכפר אגיליל, שאירגונו כשני כפרים עצמאיים בעלי אדמות, מוכתרים ואוכלוסייה משלהם נמשך עד לסוף תקופת המנדט.²⁸⁶

מספר נקודות יישוב הנחשבות לכפר אחד – תעודות מהתקופה הממלוכית (כגון כתב האקטאעא של ביברס משנת 1265 לספירה) ומראשית התקופה העתימאנית (הדפתר-י מפצל) מעידות כי דיר אל-ע'צון, אבת'אן, ימא וכפר סב היו כפרים עצמאיים.²⁸⁷ גם בשלהי התקופה העתימאנית נחשבו עדיין דיר אל-ע'צון וכפר סב לכפרים נפרדים,²⁸⁸ וזאת למרות נטישתם של כפר סב, ימא ואבת'אן, שהובילה להתיישבות משפחות מדיר אל-ע'צון בהם. בעקבות כך הפכו ארבעת היישובים לחלק ממערכת יישובית אחת של דיר אל-ע'צון, ואליהם נוספו גם תשע נקודות יישוב אחרות, "ח'ר'ב", בתחומי אדמות הטרשים של דיר אל-ע'צון.²⁸⁹ המערכת היישובית הרב-מוקדית בכפר ת'לת' דומה לזו שבדיר אל-ע'צון, ותידון להלן בסעיף 4.8. כלל נקודות ישוב אלה נתפסו, מבחינה חברתית, כשייכות לכפר אחד, למרות שמבחינה גיאוגרפית הן נקודות יישוב נפרדות.

הדוגמאות של דיר אל-ע'צון וכפר ת'לת' משקפות מקרים שבהן נקודות היישוב היוו משבצת קרקעית רציפה. יחד עם זאת, מוכרים מקרים קיצוניים שבהם נקודות יישוב במרחק עשרות קילומטרים נחשבות ליישוב אחד: עזון וח'רבת עזון (17 ק"מ בקו אווירי), ובית ליד וח'רבת בית ליד (23 ק"מ בקו אווירי).²⁹⁰ בשני המקרים מדובר בשלוחות של כפר האם, כלומר בכפרי-בת שהוקמו על אדמות משאע בבעלות משותפת של כל התושבים הזכרים בכפר (משאע ד'כור).²⁹¹ המרחק הניכר בין כפרי האם וכפרי הבת אילץ את התושבים לשהות באדמת המישור בעונות החקלאיות, ובהדרגה התפתחה במקום התיישבות קבע, אך כזו שנותרה קשורה בטבורה לכפר האם עד לשנות השלושים של המאה ה-20. ואמנם, הן "בית ליד המזרחית" הן "בית ליד המערבית" נחשבו על ידי התושבים לשכונות של אותו הכפר ממש.²⁹² מבחינה גיאוגרפית מדובר בנקודות יישוב נפרדות, בעוד שלפי ההגדרה המנהלית והחברתית מדובר בכפר אחד.

העתקת מיקומו של כפר על ידי תושביו – כָּפֵר קָרַע הועתק ממיקומו המקורי ליד מעלה שומרון (נ"צ 15615.17385; איור 8) אל מיקומו הנוכחי בפתחו המערבי של נחל עירון (ואדי עארה) (נ"צ 15524.21241) במרחק 45 ק"מ ממיקומו המקורי. בדפתר-י מפצל משנת 1005 לה"י/1596 לספירה נזכר

²⁸⁶ מפת הרצליה, 1: 20,000, 1941; ספר מס רכוש קרקעי, גיליל אל-קבליה (שנות הארבעים), אמ"י, פנק - 2 / 1265.

²⁸⁷ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 138; Pringle, *The Red Tower*, pp. 22-23, pp. 29-30 and pp. 34-35; עמ' 11, ותא"ק, עמ' 11.

²⁸⁸ גרוסמן, המאהז היהודי, עמ' 254; שטר טאפו ע"ש עבד אל-לטיף אבו הנטש באדמות כפר סב, אצ"מ, 1985-96.

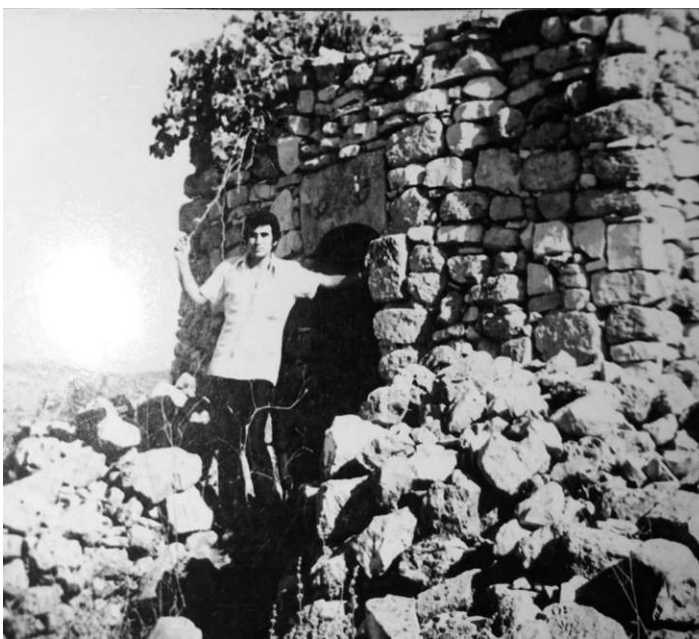
²⁸⁹ Mills, *Census of Palestine 1931*, Jerusalem, 1932, I, p. 54.

²⁹⁰ גולני, נחל עירון, ג, עמ' 20.

²⁹¹ מונח זה יוסבר בפרק ג', סעיף 2.2. גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 151; מרוס, "רעננה", עמ' 448-435.

²⁹² למהנדס, סקירת כפר ח'רבת בית ליד, 1943, אצ"מ, A402-272; אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב, 3, עמ' 289-288; רזיאל ממש ואבי בלייר, מנקרות צורים... סיפורו המופלא של יעקב ברזני, תל-אביב, משרד הביטחון, 1979, עמ' 244-245; אל-שיח', אערף וטנב, טול-כרם, עמ' 18; נציאל מצטפא כוע, אל-תאריח' אל-שפוי לח'רבת בית ליד, חמ"ד, חמו"ל, 2015, עמ' 7-8.

כפר קרע כאחד מכפרי נאחית גיבל קבאל (נפת דרום הר שכם).²⁹³ כעבור מאתיים וששים שנה בקירוב, הזכיר הקונסול הבריטי רוג'רס (Rogers) את כפר קרע בלואאי' עכא.²⁹⁴ מתי ואיך עבר כפר קרע למקומו הנוכחי? המסורת, המקובלת על תושבי כפר קרע החדשה ועל הצאצאים של שכניהם לשעבר, מתארת את חורבן כפר קרע המקורי בידי תושבי כפר תילת' השכן בעקבות סכסוך על מקורות מים ואדמות.²⁹⁵ המסורת אינה קובעת מתי התרחש סכסוך זה, אך ההרכב החברתי של כפר קרע הנוכחי מלמד שיש להקדימו למסע אברהמים פאשה בשנת 1831 (ראו סעיף 4.10 להלן).²⁹⁶ כפר קרע מהווה את הדוגמא המובהקת ביותר לתהליך זה. לצד זאת, אדון בשני מקרים נוספים של מעבר תושבים מנקודת יישוב אחת לשנייה: מגיוס המקורית למסכה ומקלקיליה לצופין (סעיפים 4.3 ו-4.4).²⁹⁷ לפי ההגדרה הגיאוגרפית מדובר ביישובים שונים, ואילו מבחינה חברתית התושבים רואים בעצמם המשכיות ישירה לכפר הקודם שבו התגוררו אבותיהם.

איור 8 הבית האחרון ששרד בחורבות כפר קרע המקורי (1973, באדיבות צפות אל-ח'טיב, ג'לג'וליה)

²⁹³ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 136.

²⁹⁴ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 42.

²⁹⁵ שכרי עראף, *מחטאת עלא תאריח' כפר קרע*, כפר קרע, מועצת כפר קרע, 1997, עמ' 11-16; כבהא וסרחאן, *בלאד אל-רוחה*, עמ' 64; עבד אל-עזיז אמין עראר, *קרית ח'ריש אל-מהג'רה ואל-מדמרה*, כפר תילת', ג'מעית כפר תילת' אל-ח'יריה, 2009, עמ' 29-25; עקל, *בלאד אל-רוחה*, עמ' 258. באתרה המקורי של כפר קרע ניכרים בית הקברות, שרידי בתים ומסגד (סיור שטח, אוגוסט 2018). כמו כן, בתחומי משבצת כפר תילת' ישנם שמות מקומות המשמרים את זכרה של כפר קרע כגון שקיף אל-קראענה (נ"צ 153610.173398), אל-קראענה, עיון כפר קרע, ח'ירבת כפר קרע (חלקה), ו-ואדי אל-קראעי (נ"צ 1560.1748). חלק משמות אלה נזכרים כבר בטאפו העתימאני: ראו ספרים טורקיים 16, 17 ו-18 (עזון), שנה 1286 לה', באמ"י, סל-1 / 5155.

²⁹⁶ המחנך עבד אל-ראוף אל-קרבי, יליד 1933, משער שהתקרית התרחשה בשנת 1810 לספירה, ואילו קיומה של פזורה מצרית נרחבת בכפר, אך במעמד משני ל'פלאחין' המזוהים עם מייסדי הכפר, רומזת לכך שמעבר הכפר למקומו הנוכחי קדם לפלישה המצרית (ראיון עם עבד אל-ראוף אל-קרבי, 31 בינואר 2017; רשימת משפחות כפר קרע, מחמוד זחאלקה, אוגוסט 2017. וראו סעיף 4.10 להלן).

²⁹⁷ ערבוב בין הגדרות הכפר כנקודת יישוב למרחב חברתי בעל אוכלוסייה מסוימת ניכר בתיאורים ההיסטוריים בספרים על אל-טירה וקלקיליה, שבהן מכוונות המשפחות שגרו במאה ה-20 בקלקיליה ובאל-טירה בשמות "שבטי קלקיליה" ו"שבטי אל-טירה", בהתאמה, למרות שבאותה העת הם התגוררו עדיין בבאקה אל-חטב, באל-טירה או בצופין (דאוד, *אל-ג'יהרה*; אל-תיתי, *אל-טירה*). גרוסמן מביא דוגמאות נוספות להעתקת מקום היישוב בהרי ירושלים: גרוסמן, "ההפתחות ונסיגה", עמ' 320.

גרעין התיישבות שבטי ללא מעמד של כפר - בראש גבעות כורכר או תלים עתיקים, בסמיכות לביצות ומערות, נוסדו במחצית השנייה של המאה ה-19 מספר גרעיני התיישבות, שבהם חנו נוודים באוהלים או במבני בוץ בסמיכות לבתי קברות שבטיים וקברי שיח' מקודשים.²⁹⁸ האתר הראשון הוא ח'רבת אל-שיח' חלו של ערב אל-פֶקראא', בקצה הצפוני של שכונת נחליאל בחדרה.²⁹⁹ היישוב בשיח' חילו נזכר לראשונה במזכרי סקר א"י המערבית, בהם הוא מתואר כ"מספר חושות מבוץ ליד המקאם." וסוקרי הקרן הבחינו במעמדו החרגי המתבטא בהיעדרו מ"רשימת [הישובים] הרשמית של המחוז."³⁰⁰ יישוב זה מופיע עדיין במפות מוקדמות של נחלת חדרה, אך הוא נעלם בהמשך מן המקורות הכתובים.³⁰¹ האתר השני הוא ח'רבת אל-שיח' מחמד בתחומי ואדי אל-חוארת', כיום בגבעת אלישיב שבעמק חפר.³⁰² היישוב באל-שיח' מחמד נזכר לראשונה במפת ון-דה וולדה תחת השם השגוי Shekh Musa (1858) ותיאורו במזכרי הסקר א"י המערבית כ"כמה חושות מבוץ בין הריסות" מעיד על אופיו הארעי.³⁰³ חרף זאת, ח'רבת אל-שיח' מחמד היוותה את היסוד לכפר "ואדי אל-חוארת' אל-שמאלי", שנוסד לאחר לאחר מכירת אדמות העמק ליהודים באדמת הביצות המיושבת, כפתרון חלקי של ממשלת המנדט לבעיית המזארעין שנתרו ללא מקום מגורים ומקור מחיה.³⁰⁴ המאפיין של מקרים אלה הוא נקודת התיישבות שאין לה מעמד חברתי או שלטוני של כפר.

נחלה שבטית ללא נקודת יישוב קבע ככפר – במהלך רישום האדמות העתימאני, שנערך בשרון בין השנים 1869-1879 (1286-1296 להיגירה), הוגדרו שבטים שהיו בעלי חזקה בלעדית בקרקע בתחום נחלתם (דירה), כבעלי מעמד של כפר גם כאשר לא הייתה התיישבות קבע במקום (ראו סעיף 4.11 להלן).³⁰⁵ בתקופת המנדט הבריטי התקיימו נחלות שבטיות (Tribal Areas) באזורי שוליים כגון עמקי נהר הירקון (אל-מְוִלַח/ ערב אל-גֶ'ראמְנָה; ערב אבו קֶשֶׁכ; ערב אל-סְוֵאלְמָה), נחל חדרה (ערב אל-פֶקראא' ואל-צִמְאִיָרָה, שישב על גדתו הצפונית, מחוץ לאזור המחקר), נחל אלכסנדר (ערב אל-חַוֶּאֲרַת'), באזורי חולות (ערב אל-נְפִיעָאֵת) וטרשים (אדמות מרעה החורף של הגיראמנה בגבעות ראש העין).³⁰⁶ נראה, כי כבר בשלהי התקופה העתימאנית עסקו הבדואים בחקלאות מוגבלת באדמות שבתחומי נחלתם. ואולם, בנחלות

²⁹⁸ תופעה דומה של משכנות נוודים לעונת החורף מוכרת מן הגולן, ראו: G. Schumacher, *The Jaulân, Surveyed for the Gernmen Society for the Exploration of the Holy Land*, London, Palestine Exploration Fund, 1888, pp. 42-44. ²⁹⁹ ני"צ 1434.1206.

³⁰⁰ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 4.

³⁰¹ *Schliesst das Terrain von el Ch'dera el Durdara und el Infeathein Längen=Profil zum Entwässerungs Kanal der Birket Ibrectas, CZA, J15M\778 [circa. 1900]*

³⁰² הריכוז הצפוני בני"צ 1417.1989 והריכוז הדרומי בני"צ 1416.1984.

³⁰³ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 153.

³⁰⁴ מתנעזר [מאיר נוביק] לבינה, "סקירה על ערביי (שומאלי) ואדי חוארת (בדת שייך מחמד [בצת אל-שיח' מחמד])," 28.1.47, *את"ה*, 105 / 227.

³⁰⁵ אודות הדירה ומאפייניה, ראו: שרון, **שבטי הבדוים**, עמ' 10-12; ובהתייחס לאזור השרון, עיינו בשמואל אביצור, **עם חופי הירקון** (חיבור אתנוגרפי אודות סביבת הירקון שנכתב בשנות ה-40 של המאה ה-20), עמ' 127-132.

³⁰⁶ Palestine: Index to Villages & Settlements, 1:150,000, 1936 (2041 / 1 מפה א"מ)

השבטים התפתחו גרעינים של התיישבות קבע רק במקביל לתהליכי העיור, שיפור התברואה וייבוש הביצות, הגידול הדמוגרפי והאינטנסיפיקציה של החקלאות במישור בתקופת המנדט הבריטי.³⁰⁷ כך, נחלות שבטיות הוגדרו ככפר עקב חלוקות אדמיניסטרטיביות עת'מאניות, שהונחו על ידי עקרונות של סטנדרטיזציה ואחידות ברישום של צורות בעלות, חזקה ושימוש בהתייחס למגוון רחב של צורות התיישבות.

* *

לאור האמור לעיל, לא ניתן להשתמש בהגדרה גיאוגרפית-טהורה לשם שחזור ההיבטים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים של התפרוסת היישובית. ההגדרה הגיאוגרפית מחריגה מן הדיון את האוכלוסייה הנוודית, שהיתה רכיב אינטגרלי במערכת היישובית באזור המחקר, וכן מתעלמת מהזיקות המורכבות שהתקיימו בין נקודות היישוב השונות במרחב. בעבודה זו בחרתי לאמץ, לפיכך את ההגדרה החברתית, המתבססת בראש ובראשונה על התפיסה של בני החברה הנחקרת. אי לכך, בדיון במרחב ההתיישבותי נכללות בקטגוריה 'כפר' גם נקודות יישוב שלא הוגדרו ככפרים באופן מנהלי, כדוגמת משכנות רועים או מערות מחסה. כפי שאראה להלן, גם נקודות יישוב אלו השתייכו ליחידות טריטוריאליות או למערכת החברתית הכפרית, ולכן הן זוכות להתייחסות בניתוח המוצע בהמשך.

2. גישות להסברת דינמיקה יישובית במחקר

בחינה היסטורית-חברתית מעלה, כי כפר משנה את דמותו לאורך השנים. גרוסמן העיר, נכונה, כי "יישובים 'אינם' נוסדים', אלא 'מתקבעים', 'משתקמים' או 'מתחדשים', " אף כי "אין לבטל אפשרות של הקמת יישובים בזמן קצר." כפר משנה את מקומו וגבולותיו, עובר תחלופה שוטפת של תושבים ומשפחות, וכך לא נותר ברבות השנים דבר מן המרכיבים היסודיים המגדירים אותו (אוכלוסייה, אתר ונחלה). בעמודים הבאים אדון בגישות להסברת דינמיקה יישובית, תהליכי התקבעות הכפר וחורבנם של כפרים, המהווים יחדיו את מחזור חייו של כפר כנקודת יישוב וכמערכת חברתית-אנושית.

השאלה כיצד נוסד כפר ומתפתח העסיקה גיאוגרפים שבחנו את התפתחות התפרוסת היישובית בארץ לאורך הדורות. במחקר הארכיאולוגי והגיאוגרפי-היסטורי נתפס ייסודם של כפרים חדשים, ומאידך – חורבנם, כסממנים המובהקים ביותר למגמות של צמיחה דמוגרפית ושקיעה יישובית. זאת, נוכח הקלות היחסית למפות סימנים של פעילות אנושית במרחב, ולתאריך אותה, על סמך סקרים ארכיאולוגיים

³⁰⁷ כנאענה ועבד אל-האדי, **אבו כשכ**, עמ' 5 ו-21; מחמד אחמד אבו זר, **אל-מוג'ז פי סירת בני ג'רם וערב אל-ג'ראמנה: אל-מוילח יאפא**, עמאן, חמו"ל, 2009, עמ' 16-18.

וחפירות. ככלל, המחקר המרחבי-התיישבותי נוטה להתמקד במאפיינים מדידים ויציבים בטווח-הארוך כגון טופוגרפיה, מסלע, קרקע, אגני ניקוז ומקורות מים, ובמידה פחותה גם דפוסי אקלים וצומח.³⁰⁸ עיון מעמיק בספרות המחקר, חושף שתי גישות בדבר ייסוד כפרים. גישות אלה נבדלות הן בתפיסות היסוד שלהן, והן ובתחומי הידע שמהן הן שואבות את מכרה הראיות שלהן. לצורך הדיון, אכנה גישות אלה בשמות ה"גישה האורגנית-תהליכית" וה"גישה ההיסטורית-אירועית", שיתוארו להלן. לאחר מכן, אציג את גישתי האינטגרטיבית, המשלבת בין שתייהן.

2.1 הסברים אורגניים – תהליכיים

הגישה האורגנית-תהליכית מדמה כפר לאורגניזם מהחי או הצומח, שמתאפיין בתהליך גדילה והתפתחות טבעי. הכפר נוסד, גדל, מתבסס, משגשג, מתרחב ומתרבה. לעיתים, עם זאת, כפרים דועכים, קמלים, ואף נעלמים לחלוטין, ואז רק שלדיהם או שרידיהם נותרים במרחב. מטאפורת הצמח מסבירה את התרחבות הכפר והתפצלותו, באופן דומה לצמיחתם של נצרים או "צמחי בת" בסביבתו של "צמח האם".³⁰⁹ מפרספקטיבה זו, מסלול החיים של כפר ותהליך התרחבותו "הכפר הערבי" והתקבעותם ההדרגתית של "כפרי הבת" הם חלק מתהליך טבעי, רציף, צפוי וארוך טווח. תהליך זה מתרחש במצב של יציבות חברתית, פוליטית וכלכלית. הגישה האורגנית-תהליכית מייחסת חשיבות רבה למשתנים טבעיים, סביבתיים וקבועים יחסית, וחשוב מכך – ברי-מדידה בכלים גיאוגרפיים כמותניים. היתרון של מודל זה נעוץ בעובדה שהוא מספק הסבר כללי להקמת כפרים, שאינו דורש מידע היסטורי מפורט. דוגמה מובהקת למסגרת הסברית שכזו ניתן למצוא בעבודתו של קרמון, שמפתה את המאפיינים הפיסיוגרפיים של השרון. קרמון מייצר למעשה מעין מודל כללי ומופשט, המספק לשיטתו ברירת מחדל פרשנית המסבירה את התמורות במערכת היישובית הערבית בשרון.³¹⁰ מודל זה שוכלל בעבודותיו של גולני על כפרי הבת, ובהמשך בכתביו של גרוסמן על איי היציבות והתקבעות ישובים.³¹¹

³⁰⁸ Broshi Magen and Ram Gophna, "The Settlements and Population of Palestine during the Early Bronze Age II-III," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 253.1, 1984, pp. 41-53; Suzanne, Richard, "Archaeological Sources for the History of Palestine: The Early Bronze Age: The Rise and Collapse of Urbanism," *The Biblical Archaeologist* 50.1, 1987, pp. 22-43.

³⁰⁹ תהליך הקמת יישוב דומה ללידה: גרעיני ישובים הם "עוברים"; יישוב המקור כונה "כפר האם" והיישוב שהתפתח ממנו כונה "כפר בת"; לחילופין, יש מי שדימו את תהליך ההתפתחות לצמיחתו של עץ, כאשר היישובים המתפתחים הם "נצרים" (offshoots) של יישוב המקור. שתי המטאפורות רומזות להיררכיה התיישבות ומזהות דפוסי סטרוקטורליים בתהליכי ההתפתחות ה"טבעיים" של התפתחות המערכת היישובית הערבית. ראו למשל, גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 44.

Wolf-Dieter Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia," in Peter Benedict, Erol Tümerterekin and Fatma Mansur (eds), *Turkey Geographic and Social Perspectives*, Leiden, Brill, 1974, pp. 19-47 (*ibid*, pp. 19-21).

³¹⁰ קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים**, עמ' 3: "אפשר להסביר מצבים ישוביים אלה [...] על ידי התנאים הטבעיים של האזור." וכן "אדמות-הסחף הכבדות הן הטובות ביותר בתנאים של חקלאות-בעל [...] הודות לנסיבות אלה מהווה המרובה המזרחית את האזור של החקלאות היציבה ביותר בשרון כולו, שלא חלה הפסקה בניצולו החקלאי בשום תקופה היסטורית" (שם, עמ' 8).

³¹¹ גולני, **נחל עירון**, כרך ג; לגבי גרוסמן, ראו, למשל, את מאמרו על תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשדרת ההר: "במאמר זה מוצעת גישה גיאוגרפית, שעיקרה הוא ניתוח המערכת היישובית ביחס למשאבי החקלאות תוך ניסיון להסקת

הסברים אורגניים-תהליכיים קסמו לגיאוגרפים הישראליים, נוכח הקישור שלהם לדפוסי קיום "מסורתיים" ו"קדם מודרניים", העומדים בניגודיות בינארית לקדמה, למודרניזם ולסוכנות האנושית של ההתיישבות הציונית, ככוח קולוניאלי מודרני, מערבי ומתרבת.³¹² תפיסה אתנו-צנטרית זו הובילה להתעלמות כמעט מוחלטת מסוכני פיתוח פנימיים שפעלו במסגרת המערכת הישובית הערבית, כגון תמריצים מסחריים, ויוזמת השלטונות, שיחיי הנאחיה וסוחרים בעלי אדמות לפיתוח האדמות שברשותם. תרמה לכך נטייתם של החוקרים הישראלים להימנע משימוש במקורות בשפה הערבית.

ניצניה של הגישה האורגנית בכתיבתם של חוקרים ציוניים כגון אברהם גרנובסקי (לימים גרנות, 1890-1962), יו"ר הקק"ל, במחקרו על המשטר הקרקעי בארץ.³¹³ יחד עם זאת, לפיתוחה הקונוי כתפיסה מחקרית שלמה היא הגיעה רק בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20, בכתביו של דוד עמירן (1910-2003) מהחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. תלמידיו של עמירן, יהודה קרמון (1912-1995) וגדעון גולני (1928-1999), שכללו ועידנו את התפיסה האורגנית, והם הניחו את המסד למחקר המפורט של ההתיישבות הערבית בשרון. קרמון התבסס במחקרו על ניתוח "פיסיוגרפי"-ארכיאולוגי, ואילו גולני הסתייע גם בעדויות אתנוגרפיות עשירות במחקרו. מחקריהם היו חלוציים ופורצי דרך לשעתם, והם עודם נקודת ייחוס חשוב, גם לעבודה הנוכחית. עמירן נחשב גם לאחד מ"מוריו ורבותיו" של הגיאוגרף דוד גרוסמן (1934 -), שהיה לבולט שבחוקרי הכפר הערבי בארץ בשנות ה-70 עד ה-90 של המאה ה-20.³¹⁴ גרוסמן התעמק בתהליכי ההתרחבות של הליבה היישובית, והציג, יותר מקודמיו, את מורכבות הדינמיקה ההתיישבותית, בזיקה לגורמי פיתוח אחרים (הסדרי שימוש בקרקע, תהליכים חברתיים ועוד). במאמרו הקלאסי על דפוסי ההתיישבות בארץ, שפורסם בשנת 1953, הסביר עמירן תמורות בדפוסי ההתיישבות כתולדה של יחסי-גומלין ארוכי טווח בין הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה, הקרקע והאקלים המגוונים של הארץ, עם כושרו הטכנולוגי של האדם, יכולת הסתגלותו לסביבתו, דרכי התארגנותו הפוליטית, דפוסי המסחר ואירועים היסטוריים. התוצאה של מצרף נסיבות זה היתה ההתרחבות או הצמצום של דפוסי ההתיישבות בחבלי הארץ השונים :

מסקנות לגבי המערכת היישובית על סמך ניתוח זה. [...] אין כל כוונה לעסוק בהתפתחות ההיסטורית לשמה, ועל כן אין גם הקפדה על סדר כרונולוגי בהגשת החומר" (גרוסמן, "התפתחות ונסיגה", עמ' 303).

³¹² כך, למשל, הגיאוגרף וחוקר הבדואים אבשלום שמואלי, ראה בבדואים כמי שחיו באורך חיים סטטי ויציב. לדידו, התיישבות הבדואים (sedentarisation) היא תולדה של תהליך מודרניזציה חד-כיווני שהם עברו בחסות המדינה המערבית, המנדט הבריטי וההתיישבות הציונית, אשר מנעו מהם לעסוק בשוד ובגביית דמי חסות, הבטיחו את הסדר והביטחון, תוך החלשת השבטים – מסגרת הארגון החברתי המסורתי – והפיכתם לתלויים במדינה המודרנית, לצד אספקת משלוחי יד חלופיים במשק המודרני: אבשלום שמואלי, **קץ הנוודות: חברות בדוים בתהליכי התיישבות**, תל-אביב, דביר, 1981; Avshalom Shmueli, "The Bedouin of the Land of Israel: Settlement and Changes," *Urban Ecology* 4.4, 1980, pp. 253-286.

עיאזי פלאח הדגיש את תפקיד ההתיישבות הציונית בערעור מבנה החברה השבטית וצמצום אזורי הנדידה של הבדואים: Ghazi Falah, "Pre-State Jewish Colonization in Northern Palestine and Its Impact on Local Bedouin Sedentarization 1914–1948," *Journal of Historical Geography* 17.3, 1991, pp. 289-309.

³¹³ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 163-165.

³¹⁴ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' ח'.

The types of settlement and the extent of the settled area are a fundamental expression of the adaptation of man to his environment. The factors governing this particular type of adaptation are both physical and human: any change in these factors or in their relative importance will therefore appear in the settlement pattern as well. One of the most common results of change is the expansion and contraction of the area of effective settlement.³¹⁵

לפי עמירן, "כוחו או חולשתו של האדם, כתכונות מהותיות הטבועות בו, "הם השולטים בכל רגע נתון בהשפעות השונות האלה על צורת ואזור ההתיישבות."³¹⁶ עמירן מציג, אם כן, תפיסה סטרוקטורלית המסבירה את תפרוסת ההתיישבות כפועל יוצא של מערך היחסים שבין האדם לסביבה הטבעית, ובין האוכלוסייה הנושבת לאוכלוסייה הנוודית. למשל, הוא מסביר כי הארץ ממוקמת על הספר שבין האזור הים-תיכוני הנושב ומדבריות שבהן אוכלוסייה נודדת וישובים מעטים. מלחמת הארץ הנושבת בישימון קובעת את פיזור יישובי הקבע ואת אופי ההתיישבות העונתית שחלקה עשוי להתקבע בהמשך:

בכל רגע נתון, כוחם היחסי וההשפעה של האוכלוסיות יושבות הקבע והנוודיות משנה את גבול הארץ הנושבת וקובע את רמת האכלוס של אתרים משניים והתיישבויות באותו אזור. ישובים משניים אלה עשויים להיות כל דבר החל מבתיים בודדים וכפרים לכפר בגודל רגיל. חלקם מתחילים כמקומות המיושבים באופן עונתי, ורק לאחר מכן הופכים לאתרי התיישבות קבע.³¹⁷

במחקרו על ההתיישבות הערבית בשרון, גרוסמן הלך בדרכם של עמירן וקרמון, במסגרו את בעיית המחקר במושגים אקולוגיים-פיסיוגרפיים. כקודמיו, גם הוא התקשה למצוא הסבר משכנע מדוע:

מכל חלקי ארץ-ישראל בולט השרון בתכונותיו רבות הניגודים. זהו השטח היחיד כמעט בארצנו, שלא סבל ממגבלה אקולוגית ניכרת לעין כגון אקלים יבש או טרשים (אם כי יש בו מגבלות ניכרות לחלקאות [כך], כפי שיובהר בהמשך), ולמרות זאת הוא היה ברובו דליל אוכלוסייה כמעט בכל הדורות שעברו, פרט לדורנו [...] גם בתקופות מאוחרות יותר היה השרון דליל ביישובי-קבע,

ויושביו היו ברובם נוודים.³¹⁸

³¹⁵ Amiran, "The Pattern of Settlement," p. 65.

³¹⁶ *Ibid.*, p. 66.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 69.

³¹⁸ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 263. כמו עמירן, גרוסמן מתפתה להסביר את התנהגות אנושית כנגזרת ממשתנים טבעיים: "איתכן שהאקלים היציב והלח יחסית של השרון הפחית מתוקפנותם של הבדווים משום שבתנאים אלה היו חשופים פחות מאחיהם שבדרום לבצורת קשה" (שם, עמ' 273). אמירה זו מעלה בקרבי את התהיה וכי האלימות היא האופציה היחידית

גרוסמן מציע כי הדלילות היישובית משקפת "ריקנות" אובייקטיבית של המרחב, המשתקפת במקורות.³¹⁹ להבנתו, מדובר בתולדה של ההטיות שמקורן בקורפוזי המקורות החיצוניים שבהם השתמש גרוסמן. מעבר לכך, מיעוט יישובי הקבע בשרון (למעשה, רק בפרק זמן קצר במאה ה-16 וה-17) קשור בצורות הארגון החברתי-כלכלי של תושבי הר שכם, אזור הליבה היישובית, בתקופה העת'מאנית, והוא משקף גם העדפות תרבותיות-שלטוניות. יחד עם זאת, חשוב לזכור כי היסוד הנוודי היה חלק אינטגרלי מהמערכת היישובית של כפרי ההר, שכן הנוודים שהו על אדמותיהם של הכפרים במישור. שאלת הזיקות בין ההתיישבות הכפרית למגבלות הסביבה הטבעית, להגירות ממצרים ולאוכלוסייה הנוודית תידון בפירוט בסעיפים 4.9-4.11 להלן.

2.1.1 התקבעות יישובים

במחקרו על הגיאוגרפיה היישובית של אזור נחל עירון, הגדיר גולני **יישובי-בת** כ"אתרים (sites) שנמצאו בתחום משבצת אדמות יישובי-האם ושמשו בסיס עונתי או קבע לתושבי כפר האם, בעיקר לצרכי מרעה, חקלאות או מגורים".³²⁰ בכפוף להגדרתו זו, גולני הקדיש כרך מיוחד לדיון בגורמים להיווצרות יישובי-בת. הוא סיווג את הגורמים למספר קריטריונים ראשיים: פיזיים (מיקום, טופוגרפיה, גובה ומרחק מכפר האם), סביבתיים (בלשונו "מקורות האזור": קרקע, מים וצמחיה) וחברתיים-כלכליים: אוכלוסייה ושטח, חברה ומשק, וכן קרבה לדרך ראשית. זאת, לצד גורם הביטחון.³²¹ ניתוחו של גולני הוא ניתוח כמותני מובהק, המתבסס על מפות, דיאגרמות וטבלאות נתונים. גולני הראה כי יישובי בת התפתחו במקרים שבהם יישובי האם רחוקים ממרכז המשבצת שבחזקת תושביהם, וקיים מצב של א-סימטריות ביחס לפיזור אדמותיו של יישוב האם (והמרחק של חלקן גדול במיוחד מכפר האם).³²² האתנוגרף הפלסטיני שכרי עראף המשיך את קו הדיון הזה במחקרו על הכפר הערבי הפלסטיני, תוך מיפוי מדוקדק של כפרי אם ובת ברחבי הארץ.³²³

תהליך הקמת כפר ערבי מכונה בספרות המחקר הגיאוגרפית גם בשם "**התקבעות**", מונח המנוגד לתופעת נוודות, נדידה אנושית (טרנס-הומנס) וניזילות יישובית.³²⁴ גרוסמן גורס כי "היישוב שנוצר בדינמיקה היישובית הערבית היה, לרוב, בלתי מוגדר, מעצם טיבו. היישוב הערבי החדש נחשב למעין סניף,

שהייתה פתוחה בפניהם? ואמנם, גרוסמן לא רואה בנוודים את אויבי התיישבות הקבע, כדרכם של עמירן וקרמון, אלא מתייחס אליהם בתיאורו כתופסי מקום עד להתיישבותם בהשפעת תהליכי פיתוח חיצוניים, והוא אף רואה בהם את קבוצת האוכלוסייה העיקרית בהרחבת ההתיישבות הערבית בשרון במאה ה-19 וה-20 (ראו סעיף 4.11 להלן).

³¹⁹ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 263.

³²⁰ גולני, **נחל עירון**, ג, עמ' 9.

³²¹ **שם**, עמ' 15.

³²² **שם**, עמ' 17.

³²³ עראף, **אל-קריה אל-ערביה**, עמ' 144-162.

³²⁴ השוואה לדיונו של סתי פרנצמן בסוגיה: Frantzman, *Arab Settlement*, pp. 46-49.

שכונה מרוחקת, או יישוב-בת של הכפר שבשטחו הוקם. רק במקרים חריגים הוקם יישוב 'עצמאי', שלא היה תלוי ביישוב-אם כלשהו.³²⁵ כינון יישובים חדשים בשרון יש-מאין בידי אוכלוסיות מהגרים מבחוץ היתה תופעה שולית בפרק הזמן שבנדון. לרוב, הליבה היישובית התרחבה בתהליכים שבהם הקבוצה החברתית שבכפר קיים שלחה שלוחות לנקודות יישוב חדשות, בחסות מצב ביטחוני משופר או נסיבות חברתיות נוחות. לפיכך, אתמקד בתהליך התקבעות של יישובי-בת, כפי שתיארו גרוסמן, שעבודתו נותרה המקיפה והמפותחת ביותר שפורסמה עד-כה להבנת תופעה זו בראייה כלל-ארצית.

כאמור, גרוסמן ואחרים ראו ביישובים הארעיים שהוקמו לצורך עיבוד חקלאי "עוברים (או ניצנים)" שהובילו להתנחלות קבע. לפי מודל זה, ראשיתו של תהליך זה בהקמת מאהלים עונתיים של פלאחים, שחיו בין שבטי הבדואים. היתה זו, במהותה, תופעה מעין-נוודית; אך להבדיל מנדודיהם של השבטים הבדואים, התנועה המרחבית היתה מתרחשת בתחומי משבצת כפר-האם או בשטחי האדמות המתות (המואת) הסמוכים לו. המשותף למרבית תהליכי היציאה מכפר האם הוא קיומו של לחץ כלכלי הגורם לעקור מאדמות הכפר אל שטחי חקלאות מרוחקים ומנותקים ממנו, לעתים בעלי איכות ירודה בהשוואה לאדמת הכפר המקורית. בארץ המזרע, תנועה זו היתה מכוונת לרוב אל "שטחי טרשים בעלי קרקעות רדודות או למטליות קרקע קטנות ומבודדות, שניתן לעבדן באופן כלשהו בין הסלעים".³²⁶ עראף, מצדו, מסכים עם גרוסמן כי "לידתם של הכפרים החדשים לא היתה תוצאה של תכנון מגבוה, וגם לא של תכנון מלמטה, אלא תוצאה של מספר רב של תהליכים". יחד עם זאת, הוא הדגיש את תפקידם האקטיבי של המתיישבים, תוך ניצול ההזדמנויות לשיפור מעמדם הכלכלי, בגין הימצאותם של נכסים רבים יותר הרחק מכפר האם, או קיומם של מקורות הכנסה חדשים כגון גידולי ייצוא במישורים, שפותחו לאחר ההשתלבות בכלכלה העולמית, השיפור באמצעי התחבורה (כבישים, רכבות ותעלת סואץ) וההתיישבות הציונית.³²⁷

בספרו על הכפר הערבי, היטיב גרוסמן להבחין כי "עקורים...היו מרכיב חשוב באוכלוסיית היישובים של שטחי הספר המתרחב. הם היו מועמדים טבעיים להתקבעות כאשר נוצרו התנאים לכך, והיו, ללא ספק, אחד מהאלמנטים העיקריים שתרמו לעיצובה של המערכת היישובית בדורות האחרונים".³²⁸ יחד עם זאת, הוא לא התעמק בנסיבות שבהם הפכו אנשים אלה לעקורים, כלומר תלושים ממקום מגוריהם המקורי. סוגיה זו תודגם לעומקה בסעיף הרביעי של פרק זה.

³²⁵ גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 4.

³²⁶ ש.ם.

³²⁷ עראף, אל-קריה אל-ערביה, עמ' 144-145.

³²⁸ גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 47.

2.1.2 פרדיגמת השקיעה היישובית

נטישת יישובים יוחסה, באופן מסורתי, להתנוונות של המערכת היישובית, עקב מצרף של גורמים טבעיים או אנושיים-אמורפיים כגון מגיפות ומחלות, שינויי אקלים, לוחמה ופשיטות בדואים, או ניוון תרבותי. ביטוי הניכר ביותר של קו הסברי זה הינו תפיסת השקיעה היישובית, אשר מהווה את צדו השני של מטבע התרחבותה של המערכת היישובית באמצעות התקבעות יישובים. נקודת המוצא של תפיסת השקיעה היישובית היא ש"חולשתו המתמשכת של האדם במהלך מאות השנים האחרונות הובילה למגבלות בהתיישבות שניכרות בארץ עד היום."³²⁹

כאמור בפרק הראשון, פרדיגמת השקיעה היישובית משקפת שיח אוריינטליסטי שרווח בתקופת חיבורה ביחס ל"מזרח", בקרב חוקרים ממוצא אירופאי ו/או מערבי. בני המזרח הואשמו בהחרבת ה"ארץ המובטחת". כך למשל, לפי עמירן, מדרונות ההרים "הופשטו מחלק גדול מכיסוי הקרקע שלהם במהלך מאות שנים של עיבוד לקוי (faulty)."³³⁰ שקיעת ההתיישבות בארץ ניכרת במספר הרב של האתרים הנטושים, "הידועים בערבית בשם 'ח'רבה', ואשר נמצאים בכל שלבי הריקבון (decay), החל מכפרירים ובתים לא מיושבים במצבים שונים הטעונים תיקון (dis-repair) וכלה בחורבות ואתרים, שבהם נותרו רק מעט אבנים מפוזרות, יסודות ושם [מקום] שמעידים על קיומו של ישוב בעבר."³³¹ עמירן ראה בח'רבות הרבות שנמצאות ברחבי הארץ ביטוי להתנוונות הנוף התרבותי. גרוסמן ופרנצמן, לעומת זאת, ראו בהן עדות לפעילות פסטורלית וחקלאית עניפה, הרחק מכפרי האם.³³² תופעה זו נתפסת כיום כעדות למחזורי גידול וצמצום באוכלוסיית יושבי הקבע אל מול האוכלוסייה הנוודית.³³³ השקיעה היישובית מתוארת בפעלים בעלי קונוטציות שליליות, המבטאים עמדה נורמטיבית ביקורתית ביחס לתקופה ההיסטורית המתוארת.

כך למשל, עמירן רואה בפלישות הבדואים לארץ הנושבת כאחד המעצבים העיקריים של התפרוסת היישובית בתקופה העת'מאנית. הוא מצביע עליהן כעדות ניצחת ל"מאות שנים של שלטון כושל (misrule) והתדרדרות בביטחון הציבורי."³³⁴ עמירן מצביע, נכונה, כי תקופות של חוסר ביטחון אילצו את

³²⁹ Amiran, "Pattern of Settlement," p. 66.

³³⁰ שם, עמ' 67. כראיה לדבריו, הוא מביא את נופי חקלאות הטרסות הנטושים בהרי יהודה שנהרסו ואדמתם אבדה "בעקבות מאות שנים של נטישה." כיום ידוע שנוף טרסות זה התפתח ברובו בתקופת האסלאמיות: Uri Davidovich et al., "Archaeological Investigations and OSL Dating of Terraces at Ramat Rahel, Israel," *Journal of Field Archaeology* 37.3, 2012, pp. 192-208.

³³¹ Amiran, "Pattern of Settlement," p. 68.

³³² גרוסמן, *הכפר הערבי*, עמ' 40-50; Frantzman, *Arab Settlement*.
³³³ עמירן ניסה לכמת את מספר הח'רבות המיושבות בקביעות ובאופן עונתי, אך נתונו לקוחים במידה רבה ממפות בקנה מידה גדול הוא לא בחן את מצבן בשטח. המתודולוגיה היום עשירה, מורכבת ומדויקת יותר. ראו לדוגמה: Finkelstein, Lederman and Bunimovitz, *Highlands of Many Cultures*, I, pp. 1-129.

³³⁴ Amiran, "Pattern of Settlement," p. 69.

האוכלוסייה להתרכז ביישובים חזקים וברי הגנה, ולנטוש כפרירים ומאחזים.³³⁵ באזורי הספר, לפיכך, אנו מוצאים כפרים גדולים ובעלי שטח אדמה גדול יותר (טובאס, יטא, דורא, אל-סמוע ואל-טיאהריה). רק עם השיפור במצב הביטחוני, התאפשר לפלאחים של כפרים אלה להתפזר באדמות לצרכים חקלאיים.³³⁶ השקפתו של עמירן עוצבה, ככל הנראה, מתוך תפיסת מלחמת המזרע והישימוון, הרואה באורחות חייהם של הנוודים ויושבי הקבע כאלמנטים נפרדים ומנוגדים המצויים במאבק מתמיד, מלחמת סכום אפס.³³⁷ השקפה זו רואה במצב החיים המיושב, החקלאי והמתורבת, את צורת הקיום האנושית המועדפת, ואילו אורח החיים הבדואי-נוודי נתפס בעיניה כברברי, פראי ופרימיטיבי. למעשה, כפי שברור כיום, הן האוכלוסייה המיושבת והן האוכלוסייה הנוודית היו חלק ממערכת יישובית אחת.³³⁸ עמירן, שהיה ללא ספק בעל ידע רב בתולדות הארץ ויישובה, מתעלם, או שלא היה מודע, לתרומתם הרבה של גלי הגירה אלה לעיובי ההתיישבות הכפרית וכינונם של כפרים חדשים. למעשה, גלי הגירה אלה היו מקור האוכלוסייה החיצוני החשוב ביותר בתקופה העת'מאנית לצד ההגירות ממצרים.³³⁹ תפיסתו של עמירן מספקת הסבר סטרוקטורלי כוללני לאי-הקמתם של יישובי בת במצבי מתיחות ביטחונית, אך היא אינה מסבירה את אותם מקרים שבהם אנשים בחרו בכל זאת לצאת מן הכפר, להקים יישובים חדשים, שהיו – בראשיתם לפחות – יישובי פרזות דלילי אוכלוסין ונעדרי בניה צפופה. במיוחד מתקשה תפיסה זו להסביר את הקמתם של יישובי בת במקומות פגיעים מבחינה ביטחונית, למרגלות ההרים ובמישור הפתוח. כאלה היו מרבית כפרי הבת ברמל עתיל, ברמל זיתא ובמורדות המערביים של גבעות דיר אל-עיצון (זימר כיום).³⁴⁰ בעיה נוספת עם גישתו של עמירן היא התיאור של ההתיישבות ככבולה בכבלי חקלאות-הבעל ומשק-הקיום (subsistence farming), בעוד שלמעשה יישובים יכלו להתקיים גם ממסחר ומשירותי-דת (ראו סעיפים 4.5 ו-4.10 להלן). למעשה, הקימו נוודים בתקופה זו יישובים גם מעבר

³³⁵ *Ibid*, p. 70.

³³⁶ שם, עמ' 71-72; השוו לחבקוק, **מבית-השיער לבית-האבן**, 1986; חבקוק, **חיים במערות**, ווליד אל-עמאירה, **דורא וקראהא**, חמ"ד, חמו"ל, 1994. השוו להבחנותיו של פיק ביחס לעבר הירדן: Peake Pasha, *A History of Jordan and its Tribes*, Coral Gables FL, Univ. of Miami Press, 1958, p. 86.

³³⁷ תפיסה זו גובשה לראשונה במאה ה-14 בידי ההיסטוריון הסוציולוג עבד אל-רחמן אבן ח'לדון, **מקדמת אבן ח'לדון**, קהיר, מכתבת ג'זירת אל-ורד, 2010. ביטוייה בספרות העברית הוא אצל אברהם א. רייפנברג, **מלחמת המזרע והישימוון: גלגולי התרבות החקלאית בארץ-ישראל ושכנותיה**, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"י.

³³⁸ See, for example, Xinru Liu, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies," *Journal of World History* 12.2, 2001, pp. 261-292.

³³⁹ שרון, **שבטי הבדוים**, עמ' 3-5; וכן אזכורי מוצא משפחות הכפרים אצל אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין** ואל-נמר, **תאריח'**, כרכים א' וב'.

³⁴⁰ זבידי וע'אנס, **רמל זיתא**, מתארים כפרי בת דלילי אוכלוסין ללא גרעין ברור (**שם**, עמ' 77-113); עומר מתאר את התרחבות במושגי הגישה האורגנית-תהליכית, ההתקבעות היישובית, ששכלל גרוסמן. יחד עם זאת, תיאוריו משקפים אף הם מערכי ישוב פרוזים: עומר, **השינויים הנוף התרבותי במזרח השרון**, עמ' 17-35. מאפיינים אלה משתקפים גם בתיאור הבתים הראשונים שנבנו בבת'אין, ימא וביר אל-סכה, מכפרי ימא, במפת, Tul Keram (D4), 1:40,000, 2nd Edition Provisional, Secret, 24.8.1918.

לקו הצחיחות בעמק הירדן ובצפון הנגב, ישובים שמטה לחמם היה גידול בהמות ומסחר: תושביהם רכשו את מזונם מיושבי הקבע בערים ובכפרים בתמורה לסחורות אחרות כגון חיות, צמר, גבינות ועור.³⁴¹ כיצד נתפס השרון מנקודת המבט הקודרת של עמירן? לשיטתו של האחרון, השרון תחת השליטה הממלוכית והעת'מאנית, מהווה את "הדוגמא יוצאת הדופן ביותר לרגרסיה תרבותית" בכל הארץ.³⁴² הממלוכים, לדידו, הרסו את ערי החוף ואת העורף החקלאי שלהן, הזניחו את מערכות הניקוז ואפשרו לביצות להתרחב באזורי הדיונות החדשות. בחלוף מאות שנים ועם המשך ההתדרדרות בתנאי התברואה והביטחון (חדירת בדואים ומעבר צבאות), נסוגה האוכלוסייה המקומית ממישור החוף לסביבות ההר, והוחלפה במספר רב של "אלמנטים זרים שנסחפו לאזור: תורכמנים, צירקסים, בושנקים, ניגראים ומצורעים-למחצה..." האיכרים שעברו להתגורר בהרים אמנם שמרו על קשר עם אדמותיהם במישור על בסיס עונתי במסגרת מערכת הע'אבאת, אך רק ההתיישבות היהודית היתה מסוגלת לגאול את האזור מייסוריו.³⁴³ תפיסת השקיעה היישובית, אם כן, היא תפיסה היסטוריוגרפית המזהה את הדעיכה הדמוגרפית והתנוונות הנוף עם הכיבוש המוסלמי של הארץ, ואת תחייתה האנושית והחייאת נופיה עם שיבת העם היהודי לארצו. מובן שתחייה זו לוותה גם בהכנסת חידושים טכנולוגיים כגון השקיית שלחין, וב"גאולת קרקעות" שהתבטאה גם בייבוש נרחב של ביצות ובשינוי פני המרחב באזור הנחקר.

קרמון, תלמידו של עמירן, שיכלל את תיזת השקיעה היישובית בהתבסס על המאפיינים הגיאופיסיים של המרחב. כמו עמירן, גם קרמון סבר כי ההתיישבות הערבית הטרומ-מודרנית היתה כבולה במגבלותיה הטכנולוגיות והתרבותיות, ורק ההתיישבות היהודית גאלה אותה ממאפיינים אלה. לדידו, מגבלותיו היישוביות של מערב ומרכז השרון נובעות מאדמתו החולית, שאינה מתאימה ברובה לגידולי בעל, ומקיומם של מקווי מים עומדים היוצרים ביצות. הצטמצמות המרחב היישובי בתקופה העת'מאנית נבעה מהיעדר ביטחון ומרמה טכנולוגית ירודה בהשוואה הן לתקופה הרומית-ביזנטית והן להתיישבות היהודית. עם שקיעת היישוב תחת שלטון האסלאם קרסו תשתיות הניקוז, והחלה התפשטות בלתי נשלטת של היערות, הביצות והחולות על חשבון ארץ-המזרע. שטחים אלו שימשו למרעה מזדמן, אולם לא ניתן היה עוד לעבד אותם.³⁴⁴ הדגש הרב שהושם במחקריהם של עמירן וקרמון על מאפיינים מבניים של הסביבה הטבעית הוביל להצגת התושבים הערביים כגורם פסיבי הנכנע למאפייני הסביבה (להבדיל מקודמיהם בתקופה הרומית והצלבנית, ומיורשיהם הציוניים, שפעלו באופן אקטיבי לעיצובו של

³⁴¹ Gideon M. Kressel and Joseph Ben-David, "The Bedouin Market-Corner Stone for the Founding of Be'er-Sheva: Bedouin Traditions about the Development of the Negev Capital in the Ottoman Period," *Nomadic Peoples* 36/37, 1995, pp. 119-144.

³⁴² Amiran, "Pattern of Settlement," p. 198.

³⁴³ *Ibid.*, pp. 198-201.

³⁴⁴ קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים**, עמ' 23-25.

הנוף לתועלת האדם).³⁴⁵ חשוב להדגיש, כי תפיסה זו לא היתה נחלתם של גיאוגרפים בלבד, אלא היא הונחלה לציבור הרחב בעבודתם של מחנכים ואתנוגרפים כגון שמואל אביצור, יהודה זיו, זאב וילנאי ועמנואל ארצי.³⁴⁶

לסיכום, התפיסה האורגנית משקפת נקודת מבט הרואה את הכפר הערבי כישות מסורתית, טרום-מודרנית, ו"טבעית", העומדת בניגוד לתהליכי פיתוח והתיישבות מערביים, מודרניים ומתוכננים. לתפיסה האורגנית בחקר ה"כפר הערבי" ישנם שני מרכיבים: תיזת השקיעה היישובית, המסבירה את תהליכי הרס היישובים והתנוונות הנוף (הפיזי והתרבותי), ותיזת ההתקבעות היישובית (settlement fixation), שמתארת את התרחבות המערכת היישובית בראי כפרי הבת. כמכלול, מספקת התפיסה האורגנית הסברים תהליכיים, שממזערים את הסוכנות האנושית בתהליך היישובי.

2.2 הסברים אירועיים

הגישה האירועית מספקת הסברים משלימים, ובמקרים מסוימים אף חלופיים, להבנת תהליכי יסוד כפר, כמו גם לתהליכים שהביאו לפיצולם של כפרים, לשגשוגם ואף לחורבנם. הקמת כפרים מוסברת כתוצאה של יוזמה של אישים או קבוצות חברתיות, בעיתות של עודף, שפע וחוסן כלכלי, או כתוצאה מאירועי שבר או זעזוע קונקרטיים במערכת הפוליטית, החברתית והכלכלית המקומית. במישור ההיסטוריוגרפי, הגישה מדגישה את התפקיד שממלאים בני האדם, כסוכנים פעילים, בעיצוב המערכת היישובית, וליישומה נדרשת שיטת מחקר הבנייתית-היסטורית, הבוחנת מקורות נרטיביים-איכותניים. היתרון של הגישה הוא ביכולתה לספק הסבר קונקרטי להקמת נקודות ישוב, אך לשם כך נחוצים לחוקר/ת העוסק/ת בה מקורות מפורטים ואיכותיים בכדי להדגימה ולבססה. הגישה האירועית בולטת מאוד בספרות הכפרים, כמו בכתביהם של שריף כנאענה, מחמד עבד אל-רחים דאוד ואחרים שכתבו על תולדות האזור, כפי שיודגם להלן. התיאורים של ספרות זו הינם הן אטומיסטיים והן פרטיקולריים, קרי – הם בוחנים כל כפר בפני עצמו, וההסברים הניתנים נובעים מתוך המערכת החברתית הנחקרת, מבלי שנעשה ניסיון להבין את ההתיישבות הערבית במרחב כמכלול.

לדוגמא, דאוד ואל-דבאע' מסבירים את הקמת קלקיליה החדשה בחורבן הכפר צופין בשנת 1813 לספירה, עקב סירוב תושביו לשלם מס לשלטונות העת'מאניים.³⁴⁷ אל-מדור מוסר, כי הכפר קאקון נהרס בידי נאפוליון ואבראהים פאשה, במהלך פלישותיהם לפלסטין, והוא נושב מחדש לאחר סכסוך בכפר

³⁴⁵ לעומתו של דבר, המלאריה העיבה גם על ראשוני המתיישבים היהודיים, למשל במושב חדרה. ראו את העדויות בעל-פה שנאספו מראשוני המתיישבים אצל ל.י. [ליובה] שניאורסון, **חדרה: מפי ראשונים**, תל-אביב, עם-עובד, 1963.
³⁴⁶ אביצור, **עם חופי הירקון**, עמ' 127-132; זיו, **השרון**, עמ' 11-18; וילנאי, **נתניה**, עמ' 67-71; עמנואל ארצי, **כפר-סבא באזור** **בעבר ובהווה**, כפר-סבא, הוצאה עצמית, 1978, עמ' 21.
³⁴⁷ אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 273 ועמ' 277-279; דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 71-74.

שויכה הסמוך במלחמות ה"קיס והימן".³⁴⁸ חסן אפנדי עבד אל-רחמן מספר כיצד הכפר עתיל הוקם בידי השיח' מחמד זריק "אל-עתילי", שאיחד שני ישובים או שכונות סמוכות מסביב מקום הפולחן שלו.³⁴⁹ חסין חסן אל-שיח' מוסר, שאוכלוסיית הכפר "כפר אל-דיכ", ליד ההתנחלות פדואל, התחלפה בשנת 1730/1 לספירה לאחר הבסת שיח' הכפר בידי בדואים מערב אל-מסאעיד.³⁵⁰ הכפר סרטה, שכנו, נוסד מחדש בשנת 1111 לה' (1699/1700) בידי ניצול מטבח שערכו תושבי קראוה בני חסאן השכן.³⁵¹ הכפר אל-טירה נוסד בשנת 1776 לספירה, בידי מהגרים מבאקה אל-חטב.³⁵² מרבית אירועים אלו קשורים לתופעה רחבה יותר, זו של סכסוכי הקיס והימן בתקופה העת'מאנית, אך הכותבים לא מציינים זאת בדיונם.

2.3 הסברים היסטוריים-מבניים

לצד ההסברים האורגניים-תהליכיים וההסברים האירועיים, להבנת תמורות ישוביות, קיימת גישה שלישית, היסטורית-מבנית, מבית מדרשם של חוקרי האימפריה העת'מאנית. גישה זו מתעלה בשיטתיות שלה ובהקשריה הרחבים על התיאור האטומיסטי-אירועי של ספרי הכפרים. היא מאירה תהליכים היסטוריים ומצביעה על מורכבות המנהל העת'מאני בהקשר של יחסי מרכז-פריפריה, אולם היא מתבוננת במרחב בעיקר מנקודת המבט השלטונית, על סמך מקורות אימפריאליים, והיא מחמיצה את הדינמיקה ההתיישבותית מלמטה, שעדים לה השרידים הארכיאולוגיים והמסורת המקומית כאחד.

פירותיה של גישה זו ניכרים במיוחד בדיון בחורבן יישובים. כנגד תופעת הקמת יישובים והתקבעותם, שניצבה במוקד המחקר הגיאוגרפי, עומדת התופעה האוניברסלית של נטישת כפרים וחורבנם, שאינה ייחודית לאזור המחקר. אם להשתמש בטרמינולוגיה המקומית, שהוסברה בסעיף הראשון, כפר מיושב (קריה עאמרה) הופך לכפר נטוש (קריה מנדת'יה) עקב פעולת הרס (ח'ראב, דמאר) או נטישה (אנדת'אר). לרוב, חורבן יישובים מתרחש כאשר חלה תמורה לרעה ברקע חברתי, הכלכלי, הפוליטי, הביטחוני או הסביבתי שאפשר את קיומו של הכפר. במצב זה, אוכלוסיית הקבע המתגוררת במקום יורדת לאפס (בגין תמותה או מעבר מגורים). במישור המנהלתי-חברתי, מעמד ה"קריה" משתנה לח'רבה או למזרעה (תוך שינוי טבע המגורים באתר ממגורי קבע למגורים ארעיים). כתוצר לוואי, משתנה לרוב גם מערך השדות והבעלות עליהן, ובמקרים רבים משבצת המזרעה מסופחת לכפרים סמוכים. הסיבות לנטישת כפרים מגוונות, ונכללים בהן גורמים כגון סכסוכים פנימיים, פגעי טבע, מחלות והיבטים כלכליים כגון מיסוי-יתר, מכסים או מחירי שוק בלתי-רווחיים (במקרה של גידולי ייצוא).

³⁴⁸ אל-מדור, קאקון, עמ' 13-15.

³⁴⁹ עבד אל-רחמן, עתיל, עמ' 23.

³⁵⁰ אל-שיח', אערף וטנכ, עמ' 40-42.

³⁵¹ שם, עמ' 47.

³⁵² אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 30-31.

פלישות זרות ומסעות עונשין של השלטונות גרמו אף הם להרס של כפרים ונטישתם. התנגשויות ומאבקים בין כוחות פוליטיים יריבים הביאו להרס בתים, להרג תושבים ולפגיעה בבסיס הקיום (החקלאי בעיקרו) של הכפר על ידי כריתת עצי הפרי ושריפת יבוליו. לדוגמא, מקורות ראשוניים מעידים על הנזק למרחב הכפרי במהלך מלחמתם של ט'אהר אל-עמר ובעל בריתו, עלי בכ אבו אל-ד'הב במנהיגי שכם בשנת 1771/2 לספירה.³⁵³ סוג אחר של חורבן כפר, מאופיין בתחלופת אוכלוסייה, תוך המשך מגורים בו ומתן מראית עין של יציבות יישובית. תחלופת אוכלוסייה, מלאה או חלקית, הובילה לדחיקת תושבים לאזורי ספר דלילי אוכלוסין בשולי הליבה היישובית ולהרחבתה.³⁵⁴ נרטיבים אלה תוארו עד כה במחקר באופן אגבי, כחלק מהדיון בסוגיות אחרות שהעסיקו את החוקרים.

אהוד טולידאנו חקר את המאפיינים הדמוגרפיים והגיאוגרפיים של ההתיישבות בסנג'ק ירושלים במאה ה-16.³⁵⁵ נקודת המוצא של טולידאנו היא המערך המנהלי-פיסקלי העתימאני, כפי שהוא ניכר בדפתר-י מפצל. טולידאנו בחן את הפריסה המרחבית של יחידות המס העתימאניות (קריה ומזרעה) ואת השינויים שחלו בינן לאורך ציר הזמן. הוא הצביע על הזיקות בין הקריות והמזרעות וכן ניסה להסביר מעברי אוכלוסין לאור גורמים קונקרטיים, כגון נטל מיסים ומעברי אוכלוסין כפויים (*Sürgün*).³⁵⁶ בהתייחס לתפיסה הדיכוטומית של מלחמת המזרע והישימון, טולידאנו הראה, כי חלק מהכפרים בספר ננטשו עקב חוסר יציבות אקלימית וחדירת בדואים. יחד עם זאת, שבטי הבדואים שילמו מיסים לשלטון העתימאני וחלקם אף עסקו בחקלאות ומסחר עם העיר.³⁵⁷

ההיסטוריונית איימי סינגר הראתה בהסתמך על מקורות עתימאניים-אימפריאליים, וכן על רשומות בתי הדין השרעיים (סג'ילאת), כי בעיתות של יציבות, השלטונות העתימאניים ניסו, ולרוב הצליחו, למנוע מעברי אוכלוסייה. פיתוח ההתיישבות הכפרית, יישוב כפרים נטושים ועיבוד שטחים חקלאיים חדשים נחשבו הכרחיים לשגשוג הממלכה העותמאנית. לעומת זאת, בעיתות מלחמה ומשבר חלק מהאוכלוסייה המקומית נטש את בתיו בכדי לברוח מסכנה, ובחלוף המשבר היה על השלטונות להפריד כוחות בין הצדדים הניצים.³⁵⁸

³⁵³ נוסח הכרוניקה של אבראהים אל-דנפי, מזכירו השומרוני של טוקאן, אצל יצחק בן-צבי, **השומרונים**, עמ' 220-234; גרוסמן, "התפתחות ונסיגה", עמ' 323. כוחות ט'אהר אל-עמר הרסו בעזרת תושבי עקרבא את הכפרים עורתא, עסכר, בלאטה, רוג'יב, אודלא וחוארה. זוהי דוגמא מפורשת להרס כפרים בידי שכניהם בזמן המלחמות של קיס וימן. הפגיעה בכפרים אלו קשורה אולי ליישובם בידי שבטי אל-דויכאת החברוניים – בין אם כבר היו יושביהם והיו נאמנים לטוקאן, ובין אם התיישבותם בהם היא תוצאה של החרבתם בידי ט'אהר אל-עמר. ייחוס החרבת הכפר סוסיא לתושבי עקרבא רומזת כי מדובר בכפר נוסף שנהרס במסגרת מסע ט'אהר אל-עמר. (ראיון עם מחמד ברכאת, ברוקין, 2 במרץ 2018; ראיון עם זיאד דרויש עלי-אחמד, כפר אל-דיכ – 7 במרץ 2019; ראיון עם אסמאעיל חסין א'אל מוסא, דיר בלוט, 28 בינואר 2020).

³⁵⁴ דוד גרוסמן, "תהליכי התפתחות ונסיגה", עמ' 303-389.

³⁵⁵ Toledano, "The Sanjaq of Jerusalem," pp. 279-319.

³⁵⁶ *Ibid*, p. 313 n. 21.

³⁵⁷ *Ibid*, pp. 316-317.

³⁵⁸ Amy Singer, "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine," *New Perspectives on Turkey* 8, 1992, pp. 49-65 (*ibid*, pp. 55-57).

ההיסטוריון הפלסטיני בשארה דומאני בחן את תהליכי יצירת המערכת הכלכלית-חברתית של הר שכם במחצית השנייה של המאה ה-19. תהליכי הפיתוח היישובי בהר שכם קשורים לגיבושו של ההר כמרחב פוליטי, בידי משפחות הסוחרים הגדולות והשיחיים הכפריים, בחסות השלטון העת'מאני הביזורי שאפיין את התקופה. עבודתו של דומאני כוללת אזכורים והתייחסויות אגביים לכפרים, מבלי שהמערכת היישובית תהיה מושא לדיון בפני עצמה.³⁵⁹

האתנוגרף הפלסטיני שכרי עראף, הציע הסברים מעין-היסטוריים לתמורות יישוביות. הוא רואה בשלטון המרכזי ובשלטון המקומי גורמים מרכזיים בפיתוח המרחב הכפרי בתקופת מאבקי הקיס והימן, והוא סיכם זאת במשוואה "שלטון חזק – פיתוח הכפרים בכל מקום, היעדר שלטון [מרכזי] וההידרשות לשליטים מקומיים להבטחת הביטחון – קפיאת ההתפתחות (תקלץ אל-תטור)". לצד הגורמים החברתיים והגיאוגרפיים המיוחדים לכל כפר, עראף מדגיש את חשיבות הגורם הבטחוני להתפתחות הכפרים: "לגורם הביטחון היתה השפעה רבה על גידול או פחות במספר הכפרים. כמו כן הגיוס באמפריה העת'מאנית הוביל להפחתת מספר התושבים בחלק מהכפרים, או לנטישתה לפעמים עקב המיסים הקולקטיביים [אן] מס ה"ח'אוה" שכפו קבוצות חזקות על החלשות מהן". לאמיתו של דבר, הסבריו של עראף הם הסברים מבניים, שאינם נוגעים לדוגמא מסוימת.³⁶⁰

2.4 גישה אינטגרטיבית

לכל אחת משלוש הגישות שתיארתי להלן חסרונותיה הייחודיים. הגישה הראשונה, האורגנית, מבוססת על הנחות מוצא בעייתיות, ומתודולוגיה לא מספיק מבוססת מבחינה אמפירית. הגישה השנייה, האירועית, היא גישה אטומיסטית המתמקדת במקרה הבודד, ובמאפייניו המיוחדים, מבלי להתייחס למאפיינים הטופוגרפיים-גיאוגרפיים של המרחב, ולדפוסים חברתיים של התפתחות הכפר הערבי ובנותיו. הגישה השלישית מבית מדרשם של חוקרי האימפריה העת'מאנית, מאירה תהליכים היסטוריים ומצביעה על מעורבות המנהל העת'מאני, אך היא מחמיצה את הדינמיקה ההתיישבותית מלמטה, שלא השתמרה בתיעוד הרשמי. מלבד זאת, משותפת לשלוש הגישות נטייה להתעלמות מקורפוזי מקורות חשובים, ולא להביא בחשבון תובנות חדשות בחקר חברות מזרח תיכוניות. דבר זה מתבטא בשימור תפיסות כגון המודל הסגמנטרי של החברה הערבית, תפיסות היסטוריוגרפיות כגון "מלחמת המזרע והשימון" או שימוש בקטגוריות אנליטיות כגון "מצרים" ו"בדואים" להסברת תמורות בהתיישבות, למרות כוחן ההסברי החלש (ראו סעיפים 4.10 ו-4.11 להלן).

³⁵⁹ Doumani, *Rediscovering Palestine*.

³⁶⁰ כל הציטוטים אצל עראף, אל-קריה אל-ערביה, עמ' 146.

כדי לנסות ולהתגבר על החולשות האינהרנטיות של שלוש הגישות גם יחד, בחרתי לאמץ בעבודה הנוכחית גישה אינטגרטיבית, היסטורית הבנייתית, שתבקש להציג תמונה הוליסטית ושלמה ככל הניתן של ההתיישבות במרחב בתקופה הנחקרת (מראשית המאה ה-18 ועד ראשית המאה ה-20). גישה אינטגרטיבית זו תבקש לתקן חלק מהנחות המוצא השגויות שהנחו את מחקריהם של קודמיי, כמו למשל, פרדיגמת השקיעה היישובית, או ההנחה בדבר הנתק והמתח שבין המזרע לשימון. ברובד המקורות, אתבסס על מירב המקורות הזמינים - הן המקורות החיצוניים (ספרות הנוסעים ומפות), הן המשארים הפיזיים של ההתיישבות הערבית, הן המקורות העצמאיים (בכתב ובעל-פה) של החברה הנחקרת והן תעודות עת'מאניות-אימפריאליות. במישור המתודולוגי, אִמְנַע מהסברים מכלילים, ואתייחס למלוא המרכיבים של המערכת היישובית, כגון האוכלוסיות יושבות הקבע, הנוודיות-למחצה והנוודיות. בהתאם לכך, אתייחס לקשת רחבה ככל האפשר של נקודות יישוב – הן כאלו שנכללו במפקדים ובמפות הרשמיות, והן כאלו שלא.³⁶¹ גישה זו תאפשר לי להסביר את תהליכי ההתיישבות במרחב הנחקר מנקודת מבטה של החברה הנחקרת, לאור זיקותיה לסביבה הטבעית, למערכת השלטונית, ולתהליכים חברתיים וכלכליים שהתחוללו בה. גישה זו תאפשר לי לבחון מהו ההסבר הטוב ביותר להקמתו/השתנותו/דעיכתו של ישוב בזמן ומקום נתונים, ומתוך כך – להציע את התמונה המפורטת והשלמה ביותר של דינמיקת ההתיישבות במרחב הנחקר שהוצגה עד כה במחקר.

בעקבות גרוסמן, נקודת המוצא לניתוח שיוצג להלן היא השוואה בין התפרוסת היישובית המתוארת בדפטר-י מפצל של 1005 לה' (1596/7 לספירה) ובין התפרוסת היישובית המוכרת משנת 1288 לה' // 1871 לספירה.³⁶² השוואה זו חושפת כפרים שנעזבו וכפרים אחרים שנוסדו. קורפוס הידע המקומי של התושבים באזור כולל מסורות מפורטות – המקובלות על רוב התושבים – בדבר הנסיבות לעזיבת או ייסוד אותם הכפרים. תהליכים אלו התבטאו, מטבע הדברים, במעברי אוכלוסייה ממקום למקום, שהדים להם משתמרים בדמות מסורות גאולוגיות המסבירות את מוצאם של כפרים ושל משפחות. קורפוס המסורות מבטא את הזיכרון הקולקטיבי המקומי, שהינו השתקפות של היסטוריה אמית של ההתיישבות הערבית מנקודת מבטם של הכפריים עצמם. כתוצר טקסטואלי, המסורות שרשמתי ותיעדתי מפיהם של המרואיינים מבטאות את נקודת המבט של "מנצחים" שירשו כפר או השתלטו עליו, או של "מובסים" שנאלצו לנטוש את כפריהם ולהגר. לאלו כמו לאלו יש כמובן "אגידות" פוליטיות וחברתיות, ואין ספק כי הנראטיבים ההיסטוריים שהם מספקים משועבדים לצרכים שונים. עם זאת, באמצעות הצלבת עדויות

³⁶¹ כאמור, קרמון ועמירן ראו בהתיישבות הקבע את המרכיב היחיד של המערכת היישובית, ואת מספר כפרי הקבע כמדד הממשי היחיד לעוצמתה. עבודה זו, ובהתאם להבנה המשופרת של יחסי הגומלין בין יושבי קבע לנוודים במחקר מאז כתבו קרמון ועמירן, רואה בכל צורות הקיום במרחב כמרכיבים אינטגרליים של מערכת יישובית אחת, שדפוסי הקיום בה משתנים לפי מקום ועונות השנה.

³⁶² גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 13.

אלו עם אלו, ובייחוד עם מקורות חיצוניים, ניתן בכל זאת לחלץ מנראטיבים אלו מידע היסטורי אמין ולעגנו בקונטקסט המאפשר להבין את ההתרחשות.³⁶³

כמסגרת כרונולוגית למסגור הנרטיב ההיסטורי תשמש אותי ה**כרוניקה של אל-נמר**, שעיקר עניינה הוא בפוליטיקה הגבוהה של משפחות האליטה בהר שכם, היריבויות שלהם בינם לבין עצמם ויחסיהם עם השלטונות העת'מאניים. בתוך תיאוריו, ניתן למצוא, כפי שיודגם להלן, התייחסויות למעברי אוכלוסין, לייסודם ולחורבנם של כפרים.³⁶⁴ המקור השני שעליו אתבסס הוא ספרו של מחמד עבד אל-רחים דאוד על **תולדות קלקיליה ושבטיה**.³⁶⁵ דאוד מגדיר את הכפר כמרחב חברתי פתוח. בניגוד למרבית ספרי הכפרים, דאוד לא הגביל את עצמו לתיאור קורות ישוב אחד, אלא הוא התחקה אחר קורות הליניאגי בכפרים שונים כחלק מאותו מרחב חברתי המבוסס על קשרי שארות, חיתון ושכנות. כמו כן, הוא אינו בורר בין העדויות השונות, אלא מביא אותן מפי אמרן, תוך ניסיון לברר אותן לפי הגנאולוגיות הערביות הקדומות, שאמינותן ההיסטורית מוטלת בספק. התיאור כולל ויניאטות של אירועים ומעברי אוכלוסין הקשורים בהם, והם מוסברים בעיקרם כתוצאה של סכסוכים בין חמולות בכפרים השונים. מקור נוסף, משלים בטבעו, הינו האנציקלופדיה "**בלאדנא פלסטין**" של אל-דבאע', ובה התייחסויות לדמויות, אירועים ומשפחות בכפרי הארץ השונים. לצד אלו אסתייע בסקירות הכפרים של הש"י, תעודות מקומיות ומסורות של החברה המקומית. בסעיף זה אפעל לפי אמות המידה להערכת המקורות שהוגדרו בפרק הקודם: אזהה את הגרעין ההיסטורי ביסוד המסורות, ואפרשו לאור נקודות הסכמה בינו לבין מקורות בני התקופה. בנקודה זו סיימנו את סעיפי המבוא של הפרק. הסעיף הבא מציג, בקצרה, את המערכת היישובית במאות ה-16 וה-17, כרקע להבנת התמורות היישוביות שבאו לביטוי החל משנת 1700, המהווה עבורנו את נקודת המוצא למחקר הנוכחי. לאחר מכן, בסעיף הרביעי, אדון בשיטתיות באירועים ובתהליכים שהובילו להתרחבות הליבה היישובית מערבה, ממורדות ההר אל השרון. לצד הדיון במקרי בוחן קונקרטים, אתייחס לתפקיד שיח' הנאחיה, כגורם מפתח במארג הכוח החברתי-כלכלי המקומי, בעיצוב התפרוסת היישובית. כמו כן, אתייחס לארבע סוגיות עקרוניות, שזכו להדגשת יתר במחקרים הקודמים: תהליכי התקבעות יישובית באזור המחקר (4.8), השפעתם של חסמים אקולוגיים, כגון ביצות ומגפות, על ההתיישבות (4.9), ותפקידם של יסודות "זרים", חיצוניים לכאורה, בפיתוח המערכת היישובית: מהגרים ממצרים (4.10) ונוודים (4.11). אבקש להראות כי תמונת הגורמים שהובילו לתמורות היישוביות באזור הנחקר היתה עשירה ומורכבת לעין שיעור ממה שהוצג עד כה במחקר.

³⁶³ ראו סעיף "אמות מידה לביקורת המקורות" (4.1) בפרק הראשון של העבודה. גישה דומה נקט קלינטון ביילי לשם שחזור תולדות הנוכחות הבדואית בנגב במאה ה-19 מתוך מקורות אורליים: Clinton Bailey, "The Negev in the Nineteenth Century: Reconstructing History from Bedouin Oral Traditions," *Asian and African Studies* 14, 1980, pp. 35-80 (*ibid*, pp. 35-39).

³⁶⁴ אל-נמר, תאריח', כרך א'.

³⁶⁵ דאוד, אל-ג'והרה.

3. המערכת היישובית במאות ה-16 וה-17

הכרת תפוסת הישוב הערבי באזור המחקר במאות ה-16 וה-17 הכרחית להבנת תהליכי הפיתוח והצמיחה היישובית שתרחושו במאות ה-18 ואילך, קרי בתקופת דיונונו. למרבה הצער, ידיעתנו על ההתיישבות במאה ה-17 מקוטעות ביותר. בידינו מידע על תפוסת הישובים במפקדי המס העת'מאנים (אלו של הר שכם פורסמו רק בחלקם) וידיעות בודדות על המצב הביטחוני והפוליטי מתארות את ניסיון השלטונות לאבטח את הדרך הראשית (אל-טריק אל-סלטאני).³⁶⁶ ברם, ידוע כי ליבת ההתיישבות היתה באזור ההררי. באזור ההר היו כפרי הכס (המרכז השלטוני) של נאחיות ג'מאעין, בני צעב, ואדי אל-שעיר ואל-שעראויה (אשר יידונו בפרק הבא) ובו התקיימו מרבית הישובים. גרוסמן מציין אזור זה כבעל יציבות ישובית מיוחדת, אותה הוא קושר ביציבות ההנהגה המקומית של הג'ויסים.³⁶⁷

המישור הפורה שלמרגלות ההרים היה בעל חשיבות אימפריאלית, בהיותו ציר התנועה הראשי בין סוריה למצרים (אל-טריק אל-סלטאני – דרך המלך),³⁶⁸ ולפיכך ההתיישבות באתרי החניה שלאורכו לא חדלה (הגם אם הופרעה לעתים). בשנת 1597 תועדה בדפתרים שורת יישובים בשולי ההרים ובמזרח השרון כגון דיר עֶסְפִין (ליד אל-טירה), כֶּפֶר סאבא,³⁶⁹ בְּרִיכִי (ליד קלקיליה), סְרָאקָה (ליד כפר סבא),³⁷⁰ ג'ילג'וליה, קלקיליה וצופין (כיום, פרוור של קלקיליה) (ראו מפה 6). למרות שמרביתן של נקודות ישוב אלה ננטשו במרוצת המאה ה-17 וראשית ה-18, קלנסוה, ג'ילג'וליה וקאקון נותרו תחנות מרכזיות על אל-טריק אל-

³⁶⁶ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 125-141; Heyd, *Documents*, pp.96-99; Andrew Petersen and Tony Padgett, "Qal'at Ras al-'Ayn: a Sixteenth-century Ottoman Fortress," *Levant* 30.1, 1998, pp. 97-112.

בידי עותק של **דפתר-י תחריר לואא' נאבלס משנת 955 לה'** (1548 לספירה), שבו נזכרות מזרעות השייכות הן לכפרי המישור והן לכפרי ההר, אך תרגום וניתוח מלא שלו חורג מגדריה של עבודה זו: Tdt.296, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (Istanbul). גם בדפתר-י מפצל שנת 1005 לה' של לואא' נאבלס נכללו מזרעות, אך הנתונים הנוגעים לשמותיהם, גבולותיהם, ערכם הכלכלי והחזקה שלהם לא התפרסמו עד כה.

³⁶⁷ David Grossman, "Spatial Analysis of Historical Migrations in Samaria," *GeoJournal* 9.4, 1984, pp. 393-406 (*ibid*, p. 399).

³⁶⁸ אין הכוונה, מטבע הדברים, ל"דרך המלך" המקראית שעברה בעבר-הירדן.
³⁶⁹ לתולדות ההתיישבות הקדומה בכפר סאבא וסביבותיה ראו איתן אילון, "כפר סבא הקדומה ממצאים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים," בתוך: דן גלעדי (עורך), **ימי כפר-סבא: הכפר שהיה לעיר**, ירושלים, אריאל, 2011, עמ' 345-373. נוסעים מוסלמים עברו בכפר בשנת 1126 לה' / 1714 לספירה ובשנת 1143 לה' / 1731 לספירה (עבד אל-רחמן מחמד מעירבי ועבד אל-ראוף ח'ירוש, **אל-ח'טרה אל-ת'אניה אל-אנסייה לל-רוצ'ה אל-ד'אתיה אל-קדסיה לל-שיח' מצטפא בן כמאל אל-דין בן עלי אל-בכרי אל-צדיקי ת1163 ה' / 1759 מ**, ראמאללה, ג'אעמת אל-קדס אל-מפתוחה, 2015, עמ' 57 ומצטפא אסעד אל-לקימי, **תהז'יב מואנח אל-אנס ברחלתי לואדי אל-קדס**, ריאץ' עבד אל-חמיד מראד (מהדיר), דמשק, ווארת אל-ת'קאפה, אל-היאה אל-עאמה אל-סוריה לל-כתאב, 2012, עמ' 237). ככל הנראה, הכפר ניטש בהמשך והוא נעדר ממפת ז'יקוטן. הוא נושב מחדש רק בראשית המאה ה-19: הכפר נזכר בשנת 1818 לספירה, בהסכם סולחה שכרת מתסלם יפו, מחמד אע'יא אבו נבות, בין משפחות יריבות בכפר (מחמוד ז'יבוק, **מדינת אל-ברתקאל יאפא: חצ'ארה ומג'תמע 1700 - 1840**, בירות, מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, 2018, עמ' 146). מייסדי הכפר הם מהגרים ממשפחת אל-ולוילי מקטרה (ליד גדרה), משפחת ג'יבר מברקא (נפת שכם), משפחת בדיר מדורא ומשפחת ערבאס מסלפית, שנאחו בח'רבה הנטושה והרחיבו את תחומם מערבה לתוך יער האלוניים (ע'אבת כפר סאבא); כנאענה, **כפר סאבא**, עמ' 6-8 ו-עמ' 64).

³⁷⁰ יישוב שהתפתח מסביב למקאם אל-נבי יאמין, אשר נבנה בתקופה הממלוכית מדרום-מזרח לכפר סאבא. במקום נמצא מקאם שני הקרוי על שם "אל-נבי סראקה." "הכפר נזכר בתעודת מינוי משגיח למקאם סידנא עלי בשנת 1081 לה' / 1671 לספירה (סאמח' זכריא עלאונה ושות', **סג'לאת מחכמת אל-קדס אל-שרעיה אל-ע'ת'מאניה סג'ל (173) – (1081) – 1083 ה' / 1670 – 1672 מ**), ראמאללה, ג'אעמת אל-קדס אל-מפתוחה, 2017, כרך א', עמ' 169-170; שני המקאמאט (אך לא היישוב) נזכרים בתיאורי מסע משנת 1126 לה' / 1714 לספירה ושנת 1143 לה' / 1731 לספירה (מעירבי וח'ירוש, **אל-ח'טרה אל-ת'אניה**, עמ' 57; אל-לקימי, **מואנח אל-אנס**, עמ' 237-239). בטאפו העת'מאני והבריטי, שמר סראקה מעמדו הפיסקלי-מנהלי ככפר למרות שננטש. ראו אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 6; כנאענה, **כפר סאבא**, עמ' 8-43; ארצי, **כפר-סבא**, עמ' 35-36; עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 37-39; אילון, "כפר סבא," עמ' 350 ועמ' 365-371.

סלטאני.³⁷¹ מערבה משם, מעבר למרזבה ועד לחוף הים התיכון, השתרע אזור מיוער וביצתי בחלקו, מיושב בדלילות, שבו נדדו שבטים כגון ערב אל-גימאסין (בסביבות עמק חפר ונהר הירקון), ערב אל-ג'ראמנה (ליד ראש העין), ערב אל-סואלמה (ליד רמת השרון), ערב אל-חוארתי (טרה-באי) ועוד.³⁷² לאורך החופים שייטו שודדי ים אירופאים, שהטילו את חיטטתם על התושבים.³⁷³ אף על פי כן, אזור זה שימש ברובו למרעה ולעיבוד עונתיים של תושבי ההר, וחולק ביניהם (ראו פרק ג'). נקודת יישוב מבודדת, אל-חרם (ארסוף), נוף ים ליד הרצליה (פיתוח) נותרה מיושבת עקב חשיבותו הדתית והמסחרית של המקום כאתר עלייה לרגל בעל הקדשים נרחבים.³⁷⁴ כמו כן, במאה ה-18 התפתחה אם ח'אלד (כיום במרכז נתניה) כתחנת דרכים חשובה בין יפו הגדלה ועכו המתפתחת לאורך ציר החוף (ראו מפה 7).³⁷⁵

אדמות המישור, אזור השרון, לא היו מיושבות דרך-קבע, אך תושבי כפרי ההר המשיכו בכל זאת לקיים בהן פעילות חקלאית בתחומי השפעה או חזקה שהיו להם. למשל, כפרי הבת של חגיה, אגיליל (גלילות) ואל-שיח' מונס (רמת אביב), הוקמו באדמות וקף סידנא עלי, אזור שעליו היו אחראים השיחיים של משפחת אל-ג'יוסי שישבו בחגיה, ערב נפילת משיחית שביטה בשנת 1713 לספירה, בנסיבות שיוסברו להלן (סעיף 4.3).³⁷⁶ כפרי-הבת של באקה אל-חטב: צופין, קלקיליה ואל-טירה, שומרים אף הם על רצף

³⁷¹ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 165, p.195 and pp. 199-201; Pringle, *Red Tower*, pp. 41-58; Andrew Petersen, "Jaljuliyā: A Village on the Cairo-Damascus Road," *Levant* 29.1, 1997, pp. 95-114;

שהאב אל-דין אבי עבדאללה יאקות בן עבדאללה אל-חמוי אל-רומי אל-בעידאדי, **מעגים אל-בלדאן**, בירות, דאר צאדר, 1977, עמ' 392; גרין, **תיאור**, 5, עמ' 241-245 ועמ' 257

³⁷² וון-אופנהיים, **אל-בדו**, ב, עמ' 84-89 ועמ' 101-94. במפקד 1596 נמנו באזור המחקר 15 קבוצות נוודיות, רובן המוחלט (14) בתחומי נאחית קאקון. מבין אלו, רק התרכמאנים והגימאסין מזוהים כיום. Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 137-141

³⁷³ אמנון כהן, "מגמות והתפתחויות ביחוף עתלית' במאה הי"ח", **קתדרה** 39, 1986, עמ' 71-78; יזבק, **יאפא**, עמ' 11-13.
³⁷⁴ הכפר נזכר בשנת 1655 בשם "נזלת אל-סיד עלי בן עליל" (מחמד עדנאן אל-בח'ית, **סג'ל מחכמת אל-קדס אל-שרעיה 150 (20) ד'י אל-קעדה 1054 – 19 ד'י אל-חג'ה 1065 ה' [כך] / 2 / 10 / 1654 – 10 / 20 / 1655**, עמאן, אל-ג'יאמעה אל-ארדניה, 2010, עמ' 142). מרבית המשפחות המתועדות בכפר הן ממוצא מצרי ובאדמותיו חיו נוודים שמרביתם באו מדרום לאזור המחקר (מבאר שבע, סיני ומצרים). הנוכחות המצרית מוסברת בחלקה בתפקידה של אל-חרם כתחנת מסחר חופית, ודומיננטיות מצרית מקבילה קיימת גם במעגן החשוב באל-טנטורה (תולדה של רשתות מסחר ימיות). השווי ליחיא מחמוד אל-יחיא, **אל-טנטורה: קריה דמרה אל-אחתאל אל-צהיוני**, דמשק, דאר אל-שג'רה לל-נשר ואל-תזויע, 1997, עמ' 23-93 (משפחות אל-טנטורה). לתולדות הכפר ראו צרפתי ושות' (עורכים), **זוכרות את אחרם (סידנא עלי)**, חמ"ד, זוכרות, 2004; רשא אבו זיתון, "קרית אל-חרם סידנא עלי", **אוראק מן אל-תאריח' אל-שפוי – קרא פלסטיניה מהג'רה**, 1, 2009, עמ' 6-33; לתולדות מקום סידנא עלי ראו:

Hana Taragan, "The Tomb of Sayyidnā 'Alī in Arṣūf: The Story of a Holy Place," *Journal of the Royal Asiatic Society* 14.2, 2004, pp. 83-102.

³⁷⁵ אם ח'אלד היתה מיושבת בתקופות ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והממלוכית. מקובל לזהות את האתר עם מצודת רוג'ר הלומברדי הנזכרת בשטרות קניין צלבניים מהמאה ה-12 לספירה, אך בחפירות לא נתגלו ממצאים המתוארכים לתקופה הצלבנית, ותקופת הקמתה של המצודה, לפיכך, אינה ידועה (75-73, Pringle, *Red Tower*); פורת, דר ואפלבוים, **קדמוניות עמק חפר**, עמ' 237-242; ערוזי עד, "נתניה, שכונת בן עמי", **חדשות ארכיאולוגיות** 121, 2009; דוראר מסארווה, "נתניה, שכונת בן עמי", **חדשות ארכיאולוגיות** 126, 2014). אם ח'אלד נזכרת לראשונה בשמה כאתר התיישבותם המקורי של שבטי אל-מסאעיד בכפר אל-דיכ, בשנות ה-30 של המאה ה-18 – ראו: אל-שיח', **אערף וטנכ**, עמ' 42; "אל-אמיר עבד אל-רחמן בן ח'ליל בן ברכאת אל-מסעודי", אתר **אל-נסאבון**, 3.10.2010. <https://www.alnssabon.com/34877-post1.html>; גולני מציין כי משפחת אל-גיבאלי מג'אלוד התיישבה בראשית המאה ה-19 באם ח'אלד, בטרם עברה להתיישב ליד מכריה מג'אלוד באל-טיבה אל-תחתא (גולני, **טייבה** עמ' 146); לתיאור אזכוריה כנקודת חנייה עבור כוחות עתימאניים ראו אבראהים אל-עורה, **תאריח' ולאת סלימאן באשא אל-עאדל**, צידא, דאר אל-מח'לף, 1936, עמ' 267, עמ' 421-424 ועמ' 548 וכן וילנאי, **נתניה**, עמ' 61-66.

³⁷⁶ בשנת 1122 לה' / 1710 לסה"נ הנוסע המוסלמי אל-בכרי אל-צדיקי, שביקש לעלות לרגל למסגד אל-חרם סידנא עלי, נדרש לבקש את ברכת הדרך מהשיח' מקלד אל-ג'יוסי שישב בחגיה ולקבל ממנו כתב ערובה לקיום המסע (מובאה מתוך יומן המסע מצוטט אצל אל-דבאע', **בלאדנא פלסטיין**, ב', 2, עמ' 374). אל-בכרי אל-צדיקי שב וביקש בחגיה רשות לעלות לרגל לאל-חרם בשנת 1126 לה' / 1714 לספירה: עבד אל-רחמן מחמד אל-מעירי ועבד אל-ראוף ח'ריוש, **אל-ח'טרה אל-ת'אניה אל-אנסייה לל-**

טריטוריאלי באדמות שהיו בחזקת כפר-האם.³⁷⁷ יחד עם זאת, אלו לא היו הכפרים היחידים שהיו להם אדמות במישור, עדויות קרטוגרפיות, טופונימיות ומסמכי רכישה מלמדות כי במחצית המאה ה-19, המרזבה המזרחית, היא העמק הרחב למרגלות ההרים, היה מחולק ל"מִנְאָקֵע" (מקומות חניה) רבים שהשתייכו לכפרים רחוקים בהרים.³⁷⁸ אדמות אלה היו פוריות במיוחד וקרובות יותר לליבה היישובית הקיימת, ולפיכך סביר להניח שהן היו בעיבוד מתמשך כבר קודם לכן, והתקיים בהן תְּעִיב (ישיבה עונתית לצרכי חקלאות ומרעה). זהו, אם כן, "לוח המשחק" שהנחה את התרחבות המערכת היישובית בשרון לנוכח אירועים קונקרטיים שיפורטו לעיל.

במחצית השנייה של המאה ה-17 פרצו בהר שכם, כמו גם בחבלים אחרים של בלאד אל-שאם, מלחמות אחים ומרידות. חוסר הביטחון משני צידי הירדן גרם לשלטונות העת'מאניים ליזום סורגון (Sürgün), העברות אוכלוסיה כפויות, שיש להבין אותן לאור המדיניות העת'מאנית המתועדת במרחבים אחרים כגון אנטוליה והבלקן.³⁷⁹ בשנת 1068 לה' (1668 לספירה) יושבו בהר שכם שבטים "יימנים" רבים ממדבריות חמץ וחמאה (חמת) בסוריה בראשות אמיר החאג' ממשפחת אל-נמר.³⁸⁰ לאחר מות המושל עבדאללה פאשה אל-נמר בשנת 1080 לה' (1691) פרצה מרידה במחוז אל-בלקא שבעבר הירדן המזרחי. לאחר דיכוי המרד, הגלו הרשויות חלק מהמשפחות שהשתתפו בה להר שכם.³⁸¹ התיישבות הגולים מעבר הירדן בכפרים קיימים שיבשה את מאזני הכוחות הקיימים בהם, כעדות המקורות המקומיים, וחלקן אף הפכו בהמשך למשפחות המשאיח' שעלו לגדולה במחצית השנייה של התקופה העת'מאנית. למשל, הגעת חמולת קמירי לכפר קדום גרמה לפרוץ סכסוך אלים, ממושך וקשה בינה לבין חמולת שְׁתוּי בכפר, שבעקבותיו התפזרו בני "כפר קדום" בעשרות כפרים באזור המחקר.³⁸²

רוצ'ה אל-ד'אתיה אל-קדסיה לל-שיח' מצטט בן כמאל אל-דין בן עלי אל-בכרי אל-צדיקי ת1163 ה' / 1759 מ, ראמאללה, גיאעמת אל-קדס אל-מפתוחה, 2015, עמ' 53.

³⁷⁷ אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 27-28; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 101-102. דאוד ואל-תיתי מתארים את אל-טירה כעזבה חקלאית של באקה אל-חטב.

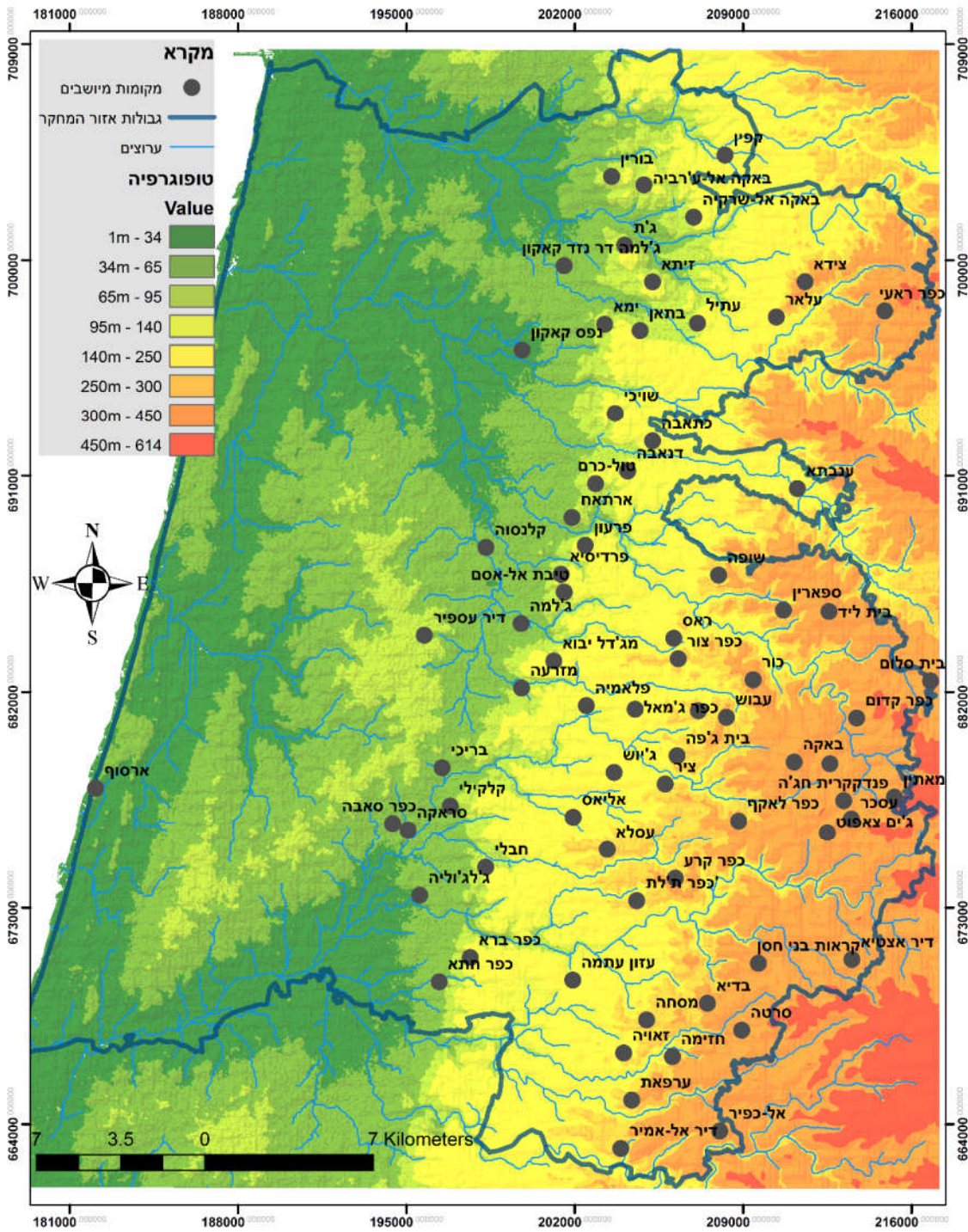
³⁷⁸ חִגְיָה (דְּבֵאת/דְּבוּב חִגְיָה), כפר עבוש (מְוָקֵע עבוש), כפר קדום (אל-סְהֵל אל-עִרְבִי ואל-קְדוּמִיָּאת [אל-טירה]), כפר זֵיבָאד (אל-סְהֵל), אִמְאִתִּין (מְוָקֵע חֲאנּוּתֵא), כפר גִּמְאֵל (חִיּוּר אל-עֵבֵד מְצַפּוֹן לטירה) ועֵזוֹן (סְהֵל אל-עֵזְאֵזְנָה מְצַפּוֹן לְצוּפִין); לפי מפת אל-טירה 1: 20,000, 1942 ותעודות שונות בארכיון יוסף חאמד מְנַצּוֹר וארכיון עֵבֵד אל-פְּתַאח אל-גִּ'לְגִּ'לִי, אל-טירה. מדרום לג'ילג'וליה היה אזור מובלעות נוסף שנקרא אל-קאעאת, ובו אדמות לבדיא, סניריא, קראוה בני חסאן ועוד: אבו ג'אבר, כפר קאסם, עמ' 243-278; כתאב תח'מיס כפר קאסם-סניריא, ארכיון פרטי אסמאעיל עקאב בדיר (ר' מועצת כפר קאסם לשעבר); כתאב תח'מיס כפר ברא, ארכיון פרטי כאמל ריאן (ר' מועצת כפר ברא לשעבר). אודות תופעת המובלעות במרזבה ראו מרום, מְגִ'דֵל יַאבָּא, עמ' 39-40.

³⁷⁹ הסורגון, כפרטיקה עת'מאנית, נועד למלא מספר מטרות, ובכללן הבטחת נאמנות האליטות, שיקום אזורים שנפגעו בחלימה, מתן מענה ללחץ דמוגרפי, אכלוס ערים, הבטחת ביטחון-פנים, פיתוח כלכלי וניצול יעיל יותר של כוח העבודה לצרכים אימפריאליים. ראו: Paul Lovell Hooper, *Forced Population Transfers in Early Ottoman Imperial Strategy: A Comparative Approach*, senior thesis, Princeton University, 2003.

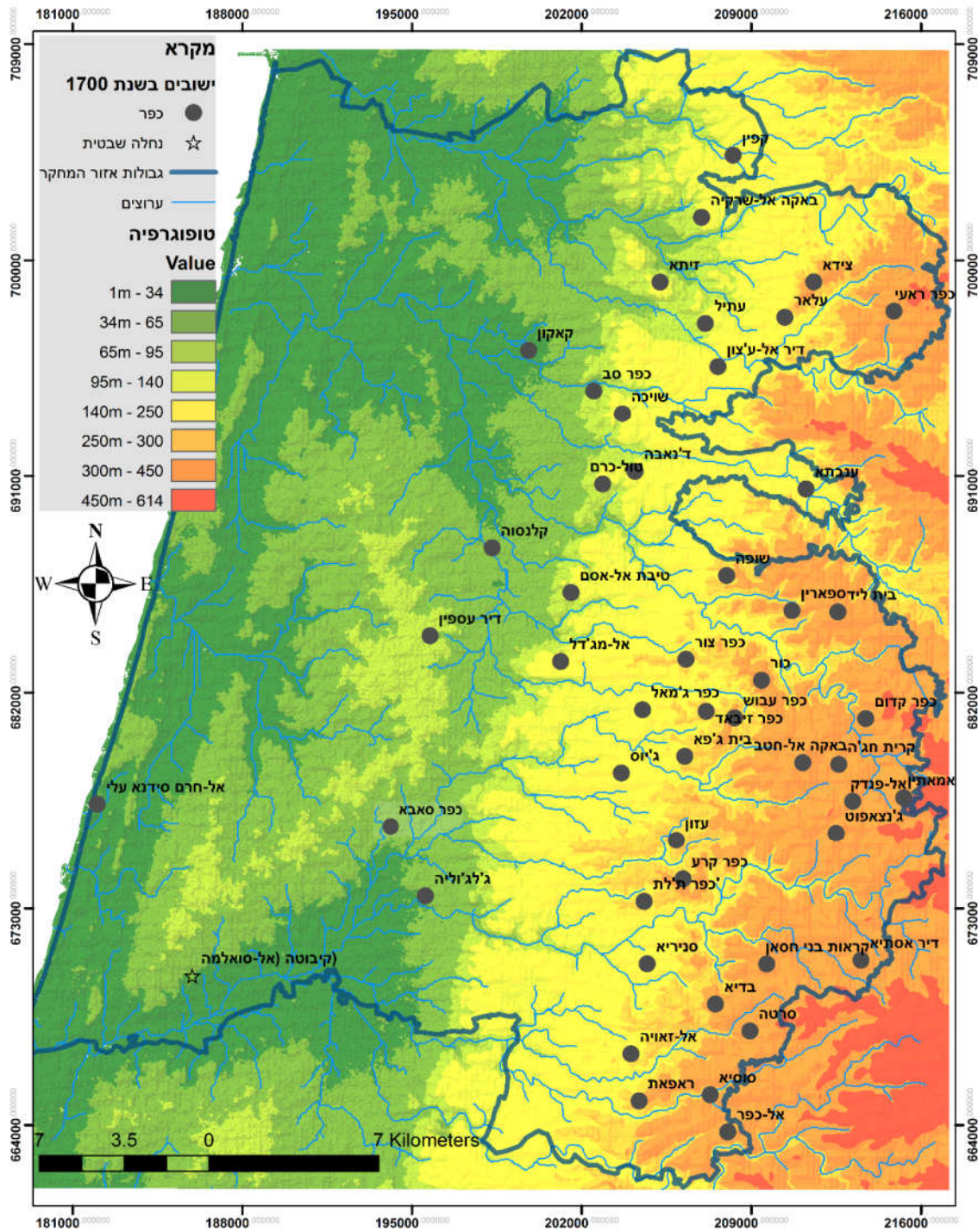
³⁸⁰ Doumani, *Rediscovering Palestine*, pp. 36-37.

³⁸¹ ובכללן בני עִזְאִי לגִּמְאֵעִין (ליד אריאל, לימים עלו לגדולה בחמולה משפחות קאסם וריאן אל-גִּמְאֵעִינִי), קמירי לכפר קדום (ליד קדומים), אל-גִּרְאֵדֵאת לכפר סלום (ליד קדומים), אל-שְׁקֵרָאן (לימים, משפחות ג'ראר ועבד אל-האדיל) לסביבות ג'נין.

³⁸² זהיר עינאים עבד אל-לטיף עינאים ומחמוד סעיד אבראהים אל-אשקר, "אל-עאאילאת אל-מתנפדיה פי לואאי נאבלס ודורה אל-אדארי ואל-אקתצאדי פי אל-מדה 1080 - 1235 ה' / 1669 - 1831 מ", "אל-מג'ילה אל-ארדניה לל-תאריח' ואל-א'את'אר", עמ' 75-101 (שם, עמ' 81); דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 97-98; אל-נמר, תאריח', ב', עמ' 413-414; גרוסמן, "התפתחות ונסיגה", עמ' 328; Doumani, *Rediscovering Palestine*, p. 37-38.

מפה 6 מקומות ישוב מזהים באזור המחקר (דפתר 1596)

מפה 7 התיישבות הקבע באזור המחקר (1700). תפרוסת הנוודים אינה מתועדת במלואה במקורות

4. תמורות יישוביות במאות ה-18 וה-19

המרחב הכפרי במאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה סבל מהתערערות כללית של הסדר והביטחון, שנלוותה להתרופפות השליטה הישירה של השלטון העתימאני המרכזי על הנעשה בארץ. במהלך תקופה זו התרחשו מאבקים תקופים בין תקיפים מקומיים על שליטה וזכויות מיסוי, והתקוטטויות בין נציגי השלטון העתימאני במחוזות השונים. ברמה המקומית, פרצו בנפות המערביות של הר שכם, כמו גם בחלקים אחרים של הארץ, סכסוכים עקובים מדם בין תומכי הצדדים הניצים, והם נודעו לימים בשם הכולל **מלחמות קיס וימן**.³⁸³ השפעתם על ההתיישבות הייתה דו־ערכית: מצד אחד במסגרת הלחימה נחרבו כפרים רבים, ומצד אחר תנועת האוכלוסין הכפויה הובילה מטבע הדברים לכינון של נקודות יישוב חדשות, וחלקן התקבעו ברבות השנים.³⁸⁴

בתחומי אזור המחקר מספר כפרים שהיו מיושבים במאה ה-16, כעדות הדפטר-י מפצל, אך נותרו נטושים ולא נושבו עוד בתקופת המחקר. כפרים אלו מעטים יחסית ונכללים בהם כפר קרע המקורית (בתחומי נחלת כפר ת'לת'),³⁸⁵ בית ג'פא (איור 9),³⁸⁶ אל-מג'ידל (כפר צור),³⁸⁷ סוסיא,³⁸⁸ כפר ח'תא,³⁸⁹ בית צאמא,³⁹⁰ כפר סב,³⁹¹ צופין³⁹² ודיר עספין.³⁹³ בנמצא מסורות המסבירות את נסיבות חורבנם של הכפרים,

³⁸³ מלחמות אלה היו שורת סכסוכים מתמדת בין שבטים שייחסו את מוצאם לצפון חצי האי ערב (קיס) ולתימן (ימן). עם זאת, החלוקה לקיס וימן לא הכתיבה בהכרח התנהגות פוליטית ומשפחות אף שינו את השתייכותן לקואליציות השונות לפי הנסיבות הפוליטיות, ביאדסה, **באקה אל-ע'רביה**, עמ' 29-30. Maryam Hoexter, "The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions," *Asian and African Studies* 43.9, 1973, pp. 249-311.

³⁸⁴ הצגתי תיזה זאת לראשונה במאמרי אודות "מלבס", עמ' 56-57.

³⁸⁵ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 178-179 ועמ' 187-189.

³⁸⁶ כפר עבוש, נ"צ 1561.1793; **שם**, עמ' 184.

³⁸⁷ נ"צ 1510.1833; הממצא הארכיאולוגי מעיד על נטישה במאה ה-16 או ה-17, לצד המשך פעילות אנושית עד לראשית המאה ה-20. הכפר נזכר ביומן מסע של הנוסע מצטפא אל-בכרי אל-צדיקי בשנת 1129 לה' / 1717 לספירה (אחמד סאמח אל-ח'אלדי, "ירחלה אלא דיאר אל-שאם פי אל-קרן אל-תיאמן עשר אל-תיאני עשר אל-הג'ירי) (אל-ח'לה אל-ד'הביה פי אל-רחלה אל-חלביה) למצטפא אל-בכרי אל-צדיקי), "חלק ב', **מג'לת אל-רסאלה** 792, 48.6. לפי אל-דבאעי, תושביו עברו לכפר עבוש הסמוך (אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב' 3, עמ' 375). בדומה, דאוד מוסר כי הכפר נהרס במלחמות אחים בעבר ורוב תושביו עברו לכפר עבוש (דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 64). מרשמי הטאפו הראשונים, משנת 1286 לה' / 1869 לספירה מעידים כי לאחר נטישתו, אל-מג'ידל עבר לבעלות פרטית (מלך) של משפחת אל-ג'יוסי (ספר טורקי כפר צור שנה 1286, **אמ"י**, סל-1 / 5153). בשנת 1292 לה' / 1875 לספירה הקדיש בן משפחה חלק ממנה לטובת מסגד כפר צור, שאל אדמותיו סופחה הח'ירבה (**ארכיון פרטי**, כור). הישוב באתר חודש בתקופת המנדט (ראו סעיף 4.10 להלן).

³⁸⁸ כפר אל-דיכ, נ"צ 1571.1653; לפי המסורת, סוסיא חרבה עקב סכסוך עם אנשי עקרה וקרוביהם מעזה. משפחת שחאדה מסוסיא התיישבה בראפאת (נפת סלפית): אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב' 2, עמ' 560 וראיונות בכפרים הסמוכים.

³⁸⁹ כפר קאסם, נ"צ 1464.1699; גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 190. הכפר נזכר כאקטאע "זעאמת" בחזקת אע'א ממשפחת אל-ג'רבאגי (פלג של דאר אל-נמר) בשנת 1245 לה' (אל-נמר, **תאריח'**, ב, עמ' 259-260).

³⁹⁰ אודות הישוב הקדום במקום ראו: בן-צבי, **השומרונים**, עמ' 31-32 ועמ' 108; Zertal and Pringle, *Red Tower*, p. 28; Mirkam, *Manasseh Hill Country*, III, pp. 392-395.

³⁹¹ שויכה, 1525.1945. האתר נושב בתקופה הצלבנית והתקיים עד לימי הביניים (פורת, דר ואפלבוים, **קדמוניות עמק חפר**, עמ' 234-235; Pringle, *Red Tower*, pp. 34-36), מקאם ג'מאל אל-דין אק'וש בכפר סב שימש כמקום פולחן אזורי ובו נוכחות מתמדת של שרתים במאות ה-17, ה-18 וה-19. 18/24 הכפר הוקצתה לטובת משפחת אל-נמר ביחד עם מזרעת אל-ברג' (ברג' אל-אחמר) בשנת 1688 לספירה (עינאים ואל-אשקר, "אל-עאאילאת", עמ' 84). הכפר נזכר בסג'ל שכם ככפר באקטאע של משפחת עבד אל-האדי בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-19. האתנוגרף הפלסטיני ע'סאן דויכאת פרסם לאחרונה מספר תעודות על הכפר והוא טוען שהכפר חרב במלחמות הקיס והימן בשנות ה-50 של המאה ה-19. לדבריו, חלק מתושביו עברו לעראבת ג'נין ואבני הבניין של הכפר נמכרו לאנשי קאקון (ע'סאן דויכאת, "כפר סב: קצת קריה מן אל-עצר אל-רומאני בקיה מנהא מעלמאן פקט", **אולטרה - צות**, 17.9.2020. <https://ultrapal.ultrasawt.com>; **כפר-סיב-קצת-קריה-מן-העצר-הרומאני-בקי-מנהא-מעלמאן-פקט-ג'נין-דויכאת/זאקר-ע'וטניה?** (הורד ב-18 בספטמבר 2020). למרות זאת, כפר סב נזכרה כמקום מיושב במפקד 1288 לה', והיא הייתה בעלת אדמות משלה בטאפו העתימאני (אצ"מ, 96-85J). בין תושביה, משפחת אבו חסין שעברה לבאקה אל-ע'רביה ולדיר אל-ע'צון: ביאדסה, **באקה אל-ע'רביה**, עמ' 143-149; אמג'יד סאמי עארף אבו מח', שריף יוסף עמר מצארוה וג'מיל אחמד זאמל

ומציינות את מקום התיישבותם של הגולים, כפי שאראה להלן. לצד זאת, במהלך המאה ה-18 נוסבו מחדש מרבית הכפרים לאורך מורדות הר שכם והמרזבה המזרחית בידי מהגרים מההר. במאה ה-19 התרחבה חזית ההתיישבות מערבה לאזור הע'אבה, יער השרון, בתחילה בצורת כפרי בת עונתיים, ובהמשך לכדי ישובי קבע (ראו סעיף 3 בפרק ג').

חיל החלוץ שירד במהלך המאה ה-18 למישור החל להתאסף בכפרי ההר בעשורים האחרונים של המאה ה-17. המחשה טובה לכך ניתן למצוא בבאקה אל-חטב, שידון בפירוט להלן (בסעיף 4.4), ובשכנו, קרית-חג'ה, הנמצאים במרחק קצר מצפון להתנחלות קרני שומרון. המשפחות המקוריות בחג'ה השתייכו לחמולת אל-צמ'לה, שחלק מבניה הינם שומרונים שהתאסלמו.³⁹⁴ בשנת 1080 לה' התיישבו בחג'ה פלגים של ערב אל-ג'באראת. ברבות הימים, עלה בידיהם להגלות את מרבית התושבים הקודמים לכפרי המישור כגון אג'יליל (גלילות) ואל-שיח' מונס (רמת אביב).³⁹⁵ לחיל החלוץ הזה הצטרפו בהמשך משפחות נוספות מחג'ה, ובכלל זה מפליטי עתום (ראו להלן, סעיף 4.6). מפת ז'קוטן מלמדת כי אל-שיח' מונס היתה מיושבת בעת מסע נפוליון, ואילו אג'יליל נוסדה ככל הנראה זמן קצר מאוחר לכך, בראשית המאה ה-19.³⁹⁶ הקשרים החברתיים והפוליטיים בין כפרים אלה לחג'ה נשמרו עד לראשית המאה ה-20. העדויות בעל-פה מלמדות כי נשמרה שיתופיות מסוימת בבעלות על אדמות המשאע במישור, שנתבטלה רק בתקופת המנדט הבריטי. משפחות נוספות התיישבו ביפו ובכפרים נוספים במישור.³⁹⁷

לצד הקבוצות השבטיות הקדומות, התרכמאן והג'מאסין, שחיו באזור בראשית התקופה העת'מאנית, היגרו במאה ה-18 וה-19 לאזור המחקר קבוצות נודדיות רבות ממצרים (ראו סעיף 4.10 להלן), סיני, צפון הנגב (בערבית "אל-סב'עי"), דרום מישור החוף ("בלאד ע'זה"), עבר הירדן וצפון הארץ.³⁹⁸ קבוצות נודדיות אלה חנו ברובן באגני הביצות (סעיף 4.9 להלן), באזורי החולות או באדמות הע'אבא

קעדאן, **סנאבל מן עבק אל-תאריח' ואל-תראת'**, באקה אל-ע'רביה, אכאדימית אל-קאסמי וג'מעית אתבאע חסני אל-דין אל-קואסמי, מהדורה שניה, 2020, 1, עמ' 277.

³⁹² קלקיליה, ני"צ 1484.1776.

³⁹³ אל-טירה/אל-טיבה, ני"צ 1456.1842. אודות הישוב הקדום במקום, ראו: Pringle, *Red Tower*, p. 29. נוח, "דו"ח זמני על החפירה בח' דיר-אספין", 13.4.1959, העתק שמור בתיק הארכיאולוגיה, **מרכז תיעוד גוש תל-מונד**. דיר עספין ניטשה לפני שנת 1799, שכן היא מופיעה כחורבה במפת ז'קוטן. בין תושביה לשעבר נמנית משפחת עואד, אשר מקורה בכפר קטיה שבסיני, והיא התיישבה בטול-כרם לאחר עזיבת דיר עספין. פריד אל-סלים מייחס את חורבן דיר עספין למסע נפוליון, ומוסר שמשפחותיו (קטו, אדם, קץ ויעקוב) נותרו בטול-כרם. זאת, על סמך ראיונות, אך כאמור מפת ז'קוטן מתארת את האתר כנטוש ללא ציון שמו: שול, **טולכרם**, עמ' 4; גרוסמן, "תהליך ההתיישבות, " עמ' 265; גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 150; Al-Salim, *Social History*, pp. 64-65; Al-Salim, "Landed Property," p. 76.

³⁹⁴ "שמות אנשים וכפרים שומרונים ומוסלמים", אוסף יצחק בן-צבי, **אמ"י**, פ-13 / 2045.

³⁹⁵ אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 2, עמ' 374; אל-נמר, **תאריח'**, א', עמ' 132.

³⁹⁶ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 153.

³⁹⁷ חלק מהמשפחות הללו הן ממוצא חברוני, והשתייכו בעבר לברית אל-עתום (ראו להלן). דאר עבד אל-ג'ניאד ואל-סעיד ביפו; אל-בטה בח'אן יונס; ב'דס, אבו כ'חיל, ר'אן, אל-עאבד, אל-ח'ג'אי ומצ'לח באל-שיח' מונס, אבו ס'נינה, ד'יאב וצ'צור באג'יליל אל-קב'ליה (צ'צור עברו אח"כ לכפר קאסם); ד'עאס, אל-ח'טיב, אל-קאד'רי, הרש, ש'בילי ואל-ח'ג'אי באל-טירה. ראו לדוגמא: אל-דבאע', **שם**; ג'לאל אסעד קזוח, **קרית חג'ה: דראסה את'ריה ומעמאריה למסג'דהא ומלחקאתה**, שכם, ג'אמעית אל-נג'אח אל-וטניה, 1989, עמ' 5; אבו ג'אבר, **כפר קאסם**, עמ' 76-77; ראיונות עם בני חג'ה, אג'יליל אל-קב'ליה ואל-שיח' מונס; טאהר אדיב קלויבי, **עאא'לאת ושח'ציאת מן יאפא וקצאא'הא**, בירות, אל-מאססה אל-ערביה לל-דראסאת ואל-נשר, 2006, עמ' 61 ועמ' 140; ז'בק, **יאפא**, עמ' 171. לדיון אינטגרטיבי בתהליכי ההתיישבות של בני חג'ה במישור ראו מרוס, **אל-שיח' מונס** (סעיף התיישבות בני חג'ה במישור והקמת הכפר אל-שיח' מונס).

³⁹⁸ אשכנזי, **אהלי קדר**.

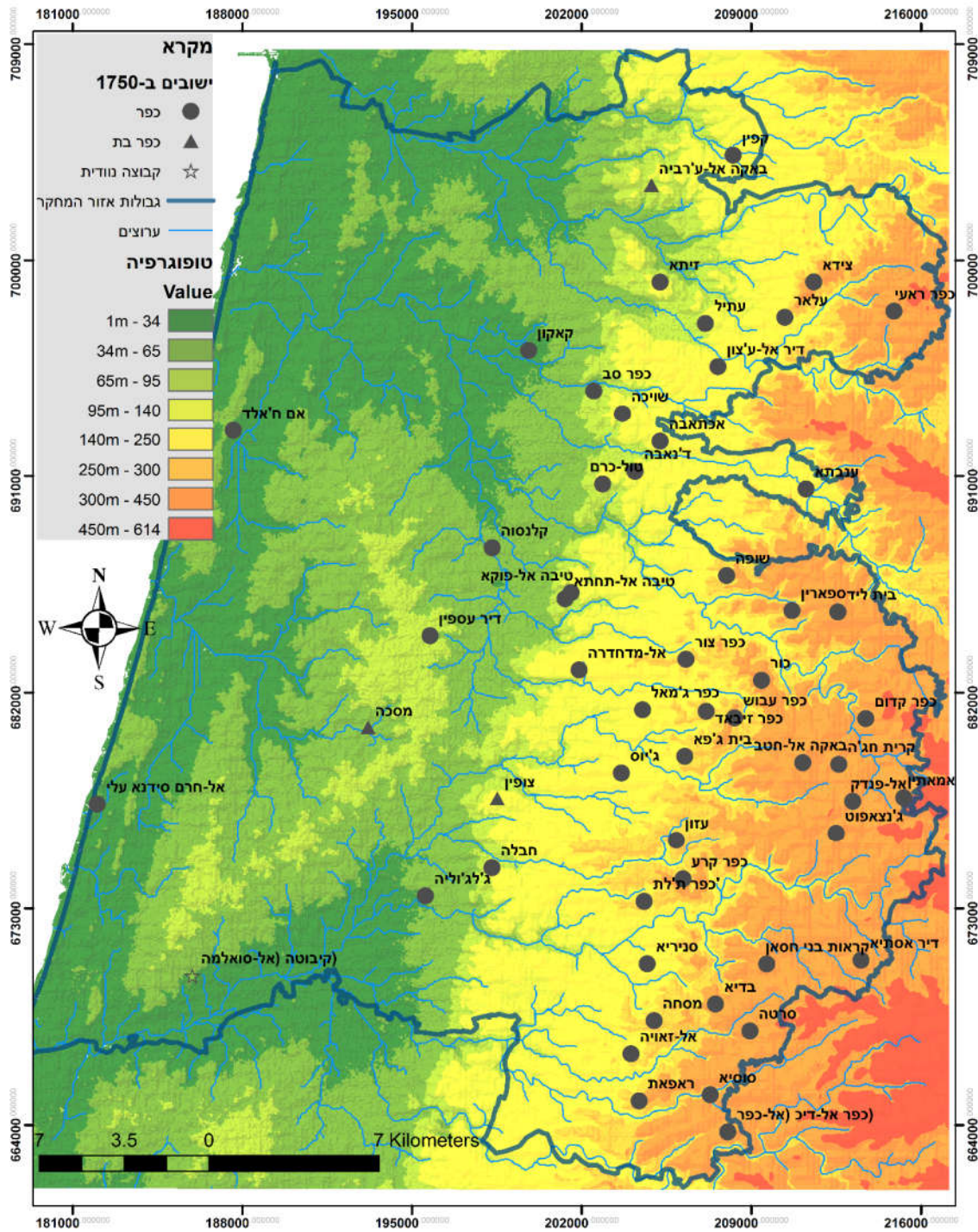
והרמאל שהיו בבעלות כפרי ההר ומזרח השרון, והיוו חלק אינטגרלי מהמערכת היישובית שלהן (ראו סעיף 4.11 להלן). קבוצות אלה היו לרוב "שברי שבטים", קרי בתי אב בודדים משבטים גדולים יותר, והם ישבו בנחלות שבטיות מוגדרות (דִּיָּה, ריבוי: דְּיָאָר) ולא נדדו אל מחוץ לאזור המחקר. מבחינה חברתית, הנוודים השתייכו לקונפדרציות גדולות – האחת – ערב אל-חוארת' בסביבות ואדי אל-חוארת' (עמק חפר וחדרה), והשניה ערב אל-עוג'א (בדרום השרון ואגן הירקון).

קפיצת מדרגה באינטנסיביות הפעילות הכלכלית במישור התרחשה לאחר הרפורמות העת'מאניות, שבמהלך בוצע רישום אדמות בטאפו (1285 – 1296 לה' / 1868 – 1879), וטול-כרם הוכרזה כעירית מחוז של נפה חדשה – קצ'א'א' בני צעב, שהורכב מאיחוד נואחי בני צעב, אל-שעראויה אל-ע'רביה וואדי אל-שעיר (1882).³⁹⁹ באותה העת התרחש גידול דמוגרפי ניכר, ובסיוע השיפורי במצב הביטחוני, בתברואה ובאמצעי התחבורה, התרחב המסחר וחל ציפוף בהתיישבות באזורי הטרשים שבמורדי ההרים, ובאדמות החמרה במישור, הן מסביב לביארות (בתי-הפרדס) והן בכפרי-בת חדשים שהוקמו ברחבי האזור (סעיף 4.8 להלן). גידולי ייצוא, כגון אבטיחים ובהמשך הדרים, היוו זרז להכשרתם לעיבוד ולפיתוחם הכלכלי של שטחים חדשים. בתהליכים אלו השתתפו הן תושבי כפרי ההר, שירדו למישור, והן נוודים שהפכו לנוודים למחצה והחלו לגור במגורי קבע (סעיף 4.11 להלן). תמורות אלו בתפרושת היישובית אירעו על רקע "תקופת הפוסט-תנטימאת" בשלהי שלטון האימפריה העת'מאנית,⁴⁰⁰ ובהמשך במהלך תקופת המנדט הבריטי שראתה התרחבות ניכרת בהתיישבות היהודית באזור המחקר (תהליכים אלו ידונו לעומקם בפרק ד).

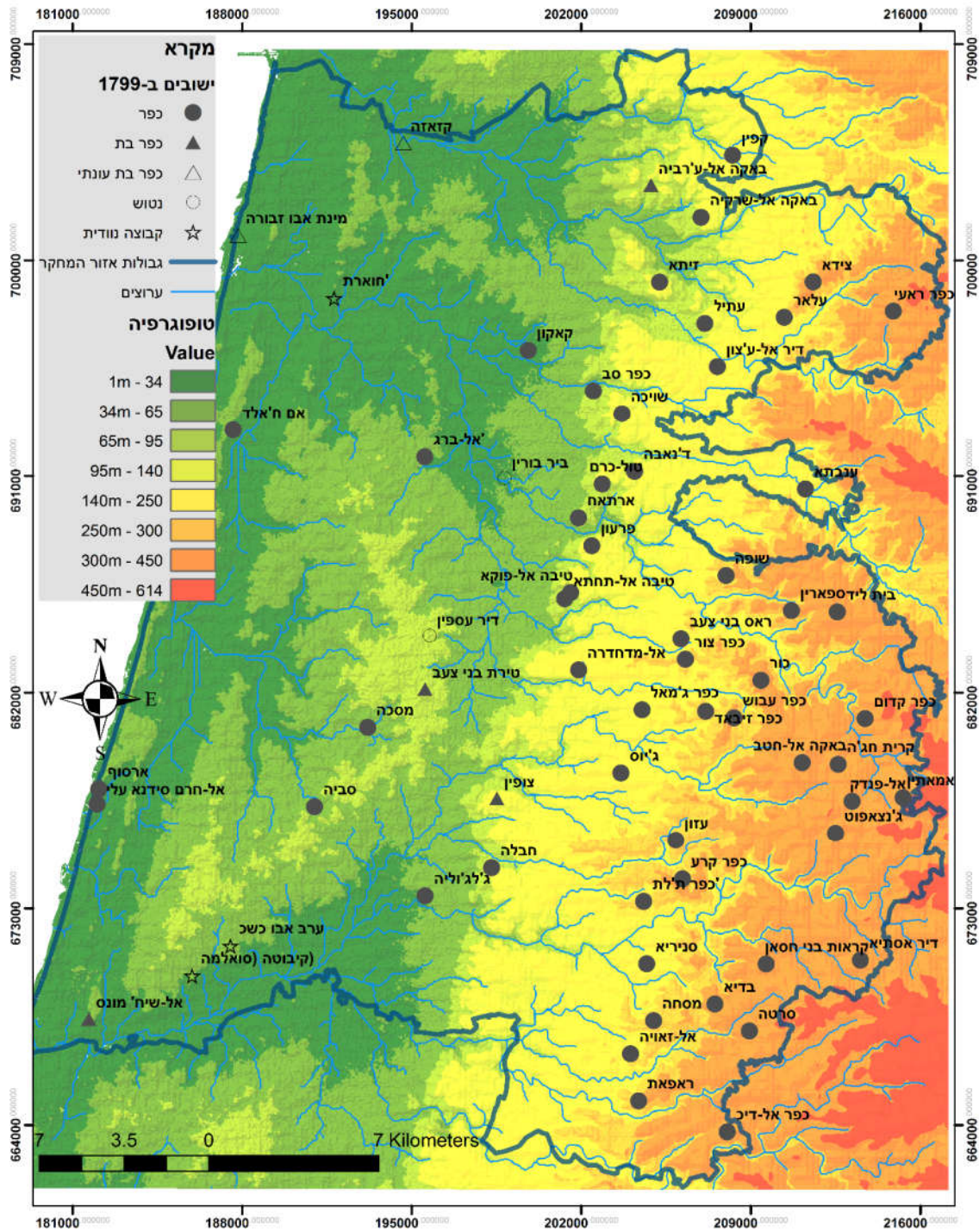
להלן אבחן אפיזודות של ייסוד כפרים, חורבנם ושיקומם, שיחדיו מספקות תמונה מפורטת ושלמה ככל הניתן של דינמיקת ההתיישבות בשרון ובמורדות הר שכם במהלך המאה ה-18 והמאה ה-19 (ראו מפות 8 – 11). בהמשך לכך, אבחן מחדש, לאור גישתי האינטגרטיבית, ארבע תופעות התיישבותיות שהודגשו, יתר על המידה, במחקרים קודמים על האזור: התקבעות יישובית, השפעת גורמים אקולוגיים ותברואתיים, ותרומתם של "ייסודות זרים", כגון מהגרים ממצרים והנוודים, להתפתחות היישובית. כפי שנראה להלן, בניגוד למה שנטען בעבר במחקר, בכל המקרים הכפרים בשרון נוסדו בידי תושבים שירדו אליהם מכפרי ההר, או נקשרו במערכת היישובית שלהם ואילו לגורמים חיצוניים היתה לכל היותר השפעה ממתנת או מעבה לדפוסי ההתיישבות הללו.

³⁹⁹ Al-Salim, *Social History*.

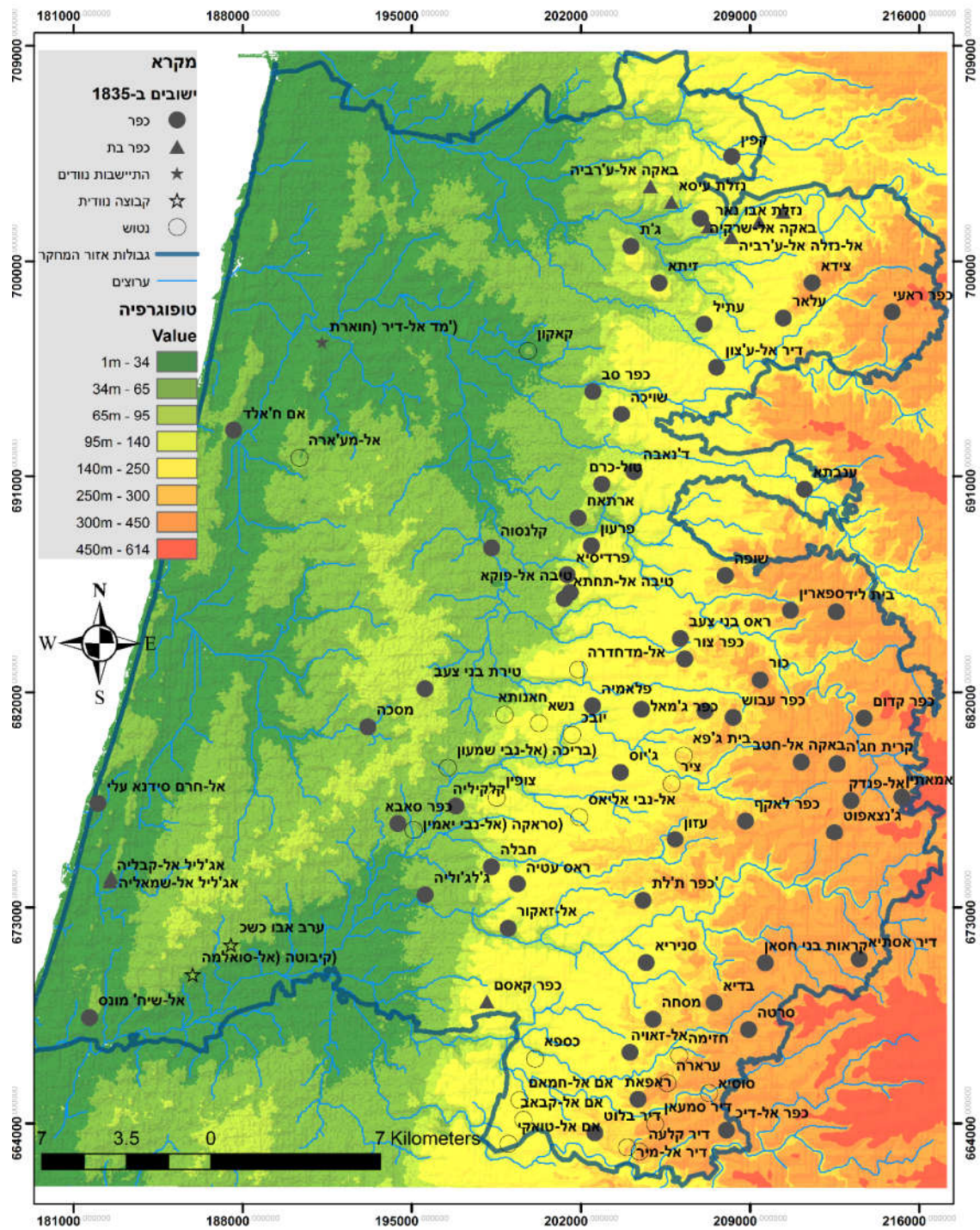
⁴⁰⁰ Büssow, *Hamidian Palestine*.

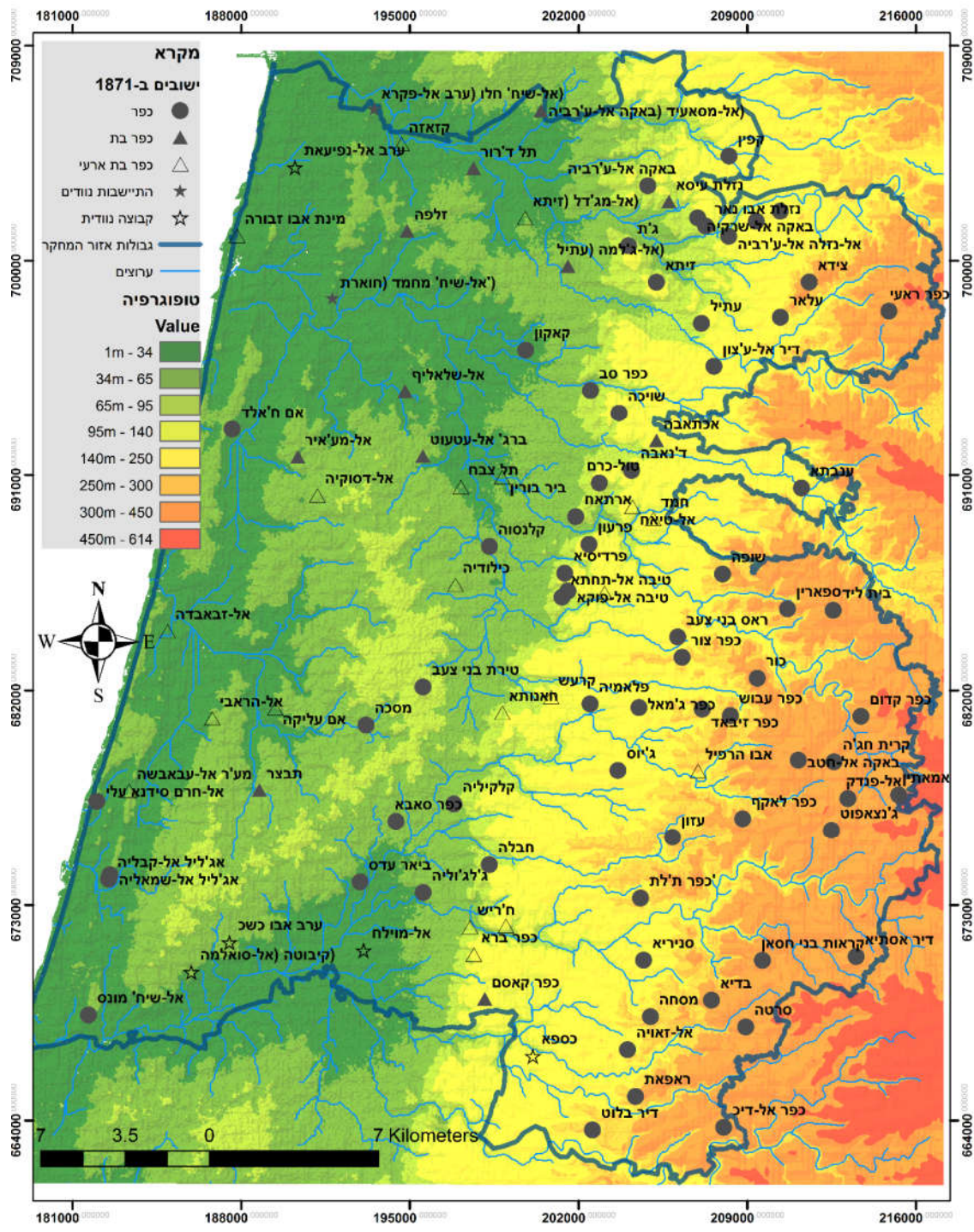
מפה 8 ההתיישבות באזור המחקר (1750). תפרוסת הנוודים אינה מתודעת במקורות.

מפה 9 ההתיישבות באזור המחקר (1799). תפרוסת הנוודים אינה מתודעת במקורות.

מפה 10 ההתיישבות באזור המחקר (1835). תפרוסת הנוודים אינה מתודעת במלואה במקורות.

מפה 11 ההתיישבות באזור המחקר (1871).

4.1 תפקיד שיח'י הנאחיה בעיצוב התפרוסת היישובית

...כל בעל אדמה ובעל נכס על שמו [...]מתכוון לנוס מכפרו לישוב אחר, חובה לתפסו ולשלחו אלינו..."
-מושל שכם לשיח' ואכד אל-ג'יוסי, 1250 לה' (1834)

כפי שיוסבר בפרק הבא, הר שכם נחלק בתקופה העת'מאנית ליחידות משנה, אגדי כפרים, שכונו "נאח'ה" (ריבוי: נואח'ה). בראש כל "נאח'ה" מינו השלטונות העת'מאניים "שיח' נאח'ה", ואזור אחריותו כונה בשפה הערבית בת התקופה בתואר "שיח'ה" או "מש'ח'ה".⁴⁰¹ שיח' הנאח'ה היה מוסמך על גביית המיסים בכפרים שתחת אחריותו. המינוי לשיח' נאח'ה דרש אשרור מדי שנה בשנה, ולעתים קרובות החליפו השלטונות העת'מאניים את שיח' הנאח'ה, או ערכו חלוקה מחדש של תחומי האחריות של השיח'ים.⁴⁰² לפיכך, בעוד שהחלוקה לנאח'יות היתה יציבה יחסית, גבולות המשיח'יות לא חפפו את החלוקה לנאח'יות באופן מלא, והם השתנו תדיר. למעשה, גבולות המשיח'ה חפפו, לעתים קרובות, דווקא את גבולות האקטאע – הכפרים שהופקדו תחת אחריותו של איש צבא עת'מאני, שיח' נאח'ה או נכבד עירוני משכם ו/או ערים אחרות באימפריה.

שיח'י הנאח'ה, שהשתייכו לשכבה הנמוכה בקרב משפחות הנכבדים בבלאד אל-שאם, מילאו תפקיד חשוב בעיצוב התפרוסת היישובית, הגם שתפקיד זה טרם נבחן לעומקו. תפקידן הפוליטי, הדתי, החברתי והכלכלי של משפחות האליטה העירונית ביחס לשלטונות העת'מאניים נדונו בידי אלברט חוראני במאמר המופת שלו "פוליטיקת הנכבדים".⁴⁰³ חוראני גרס כי הנכבדות העירונית תפקדה כמעין חברה פטריקית (patriciate), היררכית ומרובדת, שבה הסדר החברתי התבסס על יחסי תלות אישיים, קרי על יחסי פטרו-קלינייטי. במודל פונקציונלי-סטרוקטורלי זה, הן הייצור החקלאי בכפר והן התעשייה והמלאכה בעיר נשלטו בידי שכבת הנכבדים העירונית, שוויסתה את השוק ושלטה בדפוסי המסחר. לשיטתו של חוראני, יחסי הגומלין בין העיר למרחב הכפרי שסבב אותה התאפיינו בשני אלמנטים בולטים: ראשית, העיר היא שנתנה את הטון במערך היישובי הזה; ושנית, הנכבדים העירוניים הם שמילאו תפקיד מתווך בין השלטונות האימפריאליים העת'מאניים ובין המוני העם.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ סעאד אל-עאמרי, קרא אל-כראסי מן תאריח' אל-אקטאע פי ריף פלסטין פי אל-קרנין אל-ת'אמן עשר ואל-תאסע עשר, סדרת רואק פי תאריח' אל-עמארה פי פלסטין 7, חמ"ד, רואק, 2003, עמ' 16-36.
⁴⁰² אל-נמר, תאריח', כרך ב.

⁴⁰³ Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," in Albert Hourani, Philip S. Houry, and Mary C. Wilson, *The Modern Middle East: A Reader*, Berkeley, Univ. of California Press, 1993, pp. 83-110.

⁴⁰⁴ James L. Gelvin, "The 'Politics of Notables' Forty Years After," *Middle East Studies Association Bulletin* 40.1, 2006, pp. 19-29 (*ibid*, pp 19-20); Guclu Tulueli, "State and Classes in the Ottoman Empire: Local Notables in Historical Perspective," *Journal of Mediterranean Studies* 15.1, 2005, pp. 121-147.

מאוחר יותר, דן אהוד טולידאנו בתהליכי האקולטורציה של האליטות המקומיות לתרבות העת'מאנית האימפריאלית, ודרכי השתרשותן של משפחות עת'מאניות בוולאיתים, תוך יצירתה של אליטה "עת'מאנית-מקומית" היברידית שאורגנה במשקי בית (households).⁴⁰⁵ לפי טולידאנו, חיילים עת'מאניים, קצינים ופקידים פיתחו בהדרגה אינטרסים מקומיים, חברו לכלכלה המקומית ונישאו לנשים מקומיות. הם למדו ערבית, פיתחו טעמים מקומיים ועברו אקולטורציה לתרבות המקומית. בה בעת, בניים למשפחות העשירות והנכבדים העירוניים זכו למעמד של אליטה עת'מאנית על ידי השתלבות במנהל.⁴⁰⁶

גישתו של טולידאנו מפרקת שני סוגים של דיכוטומיות קונצפטואליות שהיו מקובלות במחקר לפניו: את הדיכוטומיה שבין אליטות מקומיות לאליטות אימפריאליות, ואת הדיכוטומיה שבין תהליך יצירת אליטות (elite formation) ובין תהליך שילובן של אליטות במערך האימפריאלי (elite incorporation).⁴⁰⁷ המשפחות העירוניות הגדולות בשכם, כגון משפחת אל-נמר וטוקאן, ובהמשך משפחות ג'ראר ועבד אל-האדי, מהוות דוגמא לאליטה עת'מאנית-מקומית זו.⁴⁰⁸ עבודתו של דומאני על הר שכם, מדגישה אף היא את תפקידם של הסוחרים העירוניים ומשפחות הנכבדים הכפריות במערכת החברתית-כלכלית, ואת מעמדה המרכזי של העיר שכם כשוק וכמרכז אזורי.⁴⁰⁹

מודלים אלו יושמו עד כה בעיקר בהתייחס לרמה העירונית והפרובינציאלית, אך טרם נבחנה התאמתם לתיאור תמורות דמוגרפיות במרחב הכפרי. להלן, איישם את המסגרת הפרשנית שהציע חוראני ושפיתחו חוקרים כדוגמת טולדאנו, הת'וואי ודומאני גם לרמת הנאחיה, ואתייחס להיבט ההתיישבותי של מודל זה.⁴¹⁰ הסטה זו במוקד תשומת הלב של מודל "פוליטיקת הנכבדים" מהתמורות בעיר, אל התמורות במרחב הכפרי, מאפשרת לי לחרוג מהפרדיגמות המקובלות – זו האורגנית-תהליכית, זו האירועית, וזו ההיסטורית-מבנית, להגיע לתובנות מבוססות באשר לדינמיקת ההתיישבות במרחב הנחקר. בנוסף,

⁴⁰⁵ Ehud R. Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research," in Moshe Ma'oz and Ilan Pappé (eds), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, 1997, pp. 145-162; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2002.

⁴⁰⁶ Toledano, "Ottoman-Local Elites," p. 155.

⁴⁰⁷ Gelvin, "Forty Years After." p. 25.

⁴⁰⁸ עינאים ואל-אשקר, "אל-עאילאת, עמ' 75-101.

⁴⁰⁹ Doumani, *Rediscovering Palestine*.

לדיון השוואתי בהתפתחות המוניציפלית של שכם בעקבות התנטימאט, ראו: Mahmoud Yazbak, "The Municipality of a Muslim Town: Nablus 1868-1914," *Archiv Orientalni* 67.3, 1999, pp. 339-360; Mamoud Yazbak, "Comparing Ottoman Municipalities in Palestine: The Cases of Nablus, Haifa, and Nazareth, 1864-1914," in Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (ed.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Leiden and Boston, Brill, 2018, pp. 240-261.

⁴¹⁰ דיון בהשפעת הנכבדות הכפרית, בזיקה למשטר האקטאע, מצויה בעבודתו של אמין מסעוד אבו בכר, *מלכית אל-אראצי פי מתצרפית אל-קדס 1858-1918*, עמאן, מאססת עבד אל-אמין שומאן, 1996, עמ' 217-248.

ההתמקדות בשיח'י הנאחיה ובנכבדים הכפריים, המהווים רובד ביניים שטרם הופנתה אליו תשומת לב מחקרית, בין הנכבדים העירוניים/הפקידות העתי'מאנית המחוזית ובין הרעאיה, תאפשר לי להעשיר את התמונה ביחס לדינמיקת היחסים בין כל הגורמים הללו, וביחס להשפעותיה של דינמיקה זו על תפוסת ההתיישבות במרחב הנחקר.⁴¹¹

לאור דגש זה, בעוד שחוראני הדגיש את חשיבותם של ערכים משותפים, שעמדו בבסיס המערכת החברתית על גבולותיה הקשיחים, ואת ההתערבויות מבחוץ, ששימשו כזרזים לתהליכי שינוי חברתיים, אתייחס לתפקיד שמילאו שיח'י הנאחיה, כגורם מקומי, ולמשפחות הכפריות שחיו תחתם, כמחוללי תמורות יישוביות בתוך ומתוך המערכת עצמה.⁴¹² הבדל נוסף בין הגישה המוצגת להלך ובין גישתו של חוראני ושל ההיסטוריונים שהמשיכו את דרכו, מתייחס לרובד המתודולוגי. בעוד שפרדיגמת "פוליטיקת הנכבדים" נשענה על מקורות המשקפים את נקודת המבט של השלטון העתי'מאני ושל האליטות עצמן,⁴¹³ בפרק הנוכחי אסתייע במקורות שלטוניים ובמקורות שחיברו האליטות, אך אשלים אותם בתיעוד בעל-פה, שרשמתי מפהם של אינפורמנטים, או שאיתרתי בספרי הכפרים. היסטוריה אוראלית מבטאת את הזיכרון העממי וקולם של בני המקום העובר מדור לדור.⁴¹⁴ ברמת הכפר והמשפחה, ההיסטוריה האוראלית משקפת פרספקטיבה המשלימה את התיאורים הפוליטיים של הכרוניקות שחיברו אל-נמר ובני תקופתו. כמו כן, קורפוס התיעוד בעל-פה הוא עשיר ומגוון, והוא מכיל מסורות מטעם ומסורות שמנגד, מסורות הגמוניות ומסורות שתועדו באפיק מסירה יחיד. למרות זאת, כפי שאראה, מקורות אלה מסכימים על הקווים הכלליים של מעברי האוכלוסין, ונקודות הסכמה ביניהם, ישמשו אותי כבסיס נאמן לשחזור התמורות ההתיישבותיות במרחב.

מעורבותם של שיח'י הנאחיה או האקטאעים במתן אישורי תנועה וביישוב סכסוכים מקומיים נובעת מהיותם חוכרי המס בישובים ובמזרעות אלה, ובהיותם הממונים על השמירה על הסדר והביטחון

⁴¹¹ ראו בהקשר זה להביא את דבריו של דומאני (עמ' 35):

Political power in Jabal Nablus did not emanate solely from the city, nor was it centralized in the hands of one household. Rather, the city of Nablus was only one among a number of local centers of power within Jabal Nablus, and its relations with the surrounding villages were partially mediated by the rural-based subdistrict chiefs (sing. shaykh al-nahiya), such as the Jayyusis.

⁴¹² ראו בהקשר זה עבודות שהתמקדו בפוליטיקת הנכבדים ברמת שיח'י הנאחיה, למשל מחקרו של רודולף פטרס על מאבק השליטה בנווה המדבר אל-בחריה במצרים במאה ה-19:

Rudolph Peters, "An Administrator's Nightmare: Feuding Families in Nineteenth-Century Bahariyya Oasis," in Rudolph Peters (ed.), *Sharia, Justice and Legal Order: Egyptian and Islamic Law: Selected Essays*, Leiden and Boston, Brill, 2020, pp. 168-177.

לאחרונה, מצטט עבאסי דן בתפקודם של משפחות שיח'י הנאחיה כגורם אוטונומי במרחב הכפרי אל מול האליטות העתי'מאניות והנכבדות העירוניות:

Mustafa Abbasi, "Guardians" of the Road: Abu Ghush Family in the Jerusalem Mountains during the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Jerusalem Quarterly* 78, 2019, pp. 38- 53.

⁴¹³ הסברים אלה הם במידה רבה נגזרת של המקורות ההיסטוריים שבהם עושים שימוש – כרוניקות ומסמכים שהם תוצר כתוב מאת האליטות, ומסורות בעל-פה שהן הפיצו בין הנאמנים להן. עבודותיו של טולידאנו, בדומה, נשענו על קורפוס המקורות האימפריאליים המגלמים את זווית המבט העתי'מאנית-אימפריאלית.

⁴¹⁴ Thompson and Bornat, *Voice of the Past*; Davis, *Village Histories*.

בהם מטעם השלטונות העתימאניים.⁴¹⁵ הרָעאִיא (הנתינים) היו משאב אנושי, שהבטיח עיבוד אדמות ותשלום מיסים לאוצר המדינה.⁴¹⁶ מעברי אוכלוסייה בלתי מורשים היו גורמים לשינויים בלתי צפויים במערך ההכנסות בין הנחלות השונות, והשלטונות העתימאניים ביקשו לפיכך לשלוט בהם ולווסת אתם במידת האפשר.⁴¹⁷ עדות מעניינת לאופן שבו ביקשו הרשויות ליישם מדיניות זו ניתן למצוא באגרת ששלח מושל שכם מטעם השלטון המצרי לשיח' ואכד אל-ג'יוסי, זמן קצר לפני פרוץ מרד הפלאחים (1834), בה נכתב בין היתר:

الشيخ يوسف المحترم سلمه الله تعالى آمين

جناب افتخار المشايخ المكرمين،

نبدى لجنابكم بلغنا خبر ان ناس من أهالي بني صعب عمالين ينزحوا من محلاتهم فان كان هذا التقرير صحيح ان كل صاحب وطن وصاحب جدار من أهالي الناحية المرقومة ويراد ان ينزح من بلده الى غير بلد لازم تمسكوه وترسلوه لطرفنا وتعتني بذلك الاعتناء التام [...] في 29 ج 1250

השיח' יוסף [ואכד אל-ג'יוסי] הנכבד יבטיח האל יתעלה את

שלומו אמן

הוד מעלתם של השיח'ים המכובדים,

ברצוננו ליידע את כבודכם כי אנשים מתושבי בני צעב פועלי אדמה, נסו ברחו (ינוחוא) ממקומותיהם. אם הדיווח הזה נכון, עליכם לעצור ולשלוח אלינו כל בעל אדמה ובעל נכס הרשום על שמו (צאחב וטן וצאחב ג'דאר) מתושבי הנאחיה הנזכרת, המתכוון לנוס מכפרו לשוב אחר (אלא ע'יר בלד). חובה עליכם לטפל בעניין באופן מלא. [...] ב 29 ג'מאדא 1250 [= 1834]⁴¹⁸

איימי סינגר הראתה, כי בתקופות שבהן השלטון היה חזק, כגון במאה ה-16, הוא הצליח לרוב למנוע מעברי אוכלוסייה בלתי מורשים.⁴¹⁹ כמו השלטונות העתימאניים לפניו ואחריו, מושל הר שכם מטעם

⁴¹⁵ Grossman, "Spatial Analysis," pp. 400-401; Doumani, *Rediscovering Palestine*, p. 36.

וראו את תיאור תפקיד שיח' הנאחיה באגרת אבראהים פאשה לשיח'י הנאחיה בהר שכם: אל-נמר, **תאריך**, א, עמ' 250-251.

⁴¹⁶ Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden, New York and Köln, Brill, 1994, pp. 14-18.

⁴¹⁷ Goadby and Doukhan, *Land Law*, p. 7; Singer, "Peasant Migration."

⁴¹⁸ ארכיונו הפרטי של סלים ג'יוסי, קלנסוה - העתק שנמסר למר סעיד סלים חסן זידאן בימא בשנות ה-80 של המאה ה-20.

⁴¹⁹ Singer, "Peasant Migration," pp. 49-50.

השלטונות המצריים הכיר באוטונומיה של שיח' הנאחיה, ופנה אל ואכד כמתווך אל מול יתר השיחיים הכפופים לו. התנגדות השלטונות למעברי האוכלוסיה קשורה לשיקולים כלכליים ומנהלתיים: מניעת ירידה בגביית מיסי גולגולת, ושינוי בשוויים של האקטאעאת, תוך פגיעה בהכנסות של אחוזות המס והפרת האיזון העדין בין החוכרים השונים. האוכלוסייה נתפסה כחלק ממשאבי הנחלה. תופעת מעבר תושבי של בני צעב מהכפר שלהם למקום אחר, שבו הם אינם רשומים, קשורה כנראה להכבדה במיסוי וגיוס לצבא, ולפיכך השלטונות המצריים ניסו להילחם בתופעה כדי למנוע השתמטות מתשלום מיסי אדמה וגיוס.⁴²⁰ יתר על כן, גרוסמן הראה, כי מעבר אוכלוסייה יכול היה לגרום "להגדלת הנטל של הנשארים, שכן יחידת המיסוי היתה, למעשה, על הכפר כולו. משום כך גרמה הגירתם של יחידים לתגובת שרשרת שנסתיימה בנטישה מוחלטת של הכפר."⁴²¹

הרצון למנוע תזוזה לא-מורשית של אוכלוסייה מתקשר, כנראה, גם לרצונם של השלטונות למנוע מלחמות בתחומם וליישב סכסוכים בין קבוצות חברתיות שונות, כגון הקיס והימן. בה בעת, עצם ההוראה שניתנה לואכד אל-ג'יוסי מעידה כי התופעה הייתה קיימת, וכנראה במימדים שהטרידו את השלטונות המצרים. בסוף המכתב מצוין שחרור של אסיר מג'יוס, שנתפס כשברשותו נשק. עדות יחידה זו נוגעת אמנם לתקופה חריגה במנהל בארץ, אך סינגר הדגימה שזו היתה המדיניות האימפריאלית הנהוגה כבר במאה ה-16.

כאשר מעברי האוכלוסייה היו בתחומי המשיח'ה או האקטאעאת של אותו מלתזם, לא התעורר חשש להפרת האיזון בין גובי המס השונים.⁴²² מעורבותם של שיח'י הנאחיות בתזוזות אוכלוסייה בתוך המשיח'ה שלהם עולה הן מהמקורות העת'מאניים-מקומיים והן במסורת המקומית.⁴²³ אחת המסורות המתייחסות להקמת הכפר אל-ראס גורסת, למשל, כי השיח' אל-ג'יוסי יישב את בני משפחת אל-מג'יד'וב במקום משפחת בְּדִיר שהועברה לפרעון. לאחר מכן, הוא תמך בעקור בשם טה ממשפחת ח'ילף, מהכפר מְרָדָא (ליד אריאל) או רְנָתִיס (ליד בית-אריה), ויישב אותו באל-ראס, שם שלושת ילדיו (עוץ, קאסם ועוֹדָה) הפכו למשפחות הגדולות בכפר.⁴²⁴ באופן דומה, השיח' אל-ג'יוסי יישב בפרעון עקורים שעזבו את

⁴²⁰ Khaled Fahmy, "The Nation and Its Deserters: Conscriptio in Mehmed Ali's Egypt," *International Review of Social History* 43.3, 1998, pp. 421-436; Yvette Talhamy, "Conscription among the Nusayris ('Alawis) in the Nineteenth Century," *BJMES* 38.01, 2011, pp. 23-40.

⁴²¹ גרוסמן, "התפתחות ונטישה," עמ' 330.

⁴²² ראו יישוב הגיראדאת ואל-מסאעיד בדיר אל-ע'צון, עלאר ובאקה אל-ע'רביה באקטאעאת משפחת נמר (סעיף 4.6 להלן).

⁴²³ גרוסמן משער כי

[The Jayyusis] might have also raided and conquered villages in this area and resettled them with their own people (Grossman, forthcoming). These "colonization" ventures provide thus a most reasonable explanation for the settlement and demographic patterns of the Bani Sa'ab zone.

אך הוא לא מביא דוגמאות לביסוס טענתו (Grossman, "Spatial Analysis," p. 400)

⁴²⁴ תגובת "עיד", מס' 110978, 29 באפריל 2020, אתר פלסטין פי אל-ד'אכרה:

http://www.palstinereported.com/GeoPoints/al_Ras_1085/ar/Picture_33807.html. גרסה אחרת, אשר נזכרת בתגובת "אבו תופיק", 101769, מה-24 בינואר 2010, גורסת כי טה היה מייסד הכפר וקדם להגעת משפחת אל-מג'יד'וב. דעה זו

כפרם ספארין בעקבות סכסוך משפחתי.⁴²⁵ השיחי' אחמד עודה אל-ג'יוסי הרס את בית ג'פא והרג את תושביה לאחר שרצחו את אחיו השוטה (ראו איור 9).⁴²⁶ מסורות אלה אינן ניתנות לתארוך או אימות, אך הן משקפות הכרה עממית בתפקידם של שיחי הנאחיה כגורם משפיע ומעצב של המערכת היישובית. מעברי אוכלוסין יזומים ברמה גבוהה יותר בהיררכיה הישובית (חוצי משיחיות או אקטאעאת) הצריכו, ככל הנראה, את אישור הרשויות ברמות גבוהות יותר בהיררכיה הבירוקרטית: המושל בשכם או בעכו/דמשק, למשל מעברי האוכלוסין בשנת 1068 לה' (1658) ו-1080 לה' (1669/1670) שתוארו לעיל, או שיידונו בסעיף 4.6 להלן.

איור 9 חורבות בית ג'פא (צילום המחבר, 2017)

תועדה גם בראיון עם נאגי יוסף עוץ, 25 באוקטובר 2017 (נערך בידי ג'מאל ג'אבר), וראיונות שערך המחבר ב-22 בינואר 2020 וב-16 בפברואר 2020.
⁴²⁵ משעל, **טולכרם**, עמ' 24; עבד אל-רחים אל-מדור (עורך), **תד'כראת אל-מרחומה סארה חנון**, צפחאת מן אל-ד'אכרה אל-פלסטיניה 7, ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1998, עמ' 11; ראיון עם יוסף מחמד עמר, יליד שנת 1931 בפרעון, 17 בספטמבר 2017 (נערך על ידי ג'מאל ג'אבר); התכתבות עם מחמד סמארה, ספארין, 2 בינואר 2021.
⁴²⁶ ראיון, כור, 5 בינואר 2020 וראיונות בכור ובאקה אל-חטב, 24 ו-26 במאי 2021. אחמד אבו עודה פעל בשני העשורים הראשונים של המאה ה-19 (מנאע, **אעלאם**, עמ' 92). מסורת יחידאית גורסת כי תושבי בית ג'פא נטשו את כפרם לאחר שהותקפו בידי תושבי כפר עבוש הסמוך. הם התלוננו לשיחי' אל-ג'יוסי, אשר נתן להם רשות להתיישב בכפר לאקף (ראיון עם מורה, תושב כפר תילת', 4 במרס 2018). גרסה זו סבירה פחות, לדעתי, משום שהיא לא מוכרת לתושבי כפר לאקף, המייחסים את מוצאם לכפר דיר אסתיה (דאר ג'בר ודאר עוץ'), לרמון, נפת ראמאללה (דאר עסאף) ולחג'ה (דאר אבו מדניה)(ראיונות עם תושבי הכפר ב-22 באוגוסט 2017 ו-12 בפברואר 2019).

על אף האמור לעיל, מן הראוי להבהיר כי הרעאיה לא היו שחקן פסיבי כלל וכלל בתהליכי ההתיישבות הללו.⁴²⁷ התיאורים שהשאירו עבורנו הכרוניקאים ומוסרי המסורות, מתארים אותם כמשתפים פעולה ונאבקים זה עם זה על השפעה פוליטית, זכות מגורים וחזקה במשאבים אגרריים ברמת המשפחה, הכפר והמרחב, ומעורבות זו מתבטאת היטב במסורת האוראלית שמספרים צאצאיהם. יתר על כן, כפי שהראתה סינגר, גביית המיסים ועיבוד אדמות נעשו מתוך משא ומתן מתמשך בין הרעאיה לבין שיחי אל-נאחיה והמושלים העתימאניים, תוך כדי בחינת גבולות מתמדת של מידת ההסכמה, ההבלגה והתגובה של הצד האחר.⁴²⁸

4.2 הגירת בני סעד מג'אלוד והקמת אל-טיבה אל-תחתא

גדעון גולני מלמדנו, כי בראשית המאה ה-20 אל-טיבה היתה היישוב השלישי בגודלו באזור המחקר, ואחד "המפותחים והגדולים שבכפרי ארץ-ישראל".⁴²⁹ יחד עם זאת, בראשית תקופת המחקר אל-טיבה היתה עודנה כפר קטן ושולי במורדות המערביים של הרי שכם. תהליך עלייתה של אל-טיבה נעוץ בתמורות דמוגרפיות ופוליטיות בסביבות ג'אלוד (ליד ההתנחלות שילה), אזור מרוחק, שנראה במבט ראשון כמנותק מהמארג החברתי ומדברי-הימים של אזור המחקר.

ראשיתו של הסיפור במאות ה-16 וה-17, בימים בהם בני חמולת "בני עֶתְמָה", או "אל-עֶתוּס", היו החמולה השולטת בבלאד ג'מאעין, חבל המשתרע בדרום הר שכם בין סלפית (אריאל) במזרח וראס אל-עין (ראש העין) במערב. מרכז הכוח של בני עתמה היה בכפר ג'מאעין שליד אריאל. מארג הכוח בבלאד ג'מאעין, כמו גם ביתר הר שכם, הזדעזע כתוצאה ממעברי האוכלוסיה הכפויים מחבל אל-בלקאא' בשנת 1080 לה' (1669/1670). חמולת בני עיאזי, שהגיעה לכפר, הפילה את המשיחיה של אל-עֶתוּס, ולדבר היו השלכות גם לגבי כפרים אחרים שבהם שלטו אל-עֶתוּס. אחד הכפרים שבהם שלטו לפני "אל-עֶתוּס" היה הכפר "בֵּיתֶא" שליד שכם, ובמועד לא ידועה בני חמולה בשם "אל-חאג' מחמד אל-ביתאוי" תפסו את מקומם בו, כחלק מתהליך התבססותם במורדות המזרחיים של הרי שכם (המכונים "אל-משאריק" בערבית, צורת ריבוי של המילה "משרק" שמשמעותה מזרח). והשפעתם באזור היתה כה גדולה עד שהוא

⁴²⁷ Suraiya Faroqi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanlic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35.1, 1992, pp. 1-39; E. A. Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms," *International Review of Social History* 57.2, pp. 191-227.

⁴²⁸ Singer, "Peasant Migration," pp. 49-53.

⁴²⁹ גולני, טייבה, עמ' 6.

כונה על שמם בשם "משאריק אל-ביתאוי".⁴³⁰ בני החמולה התיישבו בכפרים בית פוריק, ג'וריש, בית דג'ין (נפת שכם), קצרא וק'ריות. ענף אחר של המשפחה, בני מנצור, התיישבו בג'אלוד, תק'פית ואל-מ'ע'יר.⁴³¹

ברבע האחרון של המאה ה-17 פרץ עימות בכפר ג'אלוד (נפת ראמאללה) בין חמולת בני סעד, תושבי הכפר הותיקים, לבין משפחת אל-חאגי מחמד אל-ביתאוי. כתוצאה מתבוסתם, גורשו משפחות רבות ממוצא קיסי מהכפר והן מצאו מפלט למרגלות הכפר אל-טיבה, שתושביו נמנו על המחנה הימני היריב.⁴³² הראשונה והחשובה מבין משפחות אלה היא משפחת אל-חאגי יחיא, שהיום מהווה את החמולה הגדולה ביישוב. משפחה זו לא התיישבה באל-טיבה, שהייתה מאוכלסת, כאמור, בתושבים "ימנים", אלא בסמוך לה. התיישבות זו התבססה עם הזמן, וכך נוסדה אל-טיבה אל-תחתא, "טיבה תחתית", שזכתה בהמשך למעמד של כפר עצמאי, בעל אדמות משלו ומנהיגות משלו. מנהיג משפחת אל-חאגי יחיא, השיח' ח'סין אל-קאק, בנה למשפחתו מעוז מבוצר שנועד להגן על המשפחה מאויביהם הימנים. כתובת שהוצבה בראש המעוז נושאת את התאריך 1118 לה' (1699 לספירה). אל-טיבה אל-תחתא גדלה עם הגירת משפחות נוספות מג'אלוד וכן משפחות נוספות הנמנות על המחנה הקיסי מכפרים אחרים.⁴³³

במאה ה-18 ובמחצית הראשונה של המאה ה-19 שררו עימותים קשים בין אל-טיבה אל-פוקא ואל-טיבה אל-תחתא, שלקחו בהם חלק בעלי ברית מהכפרים הסמוכים. בין חלקי הכפר נקבע שטח הפקר, ולכל חמולה היה בית שיח' מבוצר ששימש כמעוז לשעת חירום.⁴³⁴ באל-טיבה אל-תחתא התיישבו גם חמולות כגון חמולת עבד אל-קאדר, שפלגים שלה כגון אל-חאגי אבראהים, עבד אל-ראזק וקאסם עלו לעמדת בכורה באזור המחקר בשלהי התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי (ראו פרק ד). לרשותה של אל-טיבה אל-תחתא עמדו אדמות נרחבות במישור, ובכלל זה היא היתה הכפר היחיד שלרשותו שלוש חלקות בע'אבה (ראו פרק ג).

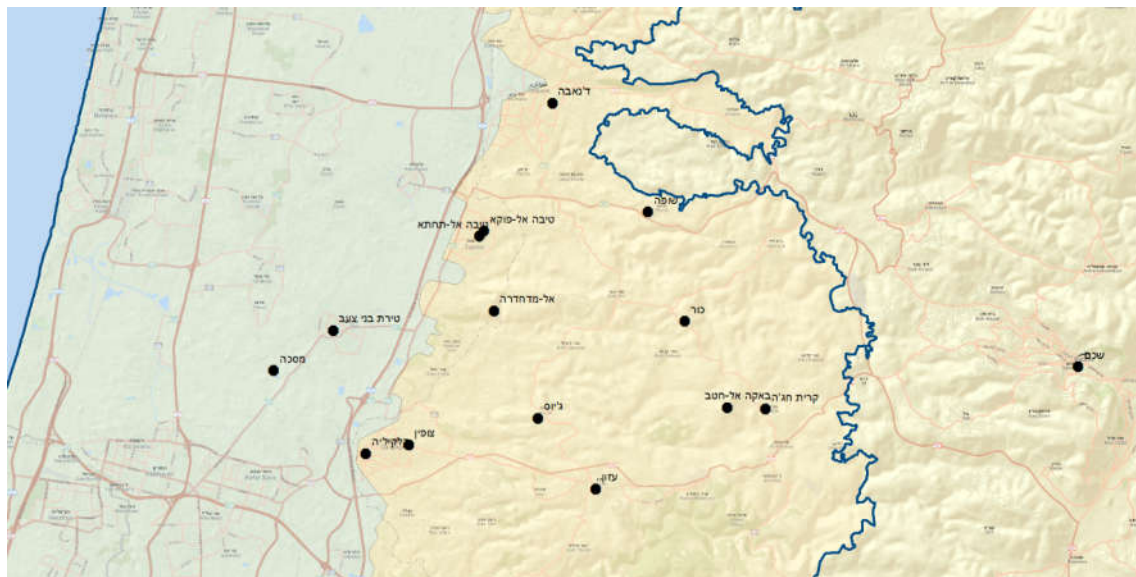
⁴³⁰ אל-נמר, תאריך', ב, עמ' 185; אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, 2, ב, 321; עיסאן מחמד עבד אל-חלים דויכאת, אל-חיאית אל-אקתצאדיה ואל-אג'תמאעיה פי מנטקת משאריק נאבלס (1214ה - 1336ה' / 1799מ - 1918מ), עבודת תיזה, שכם, ג'אמעת אל-נג'יאח אל-וטני, 2014, עמ' 30-29; Doumani, *Rediscovering Palestine*, p. 42.

⁴³¹ תושבי ביתא הגולים התיישבו בזיתא ג'מאעין, כפר קאד (ולימים פקועה), אסכאכה וטובאס; אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב, עמ' 321-322; מפיד טאהר גילעיום, פקועה, חמ'ד, אבן ח'ילדון, 2016, 191.

⁴³² אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב, עמ' 321. עקב הגעתם לכפר גרו בו משפחות קטנות כגון משפחות קעיק, יאסין ועו'צ'יה.
⁴³³ כגון משפחות ג'אבר (שנפרדה מחמולת אל-חאגי יחיא), אל-טיבי וג'באלי (שהגיעה לכפר לאחר שהתגוררה זמן מה בכפר אל ח'אלד), ואולי משפחת עאזם (בעלת קרובים בסבסטיה); גולני, טייבה, עמ' 139, 144, 146-147; עקל ומצארוה, אל-טיבה, עמ' 57-60, 65-66 ו-75.

⁴³⁴ גולני, טייבה, עמ' 36-38.

4.3 הדחת השיח' שביטה, והקמת מסכה, כור וג'ויס החדשות

מפה 12 מפת איתור למקומות המרכזיים הנזכרים בסעיפים 4.3 ו-4.4 (במפה זו ובמפות הבאות, כחול מסמן את גבול אזור המחקר)

הכפר מסכה, שחורבותיו נמצאות תחת רגלי המשוטט בפרדסים ובשדות ממערב לקיבוץ רמת הכובש, היה אחד הכפרים הראשונים שנושבו מחדש בשרון במאה ה-18. במחקרו על תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העתימאנית, ניסה גרוסמן לשחזר את תולדות ההתיישבות במסכה. תיאורו, המתבסס בעיקר על ספרות הנוסעים, לא כולל אמירה משמעותית לגבי נסיבות הקמתו של הישוב, מלבד ייחוסו למתיישבים מג'ויס וכפרי בני צעב אחרים, והוא לא עשה כל ניסיון לתארו. בהתבסס על עדות חיצונית (ובלתי-מהימנה) אחת, הוא קובע כי בכפר לא התקיים רצף יישובי בשלהי התקופה העתימאנית:

בני צעב אכלסו גם כפרים אחרים בגבעות החמרה הקרובות ל"מרזבה", אך תאריך ההקמה של רובם לא ברור. מיסקי [כך במקור], הממוקם בסמוך לטירה, יושב, בין השאר, על-ידי אנשי ג'ויס, ומהרשימה שנערכה על-ידי רובינזון וסמית' בסוף שנות ה-30 [של המאה ה-19] ניתן להסיק, שבראשית המאה ה-19 היה היישוב חרב. [...] ממפת ז'קוטין ניתן להסיק, שמיסקי היה מיושב כבר בראשית המאה ה-19; בסביבתו נתקלו חיילי נאפוליון בהתנגדות ערבית מקומית (שור, 1984), ולכן יש להניח שהמקום היה מוכר למוודדים הצרפתיים. למרות אי-דיוקים הגודשים את מפת ז'קוטין אין להניח כי קיומו של יישוב זה "הומצא" על-ידי משרטטי המפה, ולכן יש להעדיף

עדות זו על עדותם של רובינון וסמית', שלא ביקרו במקום בסיוורם בשנת 1838 [...]. סביר להניח

ש[...]. טירה ומיסקי לא היו מיושבים ברציפות ב-300 השנים האחרונות.⁴³⁵

בקרב תושבי ג'יוס ומסכה קיימת מסורת אוראלית מפותחת, המדברת על סכסוך שאירע בין השיח' אל-שביטה, שיח' נאחית בני צעב שישב בג'יוס, ובין השלטונות העת'מאניים המחוזיים. לאחר הדחת אל-שביטה חרבה ג'יוס, ותושביה הוגלו אל מסכה שבגבעות השרון. השלטון בבני צעב עבר לידי משפחת אל-ג'יוסי, שקשרה קשרי נישואין עם משפחת אל-שביטה המובסת. אל-ג'יוסי העביר את ה"כְּרִסִּי", מושב שיח' הנאחיה, מג'יוס לכור, והשתמש באבני הכפר ג'יוס להקמת ארמונו בכור (זהו, כמובן ביטוי לספוליה (spolia) – מעשה ביזה בעל משמעות פוליטית). נוכח חשיבותה, כיחידה נראטיבית שלמה, אביא כאן תרגום לגרסה אחת שתיעד כנאענה בשנות ה-80, מפי זקני מסכה שנולדו בראשית המאה ה-20.⁴³⁶

העיריה [מסכה] מוצאה מג'יוס, מרכז משיחית אל-שביטי אשר היה שיח' הצעביא, אשר הם בני צעב, וגבולותיה [של המשיחיה = אזור השליטה] היו דרומה עד ראס אל-עין וצפונה עד ארתאח, מזרחה עד כפר קדום ומערבה עד הים התיכון. אל-שביטי היה מושל על השבטים ומנהל את ענייניהם כרצונו, והיו 24 כפרים שמשתייכים לצעביא.⁴³⁷ היה משהו בשם עבד אל-ג'באר אל-אעמר שהיה השיח' של אל-שעראויה ומשהו ששמו אל-ברקאוי באזור שקוראים לו ואדי אל-שעיר. עכשיו, אלה היו נאמנים (מואלין) לתורכים.⁴³⁸

העיקר הוא שהשיח' אל-שביטי התמרד כנגד תשלום המיסים לממשלת תורכיה, בא המושל (אל-ואלי) שקראו לו "באשא אל-דורא"⁴³⁹ וביקר את אל-שביטי במקום מושבו בג'יוס. אל-שביטי אירח אותו והמושל ראה שיש אצל אל-שביטי עושר רב.⁴⁴⁰ לאחר שלושה ימי אירוח יצא אל-שביטי ללוות אותו עד לגבול האזור שלו בראש העין. באותו הזמן רכב אל-שביטי על סוסים עם עבדיו, ולמושל היו את חייליו שלו. כשהם הגיעו לגבול האזור שלו היו חורשות שבהן דרך שקשה לעבור בה [הוא לא יכול היה לפעול]. כשהגיעו לראס אל-עין⁴⁴¹ המושל זמם עם חייליו להרוג אותו משום שהוא ראה שלא יהיה ביכולתו לגבור על השפעתו [של אל-שביטי] כעבור זמן מה. לכן החליט

⁴³⁵ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 265.

⁴³⁶ במהלך עבודת השדה שקיימתי בג'יוס ב-23 באוקטובר 2017, תיעדתי גרסאות נוספות הזהות בגרעין הנרטיבי שלהן. מסורות אחרות, המתייחסות להקמת מסכה, מבטאות נקודת מבט מקומית בלבד: מעבר האוכלוסייה הכפוי וביטוייו על המבנה הסגמנטרי של החברה המקומית בדמות קשרי שארות ונישואין. למשל, גרסה אחת של המסורת מעמידה במרכז את משפחת אל-דיחי' ואת קשרי החיתון שלה לאליתה המקומית, ובכלל זה השיח' ואכד אל-ג'יוסי (שחי רק במאה ה-19). יציאת המשפחה מהכפר מוסברת כתוצאה מסכסוך על כבוד בין אל-דיחי' וחורתניו מדאר אל-ג'יוסי (ראו למשל כנאענה, **מסכה**, עמ' 10-11).

⁴³⁷ אודות שלטון אל-שביטי בבני צעב, ראו אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 79.

⁴³⁸ אודות תולדות אגד הכפרים בני צעב, ראו סעיף 1.1 בפרק ג.

⁴³⁹ קרי הפאשה האחראי על סבב גביית המיסים (אל-דורה).

⁴⁴⁰ למרות זאת, הוא נמנע מלשלם מס – צעד שפירושו מרי כנגד השלטונות ואי קיום חובתו העיקרית של שיח' הנאחיה.

⁴⁴¹ מצודת ראס אל-עין, או פינאר באשי, היתה אחת משתי המצודות העת'מאניות האימפריאליות בארץ, לצד מצודת שער יפו בירושלים. ראו: משה כוכבי, **אפק-אנטיפטריס: המשת אלפים שנות היסטוריה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 128-129. Petersen and Padgett, "Qal'at Ras al-'Ayn"; 122.

המושל להרוג אותו. משרתיו של אל-שביטי שמעו את המושל בעודו זומם עם חייליו ומסרו לו שהוא זומם להרגו במרמה. שביטי ניסה לברוח אבל הוא לא הצליח ונהרג, ואומרים שראס אל-עין נקרא כך משום שכאן נערף ראשו של אל-שביטי.

כשנהרג אל-שביטי ילדיו הלכו מגיוס וחלק הלכו לכובר הזאת אשר בראמאללה וילדיהם נודעו בשם אל-ברעיותי, וחלק הלך אל אל-רמלה, ואחד הלך לאזור בצת אל-פאלק ושם ייסד את מסכה.⁴⁴²

עכשיו, המושל התורכי שב לגיוס, והוא לא ידע את מי למנות במקום אל-שביטי. נהייתה מחלוקת, משום שיש משפחה ששמה אל-חאגי אבראהים מאל-טיבה, שניסתה לקחת את מנהיגות אל-צעביאת במקומה של משפחת אל-שביטי. באשא אל-דורא ציווה על חייליו לחפש מישהו שיחליף את אל-שביטי. בדרכם, השליחים עברו אצל אדם אחד שגר בארץ והיה בעל מקנה רב ושמו חרב אל-גיוסי. כשהם עברו ליד ביתו הוא בירך אותם לשלום (חיאהם) ושחט עבורם, אז הם ראו שהוא אדם המקפיד על חובות האירות, ואשר מצבו החברתי והכלכלי טוב, והם הסתפקו במינויו לשיח' אל-צעביאת.

חרב הזה סירב למשיח'ה בשל פחדו מפני ילדי אל-שביטי ומפני דאר אל-חאגי אבראהים. [החיילים] אמרו לו: "אתה לא צריך לדאוג לביטחונך, שכן השלטון מגן עליך." מובן מאליו שהוא קיבל את המשרה הזאת, והמושלים תמכו בו והאנשים החלו לומר "שיח'ת אל-חרב ע אל-דרב."⁴⁴³ חרב אל-גיוסי הזה, אומרים שמקורו ממצרים, והוא בא עם מסע עלי באשא.⁴⁴⁴ [גם] אומרים גם שהוא היה פיקח וביקש את ידה של בת אל-שביטי מאחיה. חלקם סירבו לכך וחלקם הסכימו, והיו מהם כאלה שחשבו להרוג אותו ואותה. אבל כאשר בא הזמן להרוג אותה, היא כבר היתה בהיריון, והיא הגנה על בן זוגה. [גם] אמרו ששמו נהיה חרב אל-גיוסי על שם אחד מילדי אל-שביטי, וכך שמענו שברבות הימים דאר אל-שביטי [שביטה] באו איתם בברית הנישואין.

⁴⁴² הדובר מנסה להעלות את מעמדה של משפחתו על ידי שזירת מסורות גניאלוגיות, המצביעות על קרבה למשפחות משאחי' אחרות, בעלות ייחוס ומעמד חברתי – משפחת סמחאן בראס כרכר (מנהיגת מחנה הקיס בנפת בני מאלכ) ומשפחת אל-ברעיותי בדיר עיסאנה (מנהיגת מחנה הקיס בנפת בני זיד) בהרי ראמאללה.

⁴⁴³ השיח' חרב אל-גיוסי נזכר במסורת של משפחת אל-גיוסי כשיח' המייסד של המשיח'ה (חיבור הגיורפי, ל"ת [לכל המאוחר, שנות ה-80 של המאה ה-20], עזבון סלים אל-גיוסי, עותק בידי סעיד זידאן, ימא; החיבור קובע את מקום מגוריו של "חרב" בצופין או בחאנותא, וכך גם בגרסאות אחרות ששמעתי). בסיפורים אלה משולב המשל הלה כביטוי לנדיבותו של אל-גיוסי, שבזכותה זכה לכהן כשיח' אל-נאחיה. מדובר בתעמולה של בני משפחת אל-גיוסי ונאמניהם, שהונחלה בתודעה הקולקטיבית של תושבי נפת בני צעב. ראיון עם מצטפא שחאדה מראר, גילגוליה, 22 באוגוסט 2017; ראיון עם עלי צאלח אבו עלי, קלנסוה, 4 באפריל 2018; ראיון עם צאלח מחמד נופל, גיוס, 23 באוקטובר 2017; ראיון עם עלי עבד אל-כרים אל-גיוסי, גילגוליה, 8 באפריל 2017; ראיון עם חיליל טאהר אל-גיוסי, קלנסוה, 22 בפברואר 2017. במציאות, שלטונה של משפחת אל-גיוסי באזור התקיים, לסירוגין, משלהי התקופה הממלוכית (עינאים ואל-אשקר, "אל-עאילאת", עמ' 82-83; חסין מנצור וגיוני מנצור, אל-ינה: אל-תאריח', אל-ד'אכרה ואל-ואקע, חמ"ד, חמו"ל, 2007 עמ' 97-98 [תולדות משפחת אל-גיוסי]).

⁴⁴⁴ בהיסטוריוגרפיה המקומית הפלסטינית יש נטייה לשייך משפחות שמוצאן ממצרים לתקופת השלטון המצרי במאה ה-19. משפחת אל-גיוסי היא משפחה שורשית וקדומה באזור בני צעב ושמה המקורי, כפי שמעידות הן המסורות והן תעודות עתימניות, בני גיוש (בשי) – ואילו התואר "גיוסי" הינו שיבוש שחל בהמשך, ככל הנראה ללא קשר לכפר גיוס. במאה ה-20 התקיימה במסכה, כמו כפרי משאחי' אחרים, היררכיה חברתית שבראשה משפחות המשאחי' המקוריות שהיגרו מגיוס, מתחתיה משפחות של חקלאים בעלי אדמות (פלאחין) ובתחתיתיה מהגרים חסרי-אדמות ממצרים (אל-מצארה) (כנאענה, מסכה, עמ' 18). לפיכך, הדובר רומז על היותו של אל-גיוסי גורם זר, מהגר חדש ושליט בלתי לגיטימי בהשוואה למשפחת אל-שביטה שאת מקומה הוא ירש.

וכאשר בא לבחור מקום או עיירה לשבת בו הוא בחר את עיירתו כור ובנה בה [מבנה] דמוי מבצר או טירה, ואומרים שהוא לקח את האבנים מבית אל-שביטי בג'יוס, ואחר כך החלו לקרוא לו "בית אל-ג'יוסי" וכך ההשפעה נשארה בקרב משפחת חרב אשר נקראת דאר אל-ג'יוסי.⁴⁴⁵

איור 10 ארמון עבדאללה, בית השיח' שנבנה בכור בשנת 1773 לספירה (צילום המחבר, 2016)

הגרסאות הרבות של מסורת זו, הן במסכה והן בג'יוס, מעלות את הסבירות שהיא משקפת גרעין היסטורי מסוים. בה בעת, גרסה זו, ואחרות, מלאות בהתייחסויות אנכרוניסטיות, למשל למסע אבראהים פאשה (1831 – 1840) ולמשפחת אל-חאגי אבראהים (שחי ופעל במחצית המאה ה-19). לפיכך, ברור שהמסורת כשלעצמה לא מאפשרת למקם את האירועים בהקשר היסטורי מתאים. הקשר זה מספקת לנו הכרוניקה של אחסאן אל-נמר על תולדות הר שכם והבלקאא'. אחסאן אל-נמר ממסגר את האירועים בניסיונותיהם של השלטונות העת'מאניים בדמשק לגבות את המיסים משיחי הנאחיה, שפעלו כחוכרי מס (מִלְתָּמִין) מטעם השלטונות. על סמך הסג'לאת ומקורות שנשתמרו בארכיון משפחת אל-נמר, הוא מתארך את

⁴⁴⁵ המסורת מתייחסת כאן, למעשה, להעברת כרסי כפרי בני צעב לכפר כור, שהפך למקום מושבה של משפחת אל-ג'יוסי. בסקירת הכפר ג'יוס, משנת 3.12.42, תועדה דעה דומה, לפיה, "מלפני שלטון אל-ג'יאסה היה מרכז שלטון אל-שביטה. וכשהשתלטו עליו אל-ג'יאסה, [הם] הרסו אותו והעבירו את אבני בניניו לכור ולא נשאר בו זולתי המסגד. וכשבאו תושבי הכפר הנוכחיים בנו אותו מחדש על הריסות הבנינים העתיקים." ("את", 105 / 227). בשיחתו עימי, כינה תושב ג'יוס, בלעג, את כפרו בשם "ג'יוס אל-שג'ר", על שם מבניו הצנועים, ואילו את ארמונות כור המפוארים הוא כינה בשם "ג'יוס אל-חג'ר." לתולדות כור, ראו שמעון דר, "כפר כור: המבצר של בני ג'יוס", בתוך זאב ת. ארליך (עורך), **שומרון ובנימין: קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית ב**, ירושלים, ראובן מס, 1991, עמ' 261-267. אחד הארמונות בכפר מתוארך בגימטריה לשנת "עז סרור כאמל לכם אל-הנא יא סאכנין אל-דארי" (=1259 לה' / 1843 לספירה), סיור שטח, מאי 2021.

האירועים לשנת 1127 לה' (1715/6 לספירה). אל-שביטי נחשד כמי שהסית את משאיח' אל-נאחיה לא לשלם את המיסים, והוא הוצא להורג בראס אל-עין. לאחר מכן, קשרו המשפחות הבולטות בשכם קשר לרצוח את גובה המס, נצוח פאשה.⁴⁴⁶ רציחתו של נצוח פאשה באל-רמלה הובילה למסע נקם של מושל ירושלים כנגד כפרי נאחיות אל-רמלה ובני צעב, שבמהלכו, ככל הנראה, נחרבה ג'יוס:

נצוח פאשה לא ערך את המסע לגביית המיסים אלא בשנת 1127. הוא הגיע לברכת אל-רבאט [באל-רמלה] והוא שלח אגרות בְּזִמְנוֹ את השיח'ים של הר שכם אליו. [השיח'ים] התאספו אצל השיח' אל-שביטי, השיח' של בני צעב, בראס אל-עין, והסכימו האחד עם השני לא ללכת אליו. כשנודע לו הדבר, בא [נצוח פאשה] בעצמו אל השיח' אל-שביטי [בג'יוס] והתארח אצלו, וכאשר רצה [נצוח פאשה] לשוב למקומו, נתלווה אליו אל-שביטי בכדי להיפרד ממנו לשלום והפאשה הרג אותו בדרך [...].⁴⁴⁷

אל-נמר מוסיף ומספר כי השיח'ים של הר שכם, שעמיהם נמנה גם אבי משפחת אל-נמר, אחמד אע'א בן אע'א אל-נמר, שהיה מתסלם לוד, נדברו ביניהם לרצוח את נצוח.

הרצח בוצע בשעה שנצוח שוטט בסביבות ברכת אל-רבאט הרחק מחייליו. המתנקשים משכם התנקשו בחייו, ואז הבדואים (ערבאן) של שכם ורמלה התנפלו על השיירה ובזזו אותה, וגירשו את חייליה לירושלים. מתצרף ירושלים, שאליו היו כפופות אל-רמלה ולוד, רתח מכעס, והוא אסף את כוחותיו והכה (בטש) בנוודים (ערבאן) שבאל-רמלה ובבני צעב, וכמעט שפרצה מלחמה כוללת בין הר שכם והר ירושלים עד אשר עלי אע'א [אל-נמר] "אל-ג'ורבאג'יי" התריע בפני מתצרף ירושלים לעצור, ונערכה חקירה שבעקבותיה חנן הסולטאן את האשמים ברצח.⁴⁴⁸

[...] לאחר מכן, נקבע שמתצרף ירושלים חרג מגדרי ההתנהלות המקובלים, והוא הודח מתפקידו, ומתצרפית ירושלים בוטלה והוכפפה עם לוד ורמלה לדמשק כסנג'ק רגיל. בשנה זו מונה עלי אע'א למתסלם ירושלים והחלו מאה שנות שלטון בני משפחת נמר בעיר.⁴⁴⁹

ההקשר ההיסטורי שמציג אל-נמר להריגתו של השיח' שביטה מתיישב עם הידוע אודות המדיניות העת'מאנית בלבנט בתקופה זו. עיקר מעייניו של השלטון המרכזי היו שמירת הסדר הציבורי והבטחת

⁴⁴⁶ אל-נמר, תאריח', א, עמ' 91. עדות חיצונית לקיום ג'יוס, ערב חורבנה, נמצאת בתיאור מסע אחר של בכרי אל-צדיקי בשנת 1126 לה' / 1714 לספירה: מע'רבי וח'רויש, אל-ח'טרה אל-ת'אניה, עמ' 58.

⁴⁴⁷ שם, עמ' 92-93.

⁴⁴⁸ שם, עמ' 93. עלי אע'א ג'ורבג'יי בנו הבכור של האמיר יוסף אל-נמר, והוא כיהן כמתסלם שכם באותה העת (שם, עמ' 90).

⁴⁴⁹ אל-נמר, תאריח', א, עמ' 92-94. תיאור זה כולל נקודת מבט מחוזית של האליטות בשכם, ולפיכך הוא לא נוקב בשם הסולטאן וכן לא בשם מושל ירושלים, ששמו נזכר בהמשך, בעמ' 104, כצאלח באשא טוקאן. משפחת טוקאן היתה ממנהיגות מחנה הימין בהר בשכם, ויריבה למחנה הקיסר שאליו השתייכו הן אל-שביטי, הן אל-ג'יוסי והן אל-נמר. הדבר מספק בידינו הסבר נוסף להבנת מעשה הנקם של מושל ירושלים בכפרי בני צעב, השייכים למחנה הפוליטי היריב.

גביית המיסים, החיוניים לקיום הבירוקרטיה והצבא העתימאניים. הסיורוב לשלם מיסים היווה מעשה מרד ועילה להדחת שיח' הנאחיה המכהן. פגיעה בגובי המס היוותה, לפיכך, עילה להתערבות ישירה של השלטון המרכזי. החרבת מוקדי מרי והוצאה להורג של שיח'ים מורדים היו צעדי ענישה מקובלים שנועדו להרתיע את שיח'י נאחיה אחרים מלמרוד. עם זאת, השלטונות נמנעו, על פי רוב, מפגיעה באוכלוסייה האזרחית, הָרְעָאִיא – פגיעה שהייתה מהווה נזק כפול – הן מוסרית (פגיעה במעגל הצדק העתימאני) והן כלכלית (אבדן הכנסות מיסים).⁴⁵⁰ מעשי הנקם של מתצרף ירושלים נתפסו, אפוא, כחריגה מסמכות, והובילו לרפורמה אדמיניסטרטיבית שבמסגרתה הורה הסלטאן אחמד השלישי (1703 – 1730) על ביטול המתצרפיה, והכפתה יחד עם רמלה ולוד לפיקוח ישיר של המושל בדמשק. ברם, ניכר כי בה בעת השלטונות העתימאניים ראו באוכלוסייה המורדת גורם לא רצוי, ולפיכך הם הרחיקו אותה לאזור דליל אוכלוסין, שבו סברו שהיא לא תהווה בעיה ביטחונית.

על מעמדה של משפחת אל-ג'יוסי ערב הדחת השיח' שביטה, ניתן ללמוד מהתייחסויות לראש המשפחה, השיח' מקלד בן דאוד, הנזכר בסג'לאת כמלתזם הכנסות הסולטאן בנאחית בני צעב לשנת 1098 לה' / 1687 לספירה, וכגובה המס של נכסי וקף בבאקה אל-חטב ובכפרים אחרים מחוץ לנאחיה. בשנים הבאות, חכרו בני משפחה אחרים את האלתזאם בנאחית בני צעב, ופרצו ביניהם מאבקים אלימים.⁴⁵¹ הנוסע מצטפא אל-בכרי אל-צדיקי, נפגש עם השיח' מקלד אל-ג'יוסי בקרית חגיה בשנת 1122 לה' (1710 לספירה), והוא מוסר לנו עדות נדירה על יחסו של השיח' מקלד לנצוח פאשה, שממנו משתמעת הערכה רבה לכוחו הצבאי לאור דיכוי מרידות באל-כרכ, מצודה חשובה בדרום ירדן:

הגענו עם מלווינו לאדמות בני צעב וישבנו בכדי להיפגש עם השיח' מקלד בכפר חגיה, על מנת לקבל מכתב לאנשי אל-טיבה, כאות ואסמכתה, שיצווה אותם בו ללוות אותנו לאל-חרם הברור המכובד [חרם סידנא עלי] והוא נענה למבוקשנו ונעתר [...] סיפקתי ידיעות, שהשר נצוח פאשה, מדכא עושי העוולה, צר על מצודת אל-כרכ, המבצר הנעלה ובעל החומות הגבוהות. השיח' מקלד אמר שאם הוא [נצוח פאשה] יצליח לכבוש את המצודה לאחר המצור ההוא, הרי שדבר לא יוכל לעמוד בדרכו בבלאד אל-שאם. כך שמעתי אותו מדבר עם חלק מהנוכחים.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, Brill, 1996; Linda T. Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*, London and New York, Routledge, 2013, pp. 2-7; Bogac Ergene, "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)," *Islamic Law and Society* 8.1, 2001, pp. 52-87.

⁴⁵¹ הכנסות וקף אל-מעירבי בבאקה בני צעב (באקה אל-חטב) ומיסים שנגבו לכיסוי הוצאותיו השוטפות של השלטון העתימאני בנפה. כמו כן, השיח' מקלד חקר חלק מגביית המס בכפר בית וזן ליד שכם. ראו: עינאים ואל-אשקר, "אל-עאאילאת," עמ' 83 - 84 ועמ' 86. בשנת 1691 לספירה הוחקר המס ליוסף ונופל אל-ג'יוסי (שם, עמ' 94).

⁴⁵² תרגום כתב היד המצוטט אצל אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב, 2, עמ' 374.

מהכתוב בשני המקורות, עולה כי השיחיים לבית אל-גייסי היו בעלי השפעה באדמות המישור גם קודם להדחת השיח' שביטה, וכי פעילותם התרכזה בסביבות חגיה ובאקה אל-חטב. מסורת שתיעדו מרגלי השיח' בכפר כור, מתארכת את חורבן גייס לשנת 1124 לה' (1712 לספירה), ורואה במקלד את מייסד **כור המודרנית** (ראו איורים 10 ו-11): "תושבי הכפר כולם הם בניו לבניו ולבני בניו עד אחרון שבהם יוסף אל-ואכד מקלד אל-גייסי [...] אחרי שנהרג שייך שביטה, שהיה ראש בני צעב, בשנת 1124 (הג'ריה), נבחר שייך מקלד הנ"ל שייך בני צעב. משרתו זו נמסרה בירושה לבניו ולבני בניו עד אחרון שבהם יוסף אל-ואכד שהוא הוא סבם של תושבי כור הנוכחים.⁴⁵³ מסורת זו עולה בקנה אחד עם המסורות שצוינו לעיל, לפיה השיח' מקלד (ולא השיח' חרב, כמו במסורת הקודמת) היה מנהיג משפחת אל-גייסי בתקופת הדחתו של השיח' שביטה וחורבנה של גייס. ואמנם, אל-לקימי מאשר שהשיח' חסן, בנו של מקלד, התגורר בכור בשנת 1143 לה' / 1731 לספירה.⁴⁵⁴

הגליית תושבי **גייס** המקוריים פתחה את הדלת ליישוב אוכלוסיות עקורים חדשות בכפר, שעקב גורמי האיתור המועדפים שלו (מיקום גיאוגרפי מוגן וקרבה לאדמות פוריות), נותר מתאים במיוחד להתיישבות. כיצד ומתי חודשה ההתיישבות בכפר?⁴⁵⁵ נקודת המוצא לבדיקה היתה סקירת הכפר של שירות הידיעות של ההגנה, המוסרת כי "אל-חראשה [ב]מוצאם נוצרים מכפר אל-תות שבמחוז יפו. היא המשפחה הראשונה שבאה לכפר לאחר שנחרב בידי אל-גיאסיסה [בני משפחת גייסי], סמוך לעזיבתם את דת הנצרות; להם קרובים במגידל צאדק הידועים בשם דאר אל-עאבד, שהתאסלמו אף הם."⁴⁵⁶ נוכחתי, כי המשפחה המדוברת היא משפחת אל-ח'ראישה המתגוררת כיום בגייס. יחד עם זאת, שאלת זהות כפר מוצאם הקשתה עליי במשך זמן רב, ורק לאחר שיחות עם רבים מתושבי גייס ואינפורמנטים מאזורים רחוקים יותר – בסביבות ראש העין וראמאללה – התברר לי מיקומו ככפר חֶרַב על הר בין דיר ע'סאנה וכפר אל-עין (מזרחית לראש העין, ליד פדואל).⁴⁵⁷ במענה לשאלה כיצד ישוב זה נחרב, מרואיין מדיר ע'סאנה מסר את הגרסה הבאה:

ש : האם התקיימו מאבקים בין כפרים?

ת : כן, באחד המאבקים חרבה ח'רבה שלמה ששמה כפר תות, אשר עד היום המבנים נמצאים בה, בעקבות מאבק עם משפחת אל-תמימי. היא נמצאת בין אל-נְבִי צַאֲלַח וְכַפֵּר עֵין וְדִיר עֵ'סַאנָה, יש בה מקום ושרידי כנסייה ושרידי מבנים.

ש : לאן תושביה הלכו?

⁴⁵³ סקירת כפר כור, ל"ת [1942/3], **את"ה**, 105 / 227.

⁴⁵⁴ אל-לקימי, **מואנח אל-אנס**, עמ' 241 והשוו למנצור ומנצור, **אל-רינה**, עמ' 99-100.

⁴⁵⁵ סקירת כפר גייס, 3.12.42, עמ' 2, **את"ה**, 105 / 227; ראיונות עם תושבי גייס.

⁴⁵⁶ סקירת כפר גייס, **ש.ס.**

⁴⁵⁷ ניצ נ.צ. 211200 / 660000.

ת: תושביה הושמדו. לפי זקן אחד שישבתי איתו אמרו שברחו שלושה אנשים מהם והתחבאו במערה. המערה קרסה על ראשם. שניים נהרגו ונותר מהם אחד שהוא סב משפחת אל-עאבד [במגידל יאבא] ואז דאר אל-עיץ מן כפר עין השתלטו על כפר תות.⁴⁵⁸

בחינה מלמדת, כי תושבי כפר תות השתייכו למחנה הקיס, ואילו בני משפחת אל-תמימי מאל-נבי צאלח (ליד חלמיש) נמנו על שורות מחנה הימן. חורבן הכפר נובע, אם כן, בשל סכסוך מקומי על רקע מאבקי ה"קיס והימן". מסתבר, כי השיח' אל-ג'יוסי, בהיותו שיח' קיסי, מצא לנכון ליישב אותם בכפר ג'יוס הריק מתושבים כאוכלוסייה נאמנה לו.⁴⁵⁹ בד בבד, הוא יישב בג'יוס את בני משפחת נופל, שהתגוררה לפני כן בכפר שזו הפכה לכפר הכס של משפחת ג'יוסי.⁴⁶⁰ המסורות הגנאולוגיות מלמדות כי השיח' אל-ג'יוסי טיפח בג'יוס, שהיתה בעבר מוקד התנגדות לבני משפחתו, אוכלוסייה אוהדת. כך, החלה הגירת שרשרת של פליטים "קייסיים" אחרים מסביבות ראמאללה, ומשפחות אחרות מהרי שכס, חברון ומצרים.⁴⁶¹ ג'יוס ה"חדשה", המשוקמת, השתתפה לצד אל-טירה ומסכה במערכת הע'אבאית שהתהוותה בשרון במהלך המאה ה-19.

איור 11 אל-קבה (כור): קברי השיח'ים לבית ג'יוסי ואנדרטה לזכר חללים שנפלו במלחמות הקיס והימן (2021)

⁴⁵⁸ ראיון עם תושב דיר ע'יסאנה, 29 באוגוסט 2020. גרסה דומה, בה מדובר בהינצלותם של שלושה אנשים מהתמוטטות המערה, נמסרת בספרו של אבראהים עלי צ'מרה, **מגידל אל-צאדק: אל-ארץ' ואל-סכאן מאץ' עריק ואמל באל-עודה**, עמאן, אל-ג'אמעה אל-ארדנייה, 1993, עמ' 70. צ'מרה מוסר כי פליטי הכפר התיישבו במגידל אל-צאדק, ג'יוס ודיר אל-קמר בלבנון. החרבת כפר תות בידי תושבי אל-נבי צאלח תועדה גם בראיון עם תושב קראוה בני זיד, 2 במרץ 2021.

⁴⁵⁹ ראיון עם שיח' יוסף נופל, ג'יוס, 23 באוקטובר 2017. בסקירת הכפר ג'יוס (שצוטטה לעיל) מצוין מוצאה כמצרי.
⁴⁶⁰ ראיון עם השיח' יוסף נופל, שם.

⁴⁶¹ משפחת ח'אלד מקראוה בני זיד (ליד כפר תות), משפחת אבו ג'עייר מעאבוד (גם היא בקרבת כפר תות).

לעומת הכפרים הוותיקים כור וגיוס, שתחלופת האוכלוסייה אשר חלה בהם לא שינתה במידה ניכרת את התפרוסת היישובית בליבת ההתיישבות שבה, היתה **מסכה** הכפר הראשון שנוסד מחדש בגבעות החול האדום, בשולי העי'אבה (יער האלוניים), והקמתו פתחה את הדלת להתרחבות ההתיישבות הערבית מהרי שכם למזרח השרון. בדומה למיתולוגיות של "קשיים והתגברות על קשיים" הנפוצות בקרב תושבי ישובים יהודיים, גם תושבי היישובים הערבים מחזיקים בסיפורים דומים. המתיישבים מגיוס נאלצו להתמודד עם קשיים רבים בשלבי ההתיישבות הראשונים. המסורת מציינת כי התושבים סבלו מפגעי המלאריה ומזיהום מקורות המים הזמינים. מציאות זו מתבטאת במדרש שם שנתנו הגולים לכפרם החדש – אל-קריה אל-מסכינה (הכפר האומלל). עם הזמן למדו תושבי הכפר להכיר את סביבת מגוריהם החדשה, ולנצל את משאביה לצרכיהם.⁴⁶² לאחר גילוי באר עתיקה הנובעת מים חיים, חל שיפור במצבם, והדבר איפשר את שגשוגו של הכפר :

... [הם] היגרו מגיוס ושכנו בעיירה קדומה עתיקה שהיו קוראים לה אל-מסכינה. זה הסיפור שהבנתי מאבי, יכול להיות שהם עזבו או שהשיח' הגלה אותם מגיוס, משום שאל-מסכינה היתה בזמנו כמו מקום גלות. האזור כולו היה ביצות והמלאריה פשתה בו, ואנשים אשר חיו באזור זה היו מתים במהירות....⁴⁶³

...אכן שמה היה אל-מסכינה. משום שהעיר הייתה קרובה לביצות אל-פאלק (בצת אל-פאלק) והאזור הזה פחד מרוב החרקים העוקצים והנושכים...⁴⁶⁴

בימים עברו בא מישהו מוגרבי לעיירה וראה שאין בה זקנים ושאל אותם "למה אין זקנים אצלכם." התושבים השיבו כי "המיקום שלה לא בריא ומי הבאר שלה מזוהמים, ואינם טובים ולכן התושבים אינם מאריכים ימים." המוגרבי בדק את מי הבאר, ואמר להם שלא טוב להם לשתות מבאר זאת, היא באר מתה ואינה ראויה לשתיה. אני אראה לכם באר חלופית שתשתו ממנה.⁴⁶⁵ [...] הוא מצא] באר רומית עתיקה קבורה שאף אחד לא ידע עליה. הוא הצביע עליה ויצאו ממנה מים טובים. הוא אמר להם "המים של הבאר הזאת הם מים נובעים, עזבו לפיכך את הבאר

⁴⁶² הכפר מסכה הוקם על חורבות ישוב חשוב מהתקופה הרומית המאוחרת, הביזנטית והאסלאמית הקדומה, והוא נזכר אצל יאקות (מעג'ים אל-בלדאן, 5, עמ' 128). בחפירות שנערכו באתר נתגלו שרידי תעשיית זכוכית, מתקנים תעשייתיים וגתות, לצד שרידים לישובים קטנים יותר בתקופה הצלבנית והממלוכית. ראו: פולינה ספיבק, "שרידים מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה העות'מאנית במישקה [צ"ל מסכה] שבדרום השרון", **עתיקות** 99, 2020, עמ' 85-98. ספיבק מתעלמת בניחותה מקיום הכפר גם בתקופת המנדט.

⁴⁶³ כנאענה, **מסכה**, עמ' 10-11.

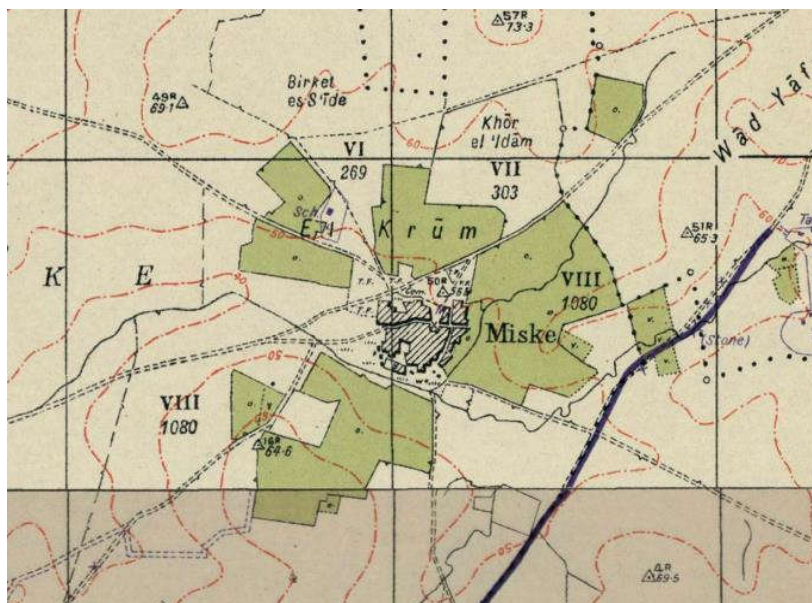
⁴⁶⁴ כנאענה, **מסכה**, עמ' 8.

⁴⁶⁵ בפולקלור הפלסטיני מיוחסות למוגרבים תכונות מופלאות וידיעת הנסתר. כך, למשל, במסורת שתועדה מפי מצטפא סלימאן אל-מצרי, מתושבי אל-טנטורה לשעבר המתגורר בפרידיס, ב-21 ביוני 2018. מסורות אחרות מציינות כי שם השיח' היה רסלאן וקבר, המיוחס לו על גבעה מדרום לכפר, הפך למקום עליה לרגל (מקאם) לתושבים שביקשו מזור לחוליים (כנאענה, **מסכה**, עמ' 44 ו-46; ראיון עם צפיה חסן שביטה ועבד אל-מנאן חסן שביטה, 13 באוגוסט 2016).

[החולה] הזאת." תושבי הכפר חשפו את הבאר, ניקו אותה והחלו לשתות ממנה. כך השתפרה בריאותם והם התחילו להאריך ימים וכך התחילו לקרוא לה [לעיירה] מסכה ולא אל-מסכנה⁴⁶⁶

...עתה, כשהמים נהיו טובים ומתוקים, השתפרה בריאות התושבים והתושבים התרבו וכך נהיה

שמה "מסכה."⁴⁶⁷

מפה 13 הפרחת השממה. מסכה "המסכנה" הפכה לכפר פורח בשרון. מוזאיקה של גליונות פלשתינה 1:20,000, 1942

הגילוי הניסי של הבאר העתיקה, ביטוי להשגחה האלוהית, היה אות מבשר טובות ליישוב החדש. במרוצת השנים הפכה מסכה "המסכנה" לכפר פורח בשרון, ותושביו השתתפו במערכת העיבאת שהתפתחה ביער השרון במאה הבאה (ראו סעיף 3.4.3 בפרק ג' להלן).

4.4 מסע אבו אל-ד'הב ללבנט, ויסוד אל-טירה: חורבן צופין והקמת קלקיליה

הכפר הקטן באקה אל-חטב, שבתיו העתיקים תלויים על הר נידח מצפון להתנחלות "קרני שומרון", אינו נראה במבט ראשון כיוצא דופן או בעל חשיבות מיוחדת. ואולם, דווקא כפר זה, על מארג משפחותיו היריבות, ואדמותיו הפזורות הרחק במישור, היה נקודת המוצא לסאגה התיישבותית ארוכה, שעתידה היתה לשנות את מפת ההתיישבות בדרום-מזרח השרון.

⁴⁶⁶ כנאענה, מסכה, עמ' 8.

⁴⁶⁷ כנאענה, מסכה, עמ' 8. לתיאור חיי החברה מסביב לביר מסכה, מנקודת מבטו האוריינטליסטית של כומר אמריקאי, ראו: Samuel. I. Prime, *Travels in Europe and the East*, New York, Harper and Brothers, 1855, II, pp. 390-392.

באקה אל-חטב הוא כפר ותיק, בעל רצף ישובי הקודם לתקופת הדיון. תושבי הכפר הקדומים ביותר השתייכו, ככל הנראה, לחמולה שנקראה "אל-זלאבאני". בגל ההגירה הגדול ממדבריות סוריה בשנת 1068 (1658 לספירה) הגיעה לבאקה אל-חטב חמולת "אָבֶן עֵיסָא", ואילו חמולה אחרת – "אל-כראשין/כרישאת" התיישבה תחילה במעאן שבדרום ירדן, בטרם עברה לכפר לפני שנת 1118 לה' (1706/7 לספירה).⁴⁶⁸ בני החמולה נודעו בבאקה אל-חטב בשם "חמולת זיד". הקבוצה השלישית שיושבה בבאקה אל-חטב היתה חמולת דאוד אל-ע'מארי מאל-דואימה (כיום מושב "אמציה" בחבל לכיש), שהתפלגה בבאקה לשלושה פלגים (נזאל, שרים ודאוד), ואליה נספחה קבוצת "בני דודים" בשם "זְהָרָאן".⁴⁶⁹ חמולות דאוד אל-ע'מארי ירדו לימים לאל-טירה, אך יצאו ממנה לצופין ולבסוף לקלקיליה, והם היוו את היסוד הדמוגרפי הדומיננטי בכפרים אלה (לצד חמולת זיד). בני עיסא, יריביהם, יושבו ברובם באל-טירה והפכו לקבוצה החברתית הדומיננטית בה.⁴⁷⁰

לראשונה שמעתי על באקה אל-חטב במהלך סיור לימודי שערכתי במאי 2014 בעיר אל-טירה, הקרובה למקום מגורי. על כוס תה, הסביר לי מר דאוד מחמד מנצור, מנהל בית ספר בעבר, כי אל-טירה נוסדה על ידי תושבים מהכפר באקה אל-חטב מערבית לשכם. רוב הכפרים שנוסדו במישור הוקמו על ידי תושבים מהגדה. כל כפר בהר היתה לו חורבה (חירבה, עזבה) במישור. לבאקה אל-חטב היתה אל-טירה, לגיוס היתה מסכה, ולעזון היתה חירבת עזון. לאדמת המישור הפורייה היה יתרון חקלאי על אדמות ההר, בכך שהתאפשר לעבד שטחים נרחבים יחסית ללא הפרעת אבנים. בשרון גידלו גידולי חורף כמו חיטה ושעורה, וגידולי קיץ כמו אבטיחים, תורמוס ודורה. תושבי ההר ירדו למישור, התיישבו בחורבות ישנות והתגוררו בהן כמגורים עונתיים לקיץ בשל המרחק הרב שבין האדמות לכפר המקור. ברבות השנים החליטו להתגורר כאן בקביעות כישוב קבע. רוב משפחות אל-טירה הוותיקות – למעלה מ-20 משפחות – הגיעו מבאקה אל-חטב להוציא את משפחות אבו ח'ייט, עבד אל-חי ודעאס.⁴⁷¹

תיאור זה משקף את ההסבר האורגני-תהליכי, המדבר על התיישבות הדרגתית ושלווה בכפרי-הבת, כחלק משאיפתם של הפלאחים לעבד את אדמותיהם הרחוקות ביתר נוחות. מסורת זו, ששומעים כמוה רבות

⁴⁶⁸ קרי, לפני הולדת השיחי' מחמד שאור זיד אל-באקאני בשנת 1118 לה', שהיה לימים לחכם הלכה מפורסם בשכם (נפטר בשנת 1196 לה'; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 92-96 ועמ' 102).

⁴⁶⁹ חמולת דאוד אל-ע'מארי יצאה מהכפר "אל-דואימה" עקב מחלוקת על הסדרי המשאע וחלוקת היבול בכפר. השלטונות העתימאנים התערבו, תוך כפיית סולחה, שבמסגרתה הוגלו בני חמולת דאוד מהכפר, ומרביתם התיישבו בבאקה אל-חטב.
⁴⁷⁰ בני חמולות דאוד, נזאל ושרים מייחסים את מוצאם לצאצאי שיחי' צופי בשם עלי עבד אל-דאים אל-ע'מארי מן המערב, שנתפס כאב-המייסד של הכפר אל-דואימה המודרני (אל-דואימה – צורת ריבוי של "בני של עבד אל-דאים"): אל-נמר, תאריח', ב, עמ' 458; אל-דבאעי, בלאדנא פלסטין, ב, 3, עמ' 273; מוסא עבד אל-סלאם הדיב, קרית אל-דואימה, עמאן, דאר אל-ג'יליל לל-נשר, 1985, עמ' 30-33; אל-קטנאני, קלקיליה, עמ' 3-4; אחמד אל-עדארבה, קרית אל-דואימה, מן סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 21, ביר זית, מרכז דראסת ותותיק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1997, עמ' 103-105; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 86-89; אל-דבאעי, בלאדנא פלסטין, ב, 3, עמ' 273.

⁴⁷¹ ראיון עם דאוד מחמד מנצור, אל-טירה, 25 בנובמבר 2016.

בכפרי המישור, לא מסבירה כיצד הגיעו אדמות אלה לידי כפרי ההר, ולמעשה היא גם לא קובעת מתי בדיוק הפכה ה"עזבה" לכפר. המסורת מדגישה את כפר המקור של מרבית התושבים, אך מכירה בכך שחיים בכפר בני משפחות אחרות, זרות למייסדי הכפר. מוצאם המגוון של תושבי אל-טירה, לא נעלם מעיניהם של חוקרים עבריים שכתבו אודות תהליכי ההתיישבות הערבית בתקופה העתימאנית ובתקופת המנדט. למשל, כך תיאר גרוסמן את אל-טירה במחקרו אודות ההתיישבות הערבית בשרון:

טירה [...] יושבה מחדש לפי עדותם של זקני הכפר בשנת 1745, אך גם היא היתה ישוב עתיק ושימשה תחנת דואר חשובה בתקופת הממלוכים. מנתוניו של הוטרותי ניתן להסיק, כי טירה לא היתה מיושבת בשלהי המאה ה-16 [...] יישובה מחדש של טירה במאה ה-18 היה כרוך לפי המסורת המקומית בסכסוך עם בני קלקיליה, שמוצאם כמוצאם של מייסדי טירה מהכפר בקה אל-חטב ומהכפר השכן לו, חג'ה. אליהם נוספו מתיישבים מכור, מגיינצפוט, מזיתא (שליד ג'מעין), מסלואד (מצפון לרמאללה) ועוד. גם באל-טירה התיישבו במאות ה-19 וה-20 בדווים ומצרים.⁴⁷²

מאיפה הגיע גרוסמן לתאריך 1745? ראשית כל, אציין כי בתקופה העתימאנית היה נהוג להנציח אירועים חשובים כגון לידות, פטירות והקמת מבנים חשובים באמצעות חיבור משפטים בערבית בעלי זיקה למאורע, שסכום אותיותיהם בגמטריה נתן למפענח המשכיל את שנת האירוע. מר עאטף אל-עראקי, מורה בפנסיה יליד 1937, הסביר לי כי זקני הכפר ביקשו מהשיחי' סעיד אל-עתילי, ששימש כאמאם, ח'טיב ומורה הכתאב, לחבר משפט מעין זה "בכדי שהתאריחי' לא ישכח, תאריחי' אל-טירה".⁴⁷³ סעיד אל-עתילי טבע את המשפט "מאת אבו לא-ד'הב", שערכו הגימטרי 1188 לציון שנת 1774/5 לספירה.⁴⁷⁴

בכדי להבין מה תאריך זה מסמל, ומדוע היה כה חשוב לתושבי הכפר, עלינו להשיב לשאלות 'מיהו אבו אל-ד'הב?' 'מה אפיין את תקופתו ופעולתו באזור?' ו'מדוע מותו נתפס כמאורע מכונן בתולדות אל-טירה?' ספרי ההיסטוריה מלמדים, כי מחמד בכ אל-ח'י'נדאר "אבו אל-ד'הב" (1735 – 1775), היה יד ימינו של מושל מצרים עלי בכ אל-כביר, אשר מרד בשלטונות העתימאנים בזמן המלחמה הרוסית-עתימאנית

⁴⁷² גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", 265. רשימת הוטרותי היא רשימת המיסוי העתימאנית לכפרים שנערכה בשנת 1005 לה' / 1596 לספירה ואוגדה ב"דפתר-י מפצל". כפי שציינתי בפרק הראשון, היא נחשבת למקור עיקרי להכרת הגיאוגרפיה ההתיישבותית בארץ בראשית התקופה העתימאנית (בשארה, **טירה**, עמ' 2).

⁴⁷³ ראיון עם עאטף מחמוד אל-עראקי, 4 ביוני 2016. המילה "תאריחי'" בערבית נושאת הן משמעות של תאריך והן משמעות של היסטוריה, ושתי המשמעויות תקפות פה. השיחי' סעיד אל-עתילי היה שיחי' צופי חי ופעל באל-טירה בסביבות שנת 1900, והוא נישא לנשים משתי משפחות בכפר: אבו חייט ואל-ג'לג'ולי. הסכם הנישואין בין אסמאעיל צאלח אל-ג'לג'ולי מטירה ופאטמה אל-שיחי' סעיד אל-עתילי, 1900, **ארכיון משפחת אל-ג'לג'ולי**; אל-תיתי, **אל-טירה**, עמ' 30-31; מחמד עדנאן אל-ג'לג'ולי, **עדנאן אל-ג'לג'ולי: נאפי'דה עלא אל-צ'יאא'**, בירות ועמאן, אל-מאיסה אל-ערביה לל-דראסאת ואל-נשר, 2019, עמ' 40-41; ראיון עם עאטף אל-עראקי, 4 ביולי 2016; ראיון עם חסאם עאהד אל-עתילי, אל-טירה, 26 בנובמבר 2016; ראיון עם מעתצם אל-עמוץ, עתיל, 29 בינואר 2021.

⁴⁷⁴ אל-תיתי, **אל-טירה**, עמ' 30. קריאת המסורת המקומית ללא התייחסות לתולדות התקופה הטעתה את גרוסמן: בחינה גימטרית פשוטה מלמדת, כי גרוסמן השמיט את "אל-" הידיעה מהמשפט, ובכך הקדים בנייתו את הקמת הכפר בשנות דור (31 שנה)!

הראשונה.⁴⁷⁵ הקריירות של עלי בכ אל-כביר ואבו אל-די'הב מהוות מעין מערכה ראשונה לפועלם המאוחר יותר של מחמד עלי פאשה ובנו אבראהים פאשה. בשליחותו של עלי בכ, דיכא אבו אל-די'הב התקוממות בצעיד (מצרים העלית) וכבש את החגיאז. עלי בכ הפסיק לשלם מיסים לשער העליון ואף החל לטבוע מטבעות הנושאים את שמו. בשנת 1172 לה' (1758 לספירה) אבו אל-די'הב הדיח את אדוניו, וכרת ברית עם ט'אהר אל-עמר, מושל עכו הסורר, במטרה לכבוש את ולאית דמשק.⁴⁷⁶

ט'אהר אל-עמר (בשלטון 1735 – 1775 לערך) ובעלי בריתו, נלחמו מזה זמן רב כנגד שיחי הנאחיה בהר שכם. הם כבשו מידיהם את נצרת, ג'נין ועמק יזרעאל, והשתתפו במערכות כנגד משפחת ג'ראר בצפון הר שכם ובחוף עתלית.⁴⁷⁷ כאשר פרץ סכסוך דמים במשפחת אל-ג'יוסי על כס המשיחיה, הצליח מצטפא בכ טוקאן להדיח בשנת 1766 לספירה את בניה מתפקיד המשיחיה.⁴⁷⁸ אירוע זה מסמל את ראשיתו של מאבק, שנמשך כ-70 שנים, על השליטה במשרת שיחי נאחית בני צעב בין שתי המשפחות, אל-ג'יוסי וטוקאן. מטבע הדברים, מאבק זה ערער את מאזן הכוחות באליטה המקומית, ונתפס לפיכך בידי אל-ט'אהר אל-עמר כהזדמנות להרחבת השפעתו דרומה.⁴⁷⁹ דומאני מסביר את חשיבותו האסטרטגית של אזור בני צעב, לט'אהר אל-עמר, כמו גם לאנשי שכם, בהתייחס למיקומו הגיאוגרפי כתווך לשווקים העולמיים וחבל חשוב לגידול כותנה, גידול הייצוא המבוקש באותם ימים :

That Bani Sa'b became the lightning rod of an escalating local and regional conflict was no accident. Its territories controlled a key section of the Damascus–Cairo highway as well the access of Nablus to its major sea outlet, the city of Jaffa. Bani Sa'b was also a cotton producing district, and this was a time of vigorous expansion in cotton trade. This political dispute, therefore, reflected the twin processes of urban political domination over the hinterland and the integration of Palestine into the world economy.⁴⁸⁰

הברית החדשה בין ט'אהר אל-עמר ואבו אל-די'הב היוותה איום מוחשי ביותר הן על הסמכות העתימאנית בלבנט בכלל, והן על האוטונומיה הכלכלית והפוליטית היחסית שממנה נהנו השיחיים של הר שכם

⁴⁷⁵ Pasha, *Jordan*, p. 88; David Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu al-Dhabab," *Journal of the American Research Center in Egypt* 25, 1978, pp. 83–105; cont. on vol. 26, 1979, pp. 125–46.

⁴⁷⁶ David Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kebir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab, 1760–1775*. Studies in Middle Eastern History 6. Chicago, Bibliotheca Islamica, 1981.

יזבק, יאפא, עמ' 21.

⁴⁷⁷ כגון האמיר מנצור שהאב (בשלטון 1754 - 1770) ויורשו יוסף שהאב (בשלטון 1770 - 1789) מהר הלבנון.

⁴⁷⁸ אל-עאמרי, קרא אל-כראסי, עמ' 92-96; עינאים ואל-אשקר, "אל-עאאילאת, " עמ' 94: השיחי' חסן אל-ג'יוסי ויתר על המשיחיה לאחיו, השיחי' עסאף (השוו לאזכור אצל אל-לקימי, מואנח אל-אנס, עמ' 234). לאחר מות עסאף פרץ סכסוך אלים בין ילדיהם על הירושה. ראשית עלה לכס המשיחיה השיחי' עבד אל-האדי בן חסן ולאחר מכן הוא נרצח בידי מחמד בן אל-שיחי' עסאף. כשחסן בן עבד אל-האדי, בנו של הנרצח, הגיע לבגרות, הוא נקם את דם אביו על ידי הריגת מחמד בן אל-שיחי' עסאף. לפי עדויות שונות, משפחת טוקאן גירשה זמנית את בני משפחת אל-ג'יוסי מארמונותיהם.

⁴⁷⁹ דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 71; מנצור ומנצור, אל-רינה, עמ' 99 ועמ' 102.

⁴⁸⁰ Doumani, *Rediscovering Palestine*, p. 43. 188 - 187 עמ' יאפא, עמ' 187

בפרט.⁴⁸¹ למעשה, פלישתו של אבו אל-די'הב היתה האיום הביטחוני החמור ביותר על גורמי הכוח המקומיים באזור המחקר מאז מסע המלחמה של האמיר פח'רי אל-דין אל-מעני נגד אמירות דאר טרהבי בשנת 1623.⁴⁸² אין ביכולתנו להיכנס כאן לפרטי הפרטים של המאבק. מה שחשוב לענייננו, היא העובדה שעיקר הלחימה בין הכוחות של ט'אהר אל-עמר ואבו אל-די'הב לבין אנשי הר שכם התרחשה במישורים הסמוכים ליפו, ונסובה סביב ניסיונם של אנשי שכם לשמר גישה לעיר הנמל, שהיתה המוצא העיקרי לתוצרת הנאבלסית. כמו כן, למרות הצלחות ראשוניות לכוחות המקומיים של הר שכם, כוחות האויב כבשו את יפו וטבחו בתושביה. הם הצליחו לחדור ההרה, ושרפו כפרים רבים בדרכם לשכם, אשר ניצלה רק לאחר כניעה משפילה.⁴⁸³

הפלישה המשולבת של אל-ט'אהר אל-עמר ואבו אל-די'הב להר שכם הובילה לתכונה רבה בקרב משפחות שיח'י הנאחיה, שבאה לביטוי בהקמת ביצורים ברחבי האזור.⁴⁸⁴ אל-נמר מדגיש כי הביצורים נבנו "על הגבעות המשקיפות על המישורים ובפתחי הוואדיות."⁴⁸⁵ ההכנות ובניית הביצורים ניכרו גם בקרב נאמניו של ט'אהר אל-עמר. למשל, בני אל-ברקאוי, ראשי מחנה הימן בואדי אל-שעיר ביצרו את שופה ודינאבה בסיועו של אל-עמר (1774).⁴⁸⁶ בני אל-ברקאוי אף העמיקו חדור והקימו מעוז על גבעת אל-מחדרה האסטרטגית, המיתמרת מעל אל-טירה וחולשת על שטחים נרחבים במישור בלב האקטאע של משפחת אל-ג'יוסי.⁴⁸⁷ יתכן שמצודה אחרונה זו הוקמה לאחר תבוסת אל-ג'יוסי ובעלי בריתו לאל-ט'אהר אל-עמר.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ יזבק, יאפא, עמ' 20.

⁴⁸² ח'אלד מחמוד טרביה, 'אל טרביה עבר אל-תאריח', ירושלים, מטבעת דאר אל-איתאם אל-אסלאמיה, 1976, עמ' 68-85. אודות ההיבטים הפוליטיים והכלכליים של שלטון פח'רי אל-דין אל-מעני ראו:

Alessandro Olsaretti, "Political Dynamics in the Rise of Fakhr al-Din, 1590–1633: Crusade, Trade, and State Formation along the Levantine Coast," *The International History Review* 30.4, 2008, pp. 709-740.

⁴⁸³ זכריא אבראהים אל-סנואר, "אל-מדי'אב אל-תעריף להא אהאלי יאפא פי אל-תילת' אל-אחיר מן אל-קרן אל-ת'אמן עשר אל-מילאדי," *מגילת ג'אמעת אל-קדס אל-מפתחה לל-אבחאת' ואל-דראסאת*, 25.1, 2011, עמ' 383-407; יזבק, יאפא, עמ' 22; כרוניקה מאת אבראהים אל-דנפי, מזכירו של מצטפא בכ טוקאן, אודות הפלישה: בן צבי, *השומרוניס*, עמ' 220-233.

⁴⁸⁴ משפחת ג'ראר ביצרו את חומות צאנור ומצודתה, בני אל-עטעוט בנו את ברג' אל-עטעוט (ליד בורגתא) ואל-שונה (מצודה קטנה) בכפר אל-לבד, בני אל-ג'יוסי בנו "מגדל מצודה" בכור ואחר בצופין. כמו כן, נבנתה מצדית "אל-שונה" בעזון, מצודת ראס אל-עין תוקנה ונבנו מצודות אחרות בג'נין, עראבה, אם אל-פחם ו"באקה." אפשר שהכוונה היא לבאקה אל-חטב, שבה קיים מגדל מבוצר המיוחס לבשיר אל-ג'יוסי (שפעל בסביבות שנת 1160 לה"ו/ 1747 לספירה; כתובת הקדשת מסגד כפר קדום; סויר שטח וראיונות, באקה אל-חטב, 24 במאי 2021). לפי חיבור הגיוגרפי מאת סלים אל-ג'יוסי, בשיר אל-ג'יוסי היה שיח' בני צעב אחרי מקלד אביו (עותק ברשות סעיד זידאן מימא [לפני סוף שנות ה-80 של המאה ה-20]). השוו לתיאור ביצור כור אצל אל-עאמרי, *קרא אל-כראסי*, עמ' 104.

⁴⁸⁵ אחסאן אל-נמר מפרט על שורת ההכנות שביצע מצטפא אע'א אל-נמר, מושל שכם, ערב הפלישה המשולבת, והוא מתארך אותם לשנת 1187 לה"ו/ 1773, שהיא שנה אחרי תבוסת אנשי שכם לפי מקורות אחרים. אל-נמר, *תאריח'*, א, עמ' 151; גרוסמן, *הכפר הערבי*, עמ' 184-185; בפועל, ממצאי החפירות מלמדים כי ברג' אל-עטעוט היה נטוש בתקופה זו, ולבטח לא מבוצר (Pringle, *Red Tower*, pp. 83-131; פורת, דר ואפלבוים, *קדמוניות עמק חפר*, עמ' 247-249); עבד אל-נור, *אל-מת'לת'*, עמ' 102. כמו כן, לא ברור לאיזה משלושת כפרי "באקה" אל-נמר התכוון.

⁴⁸⁶ אל-ברקאוי, *טולכרם*, עמ' 22-23; זיאד עודה, *אל-קריה אל-פלסטינייה ד'נאבה*, אל-זרקא, תווי'ע אל-מכתבה אל-ת'קאפיה, 1994, עמ' 18, 20 ו-93-94; לפי אל-ברקאוי, בשלב הראשון הוקמו המצודות בכפר אל-לבד ובשופה, ובשלב השני בוצרה דינאבה. במצודת דינאבה נקבעה אבן המתארכת את ראשית הבנייה בגמטריה ל"יעזת ט'אהר" ("יעוצמת [אל-ט'אהר] אל-עמר") שהיא שנת 1188 לה"ו (1774 לספירה). כתובת אחרת מתארכת, באופן דומה, את השלמת הבנייה לשנת 1779 לספירה (שם, עמ' 27).

⁴⁸⁷ כיום "חורבת דרדר" בצור נתן, נ"צ 1517.1829.

⁴⁸⁸ אל-דבאע, *בלאדנא פלסטין*, ב, 3, עמ' 294.

הרקע הגיאוגרפי-פוליטי הזה, מהווה, כך אבקש לטעון, את היסוד הרחב למסורות שתיעדתי בכפר ג'מאל הסמוכה. המסורות דורשות את השם אל-טירה כנגזר מהמונח "אל-מנטאר", מקום התצפית, ומייחסות הקמתה למניעים ביטחוניים הקשורים לאבטחת דרכי המסחר ליפו:

אל-טירה, האנשים שיושבים בה באו מבני צעב והאדמה שלה היתה שייכת לכפר ג'מאל. המקום נקרא אל-מנטאר והיא הייתה שייכת לכפר ג'מאל, ואל-ג'יוסי רצה ליישב שם אנשים שישמרו על הדרך של אנשים שהלכו למכור את הסחורות שלהם ביפו מפני שודדים. אל-טירה היתה שייכת לכפר ג'מאל: ארץ אל-סלטאני ואל-מנטאר. אנשי הכפר שלנו החלו למכור את האדמה במערב לאנשים משם. האנשים הלכו למכור ביפו והיו שודדים מהם וגונבים מהם. השיח' אל-ג'יוסי הפקיד אנשים מהכפרים על אל-מנטאר [=מקום התצפית] בכדי לשמור על הדרך.⁴⁸⁹

הסבר זה מתיישב הן עם ההקשר הגיאוגרפי הכללי, כפי שהוסבר לעיל, והן עם מאפייני המערכת היישובית בתקופה שבה אנו עוסקים. הכפר אל-טירה ממוקם באזור שולט, וצפונית-מערבית לו נמצאת דבת אל-צומעה (נ"ג 93), שהיא הנקודה הגבוהה ביותר בשרון כולו.⁴⁹⁰ ממערב לאל-טירה השתרע יער עצי האלון (אל-ע'אבה), שבו הסתובבו חבורות שודדים מזוינות. מדרום-מזרח לה הוקם הכפר מסכה, עבור תושבי ג'יוס המובסים, ואשר היוו – קרוב לוודאי – איום ביטחוני מתמיד למשפחת ג'יוסי ותומכיהם. אל-טירה ניצבה על צומת דרכים חשובה: בסמוך לאתר חניה על דרך המלך (אל-ח'יאן, שרידי ח'יאן ממלוכי), דרך שהבטחתה באזור היתה באופן מסורתי באחריות משפחת אל-ג'יוסי.⁴⁹¹ כמו כן, אל-טירה חלשה על הדרך המובילה משכם ליפו, דרך שהשליטה בה הייתה במוקד העימות בין השיח'ים של הר שכם ובין ט'אהר אל-עמר ובעלי בריתו. הדרך מסומנת בבירור במפת ז'קוטן (1799, מפה 14) ובמפת ה-SWP (1874, מפה 15). במהלך מסע נפוליון מיפו לעכו, גיס בהנהגת המצביא קלבר עבר בדרך זו, ואף נלחם בכוחות מקומיים שביקשו לחסום את מעברם ליד אל-טירה.⁴⁹²

⁴⁸⁹ ראיון עם נאדר סעיד עליאן, כפר ג'מאל, 16 באוגוסט 2017; תמצית של סיפור זה, ללא אזכור מעורבות אל-ג'יוסי, סופרה גם בראיון עם וליד עטא קרעש, כפר ג'מאל, 18 באוגוסט 2017.

⁴⁹⁰ אל-ת'יתי, אל-טירה, עמ' 19. אל-טירה נזכרת בוקפית קלאון משנת 1278 (רביעה, ותא'א'ק, עמ' 11); לשרידי העבר באל-טירה ראו: צבי אילן, "טירה שבשרון על חורבות ביתר העתיקה", **דפים למורי דרך: שרון, חוף הכרמל, חמ"ד**, המחלקה להכשרת כ"א – משרד התיירות, יולי 1975; Pringle, *Red Tower*, p. 72.

⁴⁹¹ Heyd, *Documents*, p. 99 and pp. 109-110.

עבד אל-נור, אל-מת'לת', עמ' 55; בשארה, טירה, עמ' 2. הטאפו הראשון כולל חלקות אדמה שבהן נזכר שם הח'יאן ראו: ארץ אל-ח'יאן: ספר טורקי 14 (טירה), שנת 1286 ה', קושאנים 16 ו-58; מארס אל-ח'יאן: ספר טורקי 13 (טירה), שנת 1286 ה', קושאן 150; ספר טורקי 14 (טירה), שנת 1286 לה', קושאנים 55, 66, 74, 154, 156;

מארס אל-ח'יאן ע'רבי: ספר טורקי 14 (טירה), שנת 1286 ה', קושאן 155; מארס אל-ח'יאן אל-שרקי: ספר טורקי 14 (טירה), שנת 1286 ה', קושאנים 59, 67, 75; וג'נאנת אל-ח'יאן: ספר טורקי 14 (טירה), שנת 1286 ה', קושאן 83. כל הקושאנים באמ"י, סל-1 / 5155.

⁴⁹² מדרכי ג'יוס, "נאפוליון בפאתי יהודה ושומרון, 1799", בתוך זאב ח. ארליך ואשל יעקב (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון 3**, קדומים-אריאל, מכון המחקר, מכללת יהודה ושומרון, 1993, עמ' 233-249 (שם), עמ' 240-241.

הכפר אל-טירה היה מאז ומתמיד ישוב פרזות, כלומר ישוב חסר חומה, אך הוא הוקם בנקודה גבוהה שהקנתה לו יתרון טופוגרפי מובהק בהגנה, ואפשרות התרעה מוקדמת בגין היותו צופה למרחקים.⁴⁹³ מסורות שמוסר דאוד בספרו רומזות, כי מבנה הקשתות של המסגד העתיק שימש במקור כמצדית (שונה) לתושבי הכפר.⁴⁹⁴ עם זאת, הכפר לא היה יכול להוות אלא מאחו קדמי או נקודת תצפית למעוזי ההר בפני צבא סדיר. כך או אחרת, הקמתה של אל-טירה על אם הדרך לכיוון המרכז הכלכלי העולה יפו, בשנה שבה "מת אבו אל-ד'הב", ובתקופה שבה התערער המצב הביטחוני במישור, משקפת מידה רבה של יוזמה בידי המשאיח, הניכרת גם בהחלטתם להקים את יתר המבצרים הנזכרים בכרוניקה של אל-נמר.

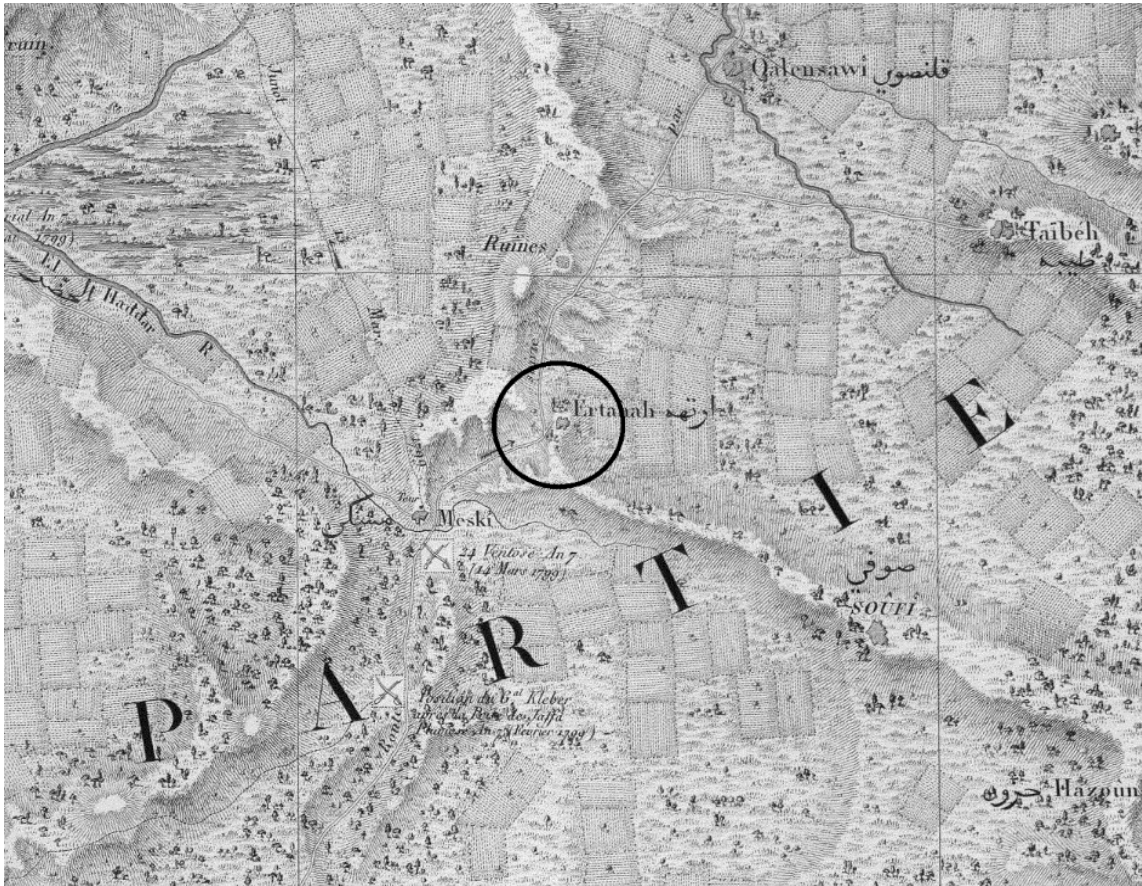
בספרו על הכפר הערבי, גרוסמן מעלה את ההשערה כי משפחת אל-ג'יוסי אחראית ל"מיעוטו של היישוב בשרון".⁴⁹⁵ הדוגמא הנוכחית, כמו אלו שתבואנה אחריה, ממחישות כי מסקנה זו אינה נכונה. ההרחבה היזומה של ההתיישבות הערבית מערבה למישור, נבעה מרצונם של בני משפחת אל-ג'יוסי לבצר את הספר המערבי של ליבת ההתיישבות בבני צעב, ובכך להגן הן על דרכי המסחר החשובות שעברו במרזבה, והן על האדמות החקלאיות הפוריות שבה ששימשו גם כאזור לגידול כותנה ושטח מרעה ראשי לכפרי ההר.⁴⁹⁶ יישוב משפחות נאמנות למשפחת אל-ג'יוסי באל-טירה, מכפרים בהר שהיו תחת השפעתו, מבטאת אף היא את הזיקה שבין תמורות פוליטיות לשינויים בתפרוסת היישובים וזהות תושביהם. בין אם הוקמה אל-טירה כחלק מההכנות לפלישת אבו אל-ד'הב, ובין אם הוקמה כחלק מצעדי השיקום ותגבור ההגנות המרחביות לאחרי, חשיבותה כנקודת משמר עבור התרחבות ההתיישבות מההר למרזבה המזרחית בלתי ניתנת להכחשה, ולמעשה זהו ההסבר ההיסטורי היחידי שהוצע עד כה להקמתו של הכפר.

⁴⁹³ בשארה, **טירה**, עמ' 33.

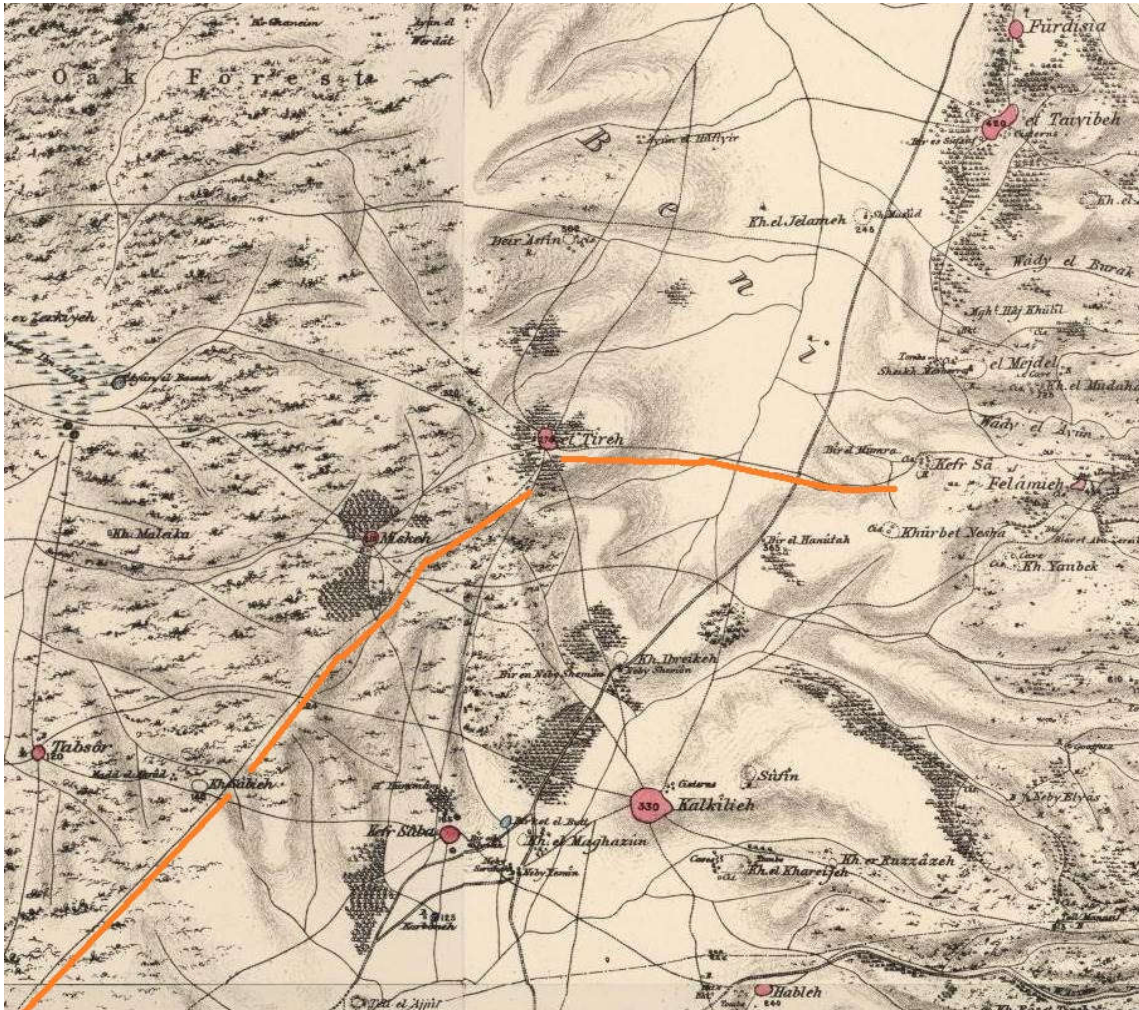
⁴⁹⁴ דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 103-104. דאוד מציע, כי התושבים הראשונים באל-טירה היו בני חמולות עקל וזיד, שהוגלו מבאקה אל-חטב בידי בני חמולת אבן עיסא. הם החלו לעבד את אדמות הכפר במישור, אך בעונה החקלאית פרץ סכסוך דמים בין תושבי באקה אל-חטב ואל-טירה לגבי זכות החזקה באדמות, שהסתיים בטבח בכפר ונטישתו (ראו להלן).

⁴⁹⁵ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 185.

⁴⁹⁶ על חשיבותו הכלכלית של האזור, ראו יזבק, **יאפא**, עמ' 188.

מפה 14 טירה (בעיגול), מסכה, צופין, הדרך ליפו ומערכת מסכה. קיטוע ממפת ז'קוטן (הכפר ארתאח סומן, בטעות, במקומה של אל-טירה)

מפה 15 אל-טירה, מסכה, קלקיליה והדרך ליפו (מודגשת בכתום; באלכסון) קטע ממפת הקרן הבריטית לחקר הארץ, 1878

ההיסטוריה של אל-טירה מעורפלת גם מעבר לנסיבות הקמתה. בזיכרון העממי של תושבי הכפר מוזכר עימות אלים בין קבוצות שונות שירדו אליה מבאקה אל-חטב. הסכסוך מוצג כטבח שאירע במסגד הכפר, אך זהו מוטיב ספרותי החוזר בסיפורי חורבן של עשרות כפרים באזור. בהיעדר ראיות חיצוניות, אין ביכולתנו להתיר את סבך הגרסאות מסביב לתקרית זו.⁴⁹⁷ עם זאת, תוצאותיו של האירוע ידועות: השיח' אל-ג'יוסי ערך סולחה בין הניצים. הוסכם, שחמולות דאהוד, נזאל, זיד ושרים ישתכנו בצופין ויוותרו על נכסיהם באל-טירה ככופר נפש לקרובי ההרוגים בתקרית.⁴⁹⁸ בהמשך לכך, השיח' ג'יוסי יישב באל-טירה משפחות אחרות מבאקה אל-חטב, מחג'ה וכפר זיבאד "בכדי ליצור שיוויון בכוח ובמספר בין שבטי אל-

⁴⁹⁷ דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 103-104; אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 29; אל-ג'וליולי, עדנאן אל-ג'וליולי, עמ' 37.
⁴⁹⁸ דאוד, נזאל, שרים, זיד, עקל וג'יבארה. השוו לגרסה אחרת, מפי מחמד פאיז נאצר, יליד 1939 באל-טירה: "אח"כ הגדולים [=המנהיגים] חשבו, הביאו מתווכים מכפר סבא הערבית ומהאזור לעשות סולחה. כל מי שמתו, שהרגו אותם, יתנו אדמה במקומו. זאת דרך ראשית [מכאן], וזאת דרך ראשית [מכאן] (ממחיש בידיו), ובין הדרכים הראשיות עד לים זה נקרא "בלוק". כל אדם מת לקחו בלוק תמורתו, תמורת כל אחד. מכאן לדאר פציילי, מנצור, סמארה, עבד אל-חי יש להם אדמות עד לים. כל אדמה הייתה אדמת קלקיליה ולקחו אותה בתמורה לאלה שנוקו בבאר." (ראיון, 14 בינואר 2017).

טירה ושבטי צופין בכדי שקבוצה אחת לא תתקוף את רעותה.⁴⁹⁹ זוהי דוגמא נוספת, אם כן, לדרך שבה שיח' הנאחיה יזם העברת אוכלוסייה, במטרה לקדם היציבות החברתית-פוליטית בתחומי המשיחיה תחת אחריותו.

כאמור לעיל, צופין היה אחד ממעוזיה המבוצרים של משפחת אל-ג'יוסי.⁵⁰⁰ מרבית תושבי צופין היו משפחות חברוניות מבאקה אל-חטב, שירדו לצופין במקביל להתיישבותם באל-טירה המודרנית.⁵⁰¹ הסכסוך בין משפחת טוקאן ומשפחת ג'יוסי על תפקיד שיח' נאחית בני צעב נמשך כל העת, והוביל לפרוץ עימותים באזור. בשנת 1226 לה' / 1811 לספירה סלימאן פאשה אל-עאדל הדיח את השיח' מחמוד אבו עודה אל-ג'יוסי מתפקידו, והחליף אותו במחמוד בכ טוקאן משכם. אל-עאדל הכריח את אבו עודה לחתום על כתב התחייבות בפני בית הדין השרעי בשכם, לפיו הוא מסכים להותיר בידיו רק את הכפרים כור, באקה אל-חטב ואל-פנדק (ראו איור 12).⁵⁰² נראה כי למרות שחתם על המסמך האמור, השיח' אל-ג'יוסי לא השלים עם המצב החדש, ובשנת 1228 לה' / 1813 לספירה סירב לשלם מס למושל דמשק.⁵⁰³ אל-ג'יוסי הגדיל לעשות והסית את ראשי הכפרים הכפופים לטוקאן לחבור למרד, והוא התבצר עימם "במצודת צופין, אשר היתה מבוצרת ומוכרת בהר שכם."⁵⁰⁴ בחירת אל-ג'יוסי במצודת צופין, אשר הוצאה מידיו כשנתיים קודם לכן, מובנת לנוכח הקשרים החזקים שנשמרו בינה לבין כפר האם של רבים מתושביה – באקה אל-חטב, שנתר בחזקתו. אבראהים אל-עוֹרָה, מזכירו של מושל הולאית, מספר כיצד לאחר מצור ממושך ועקר, פנה גובה המס לסלימאן פאשה, מושל עכו, בבקשה לתגבורת. בספרו, הוא מתאר כיצד כוחותיו של סלימאן פאשה

התקיפו את המצודה תחת ירי מעורר אימה (אל-רצאץ אל-מהול), והם לא נסוגו ולא סבו לאחור עד אשר נעצו את דגליהם על חומותיה והשתלטו עליה בכוח הזרוע וערפו כמה מראשי תושביה. מיד הם שלחו את הבשורות [הטובות] אל סלימאן פאשא [...] והלה ציווה להרוס את מגדלי מצודת צופין ולהוציא ממנה את תושביה (אח'ראג'י אהאליהא מנהא), ולאחר מכן הטילו עליהם את

המסים והחובות (אל-עבודיאת)⁵⁰⁵ שבהם נתחייבו לקופת אל-שאם.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ מדובר בחמולות נאצר, אל-תיתי, קשוע, פצילה. לאחר חורבן צופין הצטרפה אליהם משפחת עקל (מנצור וסמארה), שהתיישבה כיחידה חברתית עצמאית בשכונה המזרחית (אל-חארה אל-שרקיה) של אל-טירה. דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 104-105.
⁵⁰⁰ עאדל מנאע, אעלאם פלסטין פי אואח'ר אל-עהד אל-עת'מאני (1800 – 1918), בירות, מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינינה, 1995 (מהדורה שניה), עמ' 92. כבר זה נתפס כמקום מושבה המקורי של משפחת ג'יוסי באזור. סלים אל-ג'יוסי טוען בחיבור הגיוגרפי שכתב כי מייסד השושלת המיתי, חרב בן וואל, התיישב בחאנותא וצופין עם הגיעו ממצרים (עותק ברשות סעיד זידאן מימא [ליית] לפני סוף שנות ה-80 של המאה ה-20). מסורות אחרות ממקמות את מאהלו של חרב אל-ג'יוסי בצופין, בעת "מינויו" לשיח' נאחית בני צעב (אל-עאמרי, קרא אל-כראסי, עמ' 98).

⁵⁰¹ לציידן, חיו בכפר משפחות צִבְרִי (מן הכפר אל-שייח', נפת חברון), אל-שִׁנְטִי (משפחה ממוצא מצרי שעברה דרך אל-ג'ינה, נפת עזה); אל-נמר, תאריח', א, עמ' 192; אל-קטנאני, קלקיליה, עמ' 2-3; אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב, 3, עמ' 273; אל-עדארבה, אל-דואימה, עמ' 106; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 71-74; אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 27-29.

⁵⁰² אבו בכר, מלכית אל-אראצי, עמ' 231-232; אל-עאמרי, קרא אל-כראסי, עמ' 96; מנצור ומנצור, אל-רינה, עמ' 102 ועמ' 106-105; עינאים ואל-אשקר, "אל-עאאילאת", עמ' 98.

⁵⁰³ עינאים ואל-אשקר, "אל-עאאילאת", עמ' 97.

⁵⁰⁴ אל-עורה, תאריח', עמ' 221.

⁵⁰⁵ מתורכית עתימאנית: ubūdiyyet: servility.

הריסת מעוזיהן של משפחות נכבדים סוררות, ששימשו כמוקד הכוח הסמלי והמעשי של האליטה הכפרית, נועדה להפחית את הסיכון למרד חוזר.⁵⁰⁷ בעקבות תבוסתם של הגיוסנים ננטשה, לפיכך, צופין ונאסר על תושביה לשוב ולבנות אותה. למרות זאת, נראה כי חורבן צופין לא הוביל להתפרקות המערכת החברתית שקיימו תושביה, ומרביתם (משפחות נַזַאל, שְרִים ודאהוד, זִיד וזְהָרָאן) שיקמו את חייהם בכפריר סמוך ודליל אוכלוסין בשם חִרְבַת קַלְקִילִיָה, במרחק של קילומטר וחצי מערבית לצופין.⁵⁰⁸ ממצאת המאה ה-19, לאור הרפורמות המנהליות ותהליכי המרכז, סוגיית הבטחון איבדה מחשיבותה, ובמקומה עלתה חשיבותם של גורמים כלכליים. בשונה מצופין, שמיקומו בראש כיפה בגובה 130 מ' מעל פני הים מבטא העדפה מובהקת לשיקולי ביטחון על פני קרבה לקרקע חקלאית, קלקיליה נתברכה בטופוגרפיה מישורית, קרקע פוריה, מקורות מים ומיקום על צומת מסחרית חשובה (איור 13). עם רישום הקרקעות בטאפו, במחצית שנות ה-60 של המאה ה-19, רכשו התושבים רבות מהאדמות של הכפרים הסמוכים, שהגיעו בדרום עד לירקון.⁵⁰⁹ בתוך כמאה שנים, הפכו הגולים וצאצאיהם, וכן מתיישבים אחרים שבאו מכל עבר, את ביתם החדש ליישוב השני בגודלו באזור המחקר. בשלהי המאה ה-19 הפכה קלקיליה לעיירת מסחר פורחת, אזור חשוב לגידול פרי הדר ומרכז אדמיניסטרטיבי לנאחית אל-חרם, רצועה כפרית ארוכה שנמשכה מסידנא עלי לחופי הים התיכון במערב ועד נהר הירקון ואזור ההר במזרח (איורים 14 - 15).⁵¹⁰

⁵⁰⁶ אל-עורה, **תאריח'**, עמ' 224. השיח' אבו עודה שוחרר לאחר תשלום כופר נפש (אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 192). זקנים בקלקיליה הציגו את חורבן צופין כתוצאה לא של מרי, כפי שהיה, אלא כאי הבנה שנגרמה מבורותם של אנשי צופין וחוצפתו של אורח זר שביקר ביישוב (אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 6).

⁵⁰⁷ כך נהרג עבדאללה פאשה כאשר הרס את מצודת צאנור (בשנת 1830 לספירה) ומעוזים כפריים אחרים, כגון מבצר גִ'יִיד של משפחת טוקאן ליד שכם: אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 218 ועמ' 241-243; אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 125. גרוסמן ראה במבצרים אלה "גרעיני ישובים" והעלה שההתיישבות בקלקיליה וצופין התגבשה מסביב למבצר צופין (גרוסמן, "התפתחות ונסיגה", עמ' 324).

⁵⁰⁸ משפחת אל-אשקר עזבה את צופין והתיישבה בגיית וצידא, ובהמשך עברו בניה לפחמה וכפר ת'לית': אל-ג'והרה, עמ' 72-73. אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 192; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 103-106. לדברי אל-קטנאני ודאוד, קלקיליה נושבה זמן קצר לפני חורבן צופין (בסביבות 1220 לה' / 1805 לספירה) וישבו באותה העת משפחות עטיה ואל-חאג'י חמדאן (מהכפר בְרִיר, נפת עזה), אל-הרשיה וסעאדה (מיאלו, נפת אל-רמלה) וג'בארה (גיבאראת מדרום הארץ); דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 65-67; אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 2-3. משפחות באקה אל-חטב שישבו בצופין, השתלטו לאחר חורבנה על קלקיליה והפכו ליסוד הדומיננטי בה. הם העבירו את אבני מצודת צופין לקלקיליה והשתמשו בהן לבניית בתיים (אל-נמר, **תאריח'**, ב, עמ' 457-459).

⁵⁰⁹ שליש מאדמות חבלה, שישית מאדמות ג'ל'וֹלִיָה, חצי מאדמות ביאר עדס ורבע מאדמות כפר סאבא (אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 10). מאידך, אדמות רבות בצפון הכפר נמכרו לתושבי אל-טירה (**ארכיוני משפחת מנצור ומשפחת אל-ג'ל'וֹלִי**, אל-טירה).
⁵¹⁰ ע'נאים מחאפטיה (עורכים), **ולאית בירות**, עמאן, אל-שרכה אל-ג'יִידה לל-טבאעה ואל-תג'לִיד, 2000, עמ' 216-217; אל-קטנאני, **קלקיליה**; אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 271-279.

איור 13 הכפר המתפתח קלקיליה, מבט מזרחה מגבעת אל-מע'אזין ליד כפר סאבא (וילסון, 1880). המינרט – צריח המסגד החדש – בולט ברקע.

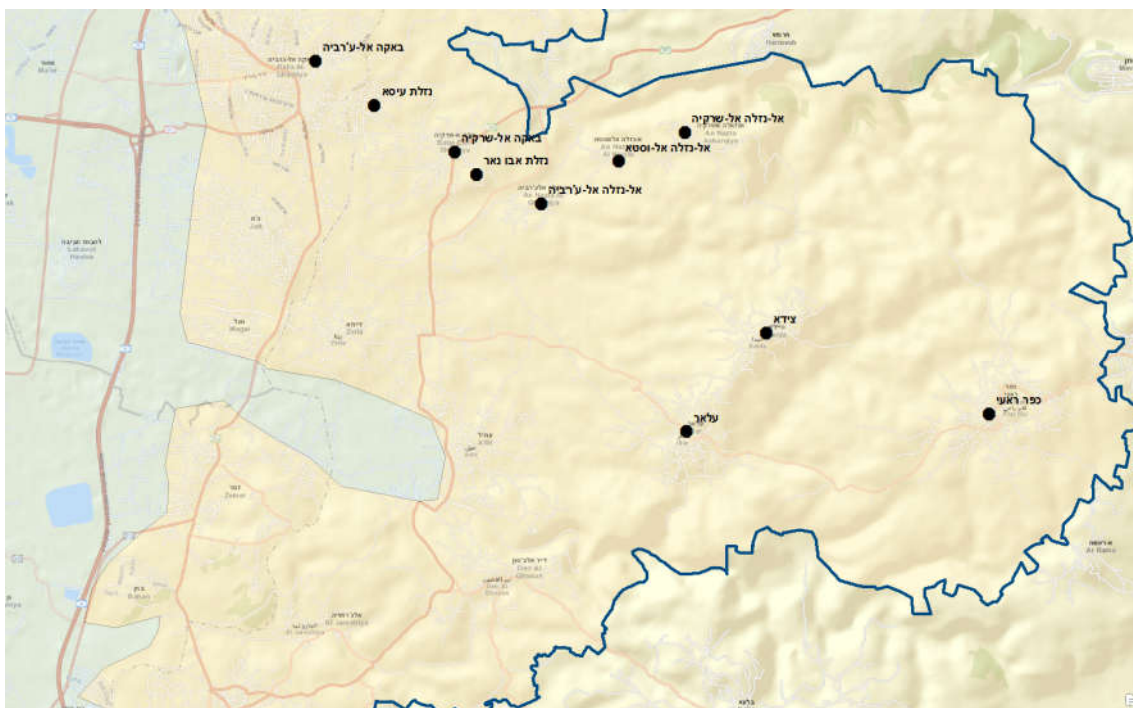

איור 14 קלקיליה בשנות ה-40: חלוקה לשכונות, מתחמי מגורים, כיכר הכפר ובאר מצד שמאל ומימין הגרנות (ארכיון ביתן אדם ועמלו, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב)

איור 15 קלקיליה המודרנית (מימין) ופרוור צופין (משמאל). מבט מצפון (2020)

4.5 חורבן באקה אל-שרקיה והקמת ישובי הנזלאת

מפה 16 מפת איתור למקומות המרכזיים הנזכרים בסעיף

ריכוז הכפרים הקטנים בין צידא, באקה אל-ערביה וקפין הנושאים את השמות "נזלאת" (מהמילה הערבית "נזלה" שמשמעה "מקום חניה," ובהשלכה "ירידה מההר למישור") משך את תשומת ליבו של גרוסמן.⁵¹¹ גרוסמן בחן את מיקומם הגיאוגרפי, וציין – באופן שגוי למדי – את מוצא תושביהם "לפי עדויות מקומיות", אך הוא התקשה לספק הסבר מתקבל על הדעת לנסיבות הקמתם, שכן מיקומם אינו הולם התפתחות חקלאית:

נחל חדרה העליון (ואדי אבו נאר) נופל מעמק עירון בהתפתחות יישובו, אך גם המורדות הטרשיים שליד גדותיו של נחל זה מצוי ריכוז של יישובים, שהתפתחו בשלהי התקופה העות'מאנית, שלושה מחמשת היישובים האלה, נושאים את הקידומת 'נזלה', מצויים (פרט לאחד) בשטחים שקרקעותיהם רדודות ומגבלותיהם בולטות בהשוואה לחלקיו האחרים של השומרון המערבי. לפי עדויות מקומיות, מקורם של יישובים אלה הוא ביישובים הסמוכים (בעיקר בכפר עילאר), אך גם

⁵¹¹ אל-נזלה אל-שרקיה, אל-נזלה אל-וסטא, אל-נזלה אל-ערביה, נזלת אבו נאר ונזלת עיסא; לדיון ב"נזלה" כמונח גאוגרפי ראו גרונבסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 167; הכפר נזלת אבו נאר דומה לכפרי משפחת כתאני בהיותו מיושב בידי משפחה צופית, שבניה מזדהים כצאצאי השיחי' חמדאן אבו נאר הקבור בכפר. מוצא המשפחה מיוחס לסביבות אל-פאלוגיה בדרום, ויש המייחסים אותו, בטעות, גם למשפחת כתאני בשל הדמיון באורח חייהן של המשפחות (סקירת הכפר: גוז[בר], "נזלת אבו נאר", קיץ 1943, **את"ה**, 105 / 227. לסקר קדסטרי של הכפר, ראו: ספר טורקי מס' 141 (נזלת אבו נאר), שנה 1293 לה', **אמ"י**, סל-1 / 5161; לתיאור גיאוגרפי ערבי, דל בפרטים, ראו אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 351-353; אל-שיחי, **אערף וטנכ**, עמ' 63.

בהם מצויות משפחות שמקורן במקומות מרוחקים. תקופת הקמתם אינה ידועה, אך לפחות אחד מהם (נזלה אל-שרקיה) כבר היה קיים בשנת 1852, כאשר רובינסון סייר באזור זה.⁵¹²

ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים כי הקמתם של ישובים אלו קשורה לשני גורמים יסודיים: האחד הוא תפוצת רשתות של המסדר הצופי הרפאעי והשני הוא התרחבותו היישובית של כפר ראעי. ללא ספק, אירוע שתרים לתהליך הזה היה חורבנו החלקי והגליית תושביו של הכפר באקה אל-שרקיה, שהיה כפר חשוב יחסית באזור, במחצית השנייה של המאה ה-18.⁵¹³ בעקבות סכסוך בין התושבים לגובי המס של משפחת ג'ראר, פשטו כוחותיהם של אלו על הכפר והפיצו את תושביו (המכונים בערבית, אל-בּוּאֶקְנָה, על שמו) בכפרי אזור בלאד אל-רוחה (רמות מנשה) ודרום הכרמל, שם הם הפכו לייסוד דמוגרפי דומיננטי.⁵¹⁴ תושבי שלוש מן הנזלות השתייכו לחמולת אל-כתאני הרפאעית, משפחת אשראף שמקורה במערב ואשר התיישבה בכפר צידא (צפונית לטול-כרם). לפי המסורת המשפחתית, אבי המשפחה, השיח' מחמד אל-כתאני רכש את אדמות הנזלות ממשפחת אל-ברקאוי (משאיח' ואדי אל-שעיר, באזור טול-כרם).⁵¹⁵ בראשית המאה ה-19 ירדו בניו והקימו, באופן הדרגתי, את הנזלות כנקודות יישוב בהם התיישבו חברי הטריקה הרפאעית. בכל יישוב התיישב ענף של המשפחה, שבנה בה זאויה ומקאמאת (ראו איור 16). על התיישבותם באדמות אלה, בעלות הערך החקלאי השולי, הקלה היותם חכמי דת שהתפרנסו, בין היתר, מתרומות, מהכנסות הקדשים דתיים וממתן שירותי דת, כגון הוראה, חיתון והכנת קמיעות. בני משפחה אחרים התיישבו בישובים סמוכים כגון באקה אל-שרקיה, באקה אל-ע'רביה וקפין, וגם שם התפרסמו במשלח ידם זה.⁵¹⁶

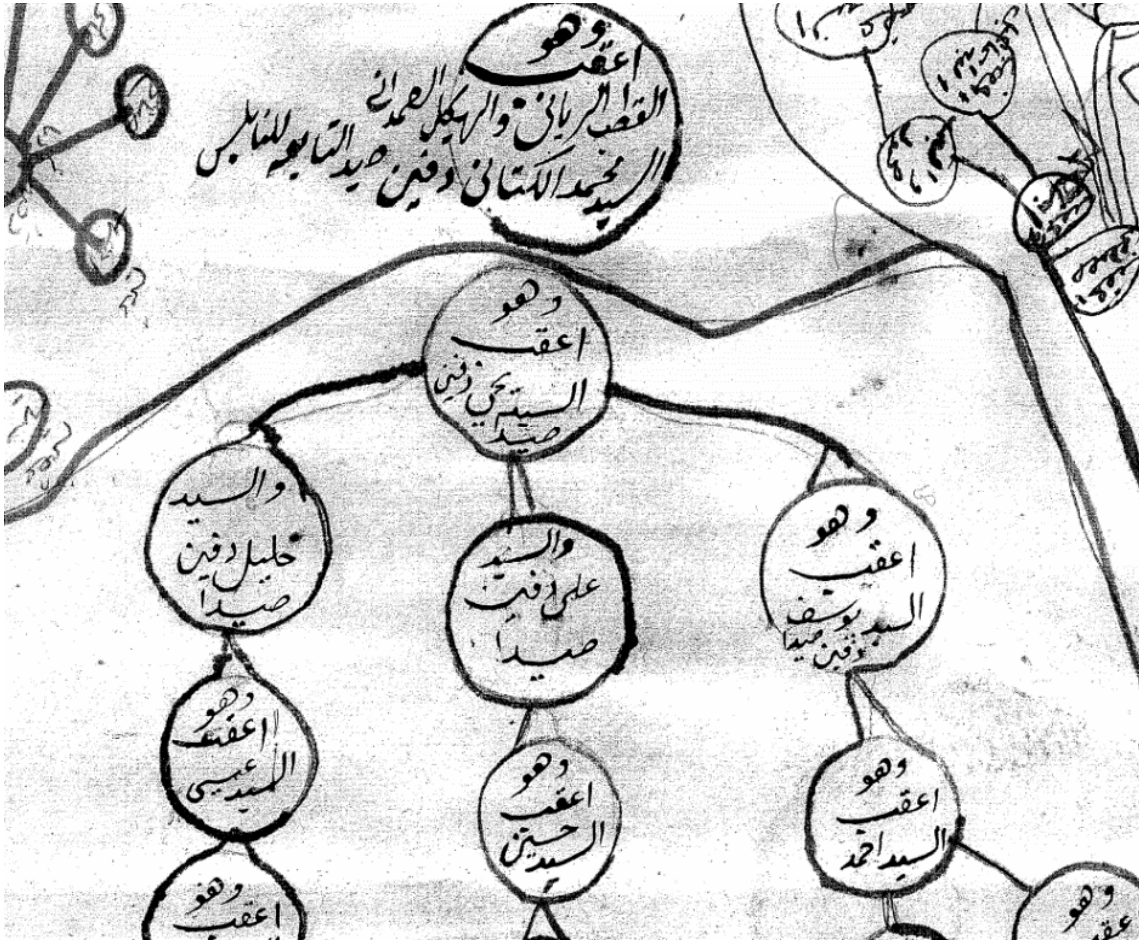
⁵¹² גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 182. גרוסמן התייחס לנזלות, אגב אורחה, כ"תחילתה של ההתנחלות באזור" במאמרו, "התפתחות ונסיגה", עמ' 316.

⁵¹³ אודות מעמדו של באקה אל-שרקיה בתקופה זו ראו כהן, "חוף עתלית", עמ' 76 ו-78.

⁵¹⁴ הבואקה התיישבו באל-סנדיאנה, ח'ביזה, שפיה ופרידיס. סרחאן וכבהא, **אל-סנדיאנה**, 235-244; ראיונות בעיריית באקה אל-שרקיה, 4 בינואר 2018; ראיון עם תושב באקה אל-שרקיה – 25 באפריל 2018; ראיון עם סעיד עיסא אל-ח'טיב (בואקה), אל-פרידיס, 24 ביולי 2018; עץ משפחת בריה, 2006 (**ארכיון פרטי אחמד בריה**, אל-פרידיס).

⁵¹⁵ ביאדסה, **באקה אל-ע'רביה**, עמ' 198-199.

⁵¹⁶ ראו: סקירת גז[בר], "אל-נזלה אל-גרביה", סתיו 1943, וסקירת "כפר נזלה אל-שרקיה", 3.11.42, שתייהן ב**את"ה**, 105 / 227; ראיון עם ח'אלד ושיח' בדר עבד אל-רחמן כתאני, אל-נזלה אל-שרקיה, 23 באוגוסט 2017; ראיון עם שיח' ג'מיל אבו אעמיר, אל-נזלה אל-ע'רביה, 23 באוגוסט 2017; ראיון עם ג'מיל סעיד כתאני, באקה אל-ע'רביה, 18 בספטמבר 2017.

איור 16 קטע ממגילת יוחסין של משפחת כתאני, המתאר את קבורת האבות האחרונים בצידא לפני ירידתם לנזלות (1310 לה' / 1893 לספירה); ארכיון משפחת כתאני, באקה אל-ערביה⁵¹⁷

בשרון התרכזו משפחות צופיות בעיקר בכפרים קיימים, להוציא את הדוגמא של הכפר פרדיסיא, שתידון בסעיף אודות ההגירה ממצרים (4.10). יחד עם זאת, חשוב להדגיש כי התיישבותן של רשתות של משפחות אשראף צופיות בכפרים משלהן אינה ייחודית לצידא. ביעבד שבצפון הר שכם, למשל, הקימו שיחיים ממשפחת זיד אל-כילאני הקאדרית יישובים חדשים, כפרי בת, כגון נזלת אל-שיח' זיד, אם אל-ריחאן, טורא אל-שרקיה ועוד.⁵¹⁸ המבנה החברתי המיוחד של משפחה זו, משלוח ידה הדתי, והסולידריות החברתית בין חבריה בכפרים קרובים כרחוקים לא זכו להתייחסות של ממש מצד גרוסמן, שתיאר אותה בז'רגון גיאוגרפי יבש כקבוצת "מהגרים מעיראק, [ש]הקימה רשת של יישובי-בת (נזלות) מצפון ליעבד. גם אלה היו בשטחי טרשים. באדמות הטובות יחסית מחזיקות משפחות ותיקות מבני המקום עצמו

⁵¹⁷ ארכיון פרטי, משפחת כתאני, באקה אל-ערביה. נוסח המגילה השלם התקבל בעזרתו של די"ר אמג'ד אבו מח'.

⁵¹⁸ אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 100-106; כרם מחמד זיד אל-כילאני, **אל-מתחף אל-כשאף פי תאריח' ותראת' ונסב א'אל זיד אל-כילאני אל-אשראף**, חמי"ד, חמו"ל, מהדורה שניה, 2020, א, עמ' 173-178 ו-261-272;

David Grossman, "Northern Samaria: A Process-Pattern Analysis of Rural Settlement," *Canadian Geographer* 26.2, 1982, pp. 110-127.

(עמ[א]רנה).⁵¹⁹ הנה, למרבה ההפתעה, טרם זכתה תרומתם הייחודית של מסדרים צופים אלה להרחבת ההתיישבות לכל דיון ממשי.

אם משלבים עדויות של נוסעים וגיאוגרפים עם היסטוריה בעל פה ונראטיבים של בני המקום, ניתן לשפוך אור על נסיבות יסוד הכפרים ואפילו על שמם של המייסדים. כך למשל, הכפר נזלת עיסא, הסמוך לבאקה אל-עירביה, אשר תושביו אינם נמנים על בני חמולת כתאני, קרוי במפת הסקר הבריטי, משנת 1878, בשם Nüzlet el-M'âsfy (בתעתיק של פלמר: נזלת אל-מעאספי, צ"ל נזלת אל-מעאספה). פלמר תרגם את השם כ"מקום המנוחה בצדי הדרך הצדדית" (The place of alighting of the side (road)⁵²⁰, תרגום זה הוא דחוק ומאולץ, לנוכח מה שיוסבר להלן: הזיקה בין שני השמות – נזלת עיסא ונזלת אל-מעאספה – מתבררת לנוכח מסורת הקמת הכפר, כפי שתועדה מפי אחד מזקני הכפר ב-4 בנובמבר 2017:

אומרים שמקורנו ממשפחת חסין בכפר ראעי. מייסד הנזלה הוא עיסא אל-מַעְסָף. הוא הרג מישהו והייתה לו מחלוקת עם קרובי[ו] והוא בא לבאקה אל-עירביה כמבקש מקלט (טניב) וביקש הגנה, והם יישבו אותו בבאקה. היה לו בקר וצאן [והוא התיישב במקום הזה] שהיה כמו תל גבוה. הוא בא וישב בה והחל לרעות את המקנה שלו וגר פה.

דומה, אם כן, כי שני השמות – נזלת עיסא ונזלת אל-מעאספה (צורת הריבוי של תוארו, ככינוי לצאצאיו) – מתייחסים יחדיו למסורת זו. ואמנם, בטאפו העתימאני משנת 1293 לה' (1876) נקרא הכפר בשם "נזלת עיסא" או "נזלת אולאד עיסא" (נזלת ילדי עיסא) ותושבי הכפר מחזיקים בידם עץ משפחה "שלם" המבאר את הקשר בין משפחות הכפר לאב מייסד זה בדור השמיני.⁵²¹ קרובי משפחתם, בני משפחת חסין, התיישבו גם בבאקה אל-עירביה (משפחת אפטימה).⁵²²

כך או כך, הזהות החברתית הדתית של תושביהם והתמורות הדמוגרפיות שחולל חורבן הכפר באקה אל-שרקיה הסמוך זמן קצר לפני הקמתם, מספקים הסבר טוב יותר להקמת כפרי הנזלאת.

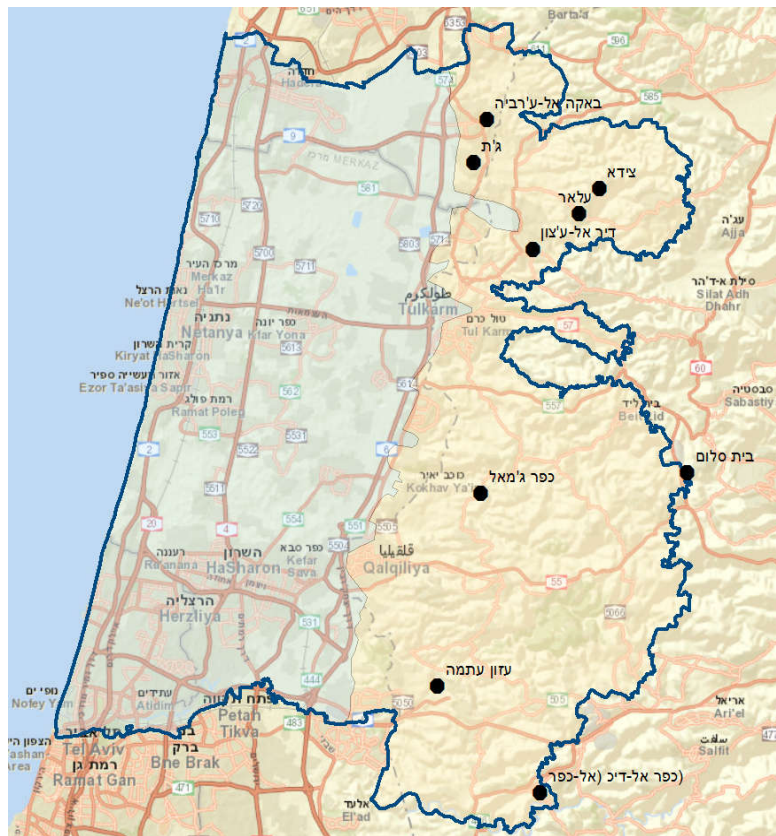
⁵¹⁹ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 181.

⁵²⁰ Palmer, *Name Lists*, p. 152.

⁵²¹ ספר טורקי מס' 56 (כפרים שונים), שנה 1293 לה' וספר טורקי מס' 144 (נזלת אולד עיסא), שנה 1293 לה', עמ' 1-4; **אמ"י**, סל-1/5161; ראיון עם ח'אלד אחמד צואלחה, נזלת עיסא, 4 בנובמבר 2017. המשפחה היא פלג מן אל-גיראדאת, שהגיעו בגלי ההגירה הגדולים של המאה ה-17; ביאדסה, **באקה אל-עירביה**, עמ' 200. מסורת המשפחה, המייחסת את מוצא התושבים לכפר ראעי, עולה בקנה אחד עם גרסה המתועדת בסקירת הכפר: גז[בר], "נזלת-עיסא", סתיו 1943, **את"ה**, 105 / 227.

⁵²² ביאדסה, **באקה אל-עירביה**, עמ' 183.

4.6 חורבן כפר אל-דיכ ועזון עתמה והקמת באקה אל-ערביה וג'ת

מפה 17 המקומות המרכזיים הנזכרים בסעיף

הנוסע צפונה על כביש חוצה ישראל בירכתי השרון, בקצהו המזרחי של כביש 9 המגיע מחדרה, רואה לנגד עיניו את בתי באקה אל-ערביה וג'ת, שניים מהגדולים שביישובי המשולש. המוצגים הרבים במוזיאון המקומי באקדמיית אל-קאסמי, וכן ממצאים אחרים באוספים פרטיים, מעידים על תקופות של עושר ושגשוג יוצאי דופן במקום, ששיאם בימים שבהם היתה ג'ת (גת פדלה) עיר ממלכה כנענית (1750 – 1250 לפנה"ס לערך).⁵²³ בתקופת אל-עמארנה (מחצית המאה ה-14 לפנה"ס) התכתב בעֶלְמָהָר, מושל גת, עם פרעה, וניהל מסחר ענף עם ערי ממלכה אחרות בלבנט.⁵²⁴ לעומת שפע הנתונים אודות תקופה רחוקה זו, תולדותיה של ההתיישבות הנוכחית בכפרים אלה טרם לובנו עד תום.

בספרו המונומנטלי על הכפר הערבי, לא הקדיש גרוסמן לכפרים באקה אל-ערביה וג'ת אלא מילים ספורות, שכן הוא ראה בהם ביטוי ל"יתהליך התיישבות דומה ... [של] התנחלות", קרי התפתחות

⁵²³ Michal Artzy, *The Jatt Metal Hoard in Northern Canaanite/Phoenician and Cypriote Context*, Cuadernos de Arqueología Mediterránea 14, Barcelona, Universidad Pompeu Fabra de Barcelona, 2006, 17-26.

⁵²⁴ ציפורה כוכבי-רייני, *למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה כמד תענך ומכתבים נוספים מהמאה הארבע-עשרה לפנה"ס*, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2005, עמ' 320 (ושם הפניות).

אורגנית וארוכת טווח של הקמת כפרי בת במורדות ההרים.⁵²⁵ תושבי באקה אל-עירביה מסכימים, כי המשפחות המייסדות של הכפר, משפחת אל-דיכ וחמולת וְלָד עלי משבטי אל-ענזה, ירדו במאה ה-18 אל באקה אל-עירביה מהכפר הסמוך עלאר, שבתיו ניכרים בנקל בעין על רכס סמוך למתבונן מזרחה. חלקם זוכרים במעומעם שאבותיהם הגיעו מכפר בדרום הר שכם בשם כפר אל-דיכ, הסמוך להתנחלויות פדואל ועלי זהב, מזרחית לראש העין. יחד עם זאת, הנסיבות שהובילו לירידתם לשולי המישור אינן ידועות להם. המסורת הרווחת בבאקה אל-עירביה מהווה, אם כן, נקודת התחלה נוחה לבדיקה. במרץ 2019 ערכתי סיור לימודי לכפר אל-דיכ, במהלכו התוודעתי לכך שכיום מתגוררות בו שלוש חמולות: חמולת אל-דיכ, חמולת עלי אל-אחמד (ולד עלי) וחמולת אל-מסאעיד (שהיא החמולה השלטת בכפר).⁵²⁶ בהמשך, למדתי כי הרכב זה הוא תולדה של תחלופה דמוגרפית שהתרחשה בכפר במאה ה-18, ואשר שורשיה נעוצים בתנועת אוכלוסין במרחב בעשורים שקדמו לכך. במאה ה-17, החלו שבטים לחצות את נהר הירדן מערבה, בעידוד השלטונות המחוזיים (בראשות משפחת אל-נמר). תהליך זה הביא לערעור היציבות החברתית והפוליטית ממערב לנהר.⁵²⁷ כחלק ממגמה זו, בראשית המאה ה-18 חצו את הנהר שבטי אל-מסאעיד שמוצאם ממדבריות ערב. השבטים הללו התנחלו בעיור אל-פארעה (עמק תרצה) ואף העמיקו חדור עד לסביבות כפר אל-דיכ. בשנת 1730/1 הם הביסו את "אל-אגילק", שליטו הקודם של הכפר, שחלש על כפרים סמוכים כגון דיר אסתיא, בדיא, סניריא, סרטא, דיר בלוט, ראפאת, אל-זאויה ומסחה.⁵²⁸ אחת החמולות האחרות שניסו להתיישב בכפר אל-דיכ באותה העת היא פלג מערביי אל-ג'ראדאת, שהוגלו אל הר שכם בעקבות המרד שפרץ בבלקאא' בשנת 1669/1670 לספירה. השיח' יוסף אע'יא אל-נמר, מתסלם שכם, יישב אותם בתחילה בכפר בית סלום שהיה בבעלותו המלאה (ליד ההתנחלות קדומים). ברם, ברית אל-עתום, שישבה באזור, הרחיקה את הג'ראדאת לכפר אל-דיכ. שיח' הכפר, אל-אגילק, לא שבע נחת מאורחיו הלא רצויים, והוא אילץ אותם לעזוב את הכפר ולחנות בעין אל-צורתין ליד ג'ית. כאשר אל-מסאעיד התקוממו נגד אל-אגילק, הם הסתייעו בערביי אל-ג'ראדאת ובערביי אל-ג'באראת מסביבות עזה במלחמתם נגד כפר אל-דיכ ועזון עתמה, מעוזם האחרון של אל-עתום.⁵²⁹ לאחר חורבן שני הישובים הללו התרחבה מלחמת האחים בהר שכם צפונה, ואף החלו התקפות בדואים על כפרים בעבר הירדן. מושל דמשק קרא לעזרתו את מחמד אע'יא אל-נמר בכדי להשיב את הסדר על כנו, וזה ניצל את ההזדמנות להכות

⁵²⁵ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 182. עובדה זו מפתיעה, משום שגרוסמן ערך מחקר מעמיק על מעברי האוכלוסין בסביבות כפר אל-דיכ: Grossman, "Spatial Analysis," p. 398.

⁵²⁶ סקירת כפר אל-דיכ, ל"ת [שנות ה-40], **את"ה**, 105 / 220; ראיון עם יזיד דרויש עלי-אחמד, כפר אל-דיכ, 7 במרץ 2019.

⁵²⁷ שרון, **שבטי הבדואים**: מפת "דרכי חדירת השבטים הבדואים לא"י" ועמודים 3-5.

⁵²⁸ אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 2, עמ' 550; אל-שיח', **אערף וטנב**, עמ' 40-42.

⁵²⁹ מרבית אל-עתום נהרגו, ואלו שניצלו גלו למקומות שונים, כגון החוראן, עגילון, שכם, סבסטיה וחג'יה (וממנה לאל-טירה); אל-נמר, **תאריח'**, א', עמ' 97-99; גרוסמן, "התפתחות ונסיגה," עמ' 219 ו-328; דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 97-98; Peake,

History of Jordan, p. 144

ביריבו, אל-משאקייין ביאציד, טלוזה, טובאס וסביבותיהן, ואל-נזאליה באל-שעראויה (שמרזכה בעראבת ג'נין).⁵³⁰ הכפר הגדול עזון עתמה ניטש, והוא שוקם ככפר-בת של סניריא רק בראשית המאה ה-20.⁵³¹

לאחר תבוסת אל-נזאליה, הכפרים דיר אל-ע'צון ובאקה אל-ע'רביה עברו לידי משפחת אל-נמר. אחסאן אל-נמר מוסר בהקשר זה, כי "אחרי השקטת האזור הצפוני מחמד אע'יא אל-נמר הפנה את תשומת ליבו לאזור הדרומי, אשר נסער בעקבות הריגת אל-עתום ואל-אגילק, והחל להתקיף את אל-ג'ראדאת. [בכדי למנוע נקמת דם באל-ג'ראדאת], הוא כינס את זקני הארץ והם פסקו שיש לפזר את הג'ראדאת ואת תושבי עין אל-צורתין ולהגלותם."⁵³² עונש זה, שנהגה במסגרת המשפט השבטי, כולל ביטול רשמי של הסולידריות החברתית בין הג'ראדאת, אשר חוללה את המשבר.⁵³³ צעד חריג זה חייב לגיטימציה מצד האליטה המחוזית כולה והסכמה של שיחי הנואחי שבשטחם יושבו הגולים. לאן הלכו הגולים? אל-נמר מוסר לנו כי מחמד אע'יא יישב "קבוצה בדיר אל-ע'צון שנודעה בשם אל-צ'ורה, על שם עין אל-צורתין."⁵³⁴

חמולה גדולה ומוכרת זו מתגוררת עד היום בשכונה המזרחית של דיר אל-ע'צון.⁵³⁵ יחד עם זאת, כמו במקרה של מסכה, אל-נמר אינו מוסר לנו את מלוא התמונה. כפי שנראה להלן, אל-אע'יא אל-נמר יישב באותו אופן חלק מתושבי כפר אל-דיכ במזרעת באקה אל-ע'רביה, שהייתה חלק מהאקטאע של אל-נמר.⁵³⁶

⁵³⁰ אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 103-104. אירועים אלו מסמלים את נפילת משפחות המשאחי' ששלטו בהר שכם בראשית התקופה העתימאנית והחלפתן במשפחות החדשות: אל-נמר, ג'ראר ועבד אל-האדי. ניתן לראות באירועים אלה, כמו גם באירועים בבאקה אל-חטב וכפרים אחרים, ככפרי אל-עתום וכפר אל-דיכ, מאבק על קליטת המהגרים בכפר קיים, אשר יצר מתח בין האוכלוסיה הקיימת והתושבים החדשים. המסורת המקומית בכפר תל, הסמוך לעין אל-צורתין, גורסת כי במהלך הסכסוך נחרבו גם הכפרים הסמוכים כפרור, טפסא, אפקאס, הנוכרים בדפתר-י מפצל ובסג'יל שכם ככפרים מיושבים. להיסטוריה חברתית של כפרור ראו: עיסאן דויכאת, "כפרור: קריה באא'ידה פי נאבלס תרא מנהא סאחל פלסטין", **אולטרה-צות**, <https://ultrapal.ultrasawt.com/>; 10.10.2020. **כפרור-י-בא'ידה-פי-נאבלס-טר-י-מנהא-סאחל-פלסטין/גסאן-דויכאת-זאכר-ע-ו-טנייה**

⁵³¹ ערב חורבנו, היה עזון עתמה הכפר השני בגודלו בדרום-מערב הר שכם: Grossman, "Spatial Analysis," p. 398. הכפר שוקם בידי תושבי סניריא (ראו סעיף 4.8 להלן).

⁵³² אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 104.

⁵³³ בהקשר זה, ראוי להביא את הבחנתו של דומאני (Rediscovering Palestine, p. 36):

The subdistrict chiefs reinforced their authority by arbitrating disputes and dispensing justice according to the unwritten rules of customary law called *urf*. Their actions, therefore, were circumscribed by social and cultural boundaries that defined ideals for accepted behavior, notions of justice, and levels of accountability to the collective community.

דוגמא יפה לעונש של מידה כנגד מידה מעין זה הינה קללה שמייחסים זקני ג'ילג'וליה לשמש אל-דין מחמד אל-ע'זי "אבו אל-עון", חכם הלכה שאפעי ואיש דת צופי שפעל בג'ילג'וליה וייסד בה מסגד נאה. כמו כן הוא ביצע שיפוץ נרחב במקאם סידנא עלי, ונותר קשור אליו עד לפטירתו ב-910 לה' / 1505 לספירה. לפי האגדה, אבו עון קילל את אנשי ג'ילג'וליה, שנטשו אותו בדרך לרמלה, ובכך הפרו את קשרי הסולידריות בין תושבי הכפר: "בת'רוחא מ'ונח'דין וב'ת'ר'ע'וא מ'פ'רק'ין" (תלכו מאוחדים ותחזרו לחוד). אחד האינפורמנטים ציין כי "תפילת ולי נענית אצל האל וכשאנחנו יוצאים מן העיר ארבעה ביחד חוזרים כל אחד או שניים לחוד." (מסורת זו תועדה מ-7 מבוגרים בכפר ופורסמה בעבר בידי עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 40-42). אודות אבו אל-עון כדמות היסטורית ראו אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב, 3, עמ' 401; דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 83-84; Petersen, "Jaljuliyā," pp. 84-85; Taragan, "Sayyidnā 'Alī," p. 114. השיחי' בדר אל-דין מחמד אבו אל-הדא, בנו של אבו אל-עון, מחמד ע'זאוי הקדיש בשנת 927 לה' / 1521 לספירה את אדמות קרית כפר ברא ומזרעת ח'ריש השייכת לכפר ברא. ראו: מחמד אבשרלי ומחמד דאוד אל-תמימי, **אוקאף ואמלאכ אל-מסלמין פי פלסטין פי אלוייה ע'זיה, אל-קדס אל-שריף, צפד, נאבלס, עג'לון חסב אל-דפתר רקס 522 מן דפאתר אל-תחריר אל-עת'מאניה אל-מדונה פי אל-ק'ון אל-עאשר אל-הג'רי**, איסטנבול, מרכז אל-אבחאת' לל-תאריח' ואל-פנון ואל-ת'ראפה אל-אסלאמיה באסתאנבול, 1982, עמ' 91.

⁵³⁴ אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 104.

⁵³⁵ חלק מבני החמולה התיישבו בכפרי הבת של דיר אל-ע'צון, כגון ימא ובר אל-סכה. ראו אל-ברקאוי, **טולכרס**, עמ' 26; אל-שיחי', **אערף וטנכ**, עמ' 36; עמר עבד אל-לטיף אל-קדאחה, **דיר אל-ע'צון בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר**, דיר אל-ע'צון, מאססת ולנטינו ללאנתאג'י אל-פני, 2002, עמ' 8 (טוען שבידו מסמך המתאר את ההגלייה מסג'יל בית המשפט השרעי בשכם).

⁵³⁶ 13 קראט מכפר בשם "באקה" ביחד עם מזרעת בורין אל-סהל (ככל הנראה, ח'רבת בורין שמצפון לבאקה אל-ע'רביה) כבר הוחכרה בעבר למשפחת אל-נמר, בשנת 1120 לה' (1708 לספירה). אל-נמר, **תאריח'**, ב, עמ' 234. יתכן, אפוא, כי מדובר בכפר באקה אל-שרקיה לפני חורבנו.

כך, במקביל להתנחלותם של המסאעיד בכפר אל-דיכ, הוצאו חלק ממשפחות וְלָד עלי מהכפר צפונה, ויושבו בעלאר הסמוכה לבאקה אל-עירביה.⁵³⁷ קבוצה אחרת של גולים, "וְלָד יעקוב", גלתה לכפרים סמוכים (אבו חגילה) וחלקה האחר, הכולל את משפחת שְׂדִיד, הגיע גם הוא לעלאר.⁵³⁸ יישוב הפליטים בעלאר, שהיה כפר ותיק ועתיר משפחות, גרמה להפרת האיזון החברתי הקיים בו. לפיכך, כצעד של פשרה, החליטו זקני הכפר לחלק את אדמותיו – בני ולד עלי ואל-דיכ ירדו למזרעת באקה אל-עירביה ויישבו אותה, ובהמשך הצטרפה אליהם גם משפחת אבו מַח' מחמולת שדיד בעלאר.⁵³⁹ אלו, אם כן, הנסיבות ההיסטוריות לכינונה של באקה אל-עירביה המודרנית.

השנים עברו ובאקה אל-עירביה גדלה והתבססה כאחד הכפרים המרכזיים באזור. גבולות הכפר התרחבו בהתמדה מערבה, על ידי רכישה ותביעת חזקה, והוא הפך למוקד משיכה לאוכלוסיות שונות, שלא תמיד הסתדרו זו עם זו.⁵⁴⁰ אחד הסכסוכים, שפרץ בשכונה המזרחית, הסתיים בחידוש היישוב בתל ג'ת. פרשה זו הותירה הדים רבים במסורת המקומית, וכאן אתייחס לתיעוד המוקדם ביותר למסורת זו, המצוי בכתביו של נגיב כעוש, מוכתר ג'ת בשנת 1956 (איור 17).⁵⁴¹ ארבע המשפחות המייסדות של ג'ת - ע'רה (כעוש), וְתַד, אבו עֶצְבָה ואבו פול, המזדהות עם מחנה הימן, עזבו את הכפר השכן צידא בעקבות סכסוך מקומי. הם התיישבו בח'רבת בִּידוּס (כיום, קיבוץ מענית) ולאחר שנים ספורות עברו להתגורר בשכונה המזרחית של באקה אל-עירביה, כפר שמרבית תושביו השתייכו למחנה הקיס. בין המהגרים לתושבים הותיקים פרץ סכסוך על מרעה, שהסתיים ביציאתם מן הכפר ויישובם, בחסות מושל שכס אסעד

⁵³⁷ בכפר ג'מאל (חמולת עלי), עלאר וצאנור (ולד עלי, בחסות משפחת ג'ראר שהשתתפו בדיכוי המרידה). סקירת הכפר צאנור, 26.3.42, **את"ה**, 105 / 221 : "בית אבן עלי. מוצאם מכפר דיק (נפת שכס). באו לכפר בזמן אברהים פחה"; ראיון עם עטא אחמד קרעש, כפר ג'מאל, 12 באוגוסט 2019 : "דאר עלי מקורם מן כפר אל-דיכ ממשפחת אבו עלי אל-אחמד"; ראיון עם נאדר סעיד עליאן, כפר ג'מאל, 16 באוגוסט 2017 (על קשרי משפחה לכפר אל-דיכ); ראיון עם חסן ח'צ'ר חמדאן, כפר ג'מאל, 10 בינואר 2020; ללא מחבר, "נבדיה מן תאריח' קבילת ולד עלי מן קבאאיל עונה", **הויה** :

https://www.howiyya.com/vw_families_storiesview.php?Id=8577 (ביקור אחרון ב-19 בפברואר 2021).

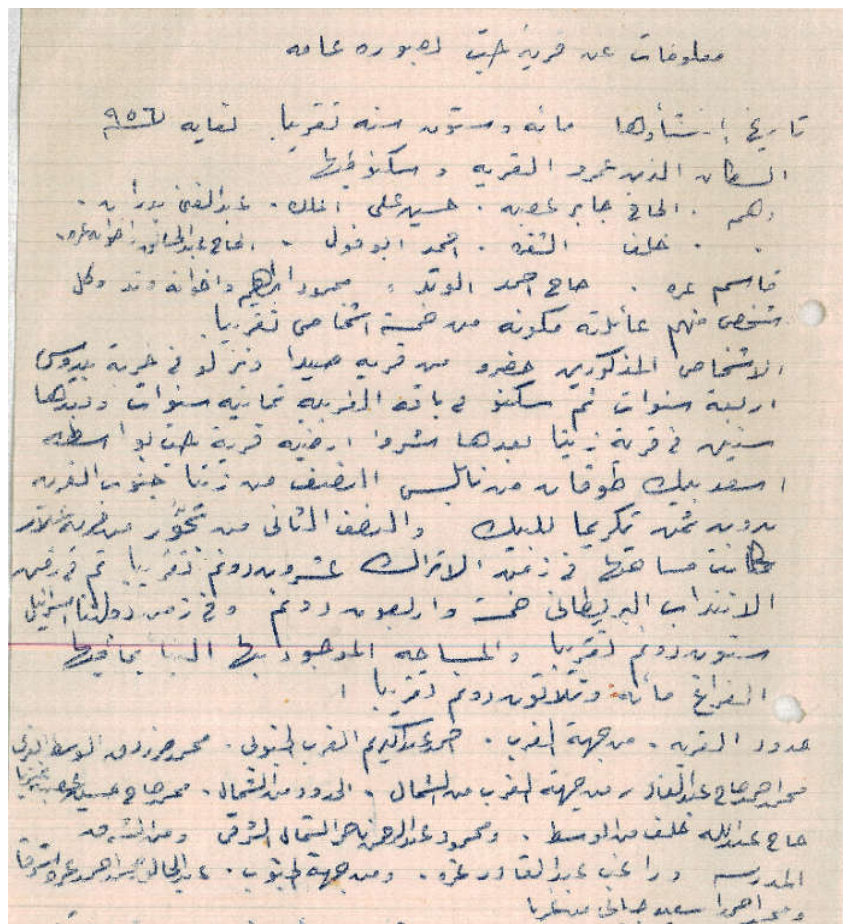
⁵³⁸ משפחות ולד יעקוב התיישבו בדיר אסתיא (אבו חגילה), סניריא (טה) ובדיא (טה וסלאמה) הסמוכות. בני משפחת אבו חגילה התבססו בדיר אסתיא וצברו הון מהלוואה בריבית. במאה ה-19 הם הקימו ארמונות מפוארים, שעומדים על תילם עד היום. פלג נוסף, משפחת אל-כַּפְרִי, הגיע לעתיל. סקירת כפר דייר אסתיא (נפת שכס, משטרת סלפית), ל"ת [1942-1944], **את"ה**, 105 / 220 ; סקירת כפר סניריא (נפת שכס, משטרת סלפית), ל"ת [1942-1944], **את"ה**, 105 / 220 ; אל-שיח', **אערף וטנכ**, עמ' 42; ראיון עם חאג'י עבד אל-חפטי מחמד אבו מח', באקה אל-עירביה, 5 במאי 2018. הכפר סרטא נהרס במלחמת אחים עם הכפר השכן, קראוה בני חסאן, ושווקם לאחר מכן בידי ניצול בשם צלאח אל-דין אל-סַרְטָאוּי, שנחשב לאב המייסד של הכפר הנוכחי. כתובת הקדשה משנת 1111 לה' (1700 לספירה) מעידה על נוכחותו בכפר : אל-שיח', **אערף וטנכ**, עמ' 47; ראיון עם מצטפא אל-ח'טיב, סרטא, 3 בדצמבר 2019. ידוע, כי בשנת 1129 לה' (1717 לספירה) נפגש הנוסע הצופי מצטפא אל-בכרי אל-צדיקי עם מצלח, בנו של צלאח אל-דין (אחמד סאמח אל-ח'אלדי, "רחלה אלא דיאר אל-שאם פי אל-קרן אל-ת'אמן עשר (אל-ת'אני עשר אל-הג'ר) (אל-חלה אל-ד'היבה פי אל-רחלה אל-חלביה) למצטפא אל-בכרי אל-צדיקי), " חלק א', **מג'לת אל-רסאלה** 791, 30.8.48).

⁵³⁹ המשפחות שהרכיבו את ברית "ולד עלי" (קעדאן, אל-ע'יאמנה, אל-ע'ינאם ואל-מואסי [במקור, קאעוד]), התיישבו בשכונה המערבית של הכפר. משפחת אבו מח', לעומת זאת, התיישבה בשכונה הדרומית, והפכה ברבות השנים למשפחה השלטת בכפר. ביאדסה, **באקה אל-עירביה**, עמ' 133-134. ביאדסה גורס כי בני המשפחה גרו בתחילה בשכס, וממנה ירדו לצאנור ודיר אסתיא. לדבריו, הם עזבו את שני הכפרים לאחר מאבק בין משפחות עבד אל-האדי וג'ראר לבין משפחות אל-נמר ואל-ברקאוי. בתחילה הם התיישבו בטול-כרם, ולאחר מכן עברו לעלאר. גרסה זו לא מקובלת עליי, שכן היא לא נתמכת בידי מקורות אחרים. ג'ת

היתה מיושבת בשנת 1596 לספירה : Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 159.

⁵⁴⁰ תעודות רכש וקנייה, **ארכיון פרטי מחמד פטימה**, באקה אל-עירביה.

⁵⁴¹ "מעלומאת ען קרית ג'ת בצורה עאמה, " **ארכיון משפחת כעוש**. הארכיון הועמד לעיוני בידי בנו, מחמד כעוש, ובאדיבותו. בסקירת הכפר מה-21.4.42 נכתב, באופן דומה, כי "כל המשפחות והחמולות הנ"ל באו לכפר מן [...] צידה, והתיישבו בו, ואח"כ נפרדו למשפחותיהם." (**את"ה**, 105 / 227).

איור 17 "מידע על הכפר ג'ת," מאת מוכתר הכפר (1956), ארכיון משפחת כעוש, ג'ת⁵⁴³

המסורת, המקובלת על תושבי האזור, מתארת את הקמות ג'ת בפסוקי שירה, שהושמו בניהם של מנהיגי

הקבוצות היריבות – עלי כעוש בראש אנשי ג'ת ומקלד אבו חסין בראש אנשי באקה: ⁵⁴⁴

"כה אמר עלי כעוש למקלד בן חסין, זעים באקה:

עזבנו את אדמות המדינה ולא בגללך גלינו	עזלנא ען אל-מירי ⁵⁴⁵ וננך מא רחלנא
[אנו], ילדי הסב, לתל, ובו שכנו	אןלאד אל-ג'ד לל-תל וסכנא
השלכנו את רשותינו לדוג את דגינו	רמינא שבאכנא נצ'יד סמכנא

⁵⁴² יורם מירון וריאד כבהא, **אגדות הוואדי: מבחר סיפורי-עם מואדי עארה**, גבעת חביבה, המכון ללימודים ערביים, 1994, עמ' 303-298; ביאדסה, **באקה אל-ערביה**, עמ' 29-34.

⁵⁴³ "מעלומאת ען קרית ג'ת בצורה עאמה," **ארכיון משפחת כעוש**, ג'ת.

⁵⁴⁴ ביאדסה, **באקה אל-ערביה**, עמ' 135-136. פסוקי השירה מוכרים היטב לתושבי האזור: שמעתי אותם מפי קשישה בת מאה שנים בזיתא, מתלמידי בית ספר בג'ת, מקשישים בבית ג'ל הזהב בבאקה ואף מפי מחנוונים ורוכלי רחוב בטול-כרם ועתיל.

⁵⁴⁵ המונח "אל-מירי" מתייחס כאן למונח עיראקי לאדמות הפנויות שבשליטת הרשויות (, Goadby and Doukhan, *Land Law*, (p. 6, no. 1). השימוש משקף, אולי, מוצא עיראקי של בני שבט כעוש, ברוח אחת הדעות הרווחות במשפחה (שיחות).

חמא אל-כעאןשה באַרבע אָנאב

והמשיך באמרו

בְּיָנָא אַל-תֵּל יָא מְקַלְד בְּיָנָא

סְבָע קִאמָאָת עֵנְכֵם וְאַעְתְּלִינָא

תשובת מקלד:

בְּנִיתוּ אַל-תֵּל קֵלֶת עֵקֶל פִּיכֵם

חֵכֶם שְׁוֹאֲרֵכֶם נְחָנ עִיר פִּיכֵם

בְּכִירָה אֵן דָּאָר דוֹר אַל-פֶּלֶכ פִּיכֵם

לְדִיכֵם עֵלָא חֵמְץ וְחֵמָאָה

מחנה בני כעוש בעל ארבעת הניבים

בנינו את התל, הוי מקלד, בנינו

שבע קומות מעליכם התעלינו

בניין התל – חוסר שיקול דעת מצידכם

פסיקת יועצים, אנחנו נכה בכם

מחר, אם יתהפך מזלכם

נחזירכם לחומס וחמת

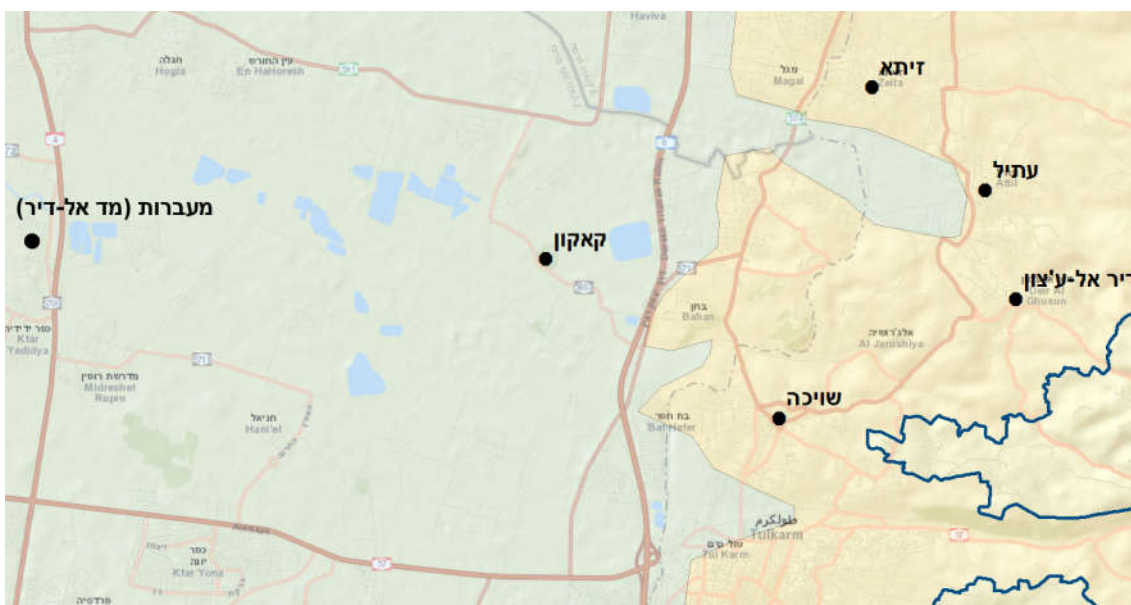
איור 18 "שבע קומות מעליכם התעלינו," תל ג'ת מבאקה אל-ע'רביה. מבט מאפיק ואדי אל-ג'נחאת/אבו נאר (נחל חדרה) לדרום (צילום: המשתמש ת.ר., ויקיקומונס, 2013)

הפסוקים מתארים, במליצות רבה, את המורכבות של המערכת החברתית ואת המבנה ההטרוגני שלה, שבמסגרתו קבוצות שארות וקרבה מתחרות במסגרות זהות אחרות כגון מקום מגורים משותף. הגירתן של ארבע המשפחות המייסדות, בעלות מוצא מדומיין משותף ("בני הסב"), מוצגת בשירה כפעולה קולקטיבית ביוזמה עצמית, וקשרי הקרבה שביניהן מדומים לניביה של חייית טרף.⁵⁴⁶ התשובה המיוחסת למקלד אבו חסין מבטאת מסגרות זהות אלטרנטיביות מנקודת מבטם של תושבי באקה אל-ע'רביה: תושבי ג'ת, הימן,

⁵⁴⁶ כמו באל-טירה ומסכה, מסורת יסוד הכפר ניתנת מנקודת מבט מקומית, תוך ניסיון להדגיש את קשרי הדם וקשרי החברות שנוצרו בין האבות המייסדים (השוו לכנאענה, מסכה, עמ' 10-11, 28; אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 30 ו-32).

נתפסים כבני קבוצה זרה במוצאה הגיאוגרפי ובמקום מגוריה, וכמתחרה על שליטה במשאבים כלכליים (אדמת המיר) בחסות השלטונות המקומיים (יריבות פוליטיות). ההתייחסות לחומס וחמת, אזור המוצא של ההגירה הגדולה של שנת 1668 לספירה, מעלה את האפשרות שגם משפחות ג'ית הגיעו ארצה במסגרתה. תושבי ג'ית אינם יודעים מתי נוסדה ג'ית, ואחדים מהם נוקבים בתאריך בשלהי המאה ה-18 (1784).⁵⁴⁷ לפי עאדל מנאע, אסעד בכ טוקאן כיהן כשיח' נאחית בני צעב בשנת 1810 – 1812, אך הוא הפך למתסלם שכם רק בשנת 1825 לספירה. כהונתו של אסעד טוקאן התאפיינה בסכסוכים רבים בין תומכי טוקאן מחד גיסא ותומכי עבד אל-האדי מאידך גיסא.⁵⁴⁸ התערבות השלטון המחוזי ביישוב המחלוקת בבאקה אל-ערביה הוא צעד מובן, שנועד לשמור על הסדר הציבורי ולמנוע תלונות למושל העת'מאני בדמשק או בעכו. יישוב העקורים, תומכיו של המושל טוקאן, במשבצת חדשה על חשבון אדמות כפרי הקיס זיתא ועלאר (ממשפחות אבו חַמְדִי ובחור בהתאמה), נראה כצעד מחושב שמטרתו להחליש את מחנה הקיס באזור השעראויה וליצור בסיס כוח חדש עבור מחנה הימן באזור בעימותים עתידיים.

4.7 קאקון ושכנותיה: שיקום למרות פלישות וחורבן

מפה 18 מפת איתור למקומות העיקריים הנזכרים בסעיף

כיבושים וסכסוכים לא תמיד מביאים לחורבן מלא של יישוב ולהעלמותו מהמפה; לעיתים, הם מביאים לתחלופה דמוגרפית. יש מי שיורד ומוגלה, ויש מי שעולה ומיושב במקומם. עקב מיקומם על דרך המלך,

⁵⁴⁷ ביאדסה, באקה אל-ערביה, עמ' 33, והשוו לכתבי מוכתר ג'ית, לעיל (איור 17).

⁵⁴⁸ מנאע, אעלאם פלסטין, עמ' 250.

הכפר קאקון, ושכניו זיתא, עתיל ודיר אל-עיצון, ניצבו בחוד החנית של המאבק המקומי כנגד פלישות זרות – בתחילה זו הצרפתית ולאחריה זו המצרית. כפרים אלו שילמו מחיר כבד, ברכוש ובחיי אדם, אך לצד זאת הם שוקמו מחדש. הדבר ממחיש את איתנותה היחסית של המערכת החברתית, המתבטאת בדבקותם של הפלאחים באדמתם, ואת נחישותם לשקם את חייהם בביתם הישן, או בסמוך לו, חרף כל הקשיים.

קאקון ניצבת על גבעה בלב אדמות הסחף הפוריות של המרזבה המזרחית. עקב מיקומה, קאקון היתה לזירת קרב מזה אלפי שנים, כפי שמעידה אסטלת הניצחון האשורית שנתגלה בין חורבותיה (המאה ה-8 לפנה"ס). בתצלומי אוויר ישנים ניכרים רישומי של מתחם מבוצר מהתקופה הרומית. בתקופה הצלבנית שימשה קאקו (Caco) כמרכז מנהלי חשוב בנסיכות קיסריה, והוקם בה מבצר גדול, שנערכו סביבו קרבות חוזרים ונשנים בין המוסלמים והצלבנים.⁵⁴⁹ בתקופה הממלוכית קאקון היתה תחנת דרכים חשובה בין אל-לג'ון (מגידו) וראס אל-עין, המצויידת היטב במצודה, ח'אן ושווקים.⁵⁵⁰ בראשית התקופה העת'מאנית, קאקון היתה מרכז לנאחיה שנשאה את שמה, ובה נכללו 11 כפרים ו-14 קבוצות נוודיות.⁵⁵¹ דפתרי המס העת'מאניים מלמדים כי אנשי קאקון עיבדו חבל ארץ נרחב בעמק חפר, שטח המשתרע משויכה (בחן) במזרח ועד לאזור מד אל-דיר (מעברות) במערב.⁵⁵² הגם שחשיבותה של קאקון פחתה במאה השנים הבאות, היא נותרה תחנת דרך מרכזית בין בלאד אל-שאם ומצרים.

במהלך הפלישה הצרפתית ללבנט, ב-15 במרץ 1799, התכתשו כוחותיו של אחמד פאשה אל-ג'וזאר וצבאות נפוליון במישור שבין קאקון, שויכה, עתיל ודיר אל-עיצון (ראו מפה 19).⁵⁵³ לפי ההיסטוריון המצרי עבד אל-רחמן אל-ג'יפ'רתי, בעקבות הקרב ציווה המצביא הצרפתי לשרוף את קאקון וארבעה כפרים אחרים שהשתתפו בלחימה.⁵⁵⁴ הכוחות הצרפתיים הרסו גם את אחוזת אל-מִדְחֶדְרָה המבוצרת בראש שלוחה המוקפת במתולולים, מעוזו של השיח' ח'ליל אל-בֶּרְקָאוּי, שנפל במערכה בעודו מגן על המצודה.⁵⁵⁵ אל-מדחדרה לא נושבה עוד, ואבני הגזית הנאות שחיפו את חומותיה שימשו לבניית מבנים אחרים על שלוחת ראס עאמר בשלהי המאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20 (ראו איור 19).⁵⁵⁶

⁵⁴⁹ פורת, דר ואפלבוּם, *קדמוניות עמק חפר*, עמ' 212-219; 71-58, Pringle, *Red Tower*.

⁵⁵⁰ אל-מדור, *קאקון*, עמ' 11-12.

⁵⁵¹ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 137-138.

⁵⁵² Heyd, *Documents*, p. 143; Tapu Tahrir Defteri 296, p. 8 (1548 לספירה) / לה' 955 נאבלס שנת 1322 לה' / לה' 1322 לה' / לה' 74 (בתרגום לעברית: עבד אלרחמן אלג'יברתי, *היום שבו התערערו חוקי בראשית: הכרוניקה המופלאה של הכיבוש הצרפתי במצרים על פי אלג'יברתי*, תירגם: עמנואל קופלביץ, ראשון לציון, משכל ומכון ון ליר, 2020, עמ' 192); לתיאור הקרב, ראו אל-אמיר חידר אחמד אל-שהאבי, *לבנאן פי עהד אל-אמראא' אל-שהאביין*, אסד רסתם ופואד אפרם אל-בסתאני (ההדרה), בירות, אל-מטבעה אל-כאת'וליכיה, 1933, עמ' 261; 77, Al-Salim, 'Landed Property'.

⁵⁵³ מרדכי גיחון, "השרון בהבט גיאוגרפי-צבאי," בתוך: דגני, גרוסמן ושמואלי (עורכ'), *השרון*, עמ' 289-320 (שם), עמ' 295-296.

⁵⁵⁴ עבד אל-רחמן חסן ברהאן אל-דין אל-ג'יברתי, *עג'א'ב אל-א'את'אר פי אל-תראג'ים ואל-אח'באר*, קהיר, חמו"ל, 1322 לה', עמ' 74 (בתרגום לעברית: עבד אלרחמן אלג'יברתי, *היום שבו התערערו חוקי בראשית: הכרוניקה המופלאה של הכיבוש הצרפתי במצרים על פי אלג'יברתי*, תירגם: עמנואל קופלביץ, ראשון לציון, משכל ומכון ון ליר, 2020, עמ' 192); לתיאור הקרב, ראו אל-אמיר חידר אחמד אל-שהאבי, *לבנאן פי עהד אל-אמראא' אל-שהאביין*, אסד רסתם ופואד אפרם אל-בסתאני (ההדרה), בירות, אל-מטבעה אל-כאת'וליכיה, 1933, עמ' 261; 77, Al-Salim, 'Landed Property'.

⁵⁵⁵ אל-דבאעי, *בלאדנא פלסטין*, ב, 3, עמ' 294.

⁵⁵⁶ המחבר מודה למר אפי יפתח, רבש"צ צור נתן, על עזרתו בתיאום ועריכת הסיורים באזור זה.

מפה 19 תיאור קרב קאקון במפת ז'קוטון

איור 19 אחד ממגדלי השמירה במצודת אל-מדחדרה; אבני הבנייה נלקחו לשימוש משני בבניית ח'רבת אל-מג'דל בידי משפחת ג'ערוני (ראו סעיף 4.10 להלן) (צילום המחבר, 2017)

ככל הנראה, תקופה קצרה לאחר החורבן, קאקון יושבה מחדש בידי חלק ממשפחותיה המקוריות. שלושה עשורים לאחר מכן אנחנו נתקלים בה שוב, בתיאור אירועי השלטון המצרי בארץ. בשנת 1834 לספירה פרץ בדרום סוריה-רבתי "מרד הפלאחים", התקוממות מזוינת כנגד ניסיונות השלטון המצרי לפרוק את

האוכלוסייה המקומית מנשקה ולגייס את בניה לשורות הצבא המצרי.⁵⁵⁷ את המרד באזור הר שכם הובילו משפחות נכבדים מקומיות כגון אל-קאסם, אל-ברקאוי וג'ראר. המרד הגיע לשיאו במערכה שהתרחשה בדיר אל-ע'צון וזיתא בשביעי ברביע אל-אול 1250 לה' (בסביבות ה-14 ביולי 1834).⁵⁵⁸ לפי ה"כרוניקאי הדמשקאי", השיחיים דחו את דרישותיו של אבראהים פאשה לתשלום מס ואספקה [ו]שלחו אליו להודיעו שאין ברשותם אלא כדורי עופרת ורובים, והדבר הזה היה בעוכרם. כאשר נודע לו שהפלאחין הפרו את תנאי [הברית], הוא הכין את הכוחות שהגיעו עם מחמד עלי [פאשה] ליפו ויצא להילחם בכוחותיהם אשר התאספו בכפר ששמו אל-דיר [דיר אל-ע'צון] מול זיתא. אבראהים באשא הגיע למקום והטיל מצור על זיתא ולמחרת בבוקר נערכה המלחמה ביניהם, והפלאחים הובסו ונהרגו בערך 700 נפשות משורותיהם, בנוסף לאלו שנפלו בשבי.⁵⁵⁹

לאחר ניצחונו על המורדים, ציווה אבראהים פאשה לשרוף את קאקון, ולהעניש את תושבי הכפרים שהשתתפו במרי.⁵⁶⁰ כוחותיו הרסו גם את ביצורי שופה, כפר אל-לבד ודינאבה, כפרי הכס המבוצרים של משפחת אל-ברקאוי, אשר לקחה חלק פעיל במרי.⁵⁶¹ למרות העדויות ההיסטוריות, קשה להעריך את מידת השפעתם של מעשי ההרס על היישובים, שכן על פי רוב תושביהם חזרו אליהם תוך זמן קצר. העדויות על תמורות בתמהיל המשפחות הן מקוטעות ביותר. לאחר כיבוש דינאבה בידי כוחות אבראהים פאשה, התנחלה בכפר חמולת סיף מהכפר ברקא (נפת שכם), שחברה לאבראהים פאשה בדיכוי המרד.⁵⁶² מקורות אחרים מציינים כי משפחת אל-מהדאוי הגיעה לשויכה לאחר ניצחון אבראהים פאשה.⁵⁶³

בניגוד לזיתא, דיר אל-ע'צון ולכפרי משפחת אל-ברקאוי ששוקמו תוך זמן קצר, קאקון נותרה במשך שנות דור מקום יישוב עונתי – ח'רבה – של שויכה השכנה, שאלה עברו מרבית תושבי קאקון לאחר חורבנה. הדבר משתקף במערך הקרקעי של אדמות שויכה וקאקון, שיחדיו יוצרות מעין רצועה

⁵⁵⁷ ברוך קימרלינג ויואל שמואל מגדל, **פלסטינים עם בהיווצרותו: למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית**, ירושלים, כתר, 1998, עמ' 13-41.

⁵⁵⁸ Robinson and Smith, *Biblical Researches*, III, pp. 135-136; E.W.G. Masterman, "Occasional Papers on the Modern Inhabitants of Palestine, Part III," *FEFQS* 38, 1906, pp. 33-50 (*ibid*, p. 39).

ראו מכתביו של אבראהים פאשה בנושא המערכה, המצוטטים אצל אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 256-257; וכן עלאאי כאמל עבד אל-ג'אבר סעאדה, **מתסלמית נאבלס פי אל-עהד אל-מצרי, 1247 – 1256 ה' / 1831 – 1940 מ**, עמאן, דאר אל-בשיר לל-נשר ואל-תוזיע, 2009, עמ' 304-305.

⁵⁵⁹ מחבר אנונימי, **מד'כראת תאריח'יה ען חמלת אבראהים באשא עלא סוריא**, אחמד ע'סאן סבאנו (מהדיר), סלסלת דראסאת וות'אאיך תאריח' דמשק ואל-שאם, דמשק פי מנתצף אל-קרן אל-תאסע עשר, דמשק, חמו'יל, 2007, עמ' 76.

⁵⁶⁰ אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 253-254; אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטיין**, ב', 3, עמ' 317-318 ועמ' 331; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 13-14.

⁵⁶¹ אל-ברקאוי, **טולכרם**, עמ' 29-37. מסורת של משפחת אל-ג'יוסי, שמהימנותה מוטלת בספק, גורסת שהתרחשה מערכה נוספת בין כוחות ואכד אל-ג'יוסי לבין צבא אבראהים פאשה באל-מדחדרה, שבה נשבה אחד מראשי המשפחה, בשם עבד אל-האדי אל-עסאף אל-ג'יוסי והוא הוצא להורג במחנה הצבא המצרי בבית אל-מא' בשכם (סלים אל-ג'יוסי, הגיוגרפיה משפחתית שנמצאה **ברשות סעיד זידאן מימא**, ל"ית [לפני סוף שנות ה-80 של המאה ה-20]).

⁵⁶² סקירת כפר דינאבה, 31.5.42, **את"ה**, 105 / 227.

⁵⁶³ סקירת כפר שויכה, 29.3.42, **את"ה**, 105 / 227, עמ' 1-2. לפי גרסה אחרת, המופצת בידי בני משפחת סיף, הם התיישבו בדינאבה בעקבות הרג מנהיגים בידי נפוליון: עודה, **דינאבה**, עמ' 82.

שאדמות קאקון מהוות מובלעת בתוכה.⁵⁶⁴ משלחת הסקר הבריטית תיארה את קאקון בשנות ה-70 של המאה ה-19 כ"כפר גדול אך מודרני למדי, שנבנה בידי אוכלוסייה מעורבת מכפרי ההר מסביב למגדל מרכזי נאה [...] ועתיק,⁵⁶⁵ וגרן העריך את מספר תושביו ב-1800 נפשות.⁵⁶⁶ לדברי עזרא דנין ועבד אל-רחים אל-מְדוּר, קאקון נושבה מחדש בקביעות רק בעקבות סכסוכי הקיס והימן בין משפחות עבד אל-האדי וטוקאן, שפילגו את המרחב הכפרי (1854-1858):⁵⁶⁷

הכפר קקון נוסד לפני כ-85 שנה. הוא היה לפני חֲרָבָה קטנה שנבנתה על שרידי מבצר רומאי [...] שויקה נמצא במזרח תול-כרם בהרים. חֲרָבָה קוראים לחושות שבהן לנים החורשים והבקר החורש של כפר בהרים, שאינם רוצים לחזור יום אל הכפר. כאן הם נוהגים לגור בזמן החריש וכאן בזמן הקציר. קקון היתה סניף לכפר שויכה (סוכו העתיקה). המריבה בין משפחות עבד אל-האדי וטוקאן לא נתנה לכפר להתפתח. בנגוד לכפרים אחרים בחרבות הללו נמצאים אסופים מכפרים שונים. האדמות של הכפר הזה היו שיכות לכפר שויקה ורק בשנים האחרונות הפך לכפר עצמאי.⁵⁶⁸

אחריתה של קאקון היתה טובה מראשיתה. קאקון החדשה שבה לחשיבותה האדמיניסטרטיבית הקודמת, והפכה למרכז הכלכלי והפוליטי של נאחית אל-שעראויה אל-ע'רביה. מנהיגה, המְדיר עבד אל-לטיף אבו הנטש (נפטר ב-1935), חלש על הסחר הרווחי באבטיחים דרך מעגן אבו זאבורה.⁵⁶⁹ בזכות אדמותיה הנרחבות והפוריות, וריבוי הבארות הארטזיות שבתחומה, הפכה קאקון לסל לחם ולאחד מאזורי גידול ההדרים החשובים בשרון בתקופת המנדט הבריטי (איור 20).

⁵⁶⁴ מפת קאקון, 1: 20,000, 1929. לשויכה שתי מובלעות, אחת באדמות הביצה של נחל אלכסנדר והשנייה בתחומי חגורת הרמאל הדרומית. אדמות שויכה עצמה מוגבלות ולחגורה צרה של גבעות נטועות בכרמים מסביב לכפר, (טיהור) המחולקות בין החמולות שנתרו לגור בו. באמצע המאה ה-16 נכללו אדמות אלה בגבולות קאקון (אל-עלמי, **ח'אצקי סלטאן**, עמ' 55).
⁵⁶⁵ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 152.

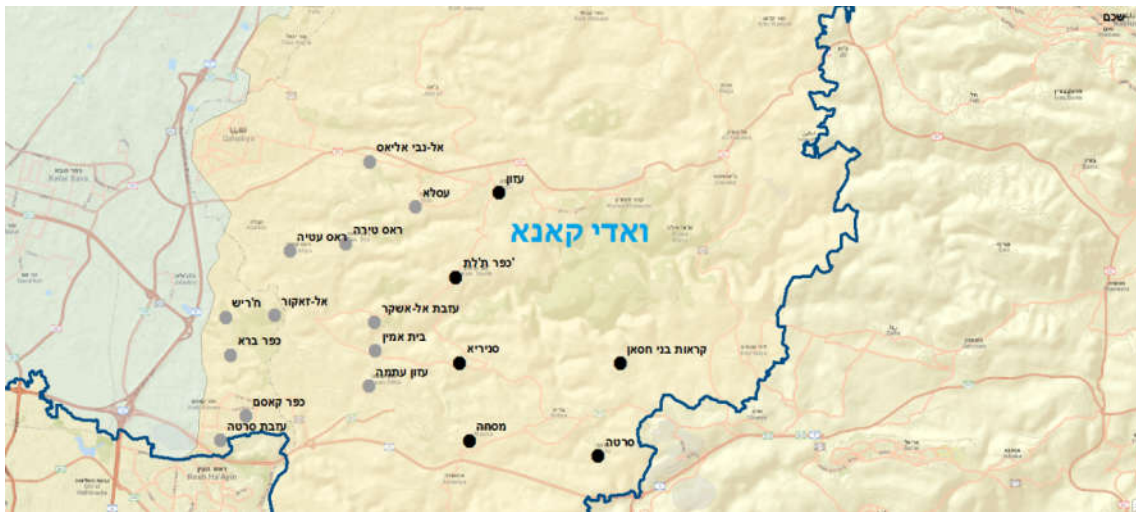
⁵⁶⁶ גרן, **תיאור**, 5, עמ' 241.
⁵⁶⁷ גורל המשפחות המקוריות שישבו בקאקון לפני מסע אבראהים פאשה לא ידוע במלואו: **משפחת ע'צייה**, משפחת חכמי הדת המתגוררת כיום בזיתא, חייתה בקאקון במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 (ארכיון בהא אל-דין ע'צייה, זיתא; אבו מח' ורעיו, **סנאבל**, 2020, 1, עמ' 537-539).
חמולת אל-ג'מאילה עקרה מדיר אל-ע'צון לקאקון במאה ה-18 בעקבות סכסוך עם חמולת ע'אנס שהתנחלה בכפר (אל-קדאחה, **דיר אל-ע'צון**, עמ' 10; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 44-45). בני החמולה שבו משויכה לקאקון וגרו בה עד לשנת 1948.
משפחת אל-שיח' ע'אנס הצופית, התגוררה בשויכה לפני פטירת השיח' ע'אנס ב-1105 לה' (1694 לספירה), כעדות כתובות היסוד בזאויה המשפחתית (אל-מדור, **קאקון**, עמ' 40-42; מסאמה, **שויכה**, עמ' 50-51; אבו מח' ורעיו, **סנאבל**, 2020, 1, עמ' 543-547). למשפחה היתה שלוחה שישבה בקאקון והיתה בעלת אדמות בה עד 1948.
חמולת בהאתא היא חמולה קדומה בשויכה, שמקורה ממצרים (מסאמה, **שויכה**, עמ' 154-155). כברת ארץ בשם "ח'ור אל-בהאתה", שנמצאה באדמות קאקון בימי המנדט, מלמדת על קשר קודם של המשפחה לקאקון (מפת קאקון, 1: 20,000, 1929).
⁵⁶⁸ הרצאת דנין על תולדות עמק חפר, **את"ה**, 80 / 58פ / 14. ל"ת. [בין 1936-1939]. והשוו לתיאורו של אל-מדור "התחרות מרובת-הפנים הפכה לעימות בין משפחות טוקאן ועבד אל-האדי [...] המאבקים האלו הובילו לחורבן והרס כפרים שלמים בשעראויה כגון דיר אל-ע'צון ושויכה, מה שגרם לעזיבת חלק מתושביהם, אשר לא עלה בידיהם למצוא לעצמם מקלט אלא בקאקון" (אל-מדור, **קאקון**, עמ' 14).

⁵⁶⁹ אביצור, "אבו זבורה"; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 14-15; al-Salim, *Social History*, p. 188. אודות שרידי העבר במינת אבו זאבורה, ראו פורת, דר ואפלבוים, **קדמונית עמק חפר**, עמ' 126-137, ואודות משפחת אבו הנטש, ראו אל-מדור, **קאקון**, עמ' 39-37.

איור 20 גרנות בקאקון, ראשית המאה ה-20. הפתגם "אדמות קאקון" (ג'זר קאקון) מהווה משל לעושר חקלאי ונחלה נרחבת באזור המחקר (צילום אוסף מטסון, המושבה האמריקאית בירושלים, ספריית הקונגרס)

4.8 כפרי הבת: התקבעות ישובית באזור המחקר

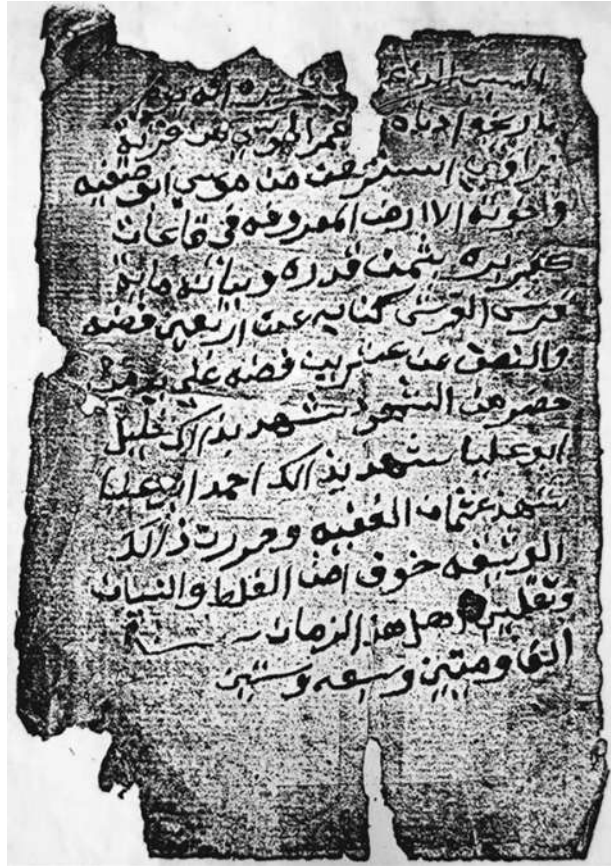
מפה 20 כפרי אם (בשחור) וכפרי בת (באפור) בדרום אזור המחקר

הגישה האורגנית מתארת נאמנה את דפוסי התרחבות המערכת היישובית בתקופות של שפע ויציבות יישובית. לפיכך, אין זה מפתיע שהתקבעות העזבות, הח'רבות וישובי בת זכתה לביטוי רב באזור המחקר לאחר סוף מלחמות הקיס והימן ורישום הקרקעות בטאפו העת'מאני.⁵⁷⁰ באזור המחקר מוכרת תופעת הקמת כפרי בת במשבצות קרקע נפרדות, או סמוכות לכפרי האם, לאורך המורדות המערביים של הר שכם למטרות מרעה ועיבוד חקלאי. תופעה זו היא התופעה ההתיישובית הדומיננטית בשיפולי ההר שמדרום לג'לג'וליה, ויש לה ביטויים גם בכפרי המישור. כפרי בת אלה היו חלק אינטגרלי מהמערכת החברתית של כפר האם בהתייחס להרכב המשפחות, המוכתר ואף הנחלה עד לשלב מאוחר יחסית. דווקא בשל היותה מאוחרת יחסית וניכרת לעין, תופעת ההתקבעות היישובית במורדות הר שכם משכה את תשומת הלב של גיאוגרפים בשלב מוקדם למדיי. בהתבסס עליה, ביקשו אותם גיאוגרפים לגבש תובנות כלליות לתיאור תופעות התיישוביות בתקופות קודמות ובמרחבים אחרים, גם כשהעדויות ההיסטוריות אינן מצדיקות

זאת.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ אודות תהליך רישום האדמות בטאפו ראו: יצחק שכטר, "רישום הקרקעות בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה היי"ט", **קתדרה** 45, 1987, עמ' 147-160.

⁵⁷¹ David Grossman and Zeev Safrai, "Satellite Settlements in Western Samaria," *Geographical Review* 70.4, 1980, pp. 446-461; David Grossman, "The Bunched Settlement Pattern: Western Samaria and the Hebron Mountains," *Transactions of the Institute of British Geographers* 6.4, 1981, pp. 491-505; David Grossman, "The Relationship Between Settlement Pattern and Resource Utilization: The Case of North-Eastern Samaria," *Transactions of the Institute of British Geographers* 6.1, 1981, pp. 19-38 (pp. 34-36); David Grossman, *Tulkarm Sub District*, 1986, pp. 5-7;

איור 21 שטר רכישת אדמת קאעאת כפר ברא (1851 לספירה)

הדים לתהליך ההתקבעות היישובית ניתן למצוא בתמונה האחידה למדי, המשתקפת בסיפורי המוצא של זקני הכפרים. הקשר של קראוה לכפר ברא קדם לרישום האדמות בטאפו, כפי שמעיד שטר רכישה משנת 1267 לה' (1851 לספירה) של חלקה במישור שלמרגלות כפר ברא (ראו איור 21).⁵⁷² עתימאן מחמד עאצי, יליד 1927 בקראוה בני חסאן, אשר התיישב עם משפחתו בכפר ברא כילד, הסביר כי "כל תושבי כפר ברא הם מתושבי קראוה בני חסאן [...] אנשי קראוה באו לכאן כי הם קנו אדמה בכדי לזרוע בה..."⁵⁷³ אסמאעין חמדאן עודה, יליד 1932 בח'ריש, מספר כי "ח'ריש, האימא שלה היא ח'רבת כפר ת'לת' והיא בעלת אדמות רבות. היא נתהוותה כאשר אנשים קנו חלקת אדמה, באו [לפה] ובנו פה בח'ריש, כמו אבי ודודי מצד האב והאם."⁵⁷⁴ תופיק עלי חמודי בדיר, יליד 1925 בכפר קאסס, סיפר כי "אנשים הלכו ובאו תמיד. היה כפר

⁵⁷² שטר מכר בין מחמד אל-מוסא מן מוסא אבו צפיה ואחיו (ככל הנראה, מכפר ת'לת'). ארכיון פרטי עבד אל-לטיף מוסא אל-עאצי, כפר ברא.

⁵⁷³ ראיון עם עתימאן מחמד עאצי, 7 באוגוסט 2018. בדומה, עמר עבד אל-ע'אפר ריאן, שנולד בכפר ברא בשנת 1932, הסביר כי "אנחנו באנו מן הכפר קראוה בני חסאן והכפר הזה, כפר ברא, בא משם. אני נולדתי כאן והיו גרים כאן [בכפר ברא] בשביל האדמות. היינו פלאחים שזרעים דורה, חיטה, שעורה ועדשים. היינו זורעים פלחה" (הראיון נערך ב-27 ביוני 2018).

⁵⁷⁴ ראיון עם אסמאעין אל-חמדאן עודה, 14 בספטמבר 2018. לתיאור מפורט יותר של תהליכי ההתיישבות בח'ריש, ראו: עראר, ח'ריש, עמ' 12-13 ועמ' 30-44.

ואז הלכו [לשבת פה בגלל המרחק]. היו זורעים פה וחוזרים למסחה.⁵⁷⁵ שכנו, מחמוד מחמד עאמר, יליד 1934 הסביר לי זאת בהרחבה:

יסוד הכפר (אסס אל-בלד) ממסחה. איך הם ירדו (נזלוא) לכאן? הם היו פלאחים לפנים והייתה להם אדמה כאן והם היו הולכים ברגל ממסחה לכאן ומעבדים את האדמות. והיה להם יותר נוח להישאר במערה פה בכפר (ואכת'ר טאבוא פי מע'ארה פי אל-בלד) שהם גרו בה ואחר כך לאט לאט החלו לבוא, האנשים נהיו רבים (כת'רוא). כשהאנשים כאן כבר בנו בתים והתיישבו כאן נוסדה כפר קאסס... ואחר כך הלכה העיר והתרחבה.⁵⁷⁶

כפי שמעיד עאמר, ההתיישבות הראשונית נעשית לרוב במבנים ארעיים, אוהלים, חורבות ומערות – אלו מכונים בשפה המקומית "עזבה" או "ח'רבה".⁵⁷⁷ חלק מאתרי התיישבות אלה התקבעו, אך לא זכו להכרה חברתית או רשמית ככפרים או כח'רבות של ממש. לאורך ואדי קאנא (נחל קנה) שבשומרון, ובמיוחד בתחומי הכפרים דיר אסתיא וכפר תילת' שממזרח לקלקיליה, בו מצויים ריכוזים בני עשרות מחסות אבן אשר לא נחשבו לכפר. משכנות אלו מכונים בלהג המקומי "סקא'ף" והם הוקמו בסמוך לאזורי המרעה, בשל הטופוגרפיה ההררית שהקשתה על מעבריות יומיומית בין כפר האם לאדמותיו, והם שימשו בעיקר רועים וחקלאים שעיבדו חלקות אדמה בערוץ הנחל. אופיים החקלאי מתבטא בהימצאות מתקנים כגון גרנות ומכלאות צאן, ובהיעדר מוסדות-ציבור כגון מסגד, בית אירוח, כתאב או בית קברות (איור 22).⁵⁷⁸

איור 22 סקא'ף (משכנות רועים) בואדי קאנא (צילום המחבר, 2019)

⁵⁷⁵ ראיון עם תופיק עלי חמודי בדיר, 8 במרץ 2017 וראו גם אבו ג'אבר, **כפר קאסס: אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר**, עמ' 22.

⁵⁷⁶ ראיון עם מחמוד מחמד עאמר, 8 במרץ 2017.

⁵⁷⁷ גולני, **נחל עירון**, ג, עמ' 8.

⁵⁷⁸ צורת היחיד היא סקיפה, קרי "מבנה מקורה"; "סיור שטח שערכתי בואדי קאנא עם יליד המקום בשנת 1932, 14 במרץ 2018; Map of Bidieh (C.4.), 5th edition provisional, 1:40,000, Aug 24th 1918.

המונח "עֶזְבָּה" מתייחס באזור המחקר, כמו גם במרחבים אחרים בלבנט, לאתר-חניה או ישוב עונתי של כפריים בתחומי המשבצת של כפר האם.⁵⁷⁹ גרוסמן רואה בעזבה גלגול מאוחר של תופעת ה"מזרעות", המוכרת ממרשמי המס העתימאניים.⁵⁸⁰ כפי שיוסבר בפרק הבא, המונח "מזרעה" שימש לציון כל יחידה פיסקלית שאינה מיושבת בקביעות, ולפיכך הכללתו של גרוסמן שהיו אלה בהכרח "יישובים עונתיים ששימשו את הפלאחים בזמן החריש והקציר", אינה מחויבת המציאות.⁵⁸¹ בקורפוס העדויות שנאספו, משמש המונח "עזבה" כמונח נרדף ל"חירבה" אשר צורת המגורים בה ארעית, לרוב בזיקה למחזור הפעילות החקלאי, וללא התיישבות קבע.⁵⁸² התושבים קוראים לפעולת החניה באדמותיהם "תְּעִיב", ולחונים בהן "מְעִיבִין". באופן דומה, רואה גרוסמן בתעזיב ביטוי ל"עקרון הניידות העונתית הנוהגת אצל הפלאח", וכלי שבאמצעותו ויסתו הכפריים את כוח העבודה שלהם ואת הגידולים החקלאיים בחלקות השונות.⁵⁸³ לקדמות תופעת ה"תעזיב" באזור המחקר תעיד, אולי, העובדה שבמפת ז'קוטן נזכרת "עֶזְבָּת" (בצורת סמיכות, או הגייה תורכית) באדמות המישור בשרון, נקודת ישוב עונתית/ארעית שיש המזהים אותה עם ח'רבת עזון (אך אני נוטה לזהותו, עקב מיקומו היחסי במפה וסמיכותו לדרך, כשיבוש של השם ח'רבת סֶבְיָה ליד כפר סאבא).⁵⁸⁴ אין לשלול את האפשרות כי מדובר במונח שהשאלו עורכי המפה מצורת התיישבות הקבע החקלאית הנפוצה והמוכרת להם ממצרים.⁵⁸⁵

באזור המחקר מספר "עזבות", שחלקן הפכו לימים ליישובי קבע. במזכרי סקר א"י המערבית, מתוארת ח'רבת ג'יוס כ"עזבה: מגורי קיץ לרועים המופקדים על העדרים שנשלחו לרעות במישור".⁵⁸⁶ כמו כן, נזכרת במפות הקרן "עזבת אבו הַרְפִּיל". מן העדויות בעל-פה, נודע כי ח'רבה זו נוסדה ע"י בית אב מחמולת צַבֵּאח מהכפר עוֹרִיף, אשר התנחל באזור טרשים מדרום לכפר עֵבוּש, ופלג אחר של אותה

⁵⁷⁹ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 44-45.

⁵⁸⁰ **שם**, עמ' 46.

⁵⁸¹ Toledano, "Sanjaq of Jerusalem," pp. 281-282; בחלק ממשבצות הקרקע לא התבצע "תעזיב" (ראו להלן), נוכח קיומן של נקודות מגורים סמוכות. כך, באדמות ע'אבת שופה שבשרון (כיום בתחומי המושב צור משה), ששטחה כ-1060 דונמים, לא אותרו כל סימנים לנקודת חנייה. ככל הנראה, הפלאחים משופה שעיבדו אדמות אלה התגוררו בח'רבת אל-דסוקיה/אם אל-פלוס הסמוכה בע'אבת פרדיסיה (צומת פרדיסיה) ביחד עם פלאחים מהכפר פרדיסיה שלידי אל-טיבה. גולני, **נחל עירון**, ג, עמ' 222-223; 23; Marom, "Tent-Work", pp. 222-223; ראיין עם אחמד עלי דסוקי, יליד 1937 בפרדיסיה, 22 בינואר 2017; ראיין עם סלימאן נצראללה אבו ג'ראד, 7 בדצמבר 2019.

⁵⁸² קרמון רואה בכך את ההבחנה היסודית בין ח'רבה לעזבה: Karmon, "Jacotin's Map," p. 170 no. 32. גולני מביא אף הוא הגדרה פונקציונלית דומה: "מקום שבאים אליו רק לעונה אחת, לאו דוקא עונת הקיץ, לצורך חריש, זריעה, קציר וכד' או לצורך הלנת הצאן בעונת המרעה" (גולני, **נחל עירון**, ג, עמ' 9).

⁵⁸³ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 47-47.

⁵⁸⁴ **סביה** היתה מיושבת עד לתקופה הצלבנית (יאקות, **מעג'ם אל-בלדאן**, ג, עמ' 187; אילון, "כפר סבא", עמ' 250-351 ועמ' 365). עמנואל ארצי (יודלביץ'), מתושבי כפר סבא הראשונים, מספר כי בני משפחת בדיר מכפר סאבא, שמקורם בחברון, ניסו להיאחזו בח'רבת אם אל-חיה (ליד עין חי, הוד השרון) ובהמשך בח'רבת סביה, בה מצאו "שרידי מבנים גדולים, ביניהם כאלה שנראתה אפשרות לשקמם ולעשותם למקומות מגורים לפחות לזמן הראשון", אך הם נטשו אותה עקב מיקומה הפגיעה בעיר השרון ואדמותיה הדלות (ארצי, **כפר-סבא**, עמ' 25). לפי כנאענה, המתבסס על דברי זקני **כפר סאבא**, משפחת בדיר באה מדורא והיא אחת מארבע המשפחות המייסדות של כפר סאבא, כאמור לעיל (כנאענה, **כפר סאבא**, עמ' 64).

⁵⁸⁵ Central Intelligence Agency [US], *NIS Gazetteer: Egypt: Official Standard Names Approved by the U.S. Board on Geographic Names*, Washington, 1959, pp. 138-140.

⁵⁸⁶ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 134.

המשפחה התיישב ב"עזבת חמאדי" הסמוכה לה מצפון.⁵⁸⁷ באזור ואדי קאנא אנו מוצאים את עזבת אל-ח'אנק, כמקום חנייה לפלאחים מסניריא שעסקו בגידול זיתים, רעיית צאן וייצור סיד,⁵⁸⁸ ואת עזבת אל-אֶשְׁקֶר שנקראת על שם אותה משפחה שהתיישבה בכפר תילת' לאחר חורבן צופין.⁵⁸⁹ בתחומי המשבצת של כפר קאסם, הקימו בני משפחת מחמד שריף מסרטא חווה חקלאית בשם עזבת סרטא (אזור תעשייה "אפק" בראש העין).⁵⁹⁰ בתקופת המנדט הקימה משפחת דעבאס את "עזבת אל-ח'אנק" בפינה הצפונית-מערבית של אדמות טול-כרם (ליד מדרשת רופין כיום); יישוב-קבע המכונה במסמכים רשמיים גם בשם "ח'רבת דְעַבָּאס."⁵⁹¹

המונח "ח'רבה", שמקורו במילה השמית הצפון-מערבית "ח'רבה",⁵⁹² ציין במקור אתר מגורים קדום (ח'רבה אַתְיָאֲרִיָה), לאחר הינטשו.⁵⁹³ בד בבד, המונח "ח'רבה" הפך לקטגוריה אמית (emic) מרכזית בחברה הנחקרת לתיאור צורות שונות של התיישבות קבע והתיישבות ארעית בכפרי בת (ח'רַב סַכְנִיָה עֲאֲמָרָה), לעתים בזיקה לכפר אם, ואף ככפר עצמאי לגמרי.⁵⁹⁴ כְּפָר תִּילַת', למשל, מוכר יותר בשפה המדוברת בכינוי "ח'רבת כפר תילת'" או בקיצור "אל-ח'רבה".⁵⁹⁵ הסיבה שכפר תילת' נתייחד בכינוי "אל-ח'רבה" (בה-הידוע) אינה ברורה, אך ידוע שבשלהי התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט התפרסם הכפר בריבוי כפרי הבת שלו – ה"ח'רַב". חלקו, כגון ח'רבת ח'ריש וח'רבת אל-זאקור, אשר היו ביסודן כפרים שחרבו, אך יושבו מחדש, לצרכים חקלאיים, והיוו בעיני השלטונות העת'מאניים, מזרעות בעלות משבצת אדמה נפרדת.⁵⁹⁶

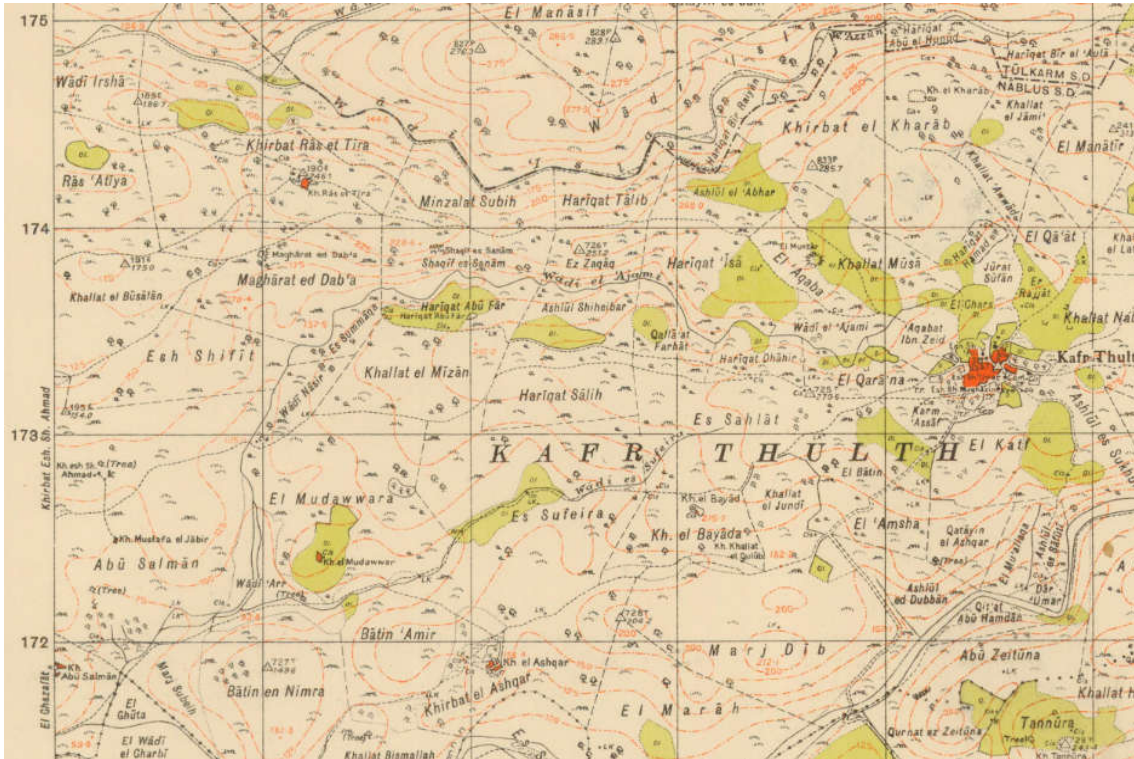
⁵⁸⁷ עזבת אבו הרפיל בנמצאת בני"צ 15695.17869 ועזבת חמאדי נמצאת בני"צ 15771.18010; הח'רבה נקראת גם ח'רבת חמאדי במפות. ראיון עם סאמיה עבד אל-רחים צבאח, אל-טירה, 3 בדצמבר 2018; ראיונות עם בני משפחת אבו טלאל אל-ציפי, כפר עבוש, 3 בינואר 2020; "סגיל זואר מוקע קרית ציר", <http://zuwar.khayma.com/?z=583>, 17050.15075; מפת עזון, 1:20,000, דצמבר 1941.
⁵⁸⁸ ני"צ 17050.15075; מפת עזון, 1:20,000, דצמבר 1941.
⁵⁸⁹ ני"צ 15210.17190; היא נקראת גם "ח'רבת אל-אשקר"; דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 73 ו-105; ראיון עם תושבי כפר תילת', 4 במרס 2018; ראיון עם בן למשפחת אל-אשקר, כפר תילת', 2 במרץ 2019.
⁵⁹⁰ ני"צ 14725.16830; מפת מגידל יאבא, 1:20,000, 1941; אבו ג'אבר, כפר קאסם, עמ' 27; ראיון עם צבחי עמירי עאמר ותמימה נאפו מחמד שריף, כפר קאסם וסרטא, 2 בפברואר 2019.
⁵⁹¹ ני"צ 14180.19363; "אל-רהואן" הוא שם אחר למשפחת דעבאס. ראיון עם בן משפחת דעבאס, שנולד בשנת 1936, בח'רבת דעבאס, 18 בינואר 2020; מכתב מח'ציר יוסף גילאד, מח'יתאר ח'רבת אל-גילאד וברג' אל-עטעוט וח'רבת אל-דעבאס, לקאיקאם טולכרם, 2.8.1947; <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1313623001989722&id=100000261049395&set=a.1031658797021> (הורד ב-27.11.2019).
⁵⁹² אברהם אבן שושן, המלון החדש, ירושלים, קרית ספר, 1979, 2, עמ' 829.
⁵⁹³ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 11-12.
⁵⁹⁴ אודות הגורמים להקמת ח'רבות ראו: לדוגמה גולני, נחל עירון, כרך ג' - הגורמים להוצרות ישובי-בת; לרשימה לא-ממצה של כפרי האם והבת שלהם ראו שכרי עראף, אל-קריה אל-ערביה, עמ' 144-162; למחקר ערבי אודות הקשרים החברתיים בין כפר אם לבנותיו ראו וליד אל-עמאירה, דורא וקראה.
⁵⁹⁵ עראף, ח'ריש, עמ' 31-39; Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 137; כפר תילת' נקרא בשם "ח'רבה" בתיאור מסע אל-לקימי מחבלה לכור (1731 לספירה; אל-לקימי, מואנח אל-אנס, עמ' 240-241). ככל הנראה, בהשראת הכינוי "ח'רבה", תיאר רובינסון (1852) את כפר תילת' בתור חורבה (ruin) מבלי לבקר בה (Robinson and Smith, *Later Biblical Researches*, p. 136). כינוי זה לחלח גם לטאפו הרשמי: "כפר תילת'" נקרא "קרית אל-ח'רבה" בקושאן משנת 1286 להי של "ארץ אל-מזלק", בספר טורקי 17 (עזון), קושאן 132, אמ"י, סל 1- / 5155.
⁵⁹⁶ תולדות ההתיישבות באל-זאקור ובח'ריש אינה ברורה די צרכה. ראו לדוגמה עראף, ח'ריש, עמ' 25-31; אל-דבאע, בלאדנא פלסטין, 2, ב', 403 – 404; ארצי, כפר-סבא, עמ' 70-73; אבשרלי ואל-תמימי, אוקאף, עמ' 91; Robinson and Smith, *Biblical Researches*, III, p. 126.

בתחומי אדמות כפר ת'לת' נמנות "חירבות" – אתרים ארכיאולוגיים נטושים – שכלל לא היו מיושבות בתקופת המחקר, כגון חירבת אל-ח'יראב, חירבת אל-ק'ציר, חירבת ב'סמאללה וחירבת אל-ב'יאץ'. חירבות אלה הן, כדברי אחד התושבים, "חירבות לתעזיב עבור הרועים להלנת הכבשים בעונת האביב והקיץ, והרועים בונים בהן בתים ומכלאות מאבנים".⁵⁹⁷ לצידן, נמצאו בתקופת המנדט חירבת אל-אשקר, חירבת אל-מ'ד'ור, חירבת ראס אל-טירה וחירבת ראס עטיה, שהן כפרי-בת חדשים שנוסדו בידי משפחות מכפר ת'לת' (ראו טבלה 3 ; מפה 21).⁵⁹⁸ תושבי החירבות יצאו מכפר ת'לת' והמוכתר שלהן בתקופת המנדט, אחמד אל-ח'טיב, התגורר בכפר ת'לת'.⁵⁹⁹ מרכזיות החירבה בתהליך ההתרחבות היישובית ניכרת במספר הרב של יישובים מסוג זה בכפר ג'מאל, שופה, טול-כרם, אל-טיבה, עתיל, דיר אל-ע'צון, זיתא, סניריא וכן בכפרים נוספים.⁶⁰⁰

שם הח'רבה	משפחות	הערות המוסר
ח'רבת ח'ריש	עודה, עראר, עמר, אל-שואהנה, אל-ח'טיב, אל-סרחי (אל-אשקר)	בשטח ישראל. פונתה ב-1950
ח'רבת אל-אשקר	אל-אשקר	"לידה חירבת אל-בסאתין עבור התעזיב של הרועים"
ח'רבת אל-מדור	משפחות אל-מדור : חמאד, ד'יב, נמר	
ח'רבת סלמאן	קזמאר, סלמאן ומראעבה	
עזבת ג'לעוד	אבו הניה, ג'לעוד, חלק מן משפחת עיסא מנכדי עבד אל-האדי אל-רבחי [פירוט שמי]	
ח'רבת ואד אל-רשא	עודה אל-ה'ת'שי	
ראס עטיה	סלאמה (שואהנה), עראר (עודה), אל-מראעבה וארבעה בתי אב מן אל-אשקר	
מע'ארית אל-צ'בעה ושקיף אל-סנאף	אל-אערג'י	
ראס טירה	אל-מראעבה ואל-שואהנה	
אל-זאקור	משפחות חמולת אל-ע'יראבה	בשטח ישראל. פונתה ב-1949
אל-ביאצ'ה, אל-ק'ציר, אל-ח'ראב, אל-ט'הר, בסמאללה וכפר קרע	"הן ח'רבות לתעזיב עבור הרועים להלנת הכבשים בעונת האביב והקיץ, והרועים בונים בהן בתים ומכלאות מאבנים"	

טבלה 4 טבלה מסכמת של הח'רבות והעזבות בכפר ת'לת', ותושביהן, לפי תושב הכפר (2020)

⁵⁹⁷ צביקה צוק, סקר ארכיאולוגי במערב השומרון, בית ספר שדה ירקון, החברה להגנת הטבע, 1982, 5-7; טבלה 3.
⁵⁹⁸ טבלת כפרי הבת והחירבות של כפר ת'לת', ראיונות רבים עם תושבי כפר ת'לת' וכן Grossman and Safrai, "Satellite Settlements".
⁵⁹⁹ ראיונות עם תושבי כפר ת'לת' וכן עם יוצאי ח'ריש ואל-זאקור בג'לג'וליה: ראיון עם תופיק צאלח אל-ח'טיב, 9 באפריל 2017; ראיון עם ג'מיל מחמד שואהנה, 12 במאי 2017; ראיון עם עבד אל-כרים רשיד ע'יראבא, 21 בספטמבר 2017; ראיון עם פארוק חסן עודה, 14 בספטמבר 2018; ראיון עם אסמאעין עודה, 14 בספטמבר 2018; ראיון עם כמאל עטא ע'יראבא, 27 באפריל 2019 ועוד.
⁶⁰⁰ לגבי עתיל וזיתא ראו: אל-זבידי וע'יאנס, רמל זיתא, עמ' 78-113. לגבי דיר אל-ע'צון ראו את עבודת המוסמך של עומר, השינויים בנוף התרבותי, עמ' 17-35 וכן את מאמרה של הנידה ע'יאנס, "אל-ח'דוד ואל-ח'יאה אל-סריה לל-מקאומה אל-יומיה: קרית אל-מרג'יה אל-פלסטיניה 1949 – 1967", מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה 102, 2015, עמ' 121-143.

מפה 21 כפר ת'לת' וחלק מהח'רבות המיושבות שלה בתקופת המנדט (בכתום)⁶⁰¹

ליחסי הגומלין שבין מידת הגיבוש הפיזי של קניינו של כפר האם לבין רמת הגיבוש הקהילתי שלו יש השלכות על דפוסי ההתפשטות המרחבית של תושביו.⁶⁰² התנתקותם של כפרי הבת מכפר האם והפיכתם ליישובים מוכרים בפני עצמם היתה לרוב תהליך הדרגתי ומומשך. במקרים שבהם הקמת ישוב אינה תולדה של סכסוך, אלא פרי הגירה והתיישבות של תושבים במשבצת הכפר ו/או אזורים הסמוכים לה, עשויים היו הקשרים בין כפר האם לכפר הבת להימשך שנים ארוכות, גם אחרי שכפר הבת הפך ליישוב עצמאי לחלוטין מבחינה מנהלית. כך קרה בין כפר קאסם ומסחה, בין כפר ברא וקראוה בני חסאן, בין עזון עת'מה ובית אַמין לסני'יא, בין ח'ריש ואל-זאקור לכפר ת'לת', בין ח'ירבת עזון, אל-נבי אליאס ועַסְלָה לעזון, בין ח'ירבת בית ליד לבית ליד ובין הח'ירבות של דיר אל-ע'יצון (ח'ירב אל-ד'יר) לבין הכפר עצמו. גם במקרים שבהם הקמת יישובים חדשים נבעה מסכסוכים פנימיים, כגון הקמת באקה אל-ע'רביה בידי יוצאי עלאר והקמת צופין-קלקיליה ואל-טירה בידי יוצאי באקה אל-חטב, נשמרו לעתים הזיקות החזקות שבין כפרי האם וכפרי הבת עד למאה ה-20, וחלה הגירת שרשרת של מרבית תושבי כפרי האם אל הכפרים

החדשים שהוקמו במישור.⁶⁰³

⁶⁰¹ קטע מתוך מפת עזון, 1:20,000, 1942, אמ"י, מפה-1/275.

⁶⁰² גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 40.

⁶⁰³ אל-שיח', **אערף וטנב**, עמ' 52; אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 4-1; דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 66-67; אל-תיתי, **אל-טירה**, עמ' 13 ועמ' 27-31; אבו מח' ורעיו, **סנאבל**, מהדורה שנייה, 2020, 1, עמ' 80-82.

תהליכי התקבעות ישובים מסוג אחר התחוללו בעקבות התיישבות הדרגתית של נוודים (שבאו ברובם מחוץ לאזור המחקר) באדמות המישור, בתחילה כנוודים-למחצה בנחלה מוגדרת, בהמשך התיישבות במגורים ארעיים ולבסוף במגורי קבע (ראו סעיף 4.11 להלן). כך קרה במרחבי ואדי אל-פאלק וביארת חנון (ראו סעיף 2.4.1 בפרק ד').

לסיכום, הדפוס "האורגני" היה דפוס התיישבות מרכזי באזור המחקר. התקבעות העזבות, החירבות וישובי בת זכתה לביטוי רב באזור לאחר סוף מלחמות הקיס והימן ורישום הקרקעות בטאפו העת'מאני. עם זאת, בניגוד לדפוס החוזר והפשטני שעולה מספרות המחקר האורגנית, המחקר הנוכחי מצביע על גיוון ומורכבות ביחס לסיבות היציאה לכפרי הבת וביטויה היישוביים ההטרוגניים. כמו כן, כפי שמומחש בסעיפים אחרים, זהו לא הדפוס היחיד של התיישבות ומוביליות יישובית. בכך, המחקר הנוכחי משלים את ספרות המחקר הקיימת, בהצביעו על המנעד הרחב להתיישבות "אורגנית" באזור המחקר, וכן בהצבעה על דפוסי התיישבות נוספים, כגון הסקאיף, שלא זכו עד עתה לתשומת לב מחקרית.

4.9 ביצות ומגפות: השפעת גורמים אקולוגיים ותברואתיים על ההתיישבות

מפה 22 מפת אזור המחקר, עם אתרי ההתיישבות (בשחור), אגני הביצות (תוויות בכחול) והישובים הנזכרים בדיון (באדום)

תיזת השקיעה היישובית שפיתחו עמירן וקרמון מתבססת, לאמיתו של דבר, על הכללות גורפות בדבר טבעם של האדם והנוף. הכללה גורפת כזאת נוגעת לטבעו העיון של המישור להתיישבות, בגלל ביצות ובעיות תברואה. להלן אראה, כי הנחת מוצא בעייתית זו, בשילוב מתודולוגיה חסרה ולא מספיק שיטתית,

אפשרה למנסחי תיזת השקיעה הישובית להתעלם מקשת רחבה של ראיות המתנגשת עם תפיסת עולמם.⁶⁰⁴ העדויות שהצטברו בידי, המבוססות בנוסף על תיאורי הנוסעים המערביים גם על מסמכים ותעודות מהתקופה העת'מאנית ומתקופת המנדט הבריטי, ועל מאות ראיונות שקיימתי עם תושבי רבות מנקודות היישוב באזור המחקר, מעידות כי למרות פגע המלאריה, נטישת יישובים בשל סיבות תברואתיות (כגון ביצות, חולי וכדומה) התרחשה לעתים נדירות ביותר.

יישוב אחד שכן ניטש על רקע זה הוא הכפר **בידוס** (כיום קיבוץ מענית), בצפון מרחב המחקר. תושבי הכפר במחצית המאה ה-19 השתייכו לבני חמולת כבהא (אבו טרבוש), שהיגרו לצפון הר שכם מהכפר ה'ר'קה בהרי חברון, אשר חרב במהלך סכסוך עם שכנו דורא. הגולים קיימו אורח חיים פסטורליסטי, המתבסס על מרעה וגידול ייצור פחם. הם הגיעו לבידוס כחלק מתהליך התפרסותם והתיישבותם בגבעות יעבד וברטעה בצפון הר שכם. בני חמולת כבהא נאלצו לעזוב את בידוס כעבור זמן קצר בשל התפרצות מחלה מסתורית, כנראה כולירה, שתקפה את השותים מבאר הכפר. העוקרים התיישבו בבאקה אל-ע'רביה וכפר קרע, ונדעו בשם "אל-בידוסי", או בריבוי "ביאדסי", על שם הכפר.⁶⁰⁵ אזור נוסף שבו ניכרת השפעתם של גורמי התחלואה הם **אגני הביצות**, שמהווים מרכיב קריטי בתיזת השקיעה הישובית.⁶⁰⁶ כאמור בפרק הראשון, תיזת השקיעה מתבססת במידה רבה על עדותם של נוסעים מערביים. כך, בשנת 1870 מצא גרן ב"ח'רבת אל-פאלק" כפר מנוון הכולל "שלוש מערות חצובות בסלע וקצת בתי מגורים הבנויים בנייה גסה, אחד מהם מאבן והשאר מחומר, [ש]עודם משמשים למגורי כמה משפחות. לפנים היה כאן כפר, והכפיר בן ימינו תופס את מקומו."⁶⁰⁷ תיאור זה משקף, כנראה, ניסיון התיישבות כושל של תושבי כפר זיבאד באדמות העיבאה שהוקצו להם. אחת המשפחות שהתיישבו בקרבת הביצה היתה משפחת שישאן, שברכת החורף של געש נקראה בערבית על שמה (ברכת שישאן). לדברי מפידי שישאן, שניים מדודיו נפטרו בע'אבה, האחד מקדחת והשני מטביעה, ולאחר מכן נמנעו בני המשפחה מלעסוק בחקלאות בה.⁶⁰⁸ משלחת הסקר הבריטית, שמיפתה את המרחב בשנת 1874, תיעדה את

⁶⁰⁴ כפי שצינתי במבוא, עבודותיו של גרוסמן, ספרות המחקר הערבית וגם ממצאיה של העבודה הנוכחית, מפריכים במידה רבה את פרדיגמת השקיעה הישובית.

⁶⁰⁵ ביאדסה, **באקה אל-ע'רביה**, עמ' 157-163; ראיון עם חסני חסן ביאדסי, 5 באוקטובר 2017; ראיון עם עבד אל-קאדר עבדאללה כבהא, יליד 1920, ברטעה, 17 באוגוסט 2019; ראיון עם אחמד אבראהים כבהא, יליד 1920, ברטעה, 10 בדצמבר 2020. יציאת הביאדסה קדמה לשנות ה-60 של המאה ה-19, עת נזכרים בני המשפחה במסמכים השמורים ב**ארכיון הפרטי של מחמד אפטימה בבאקה אל-ע'רביה**. בדומה, ב-1284 לה' אחד מבני משפחת אל-בידוסי, שמקורו בבאקה, התגורר כבר בג'ת (תעודת רכש של חסין בן אל-מרחום אחמד אל-בידוסי), 14 בשעבאן 1284 לה', **ארכיון משפחת כעוש בג'ת**. ועדת הסקר של אדמות השמסיה (האדמות הנטושות) בסנג'יק עכו, שפעלה באותה התקופה, מצאה את הכפר ריק מתושבים (שכטר, "רישום האדמות", עמ' 153). גרוסמן מתייחס ל"דרומיים" [אנשי דרום הארץ] ביעד כ"אלמנט נפרד המרוכז ביישובי הבת המרוחקים, אשר לא ניטמעו באוכלוסיה המקומית" (גרוסמן, "התפתחות ונסיגה", עמ' 316). לסקירה ארכיאולוגית של בידוס ראו: Zertal, and Mirkam, *Manasseh Hill Country*, III, pp. 77-78 and pp. 274-276.

⁶⁰⁶ התחלואה ממלאריה באזורים הסמוכים לביצות בשנת 1915 תוארה בספרם של רפיק אל-תמימי ומחמד בהג'ת: עינאים ומחאפט'ה, **ולאית בירות**, עמ' 211-212 (בטול-כרם, אגיליל, אל-חרם סידנא עלי, קלנסוה, ג'ת, קאקון, ז'תא, באקה אל-ע'רביה).

⁶⁰⁷ ח'רבת אל-פאלק נמצאת בני"צ 18527.1398 (רשת ישראל הישנה). גרן, **תיאור א"י**, 5, עמ' 270.

⁶⁰⁸ ראיון עם מפידי שישאן, כפר זיבאד, 18 באוגוסט 2017.

שם המקום "ברכת שישאן", אך מצאה בחירבת אל-פאלק/חירבת אל-זבאבדה ובשכנתה חירבת אל-גיזירה (כיום, פארק הצפרות באודים) רק חורבות של "כפרים מודרניים הרוסים."⁶⁰⁹

מרחב נוסף שבו דווח על פגיעה ממלאריה הוא אזור **בְּיָאָר עֵדָס** (מזרח הוד השרון כיום). גרוסמן שמע מאחד מזקני טירה כי ביאר עדס הוקם "על-ידי בני קלקיליה ביוזמת הממשלה הטורקית לאחר ששטח הכפר, שסבל מניקוז לקוי, הוכשר לחקלאות."⁶¹⁰ לפי דאוד, משפחות "אל-גי'חוש" בקלקיליה גורשו מהכפר אל אדמותיהן החקלאיות בביאר עדס. הם ניסו להתיישב במקום, אך נפגעו ממלאריה ו"מחלות בטחול" ורבים מהם נפטרו בה. לימים, הותר לג'חוש לשוב לקלקיליה, ואילו אחרים התיישבו בכפרים באזור, כגון ג'לג'וליה.⁶¹¹ בעיית המלאריה היתה אנדמית במיוחד בכפרי הירקון, שם התיישבה אוכלוסייה נילוטית בעלת עמידות גנטית חלקית לפגעי המלאריה.⁶¹² הכפרי **בְּבַצָּה**, שהתפתח על גדתו המערבית של נחל הדס, אחד מיובלי הירקון, מדגים את גורלם של ניסיונות התיישבות אחרים שנגדעו באיבם:

ואדי אל-אשכר [ואדי אל-אשקר]...בפי הערבים הזקנים נקרא וואדי וובסה על שם הכפר 'וובסה' שהשתרע על תל בגבול המזרחי של 'בחריה', מול תחנת 'מגד' – היום. כל תושבי הכפר הזה נספו עד האחרון ממחלת המלריה. בפי הערביים הזקנות שבסביבה שגורה הקללה: 'קטיעת וובסה תקתעיק' [=קטעת ובצה תקטעיק] פירושו "כריתת וובסה תכרתי". כיום, אין זכר לכפר ומי הואדי. עם מות הזקנות תשכח גם הקללה."⁶¹³

על בסיס דוגמאות ספורות כגון אלו, טענו הגיאוגרפים כי ההתיישבות כולה באזור שפלת השרון הביצית הייתה מוכת מחלות ושרדה בקושי רב, אם בכלל.⁶¹⁴ ואולם, המקורות ההיסטוריים מלמדים, כי גורמי איתור מועדפים בהם התאפיין האזור (אדמה פוריה, מים בשפע, צמחיה מתאימה לתעשיית מחצלות, מרעה עשיר, ומערות מגורים/שרידי עבר שהקלו על ההתיישבות), הביאו להגירה מתמשכת, הן של נוודים והן של פלאחים, לסביבות הביצה. למרות תחלופת האוכלוסייה הגבוהה בשל תחלואה ממלאריה, האוכלוסייה המקומית לא נטשה את סביבת הביצות, אלא השכילה לפתח דפוסי קיום כלכליים וצורות מגורים שהתאימו היטב למאפייניה הסביבתיים של הביצה (למשל, פעילות בעונות שבהן סיכון הקדחת

⁶⁰⁹ כיום – אגמון אודים, ני"צ 1358.1848 (רשת ישראל הישנה); Conder and Kitchener, *Samaria*, pp. 140-141.

⁶¹⁰ גרוסמן, "יתהליך ההתיישבות," עמ' 265.

⁶¹¹ דאוד, **אל-גי'הורה**, עמ' 108-110; ראיון עם צפות אל-ח'טיב, ג'לג'וליה, 30 במרץ 2020. בראשית המאה ה-20 ישבו בכפר שתי משפחות עיקריות: חמולת אל-גי'ץ שמוצאה מן אל-סואפיר אל-עירביה בדרום הארץ וחמולת אל-סוקי שמוצאה ממצרים, לצד בתי אב רבים שבאו לעבוד בפרדסים בשטח הכפר; תופעה שהתבטאה גם בגידול הניכר במספר בתי האב העצמאיים בג'לג'וליה באותה תקופה (עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 54; דאוד, **אל-גי'הורה**, עמ' 335; ראיון עם יוסף מחמוד אל-סוקי, 25 באפריל 2017).

⁶¹² אביצור, **עם חופי הירקון**, עמ' 91, ועמ' 132-133.

⁶¹³ נווה נאמן, ני"צ 1410.1714 (רשת ישראל הישנה). עדות ברוך ראב, אצל אלעזר טרופה, **יסודות לתולדות פתח-תקוה**, פתח-תקוה, חמו"ל, 1949, עמ' 48.

⁶¹⁴ Amiran, "Pattern of Settlement," p. 198.

היה נמוך יותר).⁶¹⁵ למרות מיעוט יישובי הקבע באגני נחל פולג (בצת אל-פאלק), הירקון (נהר אל-עוגיא), נחל אלכסנדר (ואדי אל-חוארת') ונחל חדרה (נהר אל-ח'צירה), התהוו דווקא באזורים אלה ריכוזי הנוודים החשובים ביותר באזור המחקר. היו אלה, למעשה, נוודים למחצה, שעסקו בחקלאות ומרעה, וחלקם אף הקימו כפרי בת ומחסות עונתיים (ראו לעיל), "מקומות יישוב" של ממש לפי ההגדרה הגיאוגרפית הטהורה.⁶¹⁶ יתרה מכך, גם פלאחים "טהורים" התמודדו בהצלחה עם אתגרי הסביבה. למשל, כפי שהראיתי, תושבי מסכה התגאו באופן שבו אבותיהם התגברו על בעיות התברואה שהעיבו על יסוד הכפר באדמות החמרה המיוערות שבשרון.

4.10 יסודות זרים מול צמיחה מקומית: ההגירה ממצרים והשפעתה על המערך היישובי

ההגירה ה"מצרית", כלומר הגירה ממצרים לארץ, נידונה רבות במחקר. המהגרים ממצריים התרכזו בדרום הארץ, במישור החוף ובעמקים, ואוכלוסייה זו כללה הן יושבי קבע והן נוודים. באזור המחקר, מרבית המשפחות ממוצא מצרי התיישבו בשרון ובמורדות המערביים של הרי שכם (30 יישובים, ראו מפה 23). בהשראת המאבק הלאומי השורר בארץ, חוקרים ציוניים התמקדו באוכלוסייה המצרית בכדי להדגים ולהוכיח כי האוכלוסייה הערבית המקומית היא גורם זר שבא לארץ זה מקרוב, ובכך להנגיד אותה למהגרים הציוניים, שהגעתם ארצה צוירה כשיבת יסוד אוטוכונוני וותיק למכורתו.⁶¹⁷ במחקרם על השרון, הציגו גרוסמן והס-אשכנזי את ההגירה המצרית כיסוד האתני בעל התרומה הרבה ביותר להרחבת ההתיישבות הערבית.⁶¹⁸ יחד עם זאת, כפי שגרוסמן בעצמו מודה, למרות פריסתם הגיאוגרפית הרחבה, עיקר תרומתם היתה לעיבוי האוכלוסייה ביישובים קיימים ולא בהקמת יישובים חדשים (רק 8 יישובים הוקמו על ידם).⁶¹⁹ לצד זאת, היתה הגירה נגדית גם מהארץ מצרימה.⁶²⁰ בסעיף זה אבקש להוסיף נדבך משמעותי לתובנה זו, ולהראות, בניגוד לדעה הרווחת במחקר, כי מהגרים ממצרים לא היו "אלמנט זר", אלא דווקא מרכיב אינטגרלי בחברה המקומית של אזור המחקר, וכי התיישבותם התבצעה מתוך,

⁶¹⁵ ראו למשל, סקירות הש"י: "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק, (משנת 1940)", 25.2.44, ומגזן[בר], "ערב אל-בצה (ואדי פאלק)", קיץ 1943, את"ה, 105 / 227; דו"חות רפואיים של ערבי וואדי אל-פאלק ליד עין אל-זריקה (תל יצחק), 1937 – 1938; את"ה, KKL5-10462 ואבו פרדה, **ערבאן בצת אל-פאלק**.

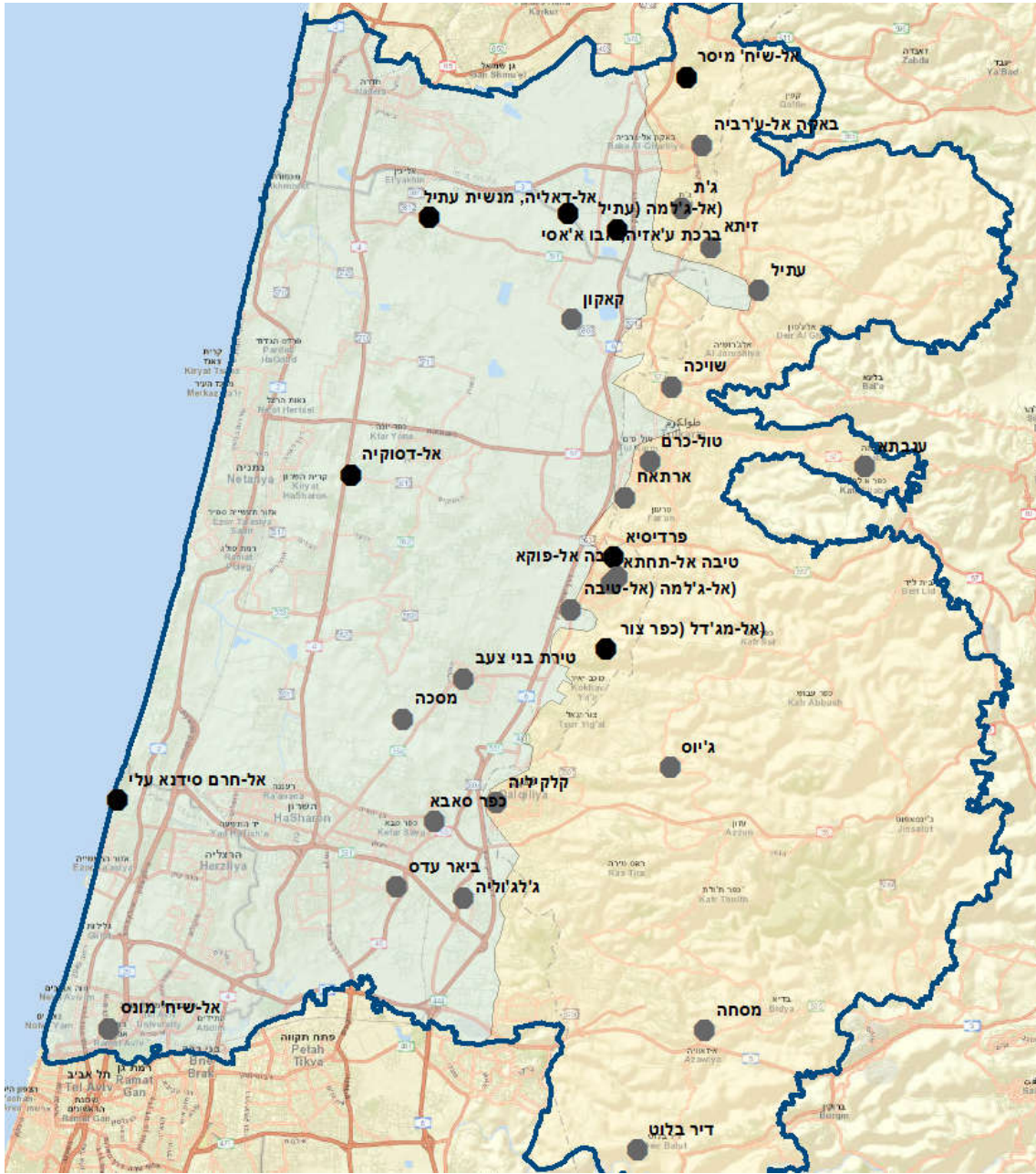
⁶¹⁶ כאמור לעיל, חלק מהנחלות השבטיות האלה הוכרו ככפרים של ממש לצרכי מנהל, מיסוי ורישום בטאפו (ראו סעיף 1 לעיל).
⁶¹⁷ Joan Peters, *From Time Immemorial: The Origins of the Arab-Jewish Conflict over Palestine*, New York, Harper and Row, 1984; Fred M. Gottheil, "The Smoking Gun: Arab Immigration into Palestine, 1922-1931," *Middle East Quarterly* 10.1, 2003, pp. 53-64.

⁶¹⁸ ארצי, **כפר סבא**, עמ' 23; גרוסמן, "התפתחות ונסירה", עמ' 317; הס-אשכנזי, "ההגירה הערבית", עמ' 114-115; גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 54; דוד גרוסמן, "התיישבות המצרים בארץ ישראל במאה ה-19", **אריאל** 204-205, 2014, עמ' 19-27. ומנגד, היו הגירות כפויות בכיוון ההופכי – כולל גיוס של אנשים מהארץ למצרים בימי השלטון המצרי.

⁶¹⁹ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 274; Grossman, "Spatial Analysis," pp. 402-404; גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 54; עם זאת, ההתיישבות ממצרים מילאה תפקיד מכריע בעיצוב הנוף היישובי מדרום לאזור המחקר. ראו דוד גרוסמן, "התפתחות היישוב הכפרי בין הירקון והאילון מהמאה השש-עשרה עד המאה העשרים", בתוך: דוד גרוסמן (עורך), **בין ירקון ואילון: מחקרים על גוש דן ועמק לוד**, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, 1983, עמ' 87-103; דוד גרוסמן, "היישוב הכפרי במישור-פולג ובשפלה הנמוכה 1835 – 1945", **קתדרה** 45, 1987, עמ' 57-86; מרום, "מלבס", עמ' 58-59.

⁶²⁰ גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 65.

ובמסגרת, המערכת היישובית הקיימת (על ידי התיישבות בכפרים קיימים והקמת כפרי בת במשבות הקרקע שבחזקתם).

מפה 23 ישובים עיקריים עם נוכחות 'מצרית' (נקודה אפורה) וישובים אחרים מיסודם של 'מצרים' (נקודה שחורה)

בפתח הדברים יש להבהיר כי המושג "מצרי", כקטגוריה אנליטית, הינו בעייתי ובעל ערך מוגבל. חוקרים כגון אשכנזי, גולני, גרוסמן והס-אשכנזי עשו שימוש בתיוג 'מצרי' לתיאור קבוצה חברתית מודרת ומוגדרת בחברה (המתאפיינת במוצא גיאוגרפי משותף והדרה חברתית המתבטאת בדפוסי נישואין אנדוגמיים). במחקרי המשותף עם ששון על ההתיישבות ממצרים באזור אשקלון, טענו כי יש להבחין בין

"מצריות" כשיוך נתינות פוליטית ו/או מוצא גיאוגרפי, לבין ה"מצריות" כקטגוריית זהות חברתית.⁶²¹ ככל זהות חברתית, הזהות המצרית ו/או התיוג החברתי המצרי התפתחו ברבות השנים מתוך יחסי הגומלין מול קבוצות חברתיות אחרות.⁶²² כקטגוריית זהות חברתית (מצרי/מצארוה) היא מבוצעת ברמת הפרט, בית האב והקהילה אל מול מבני כוח קיימים ברמה המקומית, שהיו דינמיים מטבעם, והם השתנו, התפתחו והתאימו את עצמם לנוכחות ה"מצרים", וליוזמתם האישית של מצרים אלו ולדרכים שבהן הם פעלו בכדי להשתלב בחברה.⁶²³ כשם שהמושג "מצריות" אינו קשור לתפיסה או הגדרה אחת, גם ה"הגירה המצרית", לא מוגבלת לתקופת זמן יחידה. תקופת השלטון המצרי (1830-1841) קשורה אמנם בגל ההגירה המשמעותי ביותר לארץ ממצרים במאות ה-19 וה-20; אך הגירה זו, כתופעה היסטורית, היתה תהליך מתמשך שהתרחש במספר גלים עצמאיים בהשפעת גורמים כלכליים, פוליטיים וחברתיים מגוונים.⁶²⁴

מצרים היא שיערה המערבי של הארץ ועקב כך, **במישור הגיאוגרפי, "מצרים"** הגיעו ארצה מדלתת הנילוס, ממצרים עילית (אל-צעיד), מנווי המדבר בסהרה, מהמעירב (מוגרבים), מסודאן, מתימן, מהחג'אז ומסיני. במישור החברתי, התואר "מצרי" משמש כמושג-גג לערב-רב של פרטים, משפחות וקבוצות חברתיות שרב השונה על המשותף ביניהן: ברוב הכפרים באזור המחקר "המצארוה" לא תפקדו כקבוצת סולידריות חברתית,⁶²⁵ הם לא השתייכו לשכבה חברתית אחת וגם לא מילאו תפקיד אחד, יחיד ואחיד, בהתפתחות המערכת היישובית. משפחות מכל מדרגות הריבוד החברתי, העיסוקים ואורחות החיים ייחסו את מוצאן למצרים: החל ממשפחת המשאחי ה"צעבית ביותר", משפחת אל-גייוסי, שהגיעה לאזור בתקופה הממלוכית (ראו להלן), ומשפחת אבו כשכ, מנהיגי קונפדרציית ערב אל-עוג'א,⁶²⁶ דרך משפחות סוחרים גדולות בכפרים (משפחת מנצור באל-טיבה, משפחות תאיה וג'לאד בטול-כרם, ומשפחת שְחַאדָה בסידנא עלי). היו גם שושלות מבוססות של חכמי דת "מצרים",⁶²⁷ חמולות פלאחיות בכפרי החוף וההר, וכמובן מספר רב של תושבי קבע חסרי אדמה, פועלי כפיים עונתיים, עבדים ונוודים ממוצא מצרי במישור החוף.⁶²⁸

⁶²¹ ששון ומרום, "עסקלאן אל-ג'דידה."

⁶²² קרסל ואהרוני, "מסעי אוכלוסים."

⁶²³ ששון ומרום, "עסקלאן אל-ג'דידה."

⁶²⁴ גולני, **טייבה**, עמ' 140; גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 54-64.

⁶²⁵ ה"מצארוה" הפכו לקבוצת אינטרס לפעילות משותפת בכפרים מעטים ובשלב מאוחר מאוד. הדוגמא המובהקת ביותר היא "אל-טיבה", בה התגבשה "חמולת מצארוה" במסגרת המאבקים החברתיים שנלוו הבחירות למועצה המקומית ב-1942, כלשון המאזנים בין משפחות אל-טיבה אל-פוקא ואל-תחתא (גולני, **טייבה**, עמ' 139-141). בקלקיליה הסמוכה, למשל, פוזרו המהגרים ממצרים בין החמולות השונות (דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 67-69). כך היה גם בעיירות אחרות כגון אם אל-פחם.

⁶²⁶ וון-אופנהיים, **אל-בדו**, ב, עמ' 91-94; כנאענה ועבד אל-האדי, **אבו כשכ**, עמ' 5; ראיון עם עבדאללה עבד אל-מאלכ אבו כשכ, 16 במאי 2016; ראיון עם ג'ואד עבדאללה אבו כשכ, 3 באוגוסט 2016 ועוד.

⁶²⁷ גולני, **טייבה**, עמ' 141; משעל, **טולכרם**, עמ' 12-14; עקל ומצארוה, **אל-טיבה**, עמ' 56; אל-ברקאוי, **טולכרם**, עמ' 40; ראיון עם זיד עודה מנצור, 2 במאי 2017; ראיון עם עקילה עבד אל-מעיו אל-שיח' שחאדה, ילידת אל-חרם, 24 בפברואר 2017; ;

⁶²⁸ ראו לדוגמא אביצור, עם **חופי הירקון**, עמ' 127-149; גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 271-274; מרום, "רעננה", עמ' 443-436; הס-אשכנזי, "ההגירה הערבית", עמ' 114-116.

הדיון ב"הגירה מצרית", כתופעת מעברי אוכלוסין, מטעה אף הוא. מבחינת תהליכי התיישבות אין סיבה אינהרנטית להבדיל בין מעברי אוכלוסייה של "מצריים" לתושבים אחרים. זאת, משום שמרבית המהגרים "המצרים" לא הגיעו לכפרי היעד שלהם באזור המחקר ישירות ממצרים, אלא הם עברו כרעיהם ה"מקומיים" מישוב ליישוב בחיפוש אחר פרנסה.⁶²⁹ דוגמא מצוינת לכך היא **כפר קרע החדשה** בואדי עארה. החברה בכפר קרע נחלקה לשתי קבוצות חברתיות: פלאחין ומצארוה. הפלאחין כללו את המשפחות "המייסדות" מכפר קרע שבבני צעב (יחיא, מצאלחה ועתי'אמנה, ואולי גם אל-פנאדקה), וכן משפחות מכפרים אחרים בארץ שנקלטו בכפר. באופן דומה, גם המצארוה, כללו משפחות רבות שהגיעו לכפר קרע מכפרים אחרים. טבלה 4 מציגה את משפחות המצארוה בכפר קרע, ומוצאן המדווח, כפי שגובש משיחות עם בני המשפחות ועיון ברשימות שהעבירו לעיוני מורים ותיקים בני הכפר:

מספר	שם המשפחה	תחנת ביניים מדווחת
1	אבו אל-ביקאוי	באקת אל-חטב
2	אבו אל-ח'יאת	אל-פרידיס
3	אבו אל-נפאש	זרעין
4	אבו אל-ע'זב	באקה אל-ע'רביה
5	אבו אל-ק'רעה	נזלת עיסא / באקה אל-ע'רביה
6	אבו בד'יה	כפר עין ג'אל בירדן
7	אבו ג'עפס	אל-נעאני
8	אבו היכל	אם אל-פחם
9	אבו ה'לאל	עזה / בשית
10	אבו ז'ע'יר	בית עפא
11	[אבו] ז'רע'יני	חוראן < זרעין
12	אבו ח'אטר	זיתא < ג'ת
13	אבו ח'מד	ימא
14	אבו ט'יארה	אסדוד – פאלוג'ה / כראתיה
15	אבו ל'יל	ערב ג'מאסין
16	אבו מצ'לח	בית ליד
17	אבו ס'ריה	אל-סמוע
18	אבו ע'אישה	עזון < ג'ת
19	אבו ע'טא	ח'לת זבדה
20	אבו ע'ראבי	אבו שושה (עמק זרעאל)
21	אבו פ'נה	כפר זיבאד
22	אבו ת'אעי	זרעין
23	אבן י'מן	אל-שג'אעיה (עזה)
24	אל-ק'רבי	פרעון – טול-כרם
25	מ'חסן	ביר אל-סכה – ג'ת
26	מ'רא	זיתא < ג'ת
27	צ'נאלי	אל-נעאני

טבלה 5 משפחות המצארוה בכפר קרע ומקום מוצאן המדווח (משפחות שהגיעו מאזור המחקר מודגשות באות כהה)⁶³⁰

⁶²⁹ הגירה זו מכונה "קפיצת צפרדע" (leap frog) במחקר הגיאוגרפי: גרוסמן, המאחז היהודי, עמ' 63.

⁶³⁰ רשימת משפחות כפר קרע מאת משפחות עבד אל-ראוף אל-קרבי (כתב יד, נכתב ב-1995 עם השלמות מאוחרות); רשימת משפחות כפר קרע לפי מחמוד ז'חאלקה (כתב יד, אוגוסט 2017, גובשה תוך הסתייעות ברשימתו של אל-ק'רבי).

טבלה זו מעידה, כי משפחות ה"מצארוה" הגיעו לכפר קרע – כמו רוב ה"פלאחין" – מכפרים אחרים בארץ. שאלת מוצאן, הנתונה לגבי חלק מהן (כפי שעולה מהשוואת הרשימות), היא למעשה שאלה פוליטית ומעמדית נזילה בתוך החברה המקומית של הכפר עצמו. החלוקה ל"פלאחין" ו"מצארוה" היא הבניה חברתית מצדם של ה"פלאחין", המשקפת מאבק על סטטוס ועצמאות כלכלית-פוליטית.⁶³¹ בדומה ל"פלאחין" בקלקיליה, אם אל-פחם וכפרים אחרים, "הפלאחין" בכפר קרע ניסו לשמר את עליונותם באמצעות כפיית הסדרים המוסתים את גישתם של "המצארוה" למשאבים אגרריים.⁶³² זקני הכפר פיזרו את המשפחות "המצריות" בין החמולות השונות במטרה למנוע מהן לצבור כוח פוליטי, וזאת על ידי הגבלת גישתן לאדמות הכפר שנרשמו בטאפו כמשאע משפחתי על שמות ראשי משפחות ה"פלאחין". בני משפחת שלב, למרות היותם ממוצא מצרי, זכו למעמד של "פלאחין" עקב הוותק המיוחס להם והשתייכותם למשפחה קטנה במיוחד. דוגמא זו ממחישה כי החלוקה לפלאחין ומצארוה היא, בעיקרה, חלוקה פוליטית ולא גנאולוגית. כמו כן, כפי שניתן להיווכח מן הטבלה, משפחות המצארוה תויגו בקידומת "אבו", שהפך, לדברי אינפורמנטים רבים, לכינוי גנאי בכפר. כיום, רבות מהמשפחות הללו משמיטות את הקידומת "אבו" משמן, או מאמצות שם משפחה גנאי כגון "מצארוה", המשקף את קבוצת הסולידריות החברתית של התושבים בבחירות בכפר.

מן הראוי להעיר כי במרחב המחקר התקיימה אוכלוסייה מצרית ותיקה ומבוססת מזה מאות בשנים. כפי שראינו להלן, באל-חרם סידנא עלי התיישבה אוכלוסייה מצרית, שנוכחותה במקום מוסברת, ככל הנראה, בקשרי המסחר הימיים עם מצרים באבטיחים וסחורות אחרות.⁶³³ בין המשפחות המצריות הוותיקות נמנית משפחת אל-דְסוּקִי, משפחת אנשי דת צופיים מְדְסוּק שבמצרים, אשר התיישבה בכפר פְרְדִּיסְיָא שבין אל-טיבה ופרעון (איור 23).⁶³⁴ המשפחה נזכרת בתעודות מקומיות משנת 1183 לה' (1769/70 לספירה), הממחישות כי חכמי דת מהמשפחה נמנו על האליטה החברתית של נאחית ואדי אל-שעיר, לצד משפחת אל-ברקאוי, שהיו חותניהם.⁶³⁵ בשנות ה-70 של המאה ה-19 בני משפחת דְסוּקִי השתתפו בפעילות התעזיב שהתפתחה בע'אבאת, ותעיד על כך ח'רבת אל-דְסוּקִי הנושאת את שם בע'אבאת פרדיסיא.⁶³⁶ בתחילת המאה העשרים מרבית בני המשפחה נטשו את כפרם עקב סכסוך משפחתי, והם התפזרו בכפרים

⁶³¹ חלוקות מעין אלה התקיימו במסכה, בארתאח (סקירת כפר ארתאח, 25.4.42, עמ' 2, **את"ה**, 105 / 227) ובכפרים אחרים מחוץ לאזור המחקר כגון קניר (סקירת כפר קניר 1940, **את"ה**, 105 / 227).

⁶³² דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 68-70; השו' לתיאורו של תופיק אל-סיד, יליד שנות ה-30 באל-טירה: "כשהמצרים הראשונים באו לכאן [לארץ] והתיישבו בקלקיליה הם פתחו דיואן. אמרו לתושבים לא ללכת לשם כי הם ישתלטו ומחר יהיו לזעאמת אל-בלד ויקחו את המנהיגות בקלקיליה. בקלקיליה לא אוהבים אנשים שאינם בני העיר. בקלקיליה המצארוה מחולקים לפי משפחות ולא מאוגדים כמו באל-טיבה ופה. זה היה בזמן התורכים. שמעתי את זה מהם בביקורי הרבים שם" (ראיון ב-11 ביולי 2017).

⁶³³ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 152-153.

⁶³⁴ סקירת "פרדיסיא", 1942, **את"ה**, 105 / 227; גולני, אל-טיבה, עמ' 148; עקל ומצארוה, אל-טיבה, עמ' 77; עבד אל-נור, אל-מת'לת', עמ' 78.

⁶³⁵ ארכיון משפחת אל-טיאח, טול-כרם – פקסמיליות וסיכומים כמצוטט אצל אל-ברקאוי, **טולכרם**, עמ' 25, 40 ו-71.

⁶³⁶ Marom, "Tent Work," pp. 222-223.

חג'ה, ברקא (נפת שכס) ובית אמרין ואל-טיבה.⁶³⁷ הכפר הידלדל, אדמותיו בהר נמכרו, ובהמשך הוא אף ניטש למשך מספר שנים בעקבות הרס בתיו במרד הערבי. הישוב העברי "פרדסיה" הוקם על אדמות ע'אבת פרדסיה שנמכרו להתיישבות היהודית.⁶³⁸

איור 23 מקאם אל-שיח' מוסא אל-דסוקי בפרדסיה (צילום המחבר, 2015)

במחצית השנייה של המאה ה-19, ובעיקר לאחר הרישום בטאפו, אוכלוסיות ממוצא מצרי השתתפו בהרחבת ההתיישבות במסגרת כפרי בת במישור. נוכחותם בלטה בעיקר בצפון אזור המחקר, באדמות אל-רמאל: משפחת אל-נדאף בגילמת עתיל, משפחת אל-דקה במנשית עתיל, משפחת אבו איסי בח'רבת ברכת ע'אזיה, ומשפחות מצריות אחרות בזלפה, קזאזה ומגידל זיתא.⁶³⁹ יחד עם זאת, הן לא היו גורם "זר" או "פולש", שכן התיישבותן באדמות המשאע שבמישור נעשתה בתוך המערכת החברתית הקיימת. היותן של

⁶³⁷ הם המשיכו לעסוק בלימוד דת, הוראה והכנת קמיעות. סקירת הכפר "פרדסיה", עמ' 2; סקירת כפר "בורקא (נפת שכס, מרכז המשטרה שכס)", עמ' 4, את"ה, 105 / 227; סקירת "קרית חג'ה (נפת ומשטרת שכס), ל"ת [1942/3], עמ' 2, את"ה, 105 / 220; ראיון עם אחמד עלי דסוקי, יליד 1937 בפרדסיה, 22 בינואר 2017; ראיון עם בן למשפחת דסוקי, ברקא (נפת שכס), 11 בספטמבר 2020; ראיון עם תושב חג'ה, יליד 1936, 9 במרס 2018. לתולדות פרדסיה בתקופה הצלבנית והממלוכית ראו Pringle, *Red Tower*, p. 30, ולאזכור היישוב בדפתר- מפצל משנת 1596: Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 141.

⁶³⁸ הישוב עלה על הקרקע בשנת 1938, אך המכירה התרחשה בראשית שנות ה-30: "אל-יהוד יחרתיון אראצ'י אם אל-פלוס, אל-ג'אמעיה אל-אסלאמיה, 23.11.1934; "אל-יהוד"גיון פישר ואראצ'י יאם אל-פלוס, "אל-דפאע, 19.12.1934, עמ' 4; "ארץ אם אל-פלוס: אנהא ערביה וסתבקא כד'ילכ, "אל-לואא', 27.10.1936, עמ' 8; ערעור למועצת המלך מבית המשפט העליון (ביושבו כבין דין גבוה לצדק) מס' 37 לשנת 1943, Shaqifa Bint Jamal Eddin Dasuki vs. Sadr Eddin Et-Tibi and Sheikh Khalil Dasuki, 37-1943 (British Library) וכן תיקי הקרקעות באצ"מ, KKL5-14888, KKL5-13367, L75-, KKL5-15404, 954.

⁶³⁹ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 266-267; ביאדסה, באקה אל-ערביה, עמ' 170-171 (משפחת אל-דקה) ועמ' 195-196 (משפחת אל-נדאף); עומר, השינויים בנוף התרבותי, עמ' 26-35; אלי ערמון ורעיו (עורכים), זוכרות את ג'אלמה, רמלה, זוכרות, 2004, עמ' 3-4; ע'אנס וובידי, רמל זיתא, עמ' 78-113. גרוסמן תיאר את ביר אל-סכה ככפריר שהקימו יוצאי מצרים. בפועל, כפר זה הוקם על ידי תושבי דיר אל-ע'צון, שרק חלקם ממוצא מצרי (רק משפחת קטאוי; גרוסמן, המאחז היהודי, עמ' 62); ראיון עם רפיק יאסין, יליד 1929 בביר אל-סכה, 21 במרס 2019.

ח'רבות אלה כפופות לכפרי האם וחלק בלתי נפרד מאדמותיו הקולקטיביות, התבטאה, בין היתר, באיסור קבורת בגירים בתחומן.⁶⁴⁰

קבוצה אחרת של יישובי בת קטנים נושבו בסמוך למפנה המאה ה-20 בידי אנשים ממוצא מצרי שחיפשו פרנסה, התיישבו ליד מקאמאת וניכסו את ההקדשים שלהם כמקור הכנסה. במקומות עתיקים אלה היו מקורות מים נובעים וחומרי בנייה מן המוכן. כך נושבה מחדש **ח'רבת אל-ג'למה (אל-טיבה)** ליד אל-שיח' מסעוד, מקאם מהתקופה הממלוכית, בידי בני משפחת אבו אל-בסי, שהיגרו ממצרים בזמן חפירת תעלת סואץ בימי החד'י אסמאעיל.⁶⁴¹ בדומה, **בח'רבת אל-שיח' מיסר** שבאדמות קפין התיישב אחד מאבות משפחת אבו רקיה, שיצא מבאקה אל-ע'רביה. נגיב אבו רקיה, אחד מצאצאיו, מספר כי אבו רקיה גרו בבאקה ולא היה להם שם נכסים. אחד מאבותינו, הסב השביעי או השמיני... שמעתי שבאנו מאל-פיוס ויש לנו קשרי חיתון (נסב) עם דאר אל-בדי (מצארוה) בבאקה. אחד הצאצאים או הוא יצאו עם הגמלים וחיפשו מקום לשבת. הוא הגיע לפה ומצא את הקבר של השיח' ואת בורות המים ועשה מנוחה כזאת. הגמל במנוחה מתיישב, והוא והשקה אותם ונח. כשהוא רצה להמשיך וללכת הגמל לא רצה לקום, הוא חשב שזה רעיון [טוב] והחליט להישאר.⁶⁴²

מסורת זו משקפת את יתרונות המיקום: משארי עבר, מקורות מים וקבר קדוש.⁶⁴³ לאחר מכן, החלה התיישבות של משפחות רועים אחרות מכפר האם תוך ניצול הימצאות בארות מים ואבני בנייה קדומות במקום, ומתוך אמונה – לפחות מוצהרת – בכוחו של הקדוש המקומי, ה-genius loci, להגן על העדרים ועל התושבים מפני ליסטים.⁶⁴⁴ לדברי עבד אל-חלים אחמד אל-עאצי, יליד אל-ג'למה (אל-טיבה) בשנת

⁶⁴⁰ סקירות הכפר מדגישות כי לתושבי הח'רבות "עדיין יש קשרים עם כפר עתיל" (סקירת עתיל, 7.7.42, עמ' 1, את"ה 105 / 227). השיוך של תושבי הח'רבות לכפרי האם התבטא, בין היתר, בקיומם של בתים ואדמות למשפחות אלה בכפרי האם, זיקתם לדיואן ולמוכתרי השכונות וקשרי נישואין. למשל, אדמות אל-דקה בפאתיו המזרחיים של הכפר עתיל. בח'רבות אלו ישבו לעתים בתי אב אחרים, שמוצאם אינו "מצרי". ראיונות עם מחמד מחמוד אל-דקה, יליד 1931 בח'רבת אל-מנשיה, החל מה-10 באוקטובר 2017; ראיון עם עפיף מחמד אל-בדרי, יליד 1935 בח'רבת אל-ג'למה (עתיל), 30 בדצמבר 2017 ועוד רבים אחרים.
⁶⁴¹ עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 76-77; ראיון עם טאהר תופיק אבו אל-בסי, אל-ג'למה (אל-טיבה), 5 בפברואר 2018; ראיון עם חסן מחמוד חסן אל-בסי, אל-ג'למה (אל-טיבה), 2 במאי 2017.

⁶⁴² ראיון עם נגיב מצטפא אבו רקיה, מיסר, 8 ביולי 2017. בכפר נערכו ראיונות נוספים המעלים את אותה נקודת השקפה מקומית: ראיון עם ד"ר חלמי עארצ'יה, מיסר, 31 בדצמבר 2016; ראיון עם מחמד אחמד אבו עבד, מיסר, 22 באפריל 2017; ראיון עם צאלח מחמד הרשה, יליד 1933 בקפין ותושב מיסר מילדותו, 14 ביולי 2018.

⁶⁴³ יתרונות המקום מצוינים במפורש גם בסקירת הכפר "מייסר (נפת טול-כרם משטרת טול-כרם)", 29.3.42, את"ה, 105 / 227. לסקירה ארכיאולוגית של הכפר, ראו: Zertal and Mirkam, *Manasseh Hill Country*, III, pp. 292-294.

⁶⁴⁴ היבטים אלו מתבטאים במסורות רבות מספור המתארות את ההגנה של הקדוש המקומי. ראו לדוגמה: עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 168-169 ומירון וכבהא, **אגדות הואדי**, עמ' 193-220 ושם סגולות קברי קדושים בכלל. חשוב לציין כי תופעת ההתיישבות במקומות כאלה לא היתה מוגבלת למהגרים שמוצאם במצרים. למשל, בח'רבת ביר אסיאר, הנמצאת כקילומטר וחצי ממזרח למיסר, התיישבו בני משפחת אל-הרשה מקפין בקרבת מקאם אל-שיח' מג'אהד, מקור מים חשוב ושרידי בנייה קדומים (עבד אל-נור, **אל-מת'לת'**, עמ' 170-171 והשוו לתיאור ארכיאולוגי של האתר: Zertal and Mirkam, *Manasseh Hill Country*, III, pp. 297-299). משפחת אל-הרשי מייחסת את מוצאה לשבטי באר שבע, אך למרות גורמי האיתור המועדפים, הכפרי לא קלט משפחות נוספות, והוא פונה לאחר מסירת המשולש לישראל ב-1949.

1937, "יצאנו מאל-טיבה בשביל הצאן. האחים של אחמד [אל-עאצי] ובני דודיו נותרו בכפר. הוא הלך עם הצאן, מצא מקום טוב [לשבת בו] וגם למרעה, וגם מים, וגם שיח' מסעוד כי באים לברך".⁶⁴⁵

מהגרים רבים יצרו **רשתות חברתיות** הכוללת נציגויות של אחים או בני דודים בישוים שונים, באופן שנתן למשפחה גמישות ויכולת לנצל הזדמנויות תעסוקה והתיישבות. הדבר משתקף בסיפורי המוצא המשפחתיים של רבים מה"מצארוה". תופיק אל-מצרי, יליד שנות ה-30 באל-טירה, סיפר כי אבותיו ממשפחת אל-באז בפאקוס אל-שרקיה הגיעו ארצה והתפזרו במספר כפרים:⁶⁴⁶ אבו ג'נדיה או אבו דאמו, התיישב באל-טירה והיה למוכתר הכפר ובעל אדמות בינוני, תוך שהוא מנצל את מעמדו החברתי כמועמד של פשרה בין החמולות הניצות של השכונה המערבית והשכונה המזרחית;⁶⁴⁷ חאגי מחמד אבו אל-עיון שכיהן כקצין ז'נדרמריה בתקופה העת'מאנית והתיישב בטול-כרם, משפחת ת'ים ("ג'ערוני") שהתיישבה באל-טיבה אל-תחתא ודאר אבו אל-שיח' התיישב בכפר ג'מאל. בני משפחה אחרים התיישבו בקלקיליה ובחוראן.⁶⁴⁸ בני המשפחות קשרו קשרי נישואין בעיקר עם משפחות "מצארוה" אחרות באזור.

מעל הכפרים אל-טירה, אל-טיבה מיתמרת וכפר ג'מאל שלוחה הררית בשם "**ראס עאמר**" (ראש עמיר בין צור נתן לצור יצחק). שלוחה זו היתה אתר התיישבות מועדף בתקופה העתיקה, ואף בתקופה העת'מאנית, והתקיימו בו שני ישובים מרכזיים: אל-מג'דל (כפר צור) ואל-מדחדרה, שכבר צוינו לעיל. בעקבות רישום האדמות בטאפו, רכשה משפחת קרעש מחמולת עלי בכפר ג'מאל אדמות בח'רבת אל-מג'דל, בנוסף לאדמות אחרות שהיו בבעלותן בח'רבת קרעש הסמוכה (חורבת רעש בכוכב יאיר, עזבה ללא התיישבות קבע).⁶⁴⁹ כאשר מרשד קרעש הזקן, בעל הקרקע, נפצע בתאונת עבודה, הוא התקשה להמשיך ולעבד את האדמה הנמצאת בראש ההר התלול והמרוחק, וביקש למכור אותה.⁶⁵⁰ בני משפחת תים ניצלו את ההזדמנות, וב-25 מחרם שנת 1342 לה' (7 בספטמבר 1923) רכש "יוסף בן מצטפא תים [...] מן כפר אל-טיבה אל-תחתא את מלוא חלקת האדמה הקרויה מרג' קרעש התחומה מצפון באדמת וקף מסגד כפר צור"⁶⁵¹ ודרום באדמת מחמד אל-ח'צ'ר מן כפר ג'מאל⁶⁵² ומזרחה דרך וחורבות ומערבה אדמת מרשד מן

⁶⁴⁵ ראיון עם עבד אל-חלים אחמד אל-עאצי ועם עבד אל-מנאן אברהים אל-עאצי, אל-גילמה (אל-טיבה), 2 במאי 2017.

⁶⁴⁶ ראיון עם תופיק עבד אל-כרים אל-סידי אל-מצרי, 21 בנובמבר 2016.

⁶⁴⁷ דוחו"ת השי"י: "רשימת המוחתארים, מכתבכם מ-9.4.44/אבש", ו"אבו אברהים [שריף שניט] מוסר, "12.4.45, את"ה 105/227; וראיונות רבים. לרשותו עמדה ביארה נאה באדמות ע'אבת אל-טירה: "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק", את"ה 105 / 227, 25.2.44, עמ' 2.

⁶⁴⁸ דאוד, אל-ג'והרה, עמ' 68-69; ראיון עם מרים מחמד אל-צבחה, 6 בינואר 2017; ראיון עם תופיק אל-סידי, 11 ביולי 2017; ראיון עם נאדר סעיד עליאן, כפר ג'מאל, 16 באוגוסט 2017.

⁶⁴⁹ ראיון עם עטא מ'ל'ח קרעש, כפר ג'מאל, 12 באוגוסט 2017; מפת אל-טיבה, 1: 20,000, נובמבר 1942.

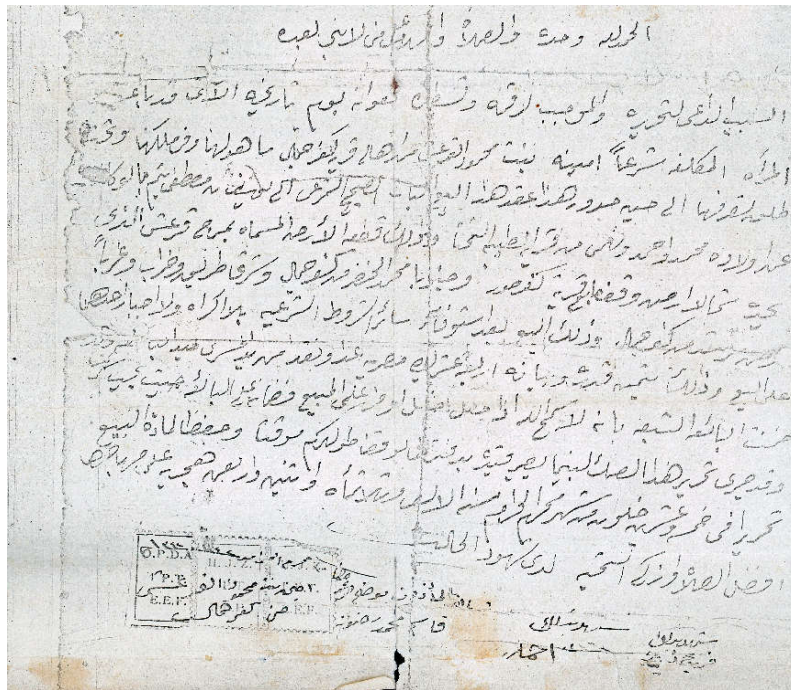
⁶⁵⁰ ראיון עם אחמד עטא קרעש ואחיו וליד עטא קרעש, כפר ג'מאל, 18 באוגוסט 2017. בכסף שהתקבל, חיתן מרשד את בנו.

⁶⁵¹ היא החלקה שהקדיש ואכד אל-ג'יוסי לטובת מסגד כפר צור, כאמור לעיל.

⁶⁵² מוכתר כפר ג'מאל, בעל האדמות מדרום לצור נתן ואדמות ח'רבת אל-מזרעה, כפר מהתקופה הממלוכית וראשית התקופה העת'מאנית שישבו חודש בידי בני המשפחה בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20 (לאזכורו בדפתיים, ראו Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 140). ברשות המשפחה שטרות רכישה לאדמות אלה משנת 1913 לספירה (ואדי אל-זעבוט שרכש מן דאר מרשד, אל-אקסם, 1321 לה'; **ארכיון משפחת אל-ח'צ'ר**, כפר ג'מאל); ראיון עם בן למשפחת אל-ח'צ'ר, כפר ג'מאל, 5 בינואר 2020.

כפר גימאל." (איור 24)⁶⁵³ בני ג'ערוני הקימו בה בתים לעצמם ולקרוביהם, התחילו לעסוק בחקלאות ובמרעה, נטעו בוסתן וכרמי זיתים, והשלימו את הכנסתם בעיסוקים מזדמנים.⁶⁵⁴ בשנות השלושים, ירד אל-שיח' סֶבִית (תים) לואדי אל-פאלק (נחל פולג), שבו התפרנס משמירה בפרדסי היהודים.⁶⁵⁵ היסטוריה חברתית של משפחה זו ממחישה את עומק התערותם של המהגרים ממצרים במרקם המקומי, ואת תרומתם המגוונת להרחבת והעמקת ההתיישבות באזור.

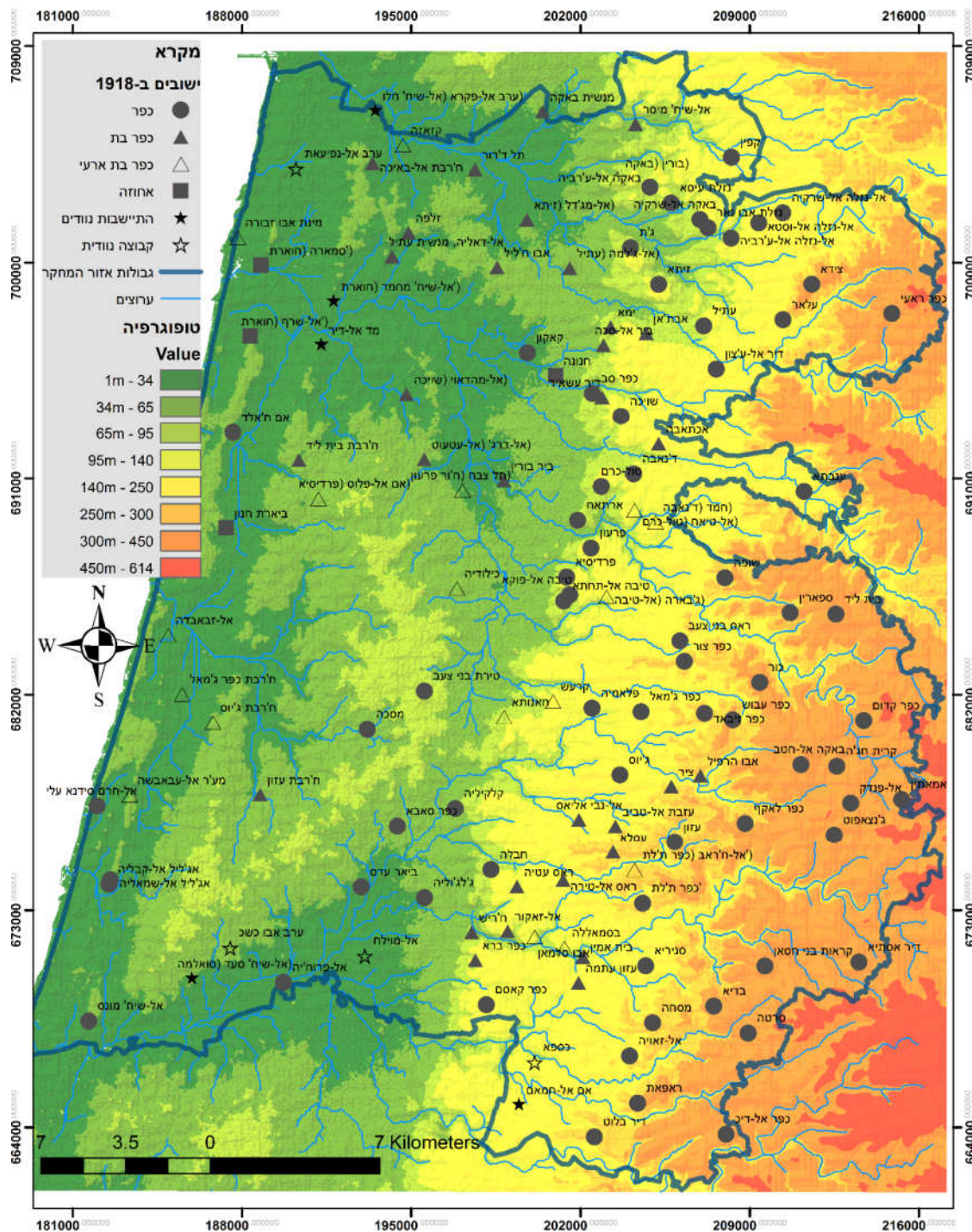
לסיכום, ההגירה ממצרים תרמה רבה להרחבת ההתיישבות הערבית בארץ ובאזור המחקר. בסעיף זה ביקשתי לעשות פרובלמטיזציה לקטגוריה "מצרי", השכיחה במחקר אודות ההתיישבות בשרון. כפי שביקשתי להראות, בניגוד לדעה הרווחת, מהגרים ממצרים לא היו "אלמנט זר", אלא דווקא מרכיב אינטגרלי בחברה המקומית, וההתיישבותם התבצעה במסגרת המערכת היישובית הקיימת של אזור המחקר. יתירה מזו, הקטגוריה האנליטית של "מצרי" היא בעייתית שכן היא כוללת בתוכה מגוון רחב של טיפוסים ומאפיינים, שההבדלים ביניהם ניכרים. מסקנתי היא, לפיכך, כי יש להשתמש בקטגוריה הזו בזהירות ומתוך הכרה במאפיינים השונים והמגוונים הנכללים בה.

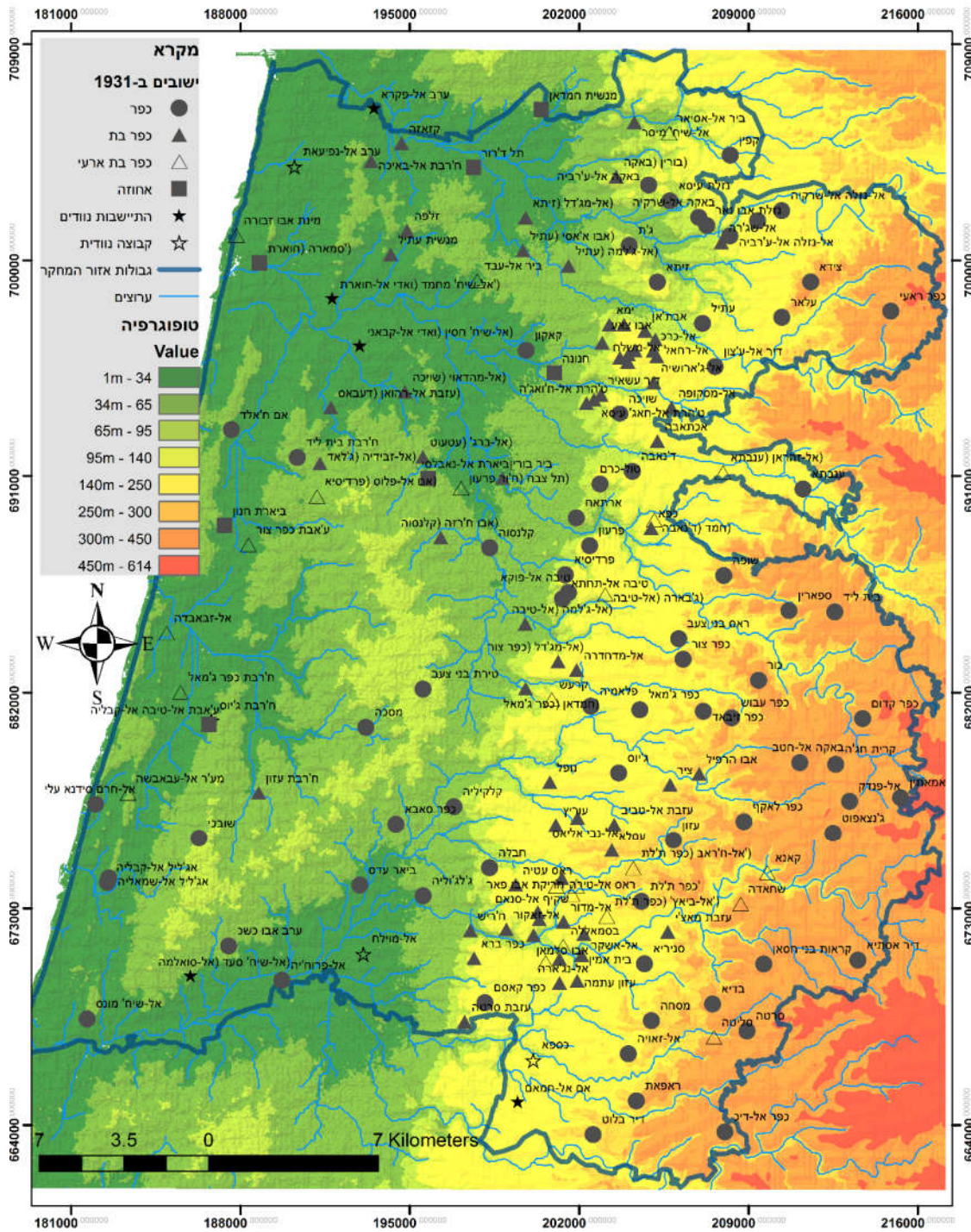
איור 24 מסמך רכישת אדמת מרג' קרעש, אבן פינה להתיישבות המחודשת בח'רבת אל-מג'דל (כפר צור), 1923; ארכיון פרטי ג'מאל ג'אבר, אל-טיבה.

⁶⁵³ שטר קניה, 25 מחרם שנת 1342 לה' (7 בספטמבר 1923), ארכיון פרטי ג'מאל ג'אבר, אל-טיבה.
⁶⁵⁴ אודות עיסוקים אלה וחיי היום יום בחרבה, ראו דו"ח מפורט של סוכן השי"י מיום 9.4.41 (ללא כותרת), את"ה, 105 / 197; ידיעות שונות, את"ה 80-105; 'פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק, (משנת 1940), "25.2.44, עמ' 7, את"ה 105 / 227; ראיון עם מרים מחמד אל-צבחה, אל-טיבה, 6 בינואר 2017; ראיון עם תופיק עבד אל-כרים אל-סיד, אל-טירה, 11 ביולי 2017; ראיון עם עבד אל-קאדר אחמד חיזאראן, אל-טיבה, 20 בינואר 2018.
⁶⁵⁵ 'פרטים על משפחות ואנשים... " עמ' 7; ראיון עם ראצ'יה אחמד אל-זבידי, ילידת 1935 לערך בח'רבת אל-זבאבדה, 29 בינואר 2021 ועוד ראיונות רבים.

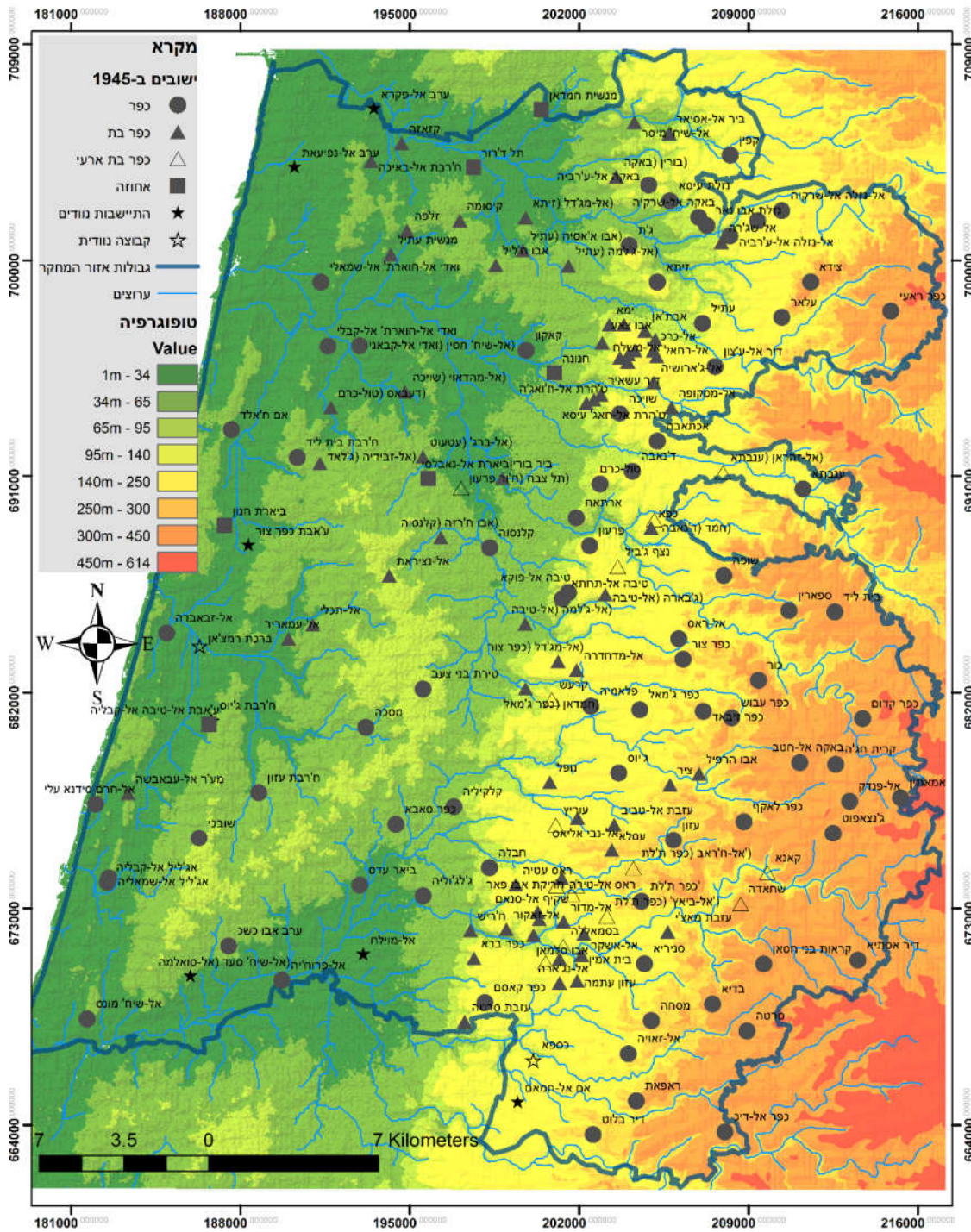
4.11 נוודים ותושבי קבע: התנוודות פלאחים, התנחלות נוודים

מפה 24 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בפתח השלטון הבריטי (1918)

מפה 25 ההתיישבות הערבית באזור המחקר באמצע תקופת המנדט, בשנת 1931

מפה 26 ההתיישבות הערבית באזור המחקר בשיא פריחתה בשלהי תקופת המנדט (1945)

הנוודים מכונים בשפה הערבית המקומית בשם "ערב", "ערב רחל" או "ערבאן", ולעתים נדירות יותר במילים "בדוי" או "רחאלה". הגדרה זו כוללת מרכיב חברתי (זהות חברתית), התיישבותי (אורח חיים שבבסיסו האוהל, בית אל-שער) וגיאוגרפי (היעדר מקום ישיבה קבוע), שאינם בהכרח חופפים.⁶⁵⁶

כפי שראינו לעיל, התפיסות הגיאוגרפיות-מסורתיות מדברות על הדיכוטומיה בין הארץ הנושבת, ארץ המזרע המיושבת על ידי פלאחין והמדבריות ואזורי הספר הנשלטים על ידי הבדואים. תפיסה זו הנחתה את פועלם של חלוצי חקר ההתיישבות הערבית בשרון, כגון עמירן וקרמון, אשר ראו בנוודים את אויבי התיישבות הקבע וגורם חיצוני למערכת ההתיישבותית. השפעותיה של תפיסה זו ניכרות, עדיין, אף בעבודותיו החשובות של גרוסמן.⁶⁵⁷ גרוסמן בחן את העדויות המעטות בספרות הנוסעים ובסיפורי התושבים, למאבקים בין בדואים לפלאחין. הוא הציע לפרש את תופעת הבדווים והנוודים-למחצה בשרון "לאו דווקא כגורם ראשוני לריקנותו מיישובים חקלאיים, אלא כתוצאה מריקנותו." מאידך, באופן שאינו מתיישב עם קביעתו זו, הוא הניח כי "הביטחון היה תנאי להתפתחותה של התיישבות פלאחים בשרון אף אם היתה עונתית או זמנית," וביטחון זה היה נעוץ בהסרת האיום הבדואי.⁶⁵⁸ גרוסמן משער, ברוח ההסברים הפיסיים-דטרמיניסטיים, כי "האקלים היציב והלח יחסית של השרון הפחית מתוקפנותם של הבדווים משום שבתנאים אלה היו חשופים פחות מאחיהם שבדרום הארץ לבצורת קשה."⁶⁵⁹

ואולם, כפי שהבין כבר אשכנזי, דיכוטומיה זו אינה נכונה, והיחסים בין שתי הקבוצות הם אינם משחק סכום אפס. גם בארץ המזרע היו בדואים רבים, וגם בארץ הישימון התקיימו עיירות וכפרי קבע; צורות הקיום נעו על מנעד רחב בין פלאחים ועירוניים יושבי קבע לבין נוודים מוחלטים, עם קטגוריה משמעותית של פלאחים שהיו נוודים למחצה בעונות מסוימות (במסגרת תעזיב), או נוודים שזרעו שדות ונטעו כרמים.⁶⁶⁰ יחסי הגומלין בין השבטים לכפריים היו, לפיכך, מורכבים וחרגו מגדרי הלחימה: נישואין, התיישבות, מסחר, גביית מיסים ובריתות. במחקרו תיאר (1930) אשכנזי תופעה של התנוודות, שבמסגרתה,

פלחים מסביבות הרי אפרים ירדו מהריהם וקבעו את מדורם בשרון ועזבו את חיי הפלחים ונטפלו לדרכיהם של ה"בידואים למחצה", יצאו את בתי-האבן ויושבים עתה באהלי-שער-העזים ובסוכות-עץ... [...] חלק-המשפחות האלו מתגורר גם עתה בכפרים, בבתי-אבן ומתפרנסים מן

⁶⁵⁶ Shryock, *Nationalism and the Genealogical Imagination*, p. 70.

⁶⁵⁷ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 272-275.

⁶⁵⁸ שם, עמ' 272.

⁶⁵⁹ שם, עמ' 273.

⁶⁶⁰ לדוגמה, משפחות אל-שובכי (ע'אבת אל-עבאבשה) ואבו קנדיל (אל-חרם סידנא עלי); מרום, "רעננה," עמ' 440-443.

הפלחה וחייהם כחיי-פלחים לכל דבר. ברשות-המשפחות האלו נמצאת קרקע במקומות, שדרו

בהם לפני שנטפלו לבידואים⁶⁶¹

אשכנזי הסביר את התיישבותם של פלאחין בעלי אדמות באדמותיהם במישור ברצון למנוע הסגת גבול מצד הבדואים. גרוסמן חלק על הסבר זה, וטען כי "אם נכונה השערה זו, כי אז יש לראות בבדוויים גורם המזרז את ההתיישבות ולא גורם המחבל בה. אך, ההסבר המשכנע יותר להתיישבותם באזור הוא, כאמור, שהתיישבותם נבעה מדלות, היינו: מהיותם חסרי קרקע ולא מרצונם להגן על אדמותיהם המרוחקות."⁶⁶² תחת זאת, גרוסמן מציע "שיש קשר בין ההיאחזות האפנדית-בדווית לבין מיעוט ההתנחלות הפלאחית בשרון, כך קשר זה אינו בא בהכרח לידי ביטוי בבעיות ביטחון [.. אלא] בתפיסתם של שטחי קרקע נרחבים, אם באופן חוקי או על-ידי "חזקה", שהוצאו על-ידי בעלי הזרוע ממעגל הקרקעות הזמינות להתיישבות כפרית."⁶⁶³

התיישבות הנוודים היתה, כפי שאבקש להראות, חלק אינטגרלי במערכת החברתית של כפרי הקבע, בהתאם לחלוקת האדמות ביניהם במישור. משיחותיי עם ילידי אזור המחקר שהזדהו כ"בדואים" עולה כי התקיימו קשרים חברתיים, פיסקליים ומנהלתיים בינם לבין כפרי הקבע שהתבטאו בקבורה בבתי הקברות שלהם, קשרי חיתון ותשלום המיסים בהם ורישום לידות ופטירות כחלק מתושבי כפר האם.⁶⁶⁴ תמונה זו סותרת את מסקנתו של גרוסמן, שהוצגה לעיל. כמו כן, בפועל, חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה הנוודית היו כפריים שאימצו אורח חיים נוודי, למשל בכדי להשתמט מגיוס לצבא העתי'מאני.⁶⁶⁵

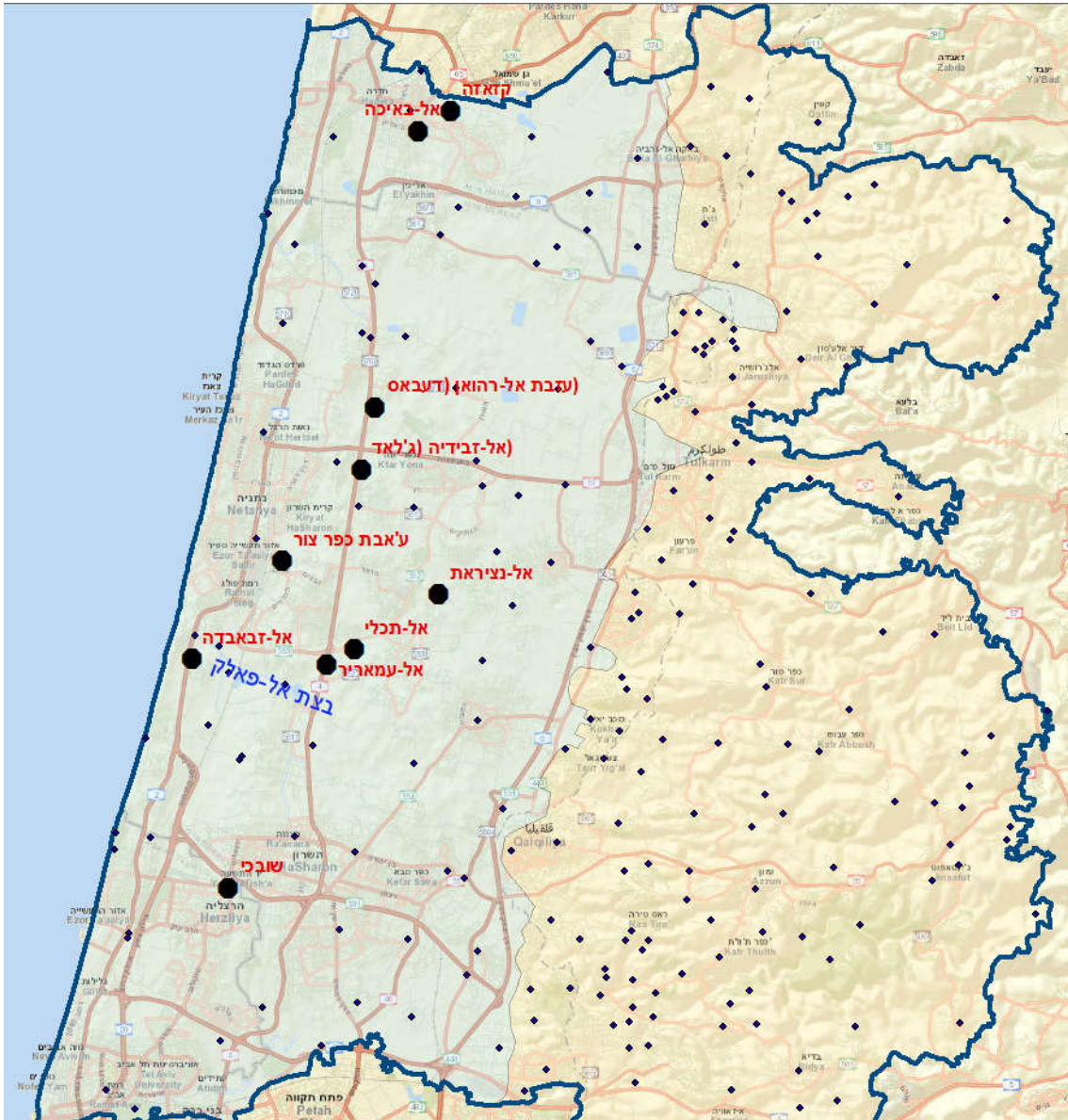
⁶⁶¹ אשכנזי, אהלי קדר, עמ' 23.

⁶⁶² גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 274.

⁶⁶³ שם, עמ' 275.

⁶⁶⁴ לדוגמא, סקירות הכפרים עתיל, זיתא, אל-טיבה, ואדי אל-פאלק, וסקירות השבטים ערב אל-גזאזווה [ערב אל-עזאזווה] וערב אל-מראמרה [צ"ל אל-הזאזה], תיק את"ה, 105 / 227; ראיונות עם מחמוד יוסף אל-טויל, אל-טיבה, החל מ-24 בנובמבר 2016; ראיון עם די'בה אחמד אל-חויטאת (משי' אבו מרצ'י) וקרובות משפחה, ילידת עי'אבת קלנסוה בשנת 1914, 25 באוקטובר 2020; ראיון עם מחמוד סעי'ד אל-דקה, יליד 1928 ברמל עתיל, 15 בפברואר 2017 ועוד.

⁶⁶⁵ לדוגמא: משפחת אל-דקה ברמל עתיל, משפחת אבו פֶּרְזֶה וחסוּנָה ברמל זיתא; משפחת זידאן מדי'ר אל-עיצון שחנתה בעי'אבת גיוס; משפחת חגי'אגי ואבו חאמד (עבד אל-ח'י) מן אל-טירה בבצת אל-פאלק; משפחת אל-מַעֲיָדִי בעי'אבת אל-טירה; משפחות אל-לוח מסביבות עזה ואבו לֶבְדָה מיבנא בעי'אבת אל-זבאבדה; משפחות אל-עמארי'ר, אל-פֶּנְגִי, אל-תַּקְלִי, אל-טויל ורַבִּיע מן אל-טיבה באדמות אל-טיבה; משפחת גִּילָאד מטול-כרם בעי'אבת טול-כרם ועי'אבת בית ליד; אל-קַטְאָטְנָה מקַטְנָה שבסיני, ואשר חנו בעי'אבת כפר גימאל ועוד; משפחת אבו אל-עדיס מענבתא שחנתה באדמות אל-מוילח (אשכנזי, אהלי קדר, עמ' 23-25 וראיונות עם בני המשפחות). ראו גם דיונו של אביצור בתופעה בספרו עם חופי הירקון, עמ' 130-131.

מפה 27 ישובים שהקימו פלאחים שהתנוודו, והתיישבו מחדש, מחוץ לנחלות השבטיות (תקופת המנדט הבריטי)

דוגמא נאה למארג קשרים מורכב זה מצוי במשפחת חגי'אגי באל-טירה, שהשתייכה ל"מצארוה." אבות המשפחה היגרו מקיפור אל-ורד שבמצרים לאל-טיבה אל-פוקא במועד לא ידוע לאחר הכיבוש המצרי, ולאחר מכן עברו לאל-טירה. בני המשפחה "התנוודו" ועבדו כמזארעין באדמות משפחת מנצור וחנון בע'אבת כפר צור. רשיד חגי'אגי שתל כרם ובנה בית קטן ליד ברכת אל-סמר, בריכה עונתית בכניסה הדרומית לאבן יהודה כיום. בני המשפחה קשרו קשרי נישואין עם בדואים, כגון אל-נציראת, בדואים מצפון הנגב שחנו באדמות אל-טיבה, משפחת עטא (משפחה מערב אל-נפיעאת שחנתה בע'אבת כפר צור), ועם משפחת אבו חק (פלג של ערב אל-סוארכה שעבדו אדמות בבצת אל-פאלק הסמוכה). לאחר שרשיד

חגי'אג' פונה מביתו, עם מכירת האדמות בידי משפחות חנון ומנצור ליהודים (1938; סעיף 3.3.1 בפרק ד'), הוא חזר לגור באוהל עם המקנה באדמות הפאלק, ושם נולד אחד ממרואייניי. ד"יבה אבו מרצ'י, שנולדה באזור בשנת 1914, העידה כי בצעירותה נהג אביה אחמד אבו מרצ'י, בדואי מערב אל-חויטאת ומזארע באדמות קלנסוה וע'אבת כפר צור, להתפלל בימי שישי עם חברו הטוב מדאר אבו חגי'אג' באל-טירה, ושם משפחת אבו מרצ'י היתה קוברת את מתייה. ⁶⁶⁶ בהמשך, חלק מקרוביו התיישבו באל-טירה, ובשנת 1948 הגיעו יתר בני המשפחה (ומחותניהם מאל-נציראת), לכפר.

משפחות הפלאחים מאל-טירה, אל-טיבה וטול-כרם, שהזכירו אשכנזי וגרוסמן, היו משפחות מבוססות ובעלות אדמה, שבניהן עברו להתיישבות ארעית באדמותיהם במישור מסיבות כלכליות או חברתיות, והם שמרו על בתי קבע בכפר האם. במרוצת תקופת המנדט הבריטי, הם הקימו מגורי קבע באדמותיהם, בסמיכות לכביש חיפה-יפו החדש, או על אדמות משאע שנרכשו בידי המועצה האסלאמית העליונה, בסמיכות לפרדסים, ישובים עבריים, מחנות הצבא הבריטי ומקורות הכנסה אחרים. ⁶⁶⁷ בהקשר זה, "איש חפר" דיווח לש"י כי

מזרחה מאבן-יהודה משתרעות אדמות הווקף שבין אבן-יהודה ועין-ורד. בזמן האחרון עמד להבנות שם כבר כפר ערבי ביזמת החאג'י שייך שפא משכס, שהוא ב"כ הווקף, בשביל שבטי הבדואים חויטאת, נסיראת [אל-נציראת], כמילאת [צ"ל רמילאת] ועוד שאריות שאריות, המתגוררים בסביבות אבן-יהודה. הבדואים אינם רוצים בשותפות ובכרו שכל שבט יבנה לחוד. הווקף לא הסכים לזאת. בינתים התחילו מבני האינסיראת לבנות בקרבת-עין ורד, אך הבנין נפסק.

ישנם סכסוכים רבים בין הבדואים ואין כל התקדמות. ⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ אשכנזי, אהלי קדר, עמ' 23; התכתבויות וחוזים, 1937/1938, אצ"מ L18-7183; ראיין עם ד"יבה אחמד אל-חויטאת (אבו מרצ'י), ילידת 1914 בע'אבת קלנסוה, שהתיישבה באל-טירה משנות ה-30 של המאה ה-20, 25 באוקטובר 2020; ראיין עם מחמוד טאלב רשיד חגי'אג', יליד 1941 בע'אבת כפר צור, 4 במרס 2021; ראיין עם מחמוד יוסף אל-טויל, יליד משאע אל-טיבה בשנת 1936, 24 ביולי 2017; ראיין עם עאטף מחמוד עטא, מיוצאי ע'אבת כפר צור, 4 בפברואר 2021; ראיין עם דאוד מנצור, אל-טירה, 17 בפברואר 2017; ראיין עם איהאב אבו חק, 17 בפברואר 2021.

⁶⁶⁷ ח'ירבת אל-עמאריר וח'ירבת אל-תכלי (אל-טיבה), ח'ירבת אל-ג'ילאד (טול-כרם) בקרבת כביש 4; ח'ירבת אל-בא'יכה וק'זא'ה (רמל זיתא) ליד חדרה והתנחלות רביע, טויל ואל-נציראת במשאע אל-טיבה מדרום למושבה קדימה: לעקיבא מתנעזר, "סקירה על כפר עמריר", 23.2.47; לעקיבא מתנעזר, "סקירה על ערב טיקלי", 23.2.47; שלושתן באת"ה 18\105א; חליפת מכתבים בנושא קרקעות, שנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20, עזבון סלים אל-טיבאוי (בידי מר ג'מאל ג'אבר, אל-טיבה); ראינות עם תושבי האזור וביניהם, ראיין עם מחמד עבד אל-רחים עמרור – 23 במרס 2015; ראיין עם פתחי אחמד תכלי – 29 במרץ 2018; תפקיד הווקף ביישוב הנוודים למחצה בשרון נדון בהרחבה בעבודת התיזה שכתב פאיק נאסר מזימר, **השפעתו של הווקף**, ... 2004. בעקבות אשכנזי, גרוסמן ראה בשבטים בעמאריר ואל-תכלי, "שבטים עניים של רועי בקר וצאן", דווגמא מובהקת להתנחלות המצרית בשרון. ואולם, הן אל-עמאריר והן אל-תכלי הינם פלגים של משפחות שורשיות באל-טיבה (ג'אבר וחאג'י יחיא בהתאמה). גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 62.

⁶⁶⁸ בפועל, בדואים אלו התיישבו התיישבות קבע במקום לפני תום המנדט. ללש"י משחף, "הנדון: כפר ערבי חדש", 2.1.44, את"ה 105 / 80, מסמך 303 ו"ערב אל-נציראת", מגז, קיץ 1943, את"ה 105 / 227, מסמך 56.

הדוגמא האחרונה קשורה בתהליכי התיישבותם ההדרגתית של נוודים באדמות המישור, בתחילה כנוודים למחצה בנחלה מוגדרת (דירה) ולאחר מכן באמצעות התיישבות במגורים ארעיים ולבסוף במגורי קבע.⁶⁶⁹ כך קרה באזור הרצליה (אדמות הוקף של סידנא עלי, בין הירקון להוד השרון והרצליה) ובמרחב ואדי אל-פאלק (אגן נחל פולג), התחום בין אבן יהודה ותל יצחק בצפון, גוש תל-מונד במזרח, גוש רעננה בדרום והים התיכון במערב, ואשר היה אחד אזורי ההתיישבות הפעילים ביותר בשרון בתקופת המנדט הבריטי.⁶⁷⁰ מסמכים משנות ה-70 של המאה ה-19 ואילך מעידים, כי מבחינה חוקית-קניינית, נחשבה הביצה (בערבית: אל-בצה) לקניינו של הקדש מערת המכפלה (וקף ח'ליל אל-רחמן). הביצה שימשה לאיסוף קנים להכנת מחצלות,⁶⁷¹ ואילו האדמות שמסביבה היו אדמות מירי בבעלות המדינה, שהחזקה בהן הוענקה באופן קולקטיבי לכפרים בהר כמשאע (ע'אבאת). בתחומי הע'אבאת חיו שבטים בדואים שונים שהייתה להם זכות חכירה או שימוש באדמות באופן מנהגי-קבוע או חוזי/ארעי במרחב.⁶⁷²

תהליכי ההתיישבות תפסו תאוצה הן מן הצד היהודי (לאחר רכישת גושי אבן יהודה, תל-מונד ושפיים) והן מן הצד הערבי (לאחר סלילת כביש חיפה – יפו הישן וניקוז הביצות בשנות ה-30).⁶⁷³ האוכלוסייה הערבית בואדי, שכונתה גם "ערב אל-בצה", היתה מורכבת ממשפחות הבדואים והפלאחים שגרו בביצה ובסביבותיה (מפה 27).⁶⁷⁴ האוכלוסייה ההטרונגית התגוררה במגוון צורות התיישבות: גרעיני כפרים (ח'ירב), בתי פרדס, צריפונים (ב'ראכסאת, מ'ח'שב'את), פחונים (ז'ינכו'את) ואוהלים (ראו איור 25). מבחינה חברתית, השבטים והמשפחות היו מחולקים לפי כפרי מוצאם, או הכפרים שבשטחם הם ישבו, והם שמרו על זיקה ברורה אליהם.⁶⁷⁵ הגורם שהיה מופקד על ניהול ענייני השוטפים של הואדי ועל אספקת שירותים חברתיים היה דווקא הממונה (אל-מתולי) על האדמות מטעם הוקף.⁶⁷⁶

⁶⁶⁹ שלב מוקדם בתהליך זה תואר אצל אשכנזי, דאר, קיסריה וודי-ל-חורית ואשכנזי, אהלי קדר. המשכו של התהליך נדון לעומק בעבודת התיזה של מעיין ס-אשכנזי, היישוב הערבי, והיא סוכמה במאמרו בקתדרה: "ההגירה הערבית, עמ' 116-103. לשחזור של אורח החיים הנוודי-למחצה באזורים לא מדבריים, ראו: Ghazi Falah, "The Evolution of Semi-Nomadism in Non-Desert Environment: The case of Galilee in the 19th Century," *GeoJournal* 21.4, 1990, pp. 397-410.

⁶⁷⁰ רועי מרום, "יציאת ערביי ואדי אל-פאלק במלחמת 1948: היסטוריוגרפיה וזיכרון היסטורי", בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), סוגיות נבחרות בחקר תולדות המזרח התיכון המודרני, רעננה, האוניברסיטה הפתוחה – המכון לחקר היחסים בין יהודים, נוצרים, מוסלמים, 2020, עמ' 102-125 (שם, עמ' 103-104).

⁶⁷¹ Case no.1/Birkat Ramadan: Decision of Settlement Officer, Tulkarm Settlement Area" (Government of Palestine vs. The Supreme Moslem Council (as Administrator of Waqf of Khalil al-Rahman), 4.5.1934,

⁶⁷² אמ"י, מ-9 / 322 מסמכי חכירה וניירות מסחריים בלתי-ממוניים, שנות ה-30, ארכיון קיבוץ שפיים; שטר מזארעה בין ערב אל-זיאדנה ומחמד ח'ציר עבד אל-לטיף מן כפר ג'מאל, 25.2.1941, ארכיון משפחת אל-ח'ציר, כפר ג'מאל.

⁶⁷³ אודות ההתיישבות היהודית ראו: אידן, ההתיישבות היהודית בשרון התיכון... 1999; עירית עמית-כהן, החידה מאחורי הברושים: חוות וחברות מטעים במישור החוף בתקופת המנדט, ירושלים, י"ל מאגנס, 2016.

⁶⁷⁴ ערב אל-בצה", מגז'בר], קיץ 1943, את"ה, 105 / 227.

⁶⁷⁵ אל-טיירה, אל-טיבה, כפר צור, ג'יוס, דיר אל-ע'צון, כפר ג'מאל, כפר זיבאד ומסכה; הרצאתו של מאיר ספקטור, אחראי השמירה בתל-מונד, על תולדות השרון, שנות ה-30 (את"ה, ארכיון 1139, תיק 21).

⁶⁷⁶ פטיציה של ח'מידאן אבראהים אבו מ'זרוע מערב אל-מ'הר כנגד מנהל האוקאף, יולי 1940, אמ"י מ-29 / 296; "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק, את"ה, 105 / 227, 25.2.44; אבו פרדה, ערבאן בצת אל-פאלק; עשרות ראיונות עם תושבי הפאלק וסביבתו, 2014-2021. על תפקידו של הווקף כגורם מיישב בשרון ראו: פאיק נאסר, השפעתו של הווקף, עמ' 66-88.

איור 25 "בית שער" (אוהל, מימין) ו"בית זינכ" (פחון, משמאל); סביבות הרצליה, שנות ה-30 -40 של המאה ה-20.⁶⁷⁷

הסרת חסמים פיסיים להתיישבות – בדמות הביצות והמלאריה, וקיומם של זרזים כלכליים, כגון הביקוש להדרים וירקות ועבודה בהתיישבות היהודית ובמחנות הצבא הבריטית (שהכניסה הון רב ואיפשרה לבנות בתי קבע) היוו גורם משמעותי להאצת תהליכי ההתקבעות היישובית באל-פאלק בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים.⁶⁷⁸ יש להעיר כי ההבחנה בין כפר למרחב נוודים נותרה החלטה מנהלתית, ולא הייתה קשורה בהכרח במצב העניינים בשטח. נחלת הוקף של ואדי אל-פאלק הוכרה, אמנם, כיחידת רישום קרקעית בלתי-מיושבת (משבצת כפר) ונזכרת בסקרי הכפרים משנת 1938 ו-1945 ובמפקדי משק החי.⁶⁷⁹ יחד עם זאת, הניסיונות להסדרת מעמד ההתיישבות באזור בשנות ה-40 לא הבשילו לכדי ממש, ואזור ואדי אל-פאלק נותר שטח בלתי מוסדר מבחינה מוניציפלית (unincorporated) למרות שחיו בו למעלה מאלפיים תושבי קבע ונוודים, מספר גדול משמעות ממספר התושבים בחלק מהכפרים השכנים.⁶⁸⁰ אי הבהירות המנהלית הזו מונגדת להגדרתה של ע'אבת כפר צור ככפר. למרות שבשטח הע'אבה לא התקיים כל גרעין התיישבות קבע של ממש, מינו השלטונות הבריטים מוכתר ל"כפר" בשם עודה מנצור מאל-טיבה.⁶⁸¹ ה"כפר" ע'אבת כפר צור, כלל גם את פרדסי ביארת חנון הנרחבים, שההיסטוריוגרפיה הערבית מתייחסת אליהם ככפר בפני עצמו (ראו פרק ד' להלן).⁶⁸²

היסוד הנוודי היה, ללא ספק, בעל חשיבות רבה בתהליכי ההתיישבות בשרון בתקופת המחקר. קרמון, עמירן וגרוסמן, כמו גם חוקרים אחרים, הונחו על ידי תפיסת הדיכוטומיה "מלחמת המזרע והישימון", שבה הנוודים נתפסו כאויבי התיישבות הקבע וגורם חיצוני למערכת ההתיישבותית. בסעיף

⁶⁷⁷ התמונות לקוחות מתוך אוסף התצלומים של הארכיון לתולדות הרצליה במוזיאון "בית ראשונים" ובאדיבותו.

⁶⁷⁸ הס-אשכנזי, "ההגירה הערבית."

⁶⁷⁹ *Village Statistics*, 1938, p. 31; *Village Statistics*, 1945, p. 20; *Animal Enumeration* 1943, p. 91 (*ISA*, / 10-מ-859).

⁶⁸⁰ "רענן מוסר: עומדים למנות 2 מוחתארים בפאלק..." 12.9.43, את"ה, 105 / 80.

⁶⁸¹ קיטועי עיתונות ערבית, את"ה, 105 / 182; ראיון עם זיד עודה מנצור, 2 במאי 2017.

⁶⁸² מרום, "יציאת ערביי ואדי אל-פאלק," עמ' 119-123.

הנוכחי בחרתי בקו מחקרי אחר, שבו פיתחתי את תובנותיו של אשכנזי בדבר הנוודים ויושבי הקבע, כקטגוריות נזילות המצויות ביחסי גומלין מתמידים. העדויות המפורטות שבידינו מוכיחות, כי באזור המחקר התקיים ספקטרום ארוך של צורות קיום בין פלאחים יושבי קבע לבין נוודים מוחלטים, עם קטגוריה משמעותית של "נוודים למחצה", שהורכבו מפלאחים שחיו באוהלים בעונות מסוימות (במסגרת תעזיב), או נוודים שזרעו שדות ונטעו כרמים. העדויות האתנוגרפיות, בכתב ובעל-פה, לצד תיעוד ארכיוני מקומי, מסייעים לפזר את הערפל שסבב את הנוכחות ה"בדואית" במרחב במחקרים שהתבססו על סטטיסטיקות ומקורות רשמיים. בניגוד להצגת הנוודים מן החוץ כמקור לצמיחה היישובית במישור, הודגם כי הנוודים היו יסוד אינטגרלי של המערכת היישובית, וכי מרבית "יישובי הנוודים" שהוקמו במרחב בתקופת המנדט, נוסדו למעשה על ידי משפחות מבוססות מכפרי-האם, או על ידי נוודים שנקלטו במערכת החברתית של כפרים אלו קודם להתיישבותם.

5. סיכום

פרק זה, הפרק האמפירי הראשון בעבודה, עסק ברמת הכפר. הפתיחה ברמת הכפר התבקשה הן מן הפן המתודולוגי – בהיות הכפר האובייקט המרכזי לבחינה בספרות המחקר הגיאוגרפית-היסטורית ובספרות ההיסטורית, והן מן הפן הכרונולוגי – ההתיישבות הכפרית מהווה ללא ספק את הרובד הקדום ביותר של ההתרחבות היישובית בשרון. במהלך הפרק דנתי ובחנתי את הסיבות להקמתם, חורבנם ושיקומם של היישובים בשרון בתקופת המחקר.

בניגוד לספרות המחקר שהוצגה בפרק הקודם, אשר התבססה בעיקר על מקורות חיצוניים, והתמקדה, על פי רוב, ביישובי קבע בלבד, תוך מתן בהסברים גיאוגרפיים, אורגניים ומבניים לייסודם, שגשוגם או דעיכתם, ביקשתי להציע בפרק זה חלופה מתודולוגית, תיאורטית ותימטית שלימה:

1. במקום להסתמך על מקורות חיצוניים כמקורות בלעדיים או עיקריים להבנת המרחב, הפניתי תשומת לב למקורות פנימיים, וניסיתי לשלב את המידע שניתן לשאוב בהם עם מידע ממקורות חיצוניים;
2. במקום מודלים מבניים ואורגניים המסבירים תהליכים שונים באמצעות דפוסים, ביקשתי להתמקד בהסברים קונקרטיים והיסטוריים, הבוחנים לא רק את הנסיבות ההיסטוריות הייחודיות של הקמת יישובים, אלא אף את תרומתם של אקטורים בשר ודם, דמויות פועלות, לשינויים במערכת היישובית;
3. לבסוף, במקום להתמקד ביישובי הקבע בלבד, ביקשתי להתייחס לנוודים כחלק אינטגרלי ומרכזי במרקם ההתיישבותי.

מחקר זה לא בא לשלול או לאיין את המחקר ההיסטורי-גיאוגרפי שקדם לו. אין ספק, כי הגישה האורגנית-תהליכית זיהתה נכונה דפוסי התיישבות מסויימים הניתנים לאישוש במקרים מסויימים, ממכרה הראיות ההיסטורי: אל-טיבה אל-תחתא, אל-טירה, מסכה, קלקיליה, גליל, אל-שיח' מונס, באקה אל-עירביה וגית הוקמו על אדמות של כפרי המוצא והקמתם תוארה, כאמור, במושגים תהליכיים-אורגניים. תהליך התפשטותם של כפרים קיימים בתחומי המשבצת שלהם, הקמתם של מקומות יישוב חדשים והתקבעותם לאורך זמן, היו לרוב תהליך הדרגתי, בלתי-רציף ואף הפיך. תהליך זה הונע בעיקרו מהצורך בעיבודם של שטחים חדשים בכדי לספק מזון לאוכלוסייה הגדלה. ככל שמרחק של הכפר האם מאדמותיו היה גדול יותר, כך התחדד הצורך בהקמת "סניף" של בתחומי המשבצת שלו – שכונה, עזבה או ח'רבה – שהם מונחים חופפים בחלקם. תהליכי ההתרחבות וההתקבעות של כפרי הבת הצריכו, לרוב, מצב ביטחוני משופר, וזה הושג בעזרת ידם התקיפה של השלטונות האימפריאליים או בזכות עוצמתם של גורמי כוח מקומיים שפרסו חסותם על התהליך.⁶⁸³ עם זאת, חשוב לזכור כי בסופו של דבר, גבולות המשבצות שבהן התקבעו העזבות, והתפתחו כפרי הבת, אינם "טבעיים" או "אורגניים" כלל וכלל, אלא הן תוצר דינאמי, פרי הקצאה של השלטונות או תולדה של מאבקים תכופים ויחסי גומלין בין תושבי הכפרים השונים.

בה בעת, כפי שעולה מהמחקר הנוכחי, במקרים רבים אחרים, הדפוס האורגני-תהליכי, המהווה ברירת מחדל פרשנית בספרות הקיימת, מטשטש את המורכבות והדינמיות הרבה שאפיינו תהליכי התיישבות קונקרטיים בזמן ומקום נתונים. היותם של אתרי ההתיישבות בתחומי המשבצת היה תנאי הכרחי אך בלתי מספק להקמתם, והם נוסדו, חרבו או נושבו מחדש, בזיקה לאירועים בזמן, במקום ובהקשר היסטורי ספציפיים שנשכחו. פרקים מכוננים בתולדות הכפרים, כגון מלחמות ומעשי טבח, נזכרו כאפיזודות נטולות הקשר, במנותק מהשפעתן על תולדות היישוב. לעתים, כמו במקרה של אל-טירה, היו אלה דווקא תושבי הכפרים הסמוכים שזכרו פרטים חשובים אלה בהקשרם הנכון.

הגישה המתודולוגית האינטגרטיבית שאומצה במחקר זה, איפשרה לי לשלב בין הגישה האירועית-אטומיסטית, ובין תובנות תהליכיות-אורגניות והיסטוריות-מבניות, השואבות מהספרות הגיאוגרפית-היסטורית. גישה זו מספקת לנו תובנות חדשות ומקוריות אודות התפתחות המערכת היישובית הערבית - תופעה שדשו בה רבות מכל היבט גיאוגרפי אפשרי. כך, אל-טירה ושכנותיה הוקמו על ידי גולים ומתיישבים מאזור הליבה שבהר עקב לחץ דמוגרפי, שנבע מתנועות אוכלוסין במרחב של כפרי האם, ומתוך מאבקים מתמשכים על הסמכות הפוליטית והשליטה במשאבים כלכליים בנפת בני צעב בין

⁶⁸³ כפי שקרה, למשל, עם הקמת עשרות כפרי-הבת של דורה (נפת חברון), לאחר השתלטות משפחת אל-עמאירה על הנהגת הכפר, וניצחון אנשיה על הכפרים ושבטי הבדואים הסמוכים. ראו מזכריו של איש משרד ראש הממשלה, יעקב חבקוק, **חיים במערות הר חברון**, עמ' 26-28; אל-עמאירה, **דורא וקראהא**; ראיון עם יוסף עמאירה, 20 במרץ 2020; ראיון עם אסמאעיל אבו הששה, 13 באפריל 2020.

משפחות המשאיח' המקומיות ממחנה הקיס לבין יריביהם הימן שבראשם משפחת טוקאן משכם. המשאיח' לבית ג'יוסי ביקשו להגן על דרכי המסחר ליפו ועל אזור הספר המערבי של נחלתם מפני התקפות של שבטים נוודים ושל יריביהם הגולים – בני משפחת שביטה – שיושבו במסכה הסמוכה לאחר גירושם מג'יוס. פלישת ט'אהר אל-עמר ובעל בריתו המצרי מחמד "אבו אל-ד'הב" למישור החוף, לסביבות יפו והר שכם, והאיום שהציבו השניים לאוטונומיה הפוליטית והכלכלית של המשפחות התקיפות בהר שכם, היתה המחולל הישיר ליישוב משפחות נאמנות לג'יוסי מן הכפר באקה אל-חטב באתרה של אל-טירה, וככל הנראה גם בכפרים אחרים. בראשית המאה ה-19, לאחר חורבן צופין, נוסדה קלקיליה וג'ית כחלק ממאבקים פנימיים וחיזוניים בתוך ההתיישבות הערבית. בהקשר זה, ראינו כי לשיח' הנאחיה היה תפקיד חשוב מאוד בפתרון סכסוכים ובאישור מעברי האוכלוסין באזורים שהופקדו תחת אחריותו. הדבר מלמדנו, כי לאמיתו של דבר גם הגישה ההיסטורית מבטאת תמורות במערכת היישובית המתרחשות מתוך דפוסים קיימים, שאז עוברים התאמה לפי נסיבות היסטוריות קונקרטיות.

בשורה התחתונה, דומה כי ניתן לעמוד על דפוסי התיישבות משלימים שהיו דומיננטיים בשתי תקופות היסטוריות עוקבות בתולדות אזור המחקר: בשלב הראשון, עד תום העימותים הפנימיים והפלישות החיצוניות בשנות ה-50 של המאה ה-19, הגורמים המרכזיים לתמורות בפריסה היישובית היו אירועי שבר וחוסר יציבות, שהותירו רישומם במקורות התקופה ובתודעה המקומית. בשלב הבא, החל משנות ה-60 של המאה ה-19, עם השיפור במנהל וביכולות ביטחון הפנים העת'מאניות, והגידול במסחר הבינלאומי, ניכרת יותר השפעתם של תהליכי תמורה יישובית ארוכי-טווח, שבמסגרתם מיצו תושבי הקבע והנוודים בהדרגה את הפוטנציאל האגררי, הטופוגרפי והדמוגרפי של אזור מגוריהם בחסות תנאי ביטחון משופרים. הרחבת המקורות בהם נעשה שימוש במחקר זה, והמשגה משוכללת ומיודעת יותר של קטגוריות גיאוגרפיות וחברתיות, איפשרו לי איפוא לשרטט בפרק זה תמונה מקיפה ושיטתית של מאפייני ההתיישבות והפרישה היישובית באזור הנחקר, מראשית המאה ה-18, ועד אמצע המאה ה-20.

מהדיון בפרק זה עולה, כי מרבית ההסברים לתהליכי התמורה היישובית קשורים לגורמים ברמה האזורית או המשפחתית, ודיון ברמת הכפר לבדו אינו מספק להסברת תמורות אלה. לפיכך, מוצע בזאת שההליך הגיאוגרפי של חידוש, הקמה, עיבוי או נטישת יישובים צריך להיבחן בראש ובראשונה מתוך פריזמה חברתית-אנושית ולא גיאוגרפית-פיזית, קרי כתולדה של תמורות במארג החברתי ברמת היחידות המשפחתיות ואגד הכפרים. דפוסים חברתיים – גמישים יותר או פחות – תרמו לדחיקתן של משפחות מכפרים קיימים ולקליטתן בכפרים אחרים או חדשים על בסיס יחסי שארות, חיתון, וקשרי קרבה שנולדו עקב מגורים סמוכים ויחסי גומלים כלכליים ופוליטיים דינמיים בטבעם.

שני הפרקים הבאים יוקדשו, אפוא, לבירור יסודי של שתי רמות-הניתוח האחרות, המשפיעות ומעצבות את הכפר כיישות גיאוגרפית-חברתית בהקשר היסטורי נתון: הדיון ברמת-המרחב בפרק הבא יוביל אותנו לתקופת הרישום באדמות בטאפו וההתיישבות בגבעות החול האדום המיוערות (אל-ע'אבאת) בשליש האחרון של המאה המאה ה-19. ואילו הדיון ברמת-המשפחה, בפרק הרביעי, ייקח אותנו לנפתולי הביוגרפיה החברתית, הכלכלית והפוליטית של משפחת חנון בעיירת הנפה המתפתחת טול-כרם. משפחת חנון חוללה תהליכי תמורה יישובית על ידי טיפוח הפרדסנות הערבית, ומכירת אדמות להתיישבות היהודית, למן הרבע האחרון של המאה ה-19 ועד לאירועי הנכבה, שבמהלכם נחרבו מרבית הישובים הערביים בשרון.

פרק ג: רמת המרחב – הע'אבאת – יער השרון כמרחב התיישבות

פרק זה עוסק ברמת המרחב, ומתחקה אחר האופן שבו התושבים, וחוקרים בעקבותיהם, הבינו והבנו את הנוכחות האנושית במרחב בזיקה להתיישבות בו. גרוסמן קושר בין "ריקנותו של השרון בתקופה שקדמה להתיישבות היהודית החדשה" לבין "דלילות המידע אודותיו ובמיעוטן של עדויות נוסעים על היישוב בו". הוא מציין "תופעה זו משקפת היטב את חוסר העניין שעורר האזור למרות היותו חלק מארץ הקודש".⁶⁸⁴ גרוסמן מזהה נכונה כי קיים קשר בין "ריקנותו" של השרון ובין מיעוט התיעוד שלו, אולם דומה כי הוא מחמיץ את אופי הקשר בין שני הדברים: ה"ריקנות" הקונצפטואלית היא תוצר של הבנייה אידיאולוגית; תולדה של הטיה תיעודית, תרבותית ומחקרית, הן של החוקרים העבריים והן של מחברי המקורות עליהם הם התבססו בכתיבתם.⁶⁸⁵ המקורות המקומיים, לעומת זאת, מדגישים כי המרחב מעולם לא היה נטוש או בלתי מוכר לתושביו. הטאפו העתימאני מאשש מסקנה זו, בלמדו כי המרחב היה מחולק במלואו בין הכפרים, ולכל חלקה היו שם, גבולות ובעלים מוגדרים. באזור השרון תועדו למעלה מ-2500 שמות מקומות בערבית לעצמים החל מרמת העץ והמבנה הבודדים וכלה בתצורות צומח, גבעות, נחלים, מקווי מים, בארות ומעיינות, דרכים, אתרי קודש, חורבות וישובים. רבים מהשמות מתייחסים למשפחות ולאישים שחיו ופעלו בתקופת המחקר.⁶⁸⁶

הפרק פותח בסקירה שיטתית של מושגי היסוד בניתוח של רמת המרחב והסדרי השימוש בקרקע הנהוגים בו. לאחר מכן, הפרק מתמקד ב"יער האלונים הגדול" ("אל-ע'אבה" או "ע'אבאת בני צעב"), שהיה אחד מהמאפיינים הבולטים ביותר של נופי השרון בשלהי התקופה העתימאנית. מרחבים גדולים של חורש המורכב בעיקר מעצי אלון התבור (*Quercus Ithaburensis*) השתרעו בין הירקון לנחל אלכסנדר, אולם הם בוראו במהלך המאה ה-19, ובראשית המאה ה-20 כבר לא היה להם זכר. חוקרים ישראלים מוקדמים כזאב וילנאי ויהודה זיו, שלא חזו ביער בעיניהם, ראו בקיומו ראיה להיעדר פעילות אנושית ועדות תומכת לפרדיגמת השקיעה היישובית. מחקריהם של עמירן, קרמון, גרוסמן ואחרים לימדונו כי

⁶⁸⁴ גרוסמן, "ההתיישבות הערבית, עמ' 263. מסקנה זו מפתיעה, שכן יש בה נסיגה מעמדתו הקודמת של גרוסמן, המשקפת לטעמי תפיסה לוגית ומפוכחת יותר של הנושא: "במקומות מסוימים נובעת 'הריקנות' מחוסר יכולתם של נציגי המימשל לפקוד אוכלוסיה בשטחים נידחים, כגון האוכלוסיה הנוודים וה'מעין נוודית'. [...] 'ריקנות' זו היא למראית עין בלבד. היא מבטאת הרגלי חיים מקומיים, ונובעת מהקושי להגדיר כיישוב של ממש את המחסות במערות ובחורבות, שאוכלוסייהן עוסקים במרעה ונוודים..." (גרוסמן, "התפתחות ונסיגה, עמ' 313). מאוחר יותר שב גרוסמן ועסק בטענת ה"ריקנות", בניסיון לבסס אותה לנוכח ביקורתם התקיפה של חוקרים פלסטינים, כגון בשארה דומאני (דוד גרוסמן, "האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל בתקופה העתימאנית: תדמית ומציאות", **אופקים בגאוגרפיה** 68/69, 2007, עמ' 6-34).

⁶⁸⁵ Joseph Blenkinsopp, "The Bible, Archaeology and Politics; or The Empty Land Revisited," *Journal for the Study of the Old Testament* 27.2, 2002, pp. 169-187; Oren Yiftachel, *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 2006, pp. 54-55; Bernhard Lucke, et al, "Questioning Transjordan's Historic Desertification: A Critical Review of the Paradigm of 'Empty Lands'," *Levant* 44.1, 2012, pp. 101-126; Noam Leshem, "Repopulating the Emptiness: A Spatial Critique of Ruination in Israel/Palestine," *Environment and Planning D: Society and Space* 31.3, 2013, pp. 522-537.

⁶⁸⁶ מוסטפא כבהא, **מבט לכל עיין, שם לכל מעיין: שמות המקומות בגזרה המערבית של נפת טולכרם המנדטורית בהקשריה הלשוניים, גיאוגרפיים, היסטוריים וחברתיים** [כך], נצרת, האקדמיה ללשון הערבית, מהדורה שנייה, 2020 והשוו לרועי מרום, "מלבס: הכפר ותושביו עד הקמת פתח תקוה", **קתדרה** 176, 2020, עמ' 49 - 76 (שם, עמ' 70-76).

במאה ה-17 האזור אכן היה דליל אוכלוסין. יחד עם זאת, למן ראשית המאה ה-18 החלה התרחבות מחודשת של הליבה היישובית מערבה, ובמחצית המאה ה-19, כוננה בתחומי יער האלוניים מערכת העי'אבאת, המורכבת מנחלות נפרדות שהועמדו לרשות 16 כפרים בהר שכם ובמזרח השרון. בשליש האחרון של המאה ה-19 עמד אזור העי'אבאת בחזית ההתפתחות היישובית במישור, ומערכת העי'אבאת מילאה תפקיד חשוב בעידוד הפעילות האנושית במערב השרון.⁶⁸⁷ עמירן, גולני, גרוסמן והס-אשכנזי תיארו את מערכת העי'אבאת כמקשה אחת, בראי מושגים מונוליתיים כגון "משאע" (אדמה בבעלות קולקטיבית) או "מפּרוז" (אדמה בבעלות פרטית).⁶⁸⁸ חוקרים ערבים-פלסטינים, לעומת זאת, דנו ב"עי'אבאת" של כל כפר בפני עצמו, כאילו הן מנותקות מהמארג החברתי והכלכלי הכולל של המרחב הכפרי באזור המחקר. גישה זו בולטת במיוחד בספרי הכפרים.⁶⁸⁹

התיעוד העשיר הקיים אודות כל עי'אבה ועי'אבה, מאפשר לנו להתחקות אחר דפוסי השימוש, הבעלות והחזקה ההטרונגיים בהן, ולהדגים כי הסדרי הקרקעות המקובלים באימפריה העת'מאנית, באו לביטוי מעשי בהסדרים ייחודיים לכל כפר וכפר. בסתירה חריפה להבחנה הדיכוטומית המקובלת במחקר בין כפרי ההר לכפרי המישור,⁶⁹⁰ המקורות מעידים על קיומם של יחסי גומלין הדוקים במישור הכלכלי, החברתי והמנהלתי בין יישובי ההר והמישור. הפרק ימחיש, אפוא, כיצד משתנים אקולוגיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים פרטיקולריים חוללו תמורות במשטר הקרקעי בכל כפר ועי'אבה, במנעד שנע בין התיישבות קבע לנוודות מתמדת; בין השתקעות לבין נטישה ומכירת האדמות לגורמים מחוץ לכפר (ערבים או יהודים). הדיון נותן ביטוי לזרמים עדכניים במחקר, תוך שהוא מצביע על היבטים שונים שתרמו לעיצוב המערכת האזורית בתקופה הנחקרת:

(1) התפקיד שמילאו השלטונות העת'מאניים בכינון מערכת העי'אבאת, ובעידוד יוזמות התיישבות

ופיתוח חקלאי בתחומי שלטונם.

(2) היותן של אדמות העי'אבה בעלות ייעוד מוגדר במסגרת שימושי הקרקע של כפרי ההר להם היער

היה שייך (קרי, לא היה זה שטח "מופקר" או שומם כפי שנטען בהיסטוריוגרפיה הציונית הישנה).

(3) תהליך ההתיישבות בעי'אבאת החל לפני תחילת ההתיישבות היהודית, או נוכחות אירופאית

כלשהי – קרי במנותק מההתיישבות הציונית, ובניגוד למה שנטען במחקרים אחרים.⁶⁹¹

⁶⁸⁷Marom, "Tent Work," pp. 219-223.

⁶⁸⁸ גולני, טייבה, עמ' 64-65; גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 269-270; הס-אשכנזי, "ההגירה הערבית," עמ' 115; Amiran, "Pattern of Settlement," pp. 198-200.

⁶⁸⁹ לדוגמא, משעל, אל-אסתיטאן, עמ' 127-170.

⁶⁹⁰ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," גרוסמן, הכפר הערבי; חסני עבד אל-מנאן אל-תיתי, בנו צעב ואסתיטאנהם פי פלסטיין, אל-טירה, חמו"ל, 2008.

⁶⁹¹ הס-אשכנזי, היישוב הערבי, 2001.

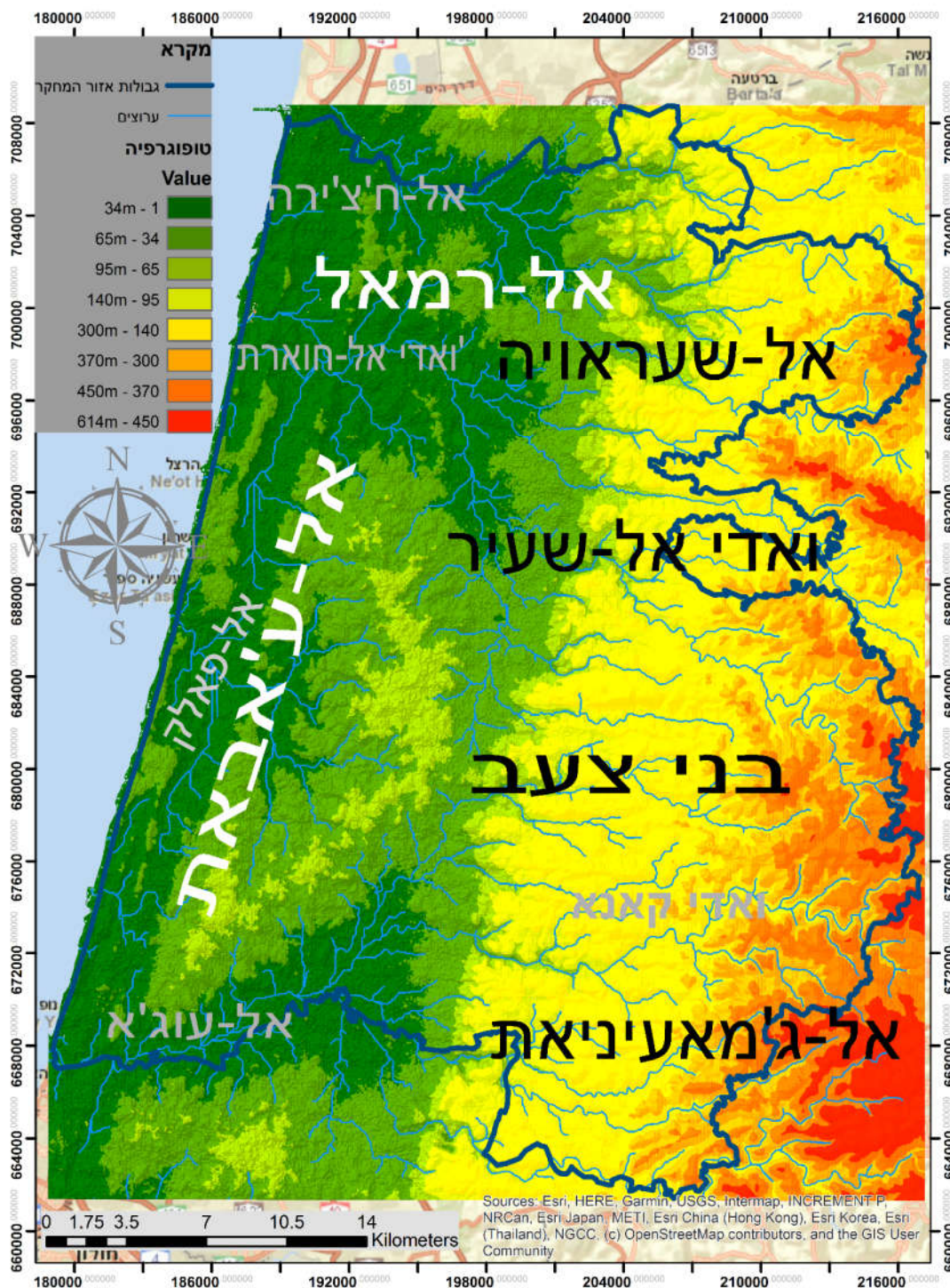
אי לכך, בניגוד להנחותיהם של חוקרים קודמים, היו אלו דווקא תהליכי ההתיישבות הקבע הערבית בשרון במהלך המאה ה-18 וה-19 שהובילו לכריתתו של היער, וליצירת ה"שממה" המוכרת מהנרטיבים של ראשית ההתיישבות היהודית.

1. הבניות כלכליות-מנהליות של המרחב

דיוני המפורט בנסיבות יסודם, חורבנם ושיקומם של יישובים באזור המחקר בפרק הקודם, מאפשר עתה להתבונן על מאפייני המרחב בכללותם, ולעמוד על הדפוסים שהשפיעו על תהליכי ההתיישבות בקרבם. כשאר נחלותיה רחבות הידיים של האימפריה העת'מאנית, אזור המחקר חולק לאזורי משנה לצרכי מנהל וגביית מס. בראשית התקופה העת'מאנית נכלל מרבית אזור המחקר בתחומי ה"גיבל קבאלי" (ההר הדרומי) של הר שכם, ואילו חלקו הצפוני, שכולל את הכפר באקה אל-ערביה וסביבותיו, היווה את הגבול הדרומי של סנג'ק אל-לג'ון תחת אמירות דאר טרה-באי (לימים: טרביה; אל-אמארה אל-חארתי'יה בראשות האמיר אל-חארתי'י).⁶⁹² בשלהי התקופה העת'מאנית נכלל רוב אזור המחקר בתחומי המערכת הפוליטית של הר שכם (גיבל נאבלס) שמרכזו בעיר שכם (נאבלס). דומאני הדגים, כי רשתות המסחר בהר שכם תרמו לגיבושה של תודעה טריטוריאלית וזהות חברתית משותפת למרחב זה החל מהמאה ה-18.⁶⁹³

⁶⁹² אל-בח'ית ואל-סואריה, דפתר-י מפצל נאחית מרג' בני עאמר...; כנ"ל, דפתר מפצל לואא' אל-לג'ון...; טרביה, א'אל טרביה, 1976; pp. 125-141. Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 125-141; צאצאי דאר טרה-באי (אמירי אל-חארתי'יה) גרו עד לשנת 1879 בואדי אל-חוארת'י ומהם נגזר שמו.

⁶⁹³ Doumani, *Rediscovering Palestine*.

מפה 28 הגיאוגרפיה הפיזית של אזור המחקר עם החלוקות המקומיות בערבית (נואחי בשחור, אזורים גיאוגרפיים בלבן, אגני נחלים באפור)

בשלהי התקופה העת'מאנית, כל מחוז (סנג'יק) נחלק לנפות (אֶקְצִי'ה, בצורת יחיד: קְצִיא'א) שהורכו מיחידות-משנה גיאוגרפיות-חברתיות רציפות, אגדי-כפרים, שנקראו בערבית "נֶאחִי'ה" ביחיד ו"נֶאחִי" ברבים. יחידות-משנה אלה היו ביסודן המשך למערך האדמיניסטרטיבי של ראשית התקופה העת'מאנית והן כללו בין עשרים לשלושים וחמשה כפרים כל אחת. אגדי הכפרים הוקמו כחלוקות מנהליות להשלטת סדר ולגביית מיסים בידי גורמי כוח מקומיים שפעלו באישור השלטונות העת'מאניים שישבו בשכם, ומעליה בדמשק או בעכו.⁶⁹⁴

בראש הנאחיות הועמדו שיחי הנאחיה, בני משפחות מתחרות שישבו בכפרי כס (קרית כרסי), אשר שימשו כמרכז הפוליטי, המנהלתי, הכלכלי והחברתי של אגד הכפרים.⁶⁹⁵ שיחי הנאחיה מילאו תפקיד מכריע בעיצוב פניה של התפרוסת היישובית באזורי אחריותם המשתנים תדיר. בין אגדי הכפרים ובתוכם פרצו לפרקים מלחמות אחים על רקע מאבקי הקיס והימן, והללו הובילו למעברי אוכלוסין ולחורבן כפרים (ראו סעיף 4.1 בפרק ב').⁶⁹⁶ כפי שהדגמתי, החלוקה המנהלית של המרחב הובילה, בתורה, ליצירת מגבלות ואילוצים למעברי אוכלוסין, בניסיון למנוע הגירות בין כפרים הנמצאים בתחומי אקטאעאט שונים. המבנה המנהלי היה קשור גם לארגון החברתי של האזור, כפי שיודגם להלן.

אדמות המישור, אשר במחקר הגיאוגרפי מהוות יחידה נפרדת לניתוח גיאוגרפי-חבלי, לא היו יחידות בפני-עצמן, אלא הן היו כפופות ליחידות המנהליות של ליבת ההתיישבות בהר ולמרגלותיו (מפה 28). כך, הנוסע אל-בכרי אל-צדיקי במהלך מסעותיו בשנות העשרה של המאה ה-18 נדרש לקבל כתב הגנה משיחי' משפחת אל-גיוסי שישב בקרית חג'ה בכדי להמשיך את מסעו מערבה למקאם סידנא עלי הנמצא על חוף הים.⁶⁹⁷ באופן דומה, התושבים לא תפסו את אדמות המישור כיחידה טריטוריאלית אחת, אלא הם סיווגו אותן לנוכח מאפיינים שונים, כגון אדמות הרמאל (האדמות החוליות) ואדמות אל-ע'אבה (גבעות החמרה המיוערות).⁶⁹⁸

הגבולות של יחידות-המשנה המנהליות השתנו מעת לעת. בדיוני אתבסס, בראש ובראשונה, על המקורות הערביים. תמונה דומה עולה, אמנם, ממקורות אירופאיים כגון רשימת הכפרים של אדוארד רובינסון (1835) ומזכרי הסקר הבריטי (1882) כפי שסוכמו ונידונו בידי בן-אריה וגולן (1983) (ראו מפה 29). עם זאת, התמונה שגיבשו חוקרים אלה אינה מבטאת את מורכבות יחסי הכוח המקומיים, שהתהוו בתוך

⁶⁹⁴ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 18-20; Doumani, *Rediscovering Palestine*, pp. 21-51. עם זאת, יש הסבורים, כמו פיק (Peake), כי הנאחיות הוקמו בידי התושבים בכדי להתגונן מפלישות הבדואים בעבר הירדן.

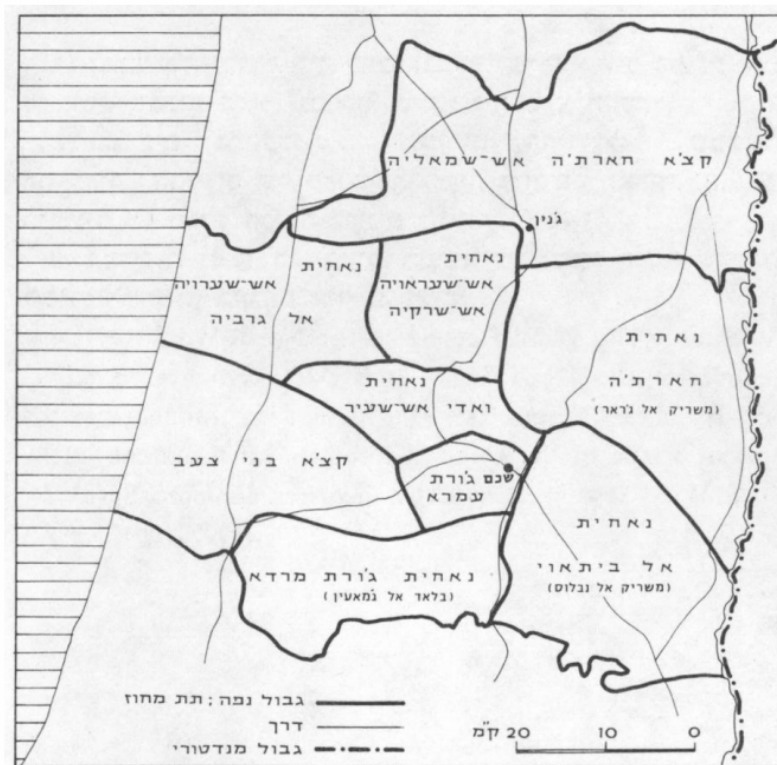
⁶⁹⁵ אל-עאמרי, **קרא אל-כראסי**, עמ' 19-22; 38-53. Abbasi, "Guardians," pp. 38-53; 22-19. Peake, *Jordan*, pp. 85-86.

⁶⁹⁶ Hoexter, "Qays and Yaman," pp. 249-311; Kammal Abdulfattah, "Throne Villages of the Highlands: Local Nobility and their Mansions in Ottoman Palestine," *Near Eastern Archaeology* 70.1, 2007, pp. 43-50.

דר, "כור", עמ' 260-265.
⁶⁹⁷ בשנת 1122 לה' / 1710 לספירה (כמצוטט אצל אל-דבאעי', **בלאדנא פלסטין**, ב, 2, עמ' 374 וכן בשנת 1126 לה' / 1714 לספירה (מע'רבי וח'רויש, **אל-ח'טרה אל-ת'אניה**, עמ' 53).

⁶⁹⁸ ראו, למשל, את הבניית המרחב בעבודתה של משעל, **אל-אסת'טאן**, עמ' ז-ט.

חלוקות אלה מתוקף גורמים פרטיקולריים שהשפיעו על התפתחות הנוף הדמוגרפי בכל נאחיה ונאחיה, כפי שהם עולים מהמקורות המקומיים בערבית. להלן אפתח בבני צעב, יחידת משנה שמוצאה מיוחס לקבוצה חברתית, בעוד ששאר היחידות נקראות על שם מאפיינים גיאוגרפיים:

מפה 1: סנג'ק שכם במאה הי"ט, מחוזות ונפות

מפה 29 החלוקה המנהלית של הר שכם במאה ה-19, לפי בן אריה וגולן (1983: 38), בהתבסס על כתבי הנוסעים האירופאים.

בני צעב – אגד כפרי בני צעב הוא שריד של החלוקות האדמיניסטרטיביות שכווננו הממלוכים, והוא דומה לאגדי כפרים אחרים ששרדו בסביבות ירושלים והרי ראמאללה (כגון בני ז'יד, בני חסן, בני מאלכ, בני מ'רה, בני חארט', בני עמיר, בני חמאר ועוד).⁶⁹⁹ תנאי היציבות הפוליטית והחברתית היחסית ששררו באזור זה הובילו לגיבושה של זהות חברתית חזקה וכן לפיתוחן של מסורות על מוצא משותף מפלג של שבט מחצי האי ערב בשם בני-כַּנְדָה, בטיפוח האליטות המקומיות, כגון משפחת אל-ג'יוסי, והשלטונות המחוזיים.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ R. S. Macalister and E. W. G Masterman, "Occasional Papers on the Modern Inhabitants of Palestine: A History of the Doings of the Fellahin during the first Half of the Nineteenth Century, From Native Sources," *PEFQS* 37.4, 1905, pp. 343-356.

⁷⁰⁰ התייחסות אפשרית לטענה זו מצויה לראשונה בביוגרפיה של חכם ההלכה עבד אל-מנעם בן צאלח אל-מסכי, שחי ופעל במצרים (נפטר ב-633 לה' / 1236 לספירה). מדווח כי עבד אל-מנעם מסר כי "אבני מן מסכה ואמי כנאניה צעביה מן עד'ראא" (הדגשה שלי, כמצוטט אצל אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, חלק ב, כרך 3, עמ' 386). הטענה חוזרת בכתביו של אל-בכרי אל-צדיקי (1710/11 לספירה) (כמצוטט אצל אל-דבאעי, **שם**, עמ' 368) והיא פותחה לכדי משנה סדורה, המתוארת אצל חסני עבד אל-מנאן אל-תיתי, **בנו צעב** ואחרים. אייקלמן סקר שתי הגדרות פונקציונליות למושג "שבט" המתאימות למקרה של בני צעב: הראשונה, טיפוח והשתמשות באידיאולוגיות אתנו-פוליטיות בידי האנשים עצמם, אתנוגרפים מקומיים והאליטות בכדי לטפח זהות פוליטית משותפת על יסוד מוצא מליניאגי פטרילינאלי משותף, וגיבוש השבט כמסגרת התייחסות בעלת זהות קורפרטיבית

לפי חסני עבד אל-מנאן אל-תיתי, בני צעב הוא שבט ערבי שהגיע לארץ מעבר הירדן בזמן מסעות הצלב, והוא יושב באזור זה בידי צלאח אל-דין אל-איובי לאחר נצחונו על הצלבנים בקרב חטין (1187 לספירה):

...אחרי גלות הצלבנים היה ריק יישובי גדול במיוחד בפלסטין. כשנדע הדבר לצלאח אל-דין הוא

ביקש למלא את הארץ ולסגור את הריק וקרא לפרטים ולקבוצות ולשבטים שבאו להלחם בג'האד

שיתיישבו באזור אשר היה בהן הריק היישובי בגלל גלות הצלבנים. בני צעב קיבלו את ההזמנה

וחלק גדול מהם באו משובכ בירדן והתיישבו בג'בל נאבלס בפלסטין בהסכמת השושלת האיובית.

מתוקף הסכמה זו יישבה 24 כפרים באזור הנקרא "ג'ורת עמרה" בדרום-מערב הרי שכם. לכל כפר

ניתנה חלקה מאדמות החוף המקביל לאזור ההררי הזה. בין הכפרים האלה באקה אל-חטב, חג'ה,

עזון, ג'יוס, כפר קדום, כור והכפריאת כפר עבוש, כפר זבאד, כפר ג'מאל, פלאמיה, כפר צור, אל-

ראס, בית ליד, אל-פנדק [...] ח'רבת אל-טירה ואדמתה הייתה חלק וחלקה (חצה ונציב) לתושבי

באקה אל-חטב. כמו שח'רבת ביר קילה הייתה במקור גם חלק וחלקה של באקה אל-חטב ואשר

הוקמה עליה העיר קלקיליה, אשר מרבית תושביה ירדו מבאקה אל-חטב, כשם שירדו מרבית

אנשי אל-טירה מבאקה אל-חטב ויישבו את ח'רבת אל-טירה. הדבר הזה נעשה לפי כל איש וחלקו

וחלקתו (כל מן נציבה וחצתה) לפי חלוקת האדמות אשר ניתנו להם במישור. בנוסף לכך יושבו

[מחדש] ח'רבות וכפרים במישור החוף המקביל לכפרי בני צעב אשר בהר והכל לפי כל [כפר] וחלקו

וחלקתו בחלוקה....⁷⁰¹

מסורת זו, המדברת על מלחמת קודש והתנחלות, מוכרת גם מחבלים אחרים בארץ כגון נפות בני זיד, בני

חסן ובני מאלכ בהרי ירושלים.⁷⁰² ככל הנראה, "בני צעב" הינה פיקציה גנאולוגית. במהלך עבודת השדה

העניפה שקיימתי בכפרי האזור, לא נתקלתי באף משפחה שמייחסת את מוצאה ל"שבט" זה, והמסורת

מייצגת את המערכת הישובית כסטטית, עם מספר יישובים קבוע לאורך התקופה. כפי שראינו בפרק

הקודם, היישובים הנזכרים הם מקומות מיושבים בעת החדשה הקרובים גיאוגרפית לאל-טירה או לכפר

האם באקה אל-חטב. ניתן להסיק מכך, כי המסורת המקומית הזו היא בבחינת אטיולוגיה מאוחרת

שביקשה להסביר תופעה גיאוגרפית קיימת – הימצאות היחידה המנהלית וקיומם של יישובי-בת במישור.

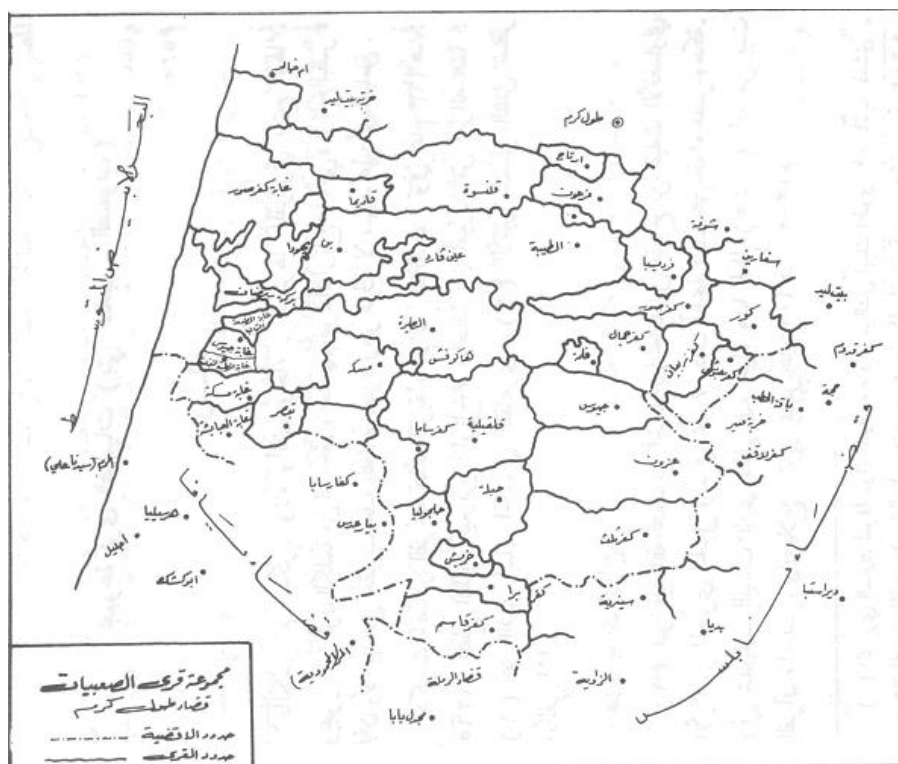
זאת, באמצעות ייחוסה לימיו של צלאח אל-דין, דמות-מופת שימיה נחשבים לתור זה בעבר.

וגבולות טריטוריאליים מוגדרים בידי השלטונות המקומיים (Eickelman, *Middle East*, pp. 123-124). שתי הגדרות אחרות לשבט הן קטגוריה אנליטית של חוקרים ומושגים המופנמים בידי אנשים ללא טיפוח של אידיאלוגיה רשמית.

⁷⁰¹ אל-תיתי, אל-טירה, 2003, עמ' 27; תרגום המחבר. השוו לאל-ג'לג'ולי, עזנאן אל-ג'לג'ולי, עמ' 35.

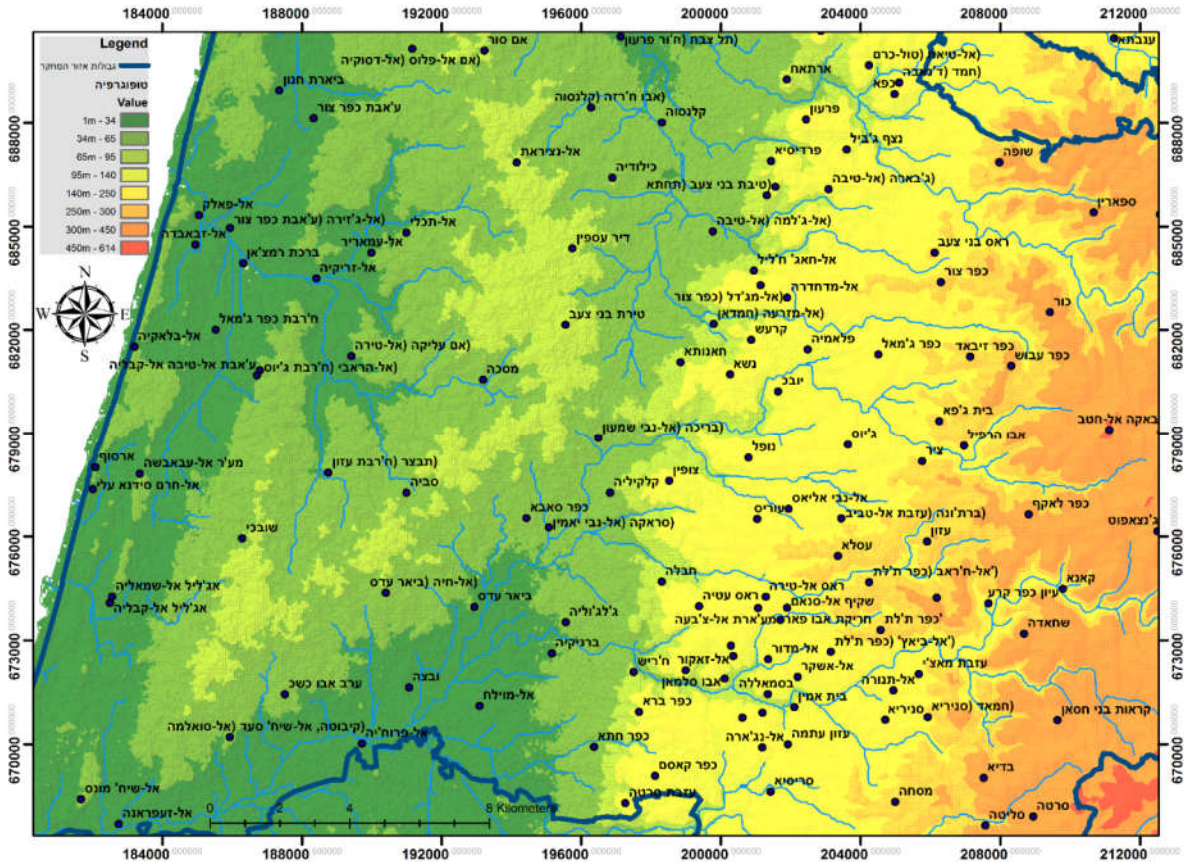
⁷⁰² אחמד פתחי, תאריח' אל-ריף אל-פלסטניני פי אל-עהד אל-עת'מאני: מנטקת בני זיד נמוד'ג'א[ן], ראמאללה, אל-מטבעה אל-ערביה אל-חדית'יה, 1992; ראיון עם חסן טה אבו ע'וש, 19 בדצמבר 2018; ראיון עם נמר עבאס, מיוצאי דיר איוב, 6 בספטמבר 2020; ראיון עם מחמד סעיד רמאן, מיוצאי צובא, 7 במרץ 2020; ראיון עם תושב דיר ע'יסאנה, 29 באוגוסט 2020; ראיון עם תושב אל-ע'זריה, 31 באוגוסט 2020; ראיון עם תושב קראוה בני זיד, 2 במרץ 2021 ועוד.

מבחינה גיאוגרפית, כוללת נפת בני צעב את האזור ההררי מדרום לאגן נחל שכם (ואדי אל-שעיר) בצפון ועד לכביש כפר-קדום (קדומים) – קלקיליה בדרום; בין קו פרשת המים במזרח לבין חוף הים התיכון במערב (ראו מפה 30). עד לשנת 1127 לה' (1715 לספירה) היה מרכז הפוליטי של הנפה בכפר גיוס (בשליטת משפחת שביטה) ולאחר מכן הוא עבר לכפר כור (בשליטת משפחת אל-גיוסי, השיחיים המסורתיים של האזור).⁷⁰³ במהלך התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העת'מאנית היו בו מרכזים חשובים להפצת האסכולה החנבלית.⁷⁰⁴ אדמות בני צעב נחלקו באופן מסורתי לכפרי האם בהר ולכפרי הבת במישור – שרובם נפלו בתחומי "אל-ע'אבאת" (אשר ידונו בהמשך הפרק).⁷⁰⁵ בתקופה העת'מאנית עמדה אבטחת דרך המלך בראש מעייניהם של השלטונות העת'מאניים, בייחוד בכל הקשור לכפרים הקדומים ג'לג'וליה וקלנסוה. חשיבות אבטחת מערכת הדרכים באזור מתבטאת במספר הרב של התעודות במרשמי ה"מהמה" (ענייני המדינה החשובים) של השער העליון, וכן בהיותה מניע חשוב להקמת כפרים באזור, כגון אל-טירה, כפי שראינו בפרק הקודם (סעיף 4.3).⁷⁰⁶

מפה 30 כפרי בני צעב בראשית המאה ה-20 לפי אל-דבאע' (בלאדנא פלסטין)⁷⁰⁷

⁷⁰³ אל-נמר, תאריך', א, עמ' 79, עמ' 91-92 ועמ' 127-129; אל-עאמרי, קרא אל-כראסי, עמ' 92-111.
⁷⁰⁴ ג'יה, באקה אל-חטב, אל-פנדק, ג'ינצאפוט וכפר קדום; אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב', 3, עמ' 368-383; צופאן אל-קדומי, צופאן אל-קדומי, עמ' 1-100.
⁷⁰⁵ אל-תיתי, בנו צעב, 122-123; משעל, אל-אסתיתאן, עמ' 127-171; Marom, "Tent Work," 219-223.
⁷⁰⁶ זהיר ואל-אשקר, "אל-עאאילאת", עמ' 82-83; השו ליזבק, יאמא, עמ' 78-79, בדבר הטלת האחריות על בני משפחת אל-גיוסי לשקם גשרים הרוסים על דרך המלך לאחר מסע נפוליון; Heyd, Documents, pp. 110-111. אודות החיאנים שהוקמו לאורך הדרך ראו: Katia Cytryn-Silverman, *The Road Inns (Khāns) in Bilād al-Shām*, Oxford, BAR Publishing, 2010.
⁷⁰⁷ מצטט אל-דבאע, בלאדנא פלסטין, ב', 2, עמ' 116.

מפה 31 אתרי ההתיישבות בנאחית בני צעב

אל-שעראויה – חבל הארץ הצפון-מערבי של הר שכם, מדרום-מערב לגבול של נפת אל-לג'ון וג'נין והוא מהווה את חלקו הצפוני של אזור המחקר (מפה 32). מקורה של יחידה אדמיניסטרטיבית זו ביחידה קודמת בשם "אל-שערא" שהתקיימה במאה ה-16, ושמה נגזר מהשורש הערבי ש.ע.ר. שמשמעותו חורש צפוף.⁷⁰⁸ מרכזיה ההיסטוריים של אל-שעראויה נמצאים מחוץ לתחומי אזור המחקר.⁷⁰⁹ לאל-שעראויה היתה חשיבות אסטרטגית רבה, כמבואה המערבית של העיר שכם למישור החוף וכציר הגישה הראשי לכל פולש שביקש להשתלט עליה (למשל, במהלך מסע ט'אהר אל-עמר ואבו אל-ד'הב ב-1776, מסע נפוליון ב-1799 ומרד הפלאחים כנגד השלטון המצרי בשנת 1834. ראו, סעיף 4.7).⁷¹⁰

בשלהי התקופה העתימאנית נחלקה אל-שעראויה לשתי נאחיות: חלקה המזרחי של השעראויה נשלט בידי משפחת עבד אל-האדי מן עראבת ג'נין ואילו חלקה המערבי, המישורי ברובו, נשלט בידי

⁷⁰⁸ אבו מוח' ורעיו, **סנאבל**, 2020, עמ' 64-67.

⁷⁰⁹ הכפרים עראבת ג'נין, צאנור ויעבד.

⁷¹⁰ אל-דבאעי, **בלאדנא פלסטין**, ב', 2, עמ' 483; אל-שיחי, **אערף וטנכ**, עמ' 35; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 13-15.

משפחת אבו הנטש מן הכפרים שויכה וקאקון.⁷¹¹ נפה זו כללה את אזורי גידול הזיתים החשובים של בלעא ודיר אל-עיצון,⁷¹² את אדמות הרמאל ואת המעגן החשוב מינת אבו זבורה (מכמורת), שתואר כ"נמלם של אנשי שכס" (Port des Naplousins) במפת ז'קוטן, ואשר היה לצוהר הראשי לייצוא האבטיחים מהארץ לערי החוף שבמזרח אגן הים התיכון במאות ה-18 וה-19. המעגן באבו זבורה ומעגנים אחרים לאורך חופי אזור המחקר, כגון אל-חרם, היוו מוקד משיכה חשוב לסוחרים מעבר לים ולפעילות חקלאית עניפה בקיץ.⁷¹³

ואדי אל-שעיר – רצועת הכפרים לאורך אפיקו של נחל שכס (ואדי אל-שעיר) מערבה לשכס, מסביבות ברקא וסבסטיה בואכה אם ח'אלד (כיום נתניה)(מפה 32). ההשפעה הפוליטית במרחב התחלקה בין משפחות מתחרות, בעלות כפרי כס, כגון משפחות אל-ברקאוי, חיף ועטעוט.⁷¹⁴ בנוסף לכך, כפרים באזור היו מרכזים דתיים חשובים בתקופה העת'מאנית שסיפקו למרחב הכפרי והעירוני כאחד חכמי דת מובילים ודורשים במסגד.⁷¹⁵ בתחומי ואדי אל-שעיר עברה הדרך המסחרית הנוחה ביותר בין שכס והחוף, והיא שימשה כציר הראשי לייצוא מוצרים כגון כותנה, שמן זית וסבון. במסגרת מאבקי הקיס והימן במחצית המאה ה-19 נחלקה הנפה בין תומכי מחנה הקיס (ואדי אל-שעיר אל-עירבי) ותומכי מחנה הימן (ואדי אל-שעיר אל-שרקי).⁷¹⁶ חשיבות מיוחדת היתה לכפר המתפתח טור-כרם (לימים: טול-כרם), שהיה גדול כפרי מערב הר שכס כבר בסוף המאה ה-16 עם 176 גברים משלמי מס.⁷¹⁷ במחצית המאה ה-19 היגרו לטול-כרם משפחות חנון ואל-חאגי אבראהים, שעלו לגדולה במנהל המקומי בשלהי התקופה העת'מאנית (ראו פרק ד'). אדמות המישור של "כפרי ואדי אל-שעיר" כללו מובלעות קרקע גדולות מצפון לכביש טול-כרם – נתניה בבעלות ענבתא, ד'נאבה וטול-כרם.⁷¹⁸

אל-ג'מאעיניאת (או: ב'לאד ג'מאעין) – חבל הארץ ההררי המשתרע בין הכפרים ג'מאעין וסלפית במזרח (בסביבות אריאל) לבין מגידל יאבא ומעיינות ראס אל-עין (ראש העין) במערב (מפה 33). שמו

⁷¹¹ אל-נמר, **תאריח'**, א, עמ' 79.

⁷¹² Robinson, *Later Biblical Researches*, p. 124; Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 152.

⁷¹³ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 135; Al-Salim, *Social History*, pp. 218-219; compare to William M. Thomson's description of Umm Khalid: *The Land and the Book; or, Biblical Illustrations Drawn from the Manners and Customs, the Scenes and Scenery of the Holy Land*, New York, Harper & Brothers, 1859, II, pp. 261-262;

וכן אביצור, "מינת אבו זבורה", עמ' 94-97; אל-שיח', **אערף וטנכ**, עמ' 34.

⁷¹⁴ המרכזים הפוליטיים הבולטים בואדי אל-שעיר היו הכפר ברקא של משפחת אל-ח'פאה, וכפרי משפחת אל-ברקאוי (שופה, כפר אל-לבד, ספארין וד'נאבה), הכפר ראמין היה בשליטת משפחת אל-עטעוט (שחלק מבניה ירדו לברג' אל-עטעוט במישור). אל-ברקאוי, **טול-כרם**, עמ' 21-39; אל-שיח', **אערף וטנכ**, עמ' 8-16; משעל, **טולכרם**, עמ' 7-3; אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב', 3, עמ' 291-298 ועוד.

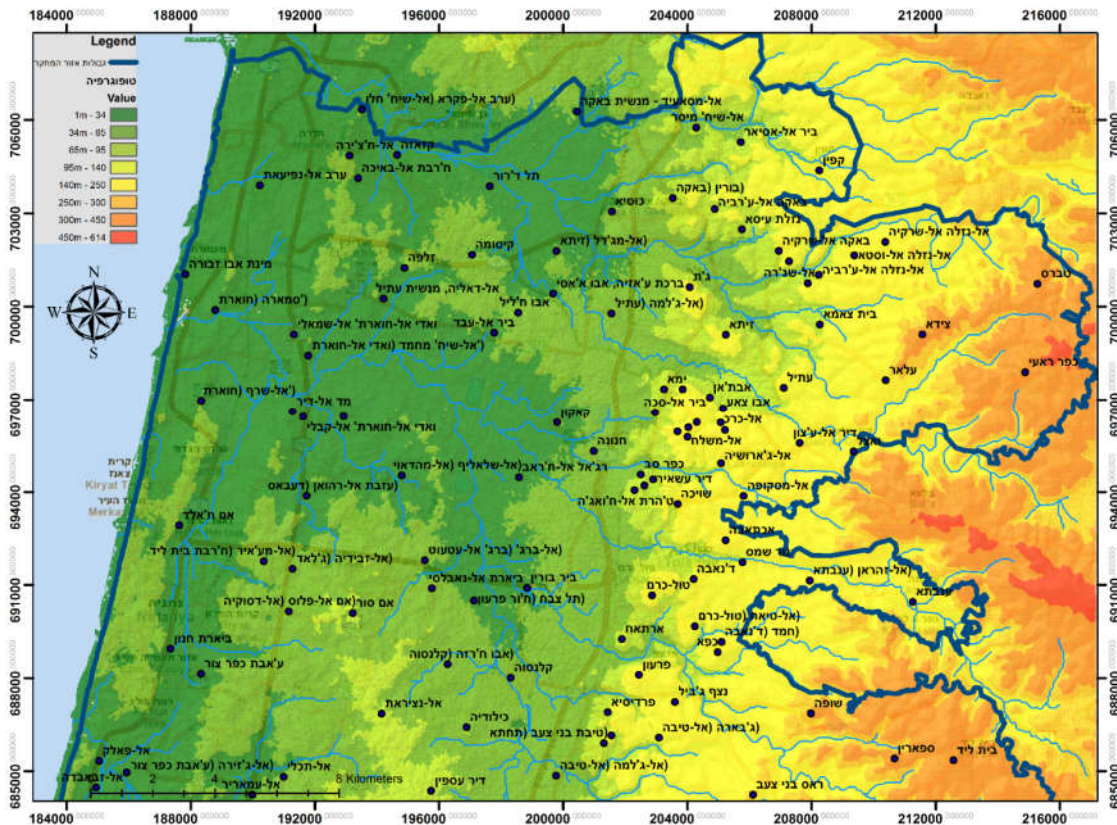
⁷¹⁵ הכפרים כפר אל-לבד, ראמין וספארין; בדוי, **אל-עלמא' אל-כרמיון**, עמ' 1-19; עכרמה צברי, עמאר בדוי ורעיהם, **אל-עלאמה מחמד בן אחמד אל-ספאריני: חיאתה וג'הודה אל-עלמיה (1114 – 1188) ה' (1702 – 1774) מ**, טולכרם, אעמאל אל-נדוה אלעלמיה אלתי אקאמתהא דאר אל-פתוא ואל-בחות' אל-אסלאמיה, 1999.

⁷¹⁶ אל-נמר, **תאריח'**, א', עמ' 132-133 ועמ' 282-286.

⁷¹⁷ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 137.

⁷¹⁸ שטרות קניין של אדמות בבעלות מצטפא אל-קבאני בואדי אל-חוארת', 1257 לה' (1841 לספירה) ואילך, **אצ"מ**, A417-366; Qaqūn, 1:20,000 Series Topocadastral, Sheet 14-19, Drawn and Printed at the Survey Office, Jaffa, Sept. 1930, Overprint – Revision of Dec. 1941, 350 / 1-מפה-1, **אמ"י**

המקורי של חבל ארץ זה היה "גִּזְרֵת מְרֻדָּא", על שם הכפר שהיווה את מרכזו הדתי והפוליטי המקורי בשלהי התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העת'מאנית.⁷¹⁹ שליטיו המקוריים של חבל ג'מאעין היו בני ברית אל-עֶתוּם שמרכזם בכפרים ג'מאעין ועזון עתמה. לאחר תבוסת אל-עֶתוּם בשנת 1730/31 לספירה, עלתה לגדולה חמולת בני ע'אזי מהכפר ג'מאעין. בעקבות מלחמת האחים שפרצה בין ענפים שונים של החמולה, נחלקה בלאד ג'מאעין לנאחית ג'מאעין אל-שרקיה, בשליטת משפחת קאסם, ולנאחית ג'מאעין אל-ע'רביה, בשליטת משפחת ריאן.⁷²⁰ כפי שראינו בפרק הקודם, מאבקים אלה הובילו להרס מספר ישובים, ולמעברי אוכלוסייה שתרמו לכינון כפרים אחרים בשרון כגון באקה אל-ע'רביה (סעיף 4.6 בפרק ב'), ואילו אחרים התיישבו בחגיה וירדו ממנה לג'ליל ואל-טירה. לכפרי הג'מאעיניאית היו מובלעות קרקע באדמות המרזבה המזרחית (העמק הארוך והפורח למרגלות ההרים) מן מגידל יאבא ועד לכפר ג'לג'וליה שנודעו בשם "קאעאית" (כלומר, "מקומות נמוכים").⁷²¹

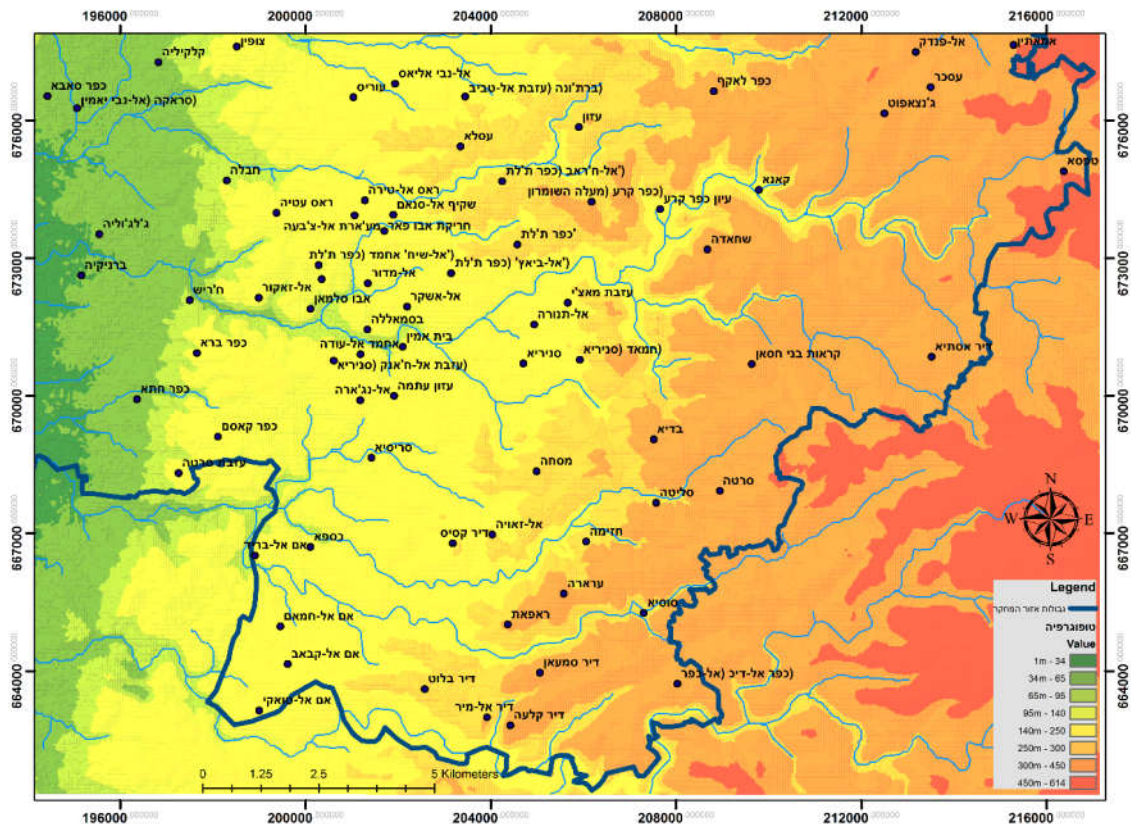

מפה 32 מפת אתרי ההתיישבות בנאחיות ואדי אל-שעיר ואל-שעראויה אל-ע'רביה

⁷¹⁹ אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב', 2, עמ' 465; אל-פתאש, קצ'א'א' סלפית, עמ' 18; Robinson, *Biblical Researches*, III, pp. 126-127.

⁷²⁰ מרכזיה הפוליטיים של משפחת קאסם היו בכפרים ג'מאעין וסלפית, ואילו מרכזיה הפוליטיים של משפחת ריאן היו בכפרים מגידל יאבא ואל-זאויה. אל-נמר, תאריח', א', עמ' 131-132 ועמ' 282-286; עזמי עבד אל-כרים שקיר, עלי עבד אל-גיבאר מוקדה ועמר ג'מאל אל-סלח'י, אל-זאויה בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר, סלפית, בלדית אל-זאויה, 2016, עמ' 54-60; מרום, מגידל יאבא, עמ' 26-19.

⁷²¹ אבו ג'יאר, כפר קאסם, עמ' 243-278; מרום, מגידל יאבא, עמ' 39-40; ספרי חזקות (תח'מיס) של אל-זאויה וכפר קאסם, ארכיון פרטי עקאב אסמאעיל בדיר, כפר קאסם וראיונות שונים.

מפה 33 אתרי ההתיישבות המרכזיים בבלאד ג'מאעין/אל-ג'מאעיניאת (בתחומי אזור המחקר)

לאחר התפרצות אירועי הלוחמה בין הקיס והימן בזמן מלחמת כרים (1853 – 1856), והחשש הגובר מהחדירה המערבית לאימפריה, ביצעו השלטונות העות'מאניים רפורמות בשלטון המחוזי במטרה לחזק את מוטת השליטה במחוזות ולייעל את גביית המס באופן ישיר במרחב הכפרי.⁷²² בעקבות חקיקת חוקי הולאיתים בשנת 1864, בוטל משטר שיחי הנאחיה ותפקידיו הוחלפו במוכתרים כפריים ובמועצות מנהליות (מג'אלס-י אדאריה) ברמת עיירת הנפה, המחוז והולאית. במועצות אלו השתתפו נציגי השלטון העות'מאני המחוזי ונציגי האליטות המקומיות. המערך האדמיניסטרטיבי הוגדר מחדש, באופן אחיד, פחות או יותר: האימפריה חולקה לולאיתים (פרובינציות) שהיו מורכבות ממספר משתנה של מחוזות (לואאי, ר'. אלויה) בכפיפות לולאיתים או כמחוזות אוטונומיים בכפיפות ישירה לשער העליון (ביחד: מתצרפיה). המחוזות חולקו למספר של נפות (קצ'אאי, ר' אקצ'יאאי), מסביב לעיירות שבהן מוסדות

⁷²² אבו בכר, **מלכות אל-אראצ'י**, עמ' 167-174; C.V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* Princeton, NJ, Princeton Univ. Press., 2nd edition, 1986, pp. 5-7

רשמיים. הנפות הורכבו מתת-נפות (נאחיה, ר' נַאחִי) או אזורי מנהל כפריים בהנהלת מְדִיר (מדיריה), ויחידות אלה הקיפו את כל תושבי הקבע והנוודים שחיו בתחומם (איור 26).⁷²³

- (ולאית בירות)
- ליוא: נאבלס
- קצאא: בני צעב
- נאחיה: בני צעב
- קריה: טירה
- מוקע: ארץ אל-זבידיה

איור 26 שטר טאפו עת'מאני לאדמת אל-זְבִידִיָה באל-טירה, 1320 שמסי (1902 לספירה). השטר מדגים את ההיררכיה המרחבית שהיתה נוהגה באחרית ימי האמפריה העת'מאנית (ארכיון משפחת אל-ג'לג'ולי)

בראשית שנות ה-70 של המאה ה-19 המחוז האוטונומי (מתצרפיה) של הר שכם ואל-בלקאא' הוכפף לולאית בירות, שהפכה למרכז הכלכלי הראשי בחופי סוריה-רבתי בגין מסחרה הימי וחסות המעצמות האירופאיות עליה.⁷²⁴ בשנת 1886 הוכרזה טול-כרם כבירתה של נפה (קצאא') עצמאית המורכבת מנאחיות בני צעב, ואדי אל-שעיר ואל-שעראויה אל-עירביה, תוך חיזוק המערך האדמיניסטרטיבי באדמות המישור ובזיקה ישירה למארג החברתי והכלכלי המתפתח מסביב לערי החוף בירות, חיפה ויפו (מפה 34). העיר טול-כרם שימשה כמקום מושבם של קאימקאם, בית-דין שרעי ובית-משפט נְטִיאמי. כמו כן שהו בה דרך קבע כוחות ביטחון-פנים, ופעלו בה מוסדות-חינוך ושווקי מסחר.⁷²⁵ כפרים אחדים בצפון רצועת המחקר מסביב למושבה חדרה, שנוסדה בשנת 1891, נכללו בתחומי מדירית קיסאריה של לואא' עכא ואילו כפרי אגן הירקון ובהם אל-שיח' מונס וערב אבו כשכ נכללו בתחומי נאחית יאפא של מתצרפית אל-קדס אל-

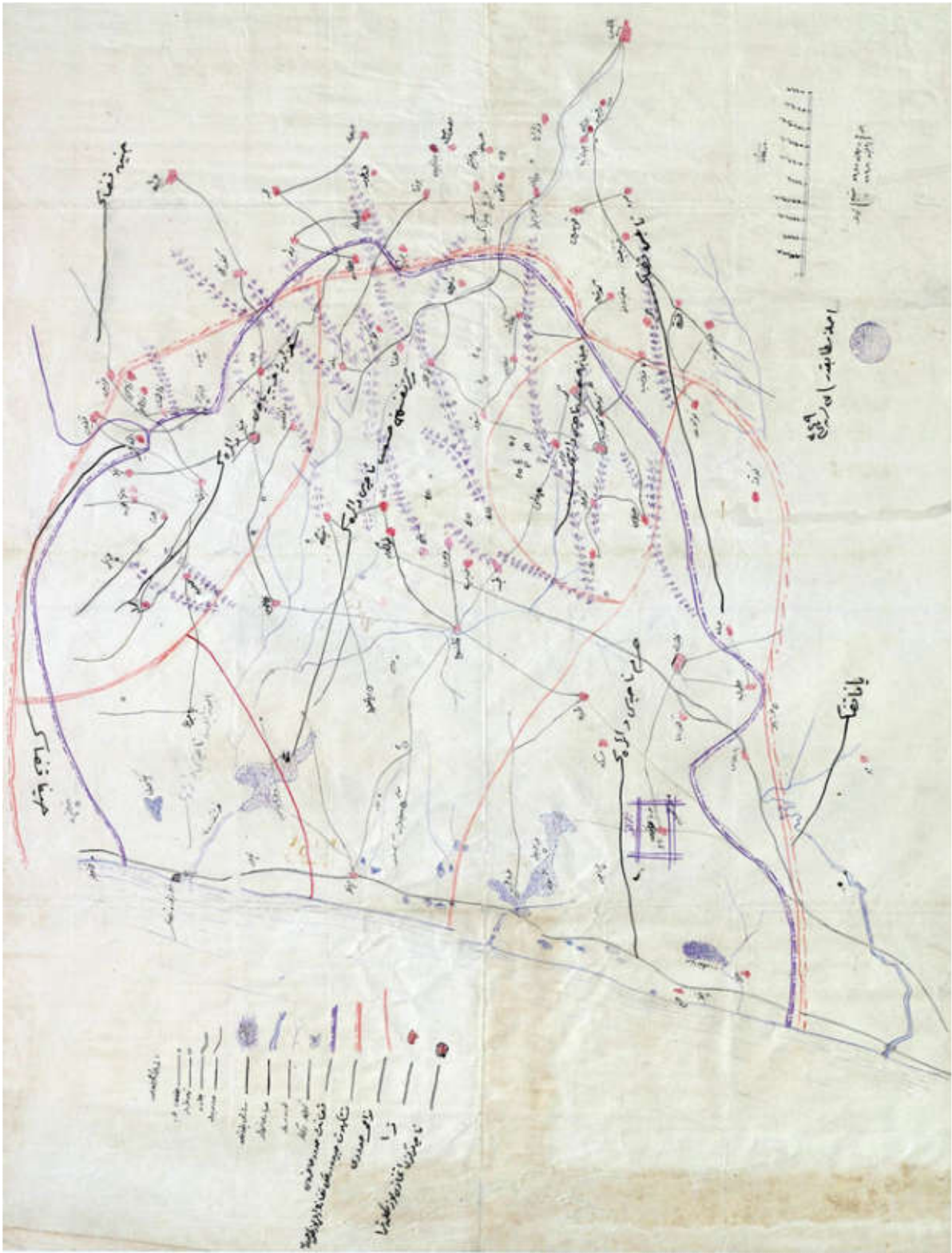
שריף.⁷²⁶

⁷²³ לביטוייה העירוניים של הרפורמה, ראו: Yazbak, "Nablus 1868-1914"; Yazbak, "Ottoman Municipalities in Palestine," pp. 240-261.

⁷²⁴ Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2005, p. 58.

⁷²⁵ עינאים ומחאטפיה, ולאית בירות, עמי 190-213; Al-Salim, *Social History*, 115-136.

⁷²⁶ הסדריה המנהליים, החברתיים והכלכליים של מתצרפית אל-קדס נדונו אצל Büssow, *Hamidian Palestine*, pp. 41-59.

מפה 34 מפה ע'תמאנית של נפת בני צעב והנאחיות שבה, מאושרת על ידי המג'לס-י אדארה, 1329 לה' / 1911 לספירה
 (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.0524, באדיבות פרופ' יובל בן-בסט).⁷²⁷

⁷²⁷ ישובים מסומנים כנקודות אדומות, גופי מים ונחלים בכחול. שתי הצעות שונות לגבולות הנפה מסומנות בקו אדום ובקו כחול עם הצללה ואילו החלוקה לנאחיות מסומנת בקו אדום דק. שמות הנאחיות נכתבו בדיו שחור.

לאחר כיבוש האזור מידי העת'מאנים בשנת 1918, וכינון ממשלת המנדט הבריטי בפלשתינה-א"י ב-1920, שמרו השלטונות החדשים על החלוקה המנהלית הקיימת ברמת המחוז והנפה. החלוקה לאגדי כפרים אמנם בוטלה, אך היא המשיכה לשמש לצרכים חברתיים והיסטוריים בתודעה העממית כפי שניתן להתרשם מספרו של אל-דבאע'. לואאי נאבלס אורגן מחדש כמחוז השומרון (Samaria District, לואאי אל-סאמרה), ואילו קצאא' בני צעב אורגן מחדש כתת-מחוז/נפה שלו בשם תת-מחוז/נפת טול-כרם (Tulkarem Sub-District) תחת אחריותו של קצין תת-מחוז (בערבית: קאימקאם, ובאנגלית: Sub-district officer). בתחומי נפת טול-כרם נמצאו שתי ערי השדה היחידות בתחומי אזור המחקר: טול-כרם וקלקיליה, והכפר טייבה שהיה, לדברי גולני, השני בגודלו בין כפרי הר שכס אחרי העיירה טובאס.⁷²⁸ שארית אזור המחקר התחלק בין שלוש נפות (ראו מפה 35): נפת חיפה, נפת שכס ונפת יפו. רצועה קצרה בצפון אזור המחקר, סביב המושבה חדרה, נכללה בנפת חיפה של מחוז חיפה. החלק המזרחי והדרום-מזרחי של אזור המחקר, נמנה על תחומה של נפת שכס (Nablus Sub District)⁷²⁹ ואילו רצועת הישובים בדרום אזור המחקר נכללה בתחומי נפת יפו (Jaffa Sub-District) של מחוז לוד (Lydda District).⁷³⁰

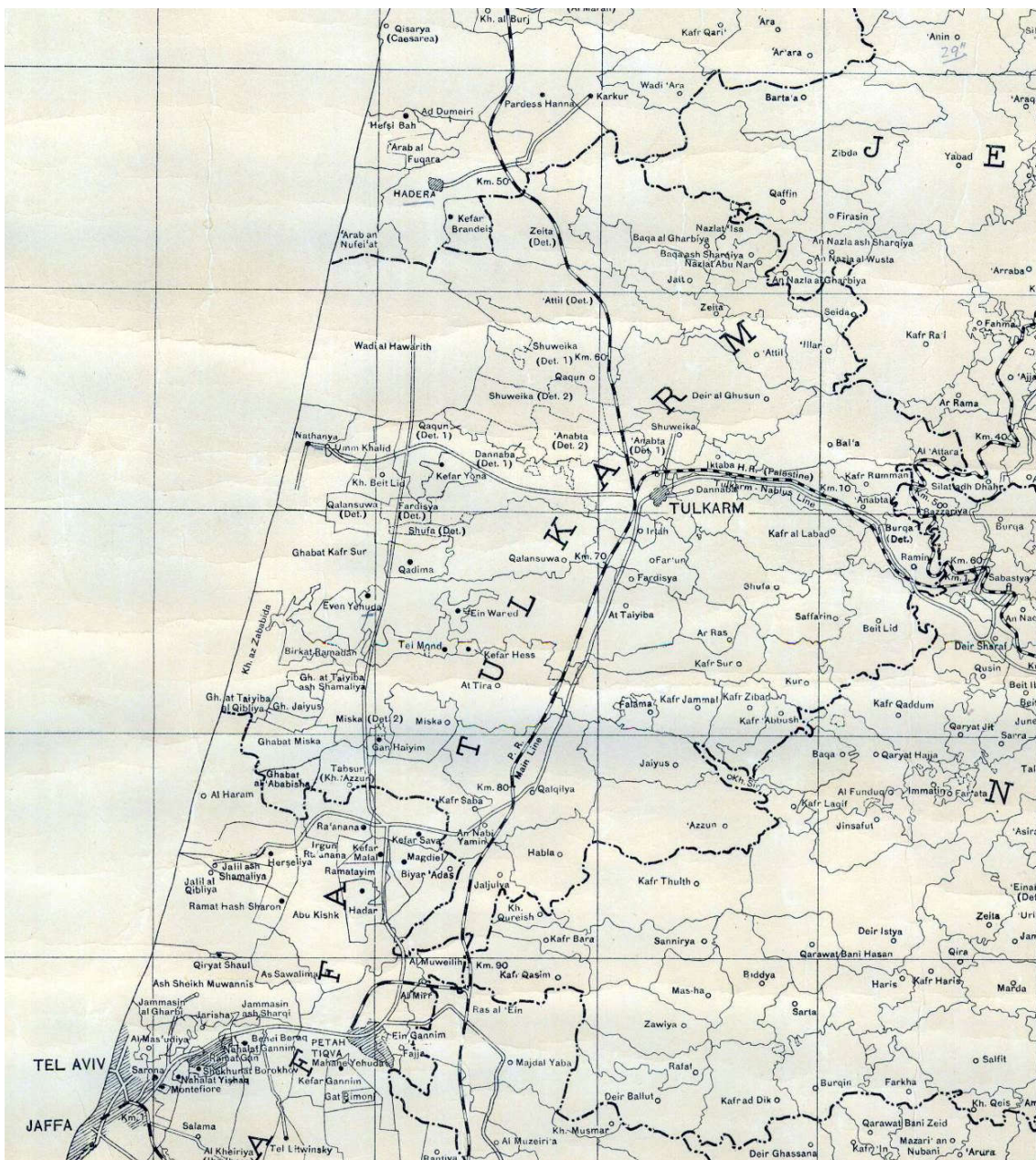
לסיכום, החלוקות האדמיניסטרטיביות תרמו לכינון של זהויות רגיונליות ארוכות-שנים והן היוו את המסגרת ההיררכית שבתוכה התחוללו מאבקים פנימיים בין קואליציות פוליטיות-חברתיות מתחרות על השליטה במשאבים כלכליים חברתיים ופוליטיים – מאבקים שהולידו בתורם מעברי אוכלוסין ושינויים בתפרוסת היישובית באזור המחקר. בגיאוגרפיה החבלית המסורתית, חולק המרחב ליחידות "אובייקטיביות" לפי שיקולים טופוגרפיים, כגון ההבחנה בין הר ומישור, ובהתאם לסוגי תכסית וקרקע שונים (למשל, בעבודותיהם של קרמון וגרוסמן). יחידות אלה, שהינן בעלות היגיון גיאוגרפי כשלעצמן, אינן חופפות את החלוקות המנהליות, שהשתנו בהתאם לנסיבות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות בכל תקופה ותקופה. לפיכך, כל ניתוח המתבסס על החלוקות הגיאוגרפיות לבדן מוביל, בהכרח, לטשטוש דפוסי התיישבות ופעולה חברתיים שמקורם ביחסי הגומלין הכלכליים, החברתיים והפוליטיים בתוך ובין היחידות האדמיניסטרטיביות השונות בזמן ומרחב נתונים. החלוקה החברתית-פוליטית המאומצת כאן, שהינה החלוקה העצמית של החברה הנחקרת, מבליטה ביתר שאת את תהליכי התהוות התפרוסת הישובית והמשטר הקרקעי באזור המחקר, שהם מושאי הדיון בעבודה זו.

⁷²⁸ גולני, טייבה, עמ' 10.

⁷²⁹ שבו נמצאים הכפרים באקה אל-חטב, כפר קדום, קרית חגיה, אל-פנדק, אמאתין, כפר לאקף, גינצאפוט, דיר אסתיה, קראוה בני חסאן, בדיא, סרטה, מסחה, סניריא, כפר תילת', אל-זאויה, כפר ברא וכפר קאסם.

⁷³⁰ מהכפרים אל-חרם סידנא עלי, רעננה וכפר סאבא בצפון ועד הכפרים ערב אבו כשכ, ביאר עדס, אל-מוילה, אל-סואלמה, כפרי אגיליל ואל-שיח' מונס בדרום. **תוספת מס' 2 על העתון הרשמי**, גליון מס' 1415 מיום 7 ביוני, 1945, עמ' 493-499; Palestine: Index to Villages and Settlements, 1:150,000, Sheet 1, Director of Land Registration, Survey of Palestine, Jaffa, 1936 (2041 / 1-מפה-1). (אמ"י מפה-1 / 2041).

1.2 משבצת הקרקע: קסימה, מזרעה, קריה

מפה 35 מפה אדמיניסטרטיבית של נחלות כפרים וגבולות מחוזיים בתחומי אזור המחקר, 1944 (אמ"י מפה 1 / 2041)

על גבי הטופוגרפיה הטבעית של אזור המחקר, התפתחה מערכת מורכבת של יחידות-משנה לצרכים פיסקליים ומנהליים; חלוקות שהבנו את הנוף למרחב חברתי-אנושי. סיווגה של יחידת בסיס מרחבית לקטגוריה אחת או יותר הינו תלוי הקשר. במילים אחרות, הגדרות אלה הינן נזילות, והן באות לביטוי בהבדלים משמעותיים בתעודות פיסקליות – משפטיות, בשפה המדוברת ובכתיבתנו כחוקרים. רוב הידוע

אודות שיטת הרישום הקדסטרית העת'מאנית מקורו מן הדפּתֶר־י מַפְצֵל מהמאה ה-16, ואולם מוסכמותיה של השיטה ומרכיביה המשיכו לשמש, לפחות בכל הקשור לפרקטיקות הרישום בתעודות ששרדו, ללא שינוי משמעותי עד לראשית תקופת התנטימאת.⁷³¹

חלקת האדמה מיוצגת בערבית ובתורכית-עת'מאנית במילים "קְסִימָה" ו"קְטֵעָה", מהשורשים הערביים ק.ס.מ. וק.ט.ע., בהתאמה שמשמעם "לחלק", ובמילה "מֶן־קֵע" שמשמעה "מקום", והן מייצגות את תא השטח הקטן ביותר שאליו התייחסו הן החוק העת'מאני והן החברה הכפרית. מבחינה חוקית, כל האדמות החקלאיות שאינן בבעלות פרטית-בלעדית (מֶלֶךְ, במדוברת: מֶלֶכִי) הוגדרו כ"מירי", קרי כאדמות מדינה. עם זאת, לשם צרכים פנים-כפריים, ואף בהליכים משפטיים בבית הדין השרעי, נהגו בהן לעתים כברכוש פרטי, כפי שמעידות תעודות שהשתמרו בארכיונים מקומיים. לכל קסימה בשטח הפתוח היו בעלים אחד או יותר (שזכויותיהם בה הוגדרו לפי מניות – סֶהֶם, או חלקים, קְרָאט) והיא סווגה, לצרכי מס, ל"נְעֶר" (אדמת טרשים), "ארץ מֶפְתֵּלֶח" (אדמה ראויה לעיבוד חקלאי) ו"עֵטֶל" (אדמה חסרת ערך חקלאי). בתחומי האזור הבנוי (מֶסְטַח אל-בֵּלַד או גִ'דֶר אל-בֵּלַד) הבחינו העת'מאנים ביחידות משנה כגון "מֶסְכֵן" (משכן, בית המגורים הפרטי, הכולל לעתים מספר יחידות עצמאיות) וה"מַחְלָה" או ה"חֶאֲרָה" (השכונה).⁷³² מסביב למרבית הכפרים היו אדמות פרטיות המורכבות מחלקות אדמה מעובדות כגון חֶאכְוֶה/ריבוי: חואכיר (גינות הירק שמשביב לבתי הכפר) ומאזורי מטעים שבהם גודלו זיתים, תאנים, גפנים ועצי פרי אחרים (כֶּרֶם, ר': כְּרוֹם).⁷³³ מושגים אלו היו, במהותם, הבניות משפטיות לתיאור הפוטנציאל האגררי והכלכלי של חלקות האדמה השונות, והם שהכתיבו – להלכה ולמעשה – מסגרת נורמטיבית להפקת תועלת מן הקרקע, על כלל הזכויות והחובות הכרוכות בה.

חלקות האדמה שויכו, מטעמי מס ואדמיניסטרציה, למשבצות קרקע גדולות יותר, ישות משפטית-כלכלית שכללה בתוכה מספר יחידות משנה, והיתה לרוב כפופה לכפר מסוים.⁷³⁴ בתקופה הממלוכית ובראשית התקופה העת'מאנית הממשל הכיר במושגים כפר מיושב (קְרִיָה, שבו דנתי בהרחבה בפרק הקודם) וחווה/שטח חקלאי ללא תושבי קבע (מֶזְרֵעָה) – וההבדלים האלה באים לביטוי הן בכתבי ההקדשות ששרדו והן במרשמי המס העת'מאניים (הדפּתֶר־י מפצל).⁷³⁵ היטרות ועבד אל-פתאח מגדירים מזרעות כ"isolated places of agriculture"⁷³⁶ והם מייחסים להן חשיבות שולית (are of far less

⁷³¹ השו, לדוגמא, בין דפּתֶר־י מפצל 1005 לה' לדפּתֶר תחריר 950 המתאר את נחלות הסיפאיהים בלוא' נאבלס בשנת 1222 לה' (1807/8 לספירה), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Ttd950; מסמכים המדגימים את אופן יישומן של חלוקות מנהליות אלה עד לתקופת התנטימאת מובאות בספרו של אל-נמר, תאריך', ב', עמ' 187-260.

⁷³² מפקדי האוכלוסין העת'מאניים 1875 – 1918, עמ' 14-16.

⁷³³ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 31-32; עמ' 22-23; גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 22-23.

⁷³⁴ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 29; Toledano, "The Sanjaq of Jerusalem," pp. 281-283.

⁷³⁵ אבשרלי ואל-תמימי, אוקאף ואמלאכ אל-מסלמין..., איסטנבול, 1982; מחמד עיסא צאלחיה, סג'ל אראצ'י אלויה צפד נאבלס ע'זה וקצ'א אל-רמלה חסב אל-דפּתֶר־י רקם 312 תאריח'ה 964'ה 1557מ', עמאן, גיאמעת עמאן אל-אהליה, 1999; אל-בחית ואל-סואריה, דפּתֶר־י מפצל נאחית מרג' בני עאמר...; כנ"ל, דפּתֶר מפצל לוא' אל-לג'ון... ועוד.

⁷³⁶ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 22.

(importance) מהכפרים, משום שהן שילמו סכום קבוע ללא פירוט התבואות שגודלו בהן, וזאת למרות מספרן, הכפול או אף משולש ממספר הכפרים.⁷³⁷ הנחה זו עשויה להיות נכונה לגבי חשיבותן הכלכלית של המזרעות, אולם היא אינה תקפה ביחס לחשיבותן לשם הבנת דפוסי ההתיישבות בחדך דיאכרוני. סינגר הראתה כי מזרעות קושרו לכפרים, לעתים גם רחוקים למדי, למטרות עיבוד, וחלקן הפכו בהמשך לכפרים, ולהיפך.⁷³⁸ גרוסמן מגדיר את המזרעות מן הפן הפונקציונלי כ"עֲבָרֵי יָשׁוּב", והוא רואה בהן יסוד להתפתחות יישובי קבע בהמשך, למרות שקביעה זו אינה מתחייבת מהעדויות ההיסטוריות.⁷³⁹ פעולת הדיש בגורן המזרעה נמשכה מספר שבועות, והנוכחות המתחייבת במקום הניחה יסוד להתיישבות ארעית או קבועה בהן.

המזרעות היו היסוד לחלוקת המרחב בין כפרים במהלך הסקר הקדסטרי שערכו השלטונות העת'מאניים בשלהי שנות ה-60 של המאה ה-19.⁷⁴⁰ במסגרת הסקר, הוגדרו משבצות מיושבות כ"כפר", כמו בנוהג הקודם, וסופחו אליהן חלקות האדמה שהיו בבעלות תושביהן גם במזרעות סמוכות. כך, טושטשו הגבולות המקוריים של המזרעות. בעזרת תיאורי הגבולות בחֲגִיזוֹת (שטרי מכר וקנייה) מקומיות, ניתן לשחזר חלק מגבולות המזרעות שקדמו לרישום בטאפו, ולהבין את דפוסי הבעלות, החזקה והשימוש שאפיינו אותן. בכדי להמחיש את תרומת הניתוח המרחבי של מקורות כתובים, שחזרתי את גבולות מזרעת כוסיא. ח'רבת כוסיא, הממוקמת בין מושב "מאור" לבאקה אל-ע'רביה, היתה אתר חשוב בתקופת הברזל ב', התקופה ההלניסטית, הרומית-ביזנטית והאסלאמית הקדומה, והיא מזוהה עם הישוב השומרוני עין כושית.⁷⁴¹ בשנת 1538 נזכרת "כוסיא" כמזרעה של "אהל באקא" (תושבי באקה) בנאחית שערא על גבול הדרומי של סנגיק אל-לג'ון, ללא ציון מפורש האם מדובר בבאקה אל-שרקיה או בבאקה אל-ע'רביה.⁷⁴² מסמכים השמורים בידי משפחת כעוש בג'ת מלמדים כי כוסיא שמרה על מעמדה כמזרעה, וכי במרוצת המאה ה-19 תושבים מג'ת רכשו חלק מאדמותיה משכניהם בבאקה אל-ע'רביה (ראו איורים 27 – 28). תעודות קניין, הקודמות לטאפו הראשון שנערך באזור בשנת 1286 לה' (1868), מזהות את חלקות האדמה שהיו שייכות למשבצת המקורית של כוסיא לפני פירוקה. לנגד עינינו, אם כן, המחשה חיה לתהליכי הרכישה ההדרגתיים שבמסגרתם תושבי באקה אל-ע'רביה, ג'ת, עלאו וזיאת הרחיבו את קניינם הקרקעי מערבה לתוך משבצות קרקע קיימות במרזבה המזרחית, והביאו לביטול מעמדן החוקי כיחידות

⁷³⁷ *Ibid.*, pp. 22-23.

⁷³⁸ Amy Singer, "The Countryside of Ramle in the Sixteenth Century: A Study of Villages with Computer Assistance," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33.1, 1990, pp. 51-77 (pp. 60-61).

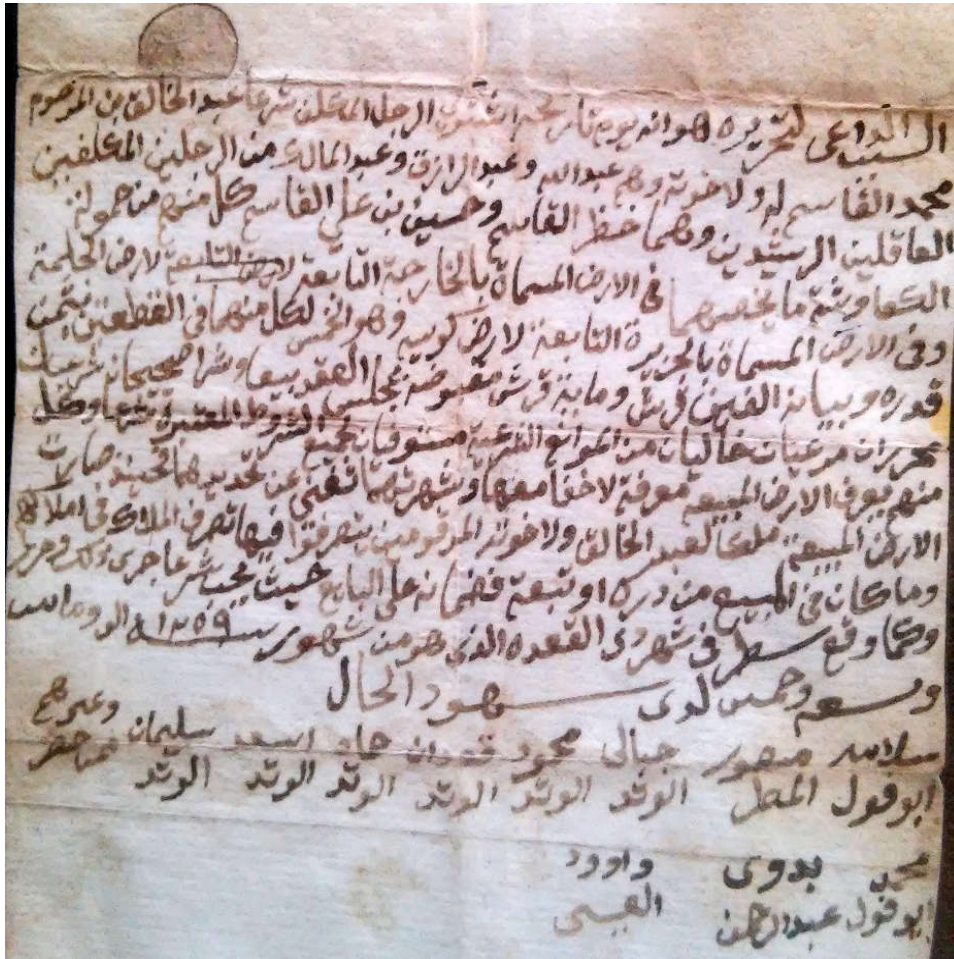
⁷³⁹ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 13.

⁷⁴⁰ שכטר, "רישום הקרקעות," עמ' 147-148.

⁷⁴¹ אדם זרטל, "טבעת שומרונית וזיהויה של עין-כושי," **קדמוניות** 3-2-38, 1977, עמ' 84-86.

⁷⁴² אל-בח'ית ואל-סואריה, **דפתר-י מפצל נאחית מרג' בני עאמר**, עמ' 91.

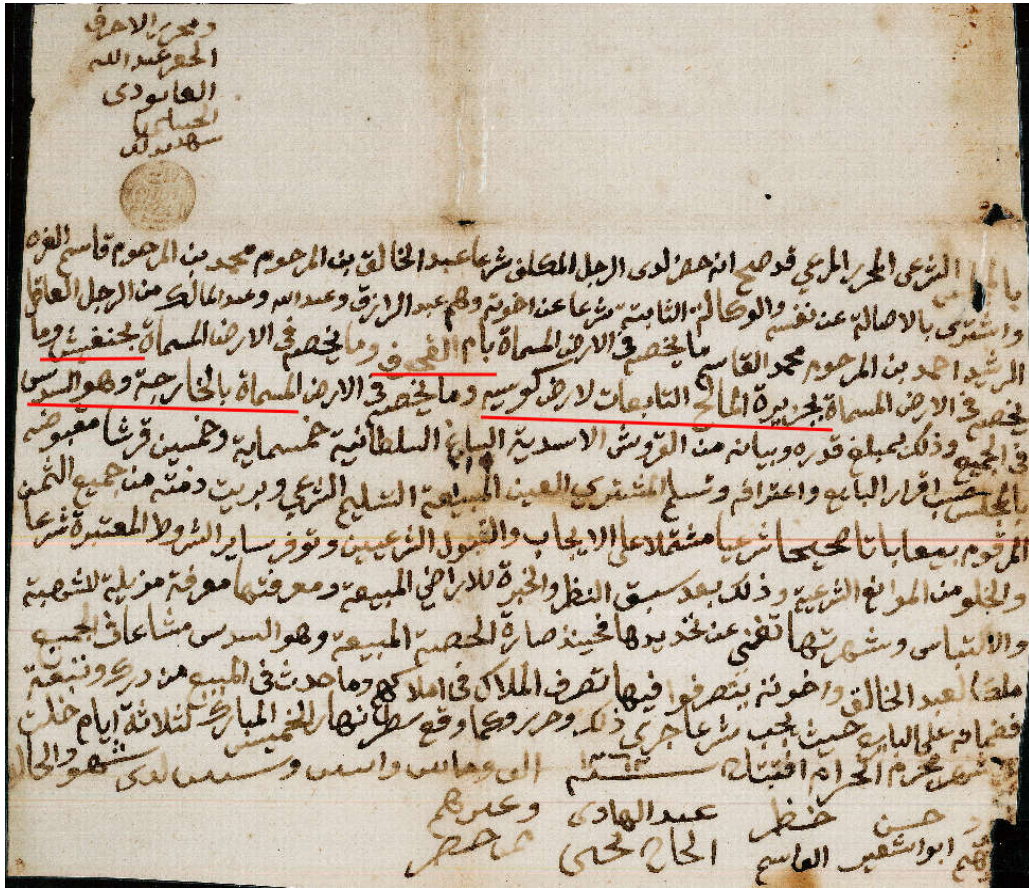
פיסקליות עצמאיות.⁷⁴³ תופעה זאת ניכרת גם ביחידות פיסקליות סמוכות כגון אל-ג'ילמה (עתיל), בורין (באקה אל-ערביה) ותל דירור (זיתא). מאוחר יותר, כחלק מהסדרת הבעלות בטאפו העתימאני נכללו שטחים אלה באדמות ג'ת, באקה אל-ערביה, רמל עתיל ורמל זיתא (ראו מפה 36).⁷⁴⁴ מזרעות אחרות – כגון כוסיא – נותרו בלתי מיושבות, ולא התפתחו בהן "עוברי ישוב," כפי שניתן היה לצפות לנוכח הגדרתו של גרוסמן.

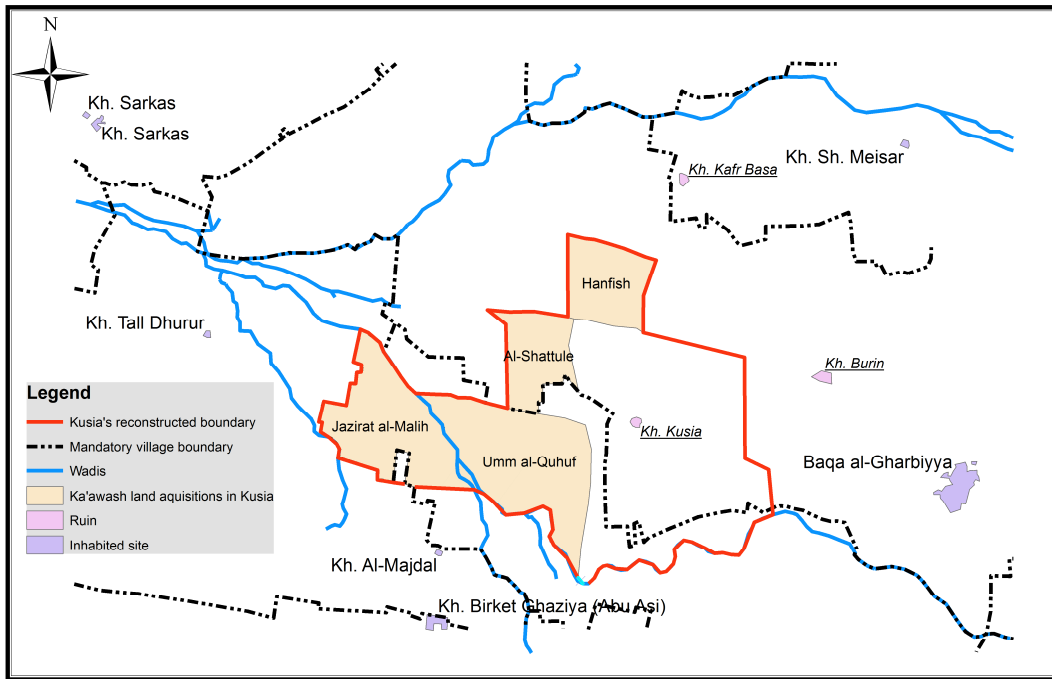
איור 27 שטר רכישת אדמת אל-ח'ארג'ייה (באדמות אל-ג'ילמה) ואדמת אל-ג'זירה (באדמות כוסיא), נובמבר/דצמבר 1843 (ד'ו אל-קעדה 1259 לה')

⁷⁴³ שטר רכישת חלקת אל-ח'ארג'ייה (באדמות אל-ג'ילמה) וחלקת אל-ג'זירה (באדמות כוסיא), נובמבר/דצמבר 1843 (ד'ו אל-קעדה 1259 לה'); שטר רכישת החלק השישי מחלקות אם אל-קחוף, חנפיש וג'זירת אל-מאלח (באדמות כוסיא), 1 בינואר 1846 (3 במחרם 1262 לה'); שטר רכישת חלקת אל-שתולה, 19 בדצמבר 1864 (20 ברג'ב 1281 לה'); שטר רכישת חלק מחלקת אל-ג'זירה (באדמות כוסיא), 11 בדצמבר 1867 (14 בשעבאן 1284 לה'), ארכיון משפחת כעוש, ג'ת.

⁷⁴⁴ שטרי רכישת חלקים ממארס אל-ואדי (באדמות תל דירור) מתושבים בזיתא, 12 בנובמבר 1861 (9 בג'מאדא אל-אול 1278 לה') ו-14 בינואר 1863 (23 ברג'ב 1279 לה'), ארכיון משפחת כעוש, ג'ת. תעודות אלה הן היחידות המתייחסות ל"שוב תל דירור", שבו תיעדו הנוסעים בשנות ה-70 של המאה ה-19 כפריר שהוקם על גבי תל ארכיאולוגי. (גרן, תיאור ארץ-ישראל, השומרון, ב', עמ' 240; גרוסמן, "תהליך ההתישבות," עמ' 267 (המידע הנמסר אינו מהימן); אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, ב', 7, עמ' 677; Conder and (Kitchener, Samaria, p. 47). שיחות עם עשרות ילידי האזור, מלמדות כי בתקופת המנדט נשכחו השם "תל דירור" וזהות תושבי הכפר, והתל שעליו שכן הכפר כונה "אל-תל" בלבד. את מקום הכפר תפס פרדס גדול בבעלות עבד אל-חלים ג'בארה מטול-כרם בדצמבר 1917 תיאר דוידסקו את האתר כ"פרדס, המגודר סביב בגדר סבר, הפרדס נמצא על יד הדרך משמאל, כלומר ממערב לדרך, משמאל לדרך מבפנים הגדר יש שם באר מים רבים. על יד הבאר צומחים עצים גדולים של עצי אוקליפטוס, מצד צפון של הפרדס יש איזה בתים ששם גרה משפחה ערבית. מצפונית מערבית לפרדס זה, נמצא תל עגול סלול" (תיאור נסיעה "מתול-כרם אל זכרון-יעקב דרך קרבת ש'קס [ח'רבת צ'רכס] ושוני. קובל ב' דצמבר 15/17 מאת יוסף דוידסקו, חומר לא ממוין, ארכיון זכרון יעקב).

איור 28 שטר מכירת שישית מאדמות "אם אל-קחוף ואל-חנפיש וג'זירת אל-מאלח השייכות לאדמת כוסיה" לבני משפחת ע'ירה [כעוטר] מג'ית; חודש ינואר 1846 (מחרם 1262 לה')

מפה 36 גבולות מזרעת כוסיה בסביבות 1860 לספירה, כפי ששוחזרו מתוך התעודות השמורות בארכיון משפחת כעוטר

בעוד שמזרעה מייצגת משבצת קרקע ללא אוכלוסיית קבע, הרי שאוכלוסייה ללא משבצת קרקע (נוודים) כונתה בדפתרים "ג'מאעה" או "טאיִפה" (מילולית: "עֵדָה". המונחים מקבילים למילים השגורות "עֵרֵב פֶּלֶאן", "קְבִילָה" או "עֵשִׂירָה", שמשמעותן קבוצה שבטית).⁷⁴⁵ בהתאם למשטר הכלכלי השורר (תימאר, מאליכאנה ואלתזאם), הוענקו זכויות גביית המס בתחום משבצות קרקע או על קבוצות אוכלוסייה נוודיות לאנשי צבא, חוכרי מס או גובים מטעם השלטון. לזכות גביית המיסים, שהוקצתה מדי שנה בשנה, נתלוותה מידה לא מבוטלת של שליטה באוכלוסייה המקומית.⁷⁴⁶ היטרות' ועבד אל-פתאח הבחינו ב"קביעות" במעמד המנהלי של משבצות הקרקע וגבולותיהן, ועובדה היא שמזרעות וכפרים נרשמו בתעודות פיסקליות גם זמן רב לאחר שהיו לא מיושבים.⁷⁴⁷ ברם, הנחתם הגורפת כי "מקומות התיישבות היו בעלי מעמד חוקי קבוע, ללא קשר לשימוש הממשי שנעשה בהם" מועמדת במבחן לנוכח ישובים כגון אל-ראס ופרעון, שמעמדם השתנה ממזרעה לקריה (ולהיפך) בהתאם למצב ההתיישבות בהם בפועל. כמו כן, כפי שראינו בפרק הקודם, חלק מהקבוצות השבטיות שהחזיקו בחזקתן הבלעדית נחלה גיאוגרפית מוגדרת (דירה), זכו למעמד של "כפר" בעת רישום הקרקעות בטאפו מטעמי סטנדרטיזציה ואחידות ברישום.

לסיכום, החלוקה הכלכלית-מנהלית של המרחב באזור המחקר מתבטאת ברצועות רוחב, החובקות את ההר והאדמות המשיקות לו במישור. חלוקה זו משקפת את המבנה החברתי והפוליטי של המרחב הדינמי, שבו מרכז ההתיישבות היה בהר, והוא החל לנוע בהדרגה מערבה במרוצת תקופת המחקר. מאידך, אין לחלוקה זו זיקה לטופוגרפיה הטבעית כלל ועיקר. גאוגרפים כמו עמירן וקרמון, שניתחו את דפוסי ההתיישבות הערבית בזיקה לרגיונים סטטיים התחומים על סמך שיקולים גיאוגרפיים, לקו בהבנת מערך שימושי המרחב בידי האוכלוסייה המקומית. החלוקות המקומיות לא היו סטטיות, אלא השתנו מעת לעת בהתאם לתמורות במדיניות הממשל העיתמאני, ולשינויים בשיטות גביית המס. החלוקה ברמת אגד-הכפרים ומשבצת הקרקע התוו את "זירת הפעולה" שבה פעלו תושבי האזור לפי הסדרים שונים לשימוש בקרקע, שיתוארו להלן.

⁷⁴⁵ Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, p. 26.

⁷⁴⁶ אל-נמר, **תאריח'**, ב', עמ' 209-213 ועמ' 219-220.

⁷⁴⁷ בעוד ששמות המזרעות מוכרים לנו מן המקורות ההיסטוריים, לרוב המזרעה מוצגת כנקודה על המפה, שגבולותיה אינם ידועים. בהינתן השונות הגדולה בהיקף השטחים של כל מזרעה ומזרעה, ובמשאביה החקלאיים, ובהיעדר מידע ודאי על שטחן של המזרעות וגבולותיהן, לא ניתן לבצע ניתוח כלכלי-חקלאי מעמיק של המשק האגררי ומשטר המס (Hütteroth and Abdulfattah, *Historical Geography*, pp. 76-85).

2. הסדרי שימוש בקרקע באזור המחקר במאות ה-19 וה-20

קרקע מעולם לא היתה הפקר. לכל נחלה היו קבוצות שתבעו עליה בעלות; שהפיקו ממנה תועלת לצרכי חקלאות, מרעה, כריה או לשימושים אחרים.⁷⁴⁸ בחברה האגררית, דפוסי האינטראקציה האנושית עם המרחב הוגדרו על ידי הסדרי שימוש בקרקע (Land Tenure, Tenurial), קרי, הדפוסים המעוגנים במנהג (הפרקטיקה) ובחוק הכתוב שהגדירו זכויות ביחס לאדמה. הסדרים אלה מבטאים את יחסי הגומלין שבין מכלול הנסיבות החברתיות, הפוליטיות, התרבותיות, הדתיות והטכנולוגיות של האוכלוסייה המקומית לבין מאפיינים הפיזיים של המרחב. להסדרים כאלה היתה, מטבע הדברים, השפעה רבה על התפרוסת היישובית, מערך השטח הבנוי ומערך השדות. בימי הביניים, למשל, היתה נהוגה באירופה מערכת שלוש-השדות (Three-Field System)⁷⁴⁹ ומערכת השדות הפתוחים (Open-Field System)⁷⁵⁰. בלבנט, רווחה במשך מאות בשנים מערכת המשאע, הבעלות הקולקטיבית על אדמות הכפרים והשבטים, וזכויות העיבוד והשימוש בהן בידי תושביהם (ראו סעיף 2.2 להלן).⁷⁵¹

בספרו על הכפר הערבי ובנותיו, הבחין גרוסמן כי

אין להבין את משמעות התמורות שהתרחשו לקראת סוף התקופה העתימאנית ללא הכרת המערכת הכפרית המסורתית. הזיקה ההדדית בין הקהילה הכפרית לאדמתה באה לידי ביטוי מובהק בעיקר במערכת המסורות והתקנות, שהסדירו את השימוש בקרקע ואת ניהול חיי הכפר. מערכת זו השפיעה על חלוקת המשאבים בכפר, ועקב כך גם על תפרוסת האוכלוסייה הכפרית.⁷⁵²

התיעוד שיש בידינו לגבי פרקטיקות אלו הוא מאוחר, החל מהשליש האחרון של המאה ה-19 ורובו מהמחצית הראשונה של המאה ה-20. בעמודים הבאים, אסקור בקצרה את המאפיינים של הסדרי שימוש בקרקע, ולאחר מכן אתיחס להסדרי השימוש בקרקע שנהגו באזור המחקר במאות ה-19 וה-20.

⁷⁴⁸ Raymond Noronha and Francis J. Lethem, *Traditional Land Tenures and Land Use Systems in the Design of Agricultural Projects*, Washington, World Bank, 1983, p. 1.

⁷⁴⁹ מערכת שימוש בקרקעות שבמסגרתה אדמות האחווה הפאודלית חולקו לאדמות יער, לשטח מרעה קומונלי ולאדמות מזרע. אדמות המזרע עובדו לפי מחזור זרעים תלת-שנתי: גידולי קיץ, גידולי חורף ושנה שבה מושארת האדמה בלתי מעובדת (fallow). R.A. French, "The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania," *The Agricultural History Review* 18.2, 1970, pp. 106-125.

⁷⁵⁰ מערכת שימוש בקרקעות באחוזה, במסגרתה חולקו אדמות המזרע לרצועות רבות של תלמים (selions) שעובדו בידי משפחות איכרים אריסים שחכרו את האדמות מאדון האחווה. גם במערכת זו הוגדרו שימושים שונים בקרקע כגון שטחי יער, מרעה ומזרע. Jan Z. Titow, "Medieval England and the Open-Field System," *Past & Present* 32, 1965, pp. 86-102; Mark Bailey, "Beyond the Midland Field System: the Determinants of Common Rights Over the Arable in Medieval England," *Agricultural History Review* 58.2, 2010, pp. 153-171.

⁷⁵¹ הפרסומים בנושא רבים מספור. נזכיר אחדים מהם: גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 207-242; גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 39-28; דוד גרוסמן, "החזקה הקומונלית – דיון בשיטת המשאע והשלכותיה," **קרקע** 41, 1996, עמ' 56-76; Scott Atran, "Hamula Organisation and Masha'a Tenure in Palestine," *Man* 21.2, 1986, pp. 271-295; Amos Nadan, "Revisiting the Anti-Mushā ' Reforms in the Levant: Origins, Scale and Outcomes," *BJMES* 45, 2018, pp. 1-17.

⁷⁵² גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 19.

2.1 בעלות, חזקה ושימוש

ריימונד נורונה (Noronha) ופרנסיס ג'י. לת'ם (Lethem), הניחו נדבך מתודולוגי חשוב בניתוח הסדרי שימוש בקרקע במחקרם *Traditional Land Tenures and Land Use Systems*. נורונה ולת'ם גיבשו מודל תיאורטי להבנת הסדרי שימוש בקרקע ככלי לתכנון רפורמות אגרריות, על סמך מקרי בוחן רבים מאוקיאניה, אסיה, אפריקה, אירופה ודרום אמריקה. הם מגדירים מערכות שימוש בקרקע (מונח המקביל למונח "הסדרים" שמשמש בעבודה זו) כסך ה"כללים המקובלים על קבוצה בדבר הדרכים שבהם אדמה מוחזקת, משמשת, מועברת ומורשת (transferred, and transmitted)". כללים אלו עשויים להיות בעלי תוקף של חוק, ולהיות ברי-אכיפה בבת-המשפט, אולם לעיתים הם אינם מעוגנים בחוק או אף עומדים בניגוד לו (כפי שאראה ביחס למנהגי המשאע בע'אבאת השרון).⁷⁵³ לפיכך, מערכות אלה עשויות להתמיד כנגד מאמצים רשמיים להעלים אותן; תכונה המוכרת היטב מהניסיונות של הממשל העת'מאני וממשלת המנדט לחסל את המשאע. דוגמאות הממחישות היטב את המאמצים הללו ניתן לראות גם בשרון, ברמל זיתא ובע'אבאת מסכה (ראו סעיף 4.3 להלן). המושג "מערכת שימוש בקרקע" חופף במידה רבה את מושג ה"משטר הקרקעי" ששימש את גרנובסקי, דוח'אן ובן-שמש. ואולם, שני מושגים אלה מדגישים היבטים שונים: בעוד הראשון שם את הדגש על המנהג ודפוסי החזקה והשימוש הנהוגים בחברה מסוימת בפועל, השני מתמקד במימדים המשפטיים הפורמליים ובהקשרים הפוליטיים והכלכליים של הבעלות באדמה והזכויות המוקנות למעבדיה לפי חוק.

הסדרי שימוש בקרקע קובעים דפוסי בעלות, חזקה ושימוש בה במרחב ובזמן. ההבחנה בין בעלות, חזקה ושימוש במשפט העת'מאני והמנדטורי מורכבת ותלויה הקשר. להלן אשתמש בהגדרותיו של עו"ד אהרן בן-שמש, היועץ המשפטי של קק"ל וחברת הכשרת היישוב בתקופת המנדט, ומומחה מוכר לדיני הקרקעות:⁷⁵⁴

- **בעלות** (ownership, מְלֻכְיָה) היא זכות משפטית בנכס המקנה לבעלים את הכח המשפטי לעשות בו כרצונם במסגרת החוק;
- **חזקה** (possession, תְּצַרְרָף): זכות משנית המוקנית על ידי הבעלים להפיק הנאה מנכס למטרות ובדרכים שנקבעו ביניהם בחוזה;
- **שימוש** (use, נַפֵּעַ) – הפקת הנאה מוגבלת כגון מעבר, חניה או מרעה.⁷⁵⁵

⁷⁵³ Nadan, "Anti-Musha'."

⁷⁵⁴ אהרן בן-שמש, **חוקי הקרקעות במדינת ישראל**, תל-אביב, מסדה, 1953.

⁷⁵⁵ Compare to Noronha and Lethem, *Land Tenures*, p. ii.

להסדרי שימוש בקרקע מספר תכונות חשובות. ברובד הדיאכרוני, הסדרי שימוש קודמים הובילו לשינויים בסביבה הפיזית, כתוצאה מבירוא יערות, חקלאות ומרעה, יצירת מקווי מים וניקוזים, ובכך התוו את דרכי הניצול של המרחב בידי תושבים מאוחרים יותר. בה בעת, מערכות שימוש בקרקע היו דינמיות בטבען, והן השתנו כתוצאה משינויים אקלימיים, מכירת אדמה, פרקטיקות שימוש והפעלת כוח. שמות מקומות, מסמכים משפטיים ומפות קדסטריות עשויים להכיל עקבות לשלבים מוקדמים יותר בתהליכים אלה.⁷⁵⁶

הסדרי שימוש בקרקע קובעים איזו אדמה זמינה להתיישבות ועיבוד בידי מתיישבים חדשים, בהתבסס על טיב השימוש הנעשה בקרקע והבעלים בה. דפוסי השימוש מתגבשים לאור משאבי הקרקע, האקלים, הרמה הטכנית והארגון החברתי-תרבותי של הקהילה. גם אדמה הנראית לצופה כ"ריקה" עשויה להיות בשימוש או אפילו בבעלות של נוודים או שוהים באופן עונתי.⁷⁵⁷ בכך, מערכות שימוש בקרקע יכולות הן לסייע והן להגביל התיישבות חדשה – למשל ביחס להקמת כפרים חדשים או ביחס למכירת אדמות להתיישבות יהודית, כפי שאראה בסעיף העוסק בע'אבאת.

בהסדרי שימוש בקרקע, שמורה לבעלים הזכות להקצות (allocate) את האדמה לעיבוד או שימוש, קרי להעניק בה חזקה. בפועל, חזקה ללא הסכמת הבעלים ואף חרף התנגדותם, כל עוד הינה נמשכת, עשויה להוליד זכות קניין או שימוש בבוא העת.⁷⁵⁸ לפיכך, נורונה ולת'ס גורסים, כי בניגוד לזכות ה"בעלות" המשפטית, הרי שבפועל לחזקה חשיבות רבה יותר להתפתחות דפוסי השימוש בקרקע (כך, כאשר מנהג הכפר באדמות הע'אבאת הוביל בתקופת המנדט לביטול קושאנים שניתנו לראשי המשפחות בתקופה העת'מאנית).⁷⁵⁹ הבעלים המשפטיים, או בעלי החזקה בפועל, אוכפים את זכויותיהם בקרקע (בדבר גודל יחידת העיבוד, סוג הגידולים – מזרע או מטעים, למשל) בהתאם למידת פוריות הקרקע, לסדרי העדיפויות המקומיים ולחלוקות מסורתיות של כוח העבודה.⁷⁶⁰ יחד עם זאת, אי הסכמה על בעלות, חזקה ושימוש בין קבוצות שונות הולידו סכסוכים אלימים או משפטיים, כפי שיודגם בהמשך בהתייחס לע'אבאת.⁷⁶¹

יציבות החזקה (security of tenure) משפיעה על מידת ההשקעה שבעל החזקה מוכן להשקיע בקרקע (לדוגמא, באזור המחקר, בתעמיר אל-וער – מוכנותו של בעל חלקה לפתח אדמות טרשים בתמורה לזכות בעלות עתידית). זכויות החזקה ניתנות לעתים להעברה, ובמקרים אחרים – כגון משאע – אינן ניתנות להעברה. דפוסי הבעלות והחזקה מושפעים מחוקי הירושה, שחלקם עשויים לעודד ריכוז הקרקע בידי בעלים/נהנים אחדים או מאידך, לעודד פיצול הנחלה בין אנשים רבים (תוך יצירת מצבים של אי-

⁷⁵⁶ Marom, "Tent Work," pp. 219-223; עמ' 74-70.

⁷⁵⁷ Norohna and Lethem, *Land Tenures*, p. iii.

⁷⁵⁸ תיק משפט קרקעות בע'אבאת מסכה, 1942, אמ"י, פ-28/181, עמ' 18 פסקה 4.

⁷⁵⁹ *Ibid*, p. ii.

⁷⁶⁰ *Ibid*, p. iv.

⁷⁶¹ *Ibid*, pp. iii-5.

כדאיות לעיבוד הקרקע בידי בעלים/משתמשים בודדים).⁷⁶² בתקופת המנדט זכתה החזקה להגנה במסגרת "תקנות הגנת המעבדים" (ראו סעיף 2.3.1).

קשיחות (rigidities) בשימושי הקרקע – לאחר שהוקצה שימוש מסוים לחלקה, בעלי הסמכות (גובי המסים, כגון המלתזם או שיח' אל-נאחיה?) לא נתנו להמיר אותה בין גידול דגנים, מרעה או מטעים. שימושי קרקע בחוק הקרקעי העתימאני, למשל, היו משוייכים לקטגוריות קרקע שונות, שהמעבריות ביניהן היתה כמעט בלתי אפשרית. יחד עם זאת, נורונה ולתים מכירים בתמריץ הקיים מצד גידולי הון (cash crops) לשינוי דפוסי השימוש בקרקע (במקרה שלנו – גידול אבטיחים ופרדסנות במקום מרעה ביער השרון).⁷⁶³

דיני הקרקעות באימפריה העתימאנית נשאבו מדיני ההלכה המוסלמית החנפית, מהמנהג הרווח (עֶרְף) ומתקנות שהוסדרו בקאנון-נאמה (קובצי חוק) של המחוזות השונים. להלכה, כל האדמות היו בבעלות הסלטאן, למעט נדל"ן בבעלות פרטית (מֶלֶכ, כגון בתים ועצי-פרי), והקדשים במעמד נֶקֶף צַחִיח (שהיו בבעלות מלאה של השלטונות או המקדיש הפרטי).⁷⁶⁴ ברכוש פרטי חלו דיני הירושה בהלכה החנפית, ואילו ביתר האדמות חלו הדינים שקבע הסלטאן. הזכות להחכיר את הקרקע למשתמשים (מֶתְצַרְפִּין) ולגבות מיסים מתנובותיה נשמרה בידי השלטון (אדמות חֵיאָץ המאיון), הוקנתה לקציני צבא ופקידי ממשלה לשם כיסוי הוצאותיהם (כנחלות זַעֲמָת ו-תימאר) או הוחכרה במכרז לסוחרים ותקיפים מקומיים (בתור אלתזאם לתקופה קבועה, או כמאלכאנה למשך חיי החוכר). למעבדים לא היתה חזקת-קבע באדמות שהם עיבדו, ולפיכך רווחו בהן הסדרים להקצאת חלקות לעיבוד ברמת הקהילה (מֶשֶׂאע). מידת יישומם של חוקים ותקנות אלה השתנתה ממקום למקום לפי עוצמת השלטון המרכזי וגורמים אחרים, ואמנם ניתן לזהות מקרים שבהם נהגו בפועל הסדרים אחרים ברמה המחוזית והמקומית.⁷⁶⁵

זכויות הבעלות, החזקה והשימוש במרחב באימפריה העתימאנית הוסדרו במסגרת חקיקה במחצית המאה ה-19. חוק הקרקעות העתימאני (1858) מהווה קודיפיקציה של המשפט הקרקעי בהלכה המוסלמית החנפית לאור תפיסות משפטיות צרפתיות.⁷⁶⁶ חוק הקרקעות והרחבותיו, סיווגו מספר סוגי קרקעות, שהמשמעותיים לענייננו הן אדמות הַמִּירִי - אדמות המדינה (לרוב, אדמות חקלאיות), מֶלֶכ -

⁷⁶² Norohna and Lethem, *Land Tenures*, p. vi.

השפעת יציבות החזקה על הפרייון החקלאי והשבחת הנוף נבחנה באזורים רבים בעולם, למשל: S.E. Migot-Adholla, G. Benneh, F. Place and S. Atsu, "Land, Security of Tenure, and Productivity in Ghana," in Migot-Adollah and Bruce (eds.), *Searching for Land Tenure Security in Africa*, 1994, Dubuque Iowa, Kendall/Hunt Publishing Company, 1994, pp. 97-118.

⁷⁶³ Norohna and Lethem, *Land Tenures*, p. iv.

⁷⁶⁴ הקדש יכול להיות מסוג צַחִיח (בעלות מלאה) או עִיר-צַחִיח (זכויות הנאה בהכנסות בלבד).
⁷⁶⁵ Goadby and Doukhan, *Land Law*, pp. 2-8; Stanford J. Shaw, "The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt," *Der Islam* 38, 1963, pp. 106-137.

⁷⁶⁶ See, for example, Alexis Rappas, "The Sultan's Domain: British Cyprus' Role in the Redefinition of Property Regimes in the Post-Ottoman Levant," *the International History Review* 41.3, 2019, pp. 624-649 (Ibid, p. 628).

נכסים פרטיים (מוגבל, לרוב, לבתים וסביבותיהם), **מתרופה** - אדמות לשימוש הקהילה והציבור (דרכים, גרנות, בתי קברות ומקורות מים), **מואת** - אדמה "מתה", חסרת ערך חקלאי, **נוקף** - אדמת הקדש לפי תנאים שלכאורה אינם ברי שינוי.⁷⁶⁷

חוק הקרקעות העתימאני מהווה חלק מרפורמות התנטימאית שנועדו לייצל, לשכלל ולהסדיר את שליטת המנהל העתימאני בנעשה במדינה. במישור הכלכלי, הוא מבטא מהפכה בדרכי המיסוי - גביית מיסי הקרקע באופן ישיר מהמחזיקים בקרקע, במקום החכרת המס (אלתזאם, אקטאעאת, מאלכאנה), או הקצאת נחלות בתמורה לשירותים למדינה (תימאר וזעאמת).⁷⁶⁸ בעקבות הרפורמה, הבעלות בכל הקרקעות נרשמה ותועדה בקושאן.⁷⁶⁹ למחזיקים בקרקע הוצעה חזקת-קבע (תצרף) שהיה עליהם לרשמה בספרי הטאפו בכדי שיהיה לה תוקף משפטי, דבר שמתבטא גם בנוסח חוזים מן התקופה.⁷⁷⁰ אדמת מואת ש"הוחייתה" (כלומר, עובדה), מזכה את המעבד בקושאן כאדמת מירי, אך אי עיבוד אדמת מירי בהמשך 3 שנים מוביל לביטול התצרף בה (מחלול).⁷⁷¹ במובנים רבים, חוק הקרקעות העתימאני היה חידוש שהתנגש עם הסדרי שימוש קודמים בקרקע, שהתבססו על תפיסת בעלות קולקטיבית של הקהילה על האדמות ועל גביית מס באופן עקיף מנציגי הקהילה או מוכסים שמונו בידי השלטון.⁷⁷² החוק הביא לתהליכי הפרטה של קרקעות המדינה, מחד גיסא, וריכוזם בידי משפחות ופרטים אחדים מאידך גיסא.⁷⁷³ במישור הכלכלי, נוצרו יחסי פטרון קליינט בין החוכרים לבעלי האדמות בטאפו (ראו להלן).

⁷⁶⁷ Goadby and Doukhan, *Land Law*, pp. 17-95; Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, New York, Routledge, 2016, pp. 98-122; Ahmad Amara, *Governing Property: The Politics of Ottoman Land Law and State-Making in Southern Palestine, 1850-1917* (Doctoral dissertation, New York Univ., 2016).
בן שמש, **חוקי הקרקעות**, עמ' 175-25; מחמד מאג'ד צלאח אל-דין אל-חזמאוי, **מלכית אל-אראצי פי פלסטין 1918-1948**, עכא, מאססת אל-אסור, 1998, עמ' 34-44.

⁷⁶⁸ Bernard Lewis, "Ottoman Land Tenure and Taxation in Syria," *Studia Islamica* 50, 1979, pp. 109-124; Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, 1996.

⁷⁶⁹ Goadby and Doukhan, *Land Law*, p. 18; Martha Mundy, "Qada 'Ajlun in the Late Nineteenth Century: Interpreting a Region from the Ottoman Land Registers," *Levant* 28.1, 1996, pp. 77-95; Ruth Kark, "Mamluk and Ottoman Cadastral Surveys and Early Mapping of Landed Properties in Palestine," *Agricultural History* 71.1, 1997, pp. 46-70.

⁷⁷⁰ למשל, בתעודות מכר **מארכיון משפחת ג'לג'ולי** חוזר הנוסח: "כאשר המכירה תתרחש, היא תירשם בטאפו בהתאם למשטר העליון [העתימאני] ולהיותה של המכירה בהתאם לעקרונות השריעה המכובדת והדין האזרחי הנעלה (ובינמא יציר אג'רא' הדי' אל-ביע פי קלם אל-טאבו וקפא לל-נטי'אם אל-עאלי ולכוון הדי' אל-ביע ג'יריא עלא אצול אל-שרע אל-שריף ואל-נטי'אם אל-מניף)" (חוזה לרכישת אדמה בין אסמאעיל צאלח ג'לג'ולי ובנות מצטפא הלאל מקלקיליה, 7 ברמצי'אן 1322 לה' (13.11.1904)), וכן "המכירה הזאת תירשם בטאפו בכדי שהיא תהיה כתובה בספר האחווה הממלכתי (פי קלם אל-טאבו ליג'ירי קידה פי אל-דפתר אל-ח'אקאנא), חוזה למכירת אדמה בין בני משפחת ג'לג'ולי, 30 בדיו אל-חג'יה 1325 לה' (5.1.1908).

⁷⁷¹ Goadby and Doukhan, *Land Law*, p. 19.

בשנת 1897 לספירה (1313 שמש) הוכרזה אדמת ח'ור אל-וסאע ברמל זיתא, ששטחה 6000 דונם, כמכלול. ברם, ההכרזה לא נאכפה, והחזקה נותרה בידי תושבי זיתא עד להוצאתה מידם בשנות ה-20 בידי מתיישבי חדרה, שהקימו בה את "כפר ברנדס": *Privy Council on appeal no. 72/1945, Khalil Rajih Khalil and others vs. Tova Rutman and others, Record of Proceedings*, p. 116 (copy saved in the British Library).

⁷⁷² Huri İslamoğlu-İnan, *Ottoman History as World History*, missing place of publication, Gorgias Press, 2010, pp. 171-210.

⁷⁷³ E. AYTEKIN ATTILA, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire," *MES* 45.6, 2009, pp. 935-951.

Ruth Kark, "Consequences of the Ottoman Land Law: Agrarian and Privatization Processes in Palestine, 1858-1918," in Raghubir Chand, Etienne Nel and Stanko Pelc (eds.), *Societies, Social Inequalities and*

להלן אדון בהסדרי השימוש הקונקרטיים שהתפתחו באזור המחקר בעקבות חוק הקרקעות,

כלומר במחצית השנייה של המאה ה-19, ובמחצית הראשונה של המאה ה-20.

2.2 משאע (בעלות משותפת)

משאע הוא הסדר שימוש בקרקע המשלב בין עקרון הבעלות הקולקטיבית על נחלה ועקרון החזקה המשתנה בחלקות לפי הסדרים שונים. המשאע נדון לעומק במחקר, וקצרה היריעה מלהכנס לכל מורכבותיו כהסדר שימוש בקרקע. בבסיסו, המשאע מוגדר כבעלות משותפת על נכסי דלא ניידי, בין יורשים, תושבים מאותו כפר ואף בין תושבי כפרים שונים.⁷⁷⁴ לצד זאת, ניתנו לבעלים זכויות הנאה (שימוש) במשאבים לא אגרריים, בתחומי המשבצת (כגון עצי הסקה, מרעה ומקורות מים).⁷⁷⁵ בסעיף זה אעסוק במשאע הכפרי. באדמות משאע נמנעו, על פי רוב, פעולות פיתוח והשבחה כגון נטיעת עצים או בניית בתים, שמשמעותן, לפי ההלכה החנפית וחוק הקרקעות העתימאני המושפע ממנה, יצירת קניין פרטי (מלכ).⁷⁷⁶ החזקה הזמנית באדמות המשאע באה לביטוי באדמות ה"רמלי", למשל, באיסור על קבורת מבוגרים בח'רבות שהוקמו בהן למגורים.⁷⁷⁷

החזקה באדמות המשאע חולקה מעת לעת בשיטות שונות: לפי משתנים דמוגרפיים (מספר הזכרים – בכל גיל, בוגרים או בעלי משפחות) או בעלות על אמצעי יצור (מספר המחרשות, מספר בהמות לחריש, צוותי עבודה – אלה כונו "פדאן"). בהתאם למשתנים אלו חולקה הקרקע לעיבוד בין בתי האב שהיוו את היחידה החברתית הבסיסית בקהילה.⁷⁷⁸ גרנובסקי, גרוסמן, אטרן, נדן, ואחרים, הצביעו כי קרבה משפחתית עודדה שיתוף פעולה כלכלי בעיבוד משותף במשאע.⁷⁷⁹ הקצאת החלקות לחוכרים נעשתה בהגרלה.⁷⁸⁰

סעיף 8 בחוק הקרקעות העתימאני קובע כי "קרקע של עיר או כפר אין מעבירים אותה בשלמותה לא לרשות הצבור של אותו מקום ולא לרשות אחד או שנים מהם, אלא מעבירים שטחים בודדים לרשותו

אל-חזמאוי, **מלכית אל-אראצי**, Cham Springer, 2017, pp. 101-119; *Marginalization*, missing place of publication, Cham Springer, 2017, pp. 69-58 עמ' 69-58

⁷⁷⁴ לדוגמא, חלקת אדמה בשם ח'יר אל-ע'ץ, מדרום למסכה, היתה משאע בין תושבי אל-טירה וקלקיליה ("ח'יר אל-ע'ץ אל-משאעא [כד] אלדיי ביננא ובין אהאלי קלקיליה"), חוזה מכירה, עירת שואל 1318 (22.1.1901), **ארכיון משפחת ג'לג'ולי**.

⁷⁷⁵ גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 28; אל-חזמאוי, **מלכית אל-אראצי**, עמ' 44-49.

⁷⁷⁶ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 212. לדוגמא באזור המחקר, משאע ח'יר אל-בטם (אל-טירה), ראו ראיון שישי עם חירם דנין בנושא רכישת קרקעות בא"י, 3.5.1971, **מתע"פ** 57 / 6, עמ' 62.

⁷⁷⁷ כעדות היעדרם של בתי קבורת בח'רבות אלה ודבריהם של תושבי הרמאל עצמם, למשל בראיון עם מחמד מחמוד דקה, ח'רבת אל-מנשיה, 10 באוקטובר 2010; ראיון עם מחמוד סעיד אל-דקה, רמל עתיל, 18 בספטמבר 2017 ועוד.

⁷⁷⁸ Ya'akov Firestone, "Crop-Sharing Economics in Mandatory Palestine—Part I," *MES* 11.1, 1975, pp. 3-23 (p. 9).

⁷⁷⁹ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 207-211 ועמ' 219-221; בן-שמש, **חוקי הקרקעות**, עמ' 40-41; גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 29;

Atran, "Hamula Organisation," pp. 271-295; Amos Nadan, "Colonial Misunderstanding of an Efficient Peasant Institution: Land settlement and Mushā Tenure in Mandate Palestine, 1921-47," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46.3, 2003, pp. 320-354 (*ibid*, pp. 321-326); al-Salim, *Social History*, pp. 58-59

⁷⁸⁰ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 221-223.

של כל תושב ונותנים שטר טאבו על שמו של כל אחד מהם.⁷⁸¹ משפטנים יהודים ואנגלים בתקופת המנדט פירשו אותו כאיסור על רישום אדמות מירי כמשאע.⁷⁸² בעוד שהחוק העתימאני מ-1858 לא הכיר בבעלות קולקטיבית (של כפר) על חלקת אדמה, וחייב רישום של שטחי משאע על שם תושבים ספציפיים,⁷⁸³ הרי שבפועל הפרקטיקה המשיכה (כמו במודל של נורונה ולתים). נטען, כי ממשלת המנדט ראתה במשאע הסדר שימוש בקרקע בלתי יעיל, וחתרה לבטלו.⁷⁸⁴ לעומת זאת, המקרים שיידונו להלן ממחישים כי ממשלת המנדט הכירה בקיום המשאע. לדוגמא, מסמך הקצאת אדמות לעיבוד במשאע רמל זיתא נחתם בנוכחות פקידי החקלאות של נפת טול-כרם משנת 1919, וביצועו הופקד תחת פיקוחם:

בתאריך להלן, יום שני, הוסכם בינינו, כלל תושבי זיתא, בנוכחות פקיד החקלאות של המחוז, מחמד חביב אפנדי אל-ג'ראח, מתושבי עכו המתגורר בנפת טול-כרם, ופקיד הנייך, מטיע אפנדי אבו ז'הרה, מנכבדי שכם המתגורר בטול-כרם, והקצין האחראי על תחנת המשטרה בכפרינו, מראד אפנדי מתושבי דמשק, והמתגורר באופן זמני בטול-כרם, על התנאים הבאים:⁷⁸⁵

1. אדמות המשאע תחולקנה באופן שווה לפי מספר הפדאנים.⁷⁸⁶ יילקח מיבולן שמינית לאחר הפחתת המעשר; אדמת הכראב⁷⁸⁷ לא תילקח מבעליה, אך זו שאינה כראב תחולק באופן שווה בין כל התושבים לפי מספר הפדאנים; המעבד יישא בכל ההוצאות, כגון הגמלים [להובלה], רבע החריש ויתר הדברים, למעט המעשר שיופחת מסך היבול.
2. לא תהיה התנגדות לכך שאדמות החורגות מהצרכים של המעבדים בני הכפר תימסרנה למעבדים זרים [מחוץ] לכפר, בתנאי שיילקח מהיבול של המעבד הזר, בהתאם למנהג הקיים, ח'מס [חמישית], מעבר למעשר.⁷⁸⁸ המעבד [הזר] יישא בכל יתר ההוצאות.
3. לאף מעבד לא תהיה הזכות לתבוע בעלות באדמות שבחזקתו, שכן אדמות אלה הן משאע בין כל תושבי הכפר.
4. היבול, כלומר המחיר שיילקח מהמעבדים בני הכפר זיתא, והחלק החמישי יילקח מהמעבדים הזרים, יחולקו בין כל תושבי הכפר זיתא, זכרים ונשים, צעירים, חולים או בריאים,

⁷⁸¹ עו"ד מרדכי עליאש, חוות דעת משפטית, אפריל 1930, אצ"מ, A238-9; גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 213-214; בן-שמש, **חוקי הקרקעות**, עמ' 39 - 41; גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 33-34; al-Salim, *Social History*, p. 99.
⁷⁸² עו"ד מרדכי עליאש, חוות דעת משפטית; עמדת התובע הכללי של ממשלת המנדט כמצוטטת בהחלטת קצין הסדר הקרקעות במקרה מסי' 5/ ע'אבת מסכה, 4.7.40 עמ' 3 (ראו סעיף 3.4.3 להלן).
⁷⁸³ ארץ אל-חארה אל-קבליה בגליל, ספר טורקי מסי' 1 שנה 1285 (כפרים שונים), **אמ"י**, סל-5/5153, שטרות 228-228.
⁷⁸⁴ Chorev-Halewa, *Networks of Power*, pp. 69-70.

⁷⁸⁵ תרגום שלי מהנוסח האנגלי, המהווה תרגום נאמן של הנוסח הסטנדרטי בערבית המוכר מחוזים אחרים, כפי שניתן להתרשם ממסמך חלוקת המשאע באל-פנדק ("בתאריח'ה אדנאה, אתפקנא, נחנ, ג'מיע סכאן קרית אל-פנדק...").
⁷⁸⁶ **פדאן** היא יחידת שטח המשקפת הספק עבודה, קרי חריש של שטח אדמה על ידי צמד בהמות וחורש במשך פרק זמן מסוים. היחידה משקפת שקלול של תנאי הטופוגרפיה, האקלים, הקרקע, סוג המחרשה וכוח האדם והבהמה המקומיים, ובהתאם לכך היא משתנה מכפר לכפר (מ-150 דונם ועד 250 דונם). בכך, היא קושרת יחדיו את ההספק, הזמן והשטח לכדי משתנה יחיד בבוא תושבי הכפר לחלק את אדמותיהם לעיבוד.
⁷⁸⁷ **כראב**: אדמה חרושה שמוברת בקיץ כהכנה לזריעת תבואת חורף.
⁷⁸⁸ כלומר **אל-עשר**, מס המעשר של הממשלה. **ח'מס** (חמישית) הוא החלק המקובל של המעבד.

אפילו שוטים, בהתאם לרשימה הנושאת את חותמינו ומאושרת על ידי מחלקת החקלאות, בחמישה עותקים: עותק בידי כל ראש רובע, עותק הנשמר בידי הועדה החקלאית של הכפר והעותק האחרון שיופקד במחלקת החקלאות המחוזית למקרה חירום.

5. חלקו של כל אדם אשר שמו נזכר במרשם התושבים, ולאחר מכן עוזב את הכפר עם משפחתו, יבוטל ויתווסף לסך [האדמות הפנויות] ויחולק באופן שווה בין כולם. באופן דומה, אדם אשר היה בעבר תושב הכפר ונעדר ממנו, השב אל הכפר, יקבל מחדש את חלקו כמו האחרים. באופן דומה, אנשים אשר נעדרים מן הכפר עקב שירות בצבא, יהיו זכאים לחלקים שלהם [במשאע] עם חזרתם. יחד עם זאת, שמו של אדם שידוע ברבים כי נפטר לא ירשם, אך שמות צאצאו, אף אם יהיה ילד קטן, יכלל [במרשם].

6. היבול של אדמות המשאע, כלומר החלק השמיני מקרב [היבול] של תושבי הכפר והחלק החמישי ממעבדים זרים יאסף ויופקד בידי ראש הועדה החקלאית של הכפר, והוא יחולק רק בנוכחות פקיד החקלאות המחוזי.

7. תשלום הנירכו בגין אדמות המשאע הנזכרות [לעיל] ישולם מתוך היבול הציבורי [כלומר, סעיף 6], אך מיסים והוצאות חריגות יאספו מכל תושבי הכפר, כל אדם לפי יכולתו, תחת פיקוחה של הועדה החקלאית של הכפר, למעט [מאדמת] המשאע. חלוקה זו לא תבוטל, אלא תהיה תמיד תקפה, בכפוף לכך שאדמות הכראב הקיציות לא תחולקנה, אך אדמות הבור והשלף תחולקנה באופן שווה שנה בשנה בעונת הסתיו לפי מספר הפדאנים שיתקיים באותה העת. נעשה בהסכמת כל התושבים, בעודם בבריאות מלאה ובצלילות דעת. 19.11.24⁷⁸⁹

הזכות לעיבוד חלק במשאע רמל זיתא, וכן בכפרים אחרים, היתה כרוכה, בבסיסה, בתושבות בכפר, ורק במקרים חריגים – שהסדרים בכל כפר וכפר התיירו – יכלו "זרים" (תושבי מחוץ לכפר) לעבד אדמות במשאע.⁷⁹⁰ האחראיות ליישום ההסכם היתה בידי הועדה החקלאית של הכפר והערבים לה היו ראשי הרבעים, המוכתר ונציגי השלטונות (ובמקרה זה, חלק מהפקידים העתימאניים שעדיין לא חזרו לביתם). אדמות המשאע חולקו מחדש כל מספר שנים למניות לפי מספר תושבי הכפר באותה העת. זכות העיבוד במשאע היתה זמנית, אישית, ובלתי ניתנת להעברה או להורשה:

בתאריך להלן הוסכם בינינו, כלל תושבי הכפר זיתא, ביחס להקצאת אדמות הרמל המשאע של הכפר שלנו לפי הפדאנים הקיימים בכפר. הוקצו לאנשים הנזכרים לעיל 35 פדאן באדמות

⁷⁸⁹ "Agreement for Division of Masha Land," Privy Council on appeal no. 72/1945, Khalil Rajih Khalil and others vs. Tova Rutman and others, Record of Proceedings, no. 1, exhibit AA, p. 185-186.

⁷⁹⁰ ממצא זה עומד בסתירה לקביעתו של גרוסמן, לפיה "הפלאח לא היה חופשי לעבד את הקרקע כרצונו. היה עליו לזרוע את השטח לפי הוראותיהם של המוחיתאר וזקני הכפר [...] ולא היתה לו זכות למסור את חלקתו לאחרים לפי שיקול דעתו" (גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 29).

הנזכרות בהתבסס לכמות הפדאנים [...] שמות החלקות וגבולותיהן]. החלוקה היא לשנה אחת, 1919, והם רשאים להפטר מזכות העיבוד כפי רצונם. היא תחולק בינינו לפי מספר הפדאנים, אדמת בור [במקור: waste] או שלף [אדמת מזרע], בכפוף לכך שהם לא יביאו זר [לעבד באדמות] כל עוד הכפר זקוק [לאדמה] לעיבוד. אם [האדמה] החורגת מצרכיהם ומצרכי הכפר נמסרת לאדם מכפר אחר, חמישית מהתוצרת תילקח ממנו ותימסר לכל [תושבי] הכפר. [...] ⁷⁹¹

ביכפרים' הבדואים התקיימה תפיסה של "משאע" כאדמות המואת שפתוחות לרעייה חופשית של כל בני השבט, "בעלות" קולקטיבית ולתביעת בעלות בטאפו באמצעות השבחת חלקות. במקרים משפטיים הנוגעים לערב אל-נפיעאת, ערב אל-פקרא ואזורים צפוניים יותר, מחוץ לאזור המחקר, הכיר המשפט הקולוניאלי הבריטי בזכויות רעיה שבטיות באדמות אלה, תוך שלילת קיומו של משאע בבעלות השבט מבחינה משפטית. ⁷⁹²

בשנות ה-30 של המאה שעברה גברה הנטייה לפרק את החזקה המשותפת באדמות המשאע הנותרות בכדי לאפשר פיתוח והשבחה של האדמות על ידי נטיעות מעבר לרצועת הכרמים הקרובה לכפר. ⁷⁹³ לפי נדן, המעבר לחקלאות גידולי ייצוא או רצון במכירת אדמות לגורמים מחוץ לכפר היוו תמריץ לחלוקת המשאע, כמו גם אינטרס המדינה להרחבת הבעלות הפרטית. ⁷⁹⁴ דוגמא מייצגת לכך היא ההסכמה העקרונית על התנאים לחלוקת המשאע של הכפר אל-פנדק, ליד עמנואל, שסוכמה בשנת 1946, כפי שהיא מתועדת במסמך שמצאתי בארכיון מוכתר הכפר בשעתו, עבד אל-קאדר אל-סמחאן:

(חותמת מנדטורית של מוכתר אל-פנדק)

חתימת עבד אל-קאדר סמחאן ⁷⁹⁵

בתאריך הנזכר להלן הסכמנו אנו, כלל תושבי הכפר אל-פנדק, לחלק את אדמות המשאע של כפרנו בין כל תושבי הכפר, גדול כקטן, זכר כנקבה, וזאת בכל מקום או עת שחפצנו בכך. הסכמנו לתת

⁷⁹¹ "Agreement for Division of Masha Land," Privy Council on appeal no. 72/1945, Khalil Rajih Khalil and others vs. Tova Rutman and others, record of proceedings, no. 3, exhibit CC, p. 188.

לדין בגיאוגרפיה המשפטית של רמל זיתא, Martin Gardner Hoffman, "The Consequential Existence of Indigenous People": Zionist settlement in 1920s Palestine (MA Diss., Univ. of Victoria, 2012). עמ' 361-359. **אראצי**,

⁷⁹² Fatima Ahmad Al-Afifi and Others vs. the Government of Palestine, Yosef Ya'akov Bervitz and Others., Appeal to the Privy Council, No. 16 of 1944, Records of Proceedings, London, 1944, CZA, A417-557;

אגודת נטעים נגד ערב אל-פקרא, 1939 – 1945, **אצ"מ**, A417-249; ברית קיסאריה (**אצ"מ**), J15-8295, J15-3847, KKL5-11685, 13749.

⁷⁹³ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 231-233; גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 35;

Ya'akov Firestone, "The Land-Equalizing Mushā' Village: A Reassessment," in Gad G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine, 1800-1914*, London, Brill, 1990, pp. 91-129.

⁷⁹⁴ Nadan, "Colonial Misunderstanding," pp. 331-336.

⁷⁹⁵ **ארכיון משפחת סמחאן**, אל-פנדק. אודות המשאע באל-פנדק לפני חלוקתו ראו: סקירת כפר אל-פנדק, **את"ה**, 105/220.

לכל הנשים מכפרים אחרים, הנשואות בכפרנו [חלק במשאע], וכי נמנע מכל הנשים מכפרנו הנשואות מחוץ לו [חלק במשאע]. דין כל [הגברים] שעזבו את הכפר כדין תושבי הכפר במשאע ולפי [מילה אכולה: מסמך? עקרון?] זה ינהגו בשעת הצורך. כל נכבדי הכפר, המוכתר שלו וזקניו,

מסכימים על כך, וחותרים בשולי [המסמך] לאות אישור. 20-8-1946

(טביעות אצבע וחתימות של נכבדי הכפר)

הבעלות על אדמת המשאע הוגדרה כבעלות קולקטיבית של תושבי הכפר, ולפיכך עלה הצורך לקבוע קריטריונים מי משתייך לקבוצה זו ומתי. בתעודה זו, משמשת הבעלות הקולקטיבית על אדמות המשאע באל-פנדק ככלי להגדרת ותיחום הקולקטיב של תושבי הכפר (סכאן אל-קריה). באל-פנדק, למשל, הוחרגו מכך בנות הכפר שהתחתנו עם גברים מכפרים אחרים (ובכך עברו לחיות בהם), ואילו נשים זרות שהתחתנו בכפר כן מקבלות חלק במשאע. גברים שעזבו את הכפר, לעומת זאת, עדיין נחשבים לחלק מהקולקטיב החברתי שלו. עקרונות אלה תועדו גם בראיון שערכתי עם אחד מזקני הכפר אמאטין הסמוך, יליד תקופת המנדט, שאבותיו נחשבו לבעלי האדמות הגדולים בכפר.⁷⁹⁶

2.3 מזארעה (החכרה)

מוסד המזארעה היה מוסד-מפתח במבנה הכלכלי של החברה האגררית באזור. העיקרון הבסיסי של המזארעה לצורותיה הוא פשוט: אדם חסר אדמה מספק כוח עבודה לבעלי קרקע חסרי כוח עבודה, והם מתחלקים ביבול לפי תנאים מוסכמים מראש.⁷⁹⁷ לפיכך, מדובר בהסדר מסוג sharecropping, לחלוקת סיכונים בגידול חקלאי, המוכר במחקר הגיאוגרפי בעולם.⁷⁹⁸ בחקיקה המנדטורית ובתיקים המשפטיים מתקופת המנדט מכונים המזארעין בשם cultivators. בספרות העברית כונתה המזארעה בשם "אריסות", והמזארעין בשם "אריסים", כאילו נלקחו מעולם הפיאודליזם האירופאי, והם נתפסו כמוסד אופייני "למשק אגרארי מפגר" ששורשיו ביחסים הקרקעיים האופייניים למזרח.⁷⁹⁹ המזארעה היתה הסדר התנדבותי, ששני הצדדים נכנסו אליו מרצונם החופשי, לפחות להלכה, ולבעל האדמה לא היו זכויות חוקיות ו/או משפטיות (seigniorial rights) הנוגעות לגופו ולחירותו של המעבד. במלים אחרות, המזארעין

⁷⁹⁶ ראיון, 6 במרץ 2021. אודות המשאע באמאטין ראו: סקירת כפר אמאטין, ל"ת [1942-1944], את"ה, 105/220.
⁷⁹⁷ Johansen, *Islamic Law*, pp. 51-52 and p. 55.

⁷⁹⁸ המוסד בעיקר נדון מהזווית התיאורטית-כלכלית, והוא העסיק גם היסטוריונים מקסיסטים.
Steven N.S. Cheung, "Private Property Rights and Sharecropping," *Journal of Political Economy* 76.6, 1968, pp. 1107-1122; Joseph E. Stiglitz, "Incentives and Risk Sharing in Sharecropping," *The Review of Economic Studies* 41.2, 1974, pp. 219-255; Terence J. Byres, "Historical Perspectives on Sharecropping," *The Journal of Peasant Studies* 10.2-3, 1983, 7-40; Nirvikar Singh, "Theories of Sharecropping," *Readings in Development Microeconomics* 2, 2000, pp. 19-71.

⁷⁹⁹ גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 279.

לא היו אריסים, בוודאי לא במשמעות שניתנה למוסד זה בהקשר האירופי. יחד עם זאת, כפי שהראה יעקב פיירסטון (Firestone), בין הצדדים בהסדרי מזארה התפתחו לעתים קרובות קשרי פטרו-קליינט הדוקים.⁸⁰⁰ באזור המחקר, המזארה התאפיינה בשלושה דפוסי עקרוניים, בהתאם לטופוגרפיה וסוג הגידול: מזארה במישור ומזארה בהר, וכן צימאן (החכרת עצים).

2.3.1 המזארה באדמה מישורית

הסדרי מזארה באדמה מישורית התייחסו לעיבוד עונתי, חד-שנתי, על ידי זריעת דגנים או גידולי שדה אחרים, שאינו דורש השבחת קרקע ותוצאותיו אינן ארוכות טווח.⁸⁰¹ בהסדרים שכאלו, בעלי הקרקע והמעבדים התחלקו ביבול בסוף העונה החקלאית, או שהמזארה משלם למחכיר האדמה סכום קבוע מראש. החוזים מתייחסים למרכיבים כגון אדמה, עבודה, זרעים, מים, ציוד לחריש ובהמות עבודה,⁸⁰² והם מונים, לרוב, גם תנאים כגון הגידולים שרשאי המזארה לזרוע והתחייבות לפיצויים בגין עיכוב בפינוי הקרקע.⁸⁰³ למרות זאת, יש מקרים שבהם מזארה נמשכת שנים רבות, והופכת לסידור שמעודד השקעת המזארה באדמה שתחת מחרשתו.⁸⁰⁴ למזארה הובטחו מספר זכויות מנהגיות, הדרושות לו לשם קיום אורח החיים החקלאי, המבוסס על משק מעורב של מרעה וחקלאות. לדוגמא, כתב ויתור של האחים אבו מֶרְטִי, מזאריין מערב אל-חויטאת באדמות מנצור וחונן בעי'אבת כפר צור, מונה את הזכויות הבאות:

מִזְאָרְעָה (זכות עיבוד וחזקה בתמורה לתשלום לבעל החלקה),

אֶוְלִיָּה (בר מצרא, זכות קדימה ברכישת הקרקע),⁸⁰⁵

מְרוּר (זכות מעבר בשטח),

מִחְטָב (קישוש עצים להסקה),⁸⁰⁶

מִסְקָא (זכות השקית הצאן ממקורות מים בשטח),⁸⁰⁷

מִרְעָא (זכות מרעה),⁸⁰⁸

וּסְכָן (זכות מגורים).⁸⁰⁹

⁸⁰⁰ Firestone, "Crop-Sharing."

⁸⁰¹ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 287-288.

⁸⁰² Firestone, "Crop-Sharing," p. 4.

⁸⁰³ הסכם חכירה משפחת זידאן, מערב אל-זיאדנה בעי'אבת גיוס, לבין מחמד ח'צ'יר עבד אל-לטיף לגבי חלקה בעי'אבת כפר גימאל. הוסכם על החכרת שתי חלקות בשטח כולל של 20 דונם במחיר מסוים לזריעה קיצית: אבטיח או דורה או סומסום יולא דבר זולתם" (ולא עיר שי מן דילכ), 25.2.41, **ארכיון משפחת אל-ח'צ'יר**, כפר גימאל; הסכם חכירת אדמת אם פאציל (אל-טירה) בידי עבד אל-קאדר בן בכר אל-מדלל מכפר צור לזריעת דגנים בחורף, 1939, **ארכיון משפחת מנצור**, אל-טירה.

⁸⁰⁴ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 281-282.

⁸⁰⁵ אודות זכות זו ראו: Goadby and Doukhan, *Land Law*, pp. 157-160.

⁸⁰⁶ זכות זו שמורה, במקור, לבעל הקושאן: Goadby and Doukhan, *Land Law*, p. 34.

⁸⁰⁷ השימוש במקורות מים באדמה פרטית היה כרוך בתשלום. כך, די'בה אבו מרצ'י (ילידת 1914 בעי'אבת קלנסוה), סיפרה כי לפני הקמת המושבה קדימה בשנת 1933 "היינו ממלאים מים בתשלום מביר אם עינים מן אל-גי'אטיסה [בני משפחת גיוסי בקלנסוה] שהיו בעלי האדמות ונתנו להם בתמורה חמאה" (ראיון, 25 באוקטובר 2020). בני משפחתה נזכרים בין המזאריין שפנו מאדמות קדימה ב-1932 וקיבלו פיצויים מן "הכשרת הישוב" בתיק **אצ"מ**, A238-116.

⁸⁰⁸ זכות הרעיה היתה זכות שימוש ספציפית, אשר זכתה להכרה בידי השלטון מכורח המנהג (מן קדים אל-זמאן) או מכורח הסכמות בין בעלי השטח לבין הרועים. זכות זו עמדה במוקד סכסוכים משפטיים ממושכים בין תושבי חדרה והשבטים ערב אל-פקראי וערב אל-נפיעאת, שחננו על אדמות בבעלות תושבי המושבה: **אצ"מ**, A417-249, A417-557.

חשיבות מיוחדת שמורה לזכות המגורים. מסמך אחר מאותו התיק מלמד, כי רשיד חג'אג'י מן אל-טירה (שסיפורו נדון בסעיף 4.10 בפרק ב') בנה בית ונטע כרם באדמות אותן חכר. כך, יכלו המזארעין להתיישב התיישבות-קבע גם מבלי להיות בעלי האדמות.⁸¹⁰ הסדרי מזארעה מסוג זו רווחו בהימצא בעלי קרקעות גדולים (מלאכין) וגורמים חסרי קרקע, והם נתנו מענה לצרכי שני הצדדים, כפי שתואר לעיל. בפרן הגיאוגרפי, היוותה המזארעה כלי להרחבת שטחי העיבוד והיא משכה פלאחים ובדואים חסרי אדמות מאזורים אחרים.⁸¹¹ ברובד החברתי-כלכלי, המזארעה יצרה קשרי פטרון-קליינט בין בעלי האדמות למעבדים, וכך סייעה להרחיב את מארג הקשרים וההשפעה שלהם (ראו פרק ד' להלן).⁸¹²

בעקבות הסערה הציבורית שנלוותה לפינוי המזארעין מאדמות ואדי אלחוארת', שנרכשו בידי הקרן הקיימת מהסוחר היפואי אנטון אל-ת'יאן, ופוונו מיושביהם בשנים 1931-1933,⁸¹³ חוקקה ממשלת המנדט תקנות להגנת האריסים (Protection of Cultivators Ordinance, 1929). התקנה קובעת, כי אסור לשלול את זכות החוכרים באדמת מירי, אם המעבד מעבדה לפחות שנתיים, משלם את דמי-החכירה במועד, מעבד את הקרקע כראוי ואינו פושט רגל. לשון התקנות, והפרשנות הנרחבת שניתנה להן במשפט, הקנו למעבדים זכות חזקה קבועה בקרקע, והדבר הקשה על התיישבות עברית אף לאחר מכירת האדמות לידיים יהודיות, ללא פניה לערכאות או תשלום פיצויים מורחבים למזארעין (ראו מקרה ערב אל-זיאדנה בסעיף 3.3.1). עם זאת, נמצאו דרכים משפטיות ומעשיות לעקוף את המגבלות הקבועות בחוק.⁸¹⁴

2.3.2 המזארעה באדמת טרשים (העמיר אל-וער)

המזארעה בהר פירושה עיבוד רב-שנתי, על ידי נטיעת עצים. דבר זה מצריך מאמץ מרובה ותוצאותיו מתקבלות רק לאחר שנים רבות, אך פירותיו ארוכי-טווח. בעלי הקרקע והמעבדים מתחלקים בשטח לאחר שנהיה "מפותח" (מעמר), והחלקה נקראת בערבית – עִמְאָרָה.⁸¹⁵ המזארעה בהר היתה המוסד החברתי-כלכלי המרכזי שבאמצעותו הושבחו אדמות הטרשים (בערבית: וער), והפכו לכרמי זיתים מניבים, הנקודים בחוות חקלאיות ובתי מגורים (ראו איוורים 29 ו-30). מוסד זה מסביר הן את "הפרחת השממה"

⁸⁰⁹ כתב ויתור על זכויות מזארעה, סלמאן ואחמד אבו מרטיי [מרציני] ואחרים, ל"ת [1937-1938], אצ"מ, L18-7183.
⁸¹⁰ ארגון תל-יצחק לחברת הכשרת הישוב בא"י בע"מ, 2 ביוני 1938, אצ"מ, L18-7183; ראיון עם מחמוד טאלב חג'אג'י, יליד שנת 1941 בעיאת כפר צור, 4 במרס 2021.
⁸¹¹ גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 280-281.

⁸¹² Firestone, "Crop-Sharing," p. 5.

⁸¹³ Raya Adler, "The Tenants of Wadi Hawarith: Another View of the Land Question in Palestine," *IJMES* 20.2, 1988, pp. 197-220; Suwaed, "Wadi al-Hawarith," עמ' 314-304, אל-חזמאוי, מלכית אל-אראצי, עמ' 385-381, גואדבי ודוקחאן, *Land*, pp. 232-249; Kenneth W. Stein, "Legal Protection and Circumvention of Rights for Cultivators in Mandatory Palestine," in Joel S. Migdal and Gabriel Baer (eds.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1980, pp. 233-261.

⁸¹⁵ ראיון עם ג'מאל גיאבר, אל-טיבה, 26 באפריל 2017; ראיון עם מחמד אבו דרובי, באקה אל-עירביה, 15 במרס 2018.

באזורי ההרים והן את התרחבות ההתיישבות של משפחות במרחב זה, תוך הקמת ח'רבות וכפרי בת חדשים. למיטב ידיעתי, מוסד זה טרם זכה לכל דיון ממשי במחקר.⁸¹⁶

פרקטיקת תעמיר אל-וער תועדה בעשרות ראיונות שערכתי באזור המחקר, ומרכיביה חוזרים על עצמם באופן יוצא דופן. עקרונות השיטה פשוטים למדי, כפי שהסבירם מזארע ותיק מתושבי ואדי קאנא:

ש: תוכל להסביר לי על תעמיר אל-וער?

ת: תעמיר אל-וערה, אדמה הררית שמתחילים לעבוד בה. הוא עושה בה עמארה. או שהאדמה שלו או שהוא לוקח אותה במזארעה. האדמה היו בה עצים וזרעים [טבעיים]. הוא עוקר אותם ואז שותלים בה תאנים וזיתים ומה שהוא רוצה.

ש: מהם כללי המזארעה? האדמה שלי ויש לי אדמה רבה שאני לא מסוגל לזרוע אותה בכוחות עצמי בגלל מחסור בכסף [מזומן] או עקב בריאות לקויה ואני מציע למישהו לקחת אותה במזארעה במקום מסוים. אני אומר לך, "רועי, קח ממנה שלישי. ואחרי 10 – 15 שנים או 12 שנים, אתה תמסור לי אותה שתולה בעצים ואתן לך חצי או שלישי" [ממנה, כפי שמוסכם בינינו]. צריך לנכש את העשבים והזרדים ולאסוף את הסלעים ולבנות מהם טרסות ולחפור בה באר מים וקח חצי או שלישי. היו כותבים חוזה (עקד).

ש המזארעה הזאת נהוגה גם במישור?

ת: זה רק בוערה (אדמות הטרשים). כשהם [העצים] נותנים את פריים [מת'מרה] קח את החלק שלך לפי ההסכם. [...]⁸¹⁷

מנקודת המבט של המחכירים, הסדר המזארעה היה הזדמנות של ממש להפוך אדמות בור חסרות ערך למטעים רווחיים. בעל אדמות מן אל-טיבה, יליד שנת 1931, סיפר לי כיצד אביו מסר אדמות למזארעין:

בזמני היתה לנו אדמה ויש אנשים שאין להם אדמות. אדם כזה לקח אדמה וזרע אותה על חשבוננו. שלישי או רבע מהתוצרת היה הולך אל האדם [כשהאדמה היתה נותנת את יבולה, למשל] יש לנו חלקת אדמה בהר 25 דונם כולה זיתים. בזמנו של אבי נתנו אותה למישהו מהכפר לעִמֵר אותה

ובתמורה לזריעת הזיתים בה היה לו 20% - 5 דונמים.⁸¹⁸

⁸¹⁶ בספרו על ה"מאחז היהודי" התייחס גרוסמן, באופן כללי, להכשרת אדמות-שוליים חסרות בעלים מוכרים בידי חקלאים חסרי-אמצעים, והוא הבחין כי "זמינותן של אדמות שוליות לצורך הרחבת שטחי הזריעה הביאה להרחבת העיבוד, למרות הכלים החקלאיים הפשוטים שהיו ברשות הפלאחים" (גרוסמן, **המאחז היהודי**, עמ' 32). ב"תעמיר אל-וער", לעומת זאת, מדובר על אדמה בעלת בעלים רשומים בטאפו.

⁸¹⁷ ראיון עם תושב ואדי קאנא, 11 במרץ 2018.

⁸¹⁸ ראיון עם תושב אל-טיבה, במרץ 2017.

מנקודת המבט של החוכרים, היה כרוך תעמיר אל-וער במאמץ רב, אך משתלם, כפי שממחישים דבריה של אם נְהֶאֱץ, אשר אביה לקח אדמות ממשפחת עבד אל-האדי והפך לבעל אדמה קטן בזיעת אפו. אחד ממאות ראשי משפחות שהשתתפו בתנופה הישובית, שבה פיתחו מדרונות טרשים למען עצמם ובעלי השטח, ולמען הבטחת קיומם של בני הדורות הבאים:

אבי היה בן יחיד. [...] עבד אל-האדי היה אחראי על האזור הזה כולו בימי אבותינו. הוא לקח את אדמת הטרשים (אל-וער) והוא אמר שמי שרוצה לפתח (יְעַמֵר) כמה דונם, שייקחו חצי לו וחצי לנו. בהתחלה ניקו אותה (עזלוהא) בידיים מהסלעים והיו לוקחים את החצץ בסלים ואז היו בונים גדרות ואז שתלו זיתים [...] בימי קמו ב-7 – 8, שתו תה וכל אחד הלך לעמארה שלו.

אבי היה בונה טרסות (סנאסל) ומקיף את האדמה שלו ועושה חלקה חלקה [קטאין קטאין] ואבו פֶּלֶאן, איך זרעו את הזיתים? אבי היה לוקח נצר זיתים [במקור בערבית: כְּרִמְיָה] בכוס ומשקה אותו במים עד שהוא הכה שורש, ואז הוא היה שותל אותו ליד משטח סלע (בלאט), שהיה אוצר את המים מתחתיו וזה שמר על הרטיבות של האדמה. היו מקצצים ומגזמים (ינקבוא) את עצי הזית כל שנה ומסדרים אותם וחורשים.⁸¹⁹

לפרקטיקת תעמיר אל-וער היו השלכות משמעותיות על המערכת ההתיישבותית והיא מסבירה את הפער בתהליך של התקבעות יישובי הבת באזורי הטרשים, שאותו גרוסמן לא הצליח להסביר:

1. הרחבת שטחי העיבוד החקלאי באזורים שוליים (הרחבת האזור המעובד). העדויות שאספתי מלמדות כי תעמיר אל-וער היווה תמריץ להרחבת שטחי העיבוד באזורים קשים לגישה ורחוקים מהכפרים. השפעתו ניכרת באזורי הטרשים של דיר אסתיא, כפר ת'לת', קפין, דיר אל-ע'צון, אל-טיבה, כפר צור, סניריא, עזון, ד'נאבה, ענבתא, שופה, שויכה וכפרים אחרים באזור ההר, שלא היתה אפשרית בהכרח באותו הקצב בדרכים אחרות (איור 29). לתעמיר אל-וער היתה חשיבות רבה בפיתוח אדמות חקלאות המטעים באדמות הטרשים שהיו בידי משפחת אבו חגילה, משפחת מלוויים בריבית מהכפר דיר אסתיא, באזור ואדי קאנא.⁸²⁰

2. חלוקת ההון הקרקעי למשפחות חסרות קרקע (צמצום פערים כלכליים). הפרקטיקה של תעמיר אל-וער חילצה משפחות רבות מעוני, ונתנה להם ברבות השנים בסיס קיום עצמאי. כך, היו מי שהפכו את "פיתוח הטרשים" ללחם חוקם. לדוגמא, גולני תיאר את בני משפחת ג'באלי כמי ש"עיקר תעסוקתם היה

⁸¹⁹ ראיון עם לילה מחמד אבו הדבה (אם נְהֶאֱץ), ילידת קפין, 14 ביולי 2018. תיאור דומה הובא בראיון עם עת'מאן מחמד עאצי, יליד קראוה בני חסאן, 7 באוגוסט 2018:

ש: כיצד עמרתם אל-וער? ת: היו מכים באבנים ומכניסים דינמיט. היו זורעים כְּרִמְיָה (ייחור זיתים) ושמים לו קצת מים. מלווה מקומי: אני אספר לך איך עשו את זה. את הזיתים שמו ליד סלעים כי יש מתחת לסלע אדמה רטובה בהיעדר מים להשקות אותה.

⁸²⁰ ראיון עם תושב דיר אסתיא, יליד ואדי קאנא בשנת 1934, 14 במרץ 2018; ראיון עם תושב ואדי קאנא, יליד 1951, 11 במרץ 2018; ראיון עם תושב כפר ת'לת', 2 במרץ 2019.

סיקול אדמות והפיכתן לאדמות מטעי זיתים.⁸²¹ עלי אחמד אל-גיבאלי, יליד 1931 באל-טיבה, מספר כי מייסד משפחתו קיבל את הכינוי "גיבאלי" עקב השתתפותו בתעמיר אל-וער באזור שנשא לימים את שמו: "כרם אל-גיבאלי שטחו 1000 דונם. הוא היה הר בלי כלום. סבנו אל-גיבאלי היה מוציא [שתילין] זיתים וקושר אותם בצמר של הצאן, וקושר אותן לצאן, ובא להר (גיבל) הזה וזורע את הזיתים. נהיה הר זיתים. מכאן אמרו 'גיבאלי'!". לכל דאר אל-גיבאלי יש שם אדמות.⁸²² כרם אל-גיבאלי היה לאחד מכרמי הזיתים הגדולים באל-טיבה. בני משפחה אחרים לקחו בתקופת המנדט אדמות טרשים בראס עאמר (צור נתן), נטעו בהן זיתים עבור בעלי הקרקע, ולאחר מכן התיישבו – בחורבות או במערות בשטח – בסמיכות לאדמות שנטעו.⁸²³

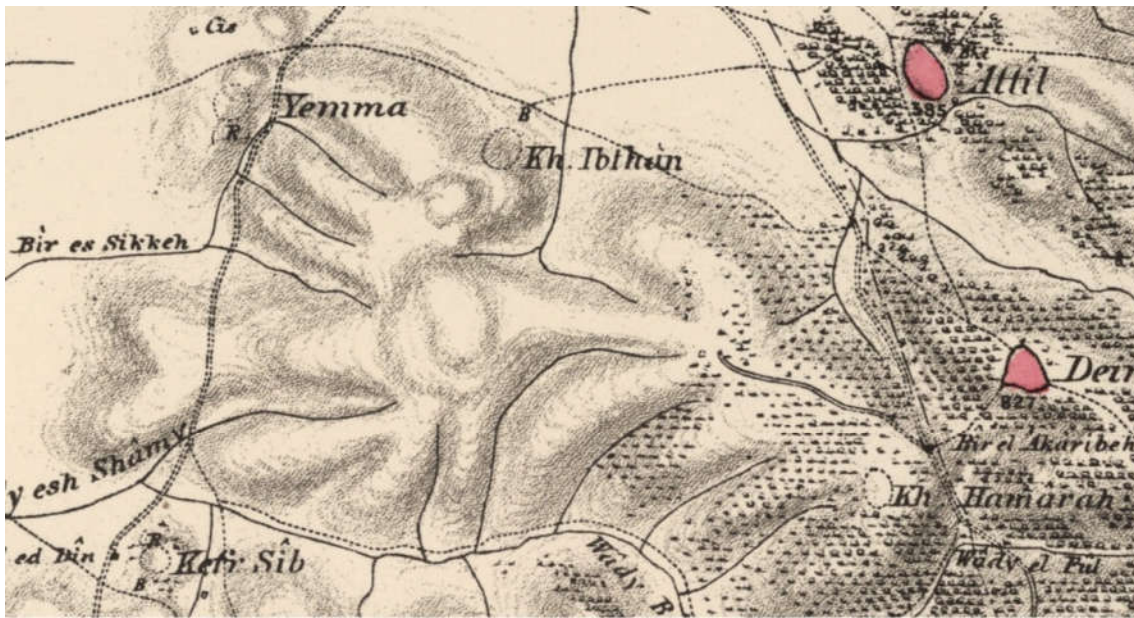
3. תעמיר אל-וער היווה אפיק למשפחות מחוץ לכפר להשתקע בו או להקים גרעיני התיישבות חדשים בסמוך לו. לדוגמא, הכפר אל-מרגיה, כיום שכונה של המועצה המקומית זימר במשולש, החל את דרכו כשלוש נקודות יישוב נפרדות באדמות דיר אל-ע'צון. הראשונה, ח'רבת ח'סין אל-א'ע'מר, נוסדה בידי תושב הכפר שירד לאדמותיו ונטע בהן זיתים. השניה, ח'לת אל-מ'ש'לח, נוסדה בידי מהגר בשם אבו צבאח, שהתיישב בדיר אל-ע'צון והכשיר אדמת טרשים שהיתה חלק מהקדש מסגד הכפר בתמורה לחלק ממנה. השלישית, ח'רבת אל-שיח' מ'ח'מד (דיר אל-ע'צון) נוסדה בידי מחמד אל-ע'בד, שלקח אדמה מאחד מתושבי הכפר, נטע בה זיתים, והתיישב בשטח שהוקצה לו לפי ההסכם (מפה 37).⁸²⁴ דוגמאות אלה הן חלק מתופעת התרחבות המערכת היישובית באמצעות הקמת כפרי בת או עזבות (זמניות או קבועות) באזורים ההרריים שבין הכפרים דיר על-ע'צון, ענבתא, ספארין, שופה ודינאבה במקביל לתעמיר אל-וער ונטיעת זיתים.

⁸²¹ גולני, טייבה, עמ' 146.

⁸²² ראיון עם עלי אחמד אל-גיבאלי, אל-טיבה, 22 במרץ 2017.

⁸²³ ראיון עם מחמד אל-פאיז מחמד אל-גיבאלי, אל-טיבה, 22 בינואר 2017.

⁸²⁴ ראיון עם ח'אלד אל-מבשר, יליד 1940 בח'רבת אבו חסאן (זימר), 4 בינואר 2017; ראיון עם ראצי עמר, צאצא של חסין אל-אעמר, 31 בינואר 2017; ראיון עם סעיד סלים זידאן, יליד 1929 מימא, 2 באפריל 2017 ועוד.

מפה 37 הרחבת שטחי המטעים וההתיישבות באדמות דיר אל-ע'צון
(למעלה - מפת הסקר הבריטי משנת 1878, ולמטה מפה טופוגרפית משנת 1942)

איור 29 תעמיר אל-וער בגבעות אל-מרג'ה (משמאל - אבת'אן, במרכז - ח'רבת אל-כרכ וברקע - זיתא)

איור 30 תעמיר אל-וער - דיר עשאיר בין שויכה וכפר סב

2.3.3 המזארה באדמת מטעים (צ'מאן)

צ'מאן הוא הסדר של החכרת אדמות נטועות כגון כרמים, מטעים ופרדסים. הסדר הצ'מאן דומה להסדר המסאקאה המוכר מספרות ההלכה האסלאמית,⁸²⁵ וכמו המזארה – הוא תורם ליצירת קשרי פטרון-קליינט בין המחכירים והחוכרים (ראו להלן, פרק ד). החוכרים מטפלים בעצים בתמורה לחלק מיבול הפרי בסוף העונה. הוצאות הנוגעות להשקיה, זיבול ועוד מתחלקות שווה בשווה על שני הצדדים. לחוכרים זכויות הנאה נוספות בקרקע, כגון הזכות לגדל בה ירקות בין העצים, לרעות בה ולהשתמש בפסולת החקלאית להסקה. באזור ההר, התמקדה הפרקטיקה בחכירת כרמי זיתים מידי משפחות אקטאעיה (בעלות אחוזות).⁸²⁶ במישור, מוכרת פרקטיקת חכירת פרדסים וכרמים בידי משפחות חסרות קרקע, או נוודים. לדוגמא, תושבת כפר זיבאד מספרת שאביה התיישב באל-טירה "כשלקחנו בחכירה (צ'מאן) את כרם ח'צ'רא' אם שאכר מן דאר סמארה ונותרנו פה. בכפר זיבאד לא היתה עבודה, אבל אנשי כפר זיבאד הלכו מערבה [להתפרנס]"⁸²⁷ חסן מחמד נזאל, יליד 1932 בג'לג'וליה, מספר כיצד עבדו פועלים בביאראת אל-שנטי בביאר עדס בצ'מאן.⁸²⁸ מחמוד יוסף אל-טויל, מתושבי אל-טיבה שהתיישבו ב"משאע אל-טיבה" ליד המושבה קדימה, מספר כי:

אל-נַצִּירָאת התעסקו בפרדסים ו[החזיקו] בארות מים לגמלים ופלחה בשדות שלהם. טויל התעסקו במסחר. הם קנו את כל הפרדסים. אבא והדודים לקחו את כל הפרדסים מאבן יהודה, קדימה, תל מונד וצור משה עד שהגיעו לכפר סבא. הם לקחו את כל הפרדסים בצ'מאן במשך כמה שנים ושיווקו את הפרי בארגזים ללא אריזה של כל פרי בנפרד. הם סיפקו את התוצרת ללבנון במיכלים גדולים. [...] חלק מהאדמות שעובדנו היו מנאצפה (מתחלקים חצי חצי עם בעלי האדמה).⁸²⁹

*

*

שני הסעיפים לעיל, זה העוסק בהבניות כלכליות-מנהליות של המרחב, וזה העוסק בהסדרי שימוש בקרקע, תיארו ופירשו את מסגרת המושגים, הכללים והחלוקות שעיצבו את השימוש במרחב ופיתוחו בידי תושביו בתקופה הנחקרת. המסקנות העולות מן הדיון קוראות תיגר על הן תפיסת השקיעה היישובית, המתיימרת לתאר התנוונות של ההתיישבות וחוסר יוזמה מקומית, והן על תפיסת ריקנות המרחב, הקשורה בה. שתי

⁸²⁵ אמע'אר א'אסיה, ברכאת ורדה, תלי סמיה ועקאב נסרין, עקד אל-מסאקאה ואחכאמה ענד אל-מאלכיה, עבודת גמר, אוניברסיטת מחמד בוצי'אף, אל-מסילה, 2018; יונס מחמוד כרים, "עקד אל-מסאקאה: דראסה מקארנה, "מג'לת ג'אמע'ת אל-אנבאר לל-עלום אל-קאנוניה ואל-סיאסיה 12.2, 2020, עמ' 460-493.

⁸²⁶ עאדל אבו עמשה, ענדמא תוקפת אל-טאחונה: קרית זואתא בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר, זואתא, מהדורה שלישית, 2020, עמ' 167 ועמ' 185.

⁸²⁷ ראיון עם סאמיה עבד אל-רחים צבאח, ילידת 1934 בכפר זיבאד, 3 בדצמבר 2018.

⁸²⁸ ראיון עם חסן מחמד אל-נזאל, ג'לג'וליה, 27 ביוני 2018.

⁸²⁹ ראיון עם מחמוד יוסף אל-טויל, אל-טיבה, 24 בנובמבר 2016.

תפיסות אלה דומות זו לזו בהיותן מבוססות על מקורות חיצוניים לחברה המקומית, והיותן קשורות לאג'ודות אידיאולוגיות זרות לה. הדיון הנוכחי, לעומת זאת, מוכיח כי אזור המחקר מעולם לא היה נטוש או בלתי מוכר לתושביו. המרחב שלו היה מחולק במלואו בין הכפרים, ולכל חלקה היו שם, גבולות ובעלים מוגדרים. התושבים, הן בעלי הקרקע והן חוכריה והמשתמשים בה, פעלו לנצלה בהתאם לצרכיהם, ליכולתם הטכנית ולמשתנים כלכליים, פוליטיים וחברתיים רחבים יותר בזיקה להר שכם או ללבנט העתימאני בכללו.

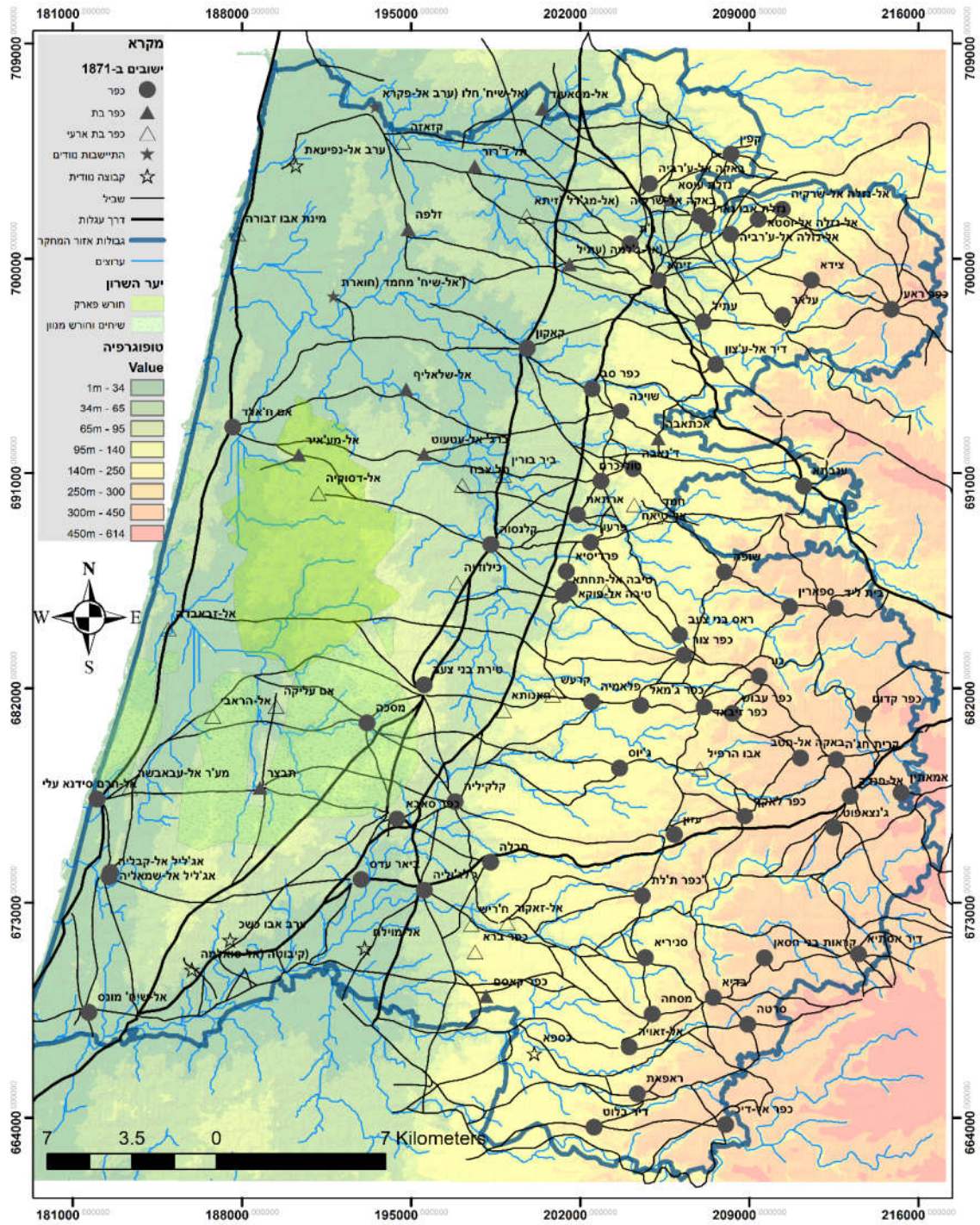
יער השרון (אל-ע'אבה), כמרחב התיישבותי, מגלם, מדגים וממחיש תפיסות אלה. סעיפי המבוא מספקים בידינו את עולם המושגים והרקע הדרוש להבנת הדיון הגיאוגרפי-משפטי בהתפתחות המערכת הישובית בתחומי יער השרון והסדרי השימוש באדמותיו, שהיו מושא להליכים משפטיים ממושכים. דיון זה מתייחד מדיונים קודמים בהתיישבות הערבית ביער השרון, בהציבו את רמת הע'אבה במוקד, ועוד יותר מכך, את רמת הסדרי השימוש הפרקיטולריים שהונהגו בכל ע'אבה, תוך הדגשת קווי דמיון ושוני בין מקרי הבוחן השונים. מוקד הדיון הוא ביחסי הגומלין שהתקיימו בין החברה המקומית ובין השלטון העתימאני, המנדט הבריטי וההתיישבות הציונית, לאור השינויים שחלו כל העל במסגרת המשפטית-פוליטית.

3. יער השרון - הע'אבה - כמרחב התיישבותי

יער השרון (אל-ע'אבה) נחשב למאפיין המובהק ביותר של חבל ארץ זה משחר ההיסטוריה. במאה ה-18 וה-19 עמד אזור היער, במערבו של השרון, במוקד תהליכי ההתפתחות היישובית שבה הרחיבה הליבה הישובית את גבולה עד "שבעה גלים בתוך הים". הדיון בהתפתחות המערכת היישובית ביער השרון, אם כן, ממחיש באופן מיטבי את מורכבותם של תהליכי ההתיישבות ברמת המרחב. העמודים הבאים יידונו בהבניות הכלכליות-מנהליות של יער השרון, חלוקתו למשבצות טריטוריאליות נפרדות, ובהסדרי השימוש בקרקע שהתפתחו בתחומו בשלהי התקופה העתימאנית ובתקופת המנדט הבריטי. סעיף זה מהווה את ליבו של הפרק המוקדש לרמת המרחב, והוא נחלק למספר סעיפי משנה. ראשית כל, תובא סקירה היסטוריוגרפית אודות מהותה של מערכת ה"ע'אבאת", ואופני הבנתה ומסגורה במחקרים קודמים על תולדות ההתיישבות הערבית בשרון (כביטוי לחקלאות עונתית ביער השרון, כתולדה של פסטורליזם בשולי הביצות וכבבואה לתהליכי פיתוח עצמיים של החברה הערבית במרחב, סעיף 3.1). לאחר מכן, אציג את גישתי האינטגרטיבית להבנת הפעילות האנושית בע'אבאת, לאור הסדרי שימוש בקרקע ואישורם בבתי המשפט (3.1.4).

פירותיה של גישה זו מוצגים בסקירה היסטורית בשיטת ה"משך הארוך" (longue durée), המציגה קווים לדמותה של התפתחות העי'אבה כמרחב התיישבות לאורך ההיסטוריה. לאחר מכן, נדונים שישה מקרי בוחן המוקדשים לליבון סוגיות מפתח בהבנת התפתחות התיישבות במרחב הזה במאות ה-18 וה-19: השימוש במשארי עבר לביסוס ההתיישבות הערבית (סעיף 3.3), הסדרים מנהגיים לשימוש באדמות העי'אבה (סעיף 3.4) וניגודי העניינים שהתפתחו בין תושבי ההר והמישור שחלקו בבעלות על אדמות העי'אבה (סעיף 3.5).

לשם הבנת הזיקות המרחביות בין הנחלות השונות הנזכרות בפרק, מומלץ לקרוא לעיין במפות 38 ו-39 המוצגות להלן.

מפה 38 אזור המחקר בשנת 1871. ישובים, טופוגרפיה, תכנית ודרכים. שימו לב ליער השרון (אל-ע'אבה)

מפה 39 הע'אבאת בסביבות שנת 1875 (מעובד מתוך מיפוי השדה של ה-SWP ותיעוד היסטורי נלווה)

3.1 סקירה היסטוריוגרפית

בטרם יוצג הרקע ההיסטורי והמנהלי לתופעת הע'אבאת בשרון, יוקדש הדין להבהרת התפיסות הרווחות באשר למהות הע'אבאת במחקר. זאת, משום שההבנה המחקרית של הע'אבה כישות גיאוגרפית-היסטורית הינה בבואה לויכוחים היסטוריוגרפיים על ההתיישבות בשרון. חוקרים מוקדמים הסבירו את תופעת הע'אבאת בזיקה לתפיסות רחבות יותר אודות טבע ההתיישבות הערבית בארץ ובאזור המחקר, שאין להם קשר ישיר למהותה כתופעה היסטורית ממשית. היא הוצגה כביטוי לחקלאות עונתית ביער השרון, תולדה של פעילות פסטורליסטית בשולי הביצות וביטוי לתהליכי פיתוח עצמיים. אל מול גישה זו, בעבודה זו תיושם, גם בהקשר זה, גישה אינטגרטיבית, המתבססת על בחינה גיאוגרפית-משפטית של הסדרי שימוש בקרקע ותמורות שחלו בהם בבתי המשפט בתקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי.

3.1.1 מערכת הע'אבאת: ביטוי לחקלאות עונתית ביער השרון

חוקרים ציוניים מוקדמים דנו בע'אבאת מנקודת המבט הגיאוגרפית-טריטוריאלי, ותיארו אותן כנחלות במישור של כפרי ההר, שבהן התקיימו פעילות חקלאית עונתית וצורות התיישבות נחשלות. גרנובסקי, במחקרו על המשטר הקרקעי בארץ, דן בע'אבאת כסוג של יחידות טריטוריאליות נפרדות ממשבצות הכפרים (Detached Lands).⁸³⁰ גרנובסקי מראה, נכונה, כי הע'אבה, ביסודה, אינה מקום יישוב, אלא אדמה מרוחקת השייכת לכפר הררי, שבה נמצאו בעבר יערות.⁸³¹ לדידו, ההתיישבות התרכזה בהר מטעמי בטחון, אך עקב המרחק הרב נאלצו התושבים להקים בעמקים יישובי-בת, לשיכון ארעי או זמני (בימי החריש והקציר), קרי ביטוי לטרנס-הומינס חקלאי. גרנובסקי ממאן לראות בנוכחות אנושית זו התיישבות של ממש: "הכפרים הכפופים שהיו עומדים רובה של השנה שוממים ועזובים, ותכופות אף נהרסו ונשמו, היו קרואים בשם 'חירבה' שהיה מקובל לגבי חורבות ממש, כלומר, מקומות יישובים קדומים, שבמשך הזמן נוטשו על-ידי תושביהם."⁸³² בהסתמך על סקירות השי"י (מבלי לצטט את מקורו), הוא דן בחירבת בית ליד ובחירבת עזון, כמקרים יוצאי דופן בהם התפתחו בע'אבאת יישובים של ממש.

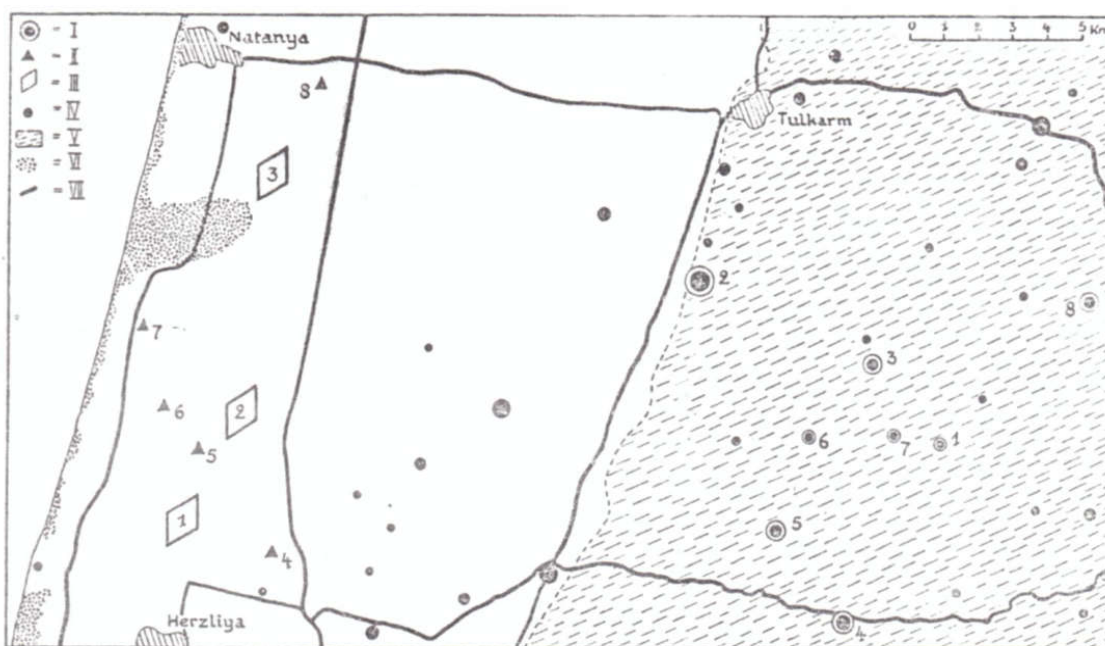
הגיאוגרף עמירן אף הוא ראה בע'אבה אדמה השייכת לכפר-אם. עמירן השיג פריצת דרך מחקרית-גיאוגרפית של ממש, כאשר הוא הצליח לזהות ולמפות כמחצית ממערכת הע'אבאת באמצעות עדויות קרטוגרפיות (ראו מפה 40). ברוח פרדיגמת השקיעה היישובית בה דגל, עמירן ראה במערכת הע'אבאת תולדה של נטישת המישור ומעבר אוכלוסייתו לכפרי ההר. לתפיסתו, אוכלוסיות ההר שמרו על

⁸³⁰ גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 160-168.

⁸³¹ שם, עמ' 166.

⁸³² שם, עמ' 163.

קשר לאדמות שלהם במישור, וניצלו תקופות של יציבות ביטחונית ובריאותית בכדי לעבד את אדמותיהם במישור. למרות זאת, התיישבותם במישור היתה אך צל חיזור של התיישבות בימי קדם: כפרי הבת האלה היו ישובים מנוונים, כפרים קטנים שכללו מעט בתים עלובים או חושות עשויות מבוץ, אשר מרביתם היו נטושים במשך רוב ימות השנה.⁸³³ האתנוגרף אביצור מצטט את התמונה הישובית של עמירן כדברו (מבלי לנקוב בשמו). הוא מתאר את מישור החוף בתקופה העת'מאנית כ"עזוב, שומם ומלא ביצות," וקובע כי במאה ה-18 השרון היה "אדמת-הפקר" וריק מישובי קבע. הכפרים שהוקמו בע'אבאת במאה ה-19 "מילאו את החלל הזה," בזכות השיפור במצב הביטחוני שאיפשרה נדידה והיאחזות של אנשי-ההר במישור.⁸³⁴

(Drawn by M. Seydewitz)

Fig. 5. Mountain villages and their counterparts in the Plain of Sharon.

I—Village, cf. table on p. 200; II—Khirba; III—Land-unit; IV—Other villages;
V—Upland area; VI—Dunes; VII—Main roads.

מפה 40 שחזור מערכת הע'אבאת אצל עמירן (1953: 201)

חוקרים ישראלים מוקדמים כזאב וילנאי, שלא חזו ביער בעיניהם, ראו בקיומו עדות להיעדר פעילות אנושית ומצאו בו חיזוק לפרדיגמת השקיעה היישובית. וילנאי תיאר את הירידה למישור כ"השתלטות," קרי כמעשה לא לגיטימי.⁸³⁵ גרסה פלסטינית מפתיעה לתפיסת השקיעה היישובית באה לידי ביטוי במחקרה החדיש והמקיף יחסית של תמארה משעל. לתפיסתה של משעל, המושג "ע'אבה" מציין יער חדש

⁸³³ Amiran, "Pattern of Settlement," pp. 198-202.

⁸³⁴ אביצור, עם חופי הירקון, עמ' 127-129.

⁸³⁵ וילנאי, נתניה, עמ' 65.

שצמח בשל הזנחת המרחב במשך תקופה מסויימת, במחצית הראשונה של המאה ה-19. להזנחה זו כמה גורמים: שיטפונות שהביאו ליצירת ביצות, ולהתפשטות מלאריה ומגיפות; מלחמת אחים ופלישות חיצוניות. על אילו נוספו עוד נזקי המיסוי הכבד שהושת על תושבי האזור, וריבית הנשך שנגבתה על הלוואות. כל אלה גרמו לתושבים להישאר בד' אמותיהם ביישובי ההר, תוך נטישת אדמותיהם במישור.⁸³⁶ בשל ההזנחה הזו, שבו היערות והתפשטו ברחבי השרון. תהליך זה נעצר, ושינה כיוון, לטענתה של משעל, עם הנהגת הרפורמות באימפריה העת'מאנית, שאיפשרה את "תחיית" חיי הציבור ועודדה את התושבים לרדת מחדש למישור ולהתבסס בו. עד לכתיבתה של העבודה הנוכחית, היווה מחקרה של משעל את המחקר המקיף ביותר של המשטר הקרקעי בע'אבאת, וכותבתו היתה הראשונה להתייחס לע'אבאת לפי מרשמי הטאפו העת'מאנים ועיתונות ערבית. ברם, משעל לא הסתייעה בחומרים משפטיים, ואף לא בהיסטוריה בעל פה, ונראה שניתוחה מעוגן עדיין בתפיסות המזכירות את פרדיגמת השקיעה היישובית. המחקר הנוכחי מציע לפיכך תיקון משמעותי למסקנותיה. עולה ממנו, כי תהליך התרחבות ההדרגתי של ההתיישבות הערבית באזור השרון החל כבר במהלך המאות ה-18 וה-19, ולא רק במחצית השנייה של המאה ה-19. ממצא זה, כלשעצמו, מפריך את טענותיה של משעל.⁸³⁷

המחקר הנוכחי משתלב בשורת עבודות פרי עטו של דור חדש של חוקרים, הדוחים את תפיסת השקיעה היישובית. הארכיאולוג הבריטי דניס פרינגל (Pringle) השליך לאחור את תפיסתו של עמירן על נתוני הדפתרים שחשפו היטרות' ועבד אל-פתאח, בניסיון לשחזר את דפוסי ההתיישבות בתקופה הצלבנית והממלוכית. פרינגל שיער כי היער שימש למרעה, ואילו אזורי המרזבה הוקצו לחקלאות ודגנים. הוא סבר כי המזרעות בשרון שימשו את כפרי ההר לחקלאות ומרעה כבר בראשית התקופה העת'מאנית ואף קודם לכן.⁸³⁸ הגיאוגרף הפלסטיני שכרי עראף, בוגר מערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית, ראה בע'אבא ביטוי להתיישבות הארעית (תע'זיב) והירידה (נזול) של רועים ופלאחים לאדמותיהם המרוחקות במישור ביוזמת השלטון המצרי ובעידודו. כמו עמירן, עראף מדגיש את טבען הארעי והפרימיטיבי של החריבות הללו. באותה נשימה, עראף מצביע על טבעה האוניברסלי של תופעת הטרנס-הומינס, המגולמת במעברים עונתיים בין ההר למישור ברחבי המזרח התיכון, אירופה ואסיה.⁸³⁹

⁸³⁶ תמארה, אל-אסתיטאן, עמ' 128.

⁸³⁷ פרק ב' בעבודה זו.

⁸³⁸ Pringle, *Red Tower*, p. 25.

⁸³⁹ עראף, אל-קריה אל-ערביה, עמ' 137-138.

3.1.2 מערכת הע'אבאת: תולדה של פסטורליזם בשולי הביצות

איש ידיעת הארץ יהודה זיו (1926-2020), שגדל ברעננה הסמוכה לח'רבת עזון,⁸⁴⁰ היה אחד הראשונים לתאר את התפתחות הישובים בשרון מתוך התייחסות להסדרי שימוש בקרקע. זיו רואה במסע אברהים פאשה (1831-1840) את הזרז לירידת כפריי ההר אל "אדמותיו השוממות של השרון שנמצאו להם בשפע." לדידו, כפריי ההר רכשו מהבדואים זכות מרעה באדמות המישור, ולאחר מכן החלו לעבד את האדמות בשיטת המשאע, דבר שהוביל להתיישבות קבע של עודפי אוכלוסייה או משפחות עניות מכפרי האם:

תחילה שלחו הערבים את עדרי-הצאן לרעות באדמות-ההפקר שבמערב – לאחר שרכשו את זכות-הרעייה מן השייכים הבדואים – ובסופו של דבר, משהחלו אדמות אלה נעבדות, הפכו לקניין משותף ("מושע") ונחלקו מדי-שנה ליחידות-עיבוד לפי מספר בהמות-העבודה בכל בית-אב. בשרידי הישובים הקדומים נאחזו המשפחות העניות שבכפר-האם או בנים צעירים שלא זכו

בנחלת-אבות [...]⁸⁴¹

במחקרו על אל-טיבה, גולני החזיק בעמדה דומה לזו של זיו, בהבינו את מערכת הע'אבאת כמענה לצורך אקולוגי-כלכלי בהבטחת מרעה למשק החי הענף של כפריי ההר. שדות המרעה חולקו עקב מאבקים על שליטה באגני הנחלים, "אזור מריבה של רועי כפריי ההר שנדדו באופן קבע אליו בעונת הקיץ או היובש."⁸⁴² גולני שחזר את הנחלות והח'רבות על סמך מרשמי טאפו עת'מאניים ומפות מנדטוריות. עם זאת, כמו מורהו עמירן, הוא שחזר את המערכת באופן חלקי חלקי בלבד: הוא רואה בה מערכת שבה השתתפו כפריי ההר בלבד (ללא כפריי המישור שהשתתפו בה בפועל, כגון אל-טירה, מסכה, קלנסוה וכפר סאבא), והוא לא עמד על זיקתה האקולוגית-דיאכרונית ליער השרון (ראו מפה 41).⁸⁴³ תפיסתו של גולני זכתה להד רב במחקרו של גרוסמן, שקושר את המונח ע'אבה ל"שטחי עיבוד שליד צמחיית הביצה העבותה, ולא ליערות אלון התבור, האופייניים לשרון בכלל." כמו כן, הוא דוחה את הקישור הרווח מאז ימיו של גרנובסקי בין מושג הע'אבה ליישובי-בת, עקב עדויות יהודיות על ריבוי בדואים ומיעוט נוכחותם של פלאחים מכפרי

⁸⁴⁰ ראיון עם יהודה זיו, 23 במרץ 2017.

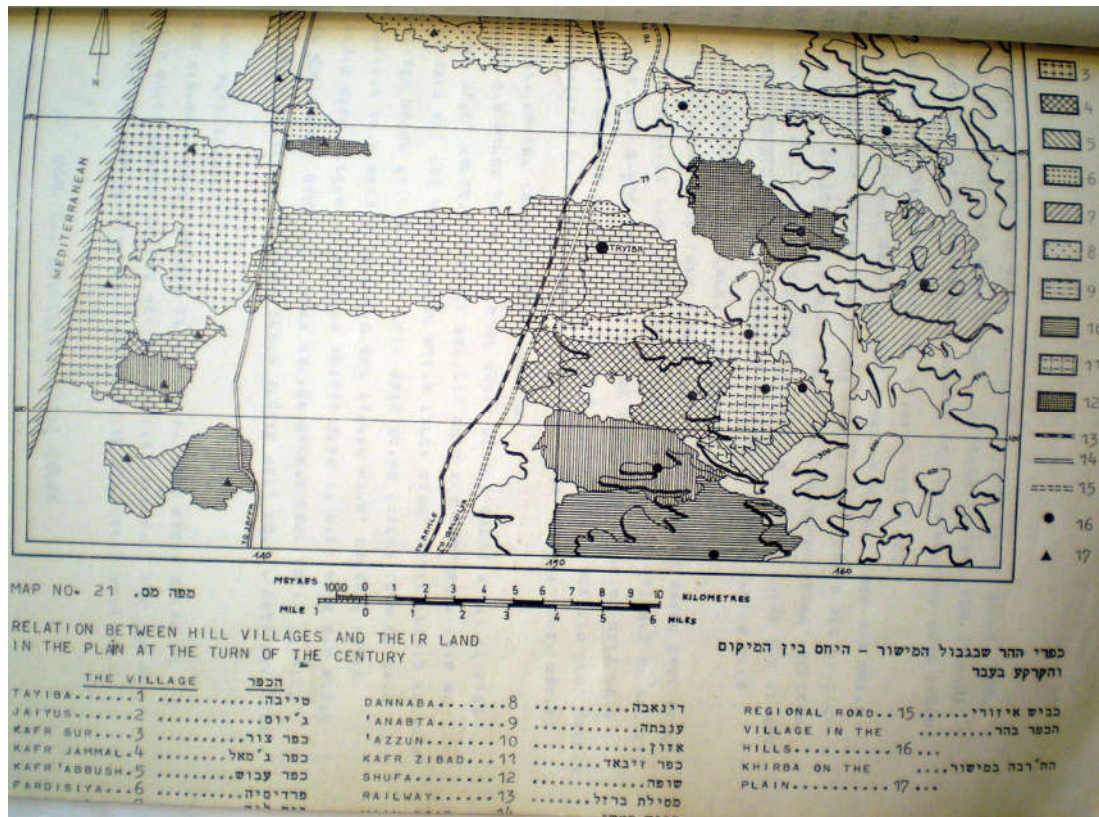
⁸⁴¹ זיו, השרון, עמ' 13.

⁸⁴² כפר עבוש, אל-טיבה, כפר זיבאד, כפר צור ועוד. גם ע'אבאת שופה ופרדיסיא, נמצאות לשיטתו באגני ניקוז של נחלים אחרים; גולני, טייבה, עמ' 64-65.

⁸⁴³ גולני, נחל עירון, 3, עמ' 9.

ה"אס" (עדויות שהיו, לאמיתו של דבר, לא נכונות).⁸⁴⁴ במקום אחר, הוא הכיר בהיותן של ע'אבאת רזרבה

קרקעית שתרמה לציבות היישובית במערב הר שכם.⁸⁴⁵

מפה 41 מערכת הע'אבאת לפי גולני (1967: 60). עקב השמטת כפרי המישור שהשתתפו במערכת נוצרו "חללים" בין המשבצות

3.2.3 מערכת הע'אבאת: בבואה לתהליכי פיתוח עצמיים

חוקרים פלסטיניים התייחסו לע'אבאת כמערכת התיישבות ביער השרון (ע'אבת ארסוף). כתמונת הופכי לתזית השקיעה היישובית הציונית, הם הציגו את ההתיישבות בע'אבאת כפרי תהליכי פיתוח עצמיים. אל-דבאעי, למשל, מתאר את ההתיישבות בע'אבאת כמעשה השבחה מוצלח של הנוף הטבעי והכשרתו לעיבוד חקלאי. תושבי ההרי כרתו את עצי היער וניקזו, כמידת יכולתם, את הביצות הפוגעניות, בכדי לעבד אדמה חקלאית פורייה בשוליה. או אז, החלה ההתיישבות העונתית, ולבסוף אף התיישבות קבע, שפרחה בחסות המסחר באבטיחים וההדרים: "האדמות שהוכשרו (ממהדה) שויכו לכפר ההררי אשר תושביו ביצעו את

⁸⁴⁴ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 269-270. גרוסמן התמקד באזורי הביצות, או במקומות שבהם התקיימה התיישבות עונתית. לעומת זאת, תחומי הע'אבאת בטאפו העת'מאני חופפים את אזור היער ושרידיו, כפי שתועדו ע"י הקרן הבריטית באותם השנים: Marom, "Tent Work," pp. 219-223.

⁸⁴⁵ Grossman, "Tulkarm Sub-District," p. 6.

הפעולות האלה והן נקראו ע'אבת ג'יוס, וע'אבת אל-זבאבדה וגו'.⁸⁴⁶ באופן דומה, מפרש אבו פרדה את הע'אבאת כשרידי יער ארסוף העתיק, אשר חולקו לכפרים באזור טול-כרם (כולל אלה הנמצאים במישור).⁸⁴⁷

האתנוגרף עבד אל-עזיז אמין עראר, רואה בע'אבאת ביטוי להתפשטותם המרחבית של כפרי ההר מערבה, פרי לתהליך היסטורי ישיר ורציף, שהתבטא התיישבות בכפרי-בת במורדות הר שכם ובהקמת עזבות במישור. ראשית התהליך בהתיישבות בני צעב בימי צלאח אל-דין, אשר גם חפר תעלות לייבוש הביצות.⁸⁴⁸ אחרי הסרת האיום הצלבני בשלהי המאה ה-13 לספירה, מדגיש עראר, תושבי ההר לא הסתפקו בחקלאות עונתית ומרעה, אלא הם התיישבו במישור ובשוליו בעזבות ואף בכפרי קבע חדשים. בהיעדר מודעות לתמונה הגיאוגרפית-היסטורית לאשורה, מתוך סקרים ארכיאולוגיים ומחקרים בעברית ואנגלית, שפות שעראר אינו קורא, הוא מנה שורת ח'רבות ועזבות במישור, שרובן נוסדו למעשה רק בשלהי התקופה העת'מאנית.⁸⁴⁹

ההיסטוריון סלים אל-פריד, לעומת עראר, מצביע על תרומתן של הרפורמות העת'מאניות בתחומי הממשל והמשילות להתרחבות ההתיישבות במישור: "חוק הקרקעות העת'מאני פתח את הדלת עבור האיכרים של טול-כרם לבצע רפורמה אגררית במישורים המערביים." הכפריים ירדו למישור, וכרתו את עצי היער ליצירת פחמים, בניית בקתות, אסמים וגשרים, והאפר שימש כדשן. יער ארסוף חולק בין כפרים רבים ונקרא על שםם.⁸⁵⁰ כפי שאראה בהמשך, רישום האדמות בטאפו על שם הכפרים היווה זרז לפעילות האנושית ביער. דא עקא, כפי שהראה קרשון, התרחבות הפעילות האנושית בע'אבאת, כמו גם בירואן, היו תהליך הדרגתי וממושך, שהחל עוד קודם לעידן התנטימאית. שמות היישובים שהתפתחו בע'אבאת בתקופת המנדט, שימרו את זכרו של היער.⁸⁵¹

3.2.4 הפעילות האנושית בע'אבאת לאור הסדרי שימוש בקרקע והסדרתם בבתי המשפט

הדיונים הקודמים במחקר תרמו רבות להבנת הע'אבאת כתופעה גיאוגרפית, התיישבותית ואקולוגית. עם זאת, כל דיון בדרכו היה חלקי ומוגבל לאוכלוסיות או לצורות התיישבות מסוימות. בשנות ה-80 של המאה ה-20, מתחו סקוט אטרן (Atran) וג'יין רודרמן (Ruderman) ביקורת על המחקר הציוני והמחקר האירופי-קולוניאלי של ההתיישבות בע'אבאת. לדידם, שלטונות המנדט זלזלו בהתיישבות העונתית, בגלל

⁸⁴⁶ אל-דבאע, בלאדנא פלסטין, א', 2, עמ' 30.

⁸⁴⁷ אבו פרדה, ערבאן בנת אל-פאלק.

⁸⁴⁸ המחקר המודרני מתארך מפעלי פיתוח אלה לתקופה הביזנטית: ישראל רול ואיתן אילון, אפולוניה ודרום השרון: דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1989, עמ' 242.

⁸⁴⁹ עראר, ח'ריש, עמ' 29-32.

⁸⁵⁰ אל-סלים מייחס את דבריו לאלכסנדר שולץ (Scholch), אך המקור שאלי הוא מפנה אינו מתייחס לסוגיה. כמו כן, קביעתו שהיערות השתרעו מ"רמלה ולוד עד למפרץ חיפה" הינה מוגזמת לכל הדעות: Al-Salim, *Social History*, pp. 102-103.

⁸⁵¹ קרשון, "סנגוריה על התורכים."

שהיא עמדה בסתירה לתפיסות אנגליות של חקלאות אינטנסיבית ומבנה סוציאלי יציב. המחקר הציוני, בתורו, מגלם רצון ליישב את המישור במושבות יהודיות ולפנות את אוכלוסייתו הערבית, דבר שהושג במלחמת 1948. הן אלה והן אלה הפחיתו מערכן של העזבות והציגו את קיומן כעדות להתדרדרות הישוב בשרון בתקופה הערבית. תושבי הע'אבאת לא היו רק "פלאחים" או "פסטורליסטים", כפי שגרסו החוקרים לעיל, אלא תערובת הטרוגנית של נוודים למחצה בתהליכי התיישבות ואיכרים העוסקים בחקלאות עונתית. התרחבות החקלאות באזורי השוליים ושיטת המשאע הלכו יד ביד. אטרן ורודמן קובעים, אפוא, כי יש צורך לבחון את עלייתה של מערכת הע'אבאת לאור הסדרי השימוש בקרקע שרווחו בהן, כגון התגברות השימוש במשאע.⁸⁵² מסגרת פרשנית-היסטוריוגרפית זו אומצה גם במחקר הנוכחי, וברצוני רק להעיר כי לאור פרדיגמה זו יש לבחון לא רק הנחות מוצא אוריינטליסטיות או ציוניות, אלא אף את הנחות המוצא של הכותבים הערבים שכתבתם משועבדת פעמים רבות לאגדה של ניכוס הישגים או יוזמות פיתוח לאוכלוסיה הערבית המקומית, באופן שאינו נתמך במקורות ההיסטוריים והארכיאולוגיים.

בעבר, הוצע להבין את הסכסוך הציוני-פלסטיני כסכסוך על אדמה ועל הפרנסה המופקת ממנה בחברה אגררית בין שתי קבוצות לאומיות החיות במרחב קולוניאלי אחד.⁸⁵³ המוסדות המיישבים עשו מאמץ להשתמש במערכת המשפט הקולוניאלית בכדי להוציא מידי התושבים המקומיים נכסים ציבוריים.⁸⁵⁴ ברוח ביקורתם של אטרן ורודמן, אציע פרספקטיבה אינטגרטיבית חדשה להבנת הע'אבאת כמרחב התיישבותי. בכלל זה, אסתייע בפרדיגמת הגיאוגרפיה המשפטית, שתוארה בפרק הראשון של העבודה: הבנת דפוסי הפעילות האנושית במרחב כתוצר של יחסי הגומלין בין מערכות חוק ומנהג עם החברה האנושית והסביבה הקיימת. פרדיגמה זו יושמה בשנים האחרונות בהצלחה מרובה בהיבטיה הפוליטיים-חברתיים של הסאגה המשפטית בין מתיישבי חדרה וערב אל-נפיעאת.⁸⁵⁵

הגיאוגרפיה המשפטית מספקת ראייה משכנעת במיוחד לכך שפלשתינה/א"י מעולם לא היתה "ארץ ללא עם." לתושבים המקומיים – מוסלמים, נוצרים ויהודים; עירוניים, כפריים ונוודים; על שלל עֲדוֹתיהם וכתותיהם, היו זכויות ואינטרסים קרקעיים מימים ימימה. מרטין בורטון (Burton), אבי חקר הגיאוגרפיה המשפטית בארץ, וממשיכי דרכו, הרחיבו והעמיקו את הבנת הפן המשפטי של הסכסוך תחת השלטון הבריטי. בניגוד לטענה הבריטית בדבר שימור הסטטוס קוו המשפטי הקיים בארץ, בהתאם למחויבותם בכתב המנדט, הרי שהפקידים הבריטים עיצבו אותו בדמותם ובצלמם. באופן ספציפי, חוק

⁸⁵² Scott Atran and Jeanne Ruderman, "Le Masha'a et la Question Foncière en Palestine, 1858-1948," *Annales* 42.6, 1987, pp. 1361-1389 (ibid, p. 1380).

⁸⁵³ Stein, *the Land Question in Palestine...*, 1984.

⁸⁵⁴ Forman, and Kedar, "Colonialism, Colonization, and Land Law in Mandate Palestine...", 2003.

⁸⁵⁵ בן-דור, "משפט חדרה-ערב א-נפיעאת...", 2010.

הקרקעות העת'מאני משנת 1858, על הגדרותיו, מוסדותיו והפרוצדורות הכרוכות בו, פורש מחדש לאור תפיסות עולם קולוניאליות לגבי קדמה, פיתוח ומודרניזציה שקושרו, באופן מודע, ליישוב העברי.⁸⁵⁶ במקום אחר דן בורטון בתמורות שחלו בעמדת הממשלה המנדטורית ביחס לזכויות מזארעין לבעלות בקרקעות שבחזקתם במסגרת הסדר הקרקעות באחוזות המדינה (בתורכית עת'מאנית: Çiftlik, בערבית: ג'פתליק). הוא מראה, כי בתחילה, בשנות ה-20, השלטונות נטו להעניק בעלות באדמות אלה למזארעין, ואילו בהמשך הם נכונו למסור אותן לידיים ציוניות תוך פינוי המזארעין מהאדמות שבחזקתם.⁸⁵⁷ יוזמות הפיתוח של השלטון הבריטי נעשו מול האוכלוסייה המקומית ההטרואגנית שתוארה תחת האיפיון המונוליטי "ילידים", מונח ערכי שגילם תפיסות קולוניאליות שליליות המוכרות גם ממרחבים אחרים.⁸⁵⁸ עד כה, הדיון בגיאוגרפיה המשפטית של הארץ נעשה מבעד לפרדיגמה הפוסט-קולוניאלית. היה זה, במהותו, דיון מכליל שבו הוצגו המשתתפים כנציגי הממשל הקולוניאלי, המוסדות הציוניים והתושבים הילידיים, מבלי להתייחס למגוון הדעות והאינטרסים בכל קבוצה וקבוצה. פרפקטיבה זו סייעה בוודאי להבנת התמונה הגדולה בהקשרה הגיאו-פוליטי והלאומי, אולם היא הסתירה את המורכבות והשונויות בתוך כל אחת מהחברות הניצות. סעיפים 3.4 ו-3.5 יציגו, לפיכך, את נקודת המבט הפנים-קהילתית, ויתמקדו בסכסוכים הקרקעיים ובהליכים המשפטיים שנלוו להם, בתוך החברה הערבית המקומית. מקרים אלו ממחישים את מגוון תפיסות הבעלות והגישות המנוגדות ביחס להתיישבות באזור המחקר, כמו גם את המתחים הפנימיים וניגוי האינטרסים בין קבוצות שונות בתוך הקהילה הערבית-פלסטינית. הסעיף מְסַב, אם כן, את מוקד הדיון מהמאבק על קרקעות בין "ילידים" למהגרים ציוניים, אל סכסוכים בתוך האוכלוסייה הערבית המקומית סביב זכויות הבעלות, החזקה והשימוש בקרקעות הכפרים. מאבק זה קשור, מטבע הדברים, גם סוגיית מכירת הקרקעות ליהודים, כך שרמות הניתוח השונויות אינן מנותקות זו מזו. הדיון יציג את ההליכים המשפטיים לנוכח הקשרם הגיאוגרפי ארוך-הטווח, תוך שהוא מתבסס על מידע חברתי עשיר הנחבא מאחורי הפרוטוקולים, אולם נחשף בארכיונים משפחתיים, ספרי כפרים ועדויות בעל פה. יודגש מראש, כי הדינמיקה המשפטית כשלעצמה והפורמליזציה הלגלית של ההליכים אינן במוקד ענייננו, אלא דפוסי הבעלות והסדרי השימוש בקרקע בע'אבאת השונויות.

⁸⁵⁶ Martin Bunton, "Inventing the Status Quo: Ottoman Land-Law during the Palestine Mandate, 1917–1936," *The International History Review* 21.1, 1999, pp. 28-56.

⁸⁵⁷ Martin Bunton, "Demarcating the British Colonial State: Land Settlement in the Palestine Jiftlik Villages of Sajad and Qazaza," in Roger Owen (ed.), *New Perspectives of Property and Land in the Middle East*, Harvard Middle Eastern Monographs 34, 2000, pp. 121-159.

⁸⁵⁸ Martin Bunton, "Progressive Civilizations and Deep-Rooted Traditions: Land laws, Development and British Rule in Palestine in the 1920s," in Gregory Blue, Martin Bunton and Ralph Croizier (eds.), *Colonialism and the Modern World: Selected Studies*, Armonk NY and London, Routledge, 2002, pp. 145-165.

על ידי פירוק יער השרון למשבצות טריטוריאליות, ובחינת התפתחותן של מערכות הזכויות והסדרי השימוש בהן, אתאר ואתח את תהליכי הרוחב שהשפיעו על התפתחות הפעילות האנושית בע'אבאת כמכלול, כמו גם על הגורמים הפרטיקולריים שעיצבו את תהליכי ההתיישבות בכל אחת ואחת מן המשבצות. בדיוני, לא אסתפק בבחינת הע'אבאת של כפרי ההר, כקודמי, אלא אבחן גם את הע'אבאת של כפרי המישור; הן ע'אבאת שבהן התפתחה התיישבות קבע, והן כאלה שבהן התקיימה פעילות ארעית או עונתית בלבד. אבקש להראות, כי התרחבות הפעילות הערבית ביער השרון הביאה לגל נוסף של התיישבות במרחב, בר השוואה לתקופת השיא ההתיישבותית במרחב בשלהי התקופה הרומית ובתקופה הביזנטית.⁸⁵⁹ התפתחות זו היתה תולדה טבעית של הצרכים של האוכלוסייה המקומית הגדלה, בעקבות התרחבות ההתיישבות במישור כתוצאה מתהליכים פנימיים שתוארו בפרק הקודם. הגם שהתפתחויות אלה קדמו להתיישבות העברית ולכיבוש הבריטי, הרי שהן הגיעו לשיאן כחלק מהשתלבות אזורי הפריפריה ההתיישבותית במישור עם מסחר בגידולי ייצוא אל מעבר לים. בעוד שגישות קודמות תיארו את ההתפתחות הזו כתולדה של תהליכי פיתוח "טבעיים" ו"אורגניים" בכפר הערבי, הרי שגישת הגיאוגרפיה המשפטית מראה כיצד פרשנויות קולוניאליות לחוקי הקרקע עיצבו את דפוסי הבעלות, החזקה והשימוש בחלקיו השונים של האזור, ובתוך כך השפיעו על ניסיונות לסחור באדמות, לפתח חקלאות ולהתיישב. יובהר, כי גישה זו מבקשת להשלים, ולא להחליף, את התיאורים הגיאוגרפיים-ההיסטוריים הקודמים, ובכך לחשוף טפח נוסף מהתהליכים המורכבים שהובילו להתרחבות ההתיישבות בתחומי הע'אבאת.

יער השרון היה משאב טבעי שחולק בין כפרי ההר והמישור בכדי לספק את הדרישות ההולכות והגוברות של אוכלוסייתם הגדלה. חלוקה זו בוצעה תוך הגדרת הסדרי שימוש בקרקע, פרי מערכת זכויות הבעלות והשימוש המורכבות בחלקים שונים של היער בשלהי התקופה העת'מאנית, כפי שהיא הוסדרה בטאפו העת'מאני, והיא מהווה שיא לתכנון המרחבי של האוכלוסייה הכפרית בהר שכם בתקופה זו. במבט להמשך, אציע כי בירוא היער בידי האוכלוסייה המקומית היה למעשה "חרב פי-פיות": שכן מצד אחד הוא אפשר להרחיב את העיבוד החקלאי, בעוד שהוביל גם לבעיות אקולוגיות קשות כגון דלדול האדמה וסחף קרקע, שהורגשו (והודגשו) במלוא חומרתן עם ראשית ההתיישבות היהודית באזור.

3.2 התמונה ההיסטורית העולה ממחקר זה

לאחר הנחת המסד ההיסטוריוגרפי הנחוץ, תוצג עתה התמונה ההיסטורית העולה מהמחקר הנוכחי. ההתיישבות ביער השרון עתיקת יומין, וגל ההתיישבות שחל בתחומו בשלהי התקופה העת'מאנית לא היה הראשון מסוגו. יער האלונים הגדול נקשר משחר ההיסטוריה המתועדת להגדרתו של השרון כחבל ארץ

⁸⁵⁹ ראו "מבואות", גופנא ושות', **מפת אבן יהודה (59)**, סקר ארכיאולוגי של ישראל, 2016: <http://survey.antiquities.org.il/#/MapSurvey/2160>.

גיאוגרפי. מקור השם "שרון" במילה "שְׂרָאנוּס", מילה שמית ליער המוכרת לנו מאכדית.⁸⁶⁰ מחקרים דנדרו-היסטוריים שערכה נילי ליפשיץ מלמדים כי כבר בתקופת הברונזה היה השרון מכוסה ביער מעורב של אלון מצוי ואלון תבור.⁸⁶¹ במקרא הושווה השרון לארצות המיוערות וכרי המרעה הדשנים בלבנון, בכרמל ובבשן.⁸⁶² בתקופה ההלניסטית קראו לשרון "דְרִימוֹס", שם שפירושו "חורשה" ביוונית. בתקופה הרומית והביזנטית חווה השרון תהליך מואץ של התיישבות, שבמסגרתו נכרת היער ועצו שימשו להסקת כבשני זכוכית וחרס לייצור מוצרי צריכה שיועדו לייצוא אל מעבר לים (יין, שמן זית וזכוכית).⁸⁶³ בתקופה הערבית הקדומה התרחש תהליך הדרגתי של נטישת האזור והיער התחדש. בין המאות ה-11 ל-18 לספירה נודע יער השרון בשם "יער ארסוף" (ע'אבת ארסוף).⁸⁶⁴ ב-1191 התחולל בארסוף קרב מכריע בין ריצ'רד לב הארי לצלאח אל-דין.⁸⁶⁵ בתקופה הממלוכית, סיפקו עצי היער חומר גלם לבניית מכוונות מלחמה, וחורשותיו היו לזירת ציד מועדפת לאמירים הממלוכים, שלפי המסופר אף צדו בו אריות.⁸⁶⁶ במאה ה-16 תואר "יער קאקון" כמקום שבו שודדים ארבו לנוסעים בדרך המלך.⁸⁶⁷ עולה הרגל מצטפא בכר אל-צדיקי עבר ביער בשנת 1710 לספירה ותיאר אותו כיער נרחב בין כפר סאבא לארסוף⁸⁶⁸ היער גם נזכר כ- Forêt

de Miski בדיווחים צרפתיים מימי מסע נפוליון ללבנט (1799).⁸⁶⁹

מערכת הע'אבאת קשורה להתיישבות המחודשת של כפרי מערב הר שכם, ובמיוחד כפרי הבני צעב, במישור. בפרק הקודם ראינו כי במאה ה-18 התרחבה ההתיישבות מכפרי ההר למרזבת השרון, במקביל לחדירת אוכלוסייה נוודית חדשה למישור – קונפדרציות כגון ערב אל-חוארת' בעמק חפר וערב אבו כשכ

⁸⁶⁰ זין, השרון, עמ' 6.

⁸⁶¹ נילי ליפשיץ, "נופי הצומח הקדומים בדרום השרון", בתוך ישראל רול ואיתן אילון, **אפולוניה ודרום השרון: דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1989, עמ' 309-314; Nili Lipshitz, Simha Lev-Yadun and Ram Gophna, "The Dominance of Quercus Calliprinos (Kermes Oak) in the Central Coastal Plain in Antiquity," *Israel Exploration Journal* 37.1, 1987, pp. 43-50.

⁸⁶² ישעיהו, ל"ג, 9; ישעיהו, ס"ה, 10 **ודברי הימים** א', ה', 16.

⁸⁶³ רול ואילון, **אפולוניה**, עמ' 66 ועמ' 215-217; יעל גורין-רוזן, "כלי זכוכית ושרידי תעשיית זכוכית במישקה", **עתיקות** 99, 2020, עמ' 135-168.

⁸⁶⁴ רול ואילון, **אפולוניה**, 193-194; אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, א', 1, עמ' 29.

⁸⁶⁵ המילה "ע'אבה" שקולה למילה המקראית "עב", שמשמעה יער. גרן, **תיאור ארץ-ישראל**, השומרון, ב, עמ' 268-270; גיחון, "השרון", עמ' 301-302;

Benjamin Z. Kedar, "King Richard's Plan for the Battle of Arsuf/Arsur 1191," in Gregory I. Halfond (ed.), *The Medieval Way of War, Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard S. Bachrach*, Surrey, Ashgate, 2015, pp. 117-132; Rafael Y. Lewis, "Carpe Momento: In Quest of the Material Evidence of the Battle of Arsuf (7 September 1191)," in Oren Tal (ed.), *Apollonia-Arsuf: Final Report of the Excavations, Volume II: Excavation Outside the Medieval Town Walls*, Pennsylvania, Eisenbrauns and Emery and Claire Yass Publications of the Archeology of the Institute of Archeology (Tel Aviv University), 2020, pp. 349-375.

⁸⁶⁶ תקי אל-דין אל-מקריזי, **כתאב אל-סלוק למערפת דול אל-מלוק**, בירות, דאר אל-כתב אל-עלמיה, 1997, 1, עמ' 19-20; שהאב אל-דין אחמד בן עבד אל-והאב אל-נוירי, **נהאית אל-ארב פי פנון אל-אדב**, בירות, דאר אל-כתב אל-עלמיה, 2004, 30, עמ' 168; אבו מחמד מחמוד בן אחמד בדר אל-דין אל-עיני, **עקד אל-ג'מאן פי תאריח' אהל אל-זמאן**, קהיר, דאר אל-כתב ואל-ות'איק אל-קומיה, 2020, 2, עמ' 350; אבן חג'ר אל-עסקלאני, **אל-דדר אל-כאמנה פי אעיאן אל-מאה אל-ת'אמנה**, בירות, דאר אל-גיל, 1993, 2, עמ' 175, מספר 1790; צלאח אל-דין ח'ליל בן איב אל-צפדי, **אל-ואפי באל-ופיאת**, בירות, דאר אחיא' אל-תראת', 2000, 15, עמ' 302.

⁸⁶⁷ Heyd, *Documents*, p. 96.

⁸⁶⁸ כמצוטט אצל אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, ב', 3, עמ' 367.

⁸⁶⁹ מרדכי גיחון, "נאפוליון", עמ' 240-241.

בעמק הירקון, דחקו קבוצות נוודיות קודמות כמו התרכמאנים בצפון היער והגיבראת בדרומו.⁸⁷⁰ ההגירה הגוברת ממצרים במאה ה-19 גרמה לתוספת אוכלוסייה במרבית הישובים שבשולי ההרים ובמישור, וכך גבר הביקוש לעצים להסקה ולבניה, לאדמות חקלאיות ולשטחי מרעה. המישור שימש הן כאזור שוליים להר – המשמש כמרעה לרועים ולגידולי בעל, אבל גם כתווח לשיווק תוצר אל מחוץ למחוז, כפי שניכר מתשתיות התחבורה – מעגנים ודרכים – המחברות בין החוף להר. הנוכחות האנושית במרחב היתה עונתית ברובה וחופפת זמני שיא בפעילות הכלכלית – זריעה, קציר, עונת ייצוא האבטיחים והתייבשות הביצות שאפשרה מרעה.⁸⁷¹ בהתקיים מגבלות פיזיות – ריחוק גיאוגרפי מליבת הישוב וקיומן של ביצות – לא היה עניין בהתייבשות קבע במרחב, שכן היו אדמות עידית פנויות לרוב באזורים נוחים יותר – במרזבה ובשולי ההרים.

לפי רנה קרשון (1919-1999), בירוא היער החל בראשית המאה ה-19. היערות מדרום לירקון ובדרום השרון נכרתו בתקופת אבראהים פאשה לצרכי בניית ספינות ולצרכי פיתוח.⁸⁷² נוסעים שעברו בשרון במחצית הראשונה של המאה ה-19 מתארים הבערת עצים ביער בידי נוודים כמדורות מן המוכן.⁸⁷³ היציבות הפוליטית אחרי תום מלחמות קיס-ימן (~1853) הובילה לשיפור המצב הביטחוני במישור, ואיפשרה ניצול אינטנסיבי יותר של משאבי הקרקע. עדויות בהיסטוריה שבעל-פה מדגישות כי התרבו החיכוכים בין כפרי ההר ובין הנוודים, ובין כפרי ההר השונים לבין עצמם, לגבי זכויות מרעה ובעלות על אדמות היער הפנויות.⁸⁷⁴ חיכוכים אלה עמדו בניגוד למדיניות האימפריאלית העת'מאנית, ששאפה להגביר את הריכוזיות בתחומה. לאחר הקמת המחוז האוטונומי של הר שכם (מתצרפית ג'בל נאבלס ואל-בלקאאי) ב-1864 נקטה האימפריה העת'מאנית במספר צעדים להגברת שליטתה באזור: הוקמו יחידות משנה מנהלתיות חדשות, הונחו כבלי טלגרף, הוצבו כוחות צבא וז'נדרמריה, נערכו מפקדי אוכלוסין ונרשמו בעלויות על אדמות לצרכי מיסוי.⁸⁷⁵

חלוקת היער לעיאבאת משקפת תהליך זה. החלוקה משקפת רמה גבוהה של ארגון חברתי ומנהלתי, פרי עבודתם של הרשויות המחוזיות אשר הסדירו את הבעלות על שטחי היער בשנים 1288-1286 לה'

⁸⁷⁰ מרום, "רעננה," עמ' 437-444. במאה ה-18 התרחבה נוכחות הנוודים בואדי אל-חוארת', שיסודה בשבטים שחיו במקום בחסות דאר טרה-באי במאות ה-16 וה-17.

⁸⁷¹ גרוסמן, "תהליך ההתייבשות," עמ' 269-275.

⁸⁷² קרשון, "סנגוריה," עמ' 51; Karmon, "Geographical Influences," pp. 46-47.

⁸⁷³ Alexander Keith, *Evidence of the Truth of the Christian Religion: Derived from the Literal Fulfilment of Prophecy; Particularly as Illustrated by the History of the Jews, and by the Discoveries of Recent Travellers*, Edinbrough, Andrew Jack, 1848, 36th edition, pp. 174-175.

⁸⁷⁴ סכסוכי רועים: גולני, **טייבה**, עמ' 108; דוד לוונברג, מוכתר כפר סבא היהודית, תיאור את "מערכת חיר אל-ואוי" שהתרחשה מדרום-מערב לקלקיליה כקרב בין כפריים, שבאו לכרות עצים ביער, ובין בדואים, שדרשו מהם דמי חסות בתנאות ("מראשית ההתייבשות באיזור", בתוך: יוסף מרגלית (עורך), **כפר מל"ל: יובל פלוס**, כפר מל"ל, ועד כפר-מל"ל, 1972, עמ' 29). לפי דאוד וכנאענה, תקרית זו היתה למעשה סכסוך קיס-ימן בין הקואליציות השבטיות של אל-מגיאנין (ערב אל-מוילח) ואבו כשכ, בסיוע בעלי בריתן הפלאחין במחצית המאה ה-19, כנאענה, **אבו כשכ**, עמ' 9-11; דאוד, **אל-ג'והרה**, עמ' 109-110; אודות סכסוך אל-מגיאנין ואבו כשכ, ראו: אשכנזי, **אהלי קדר**, עמ' 19; וון-אופנהיים, **אל-בדו**, 2, עמ' 91, 98-108; מרום, "רעננה," עמ' 440-441.

⁸⁷⁵ Al-Salim, *Social History*, pp. 88-136.

(1871-1868 לספירה).⁸⁷⁶ השלטונות סיווגו את אדמת היער כאדמה חקלאית (בתורכית-עת'מאנית: תרלא) ולא כאדמת חורש (כורו) או מרעה (מרעה) בשירות תושבי הכפר, במטרה לעודד את בירואן ועיבודן החקלאי. אדמות היער חולקו לע'אבאת שנקראו על שם בעליהם: ע'אבת טול-כרם, ע'אבת בית ליד, ע'אבת פרדיסיא, ע'אבת שופה, ע'אבת קלנסוה, ע'אבת כפר צור, ע'אבאת אל-טיבה אל-שמאליה ואל-קבליה, ע'אבת אל-זבאבדה, ע'אבת כפר ג'מאל, ע'אבת ג'יוס, ע'אבת אל-טירה, ע'אבת מסכה, ע'אבת אל-עבאבשה, ע'אבת עזון וע'אבת כפר סבא (ראו מפה 39).⁸⁷⁷ לכפרים ניתנו זכויות קנייניות לא סחירות ולא אישיות באדמה. האדמות נרשמו בטאפו העת'מאני אבל הרישום ברוב המשבצות אינו משקף בעלות ממשית של פרטים, שהעדיפו את שיטת המשאע והמשיכו לעבד לאורה את האדמה.

אנשי הסקר הבריטי מיפו את יער השרון ב-1874. לפי אמדני, המבוסס על מיפוי השדה של הסקר הבריטי, שטח הע'אבה בתקופה זו היה 167,000 דונם. הסוקרים מצאו בדרומו גדמי עצים שניכרת בהם התחדשות ענפים (בשטח של 92,000 דונם) ובצפונו חורש עם עצים גדולים ונאים (75,500 דונם)(איור 31).⁸⁷⁸ עדויות הסקר ורבות אחרות הובילו את רנה ק'רשון להצביע על כך שהיער לא היה רציף ואחיד בצפיפותו ובמאפייניו, פרי התנוונות בשל התיישבות, עיבוד חקלאי, רעיה וכריתה. ערב מלחמת העולם הראשונה, כבר לא היו בשרון יערות אלונים להוציא האלונים של אזור פרדס-חנה – כרכור (איור 32).⁸⁷⁹

בשנת 1892 נמכרה ע'אבת כפר סאבא לידיים יהודיות, והוקמה בה המושבה כפר-סבא (בערבית: סַבְיָה) בשנת 1903.⁸⁸⁰ מכירת האדמות בע'אבאת הואצה לאחר הכיבוש הבריטי, וגושים רבים של אדמה בבעלות יהודית הוכרו כמשבצות קרקע נפרדות. מתוך 167,500 אלף דונם של יער השרון שנסקרו ב-1874, נותרו רק 65,403 דונם במסגרת "ע'אבאת" נפרדות (39%). החקלאות הערבית בע'אבת בתקופת המנדט הנותרה מבוססת על גידולי שדה (79.2%) ושטח הפרדסים המצומצם (5.3%) משקף את מעמדו השולי של האזור מבחינת הפרדסנות הערבית באזור המחקר (ראו טבלאות 5 ו-6 להלן).

⁸⁷⁶ חלוקה דומה בוצעה באדמות המישור האחרות שהוקנו לכפרים בהר. שטחי 'רמאל' חולות היו נפוצים בצפון השרון (עתיל, זיתא, שויכה, קאקון, כפר סב, דינאבה וענבתא, ח'ור פרעון), ואילו בדרומו רווחו הע'אבאת. המשבצת של כפרים אחרים, כגון באקה אל-עירביה, ג'ית, דיר אל-ע'צון, טול-כרם, אל-טיבה, ועוד, נמשכו מערבה לתוך המישור.

⁸⁷⁷ הכינוי "ע'אבה" הוא, למעשה, כינוי אקולוגי, המתייחס לתכסית בעבר: משעל, אל-אסתיטאן אל-צהיוני, עמ' 127-169; Marom, "Tent Work," pp. 219-223.

⁸⁷⁸ חלקו הדרומי של היער, ששטחו 92,000 דונמים, כלל שרידיו המבוראים של חורש מנוון, בדמות שיחים (Bushes) ועצים פזורים (Scattered Trees), PEF Archives, London, MWS\66, 68, 69, לתיאור של היער בימיהם, ראו: Claude, R. Conder, "Mediaeval Topography of Palestine," *PEFQS* 7-8, 1875, pp. 89-94 (ibid, p. 92); Conder, *Tent Work*, I, p. 214.

⁸⁷⁹ קרשון, "סנגוריה," עמ' 50.

⁸⁸⁰ לרכישת אדמות ע'אבה כפר סאבא והתנגדות התושבים הערבים להקמת המושבה כפר סבא, ראו תיק אצ"מ, J15-4231-30.

איור 31 שמורת אלוני קדימה. נוף אופייני ליער השרון לפני בירואו (2018)

איור 32 נוף אופייני באזור הע'אבאת. בקדמה: ע'אבת מסכה. ברקע אדמות ע'אבאת אל-טיבה אל-קבליה, ג'יוס, כפר ג'מאל, אל-זבאבדה ובצת אל-פאלק (2020)

הע'אבה	בעלות ערבית	בעלות יהודית	בעלות ציבורית ⁸⁸¹	סך הכל
ע'אבאת אל-טיבה	1653	2753		4406
ע'אבת אל-זבאבדה	8828	2758		11586
ע'אבת אל-עבאבשה	4012	761	61	4834
ע'אבת בית ליד	5612	301	23	5936
ע'אבת ג'יוס	1802	560	74	2436
ע'אבת כפר צור	18522	2279		20801
ע'אבת מסכה	5763			5763
ע'אבת עזון (תבצר)	2376	2878	41	5295
ע'אבת פרדיסיא	1517	492	24	2033
ע'אבת שופה	1306		7	1313
סך הכל	51391	12782	230	64403

טבלה 6 בעלות הקרקע בע'אבאת, 1938

הע'אבה	הדרים	בננות	שטח בנוי	מטעים	דגנים	לא מעובד	סך הכל
ע'אבאת אל-טיבה					1606	47	1653
ע'אבת אל-זבאבדה	262	25		219	6175	2147	8828
ע'אבת אל-עבאבשה	61			19	3932		4012
ע'אבת בית ליד			6	50	5477	79	5612
ע'אבת ג'יוס					1802		1802
ע'אבת כפר צור	433			105	11043	6941	18522
ע'אבת מסכה					5763	0	5763
ע'אבת עזון (תבצר)	143		24		2202	7	2376
ע'אבת פרדיסיא					1499	18	1517
ע'אבת שופה				100	1206		1306
סך הכל	899	25	30	493	40705	9239	51391

טבלה 7 שימושי הקרקע בבעלות ערבית בע'אבאת, 1938⁸⁸²

⁸⁸¹ דרכים, מסילות ברזל, נהרות ואגמים.

⁸⁸² מעובד מתוך *Village Statistics*, 1938. ישובים יהודיים הופרדו בידי רשויות המנדט לכדי משבצת נפרדת. ע'אבאת אל-טירה, קלנסוה, כפר סאבא נכללו במשבצת כפר האם ולא נפקדו בנפרד.

3.3 ע'אבת ג'יוס וע'אבת אל-עבאבשה: משארי עבר וההתיישבות הערבית

בשנת 1278 לספירה, כ-13 שנים בלבד לאחר שצבאות הממלוכים כבשו את יערות השרון מידי הצלבנים, הקדיש האמיר אל-נאצר קלאון את אדמות הכפר טיבת אל-אסם (אל-טיבה) למסגד מערת המכפלה (אל-חרם אל-אבראהימי). לידינו הגיעה וקפיה נדירה, המתארת בפירוט מעורר השתאות את שרידי העבר שהשאירו אחריהם ה"רומאים", בני התקופה הרומית-ביזנטית והאסלאמית הקדומה, שחיו במישור והביאו את ההתיישבות בו לשיאה ההיסטורי (ראו סעיף 3.3.1 להלן).⁸⁸³ יורשיהם, התושבים שירדו מכפרי ההר וקיבלו נחלות ביער השרון בשלהי התקופה העת'מאנית, פגשו במשארי עבר כגון מערות קבורה, שרידי בנייה, ובתופעות גיאולוגיות מיוחדות, כגון בורות מי נזאז, וניצלו אותם לצרכיהם. הדיון בע'אבת ג'יוס ובע'אבת מסכה, שתיהן באבוס השרון, יסייע בידינו לבחון את האינטראקציה בין האדם לשרידי אלה, כחלק ממאפייני הנחלה, והוא ישמש כעוגן לבחינת תופעות אלה בראייה אזורית-רחבה ומתוך אימוץ נקודת מבט של המשך הארוך, קרי: בראי תמורות יישוביות ארוכות טווח בזיקה לגיאוגרפיה המקומית.

3.3.1 ע'אבת ג'יוס

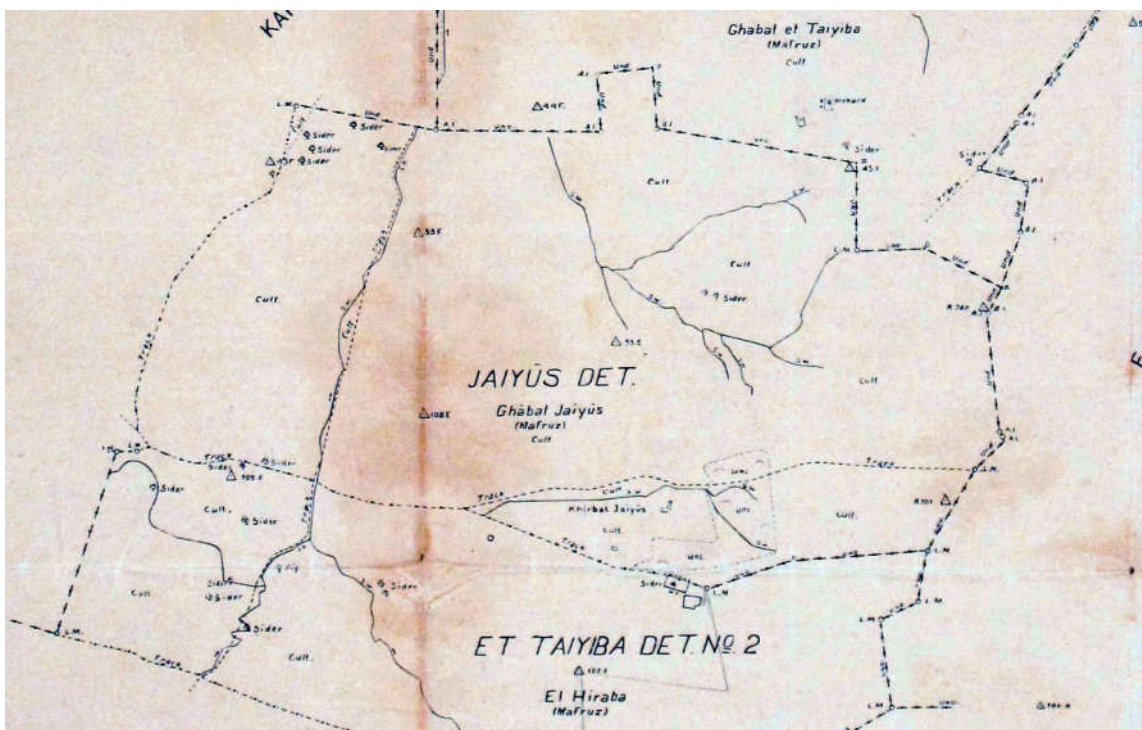
ע'אבת ג'יוס ("יער ג'יוס") היתה אדמתו של הכפר ג'יוס בשרון. מבחינה גיאוגרפית, ע'אבת ג'יוס במרחק של 17 ק"מ מכפר האם והיא היתה, לפחות להלכה, בבעלות משותפת (משאע) של כל תושביו. צורתה של הנחלה כמלבן ארוך הנפרס ממזרח למערב דרך יחידות נוף שונות: גבעות החול האדום, רכס הכורכר השני ואבוס המרזב של אגן הפולג. ע'אבת ג'יוס גבלה בשטחי ע'אבת אל-ט'יבה אל-שמאליה, באדמות משאע ח'ור אל-ב'טם וג'ורת אל-ט'וחי של ע'אבת אל-ט'ירה, בע'אבת אל-ט'יבה אל-ק'בליה ובאדמות ע'אבת כ'פ'ר ג'מאל וח'יר'בת אל-ז'באב'דה (ראו מפה 42).⁸⁸⁴ בשנת 1938, לאחר שרוב שטחה של הע'אבה נמכר, נעמד השטח שנותר ב-2436 דונם.⁸⁸⁵

תולדות ע'אבת ג'יוס משמשות מעין מבוא מצוין להכרת תהליכי תמורה יישוביים ושינויים בהסדרי שימוש בקרקע בע'אבאת שנפגוש במקרי הדיון הבאים.

⁸⁸³ אבראהים חסני רבאיעה, ות'א'ק אל-וקפיאת אל-קדימה פי סג'לאת אל-קדס, מא'תמר אל-אוקאף פי בלאד אל-שאם, עמאן, 2006, עמ' 12-13.

⁸⁸⁴ השו' לתיאור אצל אל-דבאע, בלאדנא פלסטין, ב', 3, עמ' 389.

⁸⁸⁵ Village Statistics, 1938, p. 32.

מפה 42 ע'אבת ג'יוס במפת קדסטר בריטית בקנה מידה 1:10,000 (1932), אצ"מ MT-107. הגבולות המסומנים הם גבולות הע'אבה.

ההיסטוריה המוקדמת של ח'רבת ג'יוס

ההתיישבות בח'רבת ג'יוס החלה, כמו באתרים רבים באזור גבעות החול האדום בשרון, בשלהי התקופה הרומית. בתקופה הביזנטית הוקם במקום מכלול רחב מימדים שכלל קמרון תת קרקעי, בריכות מרוצפות בפסיפס, גת ציבורית ומקור מים. סקרים ארכיאולוגיים שנערכו במקום חשפו סימנים לייצור זכוכית רחב היקף. ההתיישבות במקום נמשכה לתוך התקופה האסלאמית הקדומה, ונטשה, במקביל לרוב הישובים הכפריים בשרון, במהלך המאה ה-8 לספירה.⁸⁸⁶ שרידי העבר שנתרו במקום, כגון הקמרון התת קרקעי, היוו נקודת היאחזות לפעילות אנושית בסביבות האתר בתקופה העת'מאנית (איור 33).

⁸⁸⁶ רול ואילון, אפולוניה, עמ' 159-160.

איור 33 אל-הראבי: קמרון תת-קרקעי מהתקופה הביזנטית (2019)

שמו הקדום של האתר לא נודע עד כה. עם זאת, מוצע לזהותו עם ח'ירבת "זיתא", הנזכרת בהעתקה עתימאנית של וקפית הקדשת הכפר טַיַבַת אל-אֶסֶם (כיום אל-טיבה שבמשולש) בידי קלאון. טיבת אל-אסם היה אחד מ-33 כפרים שביברס הנחיל לאמיריו שהשתתפו בכיבוש השרון מהצלבנים בשנת 1265 לספירה. חלוקת האזור תועדה במסמך "אקטאעאת ביברס", שמהווה את תעודת היסוד לחקר התיישבות הערבית באזור המחקר. בתעודה נזכרים, לראשונה בכתובים, רבים מהכפרים הערביים שהתקיימו באזור במאות הבאות.⁸⁸⁷ שליש מטיבת אל-אסם הוקצה לאמיר (לימים הסולטאן) קלאון שהקדיש אותה כווקף לטובת הקדש מערת המכפלה, וְקָף חִ'לִיל אל-רְחֵמָאן, בשנת 1278 לספירה.⁸⁸⁸ תעודה זו מהווה מקור עיקרי להכרת הגיאוגרפיה היישובית של השרון לפני התקופה העתימאנית. "זיתא" זו, להבדיל מזיתא שליד הכפר גִ'תַּ

⁸⁸⁷ הכפרים עתיל, זיתא, טור-כרם (טול-כרם), אפראסין, באקה אל-שרקיה, קלנסוה, טיבת אל-אסם, אם אל-פחם, בתאן [אבת'אן], בורין, ביזין [בית בזין ליד קדומים], חבלה, אל-ברג' אל-אחמר [ברג' אל-עטעוט], ימא, דנאבה [ד'נאבה], ברכת ח'אן דיר אל-קצון [שיבוש של דיר אל-ע'צון], אל-שוּיכה [שוּיכה], טברס [כפר חרב ליד כפר ראעין], עלאר, ערערא [ערערה], פרעון, אקתאבה [אכתאבה], סידא [צידא], ארקאח [ארתאח], באקה אל-עירביה, אל-קציר [חירבה ליד אל-נולה אל-שרקיה], אח'יצאץ [ליד קאקון], קפין, כפר ראעי, כספא [ליד ראש העין], ברניכיה [ברניקיה, מושב חגור], חאנותא מן ארסוף [כוכב יאיר], פרדיסיא וגילגוליה. ראו גם: Pringle, *Red Tower*, pp. 22-25.

⁸⁸⁸ תעתיקי שמות בערבית נוקדו רק במקרים שבהם יש ביטחון בהגייתם המקורית.

שבמשולש או מ"זיתא גימאעין" שמצפון לעיר אריאל, נזכרת כאתר עתיקות בתיאור גבולה של טיבת אל-אסם, שאדמותיה הגיעו בשעתו עד הים :

[הגבול] מטפס מערבה אל הגבעה האדומה [וגומר; פונה מערבה אל הים המלוח (הים התיכון) ולאחר מכן ממשיך על [שפת] הים אל כיוון דרום [עד] למפגיר אל-בלאקיה (ח'רבת אל-בלאקיה; חוף געש) המפריד בין אדמות טיבת אל-אסם ואדמות זיתא; לאחר מכן [הגבול] נלקח מזרחה על אבן ה"תחינק" [קריאה לא ברורה במקור, ככל הנראה נקודה על רכס הכורכר] אל "ברכת אל-חמאם" [ברכת אל-חמאה; רשפון]; על שוחת זיתא אל הקיר אשר בחורבות זיתא;⁸⁸⁹ אל הגבעה האדומה וממשיך מזרחה אל אבן הבד השכנה המפרידה בין אדמות טיבת אל-אסם (טיבה) ובין פפר עקיל [כנראה, תבצר/חירבת עזון]; מטפס מזרחה אל "סוק אל-שאער"; מסתיים בגבעה האדומה שבין "דיר עספאן" [דיר עספין] ובין "מסכה"; [ממשיך] אל השקמה אשר ניכרת בעמוד; [ממשיך] אל עמוד בגבעה אדומה שעליו צלב; [ממשיך] אל עמוד שני שיש בו צלב; [עובר] אל האבן אשר בשלשלת אל הדרך המלכותית (אל-ספה אל-סלטאניה) שיש בה צלב" (הדגשות שלי).⁸⁹⁰

מעדות זו עולה כי "זיתא" היתה חורבה לא מיושבת, אך היו משויכות אליה אדמות סמוכות שגבלו בים ממערב. מרשמי טאפו עתימאניים מזכירים מקום בשם **ואדי זיתא** באדמות אל-חרם סינדא עלי לאורך רצועת החוף צפונית לכפר. ואדי זיתא שימש כציון דרך ליורדי-ים ערבים מיפו,⁸⁹¹ ויש לזהותו עם ביר זיד המופיעה במפת ה-SWP וביר זית במפות הגרמניות-תורכיות של המלחמה.⁸⁹² יחד עם זאת אני מעדיף לזהות את זיתא עצמה בחירבת גיוס, בהיעדר אתר מתאים יותר בסביבות ארסוף. הזיהוי המוצע נשען על מספר תימוכין: ראשית כל, האתר נזכר ברצף גיאוגרפי בזיקה לאתרים אחרים שמיקומם ידוע במידה רבה של ודאות ומצוי בסמיכות לחירבת גיוס. שנית, המועמדים החלופיים לזיהוי החורבה (ארסוף, ח'רבת עזון, ח'רבת אם עליקה וח'רבת ספיה) אינם מתאימים בשל ריחוקם מברכת אל-חמאם, הנקודה הקודמת ל"זיתא" בתיאור הגבול. שלישית, וחשוב מכל, היותה של חירבת גיוס על גבול אדמותיה הדרום-מערביות של טיבה עד לשנות ה-40 של המאה ה-20, בהתאם למתואר בוקפיה עצמה.

⁸⁸⁹ יש לזהות שוחה זו עם הנחל העולה צפונה מברכת אל-חמאם לעבר חירבת גיוס.

⁸⁹⁰ רבאיעה, ות'א'ק, עמ' 12-13.

⁸⁹¹ ראיון עם אבו סעדו אל-עאצי זינב, יפו, 7 ביוני 2020.

⁸⁹² אצ"מ, L.75-370 and 372.

ב-23 ביוני 1870 ביקר הסייר הצרפתי ויקטור גֵרֶן (Guérin) באזור ע'אבת ג'יוס. הוא ירד דרומה מבצת אל-פאלק לאורך האבוס ונתקל ב"בארות אחדות שמימיהן מגיעים כמעט עד לפני הקרקע, ומכאן שאף במרחק מה מדרום לברכה הקרקע עודנה לחה מאוד, וששיכבת המים הזאת משתרעת מעבר לתחום האגן הזה תחת כסות דקה של עפר."⁸⁹³ ה"בארות" הנזכרות הן בורות מים שהיו נפוצים במיוחד ברחבי השרון (מפה 43). חשיבותן של בארות רדודות אלו, ותומתן להרחבת ההתיישבות לא נידונו עד כה במחקר, ומצאתי לה רק אזכור קצר בעבודתו של קרמון, שהעיר כי "השרון אינו עשיר במקורות מים... [אך התקיימו בו] ריכוזי הנזאז בשקעים הקטנים, ששימשו מאגרים קטנים למי-גשמים או לבארות שטוחות."⁸⁹⁴ בורות אלו נקראים בערבית חֶפְרָה או חֶפְיָה (מהשורש ח.פ.ר.), וצורת הריבוי חֶפְאִיר.⁸⁹⁵ החפירה שונה ממקורות מים אחרים כגון עֵין (מעין), בֵּיר (באר), בְּצָה (ביצה). לעתים קיימת זיקה למונחים המציינים אדמת נזאז: אל-נְזָאֵה ואל-נְזָאֵאת, ודבר זה נובע מהסיבה הגיאולוגית להיווצרות החפאיר: הצטברות של חרסית (נזאז) בעומק של מטר או שני מטרים מתחת לפני הקרקע יצרה שיכבה אטימה למים, ולכדה מי משקעים או נגר שלא חלחלו לעומק האדמה. הדבר אפשר גישה למים על ידי חפירה פשוטה, ולא הצריך חפירת באר נובעת בעומק עשרות מטרים עד למי התהום.

אזכורים לחפאיר מצויים, למשל, במפת ה-SWP (1878), שאחת ממטרותיה היו למפות את מקורות המים בארץ.⁸⁹⁶ מאוחר יותר, החפאיר נזכרות ברשימות של מקורות מים שערך יוסף דוידסקו, תושב זכרון יעקב אשר ריגל עבור הבריטים במלחמת העולם הראשונה: "מאצל באר ג'למי [ביר אל-ג'למה (עתיל)] עוברים חלקת דרך באדמת חרישה, שבחורף שם טיט נורא. [...] מגיעים אל וודי שעל על [ידו] יש הרבה מעינות מים שחופרים אותם הרועים, בימי הקיץ אין מים בוודי אך המעינות תמיד מלאות. המים לא כל כך טובים טעמם טעם מי בצה"⁸⁹⁷ ובמקום אחר "מים אין שם על פני האדמה, אבל יש שם חפורים הרבה מעינות מים (עיון) שחופרים אותם הרועים בימי הקיץ. בחרף המעינות מתכסים בקש ועשבים ועפר רך, וצריך מאד להזהר כשעוברים משם מפני שאפשר בנקל לפל במעינות האלו."⁸⁹⁸ לפי סקירות הכפרים של הש"י, החפאיר נותרו מקור מים חשוב לאוכלוסייה המקומית בתקופת המנדט, והם הקלו על ניצול

⁸⁹³ גרן, **תיאור ארץ-ישראל**, השומרון, חלק ב', עמ' 270.

⁸⁹⁴ קרמון, **התנאים הפיסיוגרפיים**, עמ' 12.

⁸⁹⁵ לעתים נדירות, משתמשים התושבים במונח "תימד", המקובל יותר בקרב בדואים בנגב. לדוגמא: אל-תיתי, אל-טירה, עמ' 49; ראיון עם עבד אל-מנאן חסן שביטה, יליד מסכה, 12 באפריל 2016; ראיון עם מחמד עודה, ח'אלד מתאני וח'אלד חמודי, קלנסוה, 28 בינואר 2017; ראיון עם דאוד מנצור, אל-טירה, 26 בפברואר 2017.

⁸⁹⁶ ראו את סעיפי ה-Hydrography במזכרי הקרן, למשל Conder and Kitchener, *Samaria*.

⁸⁹⁷ "מתול-כרם אל זכרון-יעקב דרך ג'למי ועיון אַסְוֶער קובל ב' דצמבר 15/17", תיק דיווחי דוידסקו, **ארכיון זכרון יעקב**.

⁸⁹⁸ "מתול-כרם אל זכרון-יעקב דרך כְּבֶת שְׂרָקס ושוני. קובל ב' דצמבר 15/17 מאת יוסף דוידסקו", **ארכיון זכרון יעקב**.

המרחב למטרות גידול בעלי חיים, ואף חקלאות שלחין מוגבלת בהיקפה.⁸⁹⁹ בשנת 1937 "בעלי רכוש (מלאכין), מזארעין ובעלי בהמות מתושבי אל-טירה" ביקשו מקאמקאם טול-כרם רשות להשקות את צאנם מחפאיר ליד כפר הס (ראו אתר 8 במפה הבאה). לדבריהם, "[...] מימי קדם (מן אל-קדים) היינו משקים את בהמותנו – כבשים ופרות וכל מיני הבהמות מעינות המים הנקראים "חפאיר אל-סיארה" [...]. וחפאיר המים עדיין קיימים..."⁹⁰⁰

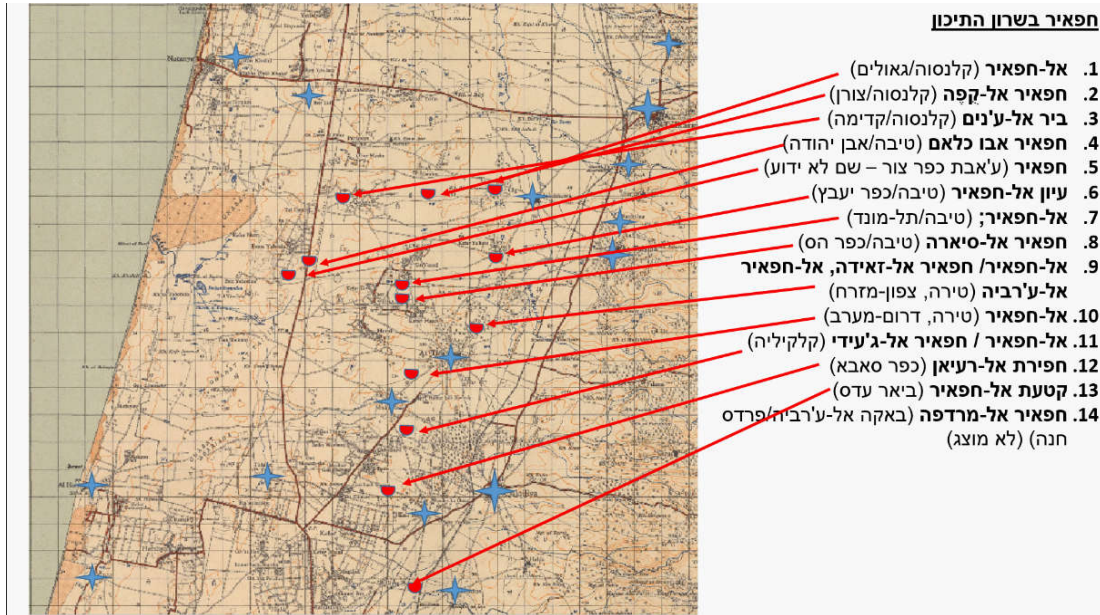
מרכזיות החפאיר לקיומם של תושבי האזור בולטת בתיאוריהם של עשרות מרואיינים. אחד מתושבי אל-טיבה, למשל, הסביר כי

חפאיר – זו אדמה רוויית מים שעושים בה חפירות. החפירות האלה נֵאזו, כלומר מקבצים מים מהאדמה. האדמה לא בוצית אלא אדמה שחורה, ואפילו אדמת חמרה, אבל נמוכה, שמקווי מים יש שם. מגיע הקיץ אז המים האלה שוקעים, חופרים 3-4 מטרים, גומות כאלה, חפירות כאלה [...]. ואז המים מתנקזים לתוך הבורות האלה מהאדמה. [...] אלה הם החפאיר. אזור שיש מקווי מים כאלה, עושים [בו] את החפירות. עכשיו, בקיץ משקים – אתה יודע, לא היתה השקיייה באותה התקופה. אלה שיש להם בעלי חיים והם נמצאים באזור הזה חופרים ומשקים את בעלי החיים – ואם המים נקיים באמת שותים אותם גם – ואם יש יותר מדי מים אז עושים תעלות ושמה בדרך כלל מגדלים תירס, דלעת, קצת קצת אני ראיתי בזמנו בוטנים גם. יש לך עכשיו. בכל כפר שיש בו אדמה כזה לאזור הזה קראו "חפאיר."⁹⁰¹

⁸⁹⁹ סקירות הכפרים: "ערב וואדי חווארת אל-שמאלי (הצפוני)", 26.1.41; "ערב וואדי חווארת אל שמאלי", [חותמת נתקבל: 28.3.41]; "וואדי חווארת הדרומי", 21.3.41; "שווייכה", 29.3.42; "קאקון", "ליית [1942-1943]; מגוז[בר], "ערב אל-נצייראת", קיץ 1943, את"ה, 105 / 227; מגוז[בר], "ערב אל-מראמרה [צ"ל אל-הזאהזה]", קיץ 1943, את"ה, 105 / 227; והשוו להשקייית הצאן בחפאיר באדמות קדימה: "מזארעו חיר זידאן", פלסטין, 1.11.1932, עמ' 9.

⁹⁰⁰ פטיציה, 21.3.37, את"ה, KKL5-8414 ו"ארץ חפאיר אל-סיארה", אל-גי'אמעה אל-אסלאמיה, 7.5.37, עמ' 4. הבקשה באה בעקבות דחיית תביעתם בהסדר הקרקעות לקבלת גישה לחפאיר אלו, שהיו בתחומי אדמות אל-טיבה הסמוכה. לדברי יאיר צוק, יליד 1931 בכפר הס, "היו בורות בקוטר של מטר, חפורים לעומק כמה מטרים עד למי הנזאז. היו שואבים מהם מים עם דלי וחבל ושופכים לשוקת שהיתה שם וכך משקים את העדרים. יש לנו תיעוד שהיה סכסוך כשקנינו את האדמות. היתה דרך שהלכה לטירה, והיו בורות מים שהלכו לרעות עם העדרים בשדות וליד הבורות היה עץ תאנה גדול. אחרי שרכשנו את האדמות הם סירבו לוותר על הבורות הבורות האלה וכדי להשקיט אותם נתנו להם אפשרות להשקות משם." (ראיון, 6 במרץ 2017).

⁹⁰¹ ראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 19 בנובמבר 2016.

מפה 43 תפרוסת חפאיר בשרון התיכון. חפאיר אחרות היו קיימות באגני נחל חדרה, נחל אלכסנדר, נחל פולג ונהר הירקון

מחירבת אל-הראבי לחירבת ג'יוס

הפעילות העונתית באזור הוסדרה החל משנת 1286 להג'ירה/1870 לספירה בידי השלטונות העת'מאניים.⁹⁰² אנשי ג'יוס זכו בחורבה ובאדמות הסמוכות לה כע'אבה,⁹⁰³ שהייתה נפרדת מאדמתם העתיקה במזרח השרון – אשר הפכה כאמור בראשית המאה ה-18 לכפר עצמאי בשם מְסֶכָה.⁹⁰⁴ ב-11 בשואל 1286 לה' (15 בינואר 1870) נרשמה "ארץ אל-ע'אבה" על שם חמדאן בן מצלח עבד אל-ח'אלק, נכבד מקומי. שטח החלקה הנקוב בקושאן – 10 דונמים – היה סמלי בהחלט.⁹⁰⁵

בוקפית קלאון מתוארות אדמת אל-טיבה כמקיפות אל כל המרחב שבין ביצות הפולג בצפון וקו המחבר בין מפג'ר אל-בלאקיה (חוף געש) וחורבות זיתא (שמוצע לזהותה, כאמור, עם חירבת ג'יוס). שטח זה כלל, בשנות ה-70 של המאה ה-19, מספר ע'אבות נפרדות: ע'אבת אל-טיבה אל-שמאליה (כיום, "קרית שלמה" מדרום לנחל פולג), ע'אבת כפר זיבאד (יקום), ע'אבת כפר ג'מאל ("חוות" רונית בין שפיים ובני ציון), ע'אבת ג'יוס וע'אבת אל-טיבה אל-קבליה (בין בני ציון לבין שפיים). מהשוואת תפרוסת הע'אבאת לגבולות המתוארים בוקפית קלאון, עולה כי ע'אבת ג'יוס, כמו גם ע'אבת כפר זיבאד וע'אבת כפר ג'מאל, נגרעו בשלב לא ידוע מאדמות אל-טיבה, ויצרו, בדרך זאת, שתי מובלעות יער (ע'אבאת) בבעלות תושבי אל-טיבה. לפי תיאורו של גרן, ולפי מפת ה-SWP, עולה כי ע'אבת ג'יוס ניצבה על גבולו המערבי של יער

⁹⁰² Marom, "Tent Work," pp. 219-223.

⁹⁰³ Amiran, "Pattern of Settlement," pp. 199-200; Atran and Ruderman, "Le Masha'a," p. 1386; אל-משעל, אל-אסת'טאן, עמ' 150.

⁹⁰⁴ גרוסמן, "יתהליך ההתיישבות," עמ' 265; כנאענה, מסכה, עמ' 18.

⁹⁰⁵ ספר טורקי 12 (ג'יוס), שנת 1286 לה', קושאן 43, אמ"י, סל – 6 / 5154 וראו גם חלקת "ואדי אבו עויצ'ה", הגובלת באדמות מסכה משלוש כיוונים, ולפיכך צריכה להיות בהכרח באזור הע'אבאת, ספר טורקי 12 (ג'יוס), שנת 1286 לה', קושאן 36, שם.

האלונים. מאידך, ניכר שהיער היה דליל למדי בתקופה זו, שכן בתרשימי השדה של ה-SWP נכתב במפורש שהוא היה מורכב משיחים (Bushes).⁹⁰⁶

בהמשיכו במסעו דרומה, מצא גרן את האתר מיושב למחצה: "בשעה שמונה ושלושים ושש דקות עברתי כפר הרוס כליל, חוץ משתי בקתות שיושבים בהן עוד פלחים עניים. שם האתר הזה ח'רבת אל-עראבה".⁹⁰⁷ השם ח'רבת אל-עראבה (במקור: Kh. el-Arabeh), שהזכיר גרן, הוא שיבוש של המילה הערבית המדוברת הַרְאֵבָה או הַרְוֵבָה שמשמעה מיכל מים תת-קרקעי. שיבושים מסוג זה נפוצים בעבודותיו של גרן, ואכן המקום נקרא כך בטיוטת השדה הראשונה של מפת ה-SWP שנערכה במחנה המשלחת ב-2 במאי 1874 ובפרסום הסופי של השמות שנאספו במהלך הסקר.⁹⁰⁸ כמו כן, האדמה הסמוכה מצד דרום נקראה "אל-הַרְאֵבָה" (El Hiraba) עדיין במפות מוקדמות מתקופת המנדט והיא מוכרת בשם זה בעדויות שגביתי מבני משפחת זידאן שהתנחלו בע'אבה (מפה 42).⁹⁰⁹ שם זה ניתן לחורבה בשל הקמרון התת קרקעי מהתקופה הביזנטית המצוי באתר. מחסות תת-קרקעיים דומים ובארות פתוחות היו קיימים גם באבוס דרומית-מערבית לחורבה, ומכאן נגזר שמו "הַרְאֵב מְסֻפָּה" (מיכלי המים של מסכה), שם הרומז, קרוב לוודאי, לַע'אֵבֶת מְסֻפָּה (סעיף 3.4.3).⁹¹⁰

במאי 1874 סוקרי הקרן הבריטית לחקר א"י מצאו בח'רבת אל-ג'ייסה (כפי שנקרא המקום ברשימות השדה של הורטיו קונדר, לצד השם אל-הראבה)⁹¹¹ או ח'רבת אל-ג'ייסה (Khūrbet el Jiyūseh) כשמה לפי הנוסח המתוקן של פלמר, "מעט בקתות בוץ, המאוישות כ'עזבה', או מעון קיץ לאלו האחראים על העדרים שנשלחו לרעות במישור".⁹¹² האתר הפך למקום התיישבות עונתית של רועים ופלאחים מהכפר גיוס שניצלו את יתרונותיו הגיאוגרפיים ואת שרידי העבר שבו למחסה (ראו מפה 44).⁹¹³

⁹⁰⁶ M\WS\66, 68 in *PEF Archives*, London.

⁹⁰⁷ גרן, *תיאור ארץ-ישראל*, השומרון, ב', עמ' 270. שגיאות התעתיק של גרן נדונו בהקדמת המתרגם בכרך יהודה, א, תשמ"ד, עמ' י"ב-י"ג.

⁹⁰⁸ M\WS\68, *PEF Archives*, London; Palmer, *Name Lists*, p. 174.

⁹⁰⁹ Map of Birkat Ramadan, 1:20,000 series sheet 13/18, provisional issue, July 1929. Map of Jaiyus (det.) & Et Taiyiba (det.) no.s 1&2, 1:10,000, 1932, *CZA MT\107*.

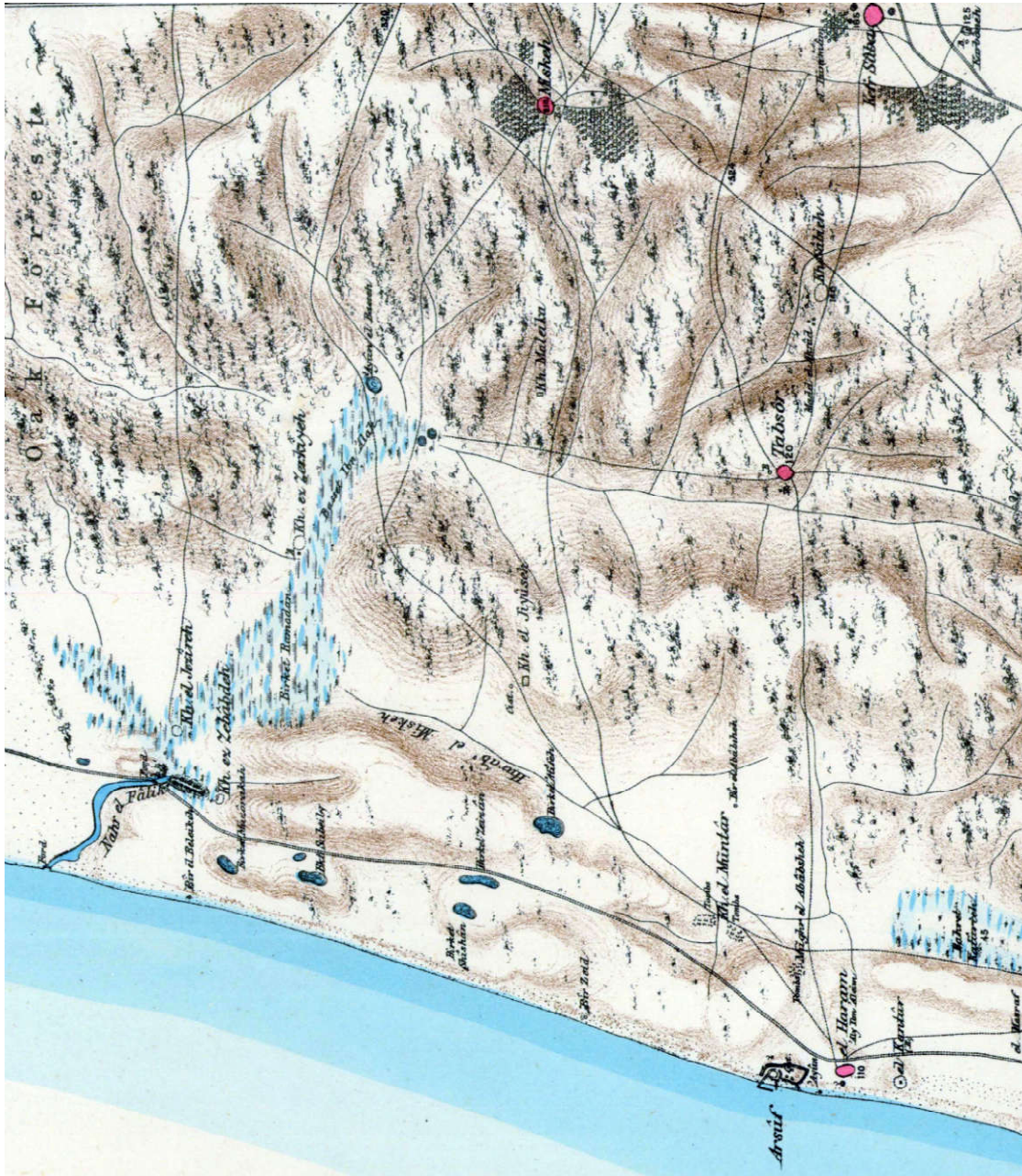
ראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 1 באוקטובר 2014; ראיון עם חסני חסין עבד אל-קאדר, 13 בפברואר 2016.

⁹¹⁰ Map of Western Palestine, Sheet X – Arsuf, 1:63360, 1881; Palmer, *Name Lists*, p. 175.

⁹¹¹ M\WS\68, *PEF Archives*, London.

⁹¹² Conder and Kitchener, *Samaria*, 1882, p. 140.

⁹¹³ Palmer, *Name Lists*, p. 175.

מפה 44 דרום הע'אבאת בסביבות 1874 לספירה: מסכה, בצת אם אל-עלק, ח'רבת עליקה, ח'רבת ג'יוס, תבצר, הרב מסכה, אל-חרם ונחלת אל-עבאבשה (מפת הסקר הבריטי, גיליון 10)

עדויות של בני משפחות קאסם מאל-טיבה שופכות אור על הפעילות האנושית שהתקיימה בסביבות ע'אבת ג'יוס בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20: האדמות היו בחלקן מיוערות ובחלקן מבוראות. בשלהי כל אביב ירדו רועים ופלאחים מהכפר לאדמות המערביות. אדמות האבוס שימשו לגידול של אבטיחים ליצוא, בעוד שהחורש והבריכות העונתיות שימשו למרעה. הפלאחים ניצלו חורבות ומערות בשטח לצרכי

מגורים עונתיים.⁹¹⁴ קאסם בן אַבְרָהָם עֶבֶד אל-קאָדֵר מהכפר טִיבָה אל-תַּחְתָּא רכש בשותפות עם עֶבֶד אל-רֵאָזֶק דָּאוּד למעלה מ-1000 דונם לצרכים אלה בעיֵאבת אל-טיבה אל-קבליה, דרומית לאתר.⁹¹⁵ אל-דִבְאֵעִי כתב כי "לכפר ג'יוס יש אדמות במישור החוף שהם יורדים אליה בעונות החקלאיות השונות ו[אשר] נקראות עיֵאבת ג'יוס."⁹¹⁶ עיֵאבת שכנות שבהן גם התקיימה התיישבות עונתית היו ח'רבת אם עליקה, ח'רבת כפר ג'מאל, ח'רבת אל-זבאבדה והרחק יותר – תַּבְצָר וּמְעִיר אל-עבאבשה. עדויות פיזיות לפעילות האנושית באתר בתקופה זו ניכרות גם בממצא הקטן שנתגלה באתר: צמידי זכוכית כחולים, מקטרות ומטבעות עת'מאניים, המשקפים נוכחות של משפחות (כולל נשים) ופעילויות פנאי (צריכת טבק).⁹¹⁷

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914 כבר לא היה יער בסביבות האתר. ב-1917 שולבה גבעת ח'רבת ג'יוס במסגרת מערך הקו העורפי של מערכת החפירות התורכיות-גרמניות של טבסור (תעתיק מדויק: תַּבְצָר), והאתר נקרא ה"רכס הפרחוני" Tchitchekli Syrt בתעתיק הגרמני; Çiçekli Sirt בתורכית מודרנית).⁹¹⁸ במהלך שנת 1918 ואולי בזמן מערכת מגידו (19 בספטמבר 1918) הורעש המרחב בידי הארטילריה הבריטית. כמות גדולה של פגזים נאספו בידי תושבי בני ציון הסמוכה. מהתיעוד הקרטוגרפי התורכי-גרמני והבריטי שבידינו, עולה כי בתקופה זו לא היו בו מבני קבע.⁹¹⁹

תולדות עיֵאבת ג'יוס בתקופת המנדט

ביחס לתולדות העיֵאבה במהלך תקופת המנדט עומדים לרשותנו מספר מצבורים של עדויות: האחד הוא התיעוד הקרטוגרפי-קדסטרי הענף של מחלקת המדידות של ממשלת המנדט ושל גורמים פרטיים בשירות מוסדות ההתיישבות היהודית כמו המודד זלמן ליפשיץ; השני הוא אזכורים מזדמנים במקורות כתובים רשמיים ופרטיים, והשלישי הוא עדויות בעל-פה של תושבים ערבים שגרו בסמיכות לאתר.

המיפוי הקרטוגרפי שנעשה על ידי הבריטים החל משנת 1929 סימן בשטח את גבולות עיֵאבת ג'יוס, כמו גם את גבולות היחידות הקדסטטריות השכנות, לצרכי מיסוי ומנהל. האזור מסביב לח'רבת ג'יוס היה מעובד, אדמת העיֵאבה היתה מחולקת בין בעליה (מְפְרוּזָה). למעשה, כל חלקי העיֵאבה היו נתונים תחת עיבוד, למעט גושי החולות והכורכר של שמורת בני-ציון.⁹²⁰ ב-1938 לא היו בעיֵאבה פרדסים, בשונה

⁹¹⁴ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 270.

⁹¹⁵ ראינוט עם בדריה וקאסם חסין עבד אל-קאדר, 30 בספטמבר 2014 ו-1 באוקטובר 2014.

⁹¹⁶ אל-דבאע, בלאדנא פלסטין, ב', 3, עמ' 389.

⁹¹⁷ איתן אילון, התכתבות אישית, יולי 2016.

⁹¹⁸ Map of Tireh (D3), 1-40:000, 3rd Edition Provisional, Secret, 18.10.1918.

⁹¹⁹ "סאחל מנטקה-סי 9" [אזור החוף התשיעי], 1: 25,000, 19.8.1918, מס' 173, אוספי ה-Imperial War Museum, London. אצל מרום, "מלחמת העולם הראשונה בשרון – זיכרונות ומורשת", בתוך: ערן תירוש (עורך), השרון ופתיחת מערכת מגידו במלחמת העולם הראשונה, ירושלים, אריאל, 2015, לוח ב'.

⁹²⁰ Map of Jaiyus (det.) & Et Taiyiba (det.) no.s 1 & 2, 1:10,000, 1932, CZA, MT107

מהעיאבאת של אל-טיבה וח'ירבת זבאבדה הסמוכות לה, עקב זכויות המזארה של משפחת זידאן, שיתוארו להלן.⁹²¹

במהלך הסקר הארכיאולוגי שערך איתן אילון באתר בשנות ה-80 של המאה ה-20 נחשפו "יסודות אבן של מבנה ערבי בן שני חדרים, שכיוונו מזרח-מערב.⁹²² מבנה זה מופיע במיפוי הקדסטרי הראשוני שערכו הבריטים ב-1929, במחצית שנות הארבעים הבניין הושכר למשפחת קאסם ושימש כבית ספר לילדי הסביבה.⁹²³ ממזרח למשק היה בית קברות בשם אל-חַתְרִוּרְהָ, על שם סוג אדמה מיוחד שמתהווה מתלכדי כורכר באדמת נואז. מן הראוי להעיר כי עצם קיומו במקום של בית קברות מעיד על שהייה ממושכת של תושבים בע'אבה, שהיה מרוחק מספיק מכפר האם, ולכן במקרי פטירה הם נקברו במקום. התופעה מתועדת גם בח'רבות עונתיות אחרות בעמק חפר.⁹²⁴

בחודש מרץ 1934 הושלם הסדר הקרקעות בע'אבת ג'יוס.⁹²⁵ אדמות אחדות נמכרו לידי עבד אל-ראַזַק דְאֹוד וצאצאיו מהכפר אל-טיבה. 350 דונם אחרים מאדמות האבוס בחלקה המערבי של הע'אבה נמכרו לידי משפחת ליטוינסקי היהודית. לפי סיפורי תושבים מהאזור, האדמה שהייתה רשומה על שם מוכתר הכפר ג'יוס המנוח עברה בירושה לשני בניו ובתו. הבנים נפלו במלחמת העולם הראשונה, וכך נותרה האדמה כולה לבתו. תושבי הכפר לחצו עליה לוותר על בעלותה לטובת תושבי הכפר כולם, ולאחר שזו נכנעה ללחציהם הם מכרו אותה ליהודים.⁹²⁶ מידע על מכירת אדמות הכפר בפועל בידי נציגים של המשפחות העיקריות נמצא בסקירת הכפר ג'יוס בסעיף העוסק ביחסי הכפר עם היהודים: "מחמוד אל-עמר ומחמד אל-עמר ומחמד אל-חאג' מוצטפה ממשפחה א' [משפחת ח'אלד] ונמר אל-סלמאן ועבד אל-רחים ח'אלד אל-דבס ממשפחה ה' [משפחת סלים] כבאי כוח תושבי הכפר מכרו את קרקעות חורשת ג'יוס ("גאבת ג'יוס") לאדון טפנסקי [לטוינסקי] מתל-אביב במחיר 3 לא"י הדונם."⁹²⁷ על חלק מאדמות אלה של ע'אבת ג'יוס ישבו כמזארעין קאסם זידאן וביתו, נוודים למחצה מתושבי דִיר אל-ע'צוֹן שעזבו את כפרם עקב הרג של רועה צאן באדמות קאקון. הם קשרו קשרי נישואים עם קאסם בן אבראהים.⁹²⁸ בשנת 1938

⁹²¹ Map of Birkat Ramadan, 1:20,000 series sheet 13/18, provisional issue, July 1929, revised to march 1943.

⁹²² איתן אילון, התכתבות אישית, יוני 2016.

⁹²³ ראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 27 באוקטובר 2016.

⁹²⁴ ראיון עזבת אל-רהואן וח'ירבת מהדאוי במפת Qaqun, 1:20,000 series topocadastral sheet 14-19, provisional, drawn and printed Sept. 1930, overprint – revision of Dec. 1941

⁹²⁵ ס. פוטי, הפקיד המסדר, אזור סדור טול כרם, "מודעה על אשור חלוקה אדמות גאבת ג'יוס", העתון הרשמי מס' 432, 5 באפריל 1934, תוספת 2, עמ' 273.

⁹²⁶ ראיון עם צפיה חסן שביטה, ילידת 1930 במסכה, 13 בנובמבר 2016.

⁹²⁷ סקירת הכפר ג'יוס, 3.12.42, אצ"מ, A402-272, עמ' 3.

⁹²⁸ מכירת אדמות משפחת סלים מג'יוס ופיוני ערב אל-זיאדנה מאדמת לטוינסקי: פלסטין, 25.1.34, עמ' 5. קאסם זידאן "מטעם ערב אל-זיאדנה" מוסר כי הם עיבדו את האדמה כמזארעין במשך שבע שנים, אל-דפאע, 23.9.34; ראיון עם עלי חסן קאסם זידאן, 5 באפריל 2015; אל-עודה, מלכית אל-אראצי, עמ' 66.

תבע קאסס זידאן הכרה במעמדו כמעבד מוגן על אדמות אלה מלטיינסקי וניצח.⁹²⁹ להלן דיווח של הש"י על הסכסוך בין לטיינסקי לזידאן:

מרכז ההתענינות בשטח זה היה סכסוך לטיינסקי בגבת גיוס. היריב העיקרי הוא קאסס זידאן] – מאחוריו עומדת משפחת עלי קאסס המופיע חליפות כמסית ומתווך. קאסס זידאן] נשא את לבו לקבלת כמה מאות לירות כדי לחתן את בנו ולהסתדר קצת, אבל לא קבל כסף וזכה במשפט באריסות של כמה מאות דונמים של לטיינסקי – בשמו ובשם בנו ונושאי כליו. השנה עומד לטיינסקי להחכיר את אדמתו לרות מפתח תקוה, אשר מניחים כי יעבוד בעבודה ערבית ויכין ללטיינסקי ע"י זה בודאי תובעים חדשים.⁹³⁰

ב-1947 עדיין החזיקה משפחת זידאן במזארעה באדמות אלה, ונאבקה בבדואים משבט ערף אל-רמילאת על זכות העיבוד. כותב גבירץ, מוכתר קיבוץ שפיים הסמוך, ביומנו האישי: "27.3.47 קאסס זידאן מודיע שערבי ארמילט הופיעו באדמת לטיינסקי בגבת גיוס. היתה קטטה אתם. הוא מבקש להודיע ללטיינסקי שיגרש אותם מאדמתו [מחוק: B]. הודעתי זאת לאבו אלעבד בפרדס לטיינסקי."⁹³¹

בסקר הכפרים הבריטי (Village Statistics) מובא מידע סטטיסטי אודות בעלות האדמות וסוגי הגידולים בתחומי ע'אבת גיוס בשנת 1945. שטח הע'אבה היה 2442 דונמים, מתוכם 1588 דונם (65%) בבעלות יהודית, 807 דונם (32.88%) בבעלות ערבית ו-47 דונמים (1.92%) של דרכים וואדיות בבעלות הציבור. 2349 דונם (96.19%) מתוך השטח עובד; מתוכם 1545 דונם (63.77%) הוקדשו לגידולי דגנים בבעלות יהודית ו-804 דונם (34.22%) הוקדשו לגידולי דגנים בבעלות ערבית.⁹³² נתונים אלה משקפים שתי מגמות משמעותיות: האחת מכירת מרבית אדמות הע'אבה לידיים יהודיות, ומאידך אינטנסיביות גבוהה של העיבוד החקלאי בה בתנאי בעל.

3.3.2 ע'אבת אל-עבאבשה

ע'אבת אל-עבאבשה היתה נחלתם של תושבי כפר עבוש ביער השרון. הע'אבה נמצאה במרחק של 22 ק"מ ממערב לכפר עבוש, והיא השתרעה בין רעננה לבין אפולוניה. שטחה המישורי גבל בגבעות חול אדום-מיוערות במזרח וברכס הכורכר השני במערב. הע'אבה גבלה בצפון בע'אבת מסכה, במזרח בע'אבת אל-

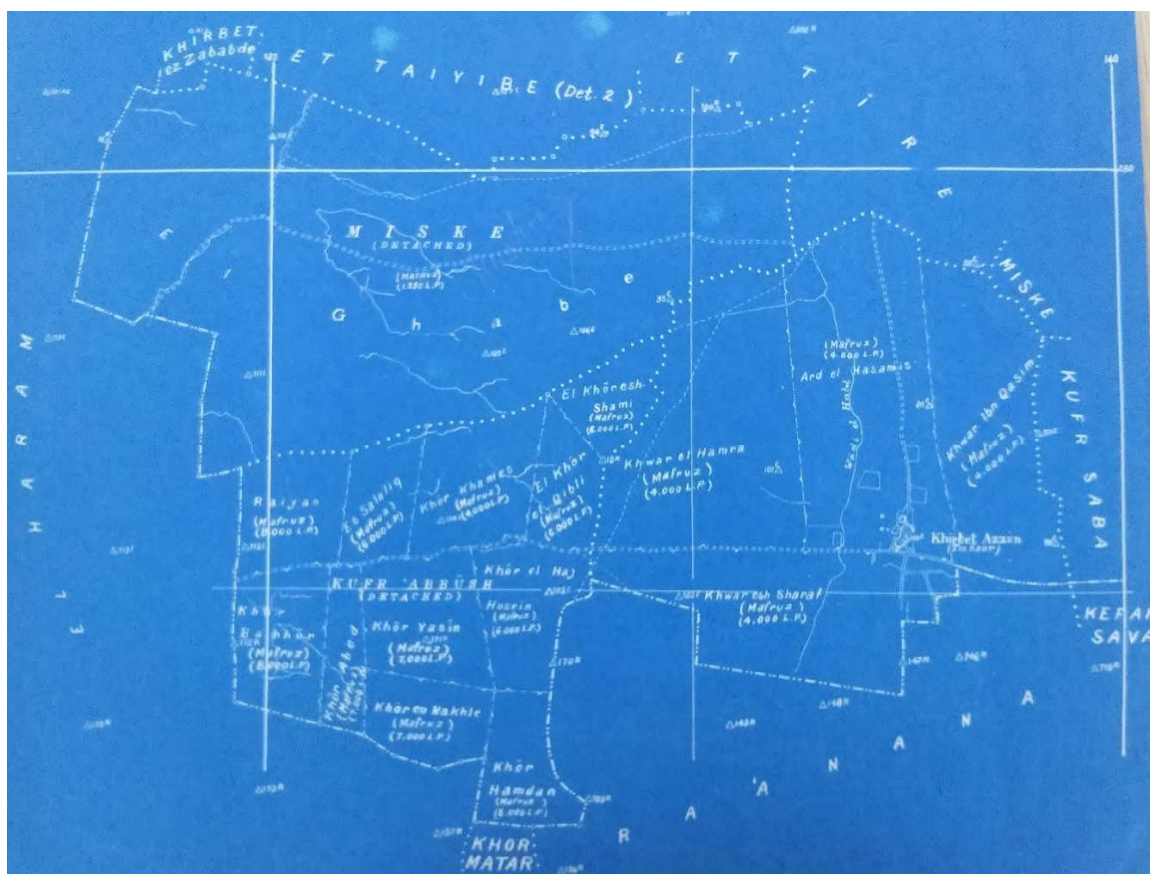
⁹²⁹ תיק תעודות ערביות (לא ממויין), ארכיון שפיים.

⁹³⁰ דו"ח ש"י 1941 (הרצליה), את"ה, תיק 105/196, מסמך 304; "מסיבות הרצליה", 28.12.41, אצ"מ, S25-22345; השו"ל למשעל, אל-אסתיטאן, עמ' 152.

⁹³¹ "מחברת הארבה", עמ' 16, עזבון יצחק גבירץ, ארכיון שפיים. התיקון מעיד כי גבירץ שינה את דעתו לגבי אופן הגדרת יוקתם של בני משפחת זידאן לקרקע (בין בעלות וחזקה).

⁹³² Village Statistics, 1945, p. 20.

עזאונה (ע'אבת כפר עזון), ובדרום ובמערב בכפר אל-חרם סידנא עלי (מפה 45).⁹³³ בשנת 1938 היה שיטחה ב-4834 דונם, וזאת לאחר שחלק מאדמותיה נמכרו ליהודים והוקם עליהן "גן רש"ל."⁹³⁴

מפה 45 מפות ע'אבת מסכה, ע'אבת אל-עבאבשה וע'אבת עזון (1930 לערך, את"ה, L18M/5550)

אדמותיה המישוריות של ע'אבת אל-עבאבשה היו קרקעות סחף עמוקות המתאימות במיוחד לגידול אבטיחים, גידול הייצוא המועדף בשלהי התקופה העת'מאנית. לפיכך, הן בוראו ראשונות, לפני גבעות החול האדום המיוערות (תהליך שקרה גם בע'אבת מסכה הסמוכה). במפת הקרן הבריטית משתקפת נוכחותם של תושבי כפר עבוש בשני שמות מקומות: ביר אל-עבאבשה, באר נובעת בתחומי אבוס השרון, ומעיר אל-עבאבשה – מערות קבורה עתיקות ששימשו למגורים עונתיים.⁹³⁵ בניגוד לע'אבת מסכה או ע'אבת עזון, אדמות ע'אבת כפר עבוש היו "מפרוזה" (מחולקות לבעלים) בעת רישומן בטאפו העת'מאני (1288 לה' / 1871 לספירה).⁹³⁶ הדבר משתקף גם בשמות המקומות. בע'אבת מסכה היו שמות גנריים,

⁹³³ Khirbet 'Azzun (Tabsor), Kufur 'Abbush (Det.), Miske (Det.), 1:20,000, undated (1930s), CZA, L18M-5550.

⁹³⁴ *Village Statistics*, 1938, p. 32.

⁹³⁵ Map of Western Palestine, Sheet X: Arsuf, 1:63360, 1878; Marom, "Tent Work," p. 225, no. 16.

⁹³⁶ זאת, בניגוד לטענתה של משעל, אל-אסת'טאן, עמ' 161, לפיה האדמה היתה משאע.

המתייחסים לעצמים בנוף בלבד, ואילו בע'אבת אל-עבאבשה מרבית החלקות נשאו שמות של אישים ומשפחות מכפר עבוש.⁹³⁷

בשלהי התקופה העת'מאנית נמכר חלק ניכר מהאדמות לבעלי קרקע גדולים שאינם מתושבי הכפר. ב-9 באפריל 1928 אנשי "הכשרת הישוב," ערכו בע'אבה סיור בלוויית סלאמה אל-חאג' אבראהים, בעל אדמות גדול, סוחר קרקעות ובנו של ראש עיריית טול-כרם באותה העת, עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים (בתפקיד 1905 – 1938). מביקתם עלה כי אדמות הע'אבה נחלקו ל"חלקות פחות או יותר גדולות השייכות לאנשים זרים לכפר עבוש...[ו] בין הפלחים נחלקה האדמה לכמה עשרות (ואולי מאות) חלקות קטנטנות."⁹³⁸ הגדולה בחלקות האלה, בבעלות השיח' צופאן, ממחישה את תהליך מכירת הקרקעות לנכבדים זרים: צופאן היה חכם הלכה חנבלי בולט מכפר קדום. כחלק מהשקעותיו, הוא רכש מאות דונמים ממשפחת בשנאק בכפר ליד ביר אל-עבאבשה, חפר לידה באר משלו ונטע פרדס הדסים. השיח' צופאן בנה ליד הביארה סביל (רהט), שהיווה מקור מים להשקיית עדריהם של אנשי כפר עבוש ונוודים אחרים שגרו במרחב.⁹³⁹

במפות ממלחמת העולם הראשונה, ניראים סימנים מרובים לעיבוד חקלאי של אדמות המישור בתחומי הע'אבה.⁹⁴⁰ עדויות של תושבי הכפר מלמדות, כי הן שימשו לגידולי שדה: חיטה, שעורה, דורה ואבטיחים. מדי סתיו, לאחר גמר המסיק, היו יורדים תושבי כפר עבוש לאדמותיהם במישור. ב-29 בנובמבר 1938, למשל, דיווח יצחק גבירץ, מוכתר שפיים, כי "הכפריים של כפר עבוש לאדמותיהם במישור. ב-29 לע'אבת עבאבשה, מזרחית לרשפון, לעיבוד העונתי של אדמתם."⁹⁴¹ בראשית שנות ה-40 דיווח "ברק," קצין בשי"י, כי "ישנה ראבית [בכתב יד למעלה: גאבת] אל-עבבשי. זהו שטח של 1200 דונם אדמה בערך, הנמצא בין רעננה וכפר-שמריהו. החרבה שייכת לכפר עבוש ואנשי הכפר נמצאים שם במשך כל ימות השנה. חלק מהם בקביעות והשאר רק בעונת הזריעה והקציר. לפעמים הם באים לסביבה זו גם עם עדרי הצאן."⁹⁴²

בתקופת המנדט הבריטי התפתחה החקלאות בע'אבה והשתדרגה. אחד מתושבי כפר עבוש, תיאר בפני את השיפור שחל במשק החקלאי במקום בשנות ה-40 בסיוע השכלולים הטכנולוגיים שהגיעו ארצה:

⁹³⁷ ח'ור בח'ור, ח'ור ע'אבד, ח'ור ג'אסין, ח'ור אל-חאג' ח'סין, ח'ור מ'מ'דאן, ח'ור מ'טר, ח'ור ח'אימס, ח'ור חסן אל-ב'ריטה, ח'ור אל-ב'רג'יה, ח'ור אל-ב'צ'אן (בצ'יץ), ח'ור מצטפא אל-אחמד, ארץ אחמד אל-מוסא, אצ"מ, L18M-5550, L18M-343, L18M-3422, L18M-3429, L18-1875, L75-780 ("ח'ור" היא חלקת אדמה נמוכה במישור). הזיהוי לפי ראיון עם תושב כפר עבוש, 18 באוגוסט 2017 וראיונות עם בני משפחת אבו טלאל אל-צ'יפי, כפר עבוש, 3 בינואר 2020.
⁹³⁸ דיווח, 15.4.28, אצ"מ, L18-1785: צופאן (800 דונם), אבו חסין (260 דונם), אבו-דקה (150 דונם), בשנאק (300 דונם), בנדלי (350 דונם), שונים (400 דונם). היתר – לפלאחי כפר עבוש.
⁹³⁹ ראיון עם תושב כפר עבוש, שהתגורר בצעירותו בע'אבת אל-עבאבשה, 12 באוגוסט 2017; ראיונות עם בני משפחת אבו טלאל אל-צ'יפי, כפר עבוש, 3 בינואר 2020.

⁹⁴⁰ Fejja(C.3.), 1:40,000, 3rd ed. Provisional, July 13, 1918.

⁹⁴¹ מיצחק גבירץ לראובן שילוח מהמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אצ"מ, S25-22564.

⁹⁴² מ"ברק" [אלכסנדר סולץ?]: דרך "שחף" ללש"י, "הערות לסקירה על כפר עבוש", ל.ת. [1942-1944], את"ה, 105/227.

אל-עיאבה היא אדמה חקלאית. זרעו שם. לפני כן היא היתה כולה תְּלֵפָה [חלף החולות] בגובה הרגליים. הבקר לא הצליח לאכול אותה. כשחרשו עם המחרשה המסורתית לא הצליחו לעקור אותה. רק הטרקטורים הישראליים והאנגליים הצליחו לשרש את השורשים שלה. אחרי כן זרעו [באדמות אלה] עגבניות, אבטיחים, מלונים, בעיקר אבטיחים, והיו לוקחים אותם ליפו במשאיות.⁹⁴³

תושבי כפר עבוש ניצלו את הסביבה הטבעית והתאימו אותה, באופן מיטבי, לצרכיהם. בימים עברו, רכס הכורכר התוחם את העיאבה ממערב, שלא התאים לחקלאות, סיפק מסלע מתאים במיוחד לחציבת מערות, בורות וחללים תת-קרקעיים.⁹⁴⁴ העבאבשה ושכניהם הבדואים "חיפשו מערות נטושות מלפני אלפי שנים והשתמשו בהן כמחסנים. [...] סלע שיהיה קל לחציבה כדי שיעשו להם מערות."⁹⁴⁵

מערות היו נפוצות, מטבע הדברים, באזורי ההר, ובחבלים מסוימים, כגון בואדי קאנא ובהרי חברון, הן שימשו כעוגן המרכזי להתיישבות הערבית.⁹⁴⁶ שימוש זה חוזר לקדמת דנא, וכך אנו מוצאים בדפתי-י מפצל לואא' אל-לג'ון משנת 1005 לה' (1596 לספירה) את מזרעת מע'ארת ג'מאסין (מגורי נוודים בשולי ביצות) ואת מע'ארת קימון (מערות ליד יקנעם שבהם התגוררו נוודים עד לראשית המאה ה-20).⁹⁴⁷ ואולם, בניגוד למצופה, דווקא במישור שימשו מערות רבות לצרכי התושבים, והן סיפקו להם מקומות "להכניס את עדריהם ולחסות ב[ה]ם מקור וח[ו]ם."⁹⁴⁸ המערות בשרון נחצבו בסלעי הכורכר, שהכתיבו את תפוסתם הגיאוגרפית למערבו של האזור. רוב אתרי המערות מרוכזים ברכסי הכורכר הראשונים (רק ארבעה מהם נמצאים על רכס הכורכר השלישי). חלק גדול מהם לא השתמר כיום, ועדויות לגביהם מגיעות ממקורות עקיפים (ראו מפה 46). השימוש במערות מהווה ניצול משני של משארי עבר (חורבות, בורות ומערות). העדויות ההיסטוריות והראיונות שערכתי מלמדים כי למערות היו שימושים מגוונים: מגורי רועים ואיכרים, מחסנים לציוד ולתבואות (מתבן), מכלאות לצאן ומחסה ומסתור בזמן מלחמה. בעיאבת אל-עבאבשה מצויות הדוגמאות הנאות ביותר לשימוש במערות בשרון בשלהי התקופה העתימאנית

⁹⁴³ ראיון עם תושב כפר עבוש, 18 באוגוסט 2017.

⁹⁴⁴ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 270.

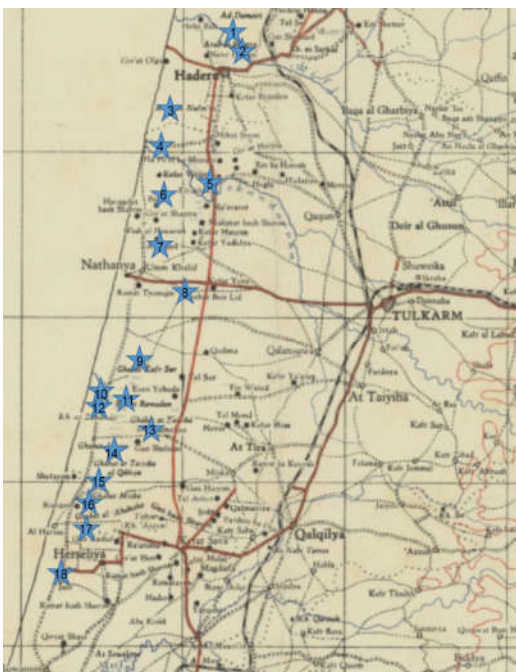
⁹⁴⁵ ראיון עם אחמד עבד אל-רחמן אבו ע'אלי, יליד אל-חרם בשנת 1937 שהתגורר במערות, 15 ביולי 2019.

⁹⁴⁶ יעקב חבקוק, **חיים במערות הר חברון**.

⁹⁴⁷ הדבר מעיד על שימוש של נוודים מגדלי תאואים במערות, שסביר לזהותן עם חציבות קדומות ברכסי הכורכר של מישור החוף. הדפתי מלמד אותנו כי השלטונות העתימאניים החשיבו התיישבות עונתית זו כ"מזרעה" והן גבו ממנה מס. אל-בחיית וסואריה, **דפתי מפצל לואא' אל-לג'ון**, עמ' 20, 35 ו-37; כבהא וסחאן, **בלאד אל-רוחה**, עמ' 60-63; ויפקי עלי סלאמנה (כעביה), **שבט כעביה בין קירה וקימון לנחל ציפורי: היבטים היסטוריים-גיאוגרפיים במאות התשע עשרה והעשרים**, עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 2004, עמ' 39-43; עקל, **בלאד אל-רוחה**, עמ' 186-193; ראיון עם חאגי חסין אל-מאז כעביה, יליד מעיר קירה בשנת 1920, 19 בפברואר 2018; Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 60.

⁹⁴⁸ "הערות מר דמטרי על העברת אל-חרם," 1926, **אצ"מ**, L18\922; השוו לדברי עבדאללה זיאדאת, בדואי יליד 1929 באדמות אל-חרם: "המערות של העבאבשה, כפר עבוש. היו ישנים במערות מפני הקור, הגשם והרוחות" (ראיון, 26 באוגוסט 2019).

ובתקופת המנדט הבריטי. במסגרת הסעיף הנוכחי אייחד את הדיון למערות שהיו בתחומי ע'אבת אל-עבאבשה או שהיו בשימוש בני כפר עבוש :

מערות בשימוש משני בשרון

1. אל-שיח' אבו אל-פרג' (ערב אל-צ'מאירה)
2. אל-שיח' חילו (ערב אל-פקראא')
3. מוקע אל-מע'ר (משפחת עלי סלימאן, ערב אל-נפיעאת)
4. ח'רבת סמארה (עבדאללה סמארה)
5. אל-שיח' מחמד (ואדי אל-חוארת')
6. מע'ר אל-שריף (ואדי אל-חוארת')
7. מע'רת אבו סמאחה (ואדי אל-חוארת')
8. אל-מע'איר (ח'רבת בית ליד)
9. ביארט חנון (ע'אבת כפר צור / בשימוש טול-כרם)
10. ח'רבת אל-פאלק (ברכת רמז'אן)
11. ח'רבת אל-ג'זירה (ברכת רמז'אן / ע'. טיבה / ע'. כפר צור?)
12. ח'רבת אל-זבאבדה (ע'אבת כפר ז'באד)
13. דבת אל-מע'אר (אל-טיבה / ע'אבת אל-טיבה אל-שמאליה)
14. ח'רבת אל-הראבה – ח'רבת ג'יוס (ע'אבת כפר ג'יוס)
15. ברכת אל-חמא (ע'אבת מסכה); גם מע'ר עצורה ומע'ר אל-ח'נזיר
16. ח'רבת אל-מנטאר (משפחת אבו ע'אלי, אל-חרם סידנא עלי).
17. מע'ר אל-עבאבשה (משפחת עבושי מכפר עבוש / ע'אבת עבאבשה, באדמות אל-חרם)
18. ג'ליל אל-שמאליה וג'ליל אל-קבליה (ג'ליל)

מפה 46 מערות בשימוש משני בשרון

הנוסע האנגלי גיימס באקינגהם (Buckingham) הבחין ב"מגורים חצובים" (excavated dwellings) באזור במהלך סיורו בארץ בשנת 1816.⁹⁴⁹ היו אלה, ככל הנראה, המערות הרבות בסביבות ע'אבת אל-עבאבשה, ששייכות לנרקופוליס הנרחב של אפולוניה, המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית. מעיר אל-עבאבשה היו חלק אינטגרלי מהמרחב החברתי של הע'אבה, ובחזקתם של תושבי כפר עבוש, למרות שמבחינה מנהלית הן נפלו בתחומי הכפר אל-חרם, והן היוו להלכה חלק ממוקף סידנא עלי בן אל-ע'ליס. דבר זה מעיד כי הגבולות של משבצות הכפרים לא היו חיץ בלתי עביר לשימוש במרחב מצד בני ישובים שונים. בין תושבי שני הישובים התפתחו יחסי "קרבה" חברתית (אודות המושג, ראו פרק ד).⁹⁵⁰ תושבים רבים מכפר עבוש ומסידנא עלי מעידים כי אבותיהם קשרו קשרי חיתון ומסחר עם בני הכפר השני; הם היו מתפללים במקאם סידנא עלי, רוחצים את צאנם בים, וחלקם אף התיישבו דרך

⁹⁴⁹ James Silk Buckingham, *Travels in Palestine Through the Countries of Bashan and Gilead, East of the River Jordan: Including a Visit to the Cities of Geraza and Gamala, in the Decapolis*, London, Longman, 2nd edition, 1822, I, pp. 224.

⁹⁵⁰ למשל, "אנשי סידנא עלי הם חברים שלנו. הלכנו לחנות שבסידנא עלי ולקחנו את המצרכים האלה משם" (ראיון עם אבו טלאל אל-ציפי, יליד 1915 בכפר עבוש, 3 בינואר 2020).

קבע באל-חרם, בכדי להיות בקרבה מתמדת לאדמותיהם שבע'אבה.⁹⁵¹ כאשר פקדי "הכשרת הישוב" הגיעו לסקור את אדמות אל-חרם הם מצאו מערות בבעלות "אָקְרִים" מכפר עבוש "שמלפני הרבה שנים השתמשו בהם להכניס את עדריהם ולחסות במ מקור וחם [חום], והיה עליהם לשלם להם פיצויים.⁹⁵² כיצד תפסו תושבי כפר עבוש את המערות הללו? "מערות אלה כמו הבתים שלנו היום (האי אל-מעיר זאי אל-דור אלנא האל-יום), "הסביר לי אחד מיושביהן בעבר, "לחלקן יש דלת. לכל אחד היתה מערה בבעלותו (כל אחד מלכ מע'ארה ואחדה). היו ישנים בהן ומניחים בהן תבן לחיות. אנחנו וכל הכפר ישנו במערות בימי החורף.⁹⁵³ בסקר שטח שערכתי אותרו 39 מערות קבורה בשימוש משני, ותועדו הצעדים שבאמצעותם העבאבשה הפכו אותן למקומות מגורים עבור החיים: הסדרת גישה נוחה למערה, הרחבת פתח הכניסה (איור 34), בניית קירות תמך או דלת (כולל מנגנון סגירה, איור 35), ניקוי המערה והרחבתה (איור 36), הסרת מקמרי הקבורה, הקצאת אזורי אכסון, בניית מתקני אכסון מטין ופתיחת פתח אוורור (רוֹזְנָה) בתקרה (פתח ששימש גם להכנסת תבן למערה, איור 38).⁹⁵⁴ מנגד, מבנה המערות הותאם לחלוקה החברתית-משפחתית החדשה, הן בחלוקה הפונקציונלית של חללי המגורים (לפי דגם ה"עקד" המקובל בכפרי המקור, איור 37), והן בהתייחס למערך הפיזי של המערות: פריצת קירות בין מערות סמוכות בכדי ליצור יחידות מגורים גדולות, ומנגד אטימת פתחים של מערות אחרות שהפכו ליחידות משנה של יחידת מגורים אחת.⁹⁵⁵

⁹⁵¹ רשימת מזאריין באל-חרם סידנא עלי ומוצאם הגיאוגרפי-חברתי, הכוללת תושבים מכפר עבוש, 1930, **אצ"מ**, L75-371; ראיין עם תושב כפר עבוש, 12 באוגוסט 2017: "ע'אבת אל-עבאבשה. כל העיירה היתה שם בחורף. היה עוני והם גרו בצריפים מפח (מח'שביאת זינכו) ומי שלא יכול [היה לגור שם] היה הולך בערב שני קילומטר מסידנא עלי, "ראיין עם אבו טלאל אל-ציפי, יליד 1915 בכפר עבוש, 3 בינואר 2020; ראיין עם מחמד עאדל חילף, אל-ראס, 22 בינואר 2020: "אני מן משפחת חילף בע'אבת אל-עבאבשה ליד סידנא עלי. שמה ע'אבת אל-עבאבשה ולכן יצאו מן כפר עבוש [...] הם גרו בסידנא עלי ועד היום הבתים קיימים [...] (סבו של המרואיין נזכר ברשימה לעיל). באירועי הנכבה חלק מתושבי סידנא עלי מצאו מחסה בכפר עבוש (ראיין עם ע'קילה עבד אל-מע'ז אל-שיח' שחאדה, ילידת אל-חרם, 24 בפברואר 2017; ראיין עם עבד אל-עאל אל-תקוי, יליד אל-חרם, 29 ביולי 2019; ראיין עם עמר עבד אל-חאפט' אבו עביה, יליד אל-חרם, 15 ביולי 2019; ראיין עם עבדאללה מחמד זיאדאת, יליד אל-חרם, 26 באוגוסט 2019.

⁹⁵² "הערות מר דמטרי על העברת אל-חרם, "אצ"מ, L18\922

⁹⁵³ ראיין עם תושב כפר עבוש, 12 באוגוסט 2017.

⁹⁵⁴ ראיין עם יוסף חסיין אל-ציפי, 3 בינואר 2020: "אני ביקרתי בע'אבה ובמעיר אל-עבאבשה. הרוזנה בתקרת המערה הגדולה נמצאת במקום שבו היו שמים את התבן ושופכים אותו פנימה מן החור למעלה, והוא היה יורד לתוך המערה. החיות היו שוכנות במערה והיה חלק עבורן וחלק נפרד עבור התבן." סקר השטח בוצע בעזרתו של מר עמית מנדלסון.

⁹⁵⁵ האתר המרכזי של "מעיר אל-עבאבשה" (אתר 17 במפה לעיל) נהרס במהלך הקמת "כפר שמריהו." לפיכך, התמקדתי באתר "חירבת אל-מנטאר" (אתר 16 במפה), ששרד במלואו. אתר זה גם היה בשימוש תושבי כפר עבוש (ראיין עם עבד אל-עאל אל-תקוי ג'ראמנה, יליד אל-חרם, 29 ביולי 2019), והוא משקף את אותן התאמות מרחביות כפי שהן עולות מהראיונות שערכתי ומדו"חות של מחלקת העתיקות המנדטורית על שני האתרים (ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית, תיק

איור 34 ח'רבת אל-מנטאר - מערה "רגילה" ומערת מגורים

ח'רבת אל-מנטאר, פתח מבוסס עם ברזלים לנעילה

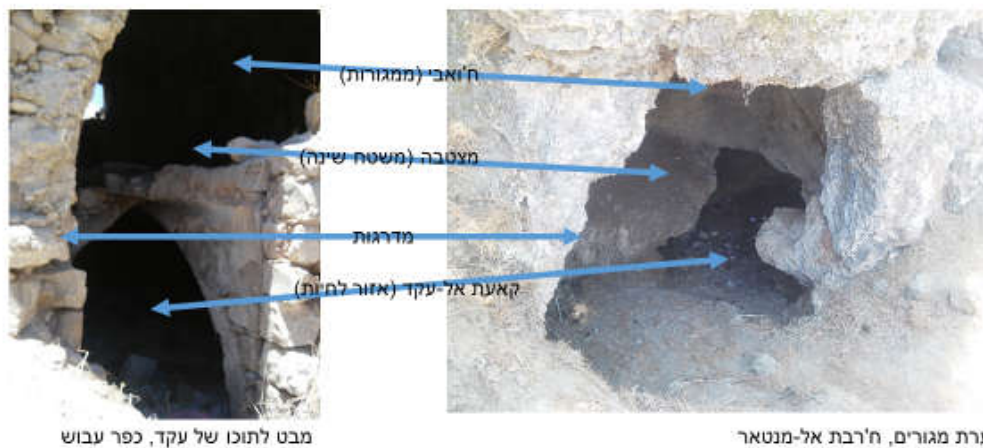

ח'רבת אל-מנטאר, מנגנון נעילה

איור 35 ח'רבת אל-מנטאר - מערות אכסון

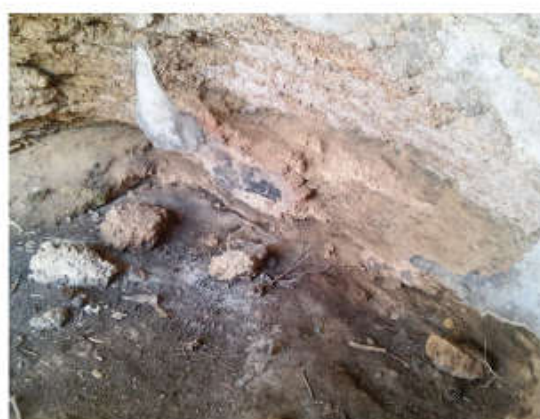
איור 36 ח'רבת אל-מנטאר - מערת מגורים בעלת פתח בנוי

איור 37 ח'רבת אל-מנטאר - "בית מאבן" - התאמת מערה לדגם בית העקד המקובל בהר

ח'רבת אל-מנטאר, פיר אורור (המערה המופיעה בשקף הקודם)

ח'רבת אל-מנטאר, אח

איור 38 ח'רבת אל-מנטאר - סימנים להבערת אש

ההתחקות אחר תולדות ההתיישבות בע'אבאת ג'יוס ובע'אבאת אל-עבאבשה מלמדת כיצד תושבי האזור ניצלו לטובתם את משארי העבר של גלי התיישבות קודמים: אבני בניה, בורות מים ובארות, שרידי מבנים ומחסות חצובים מן המוכן ברכסי הכורכר. משארי עבר אלו היו המאחז הראשוני שממנו שבה והתרחבה הפעילות האנושית באזור הע'אבאת במרוצת המאות ה-18 וה-19, תופעה הנכונה גם לאזורים אחרים בשרון.

3.4 ע'אבאת אל-טירה וע'אבאת מסכה: חזקה כמנהג הכפר

כפי שראינו בפרק הקודם, אל-טירה ומסכה היו שני הכפרים הראשונים שנוסדו מחדש בפאתיו המזרחיים של יער השרון. הכפר מסכה נוסד בידי פליטי ג'יוס לאחר הדחת השיחי שביטה בשנת 1715/6 לספירה.

בשנת 1799 התרחש קרב בין הגנרל הצרפתי קלבר לבין כוחות מקומיים ב"יער מסכה", הסמוך לכפר.⁹⁵⁶ אל-טירה, לעומת זאת, הוקמה בשנת 1776 לספירה על רקע פלישת אל-טיאהר אל-עמר ואבו אל-ד'הב לשרון והר שכם. ראשוני מתיישביה ביראו את היער בסביבות הכפר בכדי לבנות לעצמם בתים. סוף אל-דין אחמד אל-עראקי, יליד 1930, מוסר כי "אנשי באקה גדעו את העצים והחלו לזרוע באדמה פה."⁹⁵⁷ בן דודו, עאטף עראקי, מספר כי "אל-טירה לפני שנבנתה היתה חורשות (אחראש), יער (ע'אבה). באו מבאקה אל-חטב וכרתו את העצים משם לבנות בתים מטיחן שגגותיהם מעץ ומעליו שכבות של אדמה."⁹⁵⁸ במרוצת המאה ה-19, התפשטו אדמות מסכה ואל-טירה בהדרגה מערבה, אל תוך היער, ותושביהם זכו בנחלות ב"ע'אבה", יער האלוניים הגדול. ביחד איתם התפתחו הסדרי שימוש בקרקע, המבוססים על משטר המשאע, בהתאמות לחברה המקומית, ואלה היתוו את התפתחותן עד לשנת 1948.

בסעיף הנוכחי אדון בהתפתחות הסדרי השימוש בקרקע בע'אבת אל-טירה, המחולקת לנחלת מפרוז (ע'אבת אם עליקה) ולאדמת משאע (ח'ור אל-בטם), ובע'אבת מסכה שנותרה כמשאע מתפקד עד לשנות ה-40 של המאה העשרים. הסעיף יתמקד בשני מקרים משפטיים שרב המשותף בהם על השונה: משפט משאע ח'ור אל-בטם ומשפט ע'אבת מסכה/5, שנותנים בידינו עדות ראשונה, ובלעדית כמעט, להסדרי השימוש בקרקע מפי גדולי הדור ונכבדיו, שהנהיגו את ההתיישבות המקומית בתקופת המנדט.

3.4.1 ע'אבת אם עליקה

ע'אבת אם עליקה היתה נחלתם של תושבי אל-טירה ביער השרון, והיא נקראה על שם מזרעת אם עליקה, שאדמותיה סופחו לאל-טירה. בדומה לע'אבת טול-כרם, ע'אבת קלנסוה, ע'אבת אל-טיבה וע'אבת כפר סאבא, ע'אבת עליקה היוותה המשך רציף של נחלת הכפר מערבה. היא השתרעה בין מחלף הדרים בצפון לבני ציון בדרום. הע'אבה הקיפה את גבעות החול האדום מדרום-מזרח לביצות הפולג (בצת אם אל-עלק), ובכלל זה את אגני הואדיות המתנקזים לביצה מכיוונים אלה; אדמות חוליות המתאימות לגידולי מקשה. מבחינה מנהלית, הע'אבה גבלה בצפון בבצת אל-פאלק, במערב באדמות הע'אבה של אל-טיבה וג'יוס, בדרום באדמות אל-טיבה ובמזרח במסכה.⁹⁵⁹ הע'אבה היתה יציר כלאיים: למרות שמרביתה עבר אפראז כבר בעת הרישום בטאפו, חלק ממנה - ח'ור אל-בטם – נותר משאע מתפקד עד לקום המדינה.

עיון במפות המשבצת של אל-טירה מתקופת המנדט, מלמד כי משבצת הכפר מורכבת משתי נחלות שחוברו יחדיו: משבצת הכפר המקורית, דמויית רצועה, ומשבצת אחרת דמוית מלבן, דרומית-מערבית לה,

⁹⁵⁶ מרדכי גיחון, "נאפוליון בפאתי יהודה ושומרון, 1799", בתוך: זאב ח. ארליך ואשל יעקב (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון** 3, 1993, עמ' 233-249 (שם), עמ' 240-242.

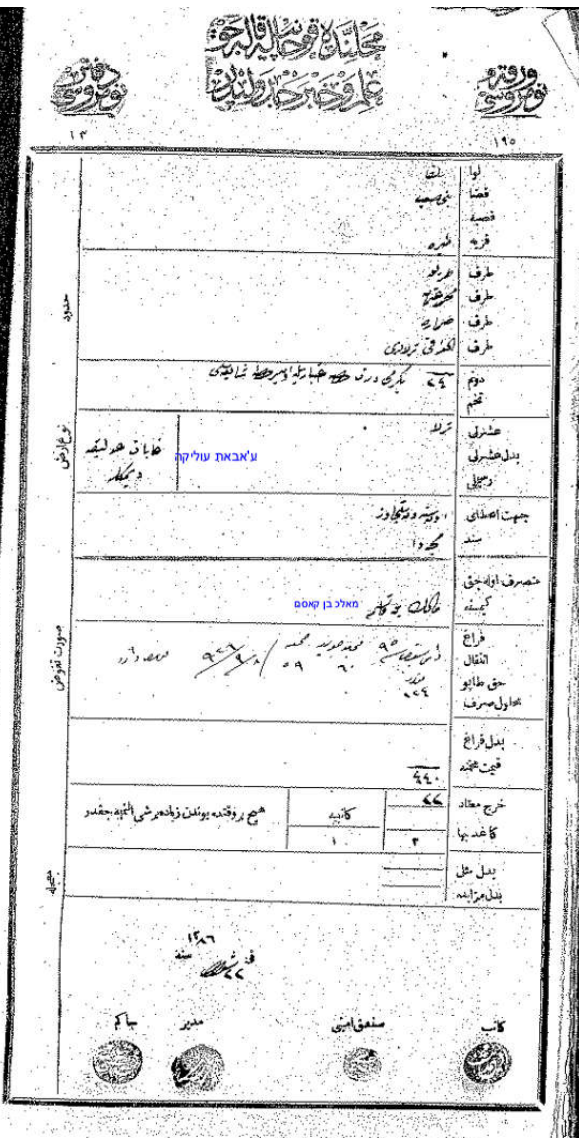
⁹⁵⁷ ראיון עם סוף אל-דין אחמד אל-עראקי, אל-טירה, 11 במאי 2018.

⁹⁵⁸ ראיון עם עאטף אל-עראקי, אל-טירה, 27 במאי 2016.

⁹⁵⁹ רישום וירקו, 31.12.28, אצ"מ, A417-585; מפת ברכת רמציאן, 1:20,000, 1:1929.

מסביב לח'רבת אם עליקה.⁹⁶⁰ תושבי הכפר מפרידים אף הם בין שני חלקיהן של אדמות הכפר, והם מתייחסים למשבצת זו בדיבורם בשם "ע'אבת אם עליקה", ובקצרה "אל-ע'אבה". באופן היסטורי, משבצת זו קשורה ב"אם עליקה", חורבה מהתקופה הרומית המאוחרת, הביזנטית והאסלאמית הקדומה. האתר נזכר בשם "אבו עלק" בוקפית קלאון, כמקום שמיסיו שולמו לטיבת אל-אסם (אל-טיבה) בגבולות הוקפיה.⁹⁶¹ האתר נתן את שמו לביצות נחל פולג הסמוכות: בצת אם/אבן אל-עלק.⁹⁶² בשנת 1623 לספירה נערך בקרבת מקום קרב בין כוחותיו של פח'ר אל-דין אל-מעני (1572-1635), אמיר הר הלבנון, ובין האמיר אחמד טרביה ובעלי בריתו, במהלך ניסיונו להרחיב את השפעתו למישור החוף הדרומי.⁹⁶³ כעבור 150 שנה, בפברואר 1870 (ד'ו אל-קעדה 1286 לה'), נרשמה אדמת "ע'אבת/ע'אבאת עוליקה" כחלק מאדמות אל-טירה (איור 39).⁹⁶⁴ תושבי אל-טירה כרתו את עצי האלון, ובמילותיהם: "הע'אבה הייתה פעם יערות שכרתו אותם והשביחו את אדמתם (אסתצל אחוהא). זאת הסיבה שנשאר השם ע'אבה."⁹⁶⁵

איור 39 משמאל: אחד מקושאני ע'אבת עוליקה (ספר טורקי, 13, קושאן 195)

בזמן הסקר הבריטי, האזור היה עדיין מיוער בחלקו, אך אדמותיו היו מחולקות לבעליהן (מפרוזה). חג'ה (מסמך משפטי) השמורה במסמכי משפחת אל-ג'לג'ולי, מה-25 לאוגוסט 1871 (25 ג'מאד אל-ת'יאני 1288 לה'), מתארת מכירת חלקה "הנקראת 'אדמת העצים' באדמת אם עליקה" (אל-ארץ' אלתי תסמא ותשהר בארץ' אל-שג'ראת פי ארץ' אם עליקה) בין בניו של אסמאעיל אל-ג'לג'ולי המנוח בנוכחות

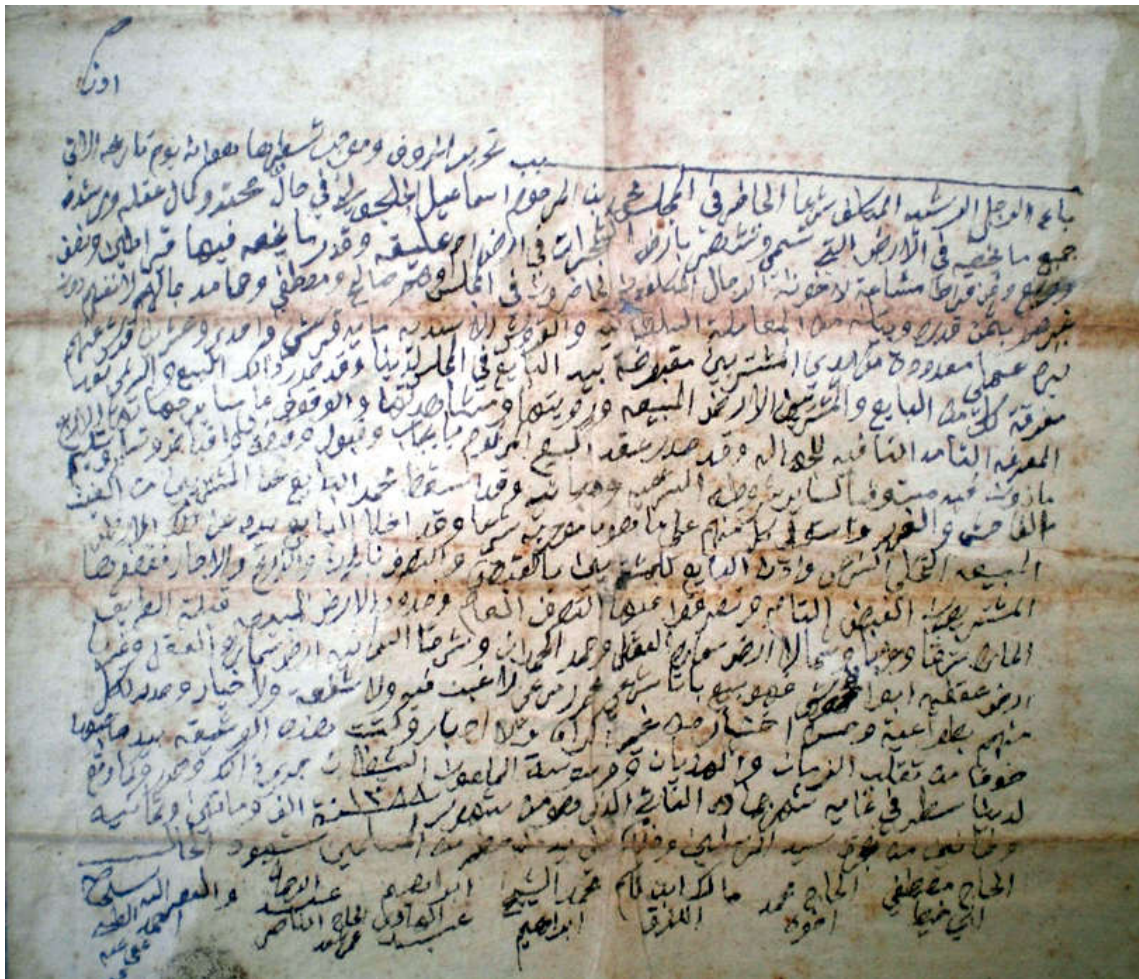
⁹⁶⁰ מפת אל-תירה: שטח כללי, 1:10,000, איגוד מודדים מוסמכים בא"י, חיפה, ל"ת, אצ"מ, KL20M-506-14.
⁹⁶¹ רבאיעה, ות'א'א'ק אל-וקפ'א'ת, עמ' 12.

⁹⁶² "Case no.1/Birkat Ramadan: Decision of Settlement Officer, Tulkarm Settlement Area" (Government of Palestine vs. The Supreme Moslem Council (as Administrator of Waqf of Khalil al-Rahman), 4.5.1934, מ-אמ"י, 322 / 9.

⁹⁶³ טרביה, א'אל טרביה, עמ' 81.

⁹⁶⁴ ספר טורקי 13 (טירה), 1286 לה', קושאנים 192, 194, 195 וספר טורקי 14 (טירה), 1286 לה', קושאן 4, אמ"י, סל-1 / 5155. השם חוזר גם בתקופה מאוחרת יותר: מסמך פרצלוציה בנכסים משותפים ב"ע'אבת אם עליקה", 20.12.38; מסמך ויתור על זכויות מזארעה באדמה "אל-ואקעה פי ע'אבת אם עליקה...." ל"ת (שנות ה-30), ארכיון משפחת אל-ג'לג'ולי, אל-טירה.
⁹⁶⁵ ראיון עם תופיק עבד אל-כרים אל-מצרי, 21 בנובמבר 2016.

הקאצ"י בבית הדין השרעי בשכם (איור 40).⁹⁶⁶ כעבור שנתיים, משלחת הסקר הבריטית ביקרה בח'רבת אם עליקה, הנזכרת תחת השם המשובש Kh. Maleika. בשנת 1870, גרן מצא בה רק "קצת חורבות מטושטשות, שרידים דלים של כפר שנמחה."⁹⁶⁷ כמה שנים לאחר מכן, לעומת זאת, מצאו חוקרי הקרן במקום "בתים מודרניים המאוכלסים בקיץ כעזבה."⁹⁶⁸ תיאורם כולל הפניה נוספת לתיאור של עזבה כזאת תחת הכותרת של ח'רבת ג'יוס (סעיף 3.3.1 לעיל).

איור 40 חג'ית מכירת אדמת העצים באדמת אם עליקה (ארכיון משפחת ג'לג'ולי)

בתקופות מאוחרות יותר אין עדות למגורים בבתים בתחומי הע'אבה. למשל, חפצה אסמאעיל אל-ג'לג'ולי, לידת 1928 באל-טירה, סיפרה כי בילדותה נהגה ללכת לע'אבה עם אמה ואחיותיה לזרוע אבטיחים, מלונים וחיטה. בקיץ הן היו יושבות שם בעזבה וקוצרות את החיטה מהבוקר ועד הערב, ואף היו מביאות

⁹⁶⁶ תעודת רכישה, ארכיון משפחת אל-ג'לג'ולי, אל-טירה. שניים מהעדים לעסקה, אל-חאג'י מצטפא אבו ח'ייט ומאלכ אבן קאסם, היו מבעלי הקושאנים הרשומים באדמות משאע ח'ור אל-בטם בע'אבת אם עליקה (סעיף 3.4.2 להלן).

⁹⁶⁷ גרן, תיאור ארץ ישראל, השומרון, 2, עמ' 271.

⁹⁶⁸ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 140.

נשים נוספות מהכפר לעבוד עימן בקציר. הן היו לנות בשטח עד לתום הקציר.⁹⁶⁹ בתקופת המנדט תושבים מן אל-טירה בנו בע'אבה בתי באר ונטעו בה פרדסי הדרים (ביארות), כגון ביארת אל-ג'לג'ולי,⁹⁷⁰ ביארת ע'יר (משפחת קאסם), ביארת אבו דאמו ועוד.⁹⁷¹

איור 41 ח'רבת אם עליקה: אגן אבן עתיק. ברקע פרדס ערבי צעיר בבעלות תושבי אל-טירה (עזבון הארכיאולוג יעקב עורי, 23.3.38)

3.4.2 משאע ח'ור אל-בטם

משאע ח'ור אל-בטם ("עמק עץ האלה") היה נחלה בת 5700 דונמים מצפון לח'רבת אם עליקה, בשוליים הדרומיים של מישור ההצפה של ביצות הפולג.⁹⁷² אדמה פוריה זו היתה מובלעת המוקפת באדמות אל-טיבה (ע'אבת אל-טיבה אל-שמאליה) ומסכה, והיא נותרה בחזקתם הקולקטיבית של תושבי אל-טירה הגברים. ח'ור אל-בטם שימש לגידול מקשאות אבטיחים, דגנים וירקות בשולי הביצה. חשיבותה הכלכלית של האדמה עלתה שבעתיים לאחר שקידוחים גרמניים גילו אקוויפר מים עשיר במהלך מלחמת העולם הראשונה, והתבררה התאמתן של אדמות החמרה לגידול פרי הדר. המוסדות המיישבים ייחסו חשיבות

⁹⁶⁹ ראיון עם חפצה אסמאעיל אל-ג'לג'ולי, אל-טירה, 8 באפריל 2016.

⁹⁷⁰ הביארה הוקמה בשנת 1934. ראו מפת הביארה, תוכנית המבנה, חוזים לרכש מנועים וציוד, יומני תשלומים לעובדים, ארכיון משפחת ג'לג'ולי; אל-ג'לג'ולי, עדנאן אל-ג'לג'ולי, עמ' 46-47; ראיון עם עתי'מאן עבד אל-פתאח אל-ג'לג'ולי, אל-טירה, 21 בפברואר 2018.

⁹⁷¹ ראיון עם עאטף מחמוד אל-עראקי, 9 בנובמבר 2016.

⁹⁷² מצי'בטה מאת אחמד חאגי מחמד אבו חייט ועבד אל-רחמן מצט'פא מטר אל-שא'יב ואחרים, 15.11.25, שנדונה בישיבה בתאריך 29.6.29, אצ"מ, A417-585; חוזה המכירה מציין זאת כ-5/8 מהמשאע, ששטחו הכולל 8000 דונם, אצ"מ, A417-262.

רבה לחיור אל-בטם, כחלק מתוכניתם לרכוש כ-50 אלף דונם להתיישבות יהודית באזור תל מונד וואדי אל-פאלק (נחל פולג).⁹⁷³ הגידול בהתיישבות היהודית בשנות ה-20 של המאה ה-20 בשרון התיכון הוביל למכירת אדמות בידי תושבים מאל-טירה ליהודים.⁹⁷⁴

פרשת משאע חיור אל-בטם מוכרת היטב לזקני אל-טירה, אך מעטים מוכנים לדבר עליה בגילוי לב עקב רגישותה החברתית הרבה, שהותירה צלקות על המרקם החברתי בכפר:

אני אספר לך על המשאע. הוא היה במערב אל-עיאבה. מה שסיפר לי לפני 50 שנה מחמד [...] שחי את התקופה ואמר כך: בשלהי המאה ה-19 עקב חוק הטאבו, פלוני שהיה חזק (אחיו של עבדאללה, שם בדוי, הנזכר להלן), רצה להשתלט על אדמת המשאע בטירה. כל אנשי טירה התנגדו לו [...]. היתה הסתבכות ואז פרץ סכסוך עם נאבוטים [...] אנשי הכפר התאחדו והלכו נגדו והוא התעשת. הזקנים הלכו לעו"ד משכם. ויש פסק דין מבית המשפט בשכם ורשמו את המשאע כמשאע דירי השייך לכל תושב בטירה עד יום הדין. אז למה עשו זאת? כדי שאף אחד לא יכול למכור את המשאע. כך הזקנים אמרו. חילקו את זה כשֶׁלֶף (חלקת קרקע). המובן הוא לא של שלף כגידולי תבן, אלא "שלף נאצר", "שלף בשארה", "שלף עבד אל-חיי" ו"שלף מנצור". על פי המסורת [המשאע] היה מחולק למשפחות הראשונות [המשפחות המייסדות של אל-טירה – ר.מ.]. אילו שבאו מאוחר לא קיבלו [זכות לעיבוד במשאע], [רק] לעראקי ואבו חייט יש שם. נתנו להם שם חלק.⁹⁷⁵

סיפור מסגרת זה מתאר את תולדותיו של משאע חיור אל-בטם מנקודת מבטם של תושבים באל-טירה. המשאע נרשם בטאפו ב-25 בשואל שנת 1286 לה' (28 בינואר 1870).⁹⁷⁶ בהתאם לנהוג באזור, "תושבי הכפר רשמו את חלקת המשאע על שם שמות [של אישים מסוימים], מתוך הבנה שהיא שייכת לכלל תושבי הכפר הזכרים."⁹⁷⁷ אדמות המשאע עובדו בין המשפחות ללא סידור מוסכם, דבר שעורר מחלוקות ומשפטים ביחס למעמד הקושאן.⁹⁷⁸ בדצמבר 1898 מוכתר הכפר עבדאללה (שם בדוי), ניצל את תפקידו בכדי לרשום

⁹⁷³ "ההצעות של טירה ומיסקה", תזכיר פנימי של חברת הכשרת הישוב, 3.8.27, אצ"מ, L18-695.

⁹⁷⁴ בסביבות כפר סבא, רעננה והרצליה, ובהמשך בגוש תל-מונד, חשבונות טירה ומיסקה: לורד מלצ'ט וה' פירס, אצ"מ, L18-1178; פסק דין בתיק אזרחי 67/30 בבית המשפט המחוזי יפו (יהושע חנקין נגד עבד אל-עזיז עבד אל-כרים שיחי אבראהים ואחרים), אצ"מ, L18-914, והשוו לתיאורו החלקי של אל-עודה, מלכית אל-אראצי, עמ' 125.

⁹⁷⁵ ראיון עם תושב אל-טירה, 12 בינואר 2017.

⁹⁷⁶ ספר טורקי 14 (טירה), 1286 לה', קושאנים 188 - 195, אמ"י, סל-1 / 5155.

⁹⁷⁷ נאצר סמארה אל-עקל (חמולת סמארה), עבד אל-שיחי אבראהים (עבד אל-חי), אחמד מנצור (מנצור), מטר בן אל-שאיב (מטר), מאלכ בן קאסם (קאסם), אל-חאגי מחמד אבו חייט (אבו חייט), מחמד בן אסעד (פצ'ילי) וצוילח בן אל-אדהם (לא מזוהה); החלקה נרשמה ראשית ביוקלמה ולאחר מכן בדפתר-י דאימי. חלקה נוספת נרשמה על שם אותם אישים, ופעם נוספת בשנת 1295 לה' (1878); העתקת רישום בטאפו אצ"מ, A417-585 ורשימת הקושאנים, אמ"י, 3-פ / 150. הציטוט מתוך פסק דין בית המשפט לענייני קרקעות בשכם, לא מתוארך [1930], אצ"מ A417-585. על מנהג הרישום של אדמות על שם נכבדי הכפר, ראו גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 214.

⁹⁷⁸ פסק דין בתיק אחמד אל-חאגי מצלח נגד מחמוד אל-מנצור ואחיו אחמד בני אל-חאגי מנצור אל-מאלח [שיבוש בהעתקה מ"אל-עקל"] מאל-טירה, בתיק 35/308 [1890], בית משפט השלום בטול-כרם, אצ"מ, A417-585.

בטאפו שתי חלקות במשאע על שמו, והוא משכן אותן כערבון להלוואה שלקח מהבנק החקלאי העתימאני.⁹⁷⁹ בשנת 1927, חתמו 17 תושבים, יורשיהם של 5 מתוך 8 הבעלים הרשומים המקוריים, על חוזים למכירת קושאניהם ל"הכשרת הישוב" וביניהם גם עבדאללה הקשיש, אשר חתם ב-1929 על חוזה למכירת שתי החלקות ל"הכשרת הישוב".⁹⁸⁰

חתימת ההסכמים הובילה לפרוץ מהומה רבתי באל-טירה, על רקע החשש ממכירת הרכוש המשותף להתיישבות היהודית המתפתחת בגוש תל-מונד.⁹⁸¹ נכבדים מהכפר הגישו תביעה לבית הדין לענייני קרקעות בשכם בדרישה להכריז על האדמות כמשאע, והם זכו ב-8 במרץ 1930 לפסק דין, הקובע שאדמת ח'ור אל-בטם "היא משאע לכל תושבי הכפר הזכרים הבוגרים, והרישום בטאפו על שם בעלי הקושאנים היה למטרות פיקדון ולא לשם מתן חירות לעשות בה כבשלהם", כדברי השופט מחמד שפיק.⁹⁸² הפסיקה אושרה בבית הדין העליון לערעורים ב-2 בנובמבר 1931, והפכה לסופית ומחייבת. לאחר שהתובעים המקוריים גילו כי עבדאללה רשם שתי חלקות נוספות בקושאנים נפרדים, הם מיהרו לגשת לרשם במשרדי הטאפו בבקשה לבטל אותם, אך הוא דרש מהם לעתור לערכאות בכדי להוכיח שהן נכללות במשאע אל-בטם, שלגביה חלה פסיקת בית הדין לענייני קרקעות בשכם.⁹⁸³ יהושע חנקין, מטעם הכשרת הישוב, תבע את המוכרים המיועדים על פיצויים בגין הפרת חוזה בבית המשפט המחוזי ביפו, ושעבד לזכותו כערבון 5 מתוך 8 הקושאנים המקוריים של ח'ור אל-בטם. למרות זאת, סעד משפטי זה הפך לחסר ערך לאחר שקושאנים אלה בוטלו בעקבות פסיקת בית הדין העליון לערעורים בנובמבר 1931.⁹⁸⁴

הסדרי השימוש בקרקע במשאע אל-טירה (כמו גם במשאע ע'אבת מסכה השכנה, כפי שנראה להלן) הובילה לקונפליקט בין רישום בטאפו העתימאני, כלומר חוק המדינה העתימאנית, ובין המנהג המקומי. העו"ד מרדכי עליאש, בא כוחה של חברת "הכשרת הישוב", ייצג את עבדאללה (שחתם על חוזה

⁹⁷⁹ כאנון אוול 1316 שמסי, העתקות קושאנים, אצ"מ, A417-665. אדמות אחרות מושכנו בטירה באותה העת בידי נכבדים, ראו משעל, אל-אסתיטאן, עמ' 141.

⁹⁸⁰ חוזים, יהושע חנקין נגד עבדול עזיז ועבדול כרים, אצ"מ, A417-262; פסק דין בתיק אזרחי 67/30 בבית משפט מחוזי יפו, בקשת ערעור לבית המשפט העליון בירושלים, מסמכי "משפט יהושע חנקין בפני בית דין עליון בענין אדמות על 5700 דונם אדמה בטירה שבטולכרם (1930)", "ארכיון עו"ד עוני עבד אל-האדי, אמ"י, פ-3/150. חלק מהמוכרים, כגון מחמד עבד אל-עניי נאציף אל-טאהר ועבד אל-קאדר נאציף אל-טאהר מבית צוילח, עזבו את הכפר (כמו במקרה של ע'אבת מסכה, סעיף 3.4.3).

⁹⁸¹ פטיציה מטעם המוכתר מחמד ג'נדיה (אבו דאמו) ונכבדים אחרים לפקיד הסדר הקרקעות בחיפה [שטיפל במקרה כמ"מ פקיד ההסדר בטול-כרם]: "כלל תושבי אל-טירה מבקשים מכבודכם לא לדחות את הדיון בתיק אל-טירה וסרסורי הקרקעות דחקו בעותר למנות את אליאש היהודי בכדי לדחות את המשפט, "התקבלה ב-6.22.35, אצ"מ A417-585; פסק דין בית המשפט לענייני קרקעות בשכם, לא מתוארך [1930], שם; וראו גם תיק משפט ח'ור אל-בטם, 1938, אצ"מ, A417-665.

⁹⁸² מספר הזכרים הבוגרים באותה העת היה 476; פסק דין בית המשפט לענייני קרקעות בשכם, לא מתוארך [1930], אצ"מ A417-585; "אראצי אל-טירה תחת ח'יטר אל-צ'יאע, "אל-ג'אמע אל-אסלאמיה, 13.1.37, עמ' 6.

⁹⁸³ תיק משפט 16/938, בית המשפט לענייני קרקעות בשכם, העתקת פרוטוקול בכתב יד, עמ' 1-2, אצ"מ, A417-665; מכתב לבן-שמש מהכשרת הישוב, 9.4.36: "בתיק הטאבו, טירה, מס. 210/32 ישנן הוכחות חותכות נגדנו, היינו שחור מנסורה ונואזה הם חלקים בלתי נפרדים מחור בוטום, "אצ"מ, A417-585.

⁹⁸⁴ לכבוד בית הדין המחוזי, יהושע חנקין נגד עבדול רחמן מוסטפה מטר תיק 545/29 ויהושע חנקין נגד קאסם מחמד מוסטפה ובקר מוסטפה אלחסין תיק מספר 521/29, אצ"מ L75-895; כתב ערבות, 22.1.30, שם; מגוטליב לה"ה מר י. חנקין נ"י, 6.4.30, שם; מכתב לקצין הסדר הקרקעות חיפה, מקרה טירה/1 ח'ור אל-בטם, 8.3.36, אצ"מ, A417-585. לטובתו של חנקין נפסקו 10,000 לא"י פיצויים ו-240 לא"י החזר מקדמות (1937), אצ"מ, A417-262; על השלכות ביטול הרכישה על יחסי קק"ל וחברת "הכשרת הישוב", ראו: אצ"מ, L18-3695.

למכירה עם החברה) וטען כי "מנהג – יש לו תוקף רק אם הוא חוקי". החוק העתימאני אוסר על רישום אדמות כנכס קולקטיבי של כפר או קהילה, ופסק דין הנותן את הקרקע לזכרים הבוגרים בלבד מפר את חוק הירושה העתימאני, לפיו הקטינים והבנות גם הם יורשים קרקע מירי.⁹⁸⁵ בשנת 1931 הנפיק מוכתר הכפר, אבו דאמו, תעודה לפיה האדמה היא חלק מהמשאע בחזקתו של עבדאללה ("מן אצל אל-משאע בתצרף עבדאללה," בדומה למעשהו של מוכתר מסכה, שיתואר לעיל).⁹⁸⁶ עבדאללה נפטר בשנת 1930 וכשהחל הסדר הקרקעות באדמות ח'ור אל-בטם, בשנת 1934, ביקשו יורשיו לרשום את האדמה בטאפו הבריטי על שמם. מנגד, מוכתר הכפר וחברי ועדת הסדר הקרקעות הכפרית דרשו לרשום את שתי החלקות כחלק מהמשאע של הכפר, לפי פסק הדין מ-1931.⁹⁸⁷ קרוב משפחה של עבדאללה וחברי ועדת הסדר הקרקעות הכפרית הגישו תביעות נגד יורשיו בבקשה לבטל את שני הקושאנים שהנפיק עבדאללה על שמו.⁹⁸⁸ שני הצדדים הכירו בעובדת קיומם של הקושאנים, אך הפרשנות שהם נתנו להם לפי החוק והמנהג המקומי, נבדלה, כפי שניתן לראות היטב מחילופי הדברים הבאים בין עו"ד של מחמוד אל-עבדאללה, בא כוחם של יורשיו של עבדאללה, לבין אחד העדים מהמשפחה העותרת:

עתימאן אפנדי שאל את העד "האם העדת שאדמת ח'ור אל-נסורה ואל-נזאזה היא מלכ של

עבדאללה ובחזקתו מזה 30 שנה או לא?"

העד: אמרתי שבעלי הקושאנים הם בעלי חזקה (מתצרפין) באדמה ואמרתי שהאדמה היא משאע של הכלל [המתחלק בין] המשפחות (משאע לל-עמום בין אל-עאא'ילאת).

מנקודת המבט של הכפריים, למרות שעבדאללה ויורשיו החזיקו באדמה, ואף בקושאן, החזקה שלהם היתה מכורח זכותם לעבד חלק במשאע בלבד, ולא כבעלות. במילים אחרות, הקושאן אינו מעיד על בעלות פרטית, אלא מהווה החזקה בנאמנות, והחזקה עצמה היתה כפופה להסדרי המשאע בין כל משפחות הכפר. ההתפתחות המשפטית משקפת תמורות דיאכרוניות בהסדרי הקרקע בכפר, נוכח גידול והתפתחות מרקמו החברתי. הרישום המקורי על שם המשפחות המייסדות, שרובן בא מבאקה אל-חטב, נועד להבטיח כי האדמות תישארנה בחזקת מייסדי הכפר בלבד.⁹⁸⁹ במשך שנים רבות נאכפה דרישה זו בכוח הזרוע.⁹⁹⁰ ככל שהכפר גדל וקלט משפחות חדשות, נפתחה בהדרגה זכות העיבוד ל"זרים," כלשון העדים, וערב מלחמת העולם הראשונה היא הוקנתה למשפחות נוספות באמצעות קשריהן החברתיים

⁹⁸⁵ עו"ד מרדכי עליאש, חוות דעת משפטית, אפריל 1930, אצ"מ, 9-A238; נקודות לטיעון, אצ"מ, 585-A417; חוות דעת משפטית, 4.5.1930, אצ"מ, 665-A417.

⁹⁸⁶ "Reply on behalf of registered owners of Ard Nazaza and Hor Nassurah," pp. 1-2, 15.5.36, CZA, A417-665

⁹⁸⁷ כתב תביעת זכויות בהסדר מקרקעין, מסי 525, גוש 7740, חלקה 1; כתב תביעת זכויות בהסדר מקרקעין, מסי 408, גוש

7734, חלקה 2; צו ירושה שרעי של עבדאללה, 30.4.934; כולם באצ"מ, 585-A417.

⁹⁸⁸ כתב תביעה, 29.1.35, אצ"מ, 585-A417 ותכתובת משפטית נוספת שם.

⁹⁸⁹ אל-תיתי, אל-טירה, עמי 13.

⁹⁹⁰ נימוקי הערעור לתיק 18/30 קרקעות וחוות דעת משפטית, 4.5.1930, אצ"מ, 585-A417.

וקשרי החיתון שלהן עם המשפחות המייסדות.⁹⁹¹ בתקופת המנדט היה מקובל שכל תושב זכר בכפר, בעל האמצעים לעבד, היה רשאי לחרוש במשאע.⁹⁹² על רקע החשש ממכירת האדמות לידיים יהודיות, הוכרוז אדמות ח'ור אל-בטם כמשאע זכרים, שבו לכל תושב זכר בגיר זכות עיבוד (מזארעה) במשאע (1931).⁹⁹³ רישום האדמות על שם גברים בגירים בלבד משקף את התפיסה הפטריארכלית הרואה באב המשפחה את האחראי לפרנסת הנשים והקטינים שתחת חסותו, תפיסה המתבטאת גם במעורבות אפוטרופוסים זכרים בחוזי מקרקעין, וגם בנישול הנרחב של נשים מירושת אדמות באותה התקופה (השוו לסעיף 3.5.1 להלן).⁹⁹⁴ בסופו של דבר, קצין ההסדר ובתי המשפט קיבלו את הטענות של תושבי אל-טירה, ורשמו את אדמות המשאע בח'ור אל-בטם, כמו גם אזורי משאע אחרים בכפר (החפאיר, בית הקברות והגרנות) על שם מועצת הזקנים המקומית.⁹⁹⁵ למרות ניסיונות ציוניים להוביל לביטול המשאע,⁹⁹⁶ אדמות ח'ור אל-בטם נותרו בשנות הארבעים "משאע המתחלק למשפחות [...] לפי מספר הזכרים. הקרקע קבועה למשפחות, לאמור חלוקה פנימית בין המשפחות."⁹⁹⁷ חלקת המריבה של ח'ור אל-בטם נהייתה, אם כן, לאחד משטחי המשאע האחרונים בשרון.⁹⁹⁸ לדברי חירם דנין, מתווך קרקעות בשירות הקק"ל, גאולה באה לאדמה רק "אחרי קום המדינה [כש] האדמות הוקנו לאפוטרופוס לנכסי הנפקדים ועכשיו יש עליה פרדסים. אדמה מעובדת יפה."⁹⁹⁹

3.4.3 ע'אבת מסכה

ע'אבת מסכה היתה נחלתם של תושבי מסכה ביער השרון. הע'אבה נמצאה במרחק של 5.5 ק"מ ממערב לכפר האם. היא השתרעה בין בני ציון במזרח ורשפון במערב, ושטחה המישורי גבל בגבעות החול האדום

⁹⁹¹ עד מס' 1: "8 המשפחות הם יסוד הכפר – הנשארים זרים... בחלוקה לפני המלחמה נכללו זרים [...] דאר קשוע, טרגי, דעאס... עד מס' 2: "דעאס באו מחג'ה, אבו חייט וטרגי ממיסקה, קשוע ובשארה מבקה." עד מס' 4: "משפחת טרגי עבדה לפי קושן אבו חייט, בין טרגי וחייט יש קרבת משפחה", נקודות מעדויות, **אצ"מ** 417-585.

⁹⁹² עדות צאלח ג'רבי (מנצור) "אערף ח'ור אל-בטם והו משאע אל-קריה ומחדוד [...] ואל-נסורה ואל-נזאזה מן ג'מלת ח'ור אל-בטם ואן אל-תצרף פי ח'ור אל-נסורה ואל-נזאזה קבל אל-תצרף בבאקי קטע ח'ור אל-בטם ותסתעמל כמשאע לעמום אל-קריה ומענא משאע כל ואחד לה תיור יחרת" (תרגום: אני מכיר את ח'ור אל-בטם והוא משאע של הכפר, ואל-נסורה ואל-נזאזה נכללות בח'ור אל-בטם, והחזקה בהן היא בהתאם ל[כללי ה]חזקה ביתר חלקות ח'ור אל-בטם, והן משמשות כמשאע לכלל הכפר, ומשאע פירושו שכל מי שיש לו שור חורש), 11.6.36, עמ' 14-15 בהעתקה של פרוטוקול המשפט, **אצ"מ**, 417-665.

⁹⁹³ פסק דין בתיק אזרחי 67/30 בבית המשפט המחוזי יפו, יהושע חנקין נגד עבד אל-עזיז עבד אל-כרים שיח' אבראהים ואחרים, **אצ"מ**, 18-914; גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 221.

⁹⁹⁴ **ארכיון פרטי דאוד מנצור**, אל-טירה; **ארכיון פרטי אחמד ג'לג'ולי**, אל-טירה; **ארכיון פרטי מחמד כעוש**, ג'ת; **ארכיון פרטי מחמד פטימה**, באקה אל-עירביה; **ארכיון פרטי משפחת ח'צ'ר**, כפר גימאל.

⁹⁹⁵ אדמות אלה היה נכון שתסווגנה כאדמות מסוג מתרוכה. מרתה מונדי (Mundy) הראתה כי לגורמי סמכות בכפר, כגון מועצת הזקנים, ראשי המשפחות ואף גורמים ממונים כגון המחיתאר, היתה השפעה רבה על תהליכי הסדרת הבעלות, החזקה והשימוש בקרקעות ברמת הכפר.

Martha Mundy, "Village Authority and the Legal Order of Property (the Southern Hawran)," in Roger Owen (ed.), *New Perspectives of Property and Land in the Middle East*, Harvard Middle Eastern Monographs 34, Cambridge, MA, Harvard Univ. Press, 2000, pp. 63-93 (ibid), pp. 63-66).

⁹⁹⁶ ראיון עם יוסף שדמון, 29.1.71, **מתע"פ** 57 / 18, עמ' 5.

⁹⁹⁷ סקירת כפר אל-טירה, 25.3.42, **את"ה**, 105 / 227, עמ' 1.

⁹⁹⁸ אל-תיתי, **אל-טירה**, עמ' 13.

⁹⁹⁹ ראיון עם חירם דנין בנושא רכישת קרקעות בא"י, 8.11.1970, **מתע"פ** 57 / 6, עמ' 5.

במזרח וברכס הכורכר השני במערב.¹⁰⁰⁰ מבחינה מנהלית, הע'אבה גבלה בע'אבת אל-טיבה אל-קבליה וע'אבת אל-זבאבדה בצפון, במזרח באדמות ע'אבת אל-טירה, באדמות ע'אבת עזון וע'אבת אל-עבאבשה בדרום, ובמערב באדמות הכפר אל-חרם סידנא עלי.¹⁰⁰¹ בשנת 1938 היה שיטחה 5,763 דונם והיא נותרה בבעלות קולקטיבית מלאה (משאע) עד לחלוקתה בשנות ה-40, במהלך משפט שיתואר להלן.¹⁰⁰²

בשנת 1288 לה' (1871 לספירה) נרשמה אדמת המשאע של ע'אבת מסכה בנאמנות על שם של 8 ראשי חמולות, ובהמשך הוגדל מספר הנאמנים ל-24. במפת הקרן הבריטי, ששורטטה בשנת 1874, תועד הטופונים (שם המקום) ה'ראב מסכה (Huráb el Miskeh), המתייחס לע'אבה זו.¹⁰⁰³ החלקות בע'אבה נקראות על שם מאפיינים גיאוגרפיים ולא על שמות אנשים ומשפחות. הדבר משקף את מעמד האדמה כמשאע, בניגוד לע'אבת אל-עבאבשה, שבה בוצע אפראז.¹⁰⁰⁴

התיקים המשפטיים הם מקור ראשון במעלה להכרת הגיאוגרפיה המשפטית, הסדרי השימוש בקרקע והיבטים חברתיים, כלכליים ופוליטיים בחברה המקומית. על דוכן העדים אנו פוגשים, לרוב לראשונה, את התושבים בני התקופה, זקני הכפר ונכבדיו, המעבד הפשוט, הפלאח והבדואי, השכן והיריב, בעל האדמות הגדול, פקיד הטאפו, עו"ד היהודים וסוחרי האדמות. כל אלה מספרים את סיפורם, פועלים לקידום ענייניהם ומנסים לשכנע את בית המשפט, במילותיהם שלהם, בצדקת עמדתם. וכך, נעלה אל דוכן העדים את אדריס עבד אל-רחים אדריס (ממשפחת זהד), אחד מזקני מסכה ונכבדיה, שהיה חבר בועדת ההסדר הכפרית. עדותו הארוכה, המשקפת היכרות אינטימית עם האדמה, הכפר והסדריו, מהווה דוגמה מייצגת לז'אנר של תיעוד היסטורי, שכמעט ולא נעשה בו שימוש עד כה. נשמע את הדברים במילותיו:

הועדה הגישה תביעה לרישום ע'אבת מסכה כמשאע בהסדר. ע'אבת מסכה היתה משאע בימי אבותינו וסבינו, שהוחזקה בחכירה מנהגית (costumary tenure). כל מי שחורש פדאן¹⁰⁰⁵ אחד לוקח חלק אחד. אף אחד לא יכול לקחת יותר משני חלקים. כל תושבי הכפר זכאים לחרוש, מעטים מאוד לא זכאים לחרוש. אדם שיש לו עוד (عـ = מחרשה) אחד ושני עובדים לוקח חלק. עוד אחד שווה ל-2 סוסים. פדאן שהזכרתי = עוד אחד. לכמה אנשים אין בכלל והם לא יכולים לחרוש. התכוונתי שכל אחד מהכפריים שיש לו עוד אחד יכול לחרוש.

לא היה שם יער בזמני. קראו לזה "ע'אבה" רק בהסדר הקרקעות. אנו לפעמים קוראים

לזה "ע'אבה" משום שהוא רחוק מאוד (אנחנו, המעבדים בעלי החזקה). האדמות מחולקים לשני

¹⁰⁰⁰ כנאענה, **מסכה**, עמ' 49-50; ראיון עם צפיה חסן שביטה ואחיה עבד אל-מנאן, ילידי מסכה, 13 באוגוסט 2016.

¹⁰⁰¹ Khirbet 'Azzūn (Tabsor), Kufr 'Abbush (Det.), Miske (Det.), 1:20,000, undated (1930s), CZA, L18M-5550.

¹⁰⁰² *Village Statistics*, 1938, p. 32.

¹⁰⁰³ Map of Western Palestine, Sheet X – Arsuf, 1:63360, 1881; Marom, "Tent Work," p. 225, no. 16.

¹⁰⁰⁴ אל-ט'יהור אל-ע'ראבא, אל-ט'יהור אל-שראקא, אל-ביר, אל-ק'טא, אל-מ'רג', אל-ק'סמה, אל-הנאבר (אדמה עם סלעים)

ועוד; תיק משפט ע'אבת מסכה / מול קצין הסדר הקרקעות, 1942, תיק עו"ד הנרי כתן, **אמ"י**, פ 28 / 181 (להלן, **תיק משפט מסכה**); ראיון עם צפיה חסן שביטה ואחיה עבד אל-מנאן, 13 באוגוסט 2016 ו-13 בנובמבר 2016.

¹⁰⁰⁵ כלומר, צמד בהמות לחריש. השו"ל ל-323-322 pp. Nadan, "Colonial Misunderstanding."

[סוגים]: טובות ורעות. אנחנו מחלקים כל מיקום לכך וכך חלקים, אנחנו מוצאים מי זכאי לחרוש. נהגנו לחלק אותה כל ארבע שנים אבל מאז שהועלה המקרה עדיין לא היתה חלוקה מחדש של זכות העיבוד במשאע.

כאשר מיסים הוטלו על ידי הממשלה בשנת 1929 – בחרנו אנשים מקרבנו לשלם בשם המעבדים. כך קרה שיש שם עתה אנשים שאינם ממלאים את התנאים [לחלקה במשאע], ואנחנו החלפנו אותם באחרים שאין להם חלקים שעונים לקריטריון. אנחנו עושים את השינוי כשיש כמה תנאים כאלה: [למשל] כל מי שעוזר לכפר לבנות בית ספר או מסגד או משהו כלשהו לטובת הכפר לוקח חלק. אך אלה הם כולם אנשים שיש להם עוד אחד. אנשים עניים שאין להם עוד אינם לוקחים חלק. פעם לא היה לי עוד ולכן לא היה לי חלק. כל דבר הדרוש לכפר נלקח מהאדמה. כשמתעורר הצורך אנחנו אוספים [כסף] מהאנשים שיש להם עוד ואיננו מבקשים מהעניים. מרבית האנשים בכפר הנוכחי [בעת הנוכחית] אין להם אדמה בכלל. העניים מחכים לקבל את חלקם בע'אבה. אנחנו מודים שלעניים יש חלקים בע'אבה, אך הם אינם יכולים לעבד אותם. איננו תובעים אדמה זו בלעדית עבורנו, אלא עבור כל הכפר. אנחנו חותרים להפוך אותה למשאע ולתת לכל אחד את החלק שלו. בעת הנוכחית, יש 250 אנשים שמשתתפים ואוכלוסית הכפר היא 350 'דכ'ור' [זכרים].

האדמה נרשמה בטאבו ב-8 קושאנים ואז ב-24 קושאנים. היא היתה אדמה ידועה עבור כל הכפריים ונהגנו לעשות בה כרצוננו. כשרצינו לשלם מיסים רשמנו [את האדמה] בשמו של אדם, והוא יכול היה לשלם מיסים. לדוגמא, הממשלה ביקשה מאיתנו לבנות בית ספר חדש ואולצנו לחלק אדמה. קצין הסדר הקרקעות נתן לנו 70 חלקות, ואנחנו החכרנו אותן וכך אספנו את הכסף לבניית בית הספר. בתחילה, אני חושב, ב-1289 [לה', 1872 לספירה], כל הע'אבה נרשמה בשםם של 8 ראשי משפחות. אחרי שנתיים או שלוש שנים כל חלק הפך לשלושה, וכך 8 הפכו ל-24 ושמות חדשים נוספו, משום שכמה משפחות נשכחו. ברישום האחרון אדם שהיה בא לקחת אדמה בחכירה להעביר את החלק על שמו [בתח'מיס], בכדי לשלם מיסים. המוכתר יודע הכל על [אופן] הרישום בטאבו והוא ידבר על כך. היורשים של הבעלים הרשומים בטאבו מעבדים בע'אבה רק אם יש להם עוד (מחרשה) ולא אחרת.

מה אנו למדים מעדות זו? בעיני הדובר, הלגיטימציה של הסדרי המשאע נובעת מקדמותם. הוא מעניק למושג "ע'אבה" הגדרה פונקציונלית: מושג גיאוגרפי בטאפו, או אזור מרוחק, שכן בימיו כבר לא היה במקום יער. האדמה היתה מחולקת בין התושבים בעלי האמצעים לעיבוד: מדי שנתיים נספרו בהמות

העבודה בכפר, ולכל זכר בוגר ממשפחות הכפר הוותיקות הוקנתה הזכות להחזיק במניה אחת (סָהָם) או שתיים לפי מספר הפדאנים (צמד בהמות לחריש הגוררות עוד - מחרשה) שברשותו (איור 42). אדמות הע'אבה חולקו ל-15 חלקות שונות, והזכות לחרוש בהן צוינה ברשימה שנשמרה אצל מוכתר הכפר ומועצת זקניו. אם בין חלוקה לחלוקה השתנה מצב הפדאנים, עקב מות בהמות העבודה או פטירת מעבדים, המניה היתה נמסרת לאחר.

איור 42 להב מחרשה (סַפַת עוֹד חֶרְאֵת'), חורבות מסכה, 2018

הסדרים אלו העניקו יתרון למשפחות הוותיקות, בעלות ההון ואמצעי הייצור, או לאישים שנתפסו כבעלי תרומה מיוחדת לכפר. האדמה היוותה את מקור הפרנסה העיקרי, אם לא היחיד, של תושבי הכפר, ואדמת המשאע הייתה לפיכך הנכס הקולקטיבי המרכזי של הכפר. אי לכך, מי שהשתתף במימון מוסדות הכפר ותרם לטובת הכלל, נתפס כבעל זכויות בניצול הרכוש הקולקטיבי, וקיבל חלק במשאע. צידו השני של המטבע היה שמי שקיבל זכויות עיבוד של חלק מהמשאע, גם נדרש להשתתף בהוצאות הכפר. עניים – שאין להם אמצעים לעבד – אינם זכאים לחלק באדמה ואינם משתתפים בהוצאות הכפר, למרות שהם, כפי שמודה אדריס, חלק מהקולקטיב המקומי. בסוף דבריו של אדריס, ניכרת מגמת ה"דמוקרטיזציה" שרווחה גם במקרה של משאע ח'ור אל-בטם בטירה: ביצוע אפראז שיעניק בעלות בטאפו לכל גבר בכפר היה אינטרס של כלל תושבי הכפר, בדגש על האוכלוסיה הענייה, ובכך הובטחה בעלות פרטית, שוויונית, לשליש מאוכלוסיית הכפר שלא נהנתה מהרכשו הקולקטיבי קודם לכן.

בניגוד לדימוי הרווח של מערכת ה"משאע" כהסדר עתיק, מיושן ומאובן, המשאע במסכה היה הסדר גמיש, שהותאם לנסיבות הכלכליות והפוליטיות המשתנות. למשל, התושבים חילקו את האדמה בדרך-כלל מדי שנתיים, אך בזמן מלחמת העולם הראשונה נערכה רק חלוקה אחת, ככל הנראה עקב גיוסם של גברים רבים.¹⁰⁰⁶ בעקבות רפורמת המס הבריטית בשנת 1929, אשר חייבה תשלום מסי קרקע במזומן, הסכימו התושבים על חלוקה ארוכת-טווח של המשאע, למשך עשר שנים, בכדי לאפשר לחקלאים להפיק את המירב מהאדמות שבחזקתם.¹⁰⁰⁷ כמו כן, הוגדרו בכפר אחראים על תשלום המס במזומן בשם התושבים (תחת שוק החליפין המקומי), ונקבעו קריטריונים נוספים למתן זכות עיבוד למשאע, כגון מתן עזרה במימון הוצאות ציבוריות או הקמת מוסדות ציבור בכפר. מקרה זה, מספק אם כן, חיזוק לטיעונו של נדן בדבר הדינמיות של מערכת המשאע.¹⁰⁰⁸

סכסוך המשאע במסכה החל עם עזיבת משפחת עבדאללה, שהיתה אחת המשפחות הוותיקות במסכה ובעלת קושאן על שמה.¹⁰⁰⁹ לאחר שבני משפחה רצחו בשנת 1913 תושב בכפר, הוגלו מרבית בני החמולה ממסכה, ונמנע מהם לשוב אליה. הרוצחים מצאו מקלט אצל חותניהם ממשפחת אל-ח'טיב בכפר דיר נט'אם שליד ראמאללה. לאחר פטירת אבות המשפחה, ירשו בני משפחת אל-ח'טיב את הקושאן מאמם דלאל, למרות שמעולם לא גרו בכפר. בשנת 1931 הם משכנו את האדמה לאהרון מסעוד, פרנס יהודי מירושלים, בתמורה להלוואה. בני אל-ח'טיב פנו למוכתר הכפר, אחמד יוסף ג'בר שביטה, בבקשה לקבל אסמכתא המאשרת את בעלותם באדמות הע'אבה.¹⁰¹⁰ המוכתר קבע כי "האדמה הנוכרת רשומה בפנקסי הטאבו בשם [...] ולכל אחד מהם יש את החלקים הרשומים בפנקס הטאבו, אך אין פירוש הדבר שהם מחזיקים בה, שכן חזקתם בחלקה כפופה למנהג המקובל בינינו [בכפר] (ע"יר אנהם תצרפוא באל-קסמה אל-אצטלאחיה חסב אל-עאדה בינא)."¹⁰¹¹ תשובה שנונה זו, שאינה מאשרת או מכחישה את דבר חזקתם של הזרים בחלקות משאע, עמדה במוקדו של הליך משפטי ממושך, שהגיע פעמיים לפתחו של בית המשפט העליון.¹⁰¹² בסופו של דבר, המחלוקת הביאה להדחתו של המח'יתאר בידי קצין המחוז הבריטי. בפסקאות הבאות תיאר תמציתי של הפרשה המרתקת הזו.

במהלך הסדר הקרקעות בכפר מסכה, שהחל בשנת 1934, הגישו בני משפחות אל-ח'טיב ועבדאללה, והעסקן היהודי אהרון מסעוד, בקשה לרשום את בעלותם על הקושאנים בטאפו. בני המשפחה ובעל הערבון יוצגו ע"י עו"ד יהודיים המתמחים בקרקעות (עו"ד עליאש, קהאתי ויומטוב). מול התובעים

¹⁰⁰⁶ השוו לסעיף 5 בחוזה הקצאת המשאע ברמל זיתא, המצוטט בסעיף 2.2 של פרק זה.

¹⁰⁰⁷ עדות אל-חאגי סלימאן אבו טאהר, "בן 80" ממסכה, בפני קצין ההסדר, טול-כרם, 2.7.40, **תיק משפט מסכה**; גרוסמן רואה בהתארכות פרקי הזמן שבין חלוקות במשאע כביטוי ל"התנוונותה" של השיטה, והתקבעות החזקה לרמת בעלות של ממש, גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 30.

¹⁰⁰⁸ Nadan, "Colonial Misunderstanding."

¹⁰⁰⁹ כנאענה, **מסכה**, עמ' 49.

¹⁰¹⁰ "אתנ'א עשר אלף דונם ג'דידה", **פלסטין**, 22.10.32, עמ' 8; משעל, **אל-אסת'טאן**, עמ' 155.

¹⁰¹¹ העתקת תעודת המוכתר, 15.5.31, **תיק משפט מסכה**.

¹⁰¹² "אראצ'י מסכה ואל-אסת'לאא' עליהא", **פלסטין**, 4.11.32, עמ' 8.

התייצבו ועדת הסדר הקרקעות הכפרית (לגינת אל-תסויה אל-קרויה), מוכתר הכפר ונכבדיו, שטענו כי החזקה באדמות היא לפי מנהג הכפר, כלומר: האדמה היא בבעלות של כלל התושבים, הקושאן הוא רישום לצרכי מס וייצוג בלבד, ואילו זכות העיבוד שמורה לתושבי הכפר הזכרים בלבד, בעלי כלי חריש ובהמות עבודה.¹⁰¹³ יתר בעלי הקושאנים העידו כי הקושאן אינו מייצג קניין פרטי באדמה. התובע הכללי של ממשלת המנדט התנגד לעמדה זו, בטענה שהמשאע הוא הסדר שימוש בלתי חוקי לפי החוק העתימאני (המגביל בעלות קולקטיבית לאדמה מסוג מתרוכה – קרי, לשימושים כגון דרכים, בארות, בתי קברות וגרנות).¹⁰¹⁴ חרף זאת, קצין ההסדר, ובית המשפט לאחריו, פסקו כי

The land has been held from time immemorial in the form of customary village masha' to the complete exclusion of the registered owners or their descendants as such. [...] A kushan holder would possess if he had the necessary qualifications, but not because of his registered title, and that the original registration in Tabu was nominal and was made for the purpose of facilitating payment of Werko and Ushur¹⁰¹⁵

קצין ההסדר הורה לחלק את המשאע לפי מספר התושבים בכפר, ובשנת 1942 נרשמו האדמות בשם ראשי בתי האב, כל משפחה לפי מספר נפשותיה.¹⁰¹⁶ לאחר מכן, התחילו תושבי הכפר למכור את אדמותיהם בעיאה למוסדות המיישבים.¹⁰¹⁷ תושבים אחרים פיתחו לראשונה חקלאות שלחין ומטעים בתחומי העיאה.¹⁰¹⁸

* * *

משאע חיור אל-בטם בעיאה אל-טירה ועיאה מסכה משקפים דפוסי תמורות שונים לנוכח אותן מגמות היסטוריות: ראשיתן כנחלות משאע שנרשמו בטאפו העתימאני על שם המשפחות הוותיקות בכפר; נעשה ניסיון למכור קושאנים להתיישבות היהודית; אנשי הכפר והמוכתר עתרו לערכאות המשפטיות, וניצחו, בשם מנהג הכפר, את הקושאן. יחד עם זאת, התוצאות בכל מקרה היו שונות: בעוד שבעיאה אל-טירה נרשם המשאע כנחלה בלתי ניתנת לחלוקה של תושבי הכפר (משאע ד'רי), והוא נותר בידיים ערביות עד

¹⁰¹³ כתב ההגנה בערעור אזרחי 42/72 בבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט לערעורים, **תיק משפט מסכה**.
¹⁰¹⁴ החלטת קצין הסדר הקרקעות במקרה מס' 5/ עיאה מסכה, 4.7.40 עמ' 3, **תיק משפט מסכה**. אודות מעמדן המשפטי של אדמות המתרוכה, ראו: Goadby and Doukhan, *Land Law*, pp. 52-59. החוק העתימאני מכיר בבעלות קהילה על אדמות מתרוכה לצרכיה "קרקע הסמוכה לישוב מניחים אותה לתושבים למרעה, לגורן ולשדה עצים וקוראין לה: קרקע מתרוכה" (מגילה, סעיף 1271, כמצוטט אצל בן-שמש, **חוקי הקרקעות**, עמ' 36-37).

¹⁰¹⁵ החלטת קצין הסדר הקרקעות במקרה מס' 5/ עיאה מסכה, 4.7.40 עמ' 3, **תיק משפט מסכה**.
¹⁰¹⁶ "אני מורה בהתאם לכך, שהדרך הפרקטית היחידה לגרום לרישום זה היא שהאדמות במחלוקת במקרה זה תרשמה כאדמת מירי במספר חלקים כולל, אשר יקבע על ידי ועדת הסדר המקרקעין והזקנים בכפר מסכה. מספר זה יכלול כל תושב נוכחי של מסכה כבעלים של חלק אחד, וישלול תושבים כאלה שבהווה חיים בכפר, אך אינם כפריים שלו ושהווה אינם נחשבים זכאים לחלק בעיאה לפי מנהג הכפר, ושהמספר הכולל יחולק לקבוצות, אחת לכל משפחה. וירשם בשם ראש המשפחה הזו." תרגום שלי לפי **ש.ס.**

¹⁰¹⁷ **אצ"מ**, KKL5-12479, KKL5-13600; כנאענה, **מסכה**, עמ' 50.
¹⁰¹⁸ ראיון עם צפיה חסן שביטה ואחיה עבד אל-מנאן, ילידי מסכה, 13 באוגוסט 2016 וראיונות עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 2018-2017.

מלחמת 1948, הרי שחלוקת משאע ע'אבת מסכה בין תושבי הכפר האיצה את תהליכי הפרגמנטציה הקרקעית של המשבצת ותרמה למכירת חלק הארי שלה לידיים יהודיות.

3.5 ע'אבת בית ליד וע'אבת עזון: ניגודי עניינים בין תושבי ההר והמישור

ע'אבת בית ליד וע'אבת עזון נתייחדו בין הע'אבאת בהתקבעות המוקדמת של ההתיישבות בהן עם רישום האדמות בטאפו. אוכלוסיית בית ליד ועזון החזיקה בשתי משבצות קרקע מרוחקות, שבשתייהן התקיימה התיישבות קבע, ותושביהן נחשבו, מבחינה חברתית ואדמיניסטרטיבית, לתושבי כפר אחד. למרות הקרבה המשפחתית והחברתית הרבה, המגורים בנקודות היישוב השונות יצרו ניגודי עניינים בין תושבי כפרי האם בהר וכפרי הבת במישור. לתושבי כל נקודת יישוב היו אינטרסים מקומיים, שנבעו מהמרחק הרב, ומהשוני בתנאים האקולוגיים, הסביבתיים והכלכליים בין המשבצות שלהם: בעוד שאדמות ההר התאימו בעיקר לגידולי מטעים ומעט דגנים, אדמות המישור התאימו לדגנים וגידולי מקשא; בעוד שיושבי ההר היו מעורים במערכת היישובית של הר שכס, תושבי המישור היו חשופים יותר למרכזים העירוניים ביפו וחיפה, וליישוב העברי המתפתח. ניגודי האינטרסים ותחושת השייכות למקומות היישוב התחדדו כאשר מטה לחמם של התושבים עמד בסכנה עקב מכירת אדמות. להלן נבחן כיצד ניגודי עניינים אלו התהוו ולאחר מכן יושבו בבית המשפט.

3.5.1 ע'אבת בית ליד

ע'אבת בית ליד היתה הע'אבה הצפונית ביותר. היא גבלה בצפון באדמות ואדי אל-חוארת' (ובהמשך בישובי עמק חפר), במזרח באדמות ע'אבת טול-כרם, בדרום באדמות ע'אבת פרדיס'א, ע'אבת קלנסוה וע'אבת כפר צור, ובמערב באדמות אם ח'אלד (ובהמשך בנתניה)(מפה 47). ע'אבת בית ליד היתה ממוקמת במרחק של 28 ק"מ מכפר האם, באופן שמנע כל אפשרות ליוממות בין המשבצות.¹⁰¹⁹ ח'רבת בית ליד עצמה ישבה על גבי אתר ארכיאולוגי ובו מערות במחשוף כורכר בלב גבעת החול האדום,¹⁰²⁰ אך בנחלה היו גם מטליות של אדמת סחף, אדמות חוליות ואדמות נזאו לאורך ואדיות, שאפשרו חקלאות מגוונת. בשנת 1938 היה שיטחה כ-5936 דונם.¹⁰²¹

¹⁰¹⁹ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות, עמ' 269; גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 151.
¹⁰²⁰ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 135; Pringle, *Red Tower*, 39; עמ' 267.
¹⁰²¹ *Village Statistics*, 1938, p. 33.

מפה 47 מפת אדמות אם ח'אלד וח'רבת בית ליד לפני ההתיישבות היהודית (1928, אצ"מ\5534/L18M)

יעקב ברזאני, שומר המושבה כפר-יונה ואיש הש"י בעמק חפר, היה מעורה בחיי ח'רבת בית ליד, ותיאורו הציורי של התקבעות ההתיישבות במקום עולה בקנה אחד עם תיאוריו של נציאל כוע בספרו על הח'רבה: הכפר בית-ליד שוכן במחצית הדרך בין טול-כרם לשכם. לבני כפר זה היו כעשרת אלפים דונם באזור שכם וכן הם החזיקו הרחק במערב – באיזור שבין נתניה לכפר-יונה – עוד חמשת אלפים דונם. כיצד בדיוק עברו חמשת-אלפים הדונמים המרוחקים לרשות אנשי-הכפר – אין איש יודע במדויק. כמובן שבכפר עצמו סובב לו הסיפור אודות האבות הראשונים שפנו מערבה ורכשו את הקרקע, אך אל לך לשאול אודות שטר קנין או משהו דומה לזה. הדבר, פשוט, אינו בנמצא.¹⁰²² את השטחים שבמערב נהגו לעבד, בעיקר בקיץ, הגברים של הכפר, מאחר שבעונת החורף הפכו שטחים אלה לביצה אחת גדולה, ותושבי הכפר התרחקו מן המקום.¹⁰²³ בתחילה נהגו הגברים ללכת יום יום ברגל לשטח שבמערב ובלילה היו חוזרים לכפרם שבהרים. אך עד מהרה הבינו את חוסר

¹⁰²² האדמות נרשמו בטאפו בשנת 1871/2 לספירה (1288 לה').

¹⁰²³ מדובר בגוזמאה ספרותית. ח'רבת בית ליד ממוקמת, כאמור, על חלקת כורכר בגבעות החול האדום, והיא רחוקה מביצות התרחבות הנוכחות ביישוב בעונת הקיץ מתועדת בשני ראיונות שקיימתי בבית ליד עם פליטי הכפר ב-7 באפריל 2021.

התועלת ובזבוז הזמן והאנרגיה הקשורים בכך. הגברים התחילו לישון בלילות הקיץ החמים בשדות, הן כדי לא לבזבז זמן בהליכה לשדות וחזרה לבתיהם והן בשל הצורך לשמור על היבול מידיהם של חומסים וגנבים. כיון שהגברים נשארו ללון בשטח – הביאו לעונת הקיץ גם את נשותיהם, ילדיהם ומקנם. ביום עזרו הנשים והילדים בעבודות השדה, ובלילה ישנה כל המשפחה במקובץ תחת כיפת השמיים. בתחילת הסתיו היו נוטשים את האזור וחוזרים לכפרם בית-ליד שבמזרח. עד מהרה הפך המקום ממעון קיץ להתיישבות קבע שנשאה את השם ח'ירבת בית-ליד. זה היה כפר קטן ועצמאי אולם הוא נחשב לחלק בלתי נפרד מכפר האם, ששכן במזרח. הקשרים בין כפר-האם לכפר-הבת היו הדוקים בכל השטחים ובעיקר בשטח החשוב ביותר – קשרי דם.¹⁰²⁴

מה היו הסדרי הקרקע שאפשרו התיישבות זו? אדמות המשאע בע'אבת בית ליד היו, להלכה, בבעלות תושבי הכפר הזכרים. ב-1288 לה' (1871/2), נרשמה האדמה בשם של עשרים נכבדים, עשרה מכל אחת משתי המשפחות שהתיישבו בח'ירבת בית ליד. כך אירעה חלוקה בפועל של המשאע לפי מקום מגורים, אך מנקודת ראותם של תושבי הכפר לא חל שינוי במעמדו המוצהר כאדמה בבעלות משותפת. בשנת 1900 נרכשה במשאע חלקת אדמה בידי משפחת חמדאללה מענבתא, והיא עובדה בידי מזאראעין מטול-כרם, בני משפחת ג'לאד, שהתיישבו בשנת 1920 ממזרח לח'ירבת בית ליד והקימו ח'ירבה שנשאה את שם.¹⁰²⁵

עדויות משפטיות מלמדות, שלא כל תושבי בית ליד עיבדו חלקות במשאע. משום שהאדמה רחוקה מהכפר בית ליד, מספר המעבדים היה מוגבל, בפועל, בעיקר לאלו שחיו בח'ירבת בית ליד. תושבי בית ליד בהר עיבדו את האדמות המזרחיות שנטען כי היו משאע. אנשים שלא עיבדו בעצמם את החלק שהוקצה להם באדמה המערבית נהגו לתת אותה לאחרים בתמורה לסכום כסף מסוים, או החליפו את זכויות העיבוד שלהם באדמה המערבית בזכויות מקבילות של תושבי הח'ירבה באדמות המזרחיות, הקרובות לביתם.¹⁰²⁶ דבר זה מוכיח את יחסי הגומלין ההדוקים שבין המערכת הקרקעית בהר לבין המערכת הקרקעית שבמישור.

בשנת 1925 פרץ סכסוך בין תושבי שני חלקיו של הכפר לגבי הבעלות על חלקות שהיו בחזקתם. בבית המשפט לענייני קרקעות בטול-כרם נדונה השאלה המשפטית, האם מדובר בקנין פרטי או ברישום משאע זכרים, מכורח המנהג או השימוש הנהוג. ב"משאע זכרים" זכות החזקה מוקנית מכורח הגעה לגיל הבגרות בקרב הזכרים התושבים בכפר. הזכות שמורה לתושבי הכפר ואינה ניתנת להעברה, והיא חשופה

¹⁰²⁴ ממשט ובלייר, **מנקרות צורים**, עמ' 244-245.

¹⁰²⁵ פסק דין במשפט רמלת חנונה 6/25, בית המשפט לענייני קרקע בטול-כרם, **אצ"מ**, 417-559.A.

¹⁰²⁶ פסק דין במשפט רמלת חנונה 6/25, עמ' 2; ראיון עם יליד ח'ירבת בית ליד בשנת 1934, 7 באפריל 2021.

לאבדן עקב מוות או הגירה.¹⁰²⁷ תושבי החירבה ערערו על זכותם של בעלי הקושאנים למכור את האדמה. זה מקרה מובהק של קונפליקט בין דפוסי בעלות מסורתיים - משאע כפרי לבין הבעלות הקושאנית, שייצגה בעלות חוקית כשבפועל הסדרי השימוש היו שונים. השופט מחמד שפיק (Shafik), מיודענו מפרשת חיור אל-בטם, מזכיר בפסק דינו תופעה מוכרת של רישום אדמה תחת שמות פיקטיביים, מקרב ראשי המשפחות, על מנת להתחמק מתשלום מס, או על שם אנשים שאינם כלל הבעלים.¹⁰²⁸ שפיק קבע, כי בניגוד לנהוג באדמת מירי מפרוזה, אי עיבוד אדמות במשאע לא שומט את זכותם של תושבי הכפר לחזקה בו, ואולם, על מנת להפוך לבעלים רשומים, על אדמות המשאע יהיה לעבור אפראז. שפיק העריך, כי תהליך האפראז יעורר הרבה בעיות ויהיה כרוך בהוצאות כספיות משמעותיות.¹⁰²⁹

סוגיה נוספת שעמדה למבחן היתה שאלת הבעלות על קרקעות מסוימות מהמשאע, שנמכרו בידי תושב בח'רבת בית ליד לתושב ענבתא, למרות היותן משאע.¹⁰³⁰ בני משפחת ג'לאד תפסו בכוח אדמות שהוחכרו להם בידי חמדאללה וסירבו לפנותן. שימוש כמזארע לאורך זמן בליווי השתלטות על הקרקע היוו בסיס לטענת חזקה ולתביעת בעלות. מכאן שכורח החזקה בקרקע לפי מערכת הפרצלציה החדשה – הטאפו, במקום המערכת של המשאע – שללה לאורך זמן את זכותם המנהגית של תושביהכפר על אדמתם.¹⁰³¹ כך, נגרעו אדמות רבות מהמשאע וגברו הסכסוכים בין התושבים על האדמות הנותרות.

באוקטובר 1934 ירדו תושבי ההר לחירבה בכדי לעבד את אדמות המשאע, ופרצו עימותים אלימים ביניהם על זכויות העיבוד. קאימקאם טול-כרם התערב, והורה על הקפאת עבודות החריש. הוא הורה על חלוקת המשאע ורישומו בטאפו בחודש פברואר 1935.¹⁰³² התושבים מכנים כל חלקה כזו בשם רג'יל (מילולית: חלקו של אדם), ומדגישים בדבריהם את גאוותם של אחדים מהתושבים שזכו בחלקה נוספת עקב לידת בן זכר בלילה שלפני החלוקה.¹⁰³³ סיבה נוספת שמציינים התושבים לחלוקת המשאע, היא רצונם לפתח את החקלאות ולנטוע עצים, דבר שהיה אסור באדמות משאע:

כל כמה שנים נתנו לאלה חלק שם ולא לה חלק פה. הם אמרו "למה שזה יישאר ככה? הבה ניתן למי שרוצה את החלק שלו." אסור היה לעשות בזה [באדמת המשאע] כלום, לא יכלו לנטוע עצים

¹⁰²⁷ פסק הדין, עמ' 2; גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 221; בן-שמש, חוקי הקרקעות, עמ' 41.

¹⁰²⁸ פסק הדין, עמ' 3.

¹⁰²⁹ שם.

¹⁰³⁰ "תמסכ אהאלי בית ליד באראצ'יהם, פלסטין, 27.4.32, עמ' 4; "אראצ'י בית ליד, פלסטין, 6.5.32, עמ' 5; "אראצ'י בית ליד איצ'א, פלסטין, 7.5.32; משעל, אל-אסת'טאן, עמ' 120-121.

¹⁰³¹ פסק דין במשפט 133/34 ו-79/34 בבית משפט השלום בטול-כרם, מחמוד אחמד אל-סלאמה מח'רבת בית ליד נגד חאג' יוסף סלימאן אל-ג'לאד ואחרים מח'רבת אל-ג'לאד, אצ"מ, תיקים 417-559 ו-417-560.

¹⁰³² "תוקיף חרתי משאע בית ליד, אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 5.10.34, עמ' 5; "קציית משאע אראצ'י בית ליד, אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 12.10.34, עמ' 5; "אראצ'י משאע בית ליד, אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 13.10.34, עמ' 7; "אהאלי בית ליד יחתפטיין באראצ'יהם, אל-דפאע, 31.10.34, עמ' 5; "חאכם נאבלס וקציית אהאלי בית ליד, אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 7.11.34, עמ' 5; "יוטניית אהאלי בית ליד, אל-דפאע, 3.12.34, עמ' 5; "אל-צהיוניון יחאולון אקתחאם בית ליד, אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 25.12.34, עמ' 5; "לל-מחאפטיה עלא אראצ'י משאע בית ליד, אל-דפאע, 10.2.35, עמ' 5; "אל-תסויה פי אראצ'י בית ליד, אל-דפאע, 13.2.35, עמ' 5.

¹⁰³³ ראיון עם יליד ח'רבת בית ליד בשנת 1934 וראיון עם ילידת בית ליד שהתחנתה בח'רבה בשנת 1945, 7 באפריל 2021.

ופרדסים. הם רצו לחלק את האדמה על מנת שיוכלו לנטוע, וכשחילקו את האדמות בהר כל אחד

החל לנטוע עצים.¹⁰³⁴

לדברי ברזאני

כאשר נכנס "הסדר הקרקעות" לתוקפו החליטו זקני הכפר בית-ליד שבמזרח, לחלק את האדמות שברשותם. החלוקה היתה כזו: כל גבר שגר בכפר בית-ליד בהר קיבל באזור המערבי (ח'רבת בית ליד) שבעה דונמים, ואילו גבר שגר בח'רבת בית-ליד עצמה – קיבל תשעה דונמים. עשרת אלפים הדונמים שהיו לכפר בית-ליד באזור ההר סמוך לשכם – חולקו בין כל תושבי הכפרים בצורה שווה [ראו הערה 1035 להלן]. ברור שהסדר זה גרם למריבות ולחיכוכים. כך למשל התרעמו מספר גברים בח'רבת בית-ליד על החלוקה הבלתי-צודקת שנעשתה לדעתם בחמשת אלפי הדונמים שהיו שייכים לח'רבת בית-ליד.¹⁰³⁵ "כיצד זה יתכן", טענו, "שאנו הגרים כאן וחיים כאן נקבל תשעה דונמים ואילו אלה שגרים הרחק במזרח יקבלו שבעה דונמים, שטח שווה כמעט לזה שאנו מקבלים?" מרבית המריבות נפתרו על פי הכלל העתיק של "כל דאלים גבר". בעקבות חלוקת הקרקעות בדרך זו והמריבות והחשדנות שנלוו למעשה, החלו תושבי שני הכפרים למכור טיפין טיפין את חלקות האדמה שלהם ליהודים.¹⁰³⁶

עדותו של רשיד אסמאעיל ג'מעה, יליד שנת 1917 בח'רבת בית ליד, תומכת בדבריו של ברזאני: "חלוקת אדמות ח'רבת בית ליד הקיפה את הזכרים בלבד, וכל איש מתושבי בית ליד המזרחית קיבל 7 דונמים, ואילו חלקו של כל זכר שגר בח'רבת בית ליד היה 9 דונמים."¹⁰³⁷ לאחר חלוקת המשאע, נמכרו אדמות ליהודים גם בח'רבה והוקם עליהן מושב "בית יצחק" עבור יהודים מגרמניה בשנת 1939.

¹⁰³⁴ ראיון, בית ליד, 7 באפריל 2021.

¹⁰³⁵ ככל הנראה, זוהי תוצאה של ההחלטה לחלק את אדמות המשאע בתהליך דו-שלבי. בשלב הראשון, חולקו אדמות המשאע בהר ובמישור שווה בשווה בין כפר האם והח'רבה, ולאחר מכן חולקה כל נחלה כזו לפי מספר התושבים הגברים שחיו ביום החלוקה בכל אחד משני הישובים; ראיון ב-7 באפריל 2021.

¹⁰³⁶ ממת ובלייר, **מנקרות צורים**, עמ' 244-245; ברזני מתאר את מעורבותו במעשי פסאד (סכסוכים חברתיים) שסייעו לקידום מכירת אדמות, **שם**, עמ' 247-251; מכירת אדמות נזכרת גם בסקירת כפר ח'רבת בית ליד, 1943, ארכיון זלמן ליפשיץ, **אצ"מ**, A402-272; **אצ"מ**, L18-792; מכתב חנקין לגרנובסקי על משפט מחמוד אחמד סלאמה בבית ליד: החכירו לו את הקרקע וגד מכנס נכנס למו"מ עם חלק מתושבי הכפר, **אצ"מ**, L18-753; ותכתובות שונות בנושא רכישת אדמות הכפר בתיקי **אצ"מ**, KKL5-11327-10, KKL5-11327, KKL5-12293, KKL5-13367, KKL5-9906, KKL5-14888, KKL5-16511.
¹⁰³⁷ כמצוטט אצל כוע, **ח'רבת בית ליד**, עמ' 7 וכך גם שמעתי באוזניי בראיון שערכתי בבית ליד ב-7 באפריל 2021.

3.5.2 ע'אבת עזון

ע'אבת עזון, אדמתם של תושבי הכפר עזון ביער השרון, היתה ממוקמת במרחק של 18 ק"מ מכפר האם.¹⁰³⁸ תושבי עזון התנחלו בח'רבת תבצר, אתר ארכיאולוגי חשוב מהתקופה הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה בגבעות החול האדום (כיום בתחומי אזור תעשייה רעננה). במאות השנייה עד הרביעית לספירה, השתלב אזור הגבעות המיוערות במערך הישובי של העיר אפולוניה. הממצא הארכיאולוגי מעיד, כי במאות השנים הבאות גדלה אוכלוסיית האזור, נעשו פעולות רבות להכשרת שטחי הגבעות לעיבוד חקלאי. עצי היער נגדעו ושימשו להבערת אש בכבשני תעשייה, ששימשו לייצור כלי חרס וזכוכית. תושבי האזור ייצאו יין ושמן למרחבי הים התיכון. במאה השנייה לספירה הוקם ישוב שנקרא מאוחר יותר בשם תבצר, על דרך הרחוב העתיקה שקישרה בין אפולוניה לשכם. היישוב הגיע לשיא פריחתו במאות השביעית עד התשיעית לספירה, קרי בתקופה האסלאמית הקדומה, והוא נותר מיושב עד שלהי המאה העשירית לספירה.¹⁰³⁹ מוצע לזהות את הישוב עם כפר עקיל הנזכר בוקפית קלאון.¹⁰⁴⁰ אדמת הנחלה כללה בעיקר גבעות חול אדום, אך בחלקה המזרחי היו אדמות פוריות לאורך ואדי אל-חבל (נחל רעננה). שטחה המקורי של הע'אבה היה בסביבות 11,000 דונם, אולם החל בשנת 1921 נמכרו מרבית האדמות לידיים יהודיות, והוקמו עליהן רעננה ומושב "כפר נחמן". בשנת 1938 נותרו בתחומי המשבצת 5,295 דונם, מהם רק 2,376 בבעלות ערבית (ראו מפה 45).¹⁰⁴¹

מתי ואיך החלה ההתיישבות הערבית בתבצר? ח'רבת תבצר נזכרת לראשונה בדיון המשפטי אודות גבולות וקף סידנא עלי (שהיה הסנונית הראשונה להסדרת הבעלויות במישור). מדרום לתבצר השתרעו אדמותיהן הנרחבות של מזרעת קיבוטה (בחזקת ערב אל-סואלמה) ומזרעת זעפראנה (בחזקת ערב אבו כשכ). אדמות אלו נתפסו באופן מסורתי כחלק מהקדש סידנא עלי, למרות שהן לא נרשמו בטאפו. בשנת 1848 לספירה (1264 לה') הסולטאן עבד אל-מג'יד הראשון מינה את בני משפחת אל-עמרי בדמשק לאחראים על ההקדש, אך בינם ובין המזארעין פרץ ויכוח על הבעלות ועל גביית המיסים והמעשרות בהן. לפיכך, נתן עבד אל-מג'יד בדצמבר 1854 (17 רביע אול 1271 לה') פרמאן שני, המעניק לאל-עמרי זכות לגבות את המעשרות. ב-29 באפריל 1855 (11 שעבאן 1271) נקבעו גבולות ההקדש כדלקמן (איור 43):

דרום: בצת כפר מלבס השייכת ליפו;

מזרח: הדרך המובילה ממלבס לגשר טחנות הפרוחיה [פרוח'יה].

צפון: השלוליות הידועות בשם משרע חמד ואדמת ח'רבת תבצר, השייכות לנפת נאבלס.

¹⁰³⁸ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 269; גרוסמן, הכפר הערבי, עמ' 151.

¹⁰³⁹ "ממצאים ארכיאולוגיים ואחרים המעידים על עברה של רעננה", אצל שטייגמן, רעננה, עמ' 425-429.

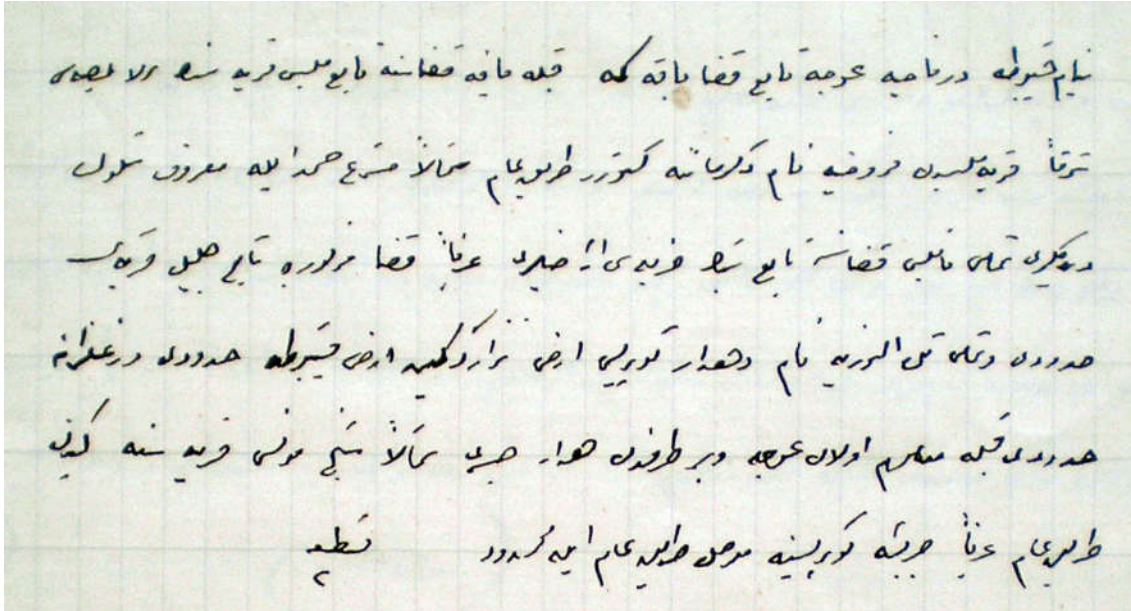
¹⁰⁴⁰ רביעה, ותא'אק, עמ' 13. הציטוט נזכר בסעיף 3.3.1 להלן.

ה. חיותמן, "טיול לכפר-נחמן", דאר היום, 4.1.32, עמ' ג; *Village Statistics*, 1938, p. 33; ¹⁰⁴¹

מערב: גבולות כפר ג'ליל השייכת למחוז נאבלס עם תל אל-נוריה וגשר אל-הדאר עד אדמת אל-

נזאז הידועה בשם אל-מוס. [...] פסק-דין דתי זה נכתב ביום 11 שעבאן 1271.

על החתום: מחמד יאסין אל-בלדי, קאצי ביפו.¹⁰⁴²

איור 43 תיאור גבולות אדמות קיבוטה בפסק הדין שהנפיק קאדי יפו בשנת 1271 לה' / 1854 לספירה; העתק מנדטורי (אצ"מ", L18-1785).

בשנת 1854 נזכרה, אם כן, ח'רבת תבצר כמשבצת לא מיושבת. רצף של אזכורים נוספים מאפשר להעריך את מועד הקמת היישוב: בשנת 1866 סייר במקום הארכיאולוג הבריטי צ'רלס סנדרסקי (Sandreczki). הוא תיאר בפירוט את השרידים העתיקים, אך לא דיווח על התיישבות במקום.¹⁰⁴³ הישוב נפקד גם מתיאור מסעותיו של גרן בשרון בשנים 1863 ו-1870. בפברואר 1870 (ד'ו אל-קעדה 1286 לה'), נרשמו אדמות הע'אבה בטאפו על שם תושבים מעזון.¹⁰⁴⁴ כעבור ארבע שנים תיעדה משלחת הסקר הבריטית בתבצ'ר "כפר בוץ בינוני בגודלו עם באר מצפון." (השוו לאיור 44)¹⁰⁴⁵. הישוב, אם כן, נוסד בין 1866 ל-1874 יד ביד עם רישום האדמות בטאפו.

¹⁰⁴² פסק דין משפט 1271 לה', מאת השופט עלי אפנדי אל-ח'אלדי, בתיק משפט רשויות הוקף נגד חנקין באדמת רעננה 1928, אצ"מ L18-1785. תרגום פקיד "הכשרת היישוב", בתיקונים קלים.

¹⁰⁴³ C.H. Sandreczki, "The Rock Tombs of El Medyeh," *PEFQS* 3, 1879, pp. 245-251 (*ibid*, pp. 250-251).

Sandreczki visited the site with C. W. Wilson, compare Wilson, "Antipatris," *PEFQS* 6.3, 1874, pp. 192-196.

¹⁰⁴⁴ מארס אל-ע'אבה: ספר טורקי 16 (עזון), שנה 1286, קושאנים 158 ו-197; ספר טורקי 18 (עזון) שנה 1286, קושאן 172; ארץ אל-ע'אבה: ספר טורקי 17 (עזון), שנה 1286, קושאנים 10, 18, 25, 56, 67, 78; ספר טורקי 18 (עזון) שנה 1286, קושאן 165; אמ"י, סל 1-5155. מעניין לציין כי אדמות הע'אבה מפוזרות בין יתר הקושאנים של עזון, והשם "תבצר" נפקד מהם.

¹⁰⁴⁵ Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 135.

איור 44 ח'רבת עזון, 18.4.1947, עזבון הארכיאולוג יעקב עורי

זקני עזון עימם נפגשתי, מספרים כי אזור הע'אבה נהרס במלחמות ונטש. כעבור מאות שנים, השלטונות העת'מאניים עודדו את ההתיישבות ביער על ידי חלוקת אדמותיו בין כפרים באזור. תושבי עזון קיבלו לחזקתם את אזור היער הסמוך לח'רבת תבצר. הם ירדו אל תבצר, ביראו את החורש שמסביבה ובנו בתחומה בתים תוך ניצול משארי העבר שבמקום. בכדי לסמן את גבול הנחלה היו מחגרים את עצי היער, והופכים את העצים המתים לסמני גבול (לימים, הותרת עצים בעת בירוא היער שימשה למטרה דומה).¹⁰⁴⁶ אתה יודע איך באה ח'רבת עזון הזו? זאתי בימי התורכים. תבצר הזאת, ח'רבת עזון, עתיקה. יש בה עתיקות רומאיות. יש בה עיר רומית. זאת לפני...יעני...300 שנה שם האדמה במקום הזה הפכה ליער. יער של עצי אלון למיננו ומה שמו (ע'אבה שגיר בלוט ומלול ושוקמו), אנשי הכפרים האלה, ג'ויס עזון וכו' נכנסו אליה וקילפו בעצים ונתנו בהם סימנים, כל אחד לקח לו חלקה.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁶ השוו לעדויות הבאות בכפרי האזור: כנאענה, **כפר סאבא**, עמ' 8: "היה באזורים האלה עץ גדול שהיו מחגרים (מקלפים) את קליפתו ועם הזמן הוא התייבש ונבדל מיתר העצים וכך יצרו את גבולות הכפר"; "כל אחד רצה להשתלט על אזור מסוים או על חלקת אדמה ולא היו הרבה אנשים. אם ירדו לאזור הזה 4-5 משפחות הבעל עם ילדים אז אם רצו לסמן [גבול] הלכו יומיים ברגל וסימנו בקו אחד ואז פונים שמאלה ושוב שמאלה וסוגרים את המעגל וכך מישוהו בא אחריו. כל אחד חרט על העצים" (ראיון עם מחמד עבד אל-ראוף סמארה, אל-טירה, 14 בינואר 2017); "היתה ע'אבה לכפר צור, היתה ע'אבה לכפר זיבאד והיתה ע'אבה לכפר ג'ויס. הע'אבאת היו כמו משאע, אדמה פוריה וגדלו בה עצי סדר ובאו אז לפי העצים הם סימנו אותה לפי העצים וכל אחד היה מסמן את האדמות שלו שם" (ראיון עם תושב פלאמיה, יליד 1938, 28 במרץ 2017).

¹⁰⁴⁷ "דחילהא הד'ול אל-בלאד ג'ויס, עזון ו...וקשרוא פי באל-שגיר, חטוא פיהא עלאמאת, כל ואחד, כל ואחד, יט'וולו חצה".
ראיון עם יליד ח'רבת עזון בשנת 1926, בנו של מוכתר הכפר בתקופת המנדט, 20 ביוני 2018.

[מאיפה באו תושבי הח'רבה?] מקור תושביה מעזון. הח'רבה הזאת אני לא יודעת איך נוסדה [אבל אני יודעת] שהאדמות האלה היו קיימות (כאינה) אחרי הצלבנים, אדמות שאין בהן אף אחד. [היו] באים אליה ומצאו במקום חרבה הרוסה ושרידי בתים, ובנו בה בתים וישבו בה. היא הרוסה מימי הצלבנים. [שמה היה] תִבְצָר ואנו קראנו לה ח'רבת עזון. צפונה מאיתנו ועד מרג' אבן עאמר [עמק יזרעאל] יש ע'אבאת – ע'אבאת ח'רבת עזון וע'אבאת אל-טירה, מסכה, קלנסוה, עבאבשה, ע'אבאת שבאו אליהן תושבי הכפרים שאין להם אדמות והיו תוחמים את גבולותיה (מִחְנוּטִין עליה) וזורעים בה אבטיחים. במקור אחרי הצלבנים היו בה עצי בר. כל ה"כפריאת" יש להן מגבול אל-טירה ועד הים, מכביש האספלט שמחבר בין יפו וח'יפה מערבה [כל האדמות] שייכות לכפריאת...¹⁰⁴⁸

אדמות עזון בהר ובמישור היו ביסודן אדמות משאע. במפנה המאה ה-20 אדמות המשאע של עזון בהר ובמישור חולקו בין המשפחות הגדולות לפי עקרון המשאע המשפחתי. כל חמולה לקחה אדמות בכיוון אחר הסמוך לשכונתה בכפר. חלוקת המשאע בהר אפשרה לפתח את אדמות הטרשים. התושבים הקימו כפרי בת קבועים בח'רבת עסלה ואל-נבי אליאס, ובהמשך גם בתי מגורים בח'רבת עֶרִץ ועזבת אל-טביב.¹⁰⁴⁹ באופן דומה, בח'רבת עזון חולקה אדמת המשאע בין כלל החמולות בעזון, וכך קיבלו גם תושבים הגרים בישובי עזון בהר בעלות בחלקות בע'אבה.¹⁰⁵⁰ בשנת 1918 נמצא הכפר בלב קו החזית של הכוחות הגרמניים-עת'מאניים, מול חפירות "חיל המשלוח המצרי" (Egyptian Expeditionary Force, מטעם האימפריה הבריטית), והוא פונה מתושביו כמו הישובים הסמוכים כפר סאבא וכפר סבא היהודית (ראו מפה 48).¹⁰⁵¹ התושבים ברחו לאזור קלנסוה, ואדי אל-חוארת' ועזון. בתי הכפר נהרסו והוא חרב. הקושי שנלווה לקליטת מפוני הח'רבה בכפר האם, ודרישתם של תושבי המישור לעבד לראשונה אדמות משאע בהר לצרכי קיומם, ביטאו את ניגודי העניינים בין התושבים בשתי נקודות היישוב.

¹⁰⁴⁸ ראיון עם רשיקה עתימאן אל-טביב, עזבת אל-טביב, 12 במאי 2018. הסבר זה חוזר גם בעדותו של יליד 1926, בנו של מוכתר עזון וח'רבת עזון לשעבר. "הכפריאת" הוא כינוי מקומי לכפרים ששמו מתחיל ב"כפר" באזור בני צעב, כגון כפר צור, כפר זיבאד, כפר ג'מאל, כפר עבוש ועוד.

¹⁰⁴⁹ Map of Bidieh (C.4.), 5th edition provisional, 1:40,000, Aug 24th 1918.

ראיון עם שיח' יוסף נופל, יליד ח'רבת נופל (ג'יוס) בשנת 1941, 23 באוקטובר 2017; ראיון עם מוסא אל-טביב, עזבת אל-טביב, 12 במאי 2018 וראיון עם חאגי ג'אסר עתימאן סלימאן, יליד 1910~ בעסלה, 20 ביוני 2018; ראיון עם עתימאן אסעד זמארי, יליד 1939 בח'רבת עזון ותושב אל-נבי אליאס, 30 ביוני 2018.

¹⁰⁵⁰ מצ'בטות של מוכתר הכפר המאשרות בעלות משפחתית על חלקות, 1921, אצ"מ, L18-6135; מפת אדמת חרבת-עזון, 1:16,000, 1: ספטמבר 1921, אצ"מ, KL5M\6318\1; מפת "חרבת-עזון", 1928, אצ"מ, L18\7046\1m.

¹⁰⁵¹ רועי מרום, "מלחמת העולם הראשונה בשרון", עמ' 29-47; שטייגמן, רעננה, עמ' 431-433.

מפה 48 תבצר (ח'רבת עזון, במלבן שחור) בין קווי הביצורים העת'מאניים-גרמניים (באדום, יולי 1918)¹⁰⁵²

עם כיבוש הארץ בידי הבריטים, ושיקום הכפר, החלו סכסוכים בין תושבי עזון וח'רבת עזון לגבי רצונם של חלק מהתושבים למכור את אדמות הע'אבה. סכסוכים אלו היו קשורים לשאלות מהותיות של תושבות וזיקה, חברתית ומעשית, אם לא חוקית, לקרקע הנמכרת. הכוח המניע של מכירת האדמות, כך נטען, היו ראשי החמולות שישבו בכפר האם. עדויות בעל-פה מלמדות כי המחלוקת הגיעה לבית המשפט. העו"ד עבד אל-לטיף צלאח, שהיה אחד עורכי הדין הבולטים לענייני קרקעות באותה העת, הציע "לרשום אותה כמשאע נצחי (משאע ד'רי) כדי שהיא לא תימכר ליהודים. אבל הם סירבו לרשום. כל אחד רצה את חלקו. הם רצו כסף, וכשהם החלו למכור זה היה כמו פרימת המסבחה."¹⁰⁵³ ברוח דומה, אחת התושבות לשעבר סיפרה כי,

לפני זמננו ח'רבה היתה רשומה על שם המשפחות בזמן התורכים. לכל אנשי עזון יש אדמות בח'רבת עזון. אלו שגרו שם לא מכרו אדמות. מי שמכר אדמות הם אלה שגרו בעזון עצמה. הם רבו ובעלי האדמות הרשומים בח'רבה (מהם אביה של אמי [...]) – הוא אמר [למוכר]: "אתה מעולם לא ביקרת בח'רבת עזון, מי אתה שתמכור אותה?" מכרו אותה ב-5 לירות. סבי הלך לריב איתו ואמר לו [...] "לך מפה ותחזור לארבע שממנה באת".

אמא שלי סיפרה לי שהגישו תביעה בבית המשפט. היה ריב בין אנשי הח'רבה שרצו למכור לאלה שסירבו. סבי הגיש תלונה בטענה שנמכרה אדמתם של קטינים ושל נשים ללא הסכמתם, וכך

¹⁰⁵²Map of Fejja (C.3), 3rd edition provisional, 1:40,000, July 13th 1918.

¹⁰⁵³ ראיון, עזון, 28 במרץ 2021.

הצילו חלק מהאדמות. בית המשפט שלח מודד שימודד את גבולות החלקות ואז חילקו את האדמות בינינו ובין רעננה. יצא 13.5 דונם לכל ראש.¹⁰⁵⁴

מפה 49 מפת מכירת אדמות ח'רבת עזון, 20.12.1922, אצ"מ L75\336\2m

בשנת 1921 רכשה הכשרת הישוב בעבור חברת "אחוזה אי" מניו-יורק, 5,504 דונם תורכי (5,060 דונם מטרי), שהם כ-65% מכלל אדמות ע'אבת עזון באותה העת (8,527 דונם תורכי או 7,838 דונם מטרי, ראו מפה 49). בשנת 1922 הוקמה במקום המושבה רעננה.¹⁰⁵⁵ מכירת האדמות נמשכה לאורך שנות ה-20.¹⁰⁵⁶ תושבי עזון ניצלו את הכסף שקיבלו ממכירת אדמותיהם לרכישת אדמות חלופיות בהר ולבניית בתים חדשים בכפר האם.¹⁰⁵⁷ למרות מכירת מרבית אדמותיה, ח'רבת עזון המשיכה לגדול ולהתפתח לאורך שנות

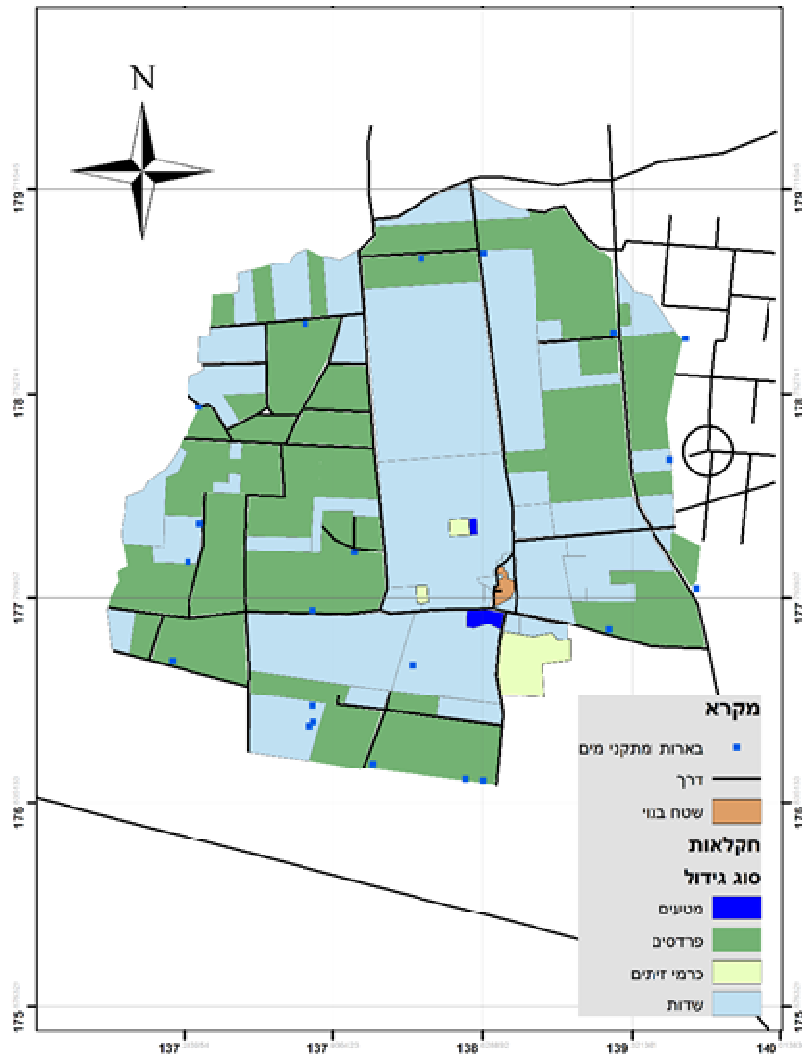
¹⁰⁵⁴ ראיון, מאי 2018. במהלך ראיונות אחרים נטען כי האדמות נמכרו עקב סכסוך על זכויות השימוש בבאר הכפר או עקב ירידת הרווחיות של גידולי האבטיחים באדמות העיאה לאחר הטלת מכסים על היצוא הימי למצרים.

¹⁰⁵⁵ שטייגמן, רעננה, עמ' 17-28.

¹⁰⁵⁶ אל-עודה, מלכית אל-אראצי, עמ' 129 וראו תיקי אצ"מ, L18-7047 ; L18-228-1 ; L18-6519 ; L18-6520 ; L18-5208 ; L18-6135 ; A238-27 ; L75-336 ; A75-39.

¹⁰⁵⁷ ראיון, 28 במרץ 2021.

המנדט הבריטי, תוך ניצול קרבתה למשק העברי ולשווקי יפו-ת"א. בשנות ה-40 החריבה הפכה להיות עצמאית מבחינה מנהלית מעזון, נחפרו בה בארות ארטזיות וננטעו בה פרדסי הדרים (מפה 50).¹⁰⁵⁸

מפה 50 ח'רבה מפותחת: שימושי הקרקע באדמות ע'אבת עזון (1942). חלק מהקרקעות בבעלות יהודית.

* * *

מערכת הע'אבאת משקפת התערבות שלטונית בהסדרת הבעלות על אדמות היער. ראשית כל, כפי שמרשמי הטאפו מלמדים, השלטונות סיווגו את אדמת היער כאדמה חקלאית (תרלא) ולא כאדמת חורש (כורו) או מרעה (מרעה) בשירות תושבי הכפר.¹⁰⁵⁹ בעוד ששני הסוגים האחרונים היו פטורים מחובת עיבוד, היה על הבעלים לעבד את אדמת המירי שברשותם ברציפות, ולשלם בגינה מיסים לאוצר, או להסתכן בהפקעתה כמחלול. לפיכך, סיווג האדמה כ"תרלא" עודד את בירוא היער והכשרת אדמותיו לגידול חקלאי. במישור

¹⁰⁵⁸ מרום, "רעננה", עמ' 444-446.

¹⁰⁵⁹ להבחנה המשפטית בין הקטגוריות ראו בן שמש, *חוקי הקרקעות*, עמ' 31-32 ועמ' 36-37; Goadby and Doukhan, *Land*

ההיסטוריוגרפי, הדבר מלמד שההתיישבות במישור נבעה, בראש ובראשונה, מהכורח לעבד אדמה חקלאית ולא בשל רצון במרעה מזדמן.

שנית, השלטונות העת'מאניים לא הכירו במשאע וחייבו רישום על שמות אנשים. המקומיים, מצידם, לא הכירו בבעלות הרשומה בטאפו לאזורים שהחזקה בהם היתה קהילתית. משפטי המשאע מדגימים את הסתירות בין שיטת רישום הבעלות (בטאפו) לשיטת הבעלות המנהגית (משאע). משפט חשוב מאוד במציבת מוכתר מסכה, שתורגם בידי הפקידים הבריטיים כ *possession was according to the customs of the village*, מבטא את הקונפליקט בשאלת החזקה והשלכותיה. הטרמינולוגיה המשפטית תורגמה לשפת המנהל הקולוניאלי, שהכיר ב"מנהג" ובשימוש "מנהגי" כקטגוריה משפטית המקבילה ל- *common law* בארץ האם, בריטניה. משפטי הקרקע מלמדים על דרכים שבהן השתנתה בעלות הקרקעות: בדרך של נישואין, מעבר מקום מגורים, השתלטות, ירושה ומכירה. מהמקרה אנו למדים גם על היחס של השלטונות הבריטיים במישור החוקי והמעשי (היעדר הכרה רשמית, אבל הכרה בפועל בבית המשפט).

הסדרי השימוש בקרקע היו בבואה של הארגון החברתי של הכפר שאליו השתייכו האדמות. בניגוד לדימוי של המשאע כמערכת אגליטרית,¹⁰⁶⁰ הדיון במשאע בעיאבאת מגלה כי זכות החזקה באדמות המשאע הוגבלה בדרכים שונות לפי יחסי הכוח בכפר: דיירי הכפר הרחיקו זרים ומי שירד ממנו מרצון או מאונס; משפחות ותיקות הדירו משפחות חדשות, גברים בוגרים נישלו נשים וקטינים, בעלי האמצעים (בהמות עבודה וכלי חריש) שללו את הדל והרש, ובאופן כללי החזק דחק את החלש, והפך אותו למזארע (מעבד) בחסות אחד מבעלי החזקה הקיימים.¹⁰⁶¹ המאבק המשפטי לשימור הבעלות הערבית, המקומית, על המשאע, תרם באופן פרדוקסלי להרחבת מעגל הנהנים מן האדמות, וכן העצים את יכולתם לעשות באדמות כטוב בעיניהם. למרבה האירוניה, תהליך זה גם הביא, בסופו של דבר, למכירת האדמות לצורכי ההתיישבות היהודית.

לצד תנועת הטרנס-הומנס הנרחבת בין ההר ומורדותיו לעיאבאת במישור, על בסיס עונתי, חל תהליך מוגבל של מעבר נחלות לידי בעלי אדמות גדולים. סוגיה זו תיבחן בפרק הבא בדיוני נחלות

¹⁰⁶⁰ ראו למשל, גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 35: "שיטת המושאע איפשרה חלוקה צודקת יחסית של הקרקעות" למרות שלא היתה בהכרה "שיוויונית".

¹⁰⁶¹ לדוגמא, משפחת נופל ואל-חיטיב הודרו מהמשאע בג'יוס (ראיון עם תושב ג'יוס, 10 במרץ 2021); משפחת אל-טביב, שמקורה בחמולת השואהנה מכפר ת'לת', הודרה מהמשאע בעזון (ראיון עם ילידת ח'רבת עזון, 1934, 22 במרץ 2021); משפחות עאזם, בלאצי ומצארוה הודרו מהמשאע במסכה (כנאענה, **מסכה**, עמ' 49; ראיון עם אסמאעיל חסן עאזם, יליד מסכה, 20 בינואר 2018), משפחות "חדשות", שנקלטו באל-טירה אחרי 1870 לספירה, הודרו ממשאע ח'ור אל-בטם ("ניקודות מעדויות", **אצ"מ**, 417-585) ומשפחת אל-צ'ידי, משפחה קטנה ממוצא מצרי, הודרה מהמשאע בבית ליד (ראיון עם בן המשפחה, 14 במרץ 2021). תופעה זו ניכרת גם מחוץ לעיאבאת: אדמות באקה אל-ע'רביה, למשל, היו בבעלות הפלאחין, מייסדי הכפר, ובמשך השנים הם נתנו זכויות עיבוד רק לחלק מהמצארוה ולמשפחות אחרות שחיו בחסותן. משפחות ג'עפר (ממוצא מצרי) ובלבל (אל-ע'ימי, ממוצא לא ידוע) לא קיבלו חלק במשאע, בטענה שהן חדשות בכפר (ראיון עם מחמד עבד אל-רחמן אבו דרובי, באקה אל-ע'רביה, 15 במרס 2018; ראיון עם מחמד שריף אל-בלבל, יליד ח'רבת סרכס, 19 במאי 2018).

משפחת חנון מספארין בע'אבאת כפר צור ושופה, שבה אדון בדינמיקות היישובית ברמת הניתוח של המשפחה והמארג החברתי חוצה-הכפרים.

4. סיכום

בכתיבה הציונית הוצג המרחב הערבי כריק וחסר סדר. בפרק הקודם ראינו, כי תמורות יישוביות הוסברו לא אחת בדפוסים אורגניים או בחסות השפעות חיצוניות, כמעט ללא מעורבות של התושבים עצמם. פרק זה קרא תיגר על תפיסה הריקנות, תוך התמקדות בשרון, חזית ההתפתחות היישובית הערבית בשלהי התקופה העת'מאנית וקו המגע הראשי שלה עם ההתיישבות הציונית בתקופת המנדט באזור המחקר.

הפרק הנוכחי המחיש כי להבניות חברתיות-כלכליות של המרחב, ברמת אגד הכפרים, משבצת הקרקע והחלקה הבודדת, היתה השפעה מכרעת על התפתחותו של נוף התרבות והנוף האנושי במקום ובזמן. חלוקת המרחב ליחידות משנה לא חפפה גבולות גיאוגרפיים כלל ועיקר. משבצות כפרים רבות כללו חלקים מיחידות גיאוגרפיות-בהר ובמישור כאחד. כתוצאה מכך, דיונם הרגיונלי של גיאוגרפים בהתפתחות היישובית בהר ובמישור בנפרד סימא את עיניהם להבנת מחוללי התמורות בנוף. חוקרי הרגיון החמיצו, אם כן, חלק ניכר מיחסי הגומלין המורכבים שהתקיימו בין דפוסי הפעילות האנושית בהר ובמישור, ולא זיהו את חשיבותם המכרעת של דפוסים אלו לעיצוב ההתיישבות באזור המחקר.

באופן ספציפי, חוקרי הרגיון לא עמדו על חשיבותם של הסדרי שימוש בקרקע, כגון תעמיר אל-וער וכן חלוקת המשאע, ועל תרומתם של אלו להרחבת שטחי העיבוד והשבחת המרחב. כמנגנונים חברתיים-כלכליים, הסדרים אלו מסבירים כיצד הרחבת שטחי העיבוד התרחשה בד בבד עם התרחבות והתקבעות הנוכחות האנושית במרחב. הסדרי שימוש אלה מסבירים גם את התרחבות ההתיישבות במורדות המערביים של הרי שכם, ואת הקמתן והתקבעותן של נקודות יישוב חדשות בלב כרמי הזיתים שננטעו באדמות הטרשים.

במסורת המקומית ובכתיבה הערבית, מקור החלוקות המרחביות מיוחס לכיבוש הממלוכי בשלהי התקופה הצלבנית. חלוקת המרחב למשבצות ראשיתה עם כיבוש ארסוף בידי אל-טי'אהר ביברס בשנת 1265 לספירה. בניגוד לתזית השקיעה היישובית, אזור השרון לא "התרוקן" בעקבות הכיבוש הממלוכי. חורבן ערי החוף לא הוביל להפסקת הפעילות האנושית במרחב, אלא להחלפת היסוד יושב הקבע בנוודים ויצירת זיקות כלכליות חדשות בין אדמות היער לכפרים בהר ובמזרח השרון, וכן להקדשים דתיים כגון סידנא עלי והקדש מסגד מערת המכפלה. דומה, כי מצב זה שרר, בשינויים קלים, לאורך התקופה הממלוכית וראשית התקופה העת'מאנית.¹⁰⁶² בתקופות אלה היער תפקד הן כאזור שוליים לליבה

¹⁰⁶² Pringle, *Red Tower*, pp. 5-27.

היישובית שבהר, המשמש כשטח מרעה לרועים ולגידולי בעל מזדמנים, והן כתוּך להעברת סחורות אל מחוץ למחוז דרך מעגני הים.

הנסיבות ההיסטוריות, החברתיות והכלכליות, שתוארו בפרק הקודם, הובילו להתיישבות קבע מחודשת ביער השרון, בתחילה בשוליו המזרחיים במאה ה-18, ומאוחר יותר בתוך ליבת היער, במרוצת המאה ה-19. התפתחות הפעילות האנושית באה לביטוי ברשת התחבורה במפת ה-SWP: מעגנים ודרכים שחיברו בין חופי הים להר שכם דרך היער; מערכת דרכי משנה שחיברה בין כפרי האם לאדמותיהם במישור, בהן הוקמו נקודות התיישבות עונתיות והוכשרו שטחים חקלאיים חדשים. מהעדויות ההיסטוריות עולה, כי הנוכחות האנושית במרחב חפפה זמני שיא בפעילות הכלכלית – זריעה, קציר, עונת ייצוא האבטיחים והתיישבות הביצות שאפשרה מרעה. עם השתלבות המחוז במערכת המסחר הבינלאומית אדמות המישור נוצלו בצורה אינטנסיבית יחסית לגידולי מקשה לייצוא, וגבר התמריץ להתיישבות קבע במרחב. השגשוג הכלכלי בא לידי ביטוי ביצוא תוצרים חקלאיים – בעיקר אבטיחים. כך למשל, לפי מחברי הספר "ולאית בירות", מדי שנה יוצאו מהאזור 35,000 טון של אבטיחים ממעגני חוף.¹⁰⁶³

חרף דימויה הצנוע של ההתיישבות הערבית בשלהי התקופה העת'מאנית בספרות הנוסעים ובמחקר הגיאוגרפי העברי, המחקר הארכיאולוגי מלמדנו כי היא מהווה נקודת שיא בהתיישבות הקבע במרחב זה מאז שלהי התקופה האסלאמית הקדומה. המתישבים חזרו על דפוסי השימוש במרחב של קודמיהם מהתקופה הרומית-ביזנטית: גדיעת היער ושימוש בעציו כמשאב כלכלי. תהליכי הפיתוח והשבחת הנוף הובילו להרס היער כיחידה אקולוגית, וככל הנראה חוללו תמורות בלתי הפיכות בנוף הטבעי, תוך בליית קרקע וסחף שיצרו דימוי של שממה בתודעה הציונית.

תמונה היסטורית זו, היתה ידועה, בקוויה הכלליים, במחקר. יחד עם זאת, הפרדיגמה הגיאוגרפית-המשפטית, ותיעוד אתנוגרפי-קרטוגרפי עשיר, ממחישים כיצד תהליכים אלו התרחשו בפועל: תהליכי רישום הקרקעות בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19 הובילו להסדרת הבעלות של כפרי ההר ומזרח השרון על חלקות אדמה ביער השרון, ותיחומן. בתהליך זה, הוכפפו הנוודים שנדדו בעיבאה למערכת החברתית-כלכלית של כפרי האם, ונוצרו קשרים הדוקים בינם לבין בעלי הקרקע. כפי שראינו, הסדרי השימוש בקרקע בכל אחת מהמשבצות הושפעו מגורמים ייחודיים לגיאוגרפיה הפיזית של כל נחלה, ונחלה, ולמאפייני המערכת החברתית של תושבי כפר האם. המתישבים ניצלו בצורה מיטבית משאבים קיימים כגון שרידי עבר, מערות מחסה ובורות מי נזאז לצרכיהם, וכך מימשו עד תום הזדמנויות כלכליות, פוליטיות וחברתיות שנקרו בדרכם לשם הרחבת נוכחותם בשרון.

¹⁰⁶³ Cf. Al-Salim, *Social History*, p. 186.

לבסוף, דיוני מבליט את הפער שבין החוק העת'מאני למול המנהג המקומי. ההסדרים המקומיים היו מנוגדים לחוק העת'מאני, אך הם התמידו אף לאחר הרישום בטאפו.¹⁰⁶⁴ פער זה הוליד, לא אחת, סכסוכים משפטיים סוערים באזור, שבמהלכם יצאה לרוב – ובאופן מפתיע – דווקא ידו של המנהג על העליונה. המשאע היה מסגרת מרכזית לשימור הבעלות הקולקטיבית של תושבי הכפרים על אדמותיהם מול ניסיונות של פרטים מהכפר וגורמים זרים למכור אדמות אלה להתיישבות יהודית. בניגוד לטענה כי ממשלת המנדט חתרה לביטול המשאע,¹⁰⁶⁵ הרי שהסדריו זכו להכרה מצד המשפט הבריטי הקולוניאלי, והיו ברי אכיפה בבתי המשפט. המנהג והעדויות בעל-פה של המחזיקים בקרקעות גברו על החוק הכתוב והתעודה המשפטית, וכוחם היה יפה לעקור לא אחת קושאנים רשומים בטאפו. יחד עם זאת, במקרים אחרים, הובילה חלוקת המשאע למכירת אדמות לנכבדים, שכוננו בהם אחוזות גדולות – ובהמשך נמכרו חלקן לידיים יהודיות. מקרה כזה, המקרה של אחוזות משפחת חנון בע'אבת כפר צור, הגדולה שבע'אבאת, עומד במוקד הפרק הבא. ההתחקות אחר התמורות היישוביות בע'אבת כפר צור יוביל אותנו לדיון במבנה החברה המקומית, בפרדסנות הערבית, בהתיישבות היהודית ולבסוף בחורבן ההתיישבות הערבית באירועי 1948.

¹⁰⁶⁴ חוות דעת משפטית, 4.5.1930, אצ"מ, A417-585.

¹⁰⁶⁵ Nadan, "Revisiting," p. 2.

פרק ד: רמת המשפחה: משפחת חנון

משפחת חנון היתה בעלת נכסים כבירים של קרקעות. היה פתגם בין הערבים שגבולות הקרקע של משפחת חנון היו מטול-כרם עד שפת הים. וחנון היה אומר, לא עד שפת הים כי אם שבעה גלים בתוך הים.

--יעקב ברזני; נוטר, סוחר קרקעות ואיש הש"י באזור עמק חפר.¹⁰⁶⁶

בעבודה הנוכחית נטען, כי היחידה הבסיסית להתיישבות היא יחידת יסוד חברתית – בית האב ונגזרותיו, ולא היחידה המרחבית של הכפר כמקובל בגיאוגרפיה רגיונלית.¹⁰⁶⁷ בהתאם לכך, דפוסי ההתיישבות הערבית מוסברים כתולדה של דפוסי הגירה ומעברי אוכלוסין של יחידות משפחתיות. דפוסי חברתיים – גמישים יותר או פחות – תרמו לקליטתן של משפחות עקורות על בסיס יחסי שארות, חיתון, וקשרי קרבה חברתית, אשר נוצרו עקב מגורים סמוכים ויחסי גומלין כלכליים ופוליטיים, דינמיים בטבעם, בכפרים קיימים או במקומות ישוב חדשים לסוגיהם השונים שפורטו בפרק השני של העבודה.

הפרק הנוכחי ממחיש ומבסס טענה זו ברמת המשפחה. הפרק מתחקה אחר סיפורה של יחידה משפחתית אחת – זו של משפחת חנון בנפת טול-כרם. בדיון, ממוקמת משפחת חנון בתוך המרקם החברתי, הכלכלי והפוליטי של אזור המחקר, ונבחנת תרומתה להתפתחות ההתיישבות (הערבית והיהודית) בתחומיו. בעקבות מאבקים חברתיים בכפרי האם באזור ההר, היגר החאג' מצלח יוסף "חנון", אבי המשפחה, מהכפר ספארין לטול-כרם, וששת בניו השתלבו במנהל המקומי שהתפתח בה עם הכרזתה כעיירה בשנת 1882. בשיאה, החזיקה משפחת חנון עשרות אלפי דונמים בבעלותה בכפרים ספארין, שופה, כפר אל-לבד, דינאבה, טול-כרם ובאדמות ע'אבת שופה וע'אבת כפר צור.¹⁰⁶⁸

הפרק על עליית משפחת חנון, משלים ומבאר את הדיון בשני הפרקים הקודמים, שעסקו ברמת הכפר והמרחב. השתלבות הר שכם במערכת המסחר העולמית המתפתחת התבטאה בביקוש גובר לגידולי ייצוא.¹⁰⁶⁹ ביקוש זה גרם לבני משפחת חנון להתיישב במישור החוף, לרכוש אדמות לגידול אבטיחים והדרים, ולקשור קשרי נישואין ומסחר עם משפחות סוחרים ביפו ובשכם. בסביבות שנת 1890 הם הקימו בע'אבת כפר צור את ביארת חנון, מראשוני הפרדסים שניטעו באזור הנחקר. המשפחה השקיעה כספים

¹⁰⁶⁶ ראיון עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 40. פתגם זה (סבעה מוג'את פי אל-בחר) צוטט גם בידי בני משפחת חנון בהתכתבותם עימי: התכתבות עם מהנדס עמר מצלח עבד אל-פתאח חנון, 16 בינואר 2020; התכתבות עם רשאר עבד אל-רחים רשיד חנון, 17 בינואר 2020.

¹⁰⁶⁷ Mary Beth Pudup, "Arguments within Regional Geography," *Progress in Human Geography* 12.3, 1988, pp. 369-390; Andrew Sayer, "The 'New' Regional Geography and Problems of Narrative," *Environment and Planning D: Society and Space* 7.3, 1989, pp. 253-276.

¹⁰⁶⁸ מחנקין ללשכה הראשית של הקק"ל בירושלים, 10.6.37, אצ"מ, L75-927; סקירת הכפר דינאבה, 31.5.42, עמ' 1; סקירת הכפר ספארין 27.4.42, עמ' 1 וסקירת הכפר אל-לבד, 10.5.42, עמ' 1, שלושתן באתר 105 / 227; סקירת עיר טול-כרם, 1942, עמ' 2, אצ"מ, A402-222; משעל, **טולכרם**, עמ' 24.

¹⁰⁶⁹ Hudson at el, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*; Doumani, *Rediscovering Palestine*.

רבים בפיתוח משק פרדסנות, וכן בפיתוח קשרים שאיפשרו להם לשווק את תוצרתם החקלאית דרך קרוביהם ביפו.¹⁰⁷⁰ בכך, סימנה משפחת חנון את הדרך למשפחות נכבדים אחרות שהחזירו את משק ההדרים הערבי לשרון, כגון משפחת אל-חאג' אבראהים מאל-טיבה, משפחות שנטי ואל-סבע מקלקיליה, משפחת אבו הנטש מקאקון, משפחת סמארה מדי'נאבה, משפחת חמדאללה מענבתא, משפחות אל-נאבלסי ושכעה משכם ועוד.¹⁰⁷¹

הביוגרפיה הפוליטית והחברתית של משפחת חנון, מבטאת וממחישה את יחסי הגומלין המורכבים שבין תמורות גיאוגרפיות בדפוסי ההתיישבות הערבית לבין השינויים הפוליטיים, הכלכליים והדמוגרפיים שהתרחשו בארץ בכלל; שינויים אשר התייחסות אליהם הכרחית לשם שחזור פניה של ההתיישבות הערבית באזור המחקר במאה העשרים. בני המשפחה ידעו לנצל הזדמנויות שניכרו בדרכם. בתקופת המנדט הבריטי נקשר גורלה של המשפחה בהתיישבות היהודית המתרחבת מחד גיסא, ובמאבק הפנים-ערבי מאידך גיסא. בצל מגעים ומאבקים אלה, מכרו בני המשפחה לאורך תקופת המנדט אדמות רבות עליהן הוקמו הישובים היהודיים במרכז השרון. יחד עם זאת, בניגוד לתדמית המקובלת של מכירת אדמות כגורם לנסיגה וצמצום ביישוב הערבי, בני המשפחה פיתחו את משקם באופן שהוביל לגידול הן בתפוצתם והן בדפוסי הקיום של ההתיישבות הערבית במרחב.¹⁰⁷²

כהרגלנו, הפרק יפתח בסקירה מושגית קצרה על תפיסות מרכזיות במחקר של ארגונים חברתיים בחברות מזרח תיכוניות, והיא תדון בקטגוריות חברתיות, מעגלי זהות ותפקידים חברתיים שמשמשים במקורות ובמחקר לתיאור היחסים החברתיים בחברה הנחקרת: חמולה, משפחה גרעינית, חיתונים, בני חסות ובעלי ברית, עבדות ועבדים. דיון זה ממקם את הדיון האמפירי אודות משפחת חנון בהקשר החברתי והגיאוגרפי המתאים של תקופת המחקר. לאחר מכן, תופנה תשומת הלב לתופעת הביארות (בתי הפרדס), שהפכה לסממן מובהק של נוף התרבות בשרון בתקופת המנדט הבריטי, תוך התמקדות במאפייניה של ביארת חנון כמרחב חברתי. בהמשך לכך, אראה כיצד התנהלות הפוליטית והחברתית של המשפחה, ובפרט מסחרה באדמות, השפיעה על ההתיישבות הערבית והיהודית במרחב.

¹⁰⁷⁰ יוסי ויטריאול, *אחוזת חנון*, 2001; ששון ורעיו, *ביארת חנון - תקציר מסקנות אדריכליות...*, דצמבר 2001.
¹⁰⁷¹ Al-Salim, *Social History*.
¹⁰⁷² אריה ל. אבנרי, *ההתיישבות היהודית וטענת הנשול (1878-1948)*, תל-אביב, מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ ותנועת העבודה, הקיבוץ המאוחד, 1980; Stein, *The Land Question*.

1. זהויות ותפקידים חברתיים באזור המחקר¹⁰⁷³

הפרק הנוכחי נפתח בסקירה העוסקת במבנים החברתיים בחברה הנחקרת. ההתייחסות למבנים אלה היא חיונית הן מן הפן האנליטי-תיאורטי של הצופה (etic) והן מנקודת מבטה של החברה הנחקרת (emic).¹⁰⁷⁴ במרבית המחקרים אודות ההתיישבות הערבית בשרון נעשה שימוש תכוף במושגים הקשורים ליסודם של קשרים בחברה. יתר על כן, החברה המקומית עצמה הבינה והציגה לעתים קרובות את מקורותיה במסגרת של מסורות גנאולוגיות (ליניאג'ים), והסבירה אותם במושגים הקשורים בקשרי שארות (kinship). על כן, ככל חוקר המבקש לערוך בירור יסודי ומעמיק של ערכן של מסורות אלה לצרכי דיון היסטורי, הכותב אינו פטור מהצורך להכיר, להזכיר ולהסביר מושגים אלה, בהסתמך על התובנות המרכזיות שהתגבשו במחקר. בחברות שבהן קיימות יחידות חברתיות המבוססות על קרבת דם, שושלות יוחסין הן אחד המקורות המרכזיים המתיימרים לייצג את היחסים וההיררכיות החברתיות, ולהסביר את המציאות החברתית הקיימת. ואכן, רבים מהאינפורמנטים שרואיינו במסגרת מחקר זה, השתמשו במושגי שארות וקירבה, כדי להסביר את מוצאם, את ההיסטוריה שלהם, ואת מקום מושבם במרחב הנחקר. סעיף זה מבקש, אם כן, להעמיד תשתית מושגית-תיאורטית להבנתן של קטגוריות שארות אלו, כפי שזו עולה מהמחקר האנתרופולוגי.

בהמשך הסעיף תוסברנה קטגוריות חברתיות שונות המשמשות בשיח החברתי-פוליטי בחברה הערבית בישראל/פלסטין. הדיון יתמקד במיוחד במרכיבים הפוטנציאליים של בית האב הפלסטיני המורחב (כ-household): המשפחה הביולוגית, קשרי חיתון, בריתות וקשרי פטרונויות וחסות בהדגמה על משפחת חנון ומשפחות אחרות באזור. בפתח הדברים נחזור ונדגיש כי מדובר בקטגוריות חברתיות דינמיות שהחברות בהן תלויות הקשר בזמן ובמרחב. הפרט, לצורך העניין, עשוי להיות חבר ביותר מרשת פטרונויות אחת, ולמלא תפקידים חברתיים שונים בכמה קבוצות סולידריות חברתית, וזאת כתלות במשתנים כגון מעמד חברתי, גיל, מין, השכלה, מקום מגורים, ועוד. לבסוף, יתוארו בקצרה דפוסי נישואין אשר תועדו במהלך עבודת שדה בכפרים השונים. נבקש להראות, שהם היוו פרקטיקה חשובה לייחוס וניכוס של הון אנושי בין בית האב לבין קבוצות חברתיות אחרות, ותרמו לכינון המרקם החברתי, לטיפוחו ולהרחבתו באזור המחקר.

¹⁰⁷³ תת-הפרק העוסק ביחידות בסיס חברתיות משלב קטעים ותובנות ממחקר משותף שערכתי בסיוע גב' אמנה מנצור-סמארה וזקני משפחתה בשכונה המזרחית באל-טירה. פירות ביכורים מעבודתנו הוצגו בעבודת סמינר "דפוסי הנישואין של בני השכונה המזרחית באל-טירה שבמשולש 1800-1970" שהגישה הגב' מנצור-סמארה בהנחיית ד"ר הראל חורב-חליווה באוניברסיטת תל-אביב בשנת 2016.

¹⁰⁷⁴ Harris, "Emic/Etic Distinction"; Michael W. Morris et al. "Integrating Emic and Etic Insights about Culture and Justice Judgment."

1.1 תיאוריות של שארות, ליניאג' וסגמנטריות וביטויין המעשי בחברות מזרח-תיכוניות במאה ה-20

המונח **שארות** (kinship) הוא מונח יסוד במדעי החברה, אך משמעותו המדויקת – בהקשרים שונים – נתונה במחלוקת מחקרית עמוקה.¹⁰⁷⁵ לצורך עבודה זו, שארות היא ההבניה התרבותית של מכלול הקשרים המבוססים על קשרי דם או קשרי נישואין בחברה.¹⁰⁷⁶ השארות מקיפה בחובה יחסים חברתיים המבוססים על מעגל החיים: לידה, אחיות וילדות, התבגרות, נישואין והורות, זקנה, פטירה והורשה, והמשכיות בן-דורית.¹⁰⁷⁷ בשפות השונות, מתוארים יחסי השארות על ידי מילים ומושגים (kinship terminology), שמשמעותם משתנה מחברה לחברה. באנתרופולוגיה מקובל להבדיל בין שושלות מצד האב (patrilineal lineage) או מצד האם (matrilinal lineage). קבוצות-מוצא (descent groups) מייחסות את הקשרים שבין חבריהן למוצא משותף מאב קדמון.¹⁰⁷⁸

תיאוריית הליניאג' (lineage theory) קושרת בין קשרי דם ונישואין ליחסים החברתיים בחברות שונות. התיאוריה מניחה כי שארות היא מרכיב חשוב בעיצוב הסדר החברתי בכל חברה אנושית, אולם בחלק מהחברות, המכונות בידי האנתרופולוגים "חברות שארות" (kinship societies), היא מהווה עיקרון מארגן של הסדר החברתי.¹⁰⁷⁹ הנחה נוספת היא שבין קטגוריות השארות השונות מתקיימים דפוסי פעילות מקובלים, הנגזרים מתפיסות תרבותיות, חברתיות, כלכליות ודתיות, השכיחות בחברות השונות.¹⁰⁸⁰ המושגים הנוגעים ליחידות השארות, וההקשר שלהם למבנה החברתי ולהבנתו, עמדו בבסיסה של מחלוקת מחקרית ארוכת שנים במדעי החברה והאנתרופולוגיה. בשלהי המאה ה-19 ביקשו אנתרופולוגים ומדעני חברה לאתר דפוסי בארגון החברתי של "חברות פרימיטיביות", ולתאר את דרכי התפתחותן לחברות מודרניות ברוח הסוציולוגיה האבולוציונית של הנרי מייין (Maine) ולואיס מורגן (Morgan).¹⁰⁸¹ הסוציולוג אמיל דורקהיים (Durkheim), מייסד אכסולת הסטרוקטורליזם הפונקציונלי, תיאר את

¹⁰⁷⁵ David Murray Schneider, *A Critique of the Study of Kinship*, USA, Univ. of Michigan Press, 1984.

¹⁰⁷⁶ Marshall Sahlins, *What Kinship Is-And Is Not*, Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 2013. סאלינס מבחין בין ההגדרה הביולוגית-מהותנית להגדרה ההבנייתית-תרבותית של שארות, ומקובלת כאן דעתו כי שארות הינה הבניה חברתית-תרבותית של יחסי דם, נישואין ומשפחה.

¹⁰⁷⁷ Joan Aldous and Reuben Hill, "Social Cohesion, Lineage Type, and Intergenerational Transmission," *Social Forces* 43.4, 1965, pp. 471-482.

¹⁰⁷⁸ Meyer Fortes, "The Structure of Unilineal Descent Groups," *American Anthropologist* 55.1, 1953, pp. 17-41.

¹⁰⁷⁹ David Sneath, *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, & Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*, New York, Columbia Univ. Press, 2007.

¹⁰⁸⁰ M. G. Smith, "On Segmentary Lineage Systems," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 86.2, 1956, pp. 39-80 (ibid, pp. 39-43).

¹⁰⁸¹ Henry S. Maine, *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*, London, John Murray, 1861; Lewis H. Morgan, *Ancient Society: Or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*, New York, Holt, 1877.

ה"חברה השבטית" כמורכבת מיחידות שקולות אך בלתי-תלויות זו בזו מבחינה כלכלית על בסיס "סולידאריות מכאנית" הנובעת מקשרי קרבה ברמת המשפחה והקלאן (clan).¹⁰⁸²

בשנות הארבעים של המאה העשרים פיתחו אנתרופולוגים כמו רדקליף-בראון (Radcliffe-Brown), ותלמידיו, את העיקרון הסגמנטרי (segmentary principle), על סמך עבודת-שדה בעמק הנילוס, בלוב ובמרוקו. העיקרון הסגמנטרי שכלל את עיקרון הליניאג', על ידי הבלטת החשיבות של מאזן הכוח בין קבוצות בחברה השבטית המתחרות על משאבים מוגבלים כגון מים ואדמה חקלאית. כמה חוקרים בולטים כדוגמת אמריס פיטרס (Peters) וארנסט גלנר (Gellner), אימצו את העיקרון הסגמנטרי כמנגנון הסברי מרכזי במחקריהם, ותיארו את החברה השבטית כבעלת מבנה חברתי מקוטע והיררכי, המחולק ליחידות-בסיס חברתיות (segments) המתייחסות לליניאג'ים שונים. במשך שנות דור הוערך המודל הסגמנטרי כאחד מהישגיה הבולטים של האנתרופולוגיה בחברות "טרום-מודרניות".¹⁰⁸³

האנתרופולוג א.א. אוונס-פריצ'רד (Evans-Pritchard), הציע את התיאוריה המשוכללת ביותר של מערכת סגמנטרית, שקישרה באופן מתוחכם בין העיקרון הסגמנטרי לבין צורות התארגנות חברתיות-פוליטיות. תפיסתו תוארה במחקר במונח "תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי" (Segmentary lineage theory). לשיטתו של אוונס פריצ'רד, בחברות שבטיות שאינן מתקיימות תחת כנפיה של מדינה מסודרת, על בני השבטים להסתמך על קבוצות השארות שלהם בכדי להבטיח את ביטחונם ונגישות למשאבים נדרשים בעיתות משבר.¹⁰⁸⁴ בתוך כך, תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי מתיימרת להסביר את היחסים הפוליטיים בתוך חברות במושגים של שרשראות יוחסין, כאשר קבוצות ברמות שונות של ההיררכיה הסגמנטרית מאוזנות על ידי קבוצות בעלות כוח דומה. בהיותה הסבר לרצף אירועים קונקרטי, תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי נבדלת מהעיקרון הסגמנטרי – שהינו עיקרון תרבותי המנחה דפוסי פעולה בלבד.¹⁰⁸⁵

ברבות השנים הוכרו מגבלותיהם הן של המודל הסגמנטרי הכללי והן של תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי של אוונס פריצ'רד, ומבקריהם הצביעו על הצורך להתייחס למרכיבים נוספים של הסדר החברתי ו/או להמשגות אחרות של מארג הקשרים ההטרוגני בחברה.¹⁰⁸⁶ פול דרש (Drech), למשל, ביקר את הגישה המופשטת של אוונס פריצ'רד למודל הסגמנטרי, בגורסו כי מודל זה יקבל ביטויים שונים

¹⁰⁸² Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society*. W. D. Halls (trans.), New York, Free Press, 1997.

¹⁰⁸³ Smith, "Segmentary Lineage."

¹⁰⁸⁴ E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Oxford, Clarendon Press, 1940.

¹⁰⁸⁵ Dale F. Eickelman, *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2002, p. 130.

¹⁰⁸⁶ A. Kuper, "Lineage Theory: A Critical Retrospect," *Annual Review of Anthropology* 11.1, 1982, pp. 71-95; Henry Munson, "On the Irrelevance of the Segmentary Lineage Model in the Moroccan Rif," *American Anthropologist* 91.2, 1989, pp. 386-400; Radim Tobolka, "Gellner and Geertz in Morocco: A Segmentary Debate," *Social Evolution & History* 2.2, 2003: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/128231/>

בהקשרים שונים. יחד עם זאת, לדידו השחקן בחברה השבטית כבול למושגי המערכת הסגמנטרית. אנשים יכולים אמנם לשנות את מקומם במערכת, אך אינם יכולים להיות ללא מיקום בה. המושגים של **כבוד**, **פרט ונאמנות** קשורים באופן בל-ינותק לעקרון הסגמנטריות, באופן המאפשר לצפות התחברות והיפרדות של קבוצות סולידריות לפי ההקשר. קונפליקט עם קבוצות אחרות, כולל ריב דם, יכול להיות מוגדר כהתקפה על הכבוד הקולקטיבי של הקבוצה. אי לכך, החברים בקבוצה הסגמנטרית נדרשים להתייבץ זה לימינו של זה. עקרון הסגמנטריות והמושגים הקשורים בו של הפרט, אחריות וכבוד מגדירים את הסדר החברתי בחברות שבטיות רבות במזה"ת, ותורמים אגב-אורחה להיווצרות הפריסה המרחבית במערכת היישובית.¹⁰⁸⁷ כמסגרת פרשנית, העיקרון הסגמנטרי, על הרחבותיו השונות, שימש אנתרופולוגים וסוציולוגים בכדי להסביר את יחסי הגומלין שבין טריטוריה לבין הארגון החברתי ברמת השבט, הכפר ואף ברמות גבוהות יותר בהיררכיה היישובית.

דייל אייקלמן (Eickelman) מצידו, הצביע על כך שחברות מבוססות ליניאגיים כוללות, באופן אינטגרלי, מבנים חברתיים שאינם מבוססי ליניאג', כגון מבנים מבוססי "קרבה" חברתית (closeness), ונוהגים בהן דפוסים חברתיים משלימים כגון יחסי חברות, שכנות ומגורים בסביבה משותפת (כגון שכונה או ישוב).¹⁰⁸⁸ בתוך כך, הראה אייקלמן שעצי משפחה אינם מהווים בהכרח עובדות היסטוריות, כשם שהם נתפסו בעבר, אלא הם הבנייה אידיאולוגית מצד האליטות, אשר נועדה להצדיק ולשמר את **הקירבה המשפחתית** (family resemblances).¹⁰⁸⁹ טבעו הדטרמיניסטי של המבנה הסגמנטרי פנךש בידי חסידי תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי כמכתב אסטרטגיות פעולה חברתיות, אך אייקלמן, דרש ומבקרים אחרים, הראו כי עקרון הסגמנטריות הוא לכל היותר אידיאל תרבותי, שאיננו חוזה או מכתב פעילות חברתית ממשית. מקובלת עליו עמדתם בסוגיה זו. יתר על כן, בפרק על היווצרות הכפרים, הומחש כי המודל הסגמנטרי איננו הולם את המציאות החברתית, הכוללת רשתות שארות הפזורות ביחידות טריטוריאליות שונות וכן מקומות ישוב מרובי קבוצות מבוססות קרבה חברתית או שארות, מהסוג המצוי במרוקו (ובארץ) לרוב.

האנתרופולוג קליפורד גירץ (Geertz) ובהמשך אישתו הילדרד גירץ, הדגימו על בסיס מחקריהם

בריף של מרוקו כי החברה השבטית אינה מאורגנת בדפוסים סגמנטריים קבועים ומבוססי ליניאג', כי אם

¹⁰⁸⁷ Paul Dresch, "The Significance of the Course Events Take in Segmentary systems," *American Ethnologist* 13, 1986, pp. 309-324.

¹⁰⁸⁸ לימים, פותח מושג ה"קרבה החברתית" (relatedness) כפרדיגמה אלטרנטיבית למושג "שארות" בעבודתה של גינט קרסטן Janet Carsten, *After Kinship*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2004.

¹⁰⁸⁹ Dale F. Eickelman, "Religious Tradition, Economic Domination and Political Legitimacy: Morocco and Oman," *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 29.1, 1980, pp. 17-30; Dale F. Eickelman and James Piscatori, "Social Theory in the Study of Muslim Societies," in Dale F. Eickelman (ed.), *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1990, pp. 3-27.

בנויה **מקונסטלציות ארעיות, פרגמנטריות ופרגמטיות** (cliques) בהובלת מנהיגים מקומיים. קונסטלציות אלה מתחרות, משתפות פעולה, מתרחבות ומתפרקות בהתאם למצרף הנסיבות הפוליטיות והכלכליות המשתנה.¹⁰⁹⁰ בשנות השמונים של המאה ה-20, קרא סטיבן קטון (Caton) להתייחס ל**מרכיבים נוספים של עוצמה, מעבר לעוצמה פיזית** (כוח), כגון סמכות מוסרית, מוסכמות חברתיות ויכולת שכנוע. בהיעדר מנגנוני כפייה בחברה השבטית, נשענים דמויות סמכות על יכולת השכנוע, הדיאלוג והרטוריקה, כמו גם על פנייה למוסר, כמנגנונים ליישוב סכסוכים בחברה השבטית.¹⁰⁹¹

בעבר, תוארה **החברה הערבית הפלסטינית** במחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי כחברה פטריארכלית המבוססת על קבוצות שארות (kinship-based society). לפי גישה זו, המבוססת על תיאוריית הסגמנטציה בחקר חברות שבטיות, השחקנים הפעילים בחברה הם בעיקר גברים, והיחסים בין קבוצות השארות מושפעים במידה רבה ממידת הקרבה הביולוגית האמיתית או המדומיינת (נסב) ביניהם,¹⁰⁹² וממארג קשרי הנישואין בין משפחות אלה לבין משפחות אחרות (מִצְאָהֶרָה).¹⁰⁹³ בשפה הערבית ישנם מונחים מיוחדים לקטגוריות שונות של קרבה ואמנם, ארגון על בסיס שארות או קרבה [חברתית] (closeness) היא אחת מצורות ההתארגנות (corporation) השכיחות בחברה הערבית הפלסטינית, לצד צורות אחרות של ארגון חברתי והשתייכות לקולקטיב לפי זהויות תלויות דת, מגדר, גיל, סטטוס, מקצוע, השכלה, צורת מגורים, מקום ישוב ובתקופה המודרנית – לאור קווים מפלגתיים ומעמדיים ועוד.

העיקרון הסגמנטרי זכה, במידה רבה של צדק, לחשיבות רבה בחקר חברות מזרח תיכוניות בכלל והחברה הפלסטינית בפרט במאה ה-20. כפי שאראה בסעיף הבא, החברה באזור המחקר היתה, במידה רבה אך לא בלעדית, חברת שארות, וחבריה הבינו, הבנו והפגינו (באמצעות עצי משפחה ודפוסי חיתון) את יחסי הקירבה ביניהם במושגים של ליניאגים ושארות. יחד עם זאת, אין בכוחו של העיקרון הסגמנטרי לבדו להסביר מגוון רחב של זהויות ותפקידים חברתיים מבוססי שכנות, קרבה חברתית ועוד בחברה הנחקרת. כמו כן, במבחן התוצאה, תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי של אוונס-פריצ'רד, שפותחה בחברות שבטיות, אינה מסבירה את התנהגותם הפוליטית של בני משפחת חנון בהקשרים ההיסטוריים המורכבים של שלטון קולוניאלי, מאבק לשחרור לאומי, כלכלת שוק ורשתות חופפות וסותרות של משקי בית, קשרי פטרונות ויחסי חסות. כפועל יוצא, יעשה כאן שימוש מסויג ומפוקח בעיקרון הסגמנטרי כעיקרון תרבותי, אך לא כפרדיגמה המנבאת התנהגות בפועל (כפי שהוא פורש בידי אוונס פריצ'רד). מחקריהם של דרש,

¹⁰⁹⁰ C. Geertz, H. Geertz and L. Rosen, *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*, Cambridge Univ. Press, 1979.

¹⁰⁹¹ Caton, "Power, Persuasion, and Language: A Critique of the Segmentary Model in the Middle East."

¹⁰⁹² Cecil H. Brown and Saad Sawayan, "Descent and Alliance in an Endogamous Society: A Structural Analysis of Arab Kinship," *Information (International Social Science Council)* 16.5, 1977, pp. 581-599.

¹⁰⁹³ J.A. Barnes, "Physical and Social Kinship," *Philosophy of Science*. 28.3, 1961, pp. 296-299.

אייקלמן, קליפורד והילדרד גירץ וקטון ישמשו במקומות הספציפיים בהם הם מספקים הסברים משכנעים ומשוכללים יותר לתופעות החברתיות שמתבטאות בתולדות משפחת חנון ואחוזתה בשרון.

1.2 אָסְרָה וְחַמּוּלָה: המשפחה הגרעינית והמשפחה המורחבת

מוסד ה'חמולה' - **התארגנות פטרונימית** (patronymic association) הרווחת בחברה הערבית בישראל ובארצות השכנות, נבחן בשעתו על ידי אבנר כהן, תלמידו של מקס גקלמן מאוניברסיטת מנצ'סטר אשר היה תלמידו של אוונס-פריצ'רד.¹⁰⁹⁴ לפי מודל זה, המהווה יישום של המודל הסגמנטרי להקשר של החברה הפלסטינית, במסגרת מבנה החמולה, ניתנת החשיבות הרבה ביותר לקשרי שארות ודם (נסב), בין הורים, אחים, בנים ובנות.¹⁰⁹⁵ לאחר מכן, ישנה חשיבות רבה לקבוצת הקרובים האגנטיים (עם, עמומה) ובמידה פחותה מכך לקרובים המטרילנאליים (ח'אל, אחיואל).¹⁰⁹⁶ כהן וחוקרים אחרים כמו הנרי רוזנפלד שפעלו וכתבו בשנות הששים, השבעים והשמונים של המאה ה-20 הדגישו כי החברה הערבית ראתה בריבוי טבעי וגידול במספר חברי החמולה אמצעי להרחבת כוחה החברתי והבטחת ביטחונה מפני איומים חיצוניים. הדבר הושג באמצעות ריבוי נישואין (פוליגמיה) בכלל וריבוי נישואי קרובים (אנדוגמיה) בפרט. בנוסף, משפחות שקשרו קשרי חיתון עם החמולה נמנו על מעגל קרוביה הרחב.¹⁰⁹⁷ קשרי חיתון ומסחר בתורם סייעו להצדיק, לכוון ולשמר קשרי ברית ונאמנות בין משפחות, ברמת הכפר והאזור, לצד מסגרות אחרות כגון "שכנות", קשרים עסקיים וקבוצות. קשרים בין משפחות ממעמד שווה נקראים ברית (חלף), והמשתתפים בהם הם בעלי ברית (אחלאף).

השפה הערבית כוללת דימויים רבים למשפחה, שאחד מהם משווה בין הליניאגי לעץ שהגזע שלו הוא האב (הסב) הקדמון המשותף (אל-ג'ד אל-אול) וענפיו (פרוע) הם בניו שברבות השנים פרו ורבו וכוננו כל אחד בית אב משלו. המסמכים המתארים את הליניאגי, הן בצורה גרפית והן בצורה של מגילה כתובה, נקראים בהתאם עץ משפחה (שג'רת עא'לה) או עץ יוחסין (שג'רת נסב) (ראו איור 45). כתוצר של העקרונות הפטריארכליים, עץ המשפחה אינו כולל נשים ואימהות, וכן אינו מבחין בין אחים לאחים למחצה, באופן המעוות ומטה פרשנות היסטורית הנסמכת עליו כמקור בלעדי. זאת ועוד, כפי שהראו פיטרס ואחרים, עצי המשפחה אינם חופפים בהכרח לגנאלוגיות ממשיות, אלא מהווים ייצוג חזותי של

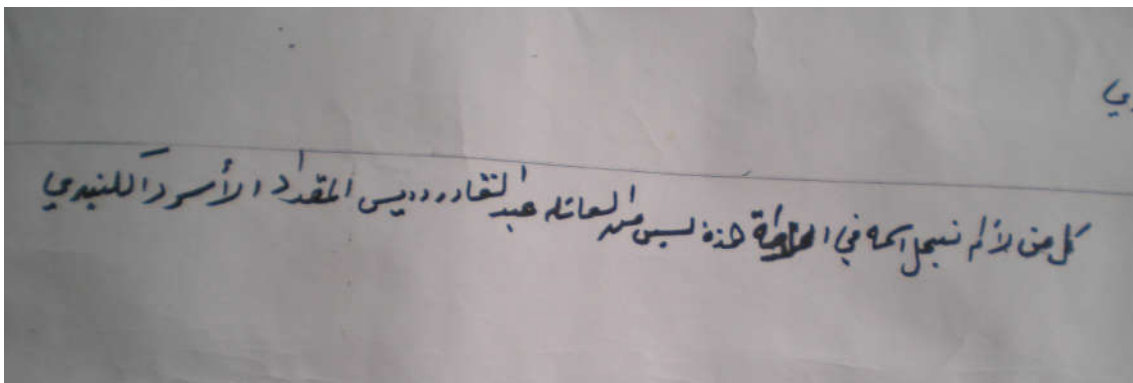
¹⁰⁹⁴ Cohen, *Arab Border-Villages in Israel*, 1965.

¹⁰⁹⁵ גולני, טייבה, עמ' 131.

¹⁰⁹⁶ Hanna Herzog and Taghreed Yahia-Younis, "Men's Bargaining with Patriarchy: The Case of Primaries within Hamulas in Palestinian Arab Communities in Israel," *Gender Society* 21, 2007, pp. 579-582.

¹⁰⁹⁷ רוזנפלד, הם היו פלחים, 1964.

ישראל, אולם יש החולקים על היותן חלק מהליניאג' המקורי של חמולת עבד אל-קאדר. בני החמולה מסבירים כי משפחת עבד היגרה לאל-טיבה מהכפר עֶרְאבַת גִ'ינִין, ואילו מקורה של משפחת אבו עיטה מן הכפר תֶל (נפת שכס). לעומת זאת, באשר למשפחת עבד אל-ראזק נסוב ויכוח סביב השאלה אם אביה הגדול, דאוד "אל-טַאפֶש" (ה"משוטט"), הוא בן לחמולת עבד אל-קאדר או לא. הוויכוח על ההיררכיה של פלגי החמולה וההשתייכות אליה משקף לאמיתו של דבר מאבק חברתי, לאומי ופוליטי בתוך הכפר אל-טיבה, על רקע זיקתם של נכבדי משפחות עבד אל-ראזק, אבו עיטה ועבד לממשל הצבאי.¹¹⁰²

איור 46 "כל מי שלא רשמנו את שמו במגילה זו איננו ממשפחת עבד אל-קאדר..." באדיבות משפחת אדריס עבד אל-קאדר

דוגמא נוספת לפוליטיקה של עצי המשפחה, ניתן למצוא במגילות היוחסין המפוארות המוחזקות באזור המחקר בידי משפחות "אשראף", הטוענות למוצא ממשפחת הנביא. מגילות אלו חוברו בתקופה העת'מאנית והן נועדו להקנות לבעליהן מעמד חברתי, דתי ופוליטי-כלכלי מועדף בדמות שליטה בהקדשים דתיים, במשרות ציבוריות ופטור מגיוס ותשלום מסים.¹¹⁰³ חשיבותן כסמל סטטוס וכגושפנקה לזכויות-יתר ניכרת במאמץ הרב ובמשאבים הרבים שהוקדשו להכנת המגילות – ברכישת קלף ודיו צבעוני, בכתיבה קליגרפית ובטקסים והנסיבות המיוחדים שנקבעו לפתיחת המגילות, כגון הדרישה לזבח קורבן וחלוקתו לעניים – כאילו היו אלו טקסטים מקודשים (ראו איור 47).¹¹⁰⁴

¹¹⁰² הלל כהן, **ערבים טובים**, עמ' 23-25 ועמ' 225-226 (משפחת עבד אל-ראזק) ועמ' 78-81 (משפחת עבד).
¹¹⁰³ Michael Winter, "The Ashraf and Niqabat al-Ashraf in Egypt in Ottoman and Modern Times," *Asian and African Studies* 19.1, 1985, pp. 17-41; Hülya Canbakal, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52.3, 2009, pp. 542-578; al-Salim, "Landed Property," pp. 68-69 [about Tulkarm].

¹¹⁰⁴ בידי העתקים למגילות יוחסין של משפחות אל-עתילי (עתיל), כתאני (ציידא, אל-נולאת, קפין ובאקה אל-עירביה). מגילות יוחסין אחרות הוצגו בספרו של מסאמח, **שויכה**, עמ' 145-153 (משפחת אל-שרפאאי), עמ' 158-165 (משפחת אל-מהאדוה) ועמ' 169-180 (משפחת אל-שיחי ע'אנם).

איור 47 קטע ממגילת היוחסין של משפחת אל-עתילי בעתיל. 1280 לה' (1863/4), באדיבות משפחת אל-עתילי

הראיונות הרבים שערכתי עם מאות מרואיינים, מלמדים כי בחברה הכפרית ובחברה העירונית בארץ מקובל המונח "דאר" לציון משפחה, והמונח אַסְרָה לציון בית האב הגרעיני המוגבל. לעתים, מחולקת החמולה ליחידות מורחבות, מטות (בֶּטוֹן, יחיד: בֶּטֶן) הכוללים מספר בתי אב. בחברה הנוודית, לעומת זאת, אנו נתקלים לעתים במונח "פח'ד" שמשמעו ירך.¹¹⁰⁵ חסידי המודל הסגמנטרי מבינים את המונח "חמולה", ומונחים מקבילים בחברות אחרות במזה"ת, כקלאן (clan), כלומר קבוצת סולידריות חברתית המתבססת על קשרי שארות. חברי הקלאן נושאים באחריות קולקטיבית לפגיעה בגוף ובנפש. סולידריות זו באה לידי ביטוי באופן המובהק ביותר ביחס לריבי דם, ולתופעה של "נקמת דם", כאשר בני החמולה מתגייסים כדי לאסוף את תשלום כופר הנפש הנחוץ, על מנת למנוע מעשה של נקמת דם נגד אנשים המשתייכים לחמולה (יש הרואים אחריות זו כמוטלת על "קבוצת החמש", כלומר צאצאיו של הסב החמישי בליניאג').¹¹⁰⁶ הנקודה היא, מכל מקום, שחמולה הוא מוסד גמיש, המתרחב ומתכווץ בהתאם

¹¹⁰⁵ כך משתמשים במונח עמר רצ'א כחאלה בחיבורו, מעג'ם קבא'אל אל-ערב אל-קדימה ואל-חדית'ה, בירות, דאר אל-עלם לל-מלאייין, 1968; מצטטא סלימאן אבו אל-טיב אל-הוארי, קאמוס אל-קבא'אל ואל-עאא'לאַת אל-ערביה אל-מצריה: מפאית'ח אל-אנארה פי אנסאב קבא'אל אל-ערב ואל-מראבטין ואל-הוארה, קהיר, חמו'יד, ל"ת ווון-אופנהיים בחיבורו אל-בדו.

¹¹⁰⁶ לדיון כללי ראו עבודתו של פארוק אל-כילאני, שריעת אל-עשא'איר פי אל-וטן אל-ערבי, בירות, חמו'יל, 1972, עמ' 63-71 ועמ' 141-154; י. גינת, נקמת-דם בחברות בדואיות, עיונים בחקר המזרח התיכון מס' 5, חיפה, אוניברסיטת חיפה: המרכז היהודי-ערבי, המכון לחקר ולמוד המזרח-התיכון, ינואר 1978; לדיון בהקשרי אזור המחקר ראו גולני, טייבה, עמ' 131-132 (בכל מקרה, חשוב לזכור שמדובר בעקרונות תרבותיים אידיאליים, שיישומם חורג פעמים רבות מן הייצוגים התיאורטיים בספרות).

לנסיבות ולצרכים פוליטיים: לעתים תכלול החמולה את כל ענפי המשפחה המורחבת, כולל משפחות נוספות שנספחו אליה, או כאלו הקשורות רק בקשרי נישואין; בפעמים אחרות, לעומת זאת, החמולה תוגדר באופן אקסקלוסיבי יותר, וייכללו רק הענפים המאומתים של הגזע (האב הקדמון) המקורי.¹¹⁰⁷

דאר חנון (משפחת חנון), מושא דיונו, החלה את דרכה כבֶּטָן לחמולת אל-אשקר מהכפר ספארין שבנפת טול-כרם – אזור שנותר מרכז כוחה. המסורת המשפחתית מספרת, כי אבות המשפחה נמנו על שבטי אל-חַיטאת בחג'אז. הם הגיעו לכפר אֶם אל-צַאנְהַ שבעבר הירדן, ולאחר מכן עברו להר שכם והתיישבו בספארין. כאשר החליט אחד מבני החמולה, בשם "אל-אשקר", לבנות בית פרטי בספארין על אדמה שהייתה נחלת הכלל (ארצי מתרוכה), פרץ סכסוך בינו לבין מנהיג של פלג אחר בחמולה, שכונה אל-חַיבְאֵי. שיח' הנאחיה העת'מאני, אל-ג'יוסי, התערב בסכסוך ויישב את אל-חַיבְאֵי ובניו בפרְעוֹן הסמוכה, שאדמותיה עובדו באותה העת בידי נוצרים (כפי שמאששים מקורות חיצוניים).¹¹⁰⁸

בהיסטוריוגרפיה המקומית נחשב אל-חַיבְאֵי למייסד פרעון החדשה, ומשפחות הכפר הגדולות (לְמַר, פְּרַח', עֲדוֹאֵן וְעֵיִד) כולן מתייחסות אליו. משפחות אחרות שהתגוררו בספארין עזבו אותה, ובכפר נותרו רק אל-אשקר ובניו: חנון, סַמְאֵרָה וְצִדִיק, אולם בהמשך גם בני חנון עזבו את הכפר ועברו לטול-כרם.¹¹⁰⁹

סיפור הרקע של משפחת חנון מפגין, לפיכך, את התחלופה הדמוגרפית הגבוהה בכפרים, ואת השינויים שחלו בהם ברמת יחידות הבסיס המשפחתית. יחד עם זאת, הקונפליקט בתוך הליניאג' וההזדקקות לכוחות חיצוניים במסגרתו מבטא את מגבלותיה של תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי כמסבירה התנהגות פוליטית ממשית.¹¹¹⁰

להלן עץ משפחת חנון, שהכנתי לפי ספרו של יוסף היכל. לעץ נוספו נתונים ביוגרפיים אודות שנות

לידה ופטירה השאובים ממקורות נוספים (איור 48).¹¹¹¹

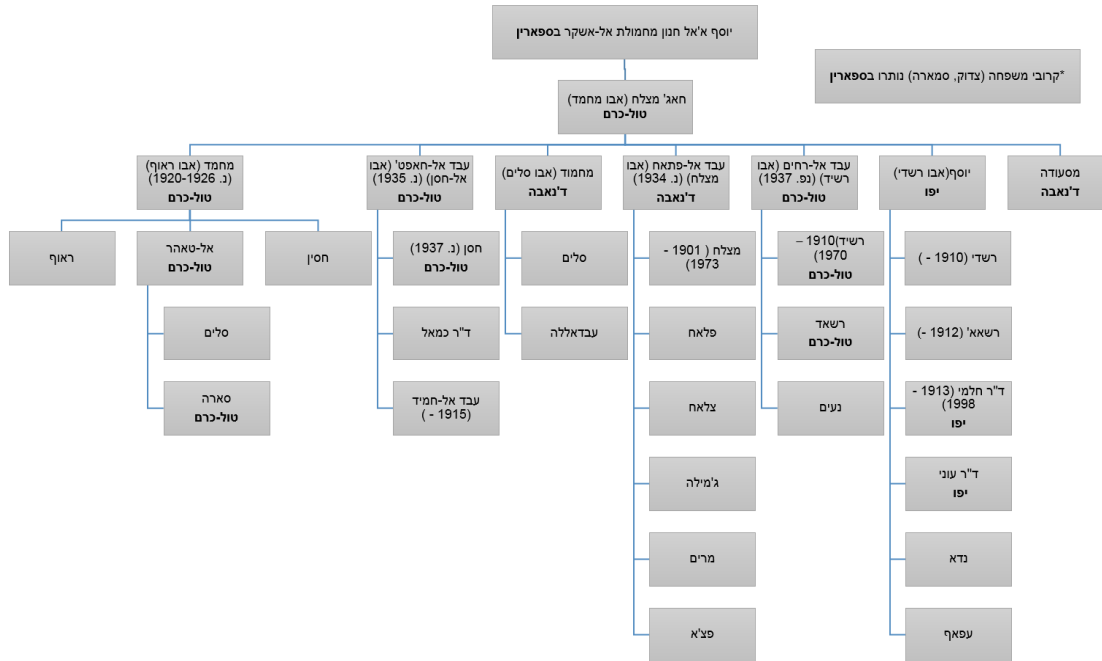
¹¹⁰⁷ Henry Rosenfeld, "Hamula," *The Journal of Peasant Studies* 1, 1974, pp. 243-244.

¹¹⁰⁸ Robinson and Smith, *Biblical Researches ... 1838, 1841*, III, p. 128; Conder and Kitchener, *Samaria*, p. 164.

¹¹⁰⁹ משעל, **טולכרם**, עמ' 24; אל-מדור (עורך), **תד'כראת אל-מרחומה סארה חנון**, עמ' 11; ראיון עם יוסף מחמד עמר, יליד שנת 1931 בפרעון, 17 בספטמבר 2017 (נערך על ידי ג'מאל ג'אבר); התכתבות עם מחמד סמארה, ספארין, 2 בינואר 2021; "אל-חויטאת פי פלסטין – ספארין – אל חנון", 24.11.2011: בחיבור זה הוסבר, כי "כפר ספארין היה היחיד שידע הגירות ועזיבות ממנו לטול-כרם ולכפר צור. בתחילה עזבה משפחת חנון ובשנית עזבה משפחת אל-חטאב וזולותיה. בטול-כרם ניתן להם השם 'אל-ספארין' משום שמוצאם בכפר זה"; שבכת אל-בצרה, "אחמד עבד אל-קאדר חמדי עשאאיר 'אבי אל-צאדק' 1897 – 1981 (מג'אהד ומרבי ומצלח אגיתמאעי)", **אל-בצרה**, 6.12.13 (מקורות מקוונים מובאים במלואם בביבליוגרפיה).

¹¹¹⁰ במאמר מוזכר נציין כי בולטים בהיעדרם בני משפחת סמארה וצדוק מספארין, שלפי תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי היה ניתן לצפות כי ימלאו תפקיד חשוב ברשתות הכלכליות והפוליטיות של משפחת חנון לנוכח יחסי השארות הקרובים שהתקיימו ביניהן.

¹¹¹¹ יוסף היכל, **איאם אל-צבא: צור מן אל-חיאית וצפחאת מן אל-תאריח'**, עמאן, דאר אל-ח'ליל לל-נשר ואל-דראסאת ואל-אבחאת' אל-פלסטיניה, 1988; התכתבות עם רשיד עבד אל-רחים רשיד עבד אל-רחים חנון, טול-כרם, 13 בדצמבר 2019; התכתבות עם רשאד עבד אל-רחים רשיד חנון, 17 בינואר 2020; עץ המשפחה אינו כולל את בנות המשפחה או נשותיה, להוציא במקרה של יוסף חנון. אזכור הבנות במקרה זה נובע אולי מהעובדה שאחת מהן – נְדֵאֵי – עזרה להיכל בעריכת ספרו.

איור 48 עץ משפחת חנון ומקומות מגוריהם של בני משפחה נבחרים

1.3 נישואין ואסטרטגיות חיתונים

קשרי נישואין (affinity), קרי – קשר ממוסד בין גבר ואישה לשם הקמת משפחה וקיום יחסי אישות, הם אחת הדרכים העיקריות שבהן מנהיגי משק הבית במשפחה הפלסטינית פעלו לקדם את יעדיהם ולשמר את מעמדם. קלוד לוי-שטראוס (Lévi-Strauss), ממייסדי האנתרופולוגיה הסטרוקטורליסטית, ראה בנישואין דרך לכריתת ברית בין ליניאגים.¹¹¹² תפיסת **”ברית הנישואין”** (marriage alliance), כפי שפותחה בידי לוי-שטראוס ותלמידיו, מדגישה את ההיבטים המבניים של מארג הנישואין בחברה על רקע איסורי העריות, והיא רואה בבריתות-נישואין אלה ביטוי לתקשורת וחילופי משאבים בחברה. מודל ברית הנישואין משלים במידה רבה את מודל הליניאג’ הסגמנטרי שהציעו פיטרס ואוונס-פריצ’רד.¹¹¹³

החשיבות שייחסו תושבי האזור למוסד הנישואין, ולמערכת הקשרים, החובות והזכויות הנגזרים ממנו, ניכרת בדיעבד בהשתמרותן של תעודות רבות הנוגעות לקשרי הנישואין בארכיונים משפחתיים. מסמכים אלו, ודבריהם המאוחרים של אינפורמנטים, מציינים מספר **אסטרטגיות חיתונים** שהיו נהוגות באזור המחקר בשלהי התקופה העת’מאנית ובתקופת המנדט הבריטי: נישואי בְּדַל (נישואי חליפין ללא

¹¹¹² Claude Lévi-Strauss, *Les Structures Élémentaires de la Parenté*, Paris, Mouton, second edition, 1967.

¹¹¹³ Eickelman, *Middle East*, p. 169.

תשלום מהר), ריבוי נשים (פוליגמיה), נישואי אב ובן לזוג אחיות (יצירת קשרי חיתון דו-דוריים), נישואין אנדוגמיים (בתוך המשפחה) לעומת נישואין אקסוגמיים (מחוצה לה), נישואין למשפחות עלית.

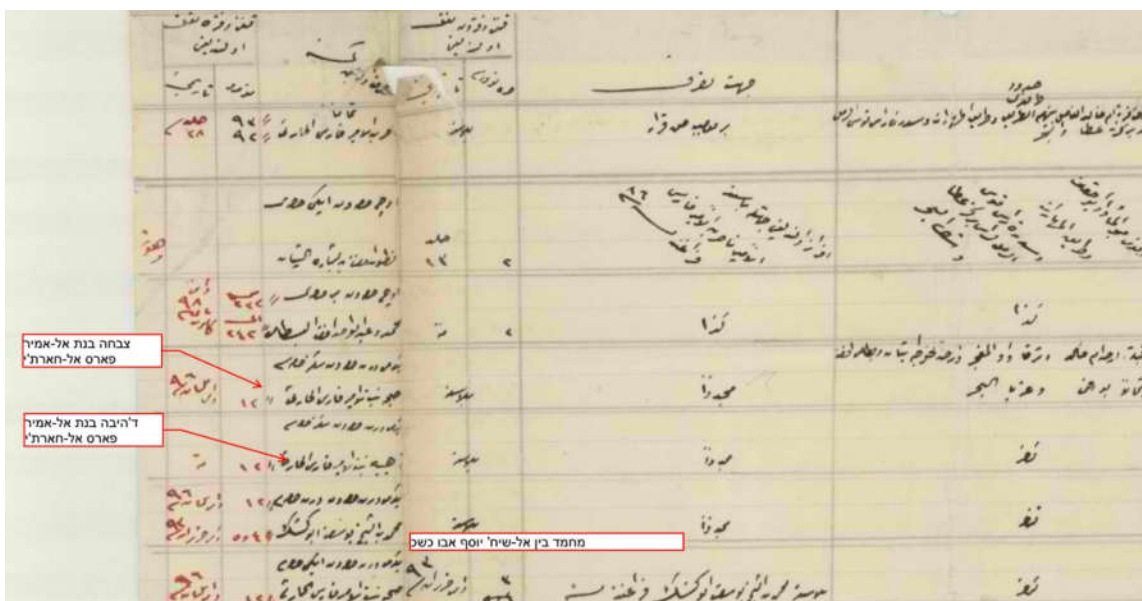
חסידי מודל ברית הנישואין, גורסים כי הנישואים הושפעו מהצרכים החברתיים של החמולה, כפי שהובנו בידי הורי המאורסים ומנהיגי החמולה, אך לצד זאת ישנן עדויות גם למעורבות הקשורה ברצונותיו של הפרט. תמיד היו מקרים שבהם מרדו צעירים בציווי המשפחתי ובחרו להתחתן עם בחירת לבם. במקרים כאלו היו לעיתים בריחות (elopements), או לחילופין בקשת חסות משיח' כזה או אחר, עד שהמשפחות ישתכנעו ויתירו לזוג הצעיר להינשא.¹¹¹⁴ מקרים אלו מכונים בשפה המקורית בתואר "ח'טף". דוגמא מאלפת לדפוס חברתי זה ניתן למצוא בסיפור נישואי השיח' מחמד פארס אבו כשכ לצבחה, אחותו של האמיר נאצר בן פארס אל-חארת'י, אחרון אמירי ואדי אל-חוארת' לדאר טרבאי בשנת 1878. צבחה ברחת או הוברחה למחנה השיח' מחמד "פארס" בן יוסף אבו כשכ בסביבות אל-עוג'א והנישואים הבלתי מאושרים הובילו את האמיר אל-חארת'י ובעלי בריתו התרכמאנים להכריז מלחמה כנגד קונפדרציית ערב אל-עוג'א בראשות אבו כשכ. המלחמה השבטית האחרונה בשרון נפסקה בהתערבותם של השלטונות העת'מאניים מבלי שהאמיר הצליח להשיב את אחותו לואדי אל-חוארת'. זמן קצר לאחר תבוסתו במערכה נרצח האמיר נאצר בידי אחד מערביי אל-זבידאת שהתגוררו בואדי אל-חוארת', ובהיעדר יורשים אחרים, ירשו בינואר 1879 (כאנון ת'אני 1296 שמש'י) את נחלתו צבחה ואחותו ד'היבה, שהייתה נשואה בערב אל-נפיעאת (ראו איור 49). או אז מכר השיח' אבו כשכ את האדמות בשם האחיות לאנטון אל-תיאן, סוחר נוצרי ממולח מיפו, שמכר אותן בהמשך לחנקין.¹¹¹⁵ פרשייה זו היתה תנאי הכרחי, אך בלתי מספק, לרכישת אדמות ואדי אל-חוארת' בידי יהודים והקמת גוש ההתיישבות הגדול המכונה "עמק חפר."¹¹¹⁶

¹¹¹⁴ Jane Schneider, "Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies," *Ethnology* 10.1, 1971, pp. 1-24.

מקרים כאלה מוכרים באזור המחקר בהתייחס לשיח' דלהום אל-זבידי מח'ירבת אל-זבאבדה, לשיח' שאכר אבו כשכ מאגן הירקון, לשיח' עבד אל-לטיף אבו הנטש מקאקון, לזעים (מנהיג) עלי קאסם עבד אל-קאדר מן אל-טיבה, לזעים חסן עבדאללה מנצור מן אל-טירה ולזעים פארס אל-חאג' אחמד מבאקה אל-עירביה.

¹¹¹⁵ השו" ספר טורקי מס' 57 (כפרים שונים), 1293 לה', אמ"י, סל-1/5161, עמ' 31 והעתקת נוסחי הטאפו, בתיק "Bassat Sheikh Muhammad Wadi al Hawareth Sub-District Tulkarm, Land Plot No. 23 37-42, אל-זבידאת מספרים אגדה, לפיה לאחר הרצח צבחה לקחה איתה את קושאני הוואדי, שהיו חקוקים על לוחות של נחושת, אל השיח' אבו כשכ, והציעה את אדמת העמק כנדוניה לשיח' אם יאות לנקום את דמו של אחיה האמיר. ראיון עם ראצייה אחמד ג'אסר אל-זבידי ובנה עאדל דלהום, ילידת ח'ירבת אל-זבאבדה, 29 בינואר 2021 וראיון עם חסן עבדאללה דלהום אל-זבידי, ילידת ח'ירבת אל-זבאבדה, 30 בינואר 2021.

¹¹¹⁶ לרשימת מקורות מפורטת ראו מרום, "רעננה", עמ' 440 ומרום, "מלבס", 65.

איור 49 העתקת הטאפו העת'מאני של ירושת האמיר אל-חארת'י (א"מ, גל- 1 / 16624)

במישור הטקסי, הנישואים אורגנו על ידי שידוכים (חִיטוּבָה) ואלה הושפעו לעתים קרובות משיקולים דתיים, כלכליים, תרבותיים וגיאוגרפיים, או מנסיבות קונקרטיות אחרות. כפי שראינו בפרק א', דפוסים אלו נחקרו לראשונה לעומקם בידי האנתרופולוגית השבדית הילדה גרנקוויסט בעבודת השדה שלה בכפר ארטאס בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20.¹¹¹⁷ מחקרי באל-טירה מצביע על מסגרת השיקולים הבאים:

שיקולים דתיים: במישור הנורמטיבי, כללי הנישואין בחברה המוסלמית מושפעים מאוד מאיסורי העריות בשריעה (דיוי אל-מִחְרָם). על אדם נאסר לשאת את אחותו מאב או מאם; את אמו או רעיה של אביו; את דודותיו מצד אביו ואמו; ואת אחותו ליניקה, כלומר מי שינקה מאותה המיינקת (milk-kinship).¹¹¹⁸ הקוראן מתיר לגבר לשאת עד ארבע נשים, כל עוד הוא סבור כי יהיה מסוגל להתייחס אליהן באופן שווה (קוראן, סורה 4: 3). ניכר ששיקולים חברתיים, כלכליים או מעמדיים, ולא ההיתר הדתי כשלעצמו – הם שהנחו גברים שבחרו להינשא ליותר מאשה אחת, כאשר ריבוי נישואין היה סמל סטטוס ברור בחברה הנחקרת. לא מוכרים לי מקרים של נישואין, שעברו על איסורי העריות בחברה הנחקרת.

שיקולים תרבותיים: הנוהג המקומי, כפי שהוא מוצג בפני אתנוגרפים והיסטוריונים כיום, וכן מבוטא בכתובה האתנוגרפית בערבית, כולל את הקביעה שהאפוטרופוסים של המועמדים לנישואין היו

¹¹¹⁷ Hilma N. Granqvist, *Marriage Conditions in a Palestinian Village*, Helsingfors, Finland, Akademische Buchhandlung, 1935.

¹¹¹⁸ Soraya Altorki, "Milk-Kinship in Arab Society: An Unexplored Problem in the Ethnography of Marriage," *Ethnology* 19.2, 1980, pp. 233-244.

צריכים לאשר את הנישואין (לרוב מדובר באב, ובהיעדרו בסב, או בדוד מצד האב). נורמה זו ניכרת בשטרי אירוסין ונישואין בחתימת האפוטרופוסים, כפי שהם השתמרו בארכיונים המקומיים (ראו איור 50). כמו כן, במשך עשרות שנים, טענו אנתרופולוגים כי בחברה הערבית הפטריארכלית ישנה העדפה לנישואי קרובים, ובמיוחד לנישואי בני דודים מצד האב (זואגי' אבנאאי' עמומה), ואף היו מי שראו בהם את סוגי הנישואים האנדוגמיים הנפוצים ביותר בחברה הערבית המסורתית.¹¹¹⁹ אנתרופולוגים הרבו לעסוק בדפוס נישואין זה, נוכח נדירותו היחסית: רוב החברות רואות בנישואי בני דוד מקבילים סוג של גילוי עריות, ולכן הן אוסרות עליהם. על חשיבותם של נישואי בני הדוד מעיד, לדעתם, המספר הרב של פתגמים העוסקים בהם, שרבים מהם נמסרים לחוקרים בידי תושבי אזור המשולש גם בימינו: "עֲלִיכֵ בְּאֵל-טְרִיק וְלוֹ דְאֶרְת/ וּבְנֵת אֶל-עַם וְלוֹ בְּאֶרְת." ¹¹²⁰ הנורמה החברתית הזו מקבלת תיקוף, תיאורטי לפחות, באמצעות מתן זכות ראשוניים (אֶןְלוֹיָה) לבן הדוד להתחתן עם בת דודתו האגנטית. קדימות זו מביאה לכך שבן הדוד יכול, לפחות על הנייר, לדרוש להינשא לבת דודתו גם אם הוריה והיא עצמה יתנגדו לכך; ואם יבחר לוותר זכותו זו, הרי שיהיה זכאי לפיצוי מצד החתן (אֶבְן אֶל-עַם בְּנִזְל עַ טְיָהָר אֶל-פְּרֶס).¹¹²¹ גם אינפורמנטים שרואיינו במסגרת מחקר זה טענו שנורמה זו התקיימה בכפרם.¹¹²² חלקם אף ציינו כי נישואי בני הדודים מוסדרים בשלב מוקדם, למעשה כבר עם לידת התינוקות.¹¹²³ נישואין מוקדמים שכאלו מקובלים לא רק ביחס לבני דוד, אלא גם בהקשרים אחרים, והם מבטאים את מחוייבותם המוכרזת של המשפחות לברית הנישואין.

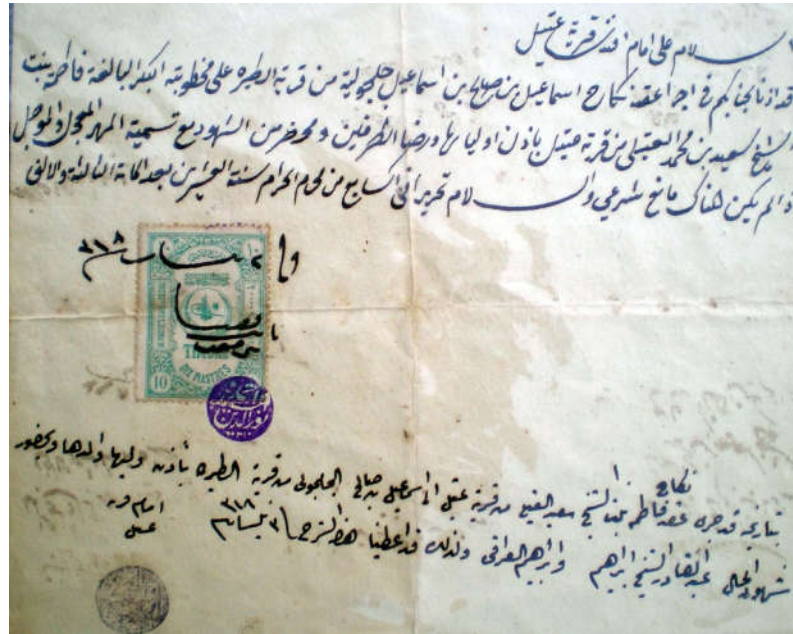
¹¹¹⁹ Millicent R. Ayoub, "Parallel Cousin Marriage and Endogamy: A Study in Sociometry," *Southwestern Journal of Anthropology* 15.3, 1959, pp. 266-275; S. Assaf and M. Khawaja, "Consanguinity Trends and Correlates in the Palestinian Territories," *Journal of Biosocial Science* 41.1, 2009, pp. 107-124.

¹¹²⁰ "עליך ללכת בדרך [הישר] גם אם היא התארכה, ועליך להינשא לבת דודתך אף אם היא היתה לעקרה." קרי, קח את בת הדודה הזקנה שכן היא יותר טובה אפילו אם היא מעל גיל הנישואין. ראיון עם מחמד עבד אל-ראוף סמארה, אל-טירה, 5 בדצמבר 2016.

¹¹²¹ R. Patai, "Cousin-Right in Middle Eastern Marriage," *Southwestern Journal of Anthropology* 11.4, 1955, pp. 371-390.

¹¹²² הפתגם אומר כי בן דוד יכול להוריד את הכלה מהסוס אף כשהיא בדרגה לבעליה המיועדים. ראיון עם דאוד מחמד מנצור, אל-טירה, 25 בנובמבר 2016 וראיון עם פהימה עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה, 12 בנובמבר 2016 (נערך בידי איאמנה מנצור-סמארה).

¹¹²³ ראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 9 בדצמבר 2016.

איור 50 הסכם הנישואין בין אסמאעיל צאלח אל-ג'ולוי מטירה ופאטמה אל-שיח' סעיד אל-עתילי, 1900. ברית נישואין זו, ואחרת עם משפחת אבו ח'יט, נלוו להתיישבותו של אביה באל-טירה, ותרמו לשיוך המשפחה החדשה למערכת הבריתות הקיימת בכפר (ארכיון משפחת ג'ולוי).¹¹²⁴

שיקולים כלכליים: נישואין הושפעו ממעמדה המשתנה של האישה ומהסטטוס החברתי המוקנה לה לפי המנהג המקומי (הערף), חוק המדינה (קאנון) וחוקי הדת (השריעה האסלאמית). לדבר היו השלכות על יישום דיני הירושה ודפוסי הנישואין, עקב היותה של הקרקע המשאב הכלכלי החשוב ואמצעי היצור העיקרי בחברה החקלאית. מסורות משפחתיות מזכירות מקרים שבהן נשים לא נָרְשוּ אדמה, למרות שזכות זו הוכרה בחוקי הירושה של אדמת מידי המדינה ובחוקי הדת.¹¹²⁵ לאור המסגרת ההלכתית הזו, נקל להבין כי דפוסי הנישואין עוצבו, במידה רבה, על ידי שיקולים כלכליים. כפי שעלה ממחקריהם של רוזנטל וגולני כבר בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, נישואין אקסוגניים (כלומר, מחוץ לחמולה) עלולים לשנות את מאזן הרכוש הקרקעי ולקרוא תיגר על ה"סדר הסגמנטרי", שכן הם יכולים להביא להוצאת אדמות מידי חמולה והוספת רכוש לאחרת. נישואין אנדוגמיים, לעומת זאת, מבטיחים שהאדמות יישארו בידי החמולה. קל להבין, לפיכך, את ההעדפה המבנית (אך הלא מחייבת) לנישואין מהסוג השני.

שיקול כלכלי נוסף הוא עלות הנישואין. מסמכי נישואין ועדויות אתנוגרפיות כאחד מעידים כי נישואין היו כרוכים בהוצאות מרובות על החתונה, הענקת מתנות, ותשלומים ניכרים על המוהר

¹¹²⁴ אודות הרקע החברתי לנישואין אלה, ראו עדותו של אל-ג'ולוי, **עדנאן אל-ג'ולוי**, עמ' 40-41.
¹¹²⁵ Goadby and Doukhan, *Land Law of Palestine*, pp. 101-102.
 311

והנדוניה.¹¹²⁶ בשלהי התקופה העת'מאנית, היה המוהר שווה ערך לחמישים "רשאדי" (מטבע זהב שהוטבע בתקופת מהמט רשאד החמישי 1909-1918).¹¹²⁷ שיעורו הגבוה של המוהר עשוי היה לעודד נישואי בדל (חילופין, ללא תשלום מוהר) בקרב משפחות מעוטות-אמצעים, ואף הגביל את הדפוס הפוליגמי של ריבוי נשים לגברים אמידים בלבד. רק מעטים יכלו לעמוד בהוצאות אחזקתן של משפחות מורחבות, לעתים בכפרים שונים.

שיקולים גאוגרפיים: בשל קשיי תחבורה ותקשורת, ואולי גם בשל תחושת קרבה בין תושבי

הכפר, ניכרת העדפה ברורה לנישואין במסגרת סביבת המגורים הקרובה של השכונה או הכפר. דפוס זה מהווה דפוס משלים לנישואי קרובים והוא מבטא קשרים על בסיס שכנות, ידידות, סטטוס ושותפות עסקית (ראו איור 51 להלן).¹¹²⁸ העדפת נישואים מקרב סביבת המגורים משתקפת בפתגמים כגון "אָבן בְּלֶדְךָ זַי וְלֶדְךָ" (בן כפרך – כמו ילדך), "זֵוָאן בְּלֶדְךָ וְלֹא קָמַח אֶל-עִרְיָב" (קמח מהול בזרעי עשבים משדות הכפר טוב מהחיטה של הזר) ו"מֵן תֵּרָאב בְּלֶדְךָ חָט אַחֲיָדְכָ" (מעפר עירך תיקח). יש לזכור גם, כי לרשתות נישואין יש זיקות חזקות לאינטרסים כלכליים ופוליטיים. כך, למשל, השייך החמולתי ל"קיס" ול"ימן" בתקופה העת'מאנית, ומאוחר יותר לתומכי המועצה של חאגי' אמין אל-חוסייני (אל-מְגִ'לְסִיין) או לחוגי המתנגדים לו (אל-מְעַרְצִייה) בתקופת המנדט הבריטי, השפיע מאוד על דפוסי הנישואין בתקופות אלו.¹¹²⁹ לצד זאת, ישנו הבדל משמעותי בין נישואי בנים ובנות. תושבים באזור המחקר טוענים, כי משפחות שהיו בעלות מעמד והשפעה, למשל משפחות המשאחי' באזור המחקר: אל-ג'יוסי, אל-ברקאוי ואף חלק ממשפחות המשאחי' שהודחו והוגלו לכפר מסכה, נמנעו מלהשיא את בנותיהן מחוץ לה.¹¹³⁰ זה דפוס נישואין היפרגמי מובהק. לעומת זאת, גברים ממשפחות חלשות יותר שאפו לחתן את בניהן לבנות ממשפחות אחרות בעלות סטטוס ראוי, כפי שמשקף המקרה של משפחת אל-קאסם שיוזכר להלן.

מארג החיתונים של **משפחת חנון** מספק דוגמא מייצגת למגמות אלה. סקירה של שירות הידיעות של ההגנה מלמדת כי "משפחת חנון [...] מוצאה מכפר ספארין (נפת טול-כרם). משפחה זו נאחזה בכפרים ספארין, שופה, כפר אל-לבד ודינאבה. אח"כ התיישבו בטול-כרם וחלק מהם ביפו."¹¹³¹ נראה כי הקשרים העסקיים של בני משפחת חנון חוזקו על ידי קשרי חיתון, שהעצימו את הזיקה בין המשפחות שהיו שותפותיה העסקיות, ובמיוחד אלה שחיו בשכנות אליה ביפו ובדינאבה, ובראשן משפחת סמארה מחמולת

¹¹²⁶ ראיון עם פהימה עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה, 12 בנובמבר 2016.

¹¹²⁷ תעודות נישואין משלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 מארכיון פרטי אבו טלאל אל-ציפי, כפר עבוש; ארכיון משפחת אל-ח'ציר, כפר גימאל.

¹¹²⁸ Eickelman, *Middle East*, p. 152.

¹¹²⁹ Harel Chorev, *Networks of Power in Palestine: Family, Society and Politics Since the Nineteenth Century*, London and New York, I. B. Tauris, 2019.

¹¹³⁰ שיחות עם תושבים בגילגוליה, קלנסוה, דינאבה ושופה.

¹¹³¹ סקירת כפר דינאבה, 31.5.42, עמ' 1, את"ה, 105 / 227.

סיף בדינאבה.¹¹³² מְסֻעָדָה בתו של מצלח יוסף חנון שודכה לבנו של עבדאללה סמארה, סוחר גדול מדינאבה ובעליו של אזור בשטח 6,000 דונם מסביב למעגן ייצוא האבטיחים הראשי של מחוז טול-כרם, מינת אָבו זַאבוּרָה (מכמורת).¹¹³³ האחים עבד אל-חאפט' חנון ועבד אל-רחים חנון לקחו להם לנשים את האחיות נצרה ואמנה בנות אל-חאג' סמארה אל-יוסף. עבד אל-פתאח חנון נישא לסעאדה בת ג'אבֶר דְלֶבַח מדינאבה.¹¹³⁴ לפנינו, אם כן, ביטוי נוסף לדפוסים החברתיים המשלימים לשארות, כגון יחסי חברות, שכנות ומגורים בסביבה משותפת, שעמדו במוקד עבודותיו של אייקלמן.

ענף מרכזי של המשפחה התבסס ביפו. אסיה בנת מצטפא היכל, אחותו של יוסף היכל שניהן לימים כראש העירייה האחרון של יפו – נישאה ליוסף חנון בשלהי שנת 1909, בשעה שכבר היה סוחר אמיד בפרי הדר בזכות עצמו.¹¹³⁵ שתי המשפחות חיו בקרבה פיזית זו לזו. יוסף חנון היה מבקר אצל משפחת היכל לעתים תכופות,¹¹³⁶ ובנו הבכור רשדי חי עם בני משפחת היכל ביפו מגיל שנה.¹¹³⁷ הקשרים שבין משפחות חנון, היכל ומסתקים מוזכרים בביוגרפיה של יוסף היכל, לפיה עם כיבוש טול-כרם בידי הבריטים בספטמבר 1918 הגיע עלי מסתקים מיפו לטול-כרם לבקר את מצטפא היכל ואת משפחת ארוסתו מנירה בבית משפחת חנון. אמו של עלי אל-מסתקים הייתה קרובת משפחה של אמו של יוסף היכל, ולשתי המשפחות היו קשרים הדוקים עם משפחת חנון.¹¹³⁸ קשרי יוסף חנון ועבד אל-רחים חנון עם משפחות היכל וסמארה תרמו לפריחתה המסחרית של משפחת חנון בשלהי התקופה העת'מאנית. למשפחת חנון היו קשרים מסחריים גם עם משפחת אל-זעבלאוי – סוחרי בדים מפורסמים מיפו – שנשענו על קשרי חיתון בינם לבין משפחת היכל ולקשרים אישיים שלהם עם יוסף חנון.¹¹³⁹

¹¹³² אבות משפחת סמארה בדינאבה נדחקו מברקא אל דינאבה בעקבות סכסוך הנהגה בין חמולות הקיס (אל-חפאה) והימן (אל-ברקאוי) בכפר. ראו אל-ברקאוי, **טולכרם**, עמ' 22-41; ראיון עם מאמון חירי סמארה ועבד אל-האדי אל-תפאל, דינאבה, 12 בינואר 2021; השוו לתיאורו של פריד אל-סלים בדבר התיישבות משפחת אל-ברקאוי בדינאבה בסביבות 1770 בעידודו של אל-טיאהר עמר אל-זידאני; ברית שתוקפה בנישואין: al-Salim, *Social History*, pp. 77-80.

¹¹³³ **אצ"מ**, A417-258; התכתבות עם עמאר סמארה, דינאבה, 7 בספטמבר 2019; ראיון טלפוני עם נכדה של מסעודה חנון, עצאם סמארה, 16 בדצמבר 2020.

¹¹³⁴ ייפויי כוח בתיק מכירת האדמות הדרום-מערביות של עיאת כפר צור, **אצ"מ**, L18-7183.

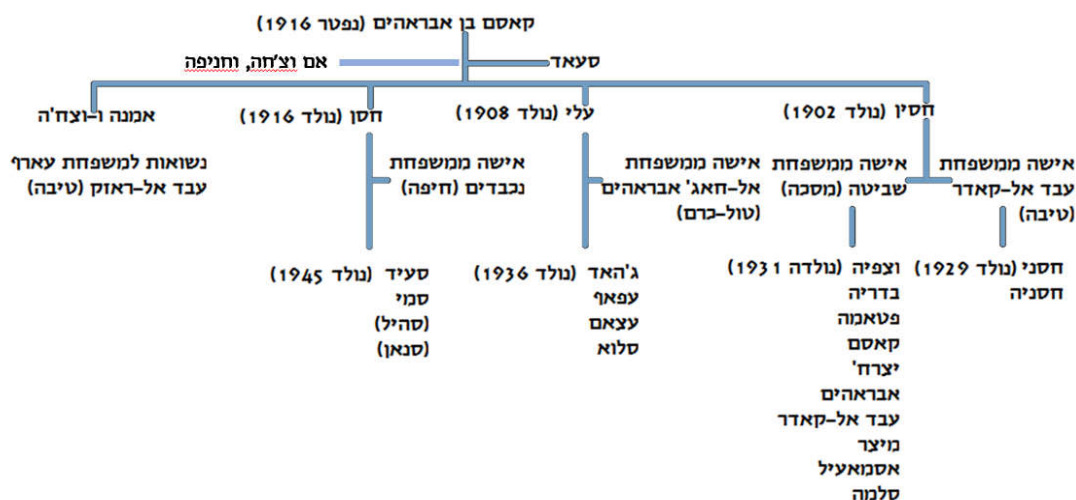
¹¹³⁵ היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 8.

¹¹³⁶ **שם**, עמ' 47.

¹¹³⁷ **שם**, עמ' 57.

¹¹³⁸ **שם**, עמ' 100.

¹¹³⁹ בני משפחת אל-זעבלאוי מצאו מחסה אצל משפחת חנון בזמן מלחמת העולם, ובין בני המשפחות התקיימו קשרים חברתיים שנוכחים אגב אורחא בזכרונות בני הדור השני והשלישי למשפחה; היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 27-50; אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 12 ועוד.

איור 51 עץ משפחת קאסם עבד אל-קאדר (חלקי)

דוגמא נוספת למגמות אלה מצויה במארג החיתוניים של משפחת קאסם עבד אל-קאדר מאל-טיבה אל-תחתא, יריבתה העיקרית של משפחת חנון על ההגמוניה הפוליטית והחברתית באזור הע'אבאת. מארג החיתוניים של המשפחה מבטא "קרבה" במישור הגנאולוגי (קרבת דם), הגיאוגרפי והכלכלי-מסחרי (איור 51). כך, אם וצ'חה, אשתו הראשונה של קאסם אברהם עבד אל-קאדר, השתייכה למשפחת אל-עאצי מחמולת אל-חאג' יחיא שבכפר, ואביה היה שותפו העסקי של קאסם בעסקי הצאן והבקר. אשתו השנייה של קאסם, ואם בניו הזכרים – סעאד חיליל צאלח מן משפחת חיליליה בדיר אל-ע'צון, היתה מקורבת לשותפים עסקיים אחרים של קאסם בניהול אחזקות המרעה לכבשיו. אשתו השלישית חניפה אחמד אל-מע'ידי היתה קרובת משפחה של סעאד מצד אמה, אישה רווקה מבוגרת ועקרה, אשר משפחתה חיה בשכנות לקאסם בע'אבאת אל-טיבה (בין בני ציון ושפיים).¹¹⁴⁰ קאסם חיתן את שתי בנותיו לעבד אל-ראזק דאוד אל-טאפֶש (נפטר ב-1928), שותפו העסקי הראשי ומוכתר אל-טיבה אל-תחתא, ולבנו עארף עבד אל-ראזק, שהיה לימים ממפקדי המרד הערבי הבולטים ביותר.¹¹⁴¹ השניים הפכו לשותפים מלאים ברכוש ובאדמות (מנאצ'פה), ועבד אל-ראזק שימש כאפוטרופוס של האלמנות והיתומים הצעירים עם פטירתו של

¹¹⁴⁰ ראיון עם עלי חסן זידאן, זימר, 5 באפריל 2015 וראיונות נוספים. משפחת אל-מע'ידי היא משפחה מעיראק שבנותיה היו מחוננות גם למשפחת מנצור (אל-טירה) הנזכרת לעיל. התיעוד הקדום ביותר למשפחה הוא בכפר באקה אל-חטב (תעודת נתינות עתימאנית, ח'צירה אחמד אל-מע'ידי, ילידת 1252 לה' / 1836 לספירה בבאקה אל-חטב, ארכיון דאוד מנצור, אל-טירה). ברבות השנים כמעט ונכחדה המשפחה עקב היעדר יורשים זכרים.

¹¹⁴¹ פיצל עארף עבד אל-ראזק, אמג'אד ת'וריה פלסטיניה וחיאית בטל מן אבטאלהא: ת'ורת פלסטיין אל-כברא סנת -1939 1936, אל-טיבה, מכתבת אבן ח'ילדון, 1995.

אבי המשפחה בסביבות שנת 1916 (ראו איור 52). חלוקת הרכוש המשותף בין שתי המשפחות היה מקור לחיכוכים רבים בהמשך, ואף הובילה לאימוץ עמדות מנוגדות בזיקה למאבק המזוין ביישוב העברי.

איור 52 עבד אל-ראזק אל-דאוד ואחידים מילדיו, תמונה משפחתית, ראשית המאה ה-20 (באדיבות המשפחה)

עלי קאסם עבד אל-קאדר (1908 – 1948), שירש את אביו בתפקיד ראש המשפחה בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים (איור 53, במרכז), נישא בשנת 1934 לסמיה בנת עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים (חי בשנים 1869 – 1949).¹¹⁴² עבד אל-רחמן היה בן דוד אגנטי מדרגה שנייה לעלי, והוא כיהן כראש עיריית טול-כרם בין השנים 1905-1939. יתר על כן, הוא היה גם שכנו של עלי באדמות אל-טיבה ובאדמות ע'אבת אל-טיבה אל-קבליה, ויריבם העיקרי של בני משפחת חנון בעיריית טול-כרם.¹¹⁴³ נישואים אלה מבטאים שאיפה לשיפור הסטטוס של המשפחה על ידי פיתוח מארג קשריה החברתיים-כלכליים.¹¹⁴⁴ אחיו הבכור של עלי, ח'סיין, התחתן עם בת דודתו (שהתגוררה בבית המשפחה הישן באל-טיבה אל-תחתא) (איור 53, מימין). אשתו הראשונה ילדה בן ובת בלבד, ומטעם זה, מסבירים בני המשפחה, הוא נשא לימים אישה שנייה ממשפחת ז'הד ממסכה. אישה זו היתה אחות המוכתר של מסכה, ואדמות משפחתה גבלה באדמותיו

¹¹⁴² יומני מאיר ספקטור – מפקד ההגנה באזור תל-מונד, 18.2.1934, **ארכיון משפחת ספקטור**, פרדס חנה; פנינה ואברהם דרוין, **יחידי מול שדות**, תל-אביב, מעריב, 1985, עמ' 103-104 וראיונות עם בני משפחה.

¹¹⁴³ לתיקו האישי של עבד אל-רחמן במנהל המנדטורי ראו **אמ"י**, מ-22 / 4899; משעל, **טולכרם**, עמ' 19-21; אבראהים, אל-אשקר ועבד אל-לטיף, **אל-אנתח'אבאת...** (מחברת ובה רישום תוצאות הבחירות המוניציפליות בכתב ידו של עבד אל-רחמן), al-Salim, *Tulkarm*, pp. 110-111; 2008.

¹¹⁴⁴ דרוין, **יחידי מול שדות**.

של חסין מדרום לעיאבת אל-טיבה, אשר בה התגוררו השניים עם ילדיהם.¹¹⁴⁵ חסן, אחיהם הצעיר של עלי וחסין (איור 53, משמאל), התגורר ביפו והתחתן בשנת 1943 עם בת למשפחת אל-סהלי הוותיקה מבלד אל-שיח', שיוחסו לה סגולות דתיות.¹¹⁴⁶ אביה של הכלה היה פקיד בעיריית חיפה, והוא הכיר את אמו של חסן במהלך עליה לרגל למכה. כאמור, קשרי נישואין אלו שימשו ככלי ליצירת בריתות פוליטיות וחברתיות, שימור הון במשפחה וגיוס משאבים כלכליים, וכאמצעי להרחבת השפעת המשפחה ברמה המקומית והאזורית.

האחים לבית קאסם

חסן קאסם (אבו סעיד)
סוחר ואיש עסקים (1912-1991)

עלי קאסם (אבו ג'האד)
מייצג המשפחה כלפי חוץ (1908-1948)

חסין קאסם (אבו חסני)
מנהל המשק החקלאי (1902-1974)

איור 53 האחים לבית קאסם, יריביה המרים של משפחת חנון לאורך תקופת המנדט הבריטי (באדיבות המשפחה)

1.4 משקי בית, קליינטים ובני חסות (אתבאע)

היסטוריונים של המזרח התיכון העת'מאני פיתחו מודלים חלופיים, ובמידה רבה מנוגדים, למודל הסגמנטרי שהתפתח באנתרופולוגיה. כפי שציינתי בפרק השני, בחקר האליטות העת'מאניות מקובל להתייחס לדגם **משק הבית** (household), לפיו החברה העת'מאנית היתה מורכבת בחלקה מרשתות משפחתיות בעלות מעגלי השפעה חוצי לינאגיים. קבוצות אלה התחרו אחת בשנייה ושיתפו פעולה בהתאם לאינטרסים כלכליים, חברתיים ופוליטיים משתנים.¹¹⁴⁷ ההיבט הפוליטי של רשתות משפחתיות אלה התבטא במהלך המאה ה-19, בין השאר, בדפוסי הפעולה הפוליטית-חברתית שאלברט חוראני כינה

¹¹⁴⁵ ראיון עם אסמאעיל עזאת עבד אל-חפיטי זהד, 13 במאי 2016; ראיונות עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 2014-2018; כנאענה, **מסכה**, עמ' 54-55.

¹¹⁴⁶ נביל מחמוד אל-סהלי, **קרית בלד אל-שיח'**, דמשק, דאר אל-שג'רה לל-נשר ואל-תוזיע, 2001, עמ' 7-13.
¹¹⁴⁷ Beshara Doumani (ed), *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, SUNY Press, 2012.

"פוליטיקת הנכבדים" (the politics of notables), שרווחה במחוזות הערביים של האימפריה העות'מאנית בעקבות התנטימאת, ובמודל הפעילות הרשתי שהדגים הראל חורב-חליווה בהקשר העירוני הפלסטיני במאה העשרים.¹¹⁴⁸ חוקרים אחרים דנו בדפוסי הפטרונות שהיו מקובלים בחברה העות'מאנית הגבוהה, העירונית ברובה, בראי זיקותיהן למוסד משק הבית.¹¹⁴⁹ בהיבט הכלכלי, בשארה דומאני וגד גילבר המחישו את חשיבותם של קשרי משפחה וחיתון, ואף תפיסה של "קרבה", לפיתוח רשתות מסחר אזוריות ובינלאומיות.¹¹⁵⁰ בהיבט הדתי, נחקרו רשתות חסידים של חכמי הלכה ודמויות מופת דתיות (צופים) כמוסדות של תמיכה ופעילות חברתית.¹¹⁵¹ לכל מודל בנפרד יתרונותיו וחסרונותיו, אך יחדיו הם ממחישים את מגוון הדרכים שבהן משפחות האליטה בעיר ובכפר הניעו את תהליכי ההתרחבות של ההתיישבות באזור החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19.

תהליך עלייתן של משפחות הנכבדים המקומיות, שהתרחש יד ביד עם הגידול הדמוגרפי במספר חבריהן והשכלול בצורות ההתארגנות של משקי הבית שלהן, קשור באופן הדוק לתמורות הכלכליות והפוליטיות שחווה אזור המחקר בשלהי התקופה העות'מאנית. במרוצת המאה ה-19, אזור טול-כרם חווה צמיחה דמוגרפית וכלכלית ענפה. אזורי ההר ומישור החוף השתלבו במערכת הכלכלית העולמית. בעקבות תהליכים אלו, הפכה שכם למוקד מסחר שנוהל בידי משפחות סוחרים עירוניות, אשר צברו כוח והשפעה רבה. משפחות הסוחרים ייצאו מוצרים כגון כותנה, טקסטיל, שמן זית וסבון לשווקים העולמיים. מישור החוף, שהיה עד אז דליל באוכלוסין, הפך למוקד משיכה להתיישבות עונתית וקבועה לשם גידול יבול קיץ כמו אבטיחים, שיוצאו לשווקים דרך ערי הנמל החשובות של האימפריה העות'מאנית, כדוגמת אלכסנדריה, בירות ואיסטנבול.¹¹⁵² בכפרים הממוקמים בין המישור להר שכם, כגון קלקיליה, אל-טיבה וטול-כרם, התחזקו משפחות הנכבדים המקומיות כמו אל-ג'יוסי, אל-חאג' אברההים, חנון, אל-נאשף, אל-שיח' נגיב, סמארה, מנצור (אל-טירה), מנצור (אל-טיבה) ואחרות, שידעו לנצל את תנאי המסחר החדשים.¹¹⁵³

¹¹⁴⁸ Hourani, "Politics of Notables"; Gelvin, "Forty Years After," pp. 19-29.
הראל חורב-חליווה, **תמורות במעמד משפחות האליטה הפלסטיניות בגדה המערבית: הרשתות של משפחת אל-ג'עברי ומשפחת אל-מצרי 1978-1924**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2010.

¹¹⁴⁹ A. Duben, "Household Formation in Late Ottoman Istanbul," *IJMES* 22.4, 1990, pp. 419-435; Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*; Michael Nizri, *Ottoman High Politics and the Ulema Household*, New York, Palgrave, 2014.

¹¹⁵⁰ Doumani, *Rediscovering Palestine*; Gad Gilbar, "The Muslim Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914," *Die Welt des Islams* 43.1, 2003, pp. 1-36; Gad Gilbar, "Muslim *tujjār* of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century," *Studia Islamica* 100-101, 2005, pp. 183-202.

¹¹⁵¹ Lâle Can, "Connecting People: A Central Asian Sufi Network in Turn-of-the-Century Istanbul," *Modern Asian Studies* 46.2, 2012, pp. 373-401; A.K. Bang, *Islamic Sufi Networks in the Western Indian Ocean (c. 1880-1940): Ripples of Reform*, Leiden, Brill, 2014.

¹¹⁵² Doumani, *Merchants*; Al-Salim, "Landed Property"; Marom, "Tent Work," pp. 212-213.

¹¹⁵³ Al-Salim, *Social History*, pp. 107-112.

ה'תנטימאית', שורת רפורמות שמטרתן ייעול גביית המיסים וחיזוק השלטון המרכזי, תרמה אף היא לחיזוק האליטה הכלכלית המקומית.¹¹⁵⁴ בשלב הראשון צברה אליטה זו זיכיונות להחכרת מס, המכונים בתורכית-עת'מאנית בשם "אלתזאם". בהמשך, בעקבות רפורמת הקרקעות העות'מאנית ב-1858 התאפשר לראשונה למשפחות אלה לתבוע בעלות על שטחי אדמה נרחבים ולרשום אותם בטאפו על שמן.¹¹⁵⁵ משפחות הנכבדים הכפריות הפיקו תועלת מהגירת ענפים מסוימים מקרבן לערי המחוז, כמו טול-כרם ומהשתלבות במנהל העת'מאני המקומי.¹¹⁵⁶ כך קרה גם עם המשפחות הבולטות בקציאא בני צעב, שצברו אדמות בשרון, ובמיוחד בעמק חפר.¹¹⁵⁷ פעילותן הכלכלית של המשפחות התבססה על החכרת אדמות לאיכרים ולבדואים תוך גביית אחוז גבוה מהתוצרת כתמורה. כי שהראה פריד אל-סלים, בעקבות הרפורמות העת'מאניות, "אדמה שהייתה במשך מאות בשנים רכוש כפרי משותף הפכה לקניינם החוקי של אנשים שמעולם לא גרו על האדמה. האיכרים שחיו ועיבדו את האדמה במשך דורות, הפכו לאריסים של בעלי אדמה נעדרים. הדבר שינה לחלוטין את המבנה הפוליטי בפלסטין. משפחות מקומיות כמו אל-חאג'י אבראהים, חנון וסמארה, רכשו בעלות על אזורים נרחבים של אדמה שנרשמו על שמם [בטאפו]."¹¹⁵⁸

הקשרים בין משפחות ממעמד לא שווה התאפיינו לעתים ביחסי פטרו-קליינט; בין הצד החזק - האדון (סִיד, זַעִים), לבין הצד החלש שנמנה על נאמניו (המכונה לעתים "תַאבֵּע, "ריבוי: אַתְבָּאע, ה"הולכים בדרך"; ובלשון גנאי "זנב" – דִינֵב, ריבוי אַדִינָאב).¹¹⁵⁹ יחסים אלו אינם בעלי ביטוי פורמלי או חוזי, אלא הם מבטאים הסכמה התקפה במקום ובזמן נתונים, בהתאם לרצונות ולמחויבות של שני הצדדים. "נאמנים" עשויים היו להשתייך למספר רשתות פטרונות שונות, ואף לפתח רשתות קליינטים משל עצמם במרחבים חברתיים אחרים.¹¹⁶⁰ השפה הערבית כוללת מספר מונחים לסוגי זהויות ותפקידים חברתיים הקשורים ביחסי פטרונות. יש לזכור, עם זאת, כי מושגים אלו לא מייצגים בהכרח קטגוריות חברתיות קבועות, ובפירוש תיתכן מִעֶבְרִיּוּת בין תפקידים ופוזיציות שונות במערך הזה, בהתאם לנסיבות המשתנות.

¹¹⁵⁴ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford, Clarendon Press, 1968.

¹¹⁵⁵ מוסד עת'מאני ותיק, רשם הקרקעות לצורך גביית מסי הקרקע (Tapu Tahrir Defteri). דפתר הטאפו הראשון באזור מתוארך לשנת 1285 לה' (כפרים שונים), אמ"י, ועיקרו רישום של נכסים בבעלות משפחות המשאחי המקומיות (אל-ג'יוסי, אל-ברקאוי ועוד). "ספר טורקי מס' 1 כפרים שונים שנה 1285, "אמ"י, סל-1 / 5153. דוגמאות נוספות מתוך הטאפו מצויות בפרקים הקודמים.

¹¹⁵⁶ אבראהים, אל-אשקר ועבד אל-לטיף, אל-אנתח'אבאת, עמ' 1-15.

¹¹⁵⁷ על החלוקה המנהלית של עמק חפר ("ואדי חוארת") ובעלות האדמות בו לפני רכישת הקרקע בידי היהודים בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 ראו רות קרק, "רכישת האדמות בעמק חפר", בתוך: דגני, שמואלי וגרוסמן (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, 1990, תל-אביב, משרד הביטחון, עמ' 345-362. עיקרו של המערך המתואר במאמר הוא המשך ישיר מהתקופה העות'מאנית. בתקופה זו היו שטחי העמק בידי משפחות נכבדים כמו משפחת סמארה מדינאבה-טול-כרם, משפחת אל-קבאני מבירות ומשפחת אל-תיאן מיפו (שטר טאפו בשם עבדאללה סמארה, שנת 1325 לה' (1907 לספירה), **ארכיון עמאר סמארה**, דינאבה וראיון עימו ב-7 בספטמבר 2019). חלוקה זאת הייתה היסוד לכינון שלושת קיבוצי האוכלוסייה בתחומי העמק: ואדי אל-חוארת' אל-שמואלי באדמות סמארה, ואדי אל-חוארת' אל-קבלי באדמות אל-תיאן וואדי אל-קבאני באדמות אל-קבאני.

¹¹⁵⁸ Salim, "Landed Property," p. 66.

¹¹⁵⁹ ראיון עם עבד אל-ראזק כאמל חאג'י יחיא, יליד 1931 באל-טיבה, 16 בפברואר 2015.

¹¹⁶⁰ למשל, בני משפחת דלהום מערב אל-זבידאת בבצת אל-פאלק ובני משפחת אל-עמאריר (עמרור) מחמולת גיאבר מן אל-טיבה השתייכו לרשת הפטרונות של עלי קאסם עבד אל-קאדר, אך התייעדו בעל-פה ומסמכי השי"י הערבים מלמדים שהם פיתחו מבני פטרונות משל עצמם.

סוכני חברות ומוסרי ה"ליניאג", טורחים להתייחס למשפחות או לפרטים שניספחו לחמולה במושג עדה או מלאצקה (מלשון דבק, קריא, "הנדבקים" או "המסתפחים"). אזכור זה מדגיש את העובדה שהנספחים אינם נמנים על הנסב של החמולה. לפי המודל הסגמנטרי, משפחות עשויות להצטרף לחמולה בנסיבות שונות, שבכלן בקשת מקלט מנקמת דם או סכסוכים חברתיים בכפר המקור, חיפוש אחר אמצעי קיום ומחיה וניסיון לשפר את המצב הכלכלי והחברתי שלהן במערכת שבה אין שלטון מרכזי יעיל.¹¹⁶¹ בחברה הערבית בפלסטין, משפחות זוכות ביוקרה בשל ייחוס (נסב), בשל גודלן או כוחן, בשל השפעתן הפוליטית (זעאמה), בזכות מעמדם האישי המשתנה-תדיר של מנהיגיה (נסל) או בגין ההון החומרי העומד לרשותן (מאל). לפי המודל הסגמנטרי, מצופה כי משפחות כאלה תמשוכנה אליהן עקורים מסוגים שונים כגון מבקשי מקלט מנקמת דם (טניב, ריבוי: אטנאב)¹¹⁶² ואסופים מחוסרי-משפחה (לקיט, ריבוי: לקאט).¹¹⁶³

עדויות מודיעיניות מאוחרות יותר, מתקופת המנדט הבריטי, כמו גם תיעוד בעל פה מפי אלה שהיו ילדים בתקופה זו, מלמדים כי בחברה הכפרית הועסקו בני חסות לעתים בתור מעבדי אדמות (מזארעין, חראתין) או משרתים במשק הבית (קטרוז, ריבוי: קטארין).¹¹⁶⁴ בתוך כך, היחסים האלה הרחיבו את מעגל ההשפעה של המשפחה הביולוגית, הגדילו את עושרה הכלכלי (על ידי עיבוד אדמות) וסייעו לביסוס מארג יחסי הכוח החברתיים בכפר במתכונת יחסי קליינט-פטרון. כך לדוגמא, עשרות עדויות של תושבי אל-טיבה ועיבת אל-טיבה אל-קבליה ממחישות כיצד שימוש בתעסוקה, פריסת חסות וחלוקת משאבים כלכליים סייעו לביסוס נאמנות פוליטית וחברתית למשפחת קאסם עבד אל-קאדר. פלאחים מאל-טיבה, ממשפחות עאזם וג'אבר, וכן עקורים משבטי הדרום ואזור עזה, הם שהיוו את כוח העבודה העיקרי שהועסק על אדמות משפחת עבד אל-קאדר (ראו איור 54).¹¹⁶⁵ יחסי פטרונות התבטאו היטב בהיערכות לבחירות למועצת הכפר שהתקיימו בשנת 1946. לפי דיווחי הש"י, עלי קאסם, שהתמודד על רשות המועצה, נהנה מתמיכתם של "דאר עזים [עאזם], דאר ג'בר [ג'אבר], דאר עבד-אל-קאדר, דאר ג'בל [...]. [גיבאלי] [ושל] חלק מהמצרים אשר גרים בכפר, בגלל קרבת משפחה עם עארף עבד-אל-ראזק."¹¹⁶⁶

¹¹⁶¹ Gideon M. Kressel, *Ascendancy Through Aggression: The Anatomy of a Blood Feud Among Urbanized Bedouins*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1996.

¹¹⁶² דוגמאות של "טניבים" אוזכרו בפירוט בראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, 18 בפברואר 2015 ובסיפור המשפחתי שלה בראיון עם מחמד אחמד טניב, יליד כפר לאם, 8 באפריל 2019.

¹¹⁶³ עדות ביוגרפית של לקיט תועדה בראיון עם סמור אל-דיואני, יד ימינו של עלי אל-קאסם, באל-טיבה, 18 בפברואר 2015 והתופעה אופיינה במהלך ראיון עם אבראהים יעקוב אל-עיסוי, תושב סכנת אבו כביר וגיליל אל-קבליה בעבר, 20 באפריל 2017.

¹¹⁶⁴ ב-13 באוקטובר 2019 רואיין סלים חסין מנצור (מנאצרה), יליד 1933 מהכפר אנדור (נפת נצרת) ששירת כחראתי בתקופת המנדט הבריטי ותיאורו עולה בקנה אחד עם דבריו של ע. בן-בוזי [עזרא דנין], "גורמי ההשפעה בכפר הערבי בארץ-ישראל לפני מאורעות 1936-39", *מערכות* 3-2, יולי 1940, עמ' 68-63; 7-9 pp. Firestone, "Crop-Sharing."

¹¹⁶⁵ ראו למשל סקירת "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק", *את"ה* 105 / 227.

¹¹⁶⁶ בן-הגר מפי עבד-אל-חמדן, "הבחירות בטייבה", *ל"ת* [לפני 15.5.46]. המסמך מפרט את הדיווח אצל יעקובי, "בחירות לעיריית טייבה" [כך], 18.4.46, *את"ה* 105 / 183; אודות מאבק דומה בין מוכתרי השכונה המערבית והמזרחית באל-טירה בשנת 1947 ראו *את"ה* 105 / 185. א.

בדומה לכך, במהלך שנות השלושים והארבעים בסיס כוחה של משפחת חנון נותר בעיר טול-כרם ובכפרים שבסביבתה, שם הועסקו פלאחים רבים על אדמות המשפחה. לבני המשפחה הייתה השפעה גם על הפלאחים שעבדו את אדמותיהם בשטחים ההרריים של כפר ספארין, כפר אל-לבד ושופה,¹¹⁶⁷ וכן על פועליהם השכירים באדמות המישור (העי'אבאת) של שופה וכפר צור הסמוכות לספארין. יחסים אלו חוזקו באמצעות קשרים הדוקים שנקמו בין המשפחות לאור קרבה גיאוגרפית, הגירות וחיתונים.¹¹⁶⁸ משפחת חנון הייתה מושרשת בכפרים אלה, ומקורבת למשפחות נכבדות אחרות שישבו בהם באמצעות קשרי חיתון ומסחר. בני המשפחה שימשו כבוררים בסכסוכים בין בני חסותם, למשל בין שתי משפחות בכפר אל-לבד (בנובמבר 1944).¹¹⁶⁹ במשפט שנערך לחשודים ברצח חסן חנון זומנו להעיד מקורבים ובני חסות של המשפחה מטול-כרם, דינאבה, שויכה, באקה אל-ערביה וספארין.¹¹⁷⁰

המחשה מובהקת לדינמיקת היחסים הזו מצויה בצמיחתו של הקולקטיב הקרוי "ערב חנון," שפעל בשירותה של משפחת חנון. לשם תפעול פרדסיה הנרחבים בשרון, שהתפתחותם תתואר בהרחבה בהמשך הפרק, נזקקה המשפחה לכוח עבודה סדיר של עשרות פועלים שכירים, ובתקופת הקטיף גם לכמה מאות פועלי יום. בין המשפחה לפועליה התפתחו רשתות צפופות של קליינטים, שהקיפו ערב רב של בני חסות כגון נוודים, מהגרים ממצרים ופלאחים מהכפרים בזיקה גיאוגרפית לאתר הביארה. תהליך זה הוביל במרוצת תקופת המנדט הבריטי לצמיחתו של "ערב חנון," כקולקטיב בשירות המשפחה (ראו סעיף 2.4.1).

איור 54 פועלות באחוזה הווקף בברכת רמצי'אן. עובדים חקלאיים היו לעתים קרובות קליינטים ובעלי חסות של בעלי האדמות בהן הם התפרנסו (אוסף Matson, ספריית הקונגרס, תמונה 20348, 1943).

¹¹⁶⁷ משעל, **טולכרם**, עמ' 24.

¹¹⁶⁸ שבכת אל-בצרה, "אחמד עבד אל-קאדר...". אל-טאהר חנון חותן למשפחת אל-ברקאוי ובתו סארה נמסרה לצלחא חנון, בנו של עבד אל-פתאח חנון שגר בכפר דינאבה; אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 20.

¹¹⁶⁹ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, **ארכיון מכון טרומן**; כתבה מ"פילסטין" (??) מתאריך 22.11.44 שצורפה לסקירת כפר לבד, **את"ה**, 105 / 227.

¹¹⁷⁰ אודות הרצח ראו אצל יהושע פורת, **ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939**, תל-אביב, הוצאת עם עובד, 1978, עמ' 288, וכן תיק משפט חשודים ברצח, **אמ"י**, פ - 36 / 176; 123; p. *Army of Shadows*, Cohen.

1.5 בעלי ברית (אחלאף)

כפי שראינו, לצד מבנים חברתיים מבוססי-שארות, ממשית או מדומיינת, קיימים בחברות מזרח-תיכוניות הסדרים חברתיים המבוססים על חברות, שכנות ויחסים עסקיים. קשרים אלו יכולים ליצור בסיס איתן לשותפות אינטרסים ולבריתות בין הגורמים השונים. באזור המחקר מכונים בעלי ברית שכאלו במושג "אחלאף", ודומה – מתוך העדויות שלפנינו – שהם היו עשויים להוות מכפילי-כוח עבור משק-הבית או החמולה. זאת, עקב העובדה שיחסי הגומלין בין בעלי הברית מסייעים לכל אחד מן הצדדים לקדם את ענייניו הן בתוך המסגרת המשפחתית, הן בתוך החברה הכפרית הרחבה, והן כלפי גורמי חוץ כגון השלטונות הבריטים והישוב העברי (ראו איור 55).¹¹⁷¹ מטבע הדברים, בניגוד לקשרי דם וחיתון, ובדומה לקשרי קליינט-פטרון, הרי שקשרי ברית הינם ארעיים מטבעם ועשויים להשתנות מתוקף הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות המשתנות כגון חילופי שלטון, מלחמות ומשברים כלכליים (מלחמת העולם הראשונה, המרד הערבי הגדול, מלחמת העולם השנייה, מלחמת 1948 ועוד). ניתוח זה של דפוסי הגומלין בין בעלי ברית מזכיר את מודל הקליקות שניסחו קליפורד גירץ ורעייתו הילדרד על בסיס מחקריהם במרוקו.¹¹⁷²

¹¹⁷¹ למקרה של משפחות עירוניות בשכם ובחברון בתקופת השלטון הירדני וימי ישראל, ראו: חורב-חליוה, **תמורות**.
¹¹⁷² Geertz and Rosen, *Meaning and Order*;

איור 55 עלי קאסם ומוכתר בני ציון, 1947. רשת הקשרים הענפה של עלי קאסם עם הישוב היהודי היתה מכפיל כוח עבור משפחתו (באדיבות המשפחה)

בשלהי התקופה העת'מאנית משפחות הנכבדים הכפריות באזור המחקר התפצלו מבחינה כלכלית ופיזית והחלו לעסוק גם בשיווק תוצרת חקלאית ובהלוואות. בכך, הן נעשו דומות יותר למשפחות הנכבדים והסוחרים העירוניים, אך נותרו מובחנות מהן בכך שהקדישו תשומת לב רבה לטפח את רשת הבריתות שלהן הן במרחב הכפרי והן במרחב העירוני.¹¹⁷³ לעתים קרובות, חלק מבני המשפחה נטלו על עצמם לעבד את האדמות של יתר בני המשפחה שעברו לערים, ובכך סייעו לשמר את הונה הקרקעי-חקלאי של ה"חמולה". כמו כן, המשפחות השקיעו משאבים רבים בחינוך ילדיהם, תוך רכישת מקצועות חופשיים שונים. מערכת ההשכלה, על מוסדותיה השונים, שימשה מוסד חברות חשוב לאליטות המקומיות, כפריות ועירוניות כאחד, ושימשה מסד שבו כוננו קשרי ברית בין דמויות מפתח שהשתייכו לקבוצת גיל אחת.¹¹⁷⁴

¹¹⁷³ Sarah Graham-Brown, "The Political Economy of Jabal Nablus, 1920-48," in: Owen, Roger (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois Univ. Press, 1982, pp. 142-143.

¹¹⁷⁴ בהקשר של טול-כרם, ראו משעל, **טולכרם** וכן *Social History*. Salim,

בעקבות חוק הולאיתים הוקמו ברחבי האימפריה מועצות מייעצות לשלטונות העת'מאניים, שבהם השתלבו בני משפחות האליטה העת'מאניות-המקומיות.¹¹⁷⁵ טול-כרם הייתה עיירת המחוז המתפתחת של נפת בני-צעב, ובשנת 1882 היא הוכרזה כעירייה ובירת הנפה, ומועצת העיר שימשה גם כמועצה המנהלת של הנפה (מג'לס אדרת בני צעב). כך, הפכה טול-כרם לבמה קטנה לדרמה החברתית והפוליטית שכינה חוראני "פוליטיקת הנכבדים."¹¹⁷⁶ מחמד חנון היה חבר במועצה המנהלת של הנפה (מג'לס אדרת בני צעב) לאורך כל שנות קיומה בין השנים 1882-1918.¹¹⁷⁷ בני משפחת חנון נטלו צד במאבקי הכוח בין הקואליציות המשתנות וקשרו בריתות עם חלק מהמשפחות המובילות במועצה לקידום ענייניהם הפוליטיים והכלכליים.

לצד זאת, המשפחות ראו בהשכלה גבוהה פתח לקידום חברתי וכלכלי, והקדישו בהתאם משאבים רבים לטפח את השכלתם של צאצאיהם במוסדות יוקרתיים, בהם התערו בני המשפחות בקרב בני גילם מקבוצת השווים. בבגרותם, כרתו בני דור ההמשך של משפחת חנון בריתות פוליטיות וכלכליות עם שכניהם לספסל הלימודים, למשל בייצוא יבול לשווקים שבהם לא היתה להם דריסת רגל קודמת. אל-טאהר חנון, בנו של חבר העירייה מחמד חנון, למד בבית הספר בטול-כרם ביחד עם בני משפחות האליטה המקומיות ולאחר מכן המשיך את לימודיו בעיירה סוק אל-עירב מערבית לבירות, בירת הוילאית שטול-כרם היוותה את גבולו הדרומי. בלבנון רכש אל-טאהר שליטה מלאה בשפה ובתרבות הצרפתית, "כך שתרבותו נהיתה ברובה צרפתית."¹¹⁷⁸ בתקופת המנדט היה אל-טאהר דמות פעילה ומרובת קשרים חברתיים באזור טול-כרם, ורבים ממכריו הפוליטיים היו שותפיו לספסל הלימודים. יוסף חנון, אחיו של מחמד ודודו של אל-טאהר, למד באוניברסיטה דאר אל-פנון באיסתנבול.¹¹⁷⁹ יוסף חנון שלח את בנו חלמי להתחנך ביפו, שם הוא למד עם ילדיהם של סוחרים בולטים שהיו שותפיו העסקיים של בני משפחת חנון כגון מצטפא היכל, חסן אל-מסתקים, יוסף בידס, סעיד בידס מיפו וכן עם חביב ביסטרס מביירות. קשרים אלה סייעו להרחיב את מעגל קשריה הכלכליים וכמו כן את בריתותיה הפוליטיות של משפחת חנון בטול-כרם ויפו כאחת ¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁵ Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, pp. 5-7; Büssow, *Hamidian Palestine*, pp. 59-71.

¹¹⁷⁶ Hourani, "Politics of Notables"; al-Salim, *Social History*, pp. 112-130.

¹¹⁷⁷ Al-Salim, *Social History*, p. 126.

¹¹⁷⁸ אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 11.

¹¹⁷⁹ היכל, **איאם אל-צבא**; al-Salim, *Social History*, p. 158.

¹¹⁸⁰ 186-188; Al-Salim, *Social History*; אברהמים, אל-אשקר ועבד אל-לטיף, **אל-אנתח'אבאת** (ושם פירוט מלא של בני משפחת חנון שכיחנו במועצה העירונית וסקירה של הקואליציות המשתנות-תדיר במועצת העיר).

1.6 עבדים (עבד)

עבדות (בערבית: רק, עבדִיָה) הייתה תופעה נפוצה במזרח התיכון בכלל ובאימפריה העות'מאנית בפרט.¹¹⁸¹ במישור הפורמלי, אוסרות האסכולות השונות בשריעה האסלאמית לשעבד מוסלמי חופשי (מִסְלָם חֵר). ואולם, לכל אורך ההיסטוריה המוסלמית, ולמעשה עד המאה העשרים, ואף לתוכה, העבדות היתה חוקית והיוותה מוסד חברתי נורמטיבי. ככל הידוע, מספר העבדים באזור המחקר היה קטן יחסית, ומרביתם היו שחורים ממוצא אפריקאי (עבד סֶמֶר). ככלל, העבדות היתה נפוצה יותר בחברה השבטית ופחות בחברה הכפרית.¹¹⁸² מסורות מקומיות מצביעות על כך שבעלות על עבדים הפגינה עושר וסטטוס.¹¹⁸³ המסורת המקומית גורסת כי העבדים שירתו במשק הבית של אדונים, והיה מצופה מהם להיות קשורים אליו בקשרי ציות ונאמנות. לעתים, בני משפחה אחת נמכרו לבעלים שונים וצאצאיהם הקימו לינאג'ים בכפרים נפרדים.¹¹⁸⁴ למיטב ידיעתי, משפחת חנון לא החזיקה בעבדים.

בעבודתו על שבטי השרון, הבחין טוביה אשכנזי כי "יסודות העבד" (העבדים) ממוצא-הכושיים אינם מצויים אלא במנין קטן מאוד בין השבטים תושבי-השרון. את המספר הפעוט של העבדים הביאו שברי-השבטים, שבאו מדרומה של הארץ אל השרון ובהמשך-הימים עמדו אדוניהם ושחררו אותם..."¹¹⁸⁵ במישור החוקי, העבדות בוטלה אמנם בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 בלחץ המעצמות האירופאיות.¹¹⁸⁶ ברם, זיהוים של ה"עבדים" ככאלו עמד בעינו לאורך השנים, לתוך תקופת המנדט הבריטי, אם בשל התיוג החברתי שסימן אותם, ואם בשל הנצחת יחסי קליינט-פטרון עם אדוניהם/משעבדיהם לשעבר.¹¹⁸⁷ קשרים אלו הגבילו את הניידות החברתית ואת הניוד המרחבי של העבד, וקשרו אותם לנותני החסות שלהם. רבים מהעבדים המשוחררים התקיימו בתור פועלים בשכר נמוך אצל

¹¹⁸¹ Jonathan E. Brockopp, "Slaves and Slavery", in: *Encyclopaedia of the Qur'an*, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Georgetown Univ., Washington DC.

¹¹⁸² ריכוזי עבדים מוכרים בואדי אל-חוארת', בערב אבו כשכ, בערב אל-נפיעאת, בואדי אל-פאלק ובאדמות רמל עתיל ורמל זיתא. עקב הרגישות המובנת, לא יוזכרו כאן שמות משפחות ספציפיות. תופעת העבדות נזכרת בסקירות כפרים של הש"י (השמורות בתיק את"ה, 105 / 227): "ערב וואדי חווארת אל שמאלי", 26.1.41; "וואדי חווארת הדרומי", 21.3.41; "ערב ואדי חווארת אל-קבלי (הדרומי)", סקירת "גז" [גזבר], קיץ 1943 ועוד. העבדות נזכרת במגוון רחב של ראיונות: ראיון עם ג'ואד עבדאללה אבו כשכ, יליד ערב אבו כשכ, 16 במאי 2016; ראיון עם עבדאללה עבד אל-מאלכ אבו כשכ, יליד ערב אבו כשכ, 16 במאי 2016; ראיון עם מחמוד מחמד עבד אל-האדי, יליד גילג'וליה, 8 באפריל 2017; ראיון עם עלי מחמד אל-מג'ינון, יליד כרכור, 22 באוגוסט 2017; ראיון עם מחמד עלי אל-צביחי, יליד ערב אל-נפיעאת, 4 באוגוסט 2018; אם פהמי ענתר (במקור חאסכיה), ילידת אל-טירה, 7 בנובמבר 2018; ראיון עם ראג'וח מחמד אל-קרעאני, יליד קלקיליה, 27 בינואר 2019.

¹¹⁸³ ראיון עם סמיחה אבו לבדה, אל-טיבה, 20 בינואר 2018.

¹¹⁸⁴ דוגמא מייצגת היא משפחת עבדים שחורים, שבעליה הראשונים התגוררו בכפר סידנא עלי. הם נמכרו לאדונים חדשים מרמל עתיל ומבאקה אל-עירביה. צאצאיהם מתגוררים כיום בזימר ובבאקה אל-עירביה: ראיון עם מחמוד סעיד אל-דקה, 15 בפברואר 2017; ראיון עם עקילה עבד אל-מע'ז אל-שיח' שחאדה, 24 בפברואר 2017; ראיון עם מחמד מחמוד אל-דקה, 25 באוקטובר 2017.

¹¹⁸⁵ אשכנזי, **אהלי קיזר**, עמ' 25 ושם דוגמאות נוספות לעבדים משוחררים באזור.

¹¹⁸⁶ Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle and London, Univ. of Washington Press, 1998.

¹¹⁸⁷ הרצאת דנין על תולדות עמק חפר, את"ה, 80 / 588 / 14. לית. [1936-1939]; ראיון עם סולה אחמד מנצור, אל-טיבה, 26 ביוני 2015. ראו בהקשר זה גם עדות של בנו של בעלי עבדים לשעבר: "דאר [פלוגי] עבד. דאר [פלוגי], א' וב' הם האחיים... הם היו עבד [למשפחתנו]. בעבר האנשים קנו עבדים והם נשארו אצלם. [שאלה: בתקופה הזו הם היו עבדים ממש או אחראר?] הם היו כמונו חופשיים בתקופה זו אבל אנחנו היינו קרואים אצלם 'אסיאדה'".

בעליהם לשעבר, והיוו בני חסות הנספחים לקבוצת בעליהם המקורית.¹¹⁸⁸ בכך, מעמדם מזכיר במידת מה את מעמד ה"מואלי" בראשית האסלאם.¹¹⁸⁹ יחד עם זאת, חלק מהעבדים המשוחררים עלו לגדולה בתוך חברותיהם, וכך – אחד מצאצאי עבדיו של האמיר אל-חארתיי הפך למוכתר ואדי אל-חוארתי אל-קבלי לאחר הירצחו האמיר. בתקופת המנדט הבריטי הוא וצאצאיו נחשבו לנכבדי הכפר, שחלק גדול מאוכלוסייתו הגדירו עצמם כקרובי משפחתם.¹¹⁹⁰

העביד נחשבו לכוח עבודה זול, שהיה ניתן לנצלו בכדי לעבד אדמות מוקרות באזורי שוליים במישור, שהשהיה בהן היתה כרוכה בסיכון ביטחוני או בריאותי. ח'ליל חסין אל-ברקאוי נותן דוגמא לכך מעמק חפר (ח'רבת אל-שלאלף, לימים ח'רבת אל-מהדאוי, נ"צ 1946.1447): "אחרי ביטול האקטאע נשאר חלק מהעבדים הנזכרים בשירות משפחת אל-חאגי אבראהים בד'נאבה והם היו זורעים ומעבדים את אדמותיהם הנקראות אל-שלאלף או כתף הנהר מערבית לקאקון. חלקם היגרו לאל-מפרק בירדן וחלקם לחרם הירושלמי המקודש [הר הבית, שם הם שימשו כשומרים ושרתים המכונים 'תכרורי'].¹¹⁹¹

לעבדות היו מספר השלכות חשובות על ההתיישבות:

א. המרת הון חומרי בהון אנושי (כוח עבודה), תוך שעבוד כוח האדם העומד לרשות השבט/בית האב.

ב. מעבר אוכלוסין והגעת משפחות ממוצא סודאני ומצרי לאזור.

ג. יצירת ריבוד חברתי, וסטיגמה שתרמה לנידוי ולנישואים אנדוגמיים.

*

*

*

לסיכום, בסעיף זה הצגנו את יחידת בית האב, שהיא יחידת הניתוח החשובה והמשפיעה על דפוסי ההתיישבות המרחבית, כמסגרת תיאורטית ומושגית לדיון במקרה הבוחן של משפחת חנון. הצבת יחסי הגומלין בין מגוון הזהויות והתפקידים החברתיים כחלק ממרקם חברתי אחד, מובילה בהכרח לשלילת תפיסת הסולידאריות המכאנית של דורקהיים לפיה החברה מורכבת מיחידות שקולות ובלתי תלויות זו בזו, ותורמת להפרכת הרלוונטיות של מודלים משוכללים של שארות כמחוללת התנהלות פוליטית, כגון מודל הליניאגי הסגמנטרי של אוונס-פריצ'רד ויישומו בהקשר הפלסטיני בידי כהן ורוזנפלד (ראו פרק א')

¹¹⁸⁸ "לואדי אל-חוארתי" הביאו כושים מקנת כסף ועם שחרור העבדים השתחררו אך קשורים עדין עם אדוניהם": הרצאת דנין על תולדות עמק חפר, ל"ית, את"ה, 80 / 58פ / 14; אביצור, עם חופי הירקון, עמ' 143; ראיון עם מחמוד סעיד אל-דקה, 15 בפברואר 2017.

¹¹⁸⁹ Monique Bernards and John Abdallah Nawas, (eds), *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*, Islamic History and Civilization: Studies and Texts 61, Leiden and Boston, Brill, 2005.

¹¹⁹⁰ "טול-כרם, 16-25.10.1919, עמ' 2, ידיעות לובה שניאורסון, אצ"מ, L4-744; אשכנזי, אהלי קידר, עמ' 62; "אל-מאסאה אל-אנדלסיה", פלסטין, 18.6.1933, עמ' 1; סקירת "ואדי חווארית הדרומי", עמ' 21.3.41, עמ' 1, את"ה, 105 / 227.

¹¹⁹¹ אל-ברקאוי, טולכרם, עמ' 38.

לעיל). החברה באזור המחקר לא מבטאת מודל סגמנטרי מופשט וקבוע, אלא שילוב של מרכיבים ודפוסים דינמיים שונים כגון שארות, קשרי נישואין, קשרי פטרונאגי ועבדות, ובריתות. בתוך כך, ההמשגות השונות של הזהויות והתפקידים החברתיים, הלקוחות ממחקרים בשדות האנתרופולוגיה, האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה, וההיסטוריה של המזרח התיכון, מספקות בידינו נקודות מבט שונות להבנת תמורות בהתיישבות כחלו כתוצאה משינויים בדפוסי הפעולה הכלכליים, הפוליטיים והחברתיים של משפחת חנון בשלהי התקופה העתי'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי.

במילים אחרות, ניתן לדמות את המסגרת המושגית הנוגעת לזהויות ותפקידים חברתיים ללוח משחק, שאינו מסביר, מכתוב או צופה כשלעצמו את פני מהליכי השחקנים עצמם. מושג נוסף הלוקח מתחום הסוציולוגיה - "מבנה ההזדמנויות" (opportunity structure) - מאפשר לשכלל את דיונו ביזמות הכלכלית והחקלאית של בני משפחת חנון. המושג "מבנה ההזדמנויות" מתייחס למסגרת המגדירה את האמצעים והכללים העומדים לרשות בני קבוצה חברתית בכדי לממש את מטרותיה והאינטרסים שלה, הנגזרים מהבנייה תלוית-תרבות של הצלחה (במקרה שלנו - הקמת משפחה, איוש משרות רמות-דרג, צבירת הון והפגנת עוצמה, מעמד וסטטוס חברתי). תיאוריית מבנה ההזדמנויות מייצגת, עם כן, מסגרת נורמטיבית להבנת התנהלות אנושית. הגם שהתיאורייה פותחה במקור להבנת תרבויות פשיעה ועוני, הרי שהיא ניתנת ליישום ביחס לשחקנים מכל רמות החברה ובוחנת את מרחב האפשרויות העומד לרשותם לאור מרחב הפעולה המשתנה אל משתנים כלכליים, חברתיים, בירוקרטיים ואחרים.¹¹⁹² בהקשרי דיונו, תופעת הפרדסנות בשרון (סעיף 2) והמסחר באדמות (סעיף 3) מהווים דוגמאות מובהקות ליכולתם של בני משפחת חנון, בני המעמד הבינוני-גבוה, לנצל הזדמנויות על ידי תגובה מהירה לתהליכים ושינויים במבנה השוק ובצריכה של סחורה. בזכות היזמות של בני המשפחה, הם עלו לגדולה במפנה המאות והגיעו לשיא השפעתם בימי השלטון הבריטי.

2. ביארת חנון כמרחב התיישבות

המילה הערבית "בִּיאָרָה" נגזרת מהשורש ב.א.ר. שמשמעותו באר ("בְּאָר", ובמדוברת - "בִּיר"). המונח "ביארה" משמש לציון הן שטח חקלאי מושקה מבאר והן את בית הבאר עצמו. הנומנקלטורה החקלאית הפלסטינית, כפי שהיא מודגמת בספרי הכפרים ובראיונות בעל-פה, מבדילה בין שני סוגים של "ביארה": שטח מושקה לגידול ירקות (בִּיאָרַת הַיְצִירָוּאָת) ופרדס פרי הדר (בִּיאָרַת תְּמָצִיאָת). מכאן ואילך, אעסוק

¹¹⁹² Robert K. Merton, "Opportunity Structure: The Emergence, Diffusion, and Differentiation of a Sociological Concept, 1930s-1950s," *The Legacy of Anomie Theory* 6, 1995, pp. 3-78; David S. Meyer and Suzanne Staggenborg, "Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity," *American Journal of Sociology* 101.6, 1996, pp. 1628-1660.

בביארה במשמעותה הצרה והחשובה יותר כפרדס הדרים. כמכלול אגררי-אדריכלי, החלה הביארה להתפתח ביפו בשלהי המאה ה-18.¹¹⁹³ במרוצת המאה ה-19, חל שיפור מתמיד באמצעי התובלה הימית וגבר הביקוש הגובר באירופה לפרי הדר כתרופה לצפדינה. פרדסי ההדרים היו לגידול הנפוץ ביותר באזור יפו.¹¹⁹⁴ אדמות החמרה בשרון, שהיו מיוערות לאורך מרבית תקופת המחקר, לא התאימו במיוחד לגידולי מזרע. יחד עם זאת, הן היו קרקע עדית לגידולי הדרים, כאשר הן הושקו ממי התהום הרבים באמצעות מנועי הדיזל החדשים, שאיפשרו שאיבת מים מבארות עמוקות יותר.¹¹⁹⁵ העדויות לגבי ראשית הפרדסנות בשרון מעטות, ונטען כי בין הראשונים לנטוע ביארות היו חסן אל-עלי אל-נאצר ומחמוד בן מצטפא אל-עלי מחמולת שרים, שחפרו את הבארות הראשונות להשקיית פרדסים בקלקיליה בשנת 1298 לה' (1881 לספירה).¹¹⁹⁶ בראשית המאה ה-20, ובעקבות העלייה בביקוש לתפוזים בשווקי אירופה, הפכה הביארה לאחד מסימני ההיכר המובהקים של הנוף החקלאי בשרון.¹¹⁹⁷ בשנת 1938 היו באזור המחקר ב-16,830 דונם של פרדסים בבעלות ערבית (ו-36,647 דונם בבעלות יהודית), רובם ככולם בשרון,¹¹⁹⁸ ובראשית שנות ה-40 היו באזור בסביבות 253 בתי באר בבעלות ערבית.¹¹⁹⁹ משק ההדרים הפך למקור הכנסה חשוב ביותר ביישובי המישור, יהודיים וערביים כאחד.¹²⁰⁰

להלן אייחד את הדיבור על הביארה הן כמוסד חברתי-כלכלי והן כמרחב התיישבותי. בתוך כך, אראה כי מערכת הבריתות של משפחת חנון, המבוססות על היכריות אישיות, שותפות אינטרסים במועצת העיר, חיברות משותף במוסדות חינוך ושותפויות עסקיות עם משפחות ביפו, הניחה את היסודות

¹¹⁹³ הביארות מסומנות בבירור במפת A Military Survey of the Grand Vizir's Camp at Jaffa, Surveyed by Order of Brigadier General Koebler & & July 1800 by George Pink, *National Archives* (Kew), MPK 1/43

¹¹⁹⁴ Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948*, Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 2005, pp. 33-34 and notes on pp. 273-274;

יזבק, **מדינת אל-ברתקאל יאפא**, 2018; אבי ששון וטל קציר, **ביארות בתל-אביב-יפו: מחקר וסקר אתרים**, אשקלון, הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון, מהדורה ראשונה, ינואר 2013.

¹¹⁹⁵ גיל גורדון, "שנלר-ואנגר-דויטץ והופעתה של הבאר הממונעת המודרנית בארץ-ישראל", **קתדרה** 172, 2019, עמ' 25-50.

¹¹⁹⁶ אל-קטנאני, **קלקיליה**, עמ' 10. דומני שיש לקבל עדות זו, שכן אל-קטנאני העלה את דבריו על הכתב כבר בשנת 1942. לסקירה כללית אודות התפתחות הביארות באזור קלקיליה ראו **שם**, עמ' 10-11.

¹¹⁹⁷ יוסי ויטריאול, **בתי פרדס בארץ-ישראל בתקופת המנדט: מאפיינים פסיים וטכנולוגיים והדרכים לבחינתם**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2010; מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, "הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948", **זמנים** 129, 2015, עמ' 94-109.

¹¹⁹⁸ *Village Statistics*, 1938. כל השטח בשרון, להוציא 2 דונם בדיר אסתיה (ככל הנראה, בתחומי ואדי קאנא). ישנן מספר דרכים להגדיר ביארה לצרכי ספירתן: **כחידה משקית** (עסק כלכלי), **כחידת בעלות**, **כמשבצת עיבוד וכחידה ארכיטקטונית** (בית הבאר הבודד). הגדרות אלו אינן חופפות, והקלה ביותר למניה היא **מניית הביארה כחידה ארכיטקטונית**. לפיכך, מספר מבנה משק, המהווים חלק מפרדס אחד, נמנו בנפרד, כל עוד שהם לא היו מחוברים בגדר או חומה. ריכוזי בתי הבאר העיקריים באזור המחקר הם בסביבות נחל פולג, טול-כרם, קאקון, קלקיליה, גליל, אל-שיח' מונס ואגן הירקון. המבנים נספרו מתוך סדרת מפות הטופו-קדסטר בקני"מ 20,000: 1 משנת 1942. במקומות שבהם מהדורת 1942 לא היתה מעודכנת, נעשה שימוש בגיליונות המפה הצבאית הישראלית מקום המדינה, המבוססת על תצ"א ומקורות אחרים (גליונות אל-טירה וקקון, 1: 20,000; הוצאה צבאית, 1948; **ספריית החוג לגיאוגרפיה באוני' תל-אביב**). הבעלות נקבעה בהתייחס למפת "ארץ-ישראל: מישור החוף הים התיכון, אזור השרון", ארץ ישראל – סדרת מפות טופו-קדסטוריות מפורטות 1: 40,000 מאת ז. ליפשיץ, מודד הקק"ל, יולי 1947, **אמ"י**, מפה-1 / 2064. קיימים הבדלים בין המבנים המסומנים במפות לאלו המוכרים מסקר השטח, ממקורות ראשוניים ומתיעוד בעל-פה (במקרה של סתירה, עדיפות ניתנה למפות, למקורות ראשוניים ולשרידים בשטח). לפיכך, אין לראות בנתונים אלה אלא אמדנה מושכלת.

להלן התפלגות בתי הבאר לפי גיליונות סדרת ה-1: 20: 000: 1: 40: 000; מינת אבו זבורה ובאקה אל-עירביה: 0; טול-כרם: 5; קאקון: 47; נתניה: 3; ברכת רמצי'אן: 38; אל-טירה: 26; אל-טיבה: 1; קלקיליה: 28; הרצליה: 29; כפר קאסם: 7; פתח-תקוה: 65.

¹²⁰⁰ *Village Statistics*, 1938, 1945.

הכלכליים להקמתה של ביארת חנון כעסק חברתי, ובתוך כך תרמה ליבוא הביארה לאזור השרון; מוסד כלכלי-התיישבותי, מרחב חברתי ונוף תרבות שהפך בתקופת המנדט לאחד מסממניה המובהקים ביותר של ההתיישבות הערבית בשרון.

2.1 פרדס בין טול-כרם ליפו: ייבוא הפרדסנות הערבית לשרון בשלהי המאה ה-19

הקמת ביארת חנון היא פרי לתהליכי הפיתוח שהתרחשו בעיאבאת עם חלוקת יער השרון בין כפרי ההר במחצית המאה ה-19. בבירוא היער ותחילת עיבודו השתתפו גם תושבי הכפרים שהוקמו בשרון בשולי היער במאה ה-18 כמו מסכה, אל-טירה וכפר סאבא. בעקבות תהליכי תמורה בבעלות על האדמות בעיאבאת, ויוזמות פיתוח אגררי שיתוארו להלן, הפך נוף התרבות של הביארה לנפוץ במיוחד ברחבי העיאבאת.

הנסיבות המדויקות שבהן הפכה משפחת חנון לבעלת נתח הארי של אדמות עיאבת כפר צור אינן ידועות, ולפיכך ניתן להציג השערה מלומדת בלבד. מספרי הטאפו הראשונים, עולה כי בשנת 1286 לה' (1868 לספירה) נרשמו אדמות בעיאבת כפר צור על שם תושבי כפר צור ואדמות עיאבת שופה על שם משפחת אל-ברקאוי.¹²⁰¹ החלקות הוגדרו כחלק אינטגרלי מהמשבצת של כפר האם, על אף שלא התגבש בהן גרעין של כפר בת. בהדרגה, גדלו אחזקותיהן של משפחות הנכבדים בעיאבאת. מה חולל תהליך זה? אין בידינו עדויות ישירות לגבי עיאבת כפר צור. לעומת זאת, פרוטוקולים של בית המשפט לענייני קרקעות ודיונים בפני קצין הסדר הקרקעות מלמדים כי אדמות בעיאבאת אחרות נמכרו למשפחות נכבדים בשל חובות, העדפת הבעלים נוכח ריחוקן מכפר האם או סכסוכי בעלות בתוך הכפר עצמו.¹²⁰² עריכת אפראז לא היתה תנאי סף למכירת אדמות, שכן גם בהיעדרו יכלו בני משפחות הנכבדים לרכוש אדמות משאע מידי המוכתרים ומועצת זקני הכפר (מגילס אח'יתיאריית אל-קריה), אשר האדמות נרשמו על שמם בנאמנות בשם כל תושבי הכפר.¹²⁰³ ניכר, כי האדמות בעיאבת כפר צור עברו בשלב מוקדם לידי משפחת חנון, ואף אם תהליך זה היה הדרגתי, החלקות הראשונות נמכרו לא יאוחר מהקמת הביארה בעשור האחרון של המאה ה-19. בראשית המאה ה-20 אדמות העיאבה עברו קונסולידציה לכדי ארבע אחוזות גדולות בבעלות ראש עיריית טול-כרם, עבד אל-רחמן אל-חאגי אבראהים, הסוחרים עבדאללה אל-נאשף וחסן אל-מנצור מאל-טיבה, ובני משפחת חנון.¹²⁰⁴ סוחרים אלו החכירו את אדמות העיאבה לתושבי כפר צור או לנוודים

¹²⁰¹ ספר טורקי מסי' 4 (כפר צור), שנה 1286 לה', אמ"י, סל-5153/1; אל-ברקאוי, **טולכרם**, עמ' 37

¹²⁰² ראו סעיף 3 בפרק ג', לעיל.

¹²⁰³ ארץ אל-חארה אל-קבליה באג'יליל, קושאנים מסי' 225-228, ספר טורקי מסי' 4, שנה 1286 לה', אמ"י, סל-5153/1.

¹²⁰⁴ העתקי טאפו עתימאני על שם עבד אל-חמיד עבדאללה אל-נאשף, **אצ"מ**, L18-7186, תכתובת מכירת אדמות באצ"מ, L18-7190, ופרטים על משפטים כנגד מנצור ואל-נאשף על מימוש עסקאות בעיאבת כפר צור (1928 ואילך) L75-789, L75-875, L18-987, L18-781, L75-889 ועוד.

שחנו בע'אבה, ובהמשך גם פיתחו במקומות מתאימים פרדסים (פרדסי משפחת מנצור, חנון ואל-חאג' אבראהים).

ביארת חנון הינה מבתי הבאר הראשונים שהוקמו באזור המחקר בשלהי המאה ה-19. נוכח השתמרותו הטובה של המתחם ומשך קיומו הארוך הוא מהווה מקרה בוחן לבדיקת תהליכי ההתפתחות ההיסטוריים של פרדס משפחתי בשרון בהשפעת תהליכי תמורה מקומיים ועולמיים תחת השלטון העת'מאני האימפריאלי, הבריטי המנדטורי והישראלי-ציוני. יתרה מכך, תולדות המשפחה ואחוותה, כפי שהם עולים מהעמודים הבאים, מאפשרים לנו להתחקות אחרי יחסי הגומלין המורכבים שבין התפתחויות אדמיניסטרטיביות וכלכליות לבין שינויים במשטר הקרקעי, המערך היישובי הערבי, ההתיישבות העברית ומבנה המארג החברתי המורכב במרחב.

המונח "ביארת חנון" התייחס במקור ל"ביארת א'אל חנון" – פרדסה של משפחת חנון. משמעות זו משתקפת בשם העברי המקובל של המקום במסמכים מתקופת המנדט – "פרדס חנון". המונח מתייחס רק לשדות המושקים ולא לכלל אדמות אחוזת חנון. היכל מבדיל בכתיבתו בין הפרדס "ביארה" לבין השדות החקלאיים האחרים – המכונים "מזרעות" ("מַזְרָעִי").¹²⁰⁵ בשפה הערבית קיימת גם המילה "בִּינְיָה" המציינת בית אריזה או מבנה כללי, לרוב ללא באר. אשתמש במונח "ביארת חנון" לציון הפרדס או בית הבאר המרכזי (המוכר גם כ"ביר חנון"), בעוד שהמונח אחוזת חנון יתייחס לכלל השטחים של המשפחה באזור זה של השרון. יצוין, שבכתיבה ההיסטוריוגרפית הפלסטינית המונח "ביארת חנון" החל לשמש לציון יישוב של ממש, בעוד שהשטח החקלאי הכולל נקרא בשנים האחרונות "ביארת חנון" – קרי פרדסי חנון.¹²⁰⁶

תולדותיה של ביארת חנון נידונו בעבר בידי אבי ששון ושותפיו, שהתמקדו בתיעוד ושימור השרידים הפיזיים, תוך התייחסות להיבטים הגיאוגרפיים, האדריכליים והטכנולוגיים של בית הבאר. יחד עם זאת, בשל אי ידיעת השפה הערבית וחוסר היכרות עם המקורות הארכיוניים של תקופת המנדט, הם נמנעו מלהשתמש במקורות ראשוניים שהיו עשויים לשכלל את דיונם בשרידים הפיזיים שחשפו.¹²⁰⁷ מחקרים אלה סובלים מליקויים מתודולוגיים מהותיים. כך למשל, ששון וקציר קראו מפה ישראלית

¹²⁰⁵ היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 67-68.

¹²⁰⁶ **שם**, עמ' 65-66; וליד אל-ח'אלדי, **כי לא ננסא: קרא פלסטיין אלתי דמרתהא ישראל'ל סנת 1948 ואסמא' שהדא'הא**, בירות, מאססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, הדפסה שניה, 1997, עמ' 433-434; ראיון עם אסמאעין חסין אבו שחאדה, יפו, 23 באפריל 2019.

¹²⁰⁷ למשל, תיקים בארכיון המדינה, בארכיון הציוני המרכזי, בארכיון ההגנה, ואף בעיתונות העברית ומרשמי הקרקעות.

בעברית משנת 1957 כמפה מנדטורית מ-1938,¹²⁰⁸ וגזרו מסקנות מרחיקות לכת לגבי גורמי הפריסה המרחבית של בתי הבאר בהתבסס על אלמנטים מרחביים שטרם הוקמו בתקופת דיונם.¹²⁰⁹

מפה 51 מיקום ביארת חנון (בכוכב) בין יער השרון, מימינה, לבין חולות כפר נטר (Sand Dunes). בראשית המאה ה-20 השתרעה אחוזת חנון עד לביצות ואדי פאלק (נחל פולג) שמדרום לה.¹²¹⁰

¹²⁰⁸ אבי ששון וטל קציר, בית באר בקרית השרון, נתניה: תיק תיעוד היסטורי ואדריכלי, אשקלון, הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון, 2010, עמ' 15.

¹²⁰⁹ הסברת האוריינטציה המרחבית ביארת חנון העת'מאנית לנוכח כיווני תצפית לעבר פרדסים ובתי באר שזמנם מתקופת המנדט, אבי ששון וטל קציר, בית באר ברחוב הר שגיא, נתניה: תיק תיעוד היסטורי ואדריכלי, אשקלון, הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון, 2012, עמ' 20.

¹²¹⁰ Map of Western Palestine, Sheet X: Arsur, 1:63360, 1878. סימון ערב אל-נפיעאת על גבי המפה במיקום זה מוטעה. לפי טיוטות המפה השמורות בארכיון הקרן הבריטית בגריניץ', ייצוג היער מהווה הפשטה של תצורות חורש שונות שתועדו בזמן הסקר במאי 1874 (סעיף 3.1 בפרק ג' להלן ו-Marom, "Tent Work," p. 220).

ככל הנראה, התמריץ הראשוני להקמת המתחם החקלאי בביארת חנון ולהרחבתו ההדרגתית היו קשרי המסחר של בני המשפחה עם משפחות הנכבדים ביפו. המתחם החקלאי נבנה בע'אבת כפר צור, אדמת כפר צור ביער האלונים שבשרון. כמיקום למתחם נבחרה אזור בנקודת המפגש שבין עמק אילנות לבין המרזבה הראשונה, בסמיכות לאגם עונתי ולנחל המזין אותו, בקרבה לדרך החוף שחיברה בין כפרי החוף ומעגני החוף השונים (ראו מפה 51).¹²¹¹ מלבד השרידים האדריכליים, בידינו שלוש עדויות מאוחרות של בני ה"דור השני" – של יוסף בנו של מצטפא היכל, של חלמי בנו של יוסף חנון ושל רשיד בנו של עבד אל-רחים חנון ושל רבים מבני ה"דור השלישי." במשולב, מציירים מקורות אלה תמונה ברורה של ההקשר המשפחתי והמסחרי להקמת הביארה בשנים 1890-1918.

לפי עדותו של רשיד עבד אל-רחים חנון, מתחם ביארת חנון החל להיבנות בידי אביו עבד אל-רחים

חנון בסביבות שנת 1890 :

עשרים אלף דונם היו למשפחתנו, חלקם בדרום נתניה וחלקם במישור מערבה לטול-כרם [...] עם ייסודה של חדרה [...] נטע אבי את ה'בייארה' הראשונה בסביבה, שבה עתידה היתה לקום נתניה. ה'בייארה' של עבדול-רחים חנון לא נשארה בודדה באזור. אחרי ירדו ונטעו פרדסים בשרון עשירי טול-כרם ושכם [...] אבל פרדס חנון נשאר שם דבר. 'אבי [...] הקים במקום מיבני מגורים, בית-שאיבה ובית-אריזה, ואותו פרדס ישיש, ששיטחו 600 דונם, עדיין מניב עד היום'...¹²¹²

בעדות זו ובשיחות שערכתי עם דורות ההמשך החיים כיום, נרמז שמתחם ביארת חנון היה בבעלותו של עבד אל-רחים בלבד. יחד עם זאת, ניכר מן העדויות שכל ענפיה של משפחת חנון היו פעילים במקום ואדמות האחווה הנרחבות שמסביב למתחם היו בבעלות של כל האחים, ובמיוחד בבעלותו של יוסף חנון. אין לדעת האם הבעלות היתה משותפת (משאע) כמו באדמותיהם בע'אבת שופה, או במתכונת של חלקות נפרדות (אפראז).¹²¹³ להערכתי, הבעלות באחוזות חנון משקפת הן את חלוקת שאר נכסי המשפחה מירושת מצלח חנון והן צבירת רכוש אישית של כל אחד מבני המשפחה.

¹²¹¹ ש.ם.

¹²¹² אהרן אבן-חן, *לילות כנען*, תל-אביב, מעריב, 1983, עמ' 189.

¹²¹³ מחנקין למשרד הכשרת הישוב בירושלים, 11.6.37, *אצ"מ*, A238-57.

מפה 52 מפת איתור כללית למקומות המוזכרים בפרק. מסומנים ביארת חנון, בצת אל-פאלק והישובים היהודיים שהוקמו על אדמות משפחת חנון. מפת הרקע, מאת זלמן ליפשיץ, מציגה את האדמות בבעלות יהודית פרטית (ירוק), קק"ל (כחול) וערבית (לבן) ביולי 1947.

2.2 משפחת חנון ואחוזתה בימי מלחמת העולם הראשונה

ספרו האוטוביוגרפי של ד"ר יוסף היכל, "ימי הילדות: תמונות של החיים וזפים מן ההיסטוריה" שופך אור על מאפייניו האדריכליים ושימושי החברתיים של המתחם, וכן על הדרכים שבהם הגיבה משפחת חנון למשברים שונים שניצבו לפתחה. לכן מן הראוי להביא את תיאורו כאן בהרחבה.¹²¹⁴

לפי יוסף היכל, לאחר הכרזת המלחמה העתימאנית נגד בעלות הברית בסתיו 1914, התעורר חשש שהבריטים יפציצו את נמל יפו, ועקב כך הוחלט להעביר את משפחת היכל לטול-כרם בשלוש עגלות סוסים שסיפקו בני משפחת חנון מטול-כרם.¹²¹⁵ משפחת יוסף חנון ששהתה ביפו באותה העת כבר הקדימה לצאת מיפו לכיוון טול-כרם.¹²¹⁶ קשרי החיתון והשותפות העסקית איפשרו בקשת עזרה בעת מצוקה שכזו. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס אחיו הבכור של יוסף היכל, מחמד היכל, לצבא העתימאני ונשלח לבית הספר לקצינים בדמשק. בדומה לרבים אחרים, כעבור שנה הוא ערק מהשירות ושב לחיק משפחתו בטול-כרם. המתחם המרכזי בביארת חנון היה עתיד לשמש כמקום מפלטו לאורך כל ימי המלחמה, מבלי שהוסגר בידי האורחים הרבים שעברו במקום. כותב היכל:

מחמד שהה בבית זמן מסוים ואז סידר לו אבו רשדי (יוסף חנון) מגורים בפרדס משפחת חנון ובאדמות החקלאיות שלה (מזארהא) במישורים הקרובים לנתניה. באותו יום הגיעה עגלה. יוסף חנון ואחי יצאו מהבית. יוסף חנון דיבר עם הנהג, שהיה אחד מאלה שעבדו אצל משפחת חנון, ולאחר מכן טיפס אחי אליה וישב בצד הנהג... הם יצאו בדרכם לפרדס.

בפרדס היה בית גדול ובו חדרים רבים. מתחתיהם היו מגורי (ביות) מנהלי העובדים (רא'סאא אל-שעיילה) שבהם הם התגוררו עם משפחותיהם. הם היו נוהגים להכין לאחי אוכל. אחי חי בפרדס במשך כל שנות המלחמה. הוא היה נוהג לבקרנו בטול-כרם מפעם לפעם. הגעתו הייתה בלילה ובלילה היה חוזר לפרדס.

יום אחד באביב 1915 אבי (מצטפא היכל) בא מיפו רכוב על פרדתו. הפרדה נשלחה לפרדס משפחת חנון שם התגורר אחי. אנשי משפחת חנון באו לבקר את אחי בעודם מברכים על בואו, וישבתי עם המבקרים.

משפחת חנון ערכה משתה לכבוד אבי בביתם בפרדס, שנכחו בו ששת האחים וחלק מבניהם הבוגרים כמו האדונים אל-טאהר חנון, חסן חנון, סלים חנון ומצלח חנון. הוזמנו אליה חלק מנכבדי העיר טול-כרם. נחרט בי מראהו של השיח' אל-כרמי שהיה מגדולי חכמי הדת בפלסטין ומטיפיה.

¹²¹⁴ לניתוח מגדרי של ספר הזיכרונות בראי משפחה ומעמד, וכן התייחסות לתופעת החיתונים בין משפחות הצמרת והשפעתה על מבנה הבית המשפחתי, ראו Iris Agmon, *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*, Syracuse, NY, Syracuse Univ. Press, 2006, pp. 222-228.

¹²¹⁵ היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 60.

¹²¹⁶ **שם**, עמ' 61.

בני [משפחת חנון] בחרו סופרים ומשוררים דגולים [והזמינו אותם לאירוע]: האדוניים מחמוד ואחמד שאכר, וחסן, ועבד אל-כרים (אבו סלמי) ועבד אל-עיני. אבי, השיח' אל-כרמי,¹²¹⁷ והאדוניים מחמד חנון ויוסף חנון שהו בפרדס (ביארה) שלושה לילות. הייתי עימם וכך ראינו את אחי מחמד השכם והערב. לאחר מכן חזרנו לטול-כרם. אבי נשאר איתנו למשך חודש [בטרם חזר ליפן].¹²¹⁸

מבנה הביארה – ריבוד חברתי וכלכלי

תפקידי ניהול מוענקים לקרובים מדם או מנישואין

דייר מהמשפחה / וکیل (כפיג המשפחה – מחותן)

אחריות תפעולית מוקנית לאנשי אמון, כולל בתקנים מקצועיים כשמירה (נאטור) וכהפעלת הבאר (ביארג'י)

רא'אסה אל-שע'ילה (מנהלי עבודה)

עובדים קבועים ועובדים עונתיים נשים, ילדים וזקנים – מתגברים בעונה החקלאית מערך השיווק: מובילים, משווקים

מערב-רב ל"ערב חנון": צמיחתו של קיבוץ קולקטיבי בשירות המשפחה

מזא'רעין ושע'ילה (בזואים, מצרים, פלאחים)

ערב חנון

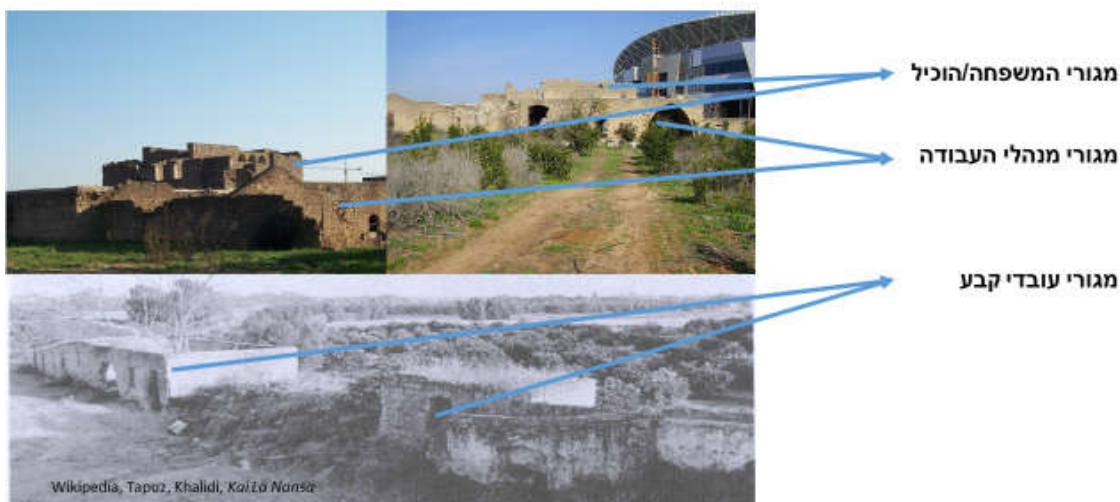

איור 56 מבנה הביארה – ריבוד חברתי וכלכלי

¹²¹⁷ משפחת אל-כרמי היא משפחת חכמי הלכה ומשוררים מפורסמת בטול-כרם, ראו: עמאר תופיק אחמד בדוי, אל-עלמא' אל-כרמיין עבר ת'מאניה קרון ואת'רהם פי אל-חצ'ארה אל-ערביה אל-אסלאמיה: מן אל-קרן אל-סאבע אלא מטלע אל-קרן אל-ראבע עשר אל-הג'רי ומן אל-קרן אל-ת'אלת' עשר אלא מטלע אל-קרן אל-עשרין, טול-כרם, בלדית טול-כרם, 2002, עמ' 84-71; אל-ברקאוי, טולכרם, עמ' 24-25 ועמ' 81-83.

¹²¹⁸ היכל, איאם אל-צבא, עמ' 67-68.

ביארת חנוך – הריבוד החברתי בבניין המשק

איור 57 ביארת חנוך - הריבוד החברתי בבניין המשק

במישור האדריכלי, עדותו של היכל מלמדת על השימושים של יחידות משקיות באתר: בני התקופה הבחינו בין הפרדס המושקה בהשקיית שלחין (ה"ביארה"), שהושקו במי בארות האנטיליה (אל-סאקיה") שפעלו במקום,¹²¹⁹ לבין השדות החקלאיים הלא-מושקים מסביבו ("מזרעה", ברבים: "מזארע"). במתחם ישבה אוכלוסיית קבע שעסקה בתפעול של הפרדס. הקומה העליונה במבנה המרכזי הוכשרה למגורי בני משפחה ואורחיה ממעמד חברתי גבוה, יתכן שלמטרות פיקוח בזמן הקטיף והקציר.¹²²⁰ מנהלי העבודה ("ר'א'סאא", יחיד: "ר'א'יס") התגוררו ביחד עם משפחותיהם בקומה התחתונה. כמו כן, במתחם התגוררו פועלים שכירים ("שעי'לה", יחיד: "שעי'ל") שלהם הוקצו ככל-הנראה מגורים זמניים (ראו איורים 56 ו-57). מספר העובדים בפרדס בתקופה העתימאנית אינו ידוע לאשורו, אך לפי פנקס החשבונות של רשיד חנוך ועדויות נוספות, עבדו במקום בין 30 עובדי קבע למאות בעונת הקטיף. מספר העובדים גדל ככל ששטחי העיבוד התרחבו.¹²²¹

האלמנטים האדריכליים של הקומה העליונה משקפים את הסגנון הבירותי שהיה מקובל ביפו ובערי החוף האחרות, כפי שמצופה ממשכן קבע של נכבד יפואי כמו מחמד היכל. נוכחותו של היכל במקום יכולה הייתה להיות תמריץ לחלק מהחידושים הארכיטקטוניים שזוהו בקומה מתקופה זו.¹²²² החלוקה של המתחם ליחידות אדריכליות משקפת גם חלוקה מעמדית: אדון האחווה או נציגיו התגוררו בקומת

¹²¹⁹ התכתבות עם מהנדס עמר מצלח עבד אל-פתאח חנוך, 16 בינואר 2020; התכתבות עם רשאר עבד אל-רחים רשיד חנוך, 17 בינואר 2020.

¹²²⁰ ראיון עם אסמאעין חסין אבו שחאדה, יפו, 23 באפריל 2019.

¹²²¹ שם; פנקס החשבונות של רשיד חנוך לשנת 1945/1946, ארכיון פרטי רשיד חנוך, טול-כרם.

¹²²² ששון ורעיו, ביארת חנוך; ויטריאול, אחוזת חנוך, עמ' 18.

מגורים ייעודית; מנהלי העבודה או חוכרי היבול (צ'מאן) התגוררו מתחתם במבני קבע, ואילו הפועלים השכירים התגוררו בשאר מבני העזר במתחם ובמגורים ארעיים מסביבו (איור 57). חלוקה מרחבית בסיסית זו התמידה עד לשלהי תקופת המנדט, כפי שאנו למדים מעדותו המפורטת של אסמאעיל, בנו של חֶסֶין אבו שחאדה מיפו, שהיה אחד מחוכרי האדמות בפרדס בשלהי שנות הארבעים של המאה ה-20.¹²²³ באותה העת, דינם של חוכרי האדמות היה כדין מנהלי עבודה, והם העסיקו פועלים תחתיהם.¹²²⁴ בתור חוכרים, היתה להם זכות שימוש במבני הפרדס למגורים. בעוד שפרדסים הוחכרו למשך מספר עונות, אדמות הבעל שמסביב לביארה עובדו על בסיס מזארה עונתית בלבד.

עוד ניתן לאמוד על התפקיד החברתי של הביארה ככנס משפחתי המרוחק טול-כרם: מקום לעריכת אירועים ראוותניים המפגינים את עצמתה החברתית ועושרה הכלכלי של משפחת חנון, וכן כמקום מפלט לבני המשפחה הרחק מהעיר ומעיני השלטונות, שהיה בטוח מספיק אף כדי לשמש מקום מסתור לקצין שערק. השיח' אל-כרמי שביקר במסיבה השתייך לאחת המשפחות הוותיקות והמכובדות בטול-כרם, ונוכחותו במקום בולטת לנגד היעדרן של משפחות מתחרות כמשפחת ראש העירייה אל-חאג' אבראהים. השימוש החברתי במתחם בא לביטוי גם במאפייניו האדריכליים – מערכת מבנים מסביב לחצר גדולה שהתאימה לעריכת אירועים וסביל מים להרוויית צמאונם של העוברים בדרך הסמוכה.¹²²⁵

תופעת השימוש בבתי פרדס למטרות בילוי נזכרת במאמרו של ע'אזי פלאח על התמורות בנוף התרבותי הערבי בעקבות מלחמת 1948. לטענתו של פלאח, בנייתם של בתים דו-קומתיים גדולים נועדה לשקף את העושר של בעליהם. בתים אלה נמצאו בדרך כלל באזורי המישור שבהם כפרים שלמים השתייכו לאנשים אמידים, ואין זה מקרה כי פלאח מזכיר את ע'אבת כפר צור וביארת חנון כדוגמאות מייצגות.¹²²⁶ ששון ועמיתיו, לעומת זאת, מפרשים מאפיינים אדריכליים אלה דווקא כעדות לסגירותם החברתית של תושבי האתר, ולאדיקותם הדתית.¹²²⁷

ב-1917 סבלה משפחת חנון מהנוכחות העתימאנית המתוגברת בטול-כרם, שהפכה למפקדה הקדמית של הכוחות העתימאנים והגרמנים לאחר התבוסות בקרב עזה השלישי, נפילת יפו וצליחת הירקון (נובמבר 1917). בִּיתו הגדול של עבד אל-רחים חנון בטול-כרם הוחרם לשימוש הצבא כמגורי קצינים וכמחסן למזון ומדים. בצל הנסיבות, העתיקו בני משפחת חנון את מקום מגוריהם לכפר ד'נאבה. המעבר לכפר זה נבע מקרבתו לטול-כרם, מהעובדה שחלק מן האחים וחותניהם חיו בו כדרך השגרה, ומכך שבני

¹²²³ ראיון עם אסמאעין חסין אבו שחאדה, יפו, 23 באפריל 2019.

¹²²⁴ גרנובסקי, **המשטר הקרקעי**, עמ' 280.

¹²²⁵ ששון ורעיו, **ביארת חנון**, עמ' 2.

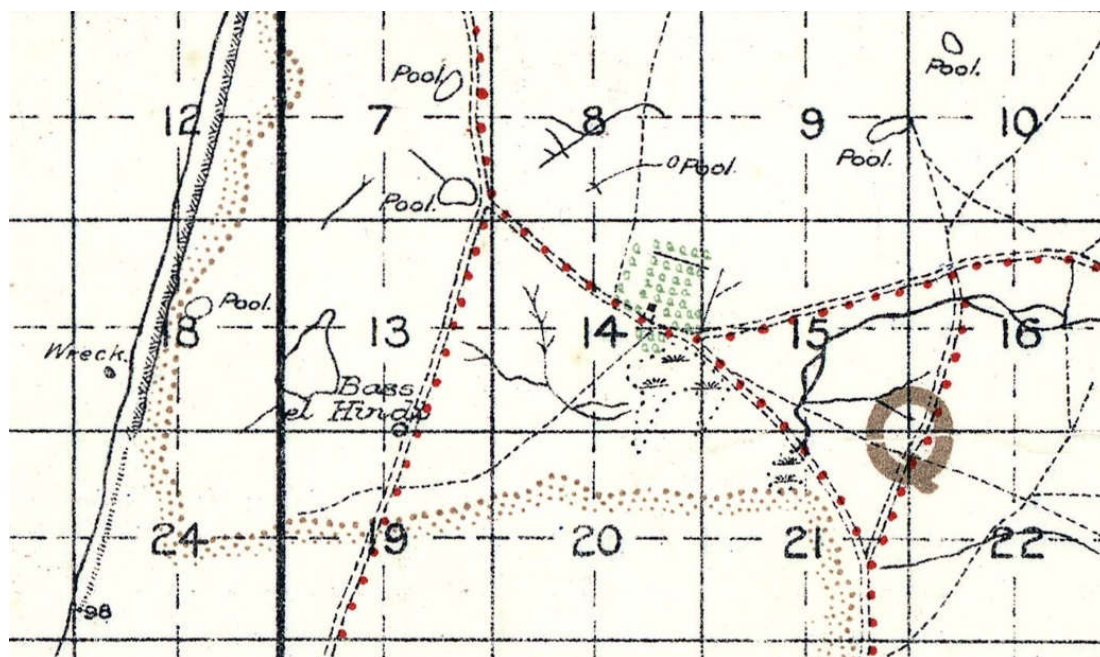
¹²²⁶ Ghazi Falah, "The 1948 Israeli-Palestinian War and Its Aftermath: The Transformation and De-Signification of Palestine's Cultural Landscape," *Annals of the Association of American Geographers* 86.2, 1996, pp. 256-285, (*ibid*, pp. 273-275).

¹²²⁷ ששון ורעיו, **ביארת חנון**, עמ' 2.

המשפחה היו הבעלים של חלק גדול מאדמותיו.¹²²⁸ בימיה האחרונים של המלחמה, כשהחלו ההפצצות של המטוסים הבריטיים על סיורי הצבא התורכי ומתקני כוחותיו, בזז יוסף היכל שתי פרדות וחמור משיירת הצבא התורכי שניגפה בדרך שכמה, והעביר אותן לביארת חנון כדי שהן תהיינה בחזקת אחיו מחמד.¹²²⁹ מתיאור זה עולה כי ביארת חנון נותרה מאוישת במהלך הקרבות עצמם.

מתקופה זו מגיעה העדות הקרטוגרפית המוקדמת ביותר לקיום ביארת חנון, ממפת מלחמה בריטית מקיץ 1918, המראה כי מתחם ביארת חנון היה מבנה הקבע היחידי בתחומי הפרדס. השטח המעובד כלל את הרצועה הקצרה שבין המבנה לבין בְּרֶפֶת חנון, וכן אזור נרחב יותר מזרחית וצפונית למבנה. מצפון למבנה הוקמה גדר אבן. המתחם ישב על צומת דרכים מזרחה לקלנסוה, צפונה לאם ח'אלד ודרומה לאורך החוף ומסביב לחולות כפר נטר לעבר מעברות ואדי אל-פאלק (מפה 53).¹²³⁰ המפה מצביעה כי יש לתארך את שאר בתי הפרדס לתקופת המנדט הבריטי, ובכלל זה מבנים סמוכים כגון ביארת קַדִּיס בבעלות סוחר נוצרי מיפו, היא "ביר מקדסי" שאבי ששון וויטריאול תארכו לשלהי התקופה

העת'מאנית.¹²³¹

מפה 53 ביארת חנון במפת 8.1918, 1:40,000, 3rd ed. Tيره

הבטון נכנס לשימוש בארץ בשנת 1905, והוא חדר לאזור השרון רק מאוחר יותר. בדומה למבנים אחרים כגון ביארת קאסם עבד אל-קאדר מאל-טיבה, ביארת אסמאעיל אל-גילגולי מאל-טירה וביארת

¹²²⁸ היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 89. למחמד חנון היה גם בית דו-קומתי בדרום בטול-כרם, שבו חיה בהמשך משפחת אל-טאהר חנון ואחד מקרוביה. ראו: אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 12.

¹²²⁹ היכל, **איאם אל-צבא**, עמ' 99.

¹²³⁰ Tيره (D.3.), 1:40,000, surveyed by the 7th Field Survey Coy, R.E., E.E.F., Third edition, 10.8.18.

¹²³¹ ויטריאול, **אחוזת חנון**, עמ' 44-49.

אל-גילאד בואדי אל-פאלק, נדמה שיש לתארך מבנים אלו – הבנויים כורכר תוך שימוש מועט בלבד בבטון – לשנים שבין 1918-1928. הראיות הקרטוגרפיות רומזות, אם כן, לשינוי בתפיסה המרחבית של בית הבאר – ממתחם סגור ומרובה מבנים, מסביב לבאר ובסמוך לאזור מושקה מצומצם – לעבר פריסה מרחבית של מבנים בודדים רב-תכליתיים המשמשים להשקיית אזור פרדסים נרחב ולשמירה עליו. זאת, כתוצאה מחלוקת הרכוש בין דור הבנים.

מן הראוי להתייחס בנקודה זו לדברי הגיאוגרף דוד גרוסמן אודות הקמתה של ביארת חנון. העדויות שהבאנו בדבר היוזמה שנקטו משפחות נכבדים להקמת הפרדסנות הערבית בשלהי התקופה העת'מאנית מפריכות את טענתו של גרוסמן, הרואה בהקמת ביארת חנון אירוע מאוחר שהתרחש בתקופת המנדט; תוצר לוואי של התיישבותם של בדואים בעידוד ה"אפנדים" בזיקה להתיישבות היהודית ולנוכחות הצבא הבריטי באזור:

נוסף על יישובי הבדויים והפלאחים התגבשו בשרון [בתקופת המנדט] גם נקודות יישוב ששימשו את האפנדים ואת פועליהם הקבועים. בשרון המרכזי, בניגוד לשרון הצפוני, שימשו הקרקעות לנטיעת פרדסים, ולפיכך מצויים בהם מבנים רבים הפזורים במקומות רבים בשטח... בין המבנים בלט במיוחד בית רב-מידות, שהיה שייך למשפחת חנון הידועה מטול-כרם (בויארת חנון, שמצפון להדסים). בתים דומים היו גם למשפחת מנצור מטייבה – ליד צומת אביר וליד צומת בני-דרור (ביתי חירי [חירי מנצור מאל-טייבה])¹²³²

2.3 אחוזת חנון בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20

רישום החלקות בטאפו העת'מאני, שהחל באזור בשנת 1868, כולל מידע על שמות של חלקות אדמה, שיוכן המנהלי, מיקומן היחסי ובעליהן.¹²³³ יחד עם זאת, הוא נעדר תיאור קרטוגרפי נלווה. בשנת 1928, במקביל לרפורמה במס האדמות (מתשלום ביבול לתשלום במזומן), החל מיפוי קדסטרי מפורט באזור המחקר. בעקבותיו, נערך בשנות ה-30 סקר קרקעות באזור. תיעוד זה משקף לראשונה תמונה מפורטת של המציאות ההתיישבותית בכל הקשור לתכסית, שמות מקומות ובעלות על האדמות. תהליכים אלו, שראשיתם ביוזמת השלטונות הבריטיים, הקלו על ההתיישבות היהודית באזור וסייעו למסחר בקרקע. ההתיישבות היהודית והמנהל הבריטי פתחו הזדמנויות חדשות לבני המשפחה, ואפשרו לענפיה השונים לסגל לעצמם דרכי פעולה אחרות אל מול המציאות הכלכלית, הפוליטית והחברתית המתעצבת.

¹²³² גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 270.

¹²³³ לגבי רישום אדמות באזור ביארת חנון ראו ספר טורקי מס' 4 (כפר צור), שנה 1286 לה', קושאן מס' 19, אמ"י, סל-5153/1.

עדויות קרטוגרפיות ונתוני הסדר הקרקעות הבריטיים מעידים, כי בסביבות שנת 1930 היתה כבר אחוזת חנון היתה אחוזה אחת מני רבות, באזור שמרבית אדמותיו היו בבעלות משפחות נכבדים – אותם גורמי אליטה שכונו בידי גרוסמן במונח "אפנדים." מצד צפון גבלה אחוזת חנון באדמות ע'אבת קלנסוה, באדמות משפחת קדיס מיפו ובאדמות משפחת מנצור מטיבה (דבת אל-קיה).¹²³⁴ מצד מערב גבלה האחוזה באדמות משפחת אל-חאג' אבראהים מטול-כרם (ראש העירייה עבד אל-רחמן ואחוזת בנו סמיר).¹²³⁵ מצד דרום היא גבלה באדמות ע'אבת כפר צור, בחולות ואדי אל-פאלק ו-ווקף ח'ליל אל-רחמן בברכת רמצי'אן/ביצות נחל פולג (ובהמשך הישובים היהודיים תל-צור ואבן יהודה), מדרום-מזרח באדמות אבו חג'לה (הדסים כיום) וממזרח באדמות הכפר קלנסוה (מפה 52).

פרדיגמת הגיאוגרפיה המשפטית מסייעת לנו להבין את התהליכים שבהם גורמי שלטון קולוניאליים תרמו ליצירת תמורות במשטר הקרקעי ברמה המקומית. זאת, תוך מתן פרשנות חדשה לקטגוריות משפטיות קיימות, בזיקה לשינויים שחלו במציאות היישובית בשטח. דוגמא לכך אנו מוצאים בהסדר הקרקעות שנערך בשנות השלושים, עת פרץ סכסוך אודות הבעלות על שטח בן אלפי דונמים בחולות אל-פאלק הגובלים בביארת חנון מדרום. חולות אלה נחשבו בתקופה העתי'מאנית לאדמות זיבורית חסרות כל ערך כלכלי מסוג "מואת" והן כונו בטאפו במונח "עֵטֶל". עתה, בהתאם לחוק הקרקעות החדש שחוקקו הבריטים, בהתאם לשינוי בחוק, בחסות המשטר הבריטי, בוצע רישום מלא בטאפו של כל אדמות המואת. בשל עליית הביקוש (היהודי והערבי) לנדל"ן, חלה תחרות בין משפחת חנון לבין שכניה נתניה, ווקף ברכת רמצי'אן ומשפחת אל-חאג' אבראהים על הבעלות על חולות אלה. ממשלת המנדט העניקה לחברה לפיתוח חוף נתניה זיכיון של 99 שנים על הגזרה המערבית של החולות, ובתמורה לווייתורם של השכנים הערביים על תביעותיהם, הממשלה ניאותה להכיר בבעלותם על השטחים הנותרים.¹²³⁶ השכנים הערבים מכרו בהמשך את החלק שזכו לו בחולות לידי יהודים, ואילו החברה לפיתוח חוף נתניה החלה בתהליכי תכנון שיולידו לימים את שכונותיה הדרומיות של העיר נתניה.¹²³⁷

¹²³⁴ אודות סכסוך משפטי בין משפחת חנון לקדיס ראו: "Legal Notices," *Palestine Post*, 5.11.34, p. 2; *Palestine Post*, 20.11.34, p. 2; אודות השכנים ראו ממת ובליר, **מנקרות צורים**, עמ' 292; ראיון עם סולה אחמד מנצור, אל-טיבה, 24 בנובמבר 2015; ראיון עם סלימאן נצראללה אבו ג'ראד מערב אל-חויטאת שהתגורר בביארת קדיס, 7 בדצמבר 2019.

¹²³⁵ ראיון עם אחמד סמיר עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים, 15 במאי 2016.

¹²³⁶ לנוסח ההסדר עם אל-חאג' אבראהים ראו תיק **אצ"מ**, L18-7182. לתיאור הפרשה ראו Eric Engel Tuten, *Between Capital and Land: The Jewish National Fund's Finances and Land-Purchase Priorities in Palestine, 1939-1945*, London and New York, Routledge, 2005, p. 93.

¹²³⁷ ראו תיק **אצ"מ**, KKL5-16895.

2.4 ההתפתחות המשקית של ביארת חנון בשנות ה-40 של המאה ה-20

התפתחותה המשקית של ביארת חנון בשנות ה-40 משקפת תמורות רחבות יותר בענף הפרדסנות הערבית בשרון, והיא נגזרה ממשנתנים מיקרו-כלכליים הנובעים ממקומה במסגרת המערך הכלכלי של משפחת חנון וממשנתנים מאקרו-כלכליים התלויים במשק הארצי ובשווקים הבינלאומיים. בימי המרד הערבי ובשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה סבל ענף הפרדסנות בארץ מקשיים רבים, בשל חוסר היכולת לייצא פירות הדריס מן הארץ לשווקים בחו"ל. לדברי סארה חנון, כתוצאה מן המיתון נאלצו חלק מהחקלאים לעקור את פרדסיהם במישור החוף, ואולם משפחת חנון שהייתה בעלת "מאות דונמים שתולים בהדרים, לא בחרה לעקור את העצים כתגובה לפעולות הבריטים." תחת זאת, המשפחה העדיפה להשקיע חלק מהכנסותיה מיבולי הזיתים באדמותיה ההרריות למען תחזוקת הפרדס.¹²³⁸

למרות המצוקה הכלכלית, בשנות הארבעים דווקא עלתה חשיבותה של אחוזת ביארת חנון כמרחב חברתי. האחווה שימשה לעריכת עצרות וכינוסים בהם הפגינה המשפחה את כוחה הפוליטי. עצרות שכאלו לא יכלו להתקיים בעיר מרובת אוכלוסין ועוינת כמו טול-כרם, ולכן הן נערכו באחוזתם בשרון. השתתפו בהן מוזמנים רבים מהשרון הצפוני, מאם ח'אלד ומואדי חוארת', ונראה שהן זכו לגיבוי מצד השלטונות הבריטיים. שם, מעל דוכן הנואמים, נתנו לנו דמויות התקופה שיעור מעשי במרכיבי העוצמה הרכה של קטון, אודות סמכות מוסרית, מוסכמות חברתיות ויכולת שכנוע:

בהפגנה ערבית של נאמנות לממשלה נשמעה דרישה על השכנת-שלום בין הערבים ליהודים: אתמול לפני הצהרים נערכה באחוזת משפחת חנון מטול-כרם, דרומית לנתניה, חגיגה גדולה כדי להפגין את רגשי הנאמנות לממשלת הבריטית. השתתפו מאות ערבים, פלחים ובידואים מן השרון הצפוני, עמק חפר עד גבולות חדרה. נוכחו סגן נציב מחוז שכס, מר פאדלי, מפקד משטרת טול-כרם, מר בוצ'אר וקצינים מהמחנה הצבאי בנתניה. נאמו טאהר חנון וראשיד [צאלח], מוכתר אום כאלד [אם ח'אלד] ליד נתניה. האחרון דרש בין השאר עזרה לפלחים, פתיחת בתי ספר בכפרים, הענשת מפקיעי השערים והשכנת שלום בין שני העמים בארץ. המושל מר פאדלי הביע בתשובתו את קורת רוחו מהפגנת הנאמנות והבטיח למסור לשלטונות המרכזיים את הדרישות שהוגשו. בשעות הבוקר עברו ברחובות נתניה למעלה מ-100 ערבים רוכבים על סוסים בדרכם לחגיגה בשירה וביריות רובים. תושבי נתניה – שלא ידעו קודם על זאת- הופתעו.¹²³⁹

¹²³⁸ אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 18.

¹²³⁹ "בהפגנה ערבית של נאמנות לממשלה", **דבר**, 2.10.39. שם מוכתר אם ח'אלד תוקן לפי "Sharon Arabs Declare for Allies," *Palestine Post*, 2.10.39, p. 2

עם התגברות הביקוש לתוצרת חקלאית לצרכי הצבא הבריטי, גברה החשיבות של ענף הפלחה. לרשות משפחת חנון עמדו אדמות בכמות מספקת, אך היה מחסור מתמיד בהון הנחוץ להשבחתן: חפירת בארות, הקמת בתי באר והנחת תשתית להשקיית פרדסים ושדות. לפיכך, באוגוסט 1943 משפחת חנון "הגישה בקשה להלוואה לממשלה לשם הרחבת שטח ההשקאה במשקם מזרוע לנתניה".¹²⁴⁰ "גוי", כפי שכונה בש"י יצחק גבירץ, מוכתר קיבוץ שפיים, עדכן כי "ביום ה' 5.8.43 בקרו אצלם סגן נציב המחוז מר מונטגומרי עם נציב המחוז מר ג'רדין. החליטו שהבקשה היא מופרזת ושהוא יכול להסתפק בסכום יותר קטן".¹²⁴¹ יתכן שהסכום הנכבד היה דרוש להם להרחבת אחד או יותר מבתי הבאר המצויים בשטח. כך או אחרת, ניכר שבני משפחת חנון קשרו בין פעילותם היזמית הכלכלית ובין תמיכתם פוליטית בממשל הקולוניאלי. לקשרים שנרקמו בין המשפחה לבין השלטונות הבריטיים נודעו השלכות מרחיקות לכת על פיתוח המשקים ועל ההתיישבות על אדמתם.

עדויות לגידול המשמעותי במשק של ביארת חנון במהלך שנות ה-30 וה-40 מתקבלת מתוך עיון במפות קדסטוריות ותצלומי אוויר. במפת ברכת רמצי'אן משנת 1941 (המבוססת על מיפוי קדסטרי שבוצע בין השנים 1933-1938) מופיעים המבנים המכונים במחקר בשמות "ביר אל-חג'ראת", "ביר אל-ע'ינס", "ביר אל-עדס" (מפה 54). כפי שמתברר ממרשמי מכירות האדמה ועדויות בעל-פה, בארות אלו הוקמו על חלקות אדמה השייכות לבני משפחה אחרים: רשיד עבד אל-רחים חנון, פלאח עבד אל-פתאח חנון ואחיו מצלח (ראו אזור 58).¹²⁴² בין בתי הבאר והחלקות השונות נסללה מערכת דרכים חקלאיות, המקשרות ביניהן לבין המתחם העיקרי.¹²⁴³ לפי מפה זו, האגף הדרומי של המתחם המרכזי היה הרוס (R) ובין הדרך שעברה דרומית למתחם לבין ברכת חנון היתה גורן (T.F.). תצלומי האוויר של ביארת חנון מעידים כי האזורים המפותחים מבחינה חקלאית הם שטחי הפרדסים המניבים, אדמות הליבה של המשפחה, סביב בתי הבאר, שלא נמכרו ליהודים. בני המשפחה שמרו על רצף טריטוריאלי בין החלקות והגושים שהם הותירו בבעלותם. מתצלומי האוויר עוד מתברר כי משפחת חנון לא השקיע מאמצים לפתח חקלאות שלחין קבועה באדמות הפריפריאליות של האחווה – אדמות שנמכרו בהדרגה ליהודים. המקורות הכתובים והעדויות האתנוגרפיות מציינים כי חלקות אלה נוצלו למטרת גידולי בעל עונתיים.¹²⁴⁴

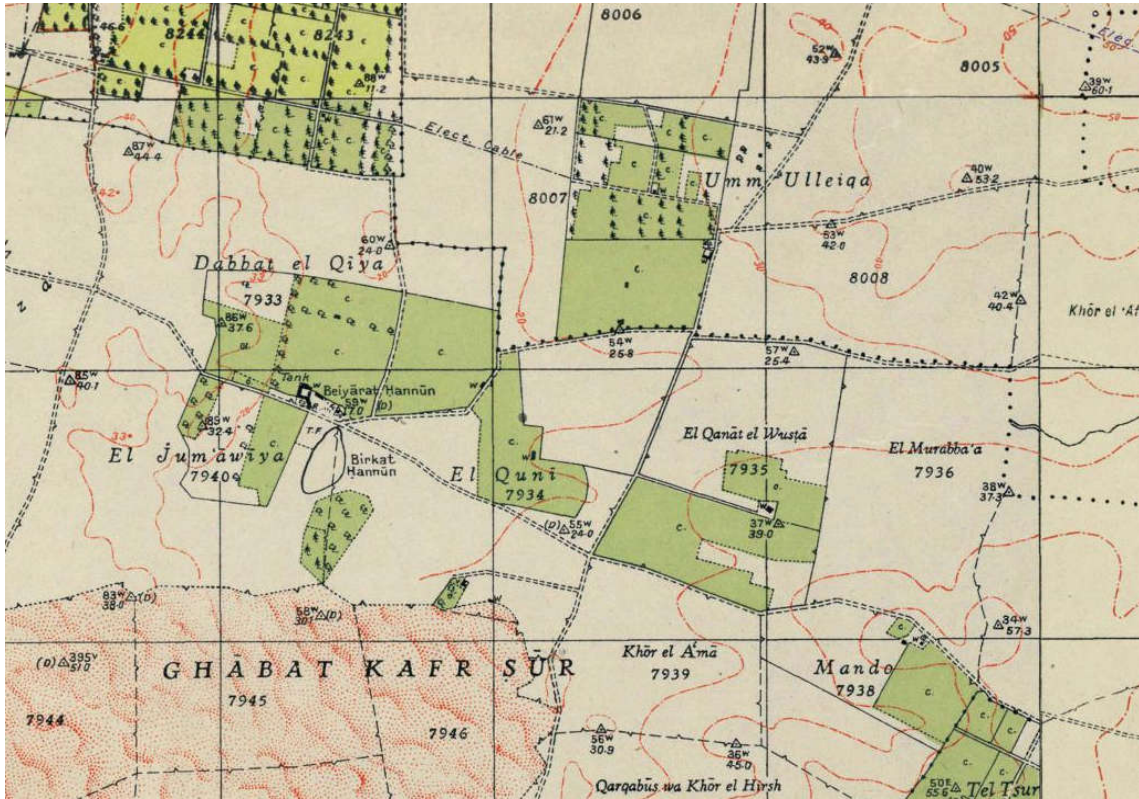
¹²⁴⁰ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, ארכיון מכון טרומן.

¹²⁴¹ ידיעת "גוי", 10.8.43, את"ה, 105 / 80.

¹²⁴² התכתבויות עם מהנדס עמר מצלח עבד אל-פתאח חנון, רשיד ורשאד עבד אל-רחים חנון (דור הנכדים) וראיונות עם סלימאן אבו ג'ראד ואסמאעיל אבו שחאדה, שצוטטו לעיל.

¹²⁴³ Birket Ramadan, Sheet 13/18, 1:20,000, 1941. מנתניה, והם משמשים פה מטעמי נוחות בלבד (זאב שחף, הרב עבו ועץ המשאלות, נתניה, מחלקת החינוך (תדפיס פנימי), 1997).

¹²⁴⁴ 6604, 6608, aerial photographs nos. 3.1.45, 1:15,000, PS9 680, אוסף ספריית החוג לגיאוגרפיה, יד אבנר, אוניברסיטת תל-אביב.

מפה 54 הקמת בתי באר נוספים בביארת חנון, קיטוע מתוך מפת ברכת רמצי'אן, 1:20,000, 1941:

במפה 54 מסומנים ביארת אל-קנאה אל-וסטא (גוש 7935 בבעלות פלאח חנון), ביארת אל-קני (גוש 7934 בבעלות מצלח חנון), ביארת קדיס (באדמות אם עליקה) וביארת חנון המרכזית בבעלות רשיד חנון. ביארת עודה מנצור נמצאת מעל המילה KAFR, מדרום לביארת חנון ומצפון לגוש החולות הנוודים. בני משפחת חנון ריכזו את האדמות הנותרות בבעלותם, תוך מכירת אדמות משיקות ליהודים.

איור 58 בתי הבאר של פלאח עבד אל-פתאח (מימין) ושל אחיו מצלח (משמאל), אשר נבנו בשנות ה-30 של המאה ה-20

מקור חשוב להכרת החיים החקלאיים בביארת חנון בשלהי תקופת המנדט הינה עדותו של אסמאעיל חסין אבו שחאדה, פרדסן יליד יפו בשנת 1926 ומומחה לתיקון משאבות מים, שעבד ביחד עם אביו כאחד החוכרים (במסגרת 'צימאן') בביארת חנון. בימי מלחמת העולם השנייה החלו בני משפחת חנון לשתול באדמתם מטעי בננות, ומנגד להכשיר פרדסים חדשים לימים שלאחר המלחמה. לשם כך, הסתייעו בני משפחת חנון בקבלני משנה – פרדסנים מומחים שנשכרו בכדי להכשיר את האדמות החקלאיות שלהם, ואשר תפקדו גם כמנהלי עבודה האחראים הן על ארגון והעסקת הפועלים החקלאיים והן על שיווק התוצרת מטעם בעלי האחוזה. בשנת 1946/1947 היו מנהלי העבודה אצל רשיד חנון, אבו אחמד עבד אל-נעים מחברון, אל-עבד ג'מעא ועבדאללה אבו האשם.¹²⁴⁵ לעתים, נתגלעו סכסוכים עסקיים בין בעל האחוזה למנהל העבודה על סוג הגידול החקלאי. לאחר ההסתכסכות בין אביו של המרואיין לרשיד חנון, עזב אבו שחאדה את הנטיעות אצל רשיד ועבר לעבוד אצל מצלח חנון בפרדס השכן, דבר הממחיש את נזילותם של קשרי הפטרו-קליינט וממחיש את הסוכנות החברתית שהייתה לחוכרים. תיווכו של פארס חטאב, אחד המוכתרים של טול-כרם, מהווה ביטוי נוסף לחשיבותם של אנשים בעלי סמכות מוסרית ויכולת שכנוע, עליהם הצביע קטון:

הפרדס הכי גדול הוא של רשיד חנון. 700 דונם. אבי שתל את הבננות ו[איתו עבדו גם] אחד מן חברון ששמו אבו אחמד ואחר מיפו בשם אל-עבד ג'מעא. כל אחד לקח חלק מן הפרדס. אבי לקח חלק ובשנה הראשונה הבננות לא נותנת הרבה פרי. בשנה השנייה, אם מטפלים בהן נכון, כל שיח מניב 60 – 70 ק"ג. אבי נטע פעם פרדס עבור רשיד חנון והמתין חמש שנים עד שהוא הניב פרי בשנה השישית. בשנה השנייה רשיד חנון ראה את הבננות ואמר "אני לא רוצה תפוזים. אני רוצה בננות." אבי אמר שהבננות לא תנבנה פרי בשנה הבאה ויהיה צריך לעקור אותן. התפוז אמנם לא מניב פרי במשך חמש שנים... [אבל] אחרי 5 שנים הוא נותן פרי אחרי הרכבה [למשך שנים רבות]. רשיד חנון אמר לו "אני לא רוצה תפוזים" והם התלוננו אחד על השני במשטרה. מוכתר טול-כרם שהיה שמו פארס חטאב, בא לאבי ואמר לו "רשיד חנון חזק ממך ובבית המשפט תקבל הרבה [צרות]... תן לי לעשות שלום ביניכם ואל תתלונן." מוכתר טול-כרם הלך להשכין שלום ביניהם. אבי קיבל 300 לירות בעבור הבננות על השנה שהלכה ורשיד חנון שילם 300 לירות ואמר לאבי "לך מפה." אבי הרוויח שם. הבננות נעקרו בדרך כלל בחודש דצמבר ואבי עבר לעבוד אצל מפלח [צ"ל מצלח] חנון ונטע עבורו פרדס תפוזים במשך חמש שנים. בשנה הראשונה הוא זרע ירקות ואז נהייתה המלחמה... דיברנו על מה שקרה שם.¹²⁴⁶

¹²⁴⁵ ראיון עם אסמאעיל אבו שחאדה, יפו, 30 באוקטובר 2019; פנקס החשבונות של ביארת רשיד חנון, 1945/1946, ארכיון פרטי רשיד חנון.

¹²⁴⁶ ראיון עם אסמאעיל חסין אבו שחאדה, 23 באפריל 2019.

לפי גרוסמן, הפרדסים הערביים בשרון התאפיינו בכך ש"ליד חלק מהמבנים, שהיו שייכים לבעלי פרדסים אלה, נבנו צריפים ובתי טיך עבור הפועלים הקבועים."¹²⁴⁷ ביארת חנוך משקפת קביעה זה. לצד מבני הקבע שהיו באחוזת חנוך, הוקמו גם מבנים ארעיים לעובדים ולבני משפחותיהם.¹²⁴⁸ ישנן מספר עדויות המתאייכות למגורים אלה. לפי אביהו קפלן, שהיה מצעירי אבן יהודה בתקופת המנדט, מסביב לבתי הבאר מאבן היו מגורים ארעיים לפלאחים שעבדו בשדותיהם: "כשהייתי בן 11-12 הייתי הולך עם חברות ילדים יותר מבוגרים לחנוך ושם היה לו גורן והיו מביאים אבטיחים... היה להם בהדסים מבנה מבטון אחד ומסביב היה לו כל האריסים, הפועלים שהיו שוכנים באוהלים."¹²⁴⁹ בחפירת בדיקה שנערכה בשטח שמצפון לביר חנוך נתגלו שרידים של מגורים ארעיים, ששימשו ככל הנראה את הפועלים השכירים בפרדס.¹²⁵⁰ בהיעדר חפירה מקיפה יותר אין לדעת האם שרידים אלה מייצגים שלב קדום להקמת המתחם המרכזי או מאוחרים לו, אך ממצאי החפירה מעידים כי בתי הפרדס היו רק מרכיב קבע אחד במערך ההתיישבותי המשתנה-עונתית של ביארת חנוך (וככל הנראה גם בנוף התרבות של פרדסים אחרים באזור המחקר).

2.4.1 מערב-רב לערב חנוך: צמיחתו של קיבוץ קולקטיבי בשירות המשפחה

משפחת חנוך העסיקה בביארת חנוך פועלים שכירים.¹²⁵¹ בני המשפחה מוסרים, כי עיקר כוח העבודה סופק בידי מאות עובדי כפיים עונתיים ממצרים.¹²⁵² מעדויות מאוחרות, כגון זו של אבו שחאדה, אנו למדים כי מרבית הפועלים הללו לנו במחסות מאולתרים בפרדס ואף מתחת לעצים:

באו אנשים מצריים ממצרים. באמצע הביארה היו 30 – 40 מצרים בלבד. הם ישנו מתחת לעצים ובימי הקיץ כל ביארה היה בה מקום שנקרא "באיכה" – מקום גדול שישנו בו. לא היה אף אחד מן הפלסטינים אצל חנוך. רק מצריים עבדו שם כי שכרם היה זול. בחצר של רשיד חנוך ישנו שם בקיץ ובקיץ ישנו [גם] מתחת לעצים. בקיץ היו 5 – 6 ישנים שם. בחורף ישנו בבית הגדול [בגלל

הגשמים].¹²⁵³

¹²⁴⁷ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות, עמ' 271.

¹²⁴⁸ התכתבות עם רשאר עבד אל-רחים רשיד חנוך, 17 בינואר 2020.

¹²⁴⁹ ראיון עם אביהו קפלן ביחס לחלמי יוסף חנוך. בהמשך עדותו אביהו סיפר על בית הפרדס של אבו חג'לה במקום. רואיין ב-20 ביוני 2014.

¹²⁵⁰ אביבה בושנינו, "נתניה, חדשות ארכיאולוגיות 120, 2008: http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=779&mag_id=114

¹²⁵¹ סקירת עיר טול-כרם, 1942, עמ' 2, אצ"מ, 402 / A222; גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 36.

¹²⁵² התכתבות עם רשיד עבד אל-רחים רשיד עבד אל-רחים חנוך, טול-כרם, 13 בדצמבר 2019.

¹²⁵³ ראיון עם אסמאעיל אבו שחאדה, יפו, 30 באוקטובר 2019.

בפרדס גם פועלים מערים כיפו, שהשאירו את משפחתם מאחור בערים.¹²⁵⁴ העסקת פועלים שכירים חסכה למשפחה הוצאות וטרחה כל אימת שחפצו למכור נתח מאדמתם. אחד השומרים בפרדס היה מחמד אבו דייאב אל-פרג', נוטר ערבי מואדי אל-חוארת' (עמק חפר) שנחשד בהשתתפות במרד הערבי.¹²⁵⁵ כוח העבודה כלל גם עובדים שכירים בני שבטים ממעמד נמוך שנמצאו בשרון בשלהי התקופה העתימאנית או נדדו אליו בתקופת המנדט, וביניהם ערביי אל-בלאונה, אל-רמילאת, אל-חויטאת ואל-קטאטוה. מחקרים אנתרופולוגיים ועדויות המעורבים עצמם מאפשרים לצייר תמונה שפרטיה הכלליים ברורים:

ערב אל-בלאונה – שבט זה ישב בסביבות השרון כבר בשנות ה-70 של המאה ה-19.¹²⁵⁶ בראשית המאה ה-20 ישבו בני השבט מזרחית לאם ח'אלד, בסביבות הישובים שער חפר, בית יצחק וכפר ידידיה.¹²⁵⁷ ידוע, כי אחד החוכרים של משפחת אל-חאג' אבראהים היה שייך לשבט זה והוא שעבד את החלקה שגבלה במתחם המרכזי של ביארת חנון מצד דרום. כמו כן, אנשי השבט נמנו בהכרזה על גבולות הנפות (1945) ביחד ביארת חנון תחת הכותרת ע'אבת כפר צור, ולפיכך יש מקום להניח כי חלק מבני השבט עבדו כפועלים בשירות משפחת חנון, לפחות על בסיס עונתי.¹²⁵⁸

ערב אל-חויטאת – בשירות המשפחה נמנו גם בני שבט זה. אין הדבר מפתיע, משום שהמסורת מייחסת את מוצאה של משפחת חנון לשבט זה, ובתקופת המנדט הייתה קרבה גיאוגרפית בין מקום חנייתם של משפחותיו לבין הביארה. בשנות ה-30 של המאה ה-20, מסר האתנוגרף הגרמני מקס פראיהיר וון אופנהיים מפי מידען מקומי כי

בכפר ביארת חנון ולדרום ממנו בסביבות קלנסוה [וע'אבת] פרדיסיא מתגוררות שתי קבוצות קטנות של אל-חויטאת אשר היגרו לפני בערך 150 שנה ממולדתם בסביבות מעאן. הקבוצה הראשונה קוראת לעצמה חויטאת והיא משתייכת לפרע אל-מנאגיעה משבט האם (ב 6) אבל היא קלטה גם חלק מבני הטקאטקה (א 6 ג) ואל-חויטאת המצריים. באשר לקבוצה השנייה – היא נקראת אל-הזאהזה והיא נפלטה משבט משנה של חויטאת אבן ג'אזי (א 3 ב) הנושאת את אותו השם.¹²⁵⁹

¹²⁵⁴ רפעת אבו אל-ריש, צור אל-וטן אל-מפקוד: ד'כריאת אל-מראה אל-פלסטייניה אל-לאג'אה דראסאה מקארנה מע צור אל-רג'ל אל-לאג'א' קביל ובעיד נכבת 1948, עבודת תיזה, אוניברסיטת ביר-זית, 2011, עמ' 108.
¹²⁵⁵ "על פעילים מסביבות חדרה – טול כרם, חומר משנת 1938-1939, "ליית, את"ה, 105 / 288.

¹²⁵⁶ Conder, *Tent Work*, I, p. 223; Marom, "Tent Work," pp. 217-219.

¹²⁵⁷ אשכנזי, אהלי קדר, עמ' 61; ראיון עם טה חסין דעבאס, יליד 1936 בחירבת דעבאס, 18 בינואר 2020 וראיון עם חמדאן אל-בלוי, יליד אזור אם ח'אלד בשנת 1934, 26 בפברואר 2021.

¹²⁵⁸ העתון הרשמי, מס' 1414, תוספת מס' 2, 7.6.45, עמ' 497.

¹²⁵⁹ וון-אופנהיים, אל-בדו, 2, עמ' 107.

בדומה, מעדויות בספרות האתנוגרפית הפלסטינית המאוחרת, אנו למדים כי,

חלקים גדולים מאל-חויטאת התפזרו במישור החוף הפלסטיני והתיישבו בביצת הפאלק בתוך ע'אבת כפר צור מיישובי טול-כרם. הם צברו חלק גדול מהאדמות, כמו גם שכרו חלקים אחרים מאדמות הוקף הפלסטיני והחלו לעבדה. הם התגוררו בקצה הצפון-מערבי של ע'אבת כפר צור ואדמות קלנסוה. מספר בני השבט הזה [ה]וערך ביותר מ-250 נפשות שהתפרנסו מגידול מקנה ובמיוחד מגידול בקר, גמלים ועיזים וכ"ו. כמו כן עבדו בחקלאות. מצפון גבלו בהם פרדסי חנון (ביארת חנון) ופרדס סמיר אל-חאגי אבראהים, ומדרום שפך נהר אל-פאלק ואהלי שבט אבו

פרדה.¹²⁶⁰

עבודת השבט בשירות המשפחה עולה גם מהעדויות הכתובות. ידיעת ש"י מציינת כי השבט עמד לצידה של משפחת חנון.¹²⁶¹ בידינו גם כתבה המדווחת כי "מחמד אבו ח'ויטי ממאהל בפרדסי חנון ליד נתניה נעצר כשבחזקתו רובה שנגנב לפני שנה מבית יהושע, התיישבות חדשה ליד ואדי פאלק [...] החשוד היה מבוקש בזיקה לפשעים אחרים ונלקח למאסר ביום ראשון בידי משטרת בית ליד."¹²⁶² בני השבט עצמם מעידים כי הם התגוררו בפרדס קדיס שבאדמות ע'אבת קלנסוה מצפון לביארת חנון, וכי היתה להם היכרות טובה עם

פרדס חנון ותושביו.¹²⁶³

ערב אל-קטאטוה – האתנוגרף הפלסטיני אבו פרדה מציין כי משפחת סאלם יוסף אל-מחלי משבט

זה ישבה בקרבת ביארת חנון, והיא היתה מקורבת לשבט ערב אל-עאיד או אבו כרים.¹²⁶⁴ הקטאטוה היו קבוצה ותיקה בשרון, שבני משפחת עואד המשתייכים אליה התיישבו כפלאחים בכפר העזוב דיר עספין מצפון לאל-טירה במהלך המאה ה-18.¹²⁶⁵ לעומת זאת, הקטאטוה שחיו במישורי השרון בתקופת המנדט היו נוודים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך שהגיעו מצפון סיני בראשית המאה ה-20. הם התפרנסו מעבודה כפלאחים נטולי קרקע ("מוזארעין") או כפועלי יום גם בפרדסי משפחות אחרות באזור כמו משפחת קאסם בע'אבת אל-טיבה אל-קבליה (מערבית לבני ציון) ובאדמות קלנסוה הסמוכות.¹²⁶⁶

¹²⁶⁰ אבו פרדה, ערבאן בצת אל-פאלק.

¹²⁶¹ עדות של מקור ש"י יהודי. ללא כותרת, 3.7.41, את"ה, 105 / 197, מסמך 196.

¹²⁶² "Alleged Rifle Thief Arrested," *Palestine Post*, 15.11.39, p. 2.

¹²⁶³ ראיון עם סלימאן נצראללה אבו ג'ראד, 7 בדצמבר 2019; ראיון עם פחירי עיד אל-חויטי, יליד חירבת תכלי (אל-טיבה), 18 בינואר 2020.

¹²⁶⁴ אבו פרדה, ערבאן בצת אל-פאלק.

¹²⁶⁵ Al-Salim, *Social History*, pp. 64-65.

¹²⁶⁶ העתון הרשמי, מס' 1414, תוספת מס' 2, 7.6.45, עמ' 497; עבדאללה דרויש, "תאריח' אל-עאילה 'דרויש'", הויה, 11/10/2012 : http://www.howiyya.com/portal/Article.aspx?id=10414; וון-אופנהיים, אל-בדו, עמ' 107; לפי עארף אל-עארף, ערב אל-קטאטוה נקראו על שם הכפר קטיה בצפון-מערב סיני, והם הגיעו לאזור באר שבע בשנות ה-30 של המאה ה-19. הם נספחו על שבטי תיאאה בנגב למרות שלא השתייכו להם במוצאם: עארף אל-עארף, תולדות באר שבע ושבטיה, מ. קפליוק (מתרגם), תל-אביב, דפוס שושני, תרצ"ז, עמ' 119. "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני וואדי פאלק", את"ה, 105 / 227; מרואי, "ערב ואחמין" [ערב אל-וח'אמין, פלג של ערב אל-מלאחה], 15.9.40, את"ה, 105 / 227; ראיון עם בני משפחת קאסם, אל-טיבה, 18 בפברואר 2015; ראיון עם בני משפחת זידאן, זימר, 5 באפריל 2015; ראיון עם קאסם חסין עבד אל-קאדר, אל-טיבה, 6 במרץ 2017.

במחצית השנייה של שנות ה-40 נקרא הקיבוץ הקולקטיבי של הפועלים היושבים על אדמת חנון "ערב חנון". מונח זה לא מתייחס לשבט אחד אלא משקף שיוך גיאוגרפי ופטרונאגי כלכלי: הוא מתייחס לכל אותם גורמים – עובדים מצרים, נוודים בני שבטים שונים, פועלי יום חקלאיים – ששהו על אדמת משפחת חנון, ושהועסקו בשרותה. ניתן להשוות זאת לכינוי "ערב אל-בצה" לציון הערבים המעבדים את אדמות אחוזת וקף ח'ליל אל-רחמן [הקדש מסגד מערת המכפלה] בבצת אל-פאלק ומחנה מושבם.¹²⁶⁷ העדות הראשונה שיש בידנו על קיומו של המאהל היא מאזכור של פרדס חנון כ"פרדס בודד בסביבה שוממה ובקרבת מחנה בדואים" ביומנו של יוסף ויץ (16 בספטמבר 1937).¹²⁶⁸ כתבה אודות 'נפגעי ירי' בקרב ערב חנון עשויות לחשוף טפח מהווי המחנה ויושבו. הכתבה מוסרת כי רוכל בשם אחמד ג'סין מקלנסוה הרג בשוגג את מחמד ג'סין מהבדואים שעבדו בפרדס. אחמד בא למכור תאנים למחנה ערביי חנון (Arab Hanun) ליד נתניה. במחנה הוא הציג לראווה את אקדחו התופי וכאשר הנשק הועבר סביב להתרשמות, כדור נפלט בשוגג והרג את מחמד (שלפי שמו, היה קרוב משפחתו).¹²⁶⁹ "חיסולי החשבונות" בין באי המאהל משקפים את היותו מוקד לפעילות כלכלית בלתי-ליגלית כגון מסחר ברכוש גנוב מהישובים היהודיים הסמוכים, הברחות, סחר באמל"ח ממחנות הצבא הבריטי הסמוכים (בדורה ובבית ליד), הפצת חשיש וכסף מזויף.¹²⁷⁰ לדוגמא, ב-15 1947 ערבים חמושים מפרדס חנון פרקו מנשקם 12 שומרים ערביים במחנה ההתאוששות (R&R) הסמוך לנתניה.¹²⁷¹

הדו"ח הסטטיסטי של ממשלת המנדט – Survey of Palestine (Village Statistics) (1945) אמד את אוכלוסיית ע'אבת כפר צור ב-740 נפשות. לדעת גרוסמן, שאינה מקובלת עליי, יתכן שמספר זה כולל גם תושבי "ע'אבאת" (יישובי בת ארעיים במישור החוף של כפרים בשומרון) אחרות שאוכלוסייתן נמנתה עם כפרי המקור.¹²⁷² לדברי מעיין-הס (2005), "על רקע זה התפתח בגאבת כפר צור שמדרום לנתניה במהלך שנות הארבעים יישוב בן מאות תושבים, שרובם היו מהגרים מצרים שהתנחלו במקום בעקבות הביקוש לעובדים במחנות הצבא הבריטי הסמוכים."¹²⁷³ הס-אשכנזי מייחס את דבריו אודות נוכחות "מהגרים מצרים" במקום לגרוסמן (1990), ואולם לא ברור על מה הוא הסתמך שכן גרוסמן אינו מתייחס למוצאם הלאומי של תושבי ע'אבה זו. יתרה מזו, כפי שראינו לעיל, התייחסויות המעטות לתושבי "ערב חנון" שבידינו מזכירות דווקא בני שבטים ששכנו באזור זה כבר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20.

¹²⁶⁷ סקירת "ערב אל-בצה", מגז[בר], קיץ 1943, את"ה, 105 / 227, מסמך 132 ו-133; פטיציה של אבו מזרוע מערב אל-בצה (משבט ערב אל-מהר/מלאחה), 19.7.40, אמ"י, מ / 29 / 296.

¹²⁶⁸ יוסף ויץ, יומני ואגרותי לבנים, תל-אביב, מסדה, א, עמ' 262.

¹²⁶⁹ "Beduin Killed by Accidental Shot," *Palestine Post*, 2.10.45, p. 3.

¹²⁷⁰ מגוון תיקים בחטיבה 105 (הש"י הערבי) באת"ה.

¹²⁷¹ "Arab T.A.C's Disarmed by Gang," *Palestine Post*, 24.12.47, p. 3.

¹²⁷² גרוסמן, "תהליך ההתיישבות," עמ' 270.

¹²⁷³ הס-אשכנזי, ההתיישבות הערבית, עמ' 114.

3. משפחה, אדמה, התיישבות: משפחת חנון בין השלטונות המנדטוריים, החברה הערבית והיישוב העברי בתקופת המנדט

הביוגרפיה הפוליטית והחברתית של משפחת חנון, מבטאת וממחישה את יחסי הגומלין המורכבים שבין תמורות גיאוגרפיות בדפוסי ההתיישבות הערבית לבין השינויים הפוליטיים, הכלכליים והדמוגרפיים שהתרחשו בארץ בכלל ובאזור המחקר בפרט בחסות האימפריאליזם האירופאי-בריטי וההתיישבות הציונית. בתקופת המנדט הבריטי היוותה משפחת חנון, כמו משפחות אליטה אחרות במרחב, ציר מרכזי וחסר-תחליף במגעים שבין השלטונות המנדטוריים, התיישבות היהודית המתרחבת, ובמאבק הפנים-ערבי בין החסינים לאופוזיציה ("אל-מעארצה"). בצל יחסי גומלין אלה, מכרו בני המשפחה לאורך תקופת המנדט אדמות רבות עליהן הוקמו היישובים היהודיים במרכז השרון: אבן יהודה, תל צור, כפר צור (באר גנים), תל יצחק, כפר נטר, בית יהושע וצור משה. הכספים שקיבלו בני המשפחה ממכירת אדמותיהם הושקעו בהרחבת משקם, והובילו באופן מפתיע לפיתוח משמעותי של ההתיישבות הערבית במרחב.

3.1 משפחת חנון בראשית תקופת המנדט הבריטי (1918-1928)

העיר טול-כרם וסביבותיה נכבשו בידי כוח המשלוח המשולב של בעלות הברית בבוקר ה-19 בספטמבר 1918.¹²⁷⁴ נפילת המחוז הייתה חלק מהתמוטטות כוללת של החזית העת'מאנית, וסימלה את קץ השלטון של האימפריה העת'מאנית על הארץ. כתוצאה מן הכיבוש הבריטי, נותקה טול-כרם מהעורף הכלכלי שלה ומחלק מיעדי הייצוא המרכזיים שלה במזרח התיכון העת'מאני. השנים הבאות, וביתר שאת לאחר ההכרזה על המנדט הבריטי ב-1920, חוללו תמורות ניכרות במוסדות השלטון המקומי ובהתארגנות הפוליטית של תושבי טול-כרם וסביבתם. הכיבוש הבריטי לא הוביל לתפנית מיידית לרעה במעמד הכלכלי של האליטות הערביות. האינטרסים שלהן היו מבוססים סביב אדמה ותוצרת חקלאית, והן ניצלו היטב את הביקוש הגובר לשני המוצרים הללו בשל הגידול באוכלוסין וההגירה היהודית.¹²⁷⁵

בני משפחת חנון מככבים בדו"חות המודיעין של אנשי משרד הידיעות של ועד הצירים בראשות ליובה שניאורסון מחדרה, קצין מודיעין בריטי לשעבר ואחד מחבריה של מחתרת ניל"י.¹²⁷⁶ בשנים 1920-1919 הוזכרו אישים ממשפחת חנון בסדרת ידיעות שהגיעו לידי שניאורסון מסייענים מקומיים כגון השיח' רחמים אל-עופה, מוכתר ואדי חוארת', ומאבו חסן צמילה.¹²⁷⁷ ידיעות אלה, שמהימנותן אינה ברורה, מצביעות על פעילותם של בני משפחת חנון, כמו גם בני משפחות נכבדים אחרות, בזירה הפוליטית

¹²⁷⁴ רועי מרום, "מלחמת העולם הראשונה בשרון: זיכרונות ומורשת", בתוך ערן תירוש (עורך), **השרון ופתיחת מערכת מגידו במלחמת העולם הראשונה**, הוצאת אריאל והעמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל, 2015, עמ' 29-31.

¹²⁷⁵ Graham-Brown, "Political Economy," p. 141.

¹²⁷⁶ יואב גלבר, **שורשי החבצלת: המודיעין בישוב 1918-1947**, תל-אביב: משרד הביטחון, 1992, א, עמ' 57-58.

¹²⁷⁷ "תשלום להאנשים העובדים" [כך], ל"ת, את"ה, 80 / 113פ / 2.

התוססת שלאחר הכיבוש הבריטי. המקורות מציינים את השתתפותם של בני המשפחה בכינוסים של אגודות לאומיות. באוגוסט 1919, לדוגמה, דווח שעבד אל-רחמן (צ"ל אולי עבד אל-רחים) חנון נכח בפגישה בבית ראש העירייה עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים שבה נמתחה לטענת המודיע:

ביקורת על המוסלמים העשירים משום שהם מסיתים כנגד היהודים כנגד מתן האפשרות לאחרונים לרכוש אדמה, בעוד שהם עצמם מנסים לשדוד את העני ולהעשיר את עצמם על חשבון הפלאח. הם מזייפים את ספרי הטאבו, וכדומה. מעשיהם רק מורידים את ערכנו בעיני הבריטים כשם שבעיני הפלאחים. האחרונים בקרוב או במאוחר יפסיקו להאמין בנו ויפנו ליהודים.¹²⁷⁸

בניגוד למה שניתן היה לצפות מתיאוריית הליניאג' הסגמנטרי, בני משפחת חנון לא דיברו בקול אחד ולא אימצו מדיניות אחידה. הביוגרפיה של סארה חנון ודיווחי המודיעין של שניאורסון כוללים פרטים מעניינים אודות השפעתן של התמורות הפוליטיות והאילוצים הכלכליים על נתיבות דרכם של בני המשפחה. אל-טאהר חנון, שהחל את דרכו כתלמיד מתמערב המעורה בתרבות הצרפתית בביירות הקוסמופוליטית של שלהי התקופה העת'מאנית, הפך עם התדרדרות התנאים במלחמת העולם הראשונה לחסיד התנועה הלאומית הערבית. לדברי סארה, לאחר המלחמה הוא יצר קשר עם ההנהגה הערבית ההשמית בדמשק. המלך פיצל הציע לאל-טאהר להיות מזכירו, אך הוא סירב משום שהיה בין יחיד להוריו ורצה לפקח על רכושו. מחמד חנון, אביו של אל-טאהר, השיא לו אישה ממשפחת ברקאוי – משפחה מיוחסת, בעלת אדמות והשפעה רבה לפנים בכפרים הסמוכים.¹²⁷⁹ אל-טאהר הוא הקדיש את מרבית זמנו לטיפול באדמות שרכש מאביו, לפיקוח על החקלאות שהתנהלה בהן ולעיסוקיו הפוליטיים בתנועה הלאומית.¹²⁸⁰

אל-טאהר חנון נחשד כלאומן המעורב בפעילות אנטי-בריטית ואנטי-יהודית. אל-טאהר חנון השתייך לאגודה אחרת – אל-מנדא אל-ערבי, והוא "הסית את ההמונים להתקומם כדי להגן על ארצם מפני הזרים."¹²⁸¹ הוא קיבל מכתבי תמיכת מאנשי ליגת אל-פדאא'יה בעכו שבה התרשמו מהכנותיו המוצלחות למהפכה, וידיעה אחת אף מציינת שהוא קיבל לידיו 4 מכוונות יריה תורכיות שנמצאו בעזה.¹²⁸²

¹²⁷⁸ "טול-כרם", 10-15.8.1919, אצ"מ, L4-767.

¹²⁷⁹ זהו ביטוי נוסף לאופן שבו המשפחה שימרה את כוחה והשפעתה באמצעות בריתות נישואים אסטרטגיות בהתאם לאינטרסים המשפחתיים הרחבים. אל-מדור, סארה חנון, עמ' 12 ו-20; אודות משפחת אל-ברקאוי וימי שלטונה בואדי אל-שעיר ראו אל-נמר, ג'בל נאלבס, 1, עמ' 132-134; אל-ברקאוי, טולכרם, עמ' 27-42.

¹²⁸⁰ אל-מדור, סארה חנון, עמ' 11-12.

¹²⁸¹ "טול-כרם 51", 5-15.12.1919, אצ"מ, L4-767.

¹²⁸² "סקירת טול-כרם 54", 15-20.1.1920, אצ"מ, L4-744.

אל-טאהר חנון חתום על אחת מפטיציות המחאה שהוגשו לממשלה הבריטית לאחר מאורעות 1921 והוא מוזכר כאחד מחברי האגודה ה"נוצרית-מוסלמית" בעיר.¹²⁸³

המאבק הלאומי בין ה"חסינים" לבין ה"אופוזיציה" שהחלה מתגבשת לגורמים שיכוננו את ה"ועד המוסלמי העליון" בא לביטוי בתקופה זו בהקמתם של סניפים מפלגתיים של המחנות יריבים. ב-1925 הוקם בטול-כרם סניף של ה"מפלגה הלאומית הערבית הפלסטינית" (אל-חזב אל-וטני אל-ערבי אל-פלסטיני) בהובלת בני משפחות חנון, אל-גיוסי ותומכיהן, שהתחרו על הבכורה החברתית בעיר עם משפחות אל-חאג'י אבראהים וסמארה (ד'נאבה). המחנה היריב הונהג על ידי סלים עבד אל-רחמן אל-חאג'י אבראהים, שגם הגיש פטיציות ותלונות רבות לשלטונות הבריטיים ולועד המוסלמי העליון, כנגד משפחת חנון. למרות ברית הנישואין שלה עם בני חנון, חברה משפחת סמארה (ד'נאבה) למחנה היריב. הרי לנו ביטוי נוסף ל"קליקות" של גירץ בהקשרים פוליטיים משנתים.¹²⁸⁴

במישור החוץ, ישנן לראשונה עדויות מדויקות יחסית אודות היקף אדמות המשפחה ותחומיהן. אדמות המשפחה בעיאבת כפר צור גבלו מדרום בחלקן המערבי של ביצות ואדי אל-פאלק, שהיו באופן מסורתי וקף של מסגד מערת המכפלה (וקף ח'ליל אל-רחמן) (ראו מפה).¹²⁸⁵ על אף שהאדמה לא נרשמה כווקף בטאפו, בפועל הן הוכרו ככאלה בידי הפקידים בטול-כרם. קנים מן הביצה נוצלו בידי חוכרים שונים, וביניהם בני משפחת מנצור מאל-טיבה, לצרכי תעשיית המחצלות.¹²⁸⁶ בשנות העשרים הוצגה התרחבותה הטריטוריאלית של משפחת חנון דרומה לעבר ואדי אל-פאלק בתור הסגת גבול ו"תוקפנות" כנגד ההקדשים האסלאמיים, על רקע הזעזוע שפקד את החוגים הלאומניים לאחר מכירתן של אדמות וקף אל-חרם (אדמות הרצליה ורעננה) בידי המתוולדים ממשפחת אל-עמרי מדמשק מחד גיסא וראשי השבט אבו כשכ בשנת 1925 מאידך גיסא.¹²⁸⁷ אל-עודה תיאר מקרה כזה של הסגת גבול בידי "אבו סלים" חנון, הוא מחמוד חנון, שביקש לתבוע בעלות על אדמות אם אל-עלק בברכת רמצ'אן. ב-1927 הוגשה נגדו תלונה לווקף מחשש שימכור אותן ליהודים, ובעקבות זאת נערכו מדידות של הקרקע והוכנה מפה בסכום עתק של 400 לא"י.¹²⁸⁸ חלקים נרחבים מאדמה זו, עד לגבול הביצות נותרו בידי משפחת חנון והם נמכרו ליהודים רק בשלהי שנות ה-30.

¹²⁸³ "2.10.21", את"ה, 80 / 145 פ / 6.

¹²⁸⁴ יהושע פורת, **צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית 1919-1929**, תל-אביב, הוצאת עם עובד, 1971, עמ' 184.

¹²⁸⁵ "Case no. 1/Decision of Settlement Officer, Tulkarm Settlement Area," The Government of Palestine vs. The Supreme Moslem Council (as Administrator of the Waqf of Khalil al-Rahman). 24.4.34 322 / 9 / מ' 141.

¹²⁸⁶ גולני, **טייבה**, עמ' 141.

¹²⁸⁷ אל-עודה, **מלכית אל-אראצי**, עמ' 70-72.

¹²⁸⁸ **שם**, עמ' 73.

3.2 מגעים עם הישוב ומאבק פנים-ערבי: משפחת חנון בשנות השלושים (1928-1937)

משפחות האליטה הערביות פעלו בזירה פוליטית מקומית תוססת, כפי שהראו אל-סלים ועמיתיו, ומתוך יחסי גומלין שנעו בין שיתוף פעולה והתנגדות לכוח הקולוניאלי השולט, כפי שהראו הלל כהן ואחרים. תמורות במעמדה של משפחת חנון לנוכח אירועי משבר כגון המרד הערבי, התבטאו גם בשינויים שחלו בדפוסי ההתיישבות (הערבית והיהודית) בנחלות שהיו בבעלותה.

החל מראשית ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בשנת 1928 וכלה בפרוץ המרד הערבי בשנת 1936 מצאו את עצמם בני משפחת חנון, כבני משפחות אחרות מהשכבה החברתית הזו, בין הפטיש לסדן: בין שלטונות המנדט, היישוב היהודי, והמאבקים הפנים-ערביים בין תומכי המופתי ובין מתנגדיו. הסוגיה שעמדה בליבו של המאבק הפנים-ערבי היתה מכירת קרקעות ערביות להתיישבות יהודית, והמחלוקת שהיא עוררה פילגה את החברה הערבית בנפת טול-כרם וביתר הארץ, ואף עלתה לאחדים מבני משפחת חנון בחייהם.¹²⁸⁹ הדילמות שהעסיקו את בני משפחת חנון לא היו מיוחדות להם, אלא היו נכונות בעוצמות משתנות ביחס למשפחות אחרות שבניהן עסקו בסחר בקרקעות כגון משפחות חמדאללה מענבתא, אבו מח' בבאקה אל-עירביה, סמארה בדינאבה, אבו הנטש בקאקון, אל-חאג' אבראהים בטול-כרם, מנצור, אל-נאשף ועבד אל-קאדר באל-טיבה, אל-שנטי בקלקיליה, בידס באל-שיח' מונס ועוד.

3.2.1 מכירת קרקעות מאחוזת חנון להתיישבות העברית

כפי שראינו בפרק הראשון, סוגיית מכירת האדמות עמדה במוקד תשומת הלב המחקרית על שורשי הסכסוך הערבי-יהודי. דומני, כי השפעתה של תופעת מכירת האדמות על ההתיישבות הערבית היתה מורכבת יותר ממה שהיא תוארה עד כה. מצד אחד, מכירת האדמות הפכה אותן לבלתי זמינה להתיישבות ערבית, אך, מאידך, היא יצרה מקורות הכנסה חדשים עבור תושבים ערביים שבאו להתגורר בסביבתם. המושבות העבריות הראשונות שהוקמו באזור המחקר – חדרה ובנותיה (החל מ-1891), כפר סבא ובנותיה (החל מ-1903), רעננה (החל מ-1922), הרצליה (החל מ-1924), נתניה ומושבות השרון התיכון (החל מ-1928), הפכו למוקד משיכה לתעסוקה ערבית, והובילו לעיבוי ההתיישבות הערבית סביבן.¹²⁹⁰

¹²⁸⁹ אמנם, מחלוקת זו לא היתה חדשה בזירה הפוליטית בטול-כרם, כפי שניתן ללמוד מדו"חות לשכת המודיעין שליח ועד-הצירים בראשות ליובה שניאורסון (1918-1920), אך היא הפכה למוקד מחלוקת מהותי רק בתקופת המרד הערבי (ראו למשל חלקו של הארכיון השמור באתר"ה / 1459/80).

¹²⁹⁰ הספרות בנושא מרובה וקצרה היריעה מלפרטה. אודות מושבות אלה ראו, למשל, זאב ענר, **סיפורי מושבות: סיפורן של המישים ושתיים המושבות בא"י**, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1996; אידן, **ההתיישבות היהודית בשרון התיכון**; אביב קרניאל, **'בני בנימין': העשייה הציונית ובניית הישוב היהודי**, אזור, ספרי צמרת, 2017 (על בסיס עבודת ד"ר שהוגשה באוני העברית ב-2014). למחקרים המשקפים את הזרמים החדשים במחקר המושבות הללו ראו, למשל, דן גלעדי (עורך), **ימי כפר סבא: הכפר שהפך לעיר**, ירושלים, אריאל, 2011; יצחק שטייגמן, **משממה למושבה פורחת: רעננה – דגם להתיישבות פרטית בארץ ישראל (1922-1981)**, ירושלים, הוצאת יד יצחק בן-צבי, 2017.

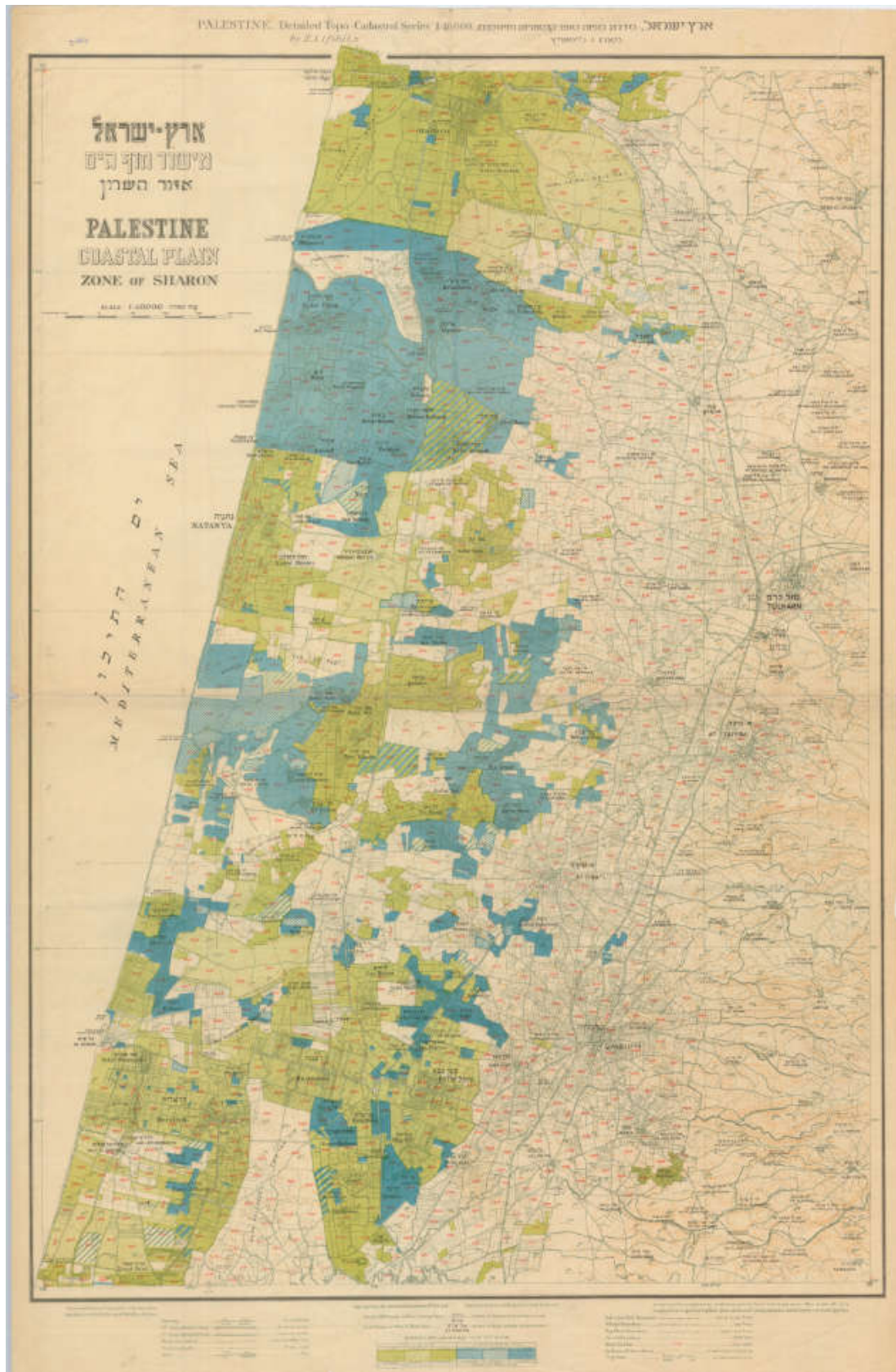
למרות שהיו מי שהפריזו, כמו הס-אשכנזי, בחשיבותה של ההתיישבות היהודית כ"גורם [ה]השפעה המשמעותי ביותר על התפתחות היישוב הערבי בשרון" בתקופת המנדט,¹²⁹¹ אין להכחיש כי ההתיישבות היהודית אכן יצרה הזדמנויות תעסוקה חדשות, בתחום החקלאות, השמירה, הרוכלות, המסחר ומתן שירותים בתחום הדישון, ההובלה והבניין, כפי שמדגישים התושבים הערבים עצמם.¹²⁹² כמו כן, הביקוש הגובר לקרקעות הוביל להשבחה משמעותית בערך הקרקע (מלירה מצרית אחת לדונם בפתח המנדט ועד יותר ממאה לא"י לדונם בסופו).¹²⁹³ כפי שאראה, מכירת האדמות העניקה לבעלי הקרקע הון שאותו יכלו להשקיע בפיתוח חקלאי באדמותיהם הנותרות (חפירת בארות, בניין בתי באר, נטיעות והשקיה), שיפור תשתיות ובינוי בכפרים ובגיוון הכלכלה המקומית (על ידי הקמת מפעלים, טחנות קמח, שירותים ובתי קולנוע). לפי נתוני "סטטיסטיקה כפרית", עד לשנת 1938 עברו לידיים יהודיות כ-198,768 דונמים באזור המחקר, שהיו כ-16.95% מכלל שטח המחקר, אך קרוב לשליש (32.70%) מכלל אדמות השרון. אזור השרון היה חלק מהליבה של ההתיישבות העברית בארץ, ולכן אין להתפלא שממוצע זה היה גבוה בהרבה מהממוצע הארצי, שעמד על כ-7 אחוזים בלבד.¹²⁹⁴ יחד עם זאת, כל אימת שלא פרץ מאבק מזויין בלתי-מוגבל בין היישוב העברי והתיישבות הערבית, יכול היה מרקם אנושי הטרוגני זה להתקיים ואף לפרוח (מפה 55).

¹²⁹¹ הס-אשכנזי, **היישוב הערבי בשרון**, עמ' 114.

¹²⁹² עשרות ראיונות והשוו לכתאענה, **כפר סאבא**, עמ' 48; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 32; ע'אנס וזבידי, **רמל זיתא**, עמ' 87 ו-105.

¹²⁹³ תיקי חטיבת KKL5 (מחלקת הקרקעות של קק"ל) **באצ"מ**.

¹²⁹⁴ הנתונים סוכמו מתוך *Village Statistics, 1938*. לא נכללו בהם כ-4800 דונם בחיור אל-וסאע (כפר ברנדס), שנרשמו במרמה על שם יהודים ומעמדם המשפטי לא הוסדר עד לתום תקופת המנדט. לסיכום עדכני של האדמות בבעלות יהודית בתקופת המנדט, ראו Abu Sitta, *Atlas of Palestine 1917-1966*, pp. 38-49.

מפה 55 תפרוסת האדמות בבעלות יהודית פרטית (בירוק) ובעלות קק"ל (בכחול), לפי זמן ליפשיץ, 1947

חוקרי אסכולת אל-נג'יאח האשימו את בני משפחת חנון במכירת אדמות שעליהן צמח והתפתח הישוב היהודי בשרון בתקופת המנדט הבריטי.¹²⁹⁵ ואמנם, נכונה טענתם כי מכירת האדמות לאורך תקופת המנדט אפשרה את עלייתם על הקרקע של הישובים אבן יהודה, תל צור, כפר צור (באר גנים), תל יצחק, כפר נטר, בית יהושע וצור משה (ראו מפה 52). ראשיתם של המגעים למכירת אדמה בפעילותו של יהושע חנקין לרכוש שטחים להתיישבות יהודית בלב השרון במרוצת שנות ה-20. לא עלה בידי לאתר תיעוד ארכיוני של מגעים אלה לפרטים, אך ניתן לעמוד עליהם מתוך מכתב ששלח חנקין לתעשיין האמריקאי משה בלוס, כשהאחרון התחיל במגעיו לרכוש קרקעות להתיישבות במרחב שבין ח'רבת בית ליד ו-ואדי אל-פאלק. חנקין ציין כי הוא עוסק כבר שנים אחדות בקניית הקרקע הזו, וכי הוא הוציא הוצאות מרובות לביקור ובדיקת הקרקע, וכן לשם סידור תכנית לייבוש הביצה הקרובה שבלעדיה לא ניתן לסדר כל התיישבות. "הכשרת הישוב" לא סיכמה את המו"מ אך ורק לשם הורדת המחיר, ועיסוקו של חנקין בכך פוגע בעניינם.¹²⁹⁶

השהיית המגעים בין חנקין לחנון נעשתה על רקע רצונו להגיע להסדר כולל לרכישת רבבות דונמים להתיישבות יהודית בלב השרון, בהמשך לשטחים שנרכשו בעמק חפר ממשפחות סמארה (מד'נאבה), אל-קבאני ואל-תיאן.¹²⁹⁷ אשר פירס ולורד מלציט מונד, שעבורם רכש חנקין את קרקעות גוש תל-מונד, עסקו במגעים עם ג'מאל אל-חסיני ממנהל הווקף להחכרת אדמות ואדי אל-פאלק ל-99 שנים.¹²⁹⁸ התמשכות המגעים עם חנקין הובילה את האחים עבד אל-רחים ויוסף חנון לחפש קונים אחרים לאדמתם. ואכן, בשנת 1930-1929 הם מכרו את 10,000 דונמים שבין עמק אילנות לוואדי אל-פאלק לידי אגודת "בני בנימין" בתיווכו של בלוס. המזארעין, שרובם נמנו על השבטים שנזכרו לעיל, פונו בסיועם של ראש עיריית טול-כרם עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים ובנו סמיר, יריבי משפחת חנון, שאחוזתם גבלה בביארת חנון מצד מערב, ונמנו כאמור על יריביה המסורתיים של משפחת חנון בפוליטיקה המקומית. בשנת 1932 הוקמו על אדמות אלה המושבות אבן-יהודה, כפר צור (לימים באר גנים) ותל-צור (מפה 52).¹²⁹⁹

בתחילה מכרו בני משפחת חנון אדמות שוליות יחסית, שלא היו ניתנות לעיבוד חקלאי אפקטיבי בכלים החקלאיים הקיימים. ההכנסות שהתקבלו ממכירות אלה שימשו בחלקן לפחות לטיפוח הפרדסים באזור ביארת חנון. יעקב ברזאני, נוטר ואיש מודיעין שפעל בשרון, סיפר כי "זו היתה אדמה חולית, חמרה, סדקים וואדיות וביצות. אז חנון מכר את האדמות האלה עד החולות הנודדים שעל היס. התרכזו דרומית

¹²⁹⁵ אל-עודה, **מלכית אל-אראצי**, עמ' 30; משעל, **אל-אסתיתאן אל-צהיוני**.

¹²⁹⁶ מחנקין לש. בלוס, 27.8.28, **אצ"מ**, A238-57.

¹²⁹⁷ יוסף ויץ, **עמק חפר: פרשה מתולדות התאחזותנו בארץ**. ירושלים: הלשכות הראשיות של הקרן הקימת לישראל וקרן היסוד, תרצ"ו, עמ' 9-12; 135-152, pp. "The Wadi al-Hawarith Affair (Emek Hefer)", Suwaed.

¹²⁹⁸ תיק "וואדי פאלק", 1928, **אצ"מ**, L18-1169.

¹²⁹⁹ אבנרי, **טענת הנישול**, עמ' 150; גרשון גרא, **אבן יהודה: בראשית היו החולות**, אבן יהודה, הוצאת המועצה, 1988, עמ' 17-15. בתחילה קיבלה אבן יהודה את מימיה מברא בפרדס חנון, **שם**, עמ' 23; Hill Cohen, *Army of Shadows*, p. 32.

לנתניה בשטח של 700-800 דונם אדמה, עשה שם פרדס ובאר, כל המשפחה עסקה בבארות, ושם היה גר והתחיל לעבד את הפרדסים שלו.¹³⁰⁰

עסקה מוקדמת אחרת נגעה לאדמות ע'אבת שופה (כיום צור משה).¹³⁰¹ אדמות אלה היו אדמות משאע של הכפר שופה שעובדו בידי התושבים, ונרשמו על שם מוכתר שופה בנאמנות מטעם התושבים. האדמות נרכשו בידי המשפחה מבני משפחת אל-ברקאוי בשנות ה-20 של המאה ה-20.¹³⁰² בשנת 1932 חתמו עבד אל-רחים חנון ויוסף חנון על חוזה למכירת 1000 דונם מאדמות אלה לחנקין.¹³⁰³ השניים לא קיימו את התחייבותם ונתבעו על ידי חנקין בדרישה להחזר המקדמה ששולמה להם ולתשלום קנס של 3000 לא"י כפיצוי. במהלך המשפט התברר כי יתר האחים סירבו למכור את החלקים שלהם באדמת המשאע, והם טענו כי היא אינה ניתנת לאפראז (חלוקה לחלקות נפרדות). עבד אל-רחים חנון ויוסף חנון הציעו למכור לחנקין את חלקם בקרקע, אך בו בזמן ניהלו מגעים עם סוחר האדמות גד מכנס ועם משקיע בשם מוריס פיישר (מייסד כפר יונה) למכירת שארית הקרקע במחיר גבוה משמעותית מזה אשר הוסכם עליו עם חנקין במקור. בית המשפט המחוזי ביפו דחה את תביעתו של חנקין בינואר 1935.¹³⁰⁴

בעקבות ניצחונם במשפט, תבעו עבד אל-רחים חנון ויוסף חנון את הכשרת הישוב בראשות חנקין בדרישה להסיר את העקול מחלקים ידועים של רכושם ולהשאיר רק חלק ידוע להבטחת תביעת "הכשרת הישוב".¹³⁰⁵ משפט חנקין נגד חנון נשמע בבית המשפט העליון ב-1 באפריל 1936 ושוב ב-24 בספטמבר 1936.¹³⁰⁶ מהתיעוד השמור בארכיון הציוני המרכזי מתברר כי "הכשרת הישוב" הפסידה במשפט.¹³⁰⁷ בסוף הסתדרה הרכישה והאדמה נרשמה על שם קק"ל ב-9 בספטמבר 1937. לדברי יוסף שדמון, העברת המקרקעין בטאפו בוצעה בתקופת שיא במתיחות: "אנחנו גמרנו, סיימנו את הפעולה הזאת בטול כרם, כאשר הייתה צפויה סכנת מוות ממש לבוא לטול-כרם. באנו לביתו [של יוסף חנון]. ואני יודע שלאחר מכן ניסו להתנקש בחייו."¹³⁰⁸ אדמה זו שימשה להקמת המושב "צור משה", עבור מהגרים יהודיים מיוון.¹³⁰⁹

¹³⁰⁰ ראיון עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 40.
¹³⁰¹ מיכל אורן-נורדהיים, "צור-משה: מימון רכישת הקרקע ממקורות של המתיישבים ולא רק מהגורמים המיישבים", קרקע 53, 2001, עמ' 39-67.
¹³⁰² ראיונות עם תושבי שופה, ילידי שנות ה-30, יולי ואוגוסט 2021.
¹³⁰³ אצ"מ, L18-7153 וכן A417-267.
¹³⁰⁴ אצ"מ A417-267.
¹³⁰⁵ מא. בן-שמש לחנקין, אצ"מ, A238-127 ומסמכים נוספים שם.
¹³⁰⁶ "Law Notices," *Palestine Post*, 1.4.36, p. 2; "Law Notices," *Palestine Post*, 24.9.36, p. 2.
¹³⁰⁷ מ. עליאש לחנקין, 15.10.36, אצ"מ, A238-127.
¹³⁰⁸ ראיון עם יוסף שדמון, 29.1.71, מתע"פ 57 / 18, עמ' 38.
¹³⁰⁹ אודות היישוב ועלייתו על הקרקע, ראו: משה אבן-עזרא, ואלה תולדות מושב עובדים צור-משה מישובי חומה ומגדל. הוקם בשנת תרצ"ז ספטמבר 1947 ע"י ארגון עולי יון להתיישבות חקלאית ע"ש ד"ר משה קופינס ז"ל, 1977, עמ' 4-16 (העתק השמור במרכז תיעוד צור משה); מיכל גולן (עורכת), יובל לצור-משה: סיפורו של מושב תרצ"ז – תשמ"ז 1987 – 1937, צור משה, הוצאת המושב, 1987; אורן-נורדהיים, "צור-משה."

3.2.2 המכרת וגם שמרת? רשיד חנון, סמיר אל-חאג' אבראהים ובעיית השמירה העברית בשרון

ההתיישבות היהודית הציבה אתגר למשפחות הנכבדים המקומיות בדמות התרחבות התחרות הכלכלית בענף ההדרים, סכסוכי שכנים וביקורת מצד גורמים בתנועה הלאומית הערבית בפלשתינה, אך מאידך יצרה עבור בעלי האדמות הערביות באזור זה הזדמנויות חדשות בדמות ביקוש גובר לאדמות, תפעול עסקי שמירה (גביית "פרוטקשן") ושותפויות כלכליות שונות עם הישוב העברי. כך הפך אחד מבני משפחת חנון ל"בוס" של גביית דמי חסות בשרון. למרות שהמשפחה לא עסקה בשמירה באופן מסורתי, עמדו לרשותה, ולרשות יריבותיה, מעגל רחב של קליינטים ובני החסות בעלי רקע פלילי. גורמים אלה היו בעלי היכרות קודמת עם השטח הנמכר, מתוקף פעילותם בו כחקלאים בשירות המשפחה, וכך קשרים קודמים אלה אפשרו לבני משפחת חנון וליריבותיה להיכנס במהרה לענף ה"שמירה" הרווחי.

עם תחילת ההתיישבות היהודית בלב השרון, לאחר הקמתה של נתניה בשנת 1928, החלה בעיית השמירה על הרכוש והפרדסים החדשים. משפחות הנכבדים בעלי האדמות פרסו את חסותן על המושבות העבריות החדשות, שלא היה בהן ארגון שמירה עצמי. בני משפחות חנון ואל-חאג' אבראהים נטלו על עצמם את השמירה בסביבות אבן יהודה, בעוד שמשפחת קאסם מאל-טיבה שמרה על הפרדסים בואדי אל-פאלק וחסן עבדאללה מנצור מן אל-טירה שמר על מטעי תל מונד.¹³¹⁰ ב-13 ביוני 1932 ביקר באזור מושל מחוז שכס ה' סולמן בליווי מפקד משטרת שכס פיצ'רלד. הוא התריע בפני מח'תארי אם ח'אלד ובית ליד מפני עקירות הפרדסים. לאחר מכן הוא ביקר באדמות שרכש בלום מחנון להתחקות אחר "מצב האריסים" וניתנה פקודה לכל הערבים שנכנסו לשטח בימים הקודמים לצאת ממנו תוך 24 שעות.¹³¹¹

לאחר יסוד אבן יהודה בסוף שנת 1932 הייתה השמירה מסורה בידי סמיר עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים ורשיד חנון "הידועים בסביבה".¹³¹² סמיר ורשיד קיבלו מדי חודש 20 לא"י מחברת ה"נוטעי", בעלת הפרדסים, להבטיח את שלום הקרקעות היהודיות. בתקופה זו, היה כל אחד מהם היה שולח את בני חסותו לעקור את הנטיעות של היהודי שרכש קרקע אצל היריב בשל הסכסוך בין המשפחות שלהם.¹³¹³ כך או כך, כאשר התשלומים נפסקו, התחדשו הפגיעות החקלאיות במלוא עוזן.¹³¹⁴ בכפר יונה נעקרו 40-50 עצים.¹³¹⁵ ב-4 ביולי 1933 שבעה פלאחים ניסו להחריב עצים בפרדסי יהודים ונתפסו. הם ירו על משמר

¹³¹⁰ ראיון עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 14; יומן מאיר ספקטור, מפקד השמירה בגוש תל-מונד, 28.2.1934 ו-25.1.34 ועוד.

¹³¹¹ "יד חזקה לממשלה בענין העקירות בנתניה: סולמן ופיצ'רלד מתרים בשיכי הסביבה", דאר היום, 14.6.32, עמ' 1.

¹³¹² "השמירה בנתניה ובאבן יהודה", דבר, 3.6.35, עמ' 8.

¹³¹³ יעקב ברזני, "לשמור ממזימות", בתוך: ירמיהו רבינא (עורך), אגודת השומרים: זיכרונות ומעשים. פרקים בתולדות השמירה והביטחון מפני ותיקי אגודת השומרים הא", תל-אביב, הוצאת השומר בישראל, 1966-1967, ב, עמ' 425; יעקב ברשד, "נהרים", בתוך רבינא, אגודת השומרים, א, עמ' 268; על היריבות בין המשפחות ראו 69, Cohen, Army of Shadows, p.

¹³¹⁴ "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית", דאר היום, 24.7.33, עמ' 4.

¹³¹⁵ ראיון עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 14.

המשטרה ועקבות נסיגתם הובילו לקרקעות הנאשמים.¹³¹⁶ בעקבות זאת, נעצרו סמיר אל-חאג' אברהים ורשיד חנון. משפטם החל ב-18 במרץ 1933.¹³¹⁷

סמיר ורשיד נתבעו למשפט על סמך החוק למניעת פשעים 1929-1920. הוטל עליהם להוכיח מדוע אינם חייבים, כחשודים, להיות נתונים להשגחת הממשלה ולהמציא ערבות לשנה בסך 500 לא"י כל אחד. המשטרה האשימה אותם כי במקרים שונים הסיתו פלאחים ובדואים ערבים להחריב עצים ונכסים במושבות יהודיות ידועות במחוז טול-כרם. הם גם איימו להזיק לרכוש פרטי, הפחידו תושבים שקטים והפרו בכך את שלום הציבור.¹³¹⁸ במשפט העידו מטעם התביעה קצין המשטרה פיציגרלד, סגן נציב המחוז מר פוט, גד מכנס, ששה יהודים מהמושבות וגשש שזיהה את עקבות המבצעים המובילות לשטח. גד מכנס, אחד היזמים מאחורי הקמת נתניה, העיד כי הנאשמים כעסו מאוד כ"שהודיעו להם שהאווז לא יטיל יותר ביצי זהב." הם לא הסתירו את כעסם ואיימו בגלוי על כמה איכרים יהודים מנתניה ומאבן יהודה, שאם לא יחזירו אותם למשרתם לפי החוזה יהיו נזקים ויהרסו פרדסיהם של נותני עבודתם לשעבר.¹³¹⁹ לאחר מכנס העידו יהודים אלו על דבריהם של סמיר ורשיד. סמיר ורשיד מצדם דחו את ההאשמות. רשיד חנון טען להגנתו כי הוא אוהב את היהודים, וכי היה לו רצון כביר לבל ייגרם להם כל רע.¹³²⁰ הוא הודה בקבלת תשלום להרחיק את הערבים מקרקעות היהודים, משום שהיהודים האמינו בהשפעתו באזור המישור. רשיד חנון הודה כי הכניס אמונה זו במרמה בלב היהודים כדי להרוויח כסף בקלות.¹³²¹

ב-20 ביולי 1933 הרשיע השופט קרסל, אב בית הדין בשכם, את סמיר אל-חאג' אברהים ואת יריבו רשיד חנון בעדות שקר ובהסתה לגדיעת עצים בפרדסי היהודים. לפי פסק הדין, הם קשרו קשר באופן מחושב ושיטתי להשיג כספים מחברת הנוטע על ידי איומים. הסתתם גרמה לפגיעה ברכוש יהודי יותר מפעם אחת.¹³²² התביעה דרשה להרחיק את אחד מהם לצפת ואת השני לבאר שבע, ולהטיל עליהם ערבות להתנהגות טובה שכן הם מהווים סכנה לביטחון במושבות.¹³²³ ב-22 ביולי נגזר על סמיר אל-חאג' אברהים לגלות לעכו ועל רשיד חנון לגלות לנצרת לחצי שנה, ולהמציא ערבוך בסך 250 לא"י למשך שנה.¹³²⁴ בתקופה זו הם יהיו תחת פיקוח משטרתי, ויידרשו להתייצב בכל יום שלישי מול קצין המשטרה שבמחוזם. אם הפשעים יימשכו הרי שיוארך זמן גלותם. השופט קבע כי הנאשמים הם "צאצאים סוטים

¹³¹⁶ "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית, "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4; "משפט המסיתים בטול-כרם, "דבר", 25.7.1933.

¹³¹⁷ התיאור להלן מבוסס על שלוש כתבות בעיתונות העברית שכללו תיאור חופף של הליכי המשפט: "בעד הסתרה לגידוע עצים, "דבר", 23.7.33, עמ' 1; "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית, "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4; "משפט המסיתים בטול-כרם, "דבר", 25.7.1933.

¹³¹⁸ "משפט המסיתים בטול-כרם, "דבר", 25.7.1933.

¹³¹⁹ "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית, "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4.

¹³²⁰ שם.

¹³²¹ "משפט המסיתים בטול-כרם, "דבר", 25.7.1933.

¹³²² "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית, "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4.

¹³²³ "בעד הסתרה לגידוע עצים, "דבר", 23.7.33, עמ' 1; *Palestine Post*, 23.7.33.

¹³²⁴ "פסק דין נגד המסיתים להחריב את החקלאות העברית, "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4.

וחסרי ערך" (Worthless and Perverse Offspring) ה"שייכים למשפחות מכובדות בטול-כרם, ושמותיהם מכובדים הם ע"י כולם [...] [אני מזדהה עם ה]צער של הוריהם על החרפה שהביאו עליהם בניהם.¹³²⁵ ההגבלות שהוטלו על סמיר ורשיד נועדו, לדברי השופט, לשמור על כבוד משפחתם, שהוא כאמור מרכיב חשוב בהגדרת המבנה החברתי בחברות סגמנטריות אליבא ד'דרש.¹³²⁶

במקביל למשפט זימן אליו מושל שכס את

עבד אללה חנון, מוצלח חנון ושיך דלהום זבידי מטול כרם והתרה בהם שלא יגרמו שום נזק לפרדסי היהודים ומושבתייהם. עתה מסתפקת הממשלה בתביעה כלפי סמיר...ורשיד חנון בלבד (לפי החוק למניעת פשעים), אולם בכל מקרה חדש בעתיד – ייתבעו גם הם לדין.¹³²⁷

3.2.3 משפחת חנון בצל המרד הערבי: התנקשויות ובריחה

בשנות השלושים בני המשפחה המשיכו להיות מעורבים בחיים הציבוריים ביפו ובטול-כרם, ומעורבות זו הונחתה בחלקה בידי אינטרסים כלכליים הקשורים לאחזקותיהם בשרון. יחד עם זאת, בני המשפחה לא דיברו בקול אחד בנוגע לסוגיה הרגישה של מגעים עם הישוב ומכירת אדמות, ובניה צידדו במגמות אידיאולוגיות ופוליטיות מנוגדות. ב-24 בפברואר 1933 השתתף עבד אל-רחים בוועידה של הועד הפועל הערבי שנערכה בירושלים בדרישה מהממשלה למנוע הגירה יהודית לארץ וכן למנוע בחוק העברת אדמות ליהודים.¹³²⁸ הוא נבחר לחבר מועצת העיר טול-כרם בבחירות שנערכו באוגוסט 1934.¹³²⁹ מנגד, כפי שנראה להלן, יוסף חנון ורשיד, בנו של עבד אל-רחים עצמו, התמסרו למכירת קרקעות ליהודים.

ככלל, משפחת חנון הייתה מזוהה עם מחנה מתנגדי המופתי, אל-מעארצ'ין, בפוליטיקה הפלסטינית.¹³³⁰ לפי אריה אבנרי, המסתמך על דיווחי מודיעין של המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, משפחת חנון מטול-כרם היתה "מתומכי ארגון הנוער המוסלמי ומפלגתו של נשאבי."¹³³¹ ביחס ליהודים, העיד לימים רשיד חנון כי משפחתו הייתה "מן התומכים בתוכנית החלוקה של ועדת פיל...ועל אותה תוכנית התנהלו שיחות בינינו לבין היהודים."¹³³² התחדדות המאבק הלאומי בשנות ה-30 על רקע ההתיישבות היהודית הפך את נפת טול-כרם לסיר לחץ של פעילות לאומנית. שני הטוענים לכתר "המנהיג העליון" של המרד הערבי הגדול – עבד אל-רחים אל-חאגי מחמד מדינאבה ועארף עבד אל-ראזק מן אל-

¹³²⁵ השוו ל"פסק דין נגד המסיתים להחרים את החקלאות העברית", "דאר היום", 24.7.33, עמ' 4.

¹³²⁶ "משפט המסיתים בטול-כרם", "דבר", 25.7.1933.

¹³²⁷ "אתרעה נגד חיבול עצים", "דבר", 21.7.1933.

¹³²⁸ אל-עודה, "מלכית אל-אראצי", עמ' 150.

¹³²⁹ "העיתון הרשמי", מס' 466, תוספת מס' 2, 13.9.34, עמ' 790.

¹³³⁰ פורת, "ממהומות למרידה", עמ' 208.

¹³³¹ אבנרי, "טענת הנישול", עמ' 198; יעקב שמעוני, "ערבי ארץ-ישראל, תל-אביב, עם עובד, 1947, עמ' 234.

¹³³² אבן-חן, "לילות כנען", עמ' 191.

טיבה – חיו ופעלו בסביבתה המיידית של טול-כרם.¹³³³ כפי שהראו פיצל עבד אל-ראזק, עודה זיאד, נמר סרחאן ומצטפא כבהא, המאבק הפנים-ערבי (שהתחולל יד ביד עם המאבק לשחרור לאומי מהשלטון הבריטי וההתיישבות הציונית) נשא אופי משפחתי-חמולתי. משפחת חנון הייתה מסוכסכת עם משפחות יריבות כגון משפחת אל-חאג' אבראהים מטול-כרם, משפחות עבד אל-ראזק וקאסם מאל-טיבה ומשפחות אל-אשקר וזהד ממסכה.¹³³⁴ לעומת זאת, הרשת החברתית והפוליטית של בני המשפחה הקיפה מנהיגים ממשפחות רבות-השפעה כגון משפחת היכל מיפו, משפחת סמארה מדינאבה, משפחת חמדאללה מענבתא, משפחת אבו-הנטש מקאקון, משפחת אל-ג'יוסי מכפר כור ומטול-כרם ומשפחת אל-נמר משכס.¹³³⁵ הקואליציות בין המשפחות, שהרבה לעסוק בהן הראל חורב-חליווה, היו מנגנון חשוב שייצר דינמיקה חברתית והתיישבותית, שהתבטאה בשלב מאוחר זה של התפתחות המערכת היישובית בשרון בעיקר בשיתוף פעולה במכירת אדמות ליהודים.

רשיד חנון (איור 59) השתייך ל"ועדה הלאומית" בטול-כרם. עם פרוץ המרד הערבי ב-1936 הוא הואשם (בשנית) בהסתת ערבים לגדיעת עצים בפרדסים היהודיים. הוטל עליו פיקוח משטרתי למשך שנה

והוא נדרש להתייצב במטה המשטרה שלוש פעמים ביום.¹³³⁶ גורלו שפר עליו, משום שמרבית המנהיגים האחרים במחוז הוגלו או נאסרו בידי הבריטים. העיתונות דיווחה, כי פרדס המשפחה שימש בכמה הזדמנויות כמסתור לחבורות מזוינות (פצאאיל) של מורדים, שתקפו עובדים יהודים בסביבה.¹³³⁷

איור 59 רשיד חנון (תמונת המשפחה)

אל-טאהר חנון, לעומתו, לפי שרה אוסצקי-לזר ומצטפא כבהא, השתייך להתארגנות מזוינת של צעירים מהפכניים בשם "ג'מאעת אל-כף אל-אחמר" (חבורת היד האדומה). על שורותיה נמנו "תלמידים ומשכילים מבני הנכבדים באזור", כגון הפעיל הלאומי הוותיק סלים עבד אל-

רחמן (אחד מאחיו של סמיר). חברי הקבוצה היו בני המעמד הבינוני והגבוה ובעלי השכלה אקדמית מן

¹³³³ עבד אל-ראזק, אמג'אד ת'וריה פלסטיניה; זיאד עודה, עבד אל-רחים אל-חאג' מחמד בטל ות'ורה: צפחאת משרקה מן תאריח' אל-נציאל אל-פלסטיני אבאן ת'ורת 1936 – 1939, אל-זרקאא, אל-וכאלה אל-ערביה לל-תוזיע ואל-נשר, 1984; נמר סרחאן ומצטפא כבהא, עבד אל-רחים אל-חאג' מחמד: אל-קאא'ד אל-עאם לת'ורת 1936 – 1939, סלסלת דראסאת אל-תאריח' אל-שפוי אל-פלסטיני 1, ראמאללה, מרכז אל-קסטל אל-ת'קאפי, 2000.

¹³³⁴ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, ארכיון מכון טרומן.
¹³³⁵ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, ארכיון מכון טרומן; "חלמי חנון אל-גיזא אל-אכבר מן תאריח' טול-כרם", דף "אל-מסתשאר" וגימעיית לגיאן אל-עמאל אל-אג'יתמאעי, 5/12/2012

https://www.facebook.com/permalink.php?id=306671262684344&story_fbid=520410601310408

¹³³⁶ "More Exiles," *Palestine Post*, 8.6.36, p. 8.

¹³³⁷ *Palestine Post*, 21.7.36, p. 5.

האוניברסיטה האמריקנית בבירות, שהייתה חממה לפעילות לאומית. במישור האידיאולוגי לגימאה היתה אוריינטציה פאן-ערבית.¹³³⁸ לפי סארה חנון, אביה נהג להקשיב לשידורי הרדיו של המורדים, והוא השתתף בעצרות פוליטיות ונאם נאומים מסיתים נגד הבריטים.¹³³⁹ דו"ח של שירות הידיעות מסכם את עמדתו אל-טאהר חנון בתקופה זו כאחד מ"מנהיגי האופוזיציה [למופת]. בעל השפעה פוליטית. היה חבר הועדה הלאומית, טול-כרם, 1936. ביוני 1936 הורחק לצרפנד.¹³⁴⁰ הדבר מדגים כי על אף הזדהותם עם מחנה מתנגדי המופתי, אחדים מבני המשפחה היו חלק אינטגרלי ממוסדות התנועה הלאומית הערבית והם אף שילמו על כך מחיר ברדיפות מצד הבריטים. יחד עם זאת, בהתגבר הטרור הפנימי, הם החל להתנגד למדיניות המאבק המזוין שהנהיגו המופתי והמנהיגים הצבאיים המקומיים שפעלו לאור הנחיותיו.

נקודת השפל בתולדותיה של משפחת חנון הגיעה בליל ה-16 באוגוסט 1937, כאשר נרצח חסן עבד אל-רחים חנון הצעיר בידי מתנקשים אלמוניים.¹³⁴¹ הסברה הרווחת הייתה שחסן חנון נרצח בגלל המסחר הקרקעות עם היהודים.¹³⁴² על הבהלה שאחזה בסוחרי הקרקעות הערביים ניתן ללמוד מהמכתב ששלח אסמאעיל אל-נאטור מהכפר קלנסוה הסמוך ליהושע חנקין יומיים לאחר הרצח:

נהיו הזמנים קשים עד מאוד; העדים באו אצלי והודיעוני שהמה לא מעיזים לתת עדות לטובת היהודים לפני קהל מוסת, והעירו את תשומת לבי למה שקרה עם בני חנון ואמרו לי שאפילו אם יהיו מוכרחים לאבד את כל נכסיהם ורכושם, לא יעזו לתת עדות כזו; לכן, נהיה עתה נאלצים לתת עדות שלא לטובת כבודו... כל המוכרים שלכם קמו נגד תביעתכם ויגישו משפט נגדי בהקדם

הקרוב.¹³⁴³

בני משפחת חנון חשדו כי המרצחים נשלחו מטעם משפחת קאסם עבד אל-קאדר החסינית מאל-טיבה. בפומבי, הם ציינו כי הם בטוחים כי יד המופתי ברצח וכי ד"ר דאוד אל-חסיני, מקורבו של המופתי, שילם לעלי [קאסם] כמאתיים לא"י בשביל הרצח.¹³⁴⁴ במשפט שנערך לחשודים בנובמבר 1937, עם זאת, חשף אחיו של הנרצח כי "הסיבה להתקפה הזאת היא שאחיו[ן] חסן [בן עבד אל-חמיד חנון] התכוון להתארכ

¹³³⁸ שרה אוסצקי-לזר ומצטפא כבהא, "ארגון ה'הגנה' בעיני הערבים", בתוך: דני הדרי (עורך), **חומת מגן: שמונים שנה לארגון ההגנה, עלי זית וחרב ד'**, 2002, עמ' 319-321.

¹³³⁹ אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 16.

¹³⁴⁰ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, **ארכיון מכון טרומן** השוו ל"מן הגולים", **דאר היום**, 29.5.1936, עמ' 3; אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 16.

¹³⁴¹ לפי סארה חנון, נרצחו משניים בני משפחתה. בגרסתה, שעומדת בסתירה למקורות ראשוניים, חסן חנון נרצח ערב חג הקורבן על רקע משפחתי-פוליטי בידי אלמונים. הוא נפצע פציעות מסוכנות בשוק רגלו ונפטר מפצעיו בעודו מועבר לירושלים לטיפול בשל היעדרם של שירותים רפואיים בטול-כרם. לפי תיק משפט החשודים ברצח, חסן חנון נפטר מפצעיו סמוך מאוד להתנקשות בו בבית המשפחה בטול-כרם (**אמ"י**, פ / 36 / 176). ראו: אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 16.

¹³⁴² לדיון מפורט ראו: Cohen, *Army of Shadows*, p. 123 and its footnotes.

¹³⁴³ מאסמאעיל נאטור ליהושע חנקין, 18.8.37, **אצ"מ** A238-127.

¹³⁴⁴ א.ח.כ., "ידיעות פוליטיות על הנעשה בקרב הערבים מס' 21", 13.10.37, **אצ"מ**, S25-3539.

לבתו של עבד אל-רחמן אל-חאג' אברההים. זאת, משום שחסן אל-קאסם רצה להתחתן עימה בעצמו, כשם שאחיו עלי קאסם התחתן עם אחותה.¹³⁴⁵ אפשר, שהשידוך המוצע נועד לשפר את היחסים המתוחים בין משפחת חנון ומשפחת אל-חאג' אברההים על רקע הבחירות המתקרבות לראשות העירייה, וכי בני משפחת קאסם ביקשו לשבש התקרבות זו – שהייתה מחלישה את מעמד משפחתם בטול-כרם.¹³⁴⁶ למרות שהחשודים זוכו מחמת הספק, ניסתה משפחת חנון לנקום את דמו של קרובם על ידי התנקשות בחסן אל-קאסם, אחיו הצעיר של עלי אל-קאסם. חסן נורה בפניו בידי שליחי חנון במספרה בטול-כרם, אך שרד ונמלט לחוף מבטחים בסוריה.¹³⁴⁷ ידיעות מודיעיניות מלמדות על קצפם של בני משפחת חנון על חשודים אחרים ברצח, כגון תושבי כפר עבוש, כפר ג'מאל ומשפחת טאהר אל-אשקר במסכה, שהיו קשורות במשפחת קאסם.¹³⁴⁸ משפחת קאסם איימה לנקום על כל פגיעה באנשיה מנה אחת אפיים, אך לימים הכירה באחריותה לרצח ואף שילמה כופר נפש למשפחת חנון בעקבות מלחמת ששת הימים.¹³⁴⁹ פרשת רצח נוסף, עלומה יותר, נגעה לבן אחר של משפחת חנון. עארף עבד אל-ראזק הואשם בהתנקשות בד"ר רשאד חנון בכפר דיר אל-ע'צון עקב היותו מקורב ליריבו על המנהיגות עבד אל-רחים אל-חאג' מחמד מדינאבה.¹³⁵⁰ רציחתו של רשאד, שהיה בוגר הסורבון, היתה מכה קשה למשפחה, הזכורה בכאב עד היום.¹³⁵¹

עבד אל-רחים חנון, אביו של רשיד, נפטר בספטמבר 1937, פחות מחודש לאחר רצח חסן חנון. בעקבות מותו נערכו בחירות למילוי המקום הפנוי שהותיר אחריה במועצת העיר.¹³⁵² רשיד רץ כמועמד יחיד להחליף את אביו בתפקידו ומונה מתוקף כך כחבר עירייה תחתיו.¹³⁵³ כשנתיים לאחר מכן, בשנת 1939 פוזרה עיריית טול-כרם בידי הבריטים בעקבות חשד שהיא תמכה במורדים, ואל-טאהר חנון מונה במקומו של רשיד, אירוע שהיוו נקודת מפנה ביחסי אל-טאהר עם הבריטים.¹³⁵⁴

ב-1938 העסיק רשיד חנון שומרים בשכר, שעל שורותיהם נמנה סלימאן אבו ח'ליפה – מנהיג מיליציה מקומית מואדי חוארת', ומאנשי אל-חאג' מחמד הקשור במשפחת סמארה (דינאבה), חותניהם

¹³⁴⁵ עדות עבד אל-חמיד עבד אל-חאפט' חנון במשפט רצח חסן חנון, אמ"י, פ / 36 / 176.

¹³⁴⁶ תיק שירות ציבורי של Abdul Rahman Haj Ibrahim T.C.3 3/2/1937-20/2/1920, אמ"י, מ-22 / 4899.

¹³⁴⁷ אצ"מ, S25 / 22564.

¹³⁴⁸ למהנדס, סקירת כפר מסכה, 6.12.42, עמ' 1, בתוך ארכיון זלמן ליפשיץ, אצ"מ A402-272; "מ. שחור [הנוטר משה שוורצמן מרעננה] כותב: בקור שני בכפר עבוש וכפר ג'מאל, "27.10.42, עמ' 1, את"ה, 105 / 227.

¹³⁴⁹ האיום שהועבר למשפחת חנון היה "אל-חסן באל-חסנין" שמשמעו שני חסנים משלכם תחת חסן [שלנו]. ראיון עם בני משפחת קאסם, אל-טיבה, 30 בספטמבר 2014.

¹³⁵⁰ סקירת כפר דנבה [דינאבה], 16.5.41, את"ה, 105 / 227.

¹³⁵¹ התכתבות עם מהנד עמר מצלח עבד אל-פתאח חנון, 16 בינואר 2020.

¹³⁵² העיתון הרשמי, מס' 722, תוספת מס' 2, 30.9.38, עמ' 740.

¹³⁵³ Acting District Officer to the Chief Secretary, העיתון הרשמי, מס' 740, תוספת מס' 2, 25.11.37, עמ' 790; "Tulkarem Municipal By-Election," 25.10.37, באמ"י, מ / 16 / 207.

¹³⁵⁴ "In Yesterday's Gazette," Palestine Post, 26.11.37, p. ; עמ' 1072, 9.11.39, 2, תוספת מס' 963, מס' 963, העיתון הרשמי, מס' 963, תוספת מס' 2, עמ' 1072, 9.11.39, 2.

של בני חנון.¹³⁵⁵ עם התעצמות מעשי האיבה, גלה רשיד לביירות ביחד עם חאפט' חמדאללה מענבתא, מנהיג מקומי בולט באזור השעראויה צפונית לטול-כרם והחשוב שבמקורות המידע של ה"הגנה" בהר שכם באותה התקופה. הוא שהה שם במשך שנתיים בחברת חוג נרחב של נכבדים אחרים שנמלטו ללבנון בשל מעשי האיבה.¹³⁵⁶

3.3 אנשי שלטון ושררה: משפחת חנון (1937-1948)

שלהי שנות השלושים ושנות הארבעים עמדו בסימן שיקום השפעתה של משפחת חנון מנזקי המרד הערבי. קורותיהם של בני ה"דור השני" למשפחת חנון שופכים אור על פעילותה של המשפחה כארגון חברתי וכלכלי, ועל הקשרים שרקמו בניה עם הממסד הבריטי ועם הישוב הציוני, תוך ניצול ההזדמנויות שנכרו בדרכם. קשרים אלו הולידו בתורם תמורות במארג החברתי ובפריסה היישובית העברית והערבית בסביבות השרון התיכון (כגון פיתוח פרדסי חנון והקמתם של שורת ישובים יהודיים חדשים).

במחצית השנייה של שנות ה-30, קיימו בני משפחת חנון קשרים מקבילים ומנוגדים עם סוחרי קרקעות יהודים. מגעים אלו, שמטרתם למקסם את רווחי המכירה, לעתים תוך הפרת התחייבויות חוזיות קודמות, הובילו להתגלעות סכסוכים בתוך המשפחה. הסכסוכים מדגימים את כוחה המוגבל של תיאוריית הליאינאג' הסגמנטרי כמנבאת התנהגות בפועל, והם מהווים עדות נוספת לכך שהמבנה הסגמנטרי אינו מהווה מסגרת מחייבת לסולידריות ופעולה חברתית משותפת. זאת, כנגד הסוכנות של הפרט ויכולתו לבחור דרך עצמאית בניגוד לרצון משפחתו, ובתוך כך לשנות את המפה היישובית על ידי מכירת אדמות, ליזום מעברי אוכלוסין או להשקיע ביוזמה כלכלית אישית. העדויות ההיסטוריות הבאות מחזקות בכך את קו הטיעון הסוציולוגי והאנתרופולוגי שהציגו איקלמן, גירץ ואחרים.

החודשים הראשונים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדו בסימן חשש מפעילות של 'גיס חמישי' פרו-נאצי כנגד ממשלת המנדט. המרד הערבי דוכא זה מכבר, והשלטונות חששו מהתפרצות גל אלימות נוסף בעורף בשעה שמירב מעייניה של האימפריה הבריטית היו נתונים לאירופה.¹³⁵⁷ הבריטים פנו למקומיים בעלי השפעה בכדי להביע תמיכה פומבית בשלטונות ולרסן כך גילויי מרי אנטי-בריטיים בקרב האוכלוסייה המקומית. השלטונות, מצידם, תגמלו התנהלות זו במשרות ממשלתיות ובהעלמת עין מחלק מפעילותן הפלילית של המשפחות שקשרו גורלן עם רשויות המנדט.¹³⁵⁸ הביוגרפיה של אל-טאהר חנון

¹³⁵⁵ [מעזרא דנין לא.ח.כ], "מכתב מחדרה", 2.6.38, **אצ"מ**, S25-3541.

¹³⁵⁶ אבן-חן, **לילות כנען**, עמ' 191. הקשרים הידידותיים בין רשיד חנון לחאפט' חמדאללה באו לביטוי גם בשיתוף פעולה ביחס לאדמות שהשניים ביקשו למכור לקק"ל בגבולות ענבתא. ב-24.1.40 רשיד התלווה לסויר של האחים מכנס ויוסף ויץ לבדוק קרקעות אלה: ויץ, **יומני ואגרות לבנים**, ב', עמ' 140.

¹³⁵⁷ ראו גלבר, **שורשי החבצלת**, א', עמ' 310-350 ו-467-480; אלדד חרובי, **הבולשת חוקרת: ה-C.I.D. בארץ-ישראל, 1920-1948**, צור יגאל - כוכב יאיר, פורת, 2011.

¹³⁵⁸ הדוגמאות לכך חוזרות ונשנות בחומרי הש"י הערבי. נסתפק במספר דוגמאות הקשורות בתקיף המקורי עלי קאסם עבד אל-קאדר מן אל-טיבה: משחף לש"י [לשכת שירות ידיעות], "בקור בכפרים חרבת עזון, טירה, כפר-גימאל, כפר עבוש וכפר

מבטאת את חשיבותם של מרכיבי עוצמה "רכה" עליהם עמד קטון בביקורתו על תיאוריית הליניאגי

הסגמנטרי. 1359

3.3.1 מסחר בקרקעות והשפעותיו על ההתיישבות בשרון

הנני מוכן ומזומן לשרת את כבי' כל ימי חייב באיזה אופן שהוא, ומבקש מאת האלהים שישמור עליו.

-רשיד עבד אל-רחים חנון במכתב ליהושע חנקין¹³⁶⁰

מהחומר שהשתמר בארכיונים של חברת "הכשרת הישוב", בארכיון הקק"ל ובארכיון האישי של יהושע חנקין, עולה שעד לשנת 1937 ריכזה "הכשרת הישוב" את עסקאות המקרקעין עם משפחת חנון מטעם קק"ל. לאחר פרוץ המרד הערבי ובריחת אחדים מסרסורי הקרקעות הגדולים לחו"ל נכנסו לשוק שחקנים חדשים, שביקשו לנגוס בנתח השוק של "הכשרת הישוב" בראשות חנקין המזדקן. אחד מהשחקנים הללו היה גד מכנס מחדרה (1893 – 1954), מאנשי חברת "הימנותא", שקשר קשרים מסחריים עם רשיד חנון.¹³⁶¹ לימים, הסביר יעקב ברזני (נוטר, איש ש"י וסוחר קרקעות מכפר-יונה) את שיטותיו של גד מכנס: הוא ניסה להשיג ידיעות מודיעיניות שקיבצו "אפנדים משת"פים" כרשיד חנון ועלי קאסם בענייני ירושות, "אריסים" (מזאראעין) וערבויות. גד מכנס ניצל את קשריו ממניעים כלכליים, "העיקר להרוויח."¹³⁶²

לאחר מותו של עבד אל-רחים חנון בשנת 1937, תבע לעצמו בנו רשיד בלעדיות בניהול המגעים למכירת האדמות ליהודים. מחלקת הקרקעות בקק"ל בראשות יוסף ויץ, פעלה בתיאום עם גד מכנס ורשיד חנון כדי לאיין הסכמות קיימות בין חנקין לבני משפחת חנון לרכוש קרקעות, וכן לסכל עסקאות מקרקעין ישירות בין בני משפחת חנון להכשרת הישוב. מטבע הדברים, הנסיבות החדשות יצרו מתיחות בתוך משפחת חנון מצד קרובי משפחתו, שעליהם גזר רשיד עמלה של לא"י לדונם, וכן בין "הכשרת הישוב" לחברת "הימנותא" וקק"ל. צוהר מרתק לתהליכים אלו הם המכתבים שהחליפו בני משפחת חנון עם חנקין, וההתכתבות הענפה שניהל האחרון עם קק"ל ישירות ובעקיפין, באמצעות חברת "הכשרת הישוב". לפי עו"ד ד"ר יוסף שדמון, ששימש כעורך דין לגביית חובות מטעם "הכשרת הישוב", אחרי הרצח של חסן חנון הייתה בטול-כרם מתיחות גבוהה אשר תרמה לזירוז תהליכי העברת הקרקעות.¹³⁶³ מות עבד אל-רחים עורר מחדש אף הוא את שאלת הקרקעות, משום ש"אחרי שמת הזקן נשארו הבנים, היורשים,

צור, "20.12.43, עמ' 1, את"ה, 105 / 80 ובתיק 105 / 182 מוזכר מינויים של אישים שונים לתפקידים בגין תמיכתם במאמץ המלחמתי.

¹³⁵⁹ Caton, "Power, Persuasion, and Language."

¹³⁶⁰ מרשיד חנון ליהושע חנקין, "סודי ופרטי", 2.3.39. תרגום המכתב מערבית שנעשה עבור חנקין, אצ"מ, KKL5-10050. המקור בערבית נמצא בתיק אצ"מ, L75-776.

¹³⁶¹ ראיון עם יוסף שדמון, 29.1.71, מתע"פ 57 / 18, עמ' 30-31.

¹³⁶² ראיון עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 50. השוו להדלפת המכתב של רשיד חנון לחנקין אל גד מכנס והאשמתו בספסרות במכתב אחר מחנקין לאוסישקין, 17.5.39, אצ"מ, KKL5-10031 ומסמכים אחרים שם.

¹³⁶³ ראיון עם יוסף שדמון, 29.1.71, מתע"פ 57 / 18, עמ' 60.

והם [היו ל]בעלי הקרקעות" ונדרשו להכריע מה לעשות עימן.¹³⁶⁴ לאחר אירועי שנת 1937, הפך רשיד חנון את עורו והיה לשותף בכיר של קק"ל ושל גורמי הביטחון ביישוב. בזמן גלותו בבירות, הוא היה אחראי על מכירת חלק מירושת אביו לקק"ל באמצעות גד מכנס ויהושע חנקין מ"הכשרת היישוב".¹³⁶⁵ בשנות הארבעים, סייע רשיד לאנשי קק"ל בעקיפת ה"ספר הלבן", והוא שמר על קשר הדוק עם הפרדסן ואיש המודיעין עזרא דנין מחדרה, הפרדסן וסוחר הקרקעות גד מכנס, "זקן השומרים" אברהם שפירא מפתח תקוה ומנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל, יוסף וייץ.¹³⁶⁶ לאחר מלחמת 1967, ראיין עיתונאי ישראלי את רשיד המבוגר והמאוכזב, ותיאר אותו במלים הבאות:

רשיד, שדרכו רופדה מאז שנות ילדותו בזהב, חי חיי פזרנות ו"כסף". הוא החליף מכוניות באותה מהירות שהחליף סוסות אצילות. "דוהר" מטול כרם לפרדס [ביארת חנון-ר.מ.], עורך מפעם לפעם נשפיות ומארח ידידים יהודיים וערביים. הטוב בידידיו היה גד מכנס המנוח, וכך ניצל גד את קשריו והשפעתו של הצעיר בן-הטובים מטול-כרם לגאולת קרקעות בשרון להקמת יישובים חדשים. גם יהושע חנקין נעזר בו.¹³⁶⁷

בשנת 1937 הביעו בני משפחת חנון נכונות למכור את אדמותיהם הדרומיות, בין הפרדס לבין נחל פולג. אדמות אלה שימשו להקמת תל יצחק, כפר נטר ובית יהושע, שלושה יישובי "חומה ומגדל", שעיבו וביצרו את ההתיישבות היהודית מדרום לנתניה בשיאו האלים של המרד הערבי.¹³⁶⁸ ב-16 בספטמבר 1937 ערכו וייץ והמהנדס זלמן ליפשיץ, המודד של קק"ל, סיור בחלקה בת 1200 דונמים, "אדמת שרון טיפוסית, גבעות ומישורים, השרויה בין חולות הפליק ובין אדמות אבן יהודה ותל-צור" בסביבה שתוארה כשוממה להוציא הפרדסים של משפחת חנון ושכניהם.¹³⁶⁹ בנובמבר 1937 מכר רשיד חנון לקק"ל 100 דונם. כמו כן, רשיד דרש לא"י עבור כל דונם מתוך 230 דונם שמכר דודו יוסף חנון באזור זה.¹³⁷⁰ בו בזמן, מכרו יורשי עבד אל-

¹³⁶⁴ ראיין עם יעקב ברזני, 18.2.71, מתע"פ 57 / 15, עמ' 42.

¹³⁶⁵ אבן-חן, לילות כנען, עמ' 187-190 והשוו לאזכור הקצר אצל אבנרי, טענת הנישול, עמ' 187.

¹³⁶⁶ אבן-חן, לילות כנען, עמ' 189-192.

¹³⁶⁷ שם, עמ' 189.

¹³⁶⁸ ברכה חבס, חומה ומגדל: ההתיישבות החדשה בשנות המצור, תל-אביב, המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל, תרצ"ט; מרדכי נאור, ימי חומה ומגדל, 1936-1939: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1987, עמ' 215-216 ועמ' 225.

¹³⁶⁹ וייץ, יומני ואגרותי לבנים, א', עמ' 262.

¹³⁷⁰ חנקין למשרד הכשרת היישוב, 3.11.37, אצ"מ, L.75-926.

רחים חנון – יוסף חנון, אל-טאהר חנון ואמו פאטמה – 3700 דונמים באזור זה.¹³⁷¹ בהמשך ישיר לכך, העבירו כמאל, עבד אל-חמיד ובני משפחה אחרים בהסדר הקרקעות 134 דונם לטובת קק"ל.¹³⁷²

בניגוד לגושי האדמה שנמכרו עד כה, מדובר היה באדמות בעלי ערך חקלאי רב יותר, משום שהן התאימו במיוחד לגידולי קיץ ואביב בשולי הביצה. תל-יצחק וכפר נטר עלו על הקרקע ביולי 1938, ובחודש הבא הצטרף אליהם בית יהושע ("קיבוץ עקיבא").¹³⁷³ גד מכנס קרא תיגר גלוי על מאמציו הקיימים של חנקין לרכוש אדמות מידיים ערביות, בעודו פונה למוכרים שסיכמו על תנאי מכירה עם חנקין בשנים הקודמות. אחת המכירות נגעה לחלקות ממערב לכפר נטר ובית יהושע, שהיו דרושות לדעת קק"ל לשם השלמות משבצת הקרקע של המתיישבים החדשים. מכנס הצליח לרכוש אדמות אלה במחיר מוזל בתוך חודש אחד בלבד.¹³⁷⁴

על הסכסוכים במשפחת חנון בעקבות מסחר הקרקעות ניתן ללמוד מהתכתבות ששלחו בני משפחה לחנקין, סביב הדלפת מגעים עסקיים רגישים. מתברר, כי רשיד דרש לרכז בידו את כל מכירת הקרקעות במשפחה ליהודים. הוא גבה עמלה על כך ובני משפחה אחרים חששו ממנו. ב-25 באפריל 1939 שלח בן דודו של רשיד חנון, רֶשְׁדִי אל-יוסף, מכתב סודי שבו הביע רצון למכור את 311 דונמים שרשומים על שם אביו בגוש 7936 בע'אבת כפר צור (להלן, בפסקה זו – החלקה). רשדי התאוון בפני חנקין כי רשיד ניסה לחייב אותו למכור את החלקה לקק"ל בתיווכו האישי ודרך גד מכנס בלבד, משום שמכנס משלם לו לא"י לדונם על חשבון הכסף המגיע לו. רשדי ציין כי הוא מאמין כי שרשיד מנסה לרמות את "הכשרת הישוב" ואת מכנס גם יחד.¹³⁷⁵ חנקין העביר את המכתב בליווי מחאה חריפה לאושיסקין ולויץ, שהחלו מנהלים מגעים חשאיים עם רשיד חנון בתיווכו של רשיד לקניית אותה החלקה. בינתיים, יוסף חנון כתב לרשדי בְּנו מכתב, שבו חזר על הצעתו למכור את החלקה ישירות לחנקין, ללא מעורבות רשיד חנון. רשדי עדכן את חנקין כי גד מכנס אמר לבן דודו מצלח אל-עבד אל-פתאח, שהוא (מכנס) ראה את המכתב שרשדי שלח לחנקין. ויץ אמר למכנס שמבחינת קק"ל רק מכנס לבדו רשאי לרכוש החלקה בתיווך רשיד.¹³⁷⁶ באותו הזמן קק"ל הודיע לחנקין, במענה לבריור מצידו, כי הם נכנסו למו"מ עם מכנס לקנות את החלקה "מתוך הכרח לרכוש

¹³⁷¹ האדמות שנמכרו הן קרקבוס וח'ור אל-ה'רש (גוש 7952), ארץ מארס אל-שומר (גוש 7953) ומר'ג אל-מֶצְטָבָא מע אל-תֶּרְבֵּעָה (גוש 7954). חלקות האדמה נקראות על שם צמחי ביצה ומישורי הצפה עונתיים; **אצ"מ**, L75/925. השטח היה בהיקף של 1163 דונמים. ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, עמ' 284 (ה-12.11.37) ו**שם**, 286 (ה-17.11.37).

¹³⁷² באדמות ט'ה'ר אל-כבארה (גוש 7955), מֶכְסֶר סַאֵלֶם ואל-הַנְּדַאוּיָה (גוש 7956) ומְוַאֲרֶס אל-גִּיזֶר (גוש 7957). מחנקין להכשרת הישוב, "מכתבכם מס. 6152 מיום 25.11.40, **אצ"מ**, L75-774; "פרטי ההעברות והותורים באדמות כפר-סור, שופה – השרון – הקהקהל", 3.3.38, **אצ"מ**, L75-924.

¹³⁷³ **אצ"מ**, L75 / 925, 926, 935. קיבוץ עקיבא התיישב במקור בתל-עמל שבעמק בית שאן. ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, א, עמ' 275 (ה-20.10.37).

¹³⁷⁴ ויץ לחנקין, "הגושים 7950, 7951, 2.5.38 ו-ויץ לחנקין, "הגושים 7950, 7951, 26.5.38, שניהם **באצ"מ**, L75-924. מכנס הציע גם לרכוש 420 דונמים אחרים בגושים 7936 ו-7937.

¹³⁷⁵ מר[שדי] חנון ליהושע חנקין, 25.4.39, **אצ"מ**, KKL5-10050.

¹³⁷⁶ מרשדי חנון, לחנקין, 15.5.39, **אצ"מ**, L75-776.

חלקות אדמה [...] בקשר עם התיישבות הפליטים מגרמניה ומצ'כוסלובקיה.¹³⁷⁷ רדיפת היהודים הגוברת באירופה הובילה לביקוש גובר לאדמות להתיישבות בשרון, ומאידך הובילו המאמצים המרובים, בערוצים שונים, להתגברות החסמים הפנימיים בקרב בני משפחת חנון לביצוע מכירות בפועל בערוצים אלו. בשנת 1940 הציעה חברת "הכשרת הישוב" למכור מספר חלקות של יוסף חנון בצפון חולות כפר נטר לקק"ל, אך ההצעות נדחו משום שמדובר בגושים שקק"ל התקשרה בחוזה בלעדיות לרכוש דרך מכנס.¹³⁷⁸

מצלח אל-עבד אל-פתאח היה שותף להתנגדותו של בן דודו רשדי לגביית עמלת התיווך בידי רשיד על חשבונם. חנקין טען בפני ויץ כי רשיד השתמש בכספים שהועברו אליו בשביל מצלח על מכירה זו כערובה למכירת אדמתו בגוש אחר. ויץ בירר טענות אלה מול מכנס.¹³⁷⁹ ב-1940 התיימר רשיד, "צעיר קל-דעת [ו] בעל קרקעות מרובות", למכור לקק"ל את הכפר שופה שבהר ואת אדמותיו שבשטח 14,000 דונם בשלמותם לקק"ל.¹³⁸⁰ למרות שההצעה לא עברה לפסים מעשיים, הרי שעצם העלאתה משקפת ביטחון רב של משפחת חנון בהשפעתה הרבה על הכפר, כמו גם את שליטתה בחלק גדול מאדמותיו.

עם שובם של בני משפחת חנון ארצה מגלותם בראשית שנת 1940 התחדשו סכסוכיהם הישנים עם יריביהם באזור.¹³⁸¹ כך היה המצב ביחסים שבין משפחת חנון למשפחות מנצור וקאסם, בשל התחרות על השפעה אזורית ועל גישה למקורות הכנסה מתפתחים. היחסים של משפחת חנון עם משפחת מנצור הם דוגמא ליחסי הגומלין המורכבים שהתקיימו בינה לבין משפחות נכבדים אחרות שחיו בשכנות לה במרחב. משפחת מנצור הייתה משפחת נכבדים עתירת נכסים ממוצא מצרי מהכפר אל-טיבה. השיח' חסן אל-מנצור, איש דת וסוחר, החזיק בקרקעות נרחבות במישור החוף בכלל ובעיאבת כפר צור בפרט.¹³⁸² כשחסן מנצור נפטר בשנת 1927, ירש בנו עודה חלק מאדמותיו באזור הדסים וביארת חנון. עודה החזיק בבית פרדס דרומית לביארת חנון, ובשטח אדמה נוסף בן 1200 דונמים שנקרא דִּבְת אל-קִיָּה, מצפון לביארת חנון (איור 60).¹³⁸³

כפי שראינו, משפחת מנצור ומשפחת חנון השתייכו למחנות יריבים במאבק על השררה האזורית. ראשיתה של המחלוקת ביריבות בין משפחת אל-חאגי אבראהים ותומכיה מקרב משפחות קאסם ומנצור ממחנה המופתי לבין משפחת אל-ג'יוסי ותומכיה ממשפחת חנון מקרב מחנה המעארצ'יה במהלך שנות ה-

¹³⁷⁷ ויץ לחנקין, "ענייני השרון", 14.5.39, **אצ"מ**, KKL5-10050. מדובר בטענה מופרכת מבחינה גיאוגרפית משום שהחלקות המדוברות רחוקות זו מזו מרחק של 5 ק"מ ואינן משיקות.

¹³⁷⁸ **שם**, מסמכים שונים.

¹³⁷⁹ מויץ לאחים מכנס, "חשבון קרקע מסלח חנון", 28.12.38, **אצ"מ**, KKL5-10031.

¹³⁸⁰ ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, ב, עמ' 140.

¹³⁸¹ אל-מדור, **סארה חנון**, עמ' 20.

¹³⁸² עקל ומצארוה, **טיבת בני צעב**, עמ' 103.

¹³⁸³ התיישבותו במקום קדמה לשנת 1936; ראיון עם בני משפחת עודה מנצור, 26 ביוני 2015; **יומן מאיר ספקטור**, מפקד השמירה בגוש תל-מונד, 13.3.1936.

30. ¹³⁸⁴ בשנת 1938/1939, ולמרות האיבה ארוכת השנים בין המשפחות, רכש רשיד אדמות מיורשי אל-שיח' חסן מנצור בע'אבת כפר צור במטרה להעביר אותן כיחידה אחת לקק"ל.¹³⁸⁵ לאחר שקק"ל עיכבה את התשלום כנגד שטרות החוב של רשיד, הוא ביקש שיימסר צ'ק בשווי 200 לא"י לפקודת בן דודו חלמי חנון ביפו, והוא שיסדר את העברת הכסף לכיסוי חובות משפחת מנצור לסוחר יפואי בשם רשיד אל-ריאחי.¹³⁸⁶

איור 60 עודה מנצור בצעירותו ובבגרותו (באדיבות המשפחה)

מארג הקשרים החברתיים באזור ביארת חנון בשלהי שנות ה-30 וראשית שנות ה-40 משקף ה"קליקות" של קליפורד והילדרד גירץ; אותן קונסטלציות ארעיות, פרגמנטריות ופרגמטיות בהובלת מנהיגים מקומיים, שמתחרות, משתפות פעולה, מתרחבות ומתפרקות בהתאם לנסיבות הפוליטיות והכלכליות המשתנות.¹³⁸⁷ לצד העסקים הפרגמטיים בין רשיד חנון לבני משפחת מנצור בתחומי מכירת האדמות, נמשכה היריבות בינם סביב "גזירת קופון" משליטת בעלי בריתם בווקף ברכת רמצי'אן. המשבר הכללי בענף הפרדסנות במהלך מלחמת העולם השנייה החריף את מצבם הכלכלי המעורער של בני משפחת חנון עוד מתקופת המרד הערבי. עתה, כתחליף למשק ההדרים המקרטע, הם ביקשו להרחיב את משק הירקות

¹³⁸⁴ סקירת עיר "טול-כרם, סקירה היסטורית", 1942, אצ"מ, A222 / 402; ראיון עם בני משפחת עודה מנצור, 26 ביוני 2015; Cohen, *Army of Shadows*, p. 69.

¹³⁸⁵ בכלל זה הוא נדרש לשלם 260 לא"י לאחות ופיה, 150 לא"י לאחות זכיה ו-350 לא"י לאחות חיירה ו-100 לא"י לשאר ה"מנצורים", שהם ככל הנראה אחיהן עודה וח'ירי. מחנקין למשרד הכשרת הישוב בירושלים, "גמר חשבונות מוכרי כפר-סור השרון", 10.9.39, אצ"מ L18-753.

¹³⁸⁶ מרשיד חנון לחנקין, 27.1.39, אצ"מ, L75-776. משפחת אל-ריאחי היא פלג של חמולת אבו אל-היג'א' המתגורר בכפר צור ומגידל יאבא (ראיונות עם בני החמולה בטמרה שלייד עכו, רנת'יס וכפר צור).

¹³⁸⁷ Geertz and Rosen, *Meaning and Order in Moroccan Society*.

שלהם בשותפות עם יהודים (על רקע הביקוש הגובר לירקות בשביל מחנות הצבא שהוקמו בינתיים בארץ). אחד מבני המשפחה, שהתגורר דרך קבע בשטחי האחוזת, התערב בסכסוכים אודות ניהול אחוזת הוקף באגן נחל פולג בין עלי עבד אל-האדי, ששימש כמתוויל הווקף המכהן, לבין עלי קאסם ששאף להשתלט על התפקיד (כחלק מניסיונו להרחיב את השפעתו באגן נחל פולג). זאת, בעוד שעודה מנצור ואחיו חירי מנצור, בעל פרדס משלו בבני דרור, נחשבו לנאמני המובהקים של עלי קאסם.¹³⁸⁸ בתוך כך, התיאור הבא של מקור יהודי משקף את היות החוכרים יוזמים בעלי סוכנות אישית:

הערבי חנון הגר בסביבת "כפר נטר" וחברת "רסקו" ביקר אצלי והתענין בגידול הירקות אצל היהודים היות והוא רוצה שותף יהודי על מנת לגדל יחד אתו ירקות. הוא גילה כי בבואו מסוריה אחרי המאורעות עדיין לא חלפה הסכנה לגביו ומשום כך פיזר שומרים בכל הסביבה. נודע לי כי השבט ערב על חֵיטת [ערב אל-חויטאת] עומד לצדו, אולם ערבי הביצה [ערב אל-בצה; בצת אל-פאלק, ביצות נחל פולג] שונאים אותו. אנשיו תפסו ערבי ובידו מכתב על עודי אַל-מְנסור [עודה מנצור]. חנון הכניס את חצי גופו לבאר מים והכה אותו עד שהערבי ספר שהמכתב נשלח עיני מתנגדיו. כתוצאה מזה שלח חנון מכתב חריף לעודי אלמנסור ויש לציין שאלמנסור נסע מיד למשפחת חנון והתנצל בפניהם. חכירת ביצת הפליק אשתקד היתה בידי עלי עבדול עדי [עלי עבד אל-האדי] וכדי לפיס את מתחרו עלי-קסם [עלי קאסם] מסר לרשותו 400 דונם. השנה עמדו הערבים הניל בהתחרות. עלי קסם נעזר עי עודי אלמנסור ועלי עבדול עדי עיי משפחת חנון. ערבי הביצה נצלו את ההזדמנות והעמידו עורך דין על מנת לפרק את החוכרים וכתוצאה מזה שלחה הממשלה פקיד ערבי שהוא מנהל את הביצה.¹³⁸⁹

עלי קאסם מונה למתוויל הווקף בתמיכת הבריטים, והוא החזיק בתפקיד במשך שנה וחצי, בטרם הצליחו לרשת את מקומו חסן עבדאללה מנצור ושותפיו מאל-טירה.¹³⁹⁰ השפעתו הרבה של עודה מנצור על הנוודים שעבדו בביארת חנון הובילה לכינויו "מוחתאר הערבים היושבים על אדמת חנון" בסקירת ש"י משנת 1943. למעשה, עודה מנצור היה מוחיתרה הרשמי של עיאבת כפר צור, שבתחומיה ביארת חנון, ועובדה זו היתה לצנינים בעיני משפחת חנון.¹³⁹¹

¹³⁸⁸ כרטיסים אישיים של עודה מנצור וחירי מנצור, את"ה, 105 / 169; בירורים על עמדת עודה מנצור בסוגיית ואדי אל-פאלק, את"ה, 105 / 24 / א.

¹³⁸⁹ עדות של מקור ש"י יהודי: ללא כותרת, 3.7.41, את"ה, 105 / 197, מסמך 196. עוד על פועלם של ערביי אל-חויטאת בשירות בני משפחת חנון ועל סכסוכי המרעה שלהם עם הישובים הסמוכים ראו התעודות: משחף ללש"י, "מריבות בין אנשי כפר נטר לבין רועים ערביים" (מפי יעקב ברזנל), 7.9.43 וידיעת "גוי" מסי 1295 מה-9.9.43; שתיהן באת"ה, 105 / 80.

¹³⁹⁰ דיווח מפי עלי קאסם, את"ה, 105 / 205 / א' ועדויות רבות אחרות.

¹³⁹¹ את"ה, 105 / 168. חותמו האישי כמוחיתאר מצוי עדיין בידי המשפחה.

3.3.2 פעילות למען השלטונות והשתלבות במנהל המקומי

בני משפחת חנון היו מבני האליטות המקומיות שקשרו את גורלן בממשלת המנדט. הבריטים פנו לנכבדים מקומיים להפעיל את עוצמתם הרכה בכדי להביע תמיכה פומבית בשלטונות ולרסן כך גילויי מרי אנטי-בריטיים בקרב האוכלוסייה המקומית. הביוגרפיה של טאהר חנון בשירות הבריטים בימי מלחמת העולם השנייה מבטאת את חשיבותם של סמכות מוסרית, מוסכמות חברתיות ויכולת שכנוע, עליהם עמד קטון בביקורתו על תיאוריית הליניאג' הסגמנטרי.¹³⁹²

אל-טאהר חנון היה המנהיג הפוליטי הבולט במשפחה. לאחר דיכוי המרד הערבי, הוא שינה את עמדתו ביחס למנדט הבריטי והחל לשמש כתועמלתן בשירותו. ב-19 באוגוסט 1942 כינס אל-טאהר "אסיפת כפריים בה הטיף לנאמנות לבריטניה."¹³⁹³ לדברי סארה בתו, הוא הביע עמדות המתנגדות למופתי ולהתקוממות מחודשת גם בשיחות עם חבריו לנשק לשעבר כגון עבד אל-קאדר אל-חסיני בביקורם בדיוואן שלו.¹³⁹⁴ אל-טאהר השתמש בכישורי השכנוע שלו ובסמכותו המוסרית כדי ליישב סכסוכים בכפרים שתחת השפעתו. ב-22 בנובמבר 1944, אל-טאהר השתתף בסולחה בין משפחות בכר וחגי'אזי בכפר אל-לבד. לפי כתבה שהתפרסמה בעיתון "פלסטין", בהתאם המוסכמות החברתיות הנהוגות בטקסים אלה, "המשלחות הלכו אל בית משפחת חנון, היכן שננאמו נאומים מטעם כבוד הקאדי והשיח' נגיב אל-לבדי והשיח' מצטפא ברהוש דיבר דברי תודה למשלחות ולמאמצים אשר השקיעו ולאחר האוכל עזבו הנוכחים את הכפר."¹³⁹⁵ אל-טאהר תוגמל על פועלו למען השלטונות במינויו לשורה של ועדות וגופים מקומיים, ועקבות פעילותו ניכרות בטול-כרם ובכפרים קאקון, שויכה, עתיל, ענבתא, זיתא, כפר לבד וח'רבת בית ליד.¹³⁹⁶

לצד אל-טאהר חנון, גם בני המשפחה שהתגוררו ביפו בלטו בשירות הבריטים. חלמי חנון, בן דודו של אל-טאהר, שהיה חבר בלשכת המסחר של יפו וחבר המועצה המנהלת של חברת ההדרים הפלשתינאית. מתוקף תפקידו, השתתף חלמי במשלחות פרי-ההדר שנשלחו לבריטניה ולמספר מדינות אירופאיות (-1947 1944).¹³⁹⁷ אחיו, ד"ר עוני יוסף חנון, פעל אף הוא בעיר יפו.¹³⁹⁸ ב-1947 עוני היה חבר ב"ועדה הלאומית" של

¹³⁹² Caton, "Power, Persuasion, and Language."

¹³⁹³ "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, ארכיון מכון טרומן.

¹³⁹⁴ אל-מדור, סארה חנון, עמ' 21.

¹³⁹⁵ נספח לסקירת הכפר כפר אל-לבד, את"ה 105 / 227.

¹³⁹⁶ נציג הממשלה בועד החקלאי של אזור טול-כרם (ינואר 1943), בא-כוחן של לשכות המסחר בטול-כרם (נובמבר 1943), חבר ועדת החיסכון הממשלתית בטול-כרם (אפריל 1944), חבר בית הדין לשכר-דירה במחוז השומרון, יו"ר ועדת "קופת האומה" בטול-כרם (אוקטובר 1944) וחבר ועדת הבחירות לעירייה (דצמבר 1945 ואוגוסט 1946): "טאהר חנון", תיקי הש"י הערבי, סדרה ב', תיק 1, ארכיון מכון טרומן. לנושא הבחירות ראו גם העיתון הרשמי, מס' 1458, תוספת מס' 2, 29.11.45, עמ' 1149, וכן מס' 1511, תוספת מס' 2, 8.8.46, עמ' 896; העיתון הרשמי, מס' 1080, תוספת מס' 2, 27.2.1941, עמ' 290. על הקמת בית הדין בטול-כרם ראו שם, מס' 1210, 16.7.42, עמ' 979, וכן מס' 1262, 22.4.43, עמ' 323.

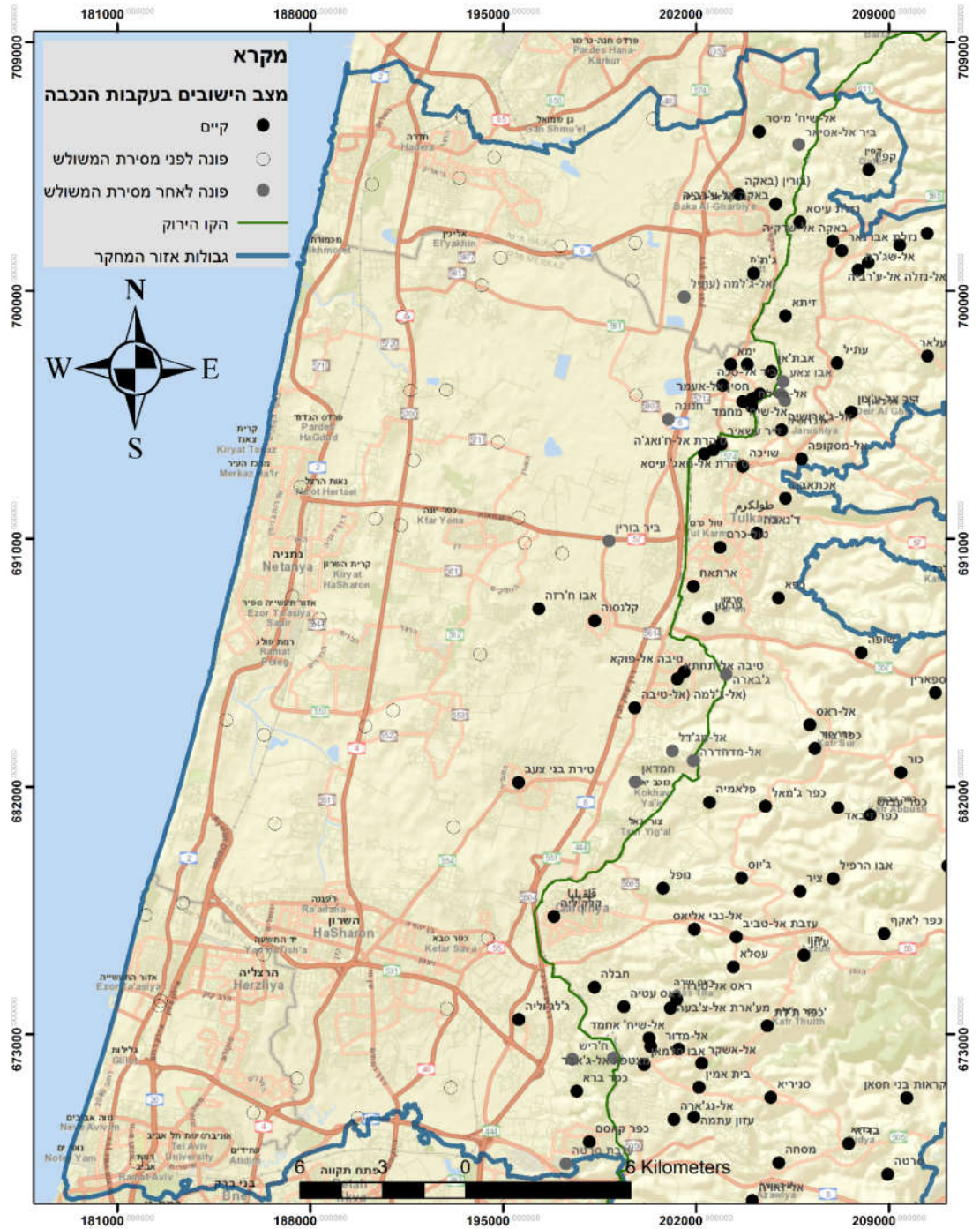
¹³⁹⁷ לדוגמה בעיתון הרשמי, מס' 1526, תוספת מס' 2, 3.10.46, עמ' 1055, ושם, מס' 1590, תוספת מס' 2, 26.6.47, עמ' 759 ושם, גיליון 1632, תוספת מס' 2, 11 בדצמבר 1947, עמ' 1451, וכן "מכירת ההדרים לעונה הבאה – בסיס להבראת הענף", דבר, 13.8.47, עמ' 3.

¹³⁹⁸ העיתון הרשמי, מס' 1496, 30.5.46, עמ' 455.

יפו. במסגרת תפקידו הוא השתתף בפגישת הוועדה עם סגן מושל המחוז ב-25 בדצמבר 1947 שנערכה

בעקבות יציאת הבריטים מפתח-תקווה ומתל-אביב. 1399

4. מלחמת 1948 ואחריתה של ביארת הנוון

מפה 56 ההתיישבות הערבית במערב אזור המחקר אחרי הנכבה

1399 "אנשי הוועד הערבי דורשים: יד חפשית לפורעים!", דבר, 26.12.47
370

עם פרוץ מלחמת האזרחים בפלשתינה-א"י בדצמבר 1947, ועל רקע ההכנות הבריטיות לנסיגה מהארץ, החל מרקם החיים של היישובים הערביים בשרון להתפורר. התפוררות זו התרחשה באופן הדרגתי, תחת לחץ ביטחוני וכלכלי ציוני. ראשיתה בעזיבה בלתי-מאורגנת וסופה בפינוי ציוני יזום של הכפרים ששרדו באזור שיועד למדינה היהודית.¹⁴⁰⁰ כפרים אחדים, כגון ביאר עדס, קאקון וכפר סאבא, נכבשו בכוח הזרוע.¹⁴⁰¹ הישרדותם של מרבית כפרי המשולש היא תולדה של מסירתם בהסכם "רודוס" לישראל, לאחר נסיגת הכוחות העיראקיים שהחזיקו בגזרה זו במאי 1949 (מפה 56).¹⁴⁰² דפוסי היציאה מאזור המחקר ביטאו את המארג החברתי של הקהילות הפלסטיניות שהתקיימו בו: מהגרים מחוץ לארץ חזרו לארצות מוצאם; תושבי כפרי הבת חזרו לכפרי מוצאם ונקלטו בהם; נוודים מצאו מקלט באזורי מרעה בהרים או בחוצות הערים, היכן שנמצאה עבודה; פליטים מצאו מקלט ראשוני בקרב חותניהם ומכריהם בכפרי ההר, בטרם עברו ברובם להתגורר במחנות הפליטים או המשיכו מזרחה אל עבר הירדן המזרחי.¹⁴⁰³ אבדן האדמות במישור פגע קשות במארג החברתי של כפרי ההר והערים קלקיליה וטול-כרם, ועודד את ההגירה של רבים מיושביהם לחפש תעסוקה במגזרי השירותים המתפתחים בארצות ערב.¹⁴⁰⁴

חורבן ההתיישבות הערבית באזור השרון לא היה תולדה בלתי-נמנעת של המלחמה. יישובים באזור נפגעו באירועי לחימה קודמים, כגון מלחמת העולם הראשונה, אך הכוח הכובש אפשר לתושבים לחזור ליישובים ולשקמם.¹⁴⁰⁵ הנכבה הפלסטינית, כפי שהיטיב מוריס להראות, היא במידה רבה תוצאה של החלטה ישראלית מוקדמת למניעת השיבה.¹⁴⁰⁶ תופעת ה"הסתננות" של תושבי הכפרים המרוקנים לכפריהם לאחר חתימת הסכמי הפסקת האש לא היתה, לפחות בתחילה, ניסיון מאורגן של "כנופיות" לערער מיסודה את המדינה היהודית, אלא פרי נטיית ליבם הטבעית של אנשים לחזור למכורתם ובתיהם, להביא מהם ציוד ולהתקיים מאדמתם.¹⁴⁰⁷ אחרים בחרו למכור את נכסיהם, בין אם מחוסר רצון לחיות תחת ריבונות יהודית או עקב כורח כלכלי. תהליכי נטישתה של ביאר חנון, כמקום ישוב ומוסד כלכלי, משקפים מגמות אלה.

¹⁴⁰⁰ "סיכום הפגישה של היועצים לעניינים ערביים במחנה דורה 6.4.48", **ארכיון צה"ל (להלן: א"צ)**, 1949 / 4663 – 125; Morris, *Revisited*, p. 245.

¹⁴⁰¹ גרשון רבלין וצבי סיני (עורכים), **חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות**, חמ"ד, חמו"ל, מהדורה שניה, 1992, עמ' 18-21; כנאענה, **כפר סאבא**, עמ' 53-61; אל-מדור, **קאקון**, עמ' 91-107.

¹⁴⁰² שמואלי, סופר ושנל, **המשולש הקטן**, עמ' 8-9.

¹⁴⁰³ ראיונות עם עקורים מכל כפרי אזור המחקר, ובמיוחד ראיונות שערכתי עם כשלושים פליטים בשיכון הפליטים בגילגוליה; אבו פרדה, **ערבאן בצת אל-פאלק**; לעניין פינוי עקורים שנותרו באזור המשולש, והרקע החברתי שלהם ראו לדוגמא "חירבת גיברה (ליד טייבה)", **"אמ"י"**, גל-27 / 17030 והשוו לכהן, **הנפקדים הנוכחים**, עמ' 35-52.

¹⁴⁰⁴ משעל, **טולכרם**, עמ' 6.

¹⁴⁰⁵ מרום, "מלחמת העולם הראשונה".

¹⁴⁰⁶ Morris, *Revisited*, pp. 309-413.

¹⁴⁰⁷ עאדל מנאע, **נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956**, ירושלים, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017; Benny Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation, and the Countdown to the Suez War*, Oxford, Clarendon Press, second edition, 1997, p. 432.

מסמכי קק"ל השמורים בארכיון הציוני מלמדים, כי בשלהי שנת 1947 ניהלה משפחת חנון מגעים למכירת חלק נוסף מאדמתם בשרון לקק"ל. הדבר נודע ל"מועצת פועלי השרון הצפוני", אשר פנתה לקק"ל בבקשה להכניס עבודה עברית בפרדס חנון: "קבלנו ידיעות כי הנכם עומדים לרכוש קרקעות הפרדס הערבי חנון שגובל באדמות תל-צור בכפר נטר. עניין רב לנו בעבודה בשטחים אלה. נבקשכם איפה כי [ת]ובטח שם העבודה העברית לאחר העברת הקרקע לרשותכם." ¹⁴⁰⁸ כעבור שבועיים הודיע למועצה אהרן בן-שמשי, עורך דין בשירות מחלקת הקרקעות של קק"ל, "כי אנו עומדים לרכוש את פרדס חנון ומשום כך אנו יכולים להיענות לבקשתכם." ¹⁴⁰⁹ יש מקום להניח כי ההתדרדרות הביטחונית, וההבנה כי לא תתאפשר עבודה סדירה לעתיד בפרדס תרמו לזירוז מכירת אדמות הפרדס ההיקפיות אף בעיצומה של עונת הקטיף. תיקים שונים מצביעים כי המגעים הושלמו לפחות בחלקם בהצלחה. במקביל למגעים אלה החלה יציאת ערביי הסביבה, שהייתה תהליך ממושך שראשיתו בעזיבה מפחד מהעימותים.

הפרדס המשיך להיות מאויש גם בזמן עונת הקטיף של שנת חורף 1947-1948. לפי עדותה של זהרה אבו עראיס מיפו, כאשר המצב הביטחוני החל להתדרדר בני משפחתה הצטרפו לאביהם שהיה אחד מהפועלים בפרדס: "כשאנחנו היינו קטנים עזבו תושבי יפו, והלכנו לגור בפרדסי חנון בנתניה. התרחקנו מכל דבר בגלל שדודי (בעלה של אמי [כינתי כבוד]) עבד כפועל בפרדס. לא היו בתי ספר ולא שום דבר בפרדסי חנון." ¹⁴¹⁰ ערבים המשיכו לעבוד במקום לפחות עד לתחילת אפריל 1948. פרדס חנון פונה סופית באפריל 1948 בידי אנשי ההגנה, בהתאם להחלטה לפנות את ערביי האזור שהתקבלה בישיבת ה"ועדה לענייני הערבים שליד חטיבת אלכסנדרוני" אשר נערכה במחנה דורה הסמוך ב-6 באפריל 1948. הפינוי בוצע באופן מתואם ומוסדר בחסות הבריטים. לפי ידיעה מודיעינית של "דרור" ממודיעין אזור תיכון: "ביום 7.4.48 פנה קצין המחוז הר-אבן אל וולף גולדמן – מוכתר כפר-יונה – ובקש ממנו בשמו של מושל המחוז לאפשר לערביי חנון לגשת ביום 8.4.48 ולהוציא את חפציהם שנשארו בשעת עזיבתם את המקום. ביום 8.4.48 בשעה 10.00 הגיעו 2 מכוניות משא מטול-כרם עם ערביי חנון ונסעו להעביר את חפציהם לאחר שקבלו רשות לכך מצדנו." ¹⁴¹¹

אחדים מבני משפחת חנון, שהיו מזוהים עם המחנה המתנגד ליהודים כגון אל-טאהר חנון וצלאל חנון, היו חברים בוועדה הלאומית של טול-כרם. ¹⁴¹² יחד עם זאת, בני משפחה אחרים שקשרו בעבר קשרים עם יהודים חששו לביטחונם. לפי עדות רשיד, במלחמת העצמאות הוא חש כי אדמת טול-כרם בוועדת

¹⁴⁰⁸ מועצת פועלי השרון הצפוני באבן יהודה לקק"ל, 21.12.47, אצ"מ, KKL5 / 16432.

¹⁴⁰⁹ א. בן שמשי למועצת פועלי השרון הצפוני, 5.1.48, אצ"מ, KKL5 / 16432.

¹⁴¹⁰ אבו אל-ריש, צור אל-וטן, עמ' 108.

¹⁴¹¹ מתירוש (דרור) לטנא (ע) [שירות המודיעין הערבי בצבא ההגנה], "הוצאת החפצים של ערביי חנון ע"י נתניה", 9.4.48,

את"ה, 105 / 257.

¹⁴¹² אל-מדור, סארה חנון, עמ' 23.

מתחת לרגליו. "לא רציתי צרות...חייתי חיי פליט בביירות, הפעם שנה וחודשיים." ¹⁴¹³ באביב 1949 הוא חזר לישראל דרך ראש פינה לפגישה חשאית עם נציגי משרד היהודים. הוא נועד עם גד מכנס (שכיהן עתה כמנהל משרד המיעוטים), וגם עם שר המיעוטים בכור שטרית. השניים הציעו לרשיד לעבור למשולש, כשם שעברו לשם כמה מתושבי טול-כרם אחרים. ¹⁴¹⁴ לדבריו, הם הבהירו שהם שומרים על נכסיו כפיקדון, והם יוחזרו לו עם בואו למשולש. הוא הסכים ושב לביירות לארגן את ענייניו, אך שותפו לנסיעה – התקיף כאמל חסין מאל-חאלצה (קרית שמונה) – נרצח בדרום לבנון. ¹⁴¹⁵ בעדותו המאוחרת חושף כי מטרת בואו לישראל הייתה לדון בגורל רכושו, וכי הוצע לו, כמו לסייענים אחרים, לעבור לגור בשטח ישראל. ¹⁴¹⁶

השיחות נסובו, כפי שמתברר מן התייעוד הארכיוני המצוי בידי, לא על החזרת האדמות לידי המשפחה אלא על תנאי מכירתן לקק"ל. לאחר פינוי הפרדס הוא הוחזר לגד מכנס, שכיהן במקביל כממונה על רכוש הערבים באזור השרון. ¹⁴¹⁷ בתחילת 1949 פנו האחים רשיד ונעים חנון, אל-טאהר חנון וד"ר כמאל חנון לקק"ל בהצעה למכור חלקות קרקע שבבעלותם בתחומי המדינה היהודית החדשה. הם הביעו חשש שלא יוכלו לסדר את ההעברות בטאפו "מתוך פחד הרובץ עליהם בימים אלה." בהתייעצות שנערכה בין יוסף ויץ, האחים מכנס וגיסין מתל-אביב הוסכם על רכישת השטח בתמורה לשטרי חוב בסכומים פיקטיביים מופרזים וייפוי כוח בלתי-חוזר. ¹⁴¹⁸ טענת רשיד כאילו הובטח להחזיר לו את רכושו נבעה ממצבו הכלכלי הרעוע בערוב ימיו ומתקווה שחלק מרכושו יוחזר לידיו לאחר כיבוש הגדה המערבית ב-1967. ¹⁴¹⁹

כך או כך, בראשית שנות ה-50 יתר האדמות של ביארת חנון הולאמו בידי המדינה ונמסרו לקק"ל. ¹⁴²⁰ בהמשך, עוברת שמה של ביארת חנון ל"בארות חוֹנֵן", תוך מחיית שמו הערבי של האתר. לפי עדויות של תושבי כפר-נטר, ברכת חנון והמתחם הסמוך לה שימשו לגידול דגי בריכה עד לשנת 1968

¹⁴¹³ אבן-חן, **לילות כנען**, עמ' 192.

¹⁴¹⁴ ביניהם, סמיר וסלאמה אל-חאגי אבראהים; מכתב מאת סמיר אלחגי אבראהים לכבוד מנהל הקרן הקיימת מר ויץ הנערץ הי"ו [תרגום ומקור ערבי], 6.3.50, **אצ"מ**, KKL5-18248; משא סלמי חאגי איברהים ליוסף ויס [תרגום ומקור ערבי], 30.1.53, **אצ"מ**, KKL5-21572; תיק בנושא בקשת סלאמה אל-חאגי אבראהים לפיצויים, ארכיון פרטי יצחק רוקח, **אצ"מ**, A323-91; מכתב תלונה מסלאמה אל-חאגי אבראהים על פרדסו המתייבש שנתר ליד נתניה, **אצ"מ**, KKL5-18963; ראיון עם אחמד סמיר עבד אל-רחמן אל-חאגי אבראהים, 15 במאי 2016.

¹⁴¹⁵ אבן-חן, **לילות כנען**, עמ' 193.

¹⁴¹⁶ **שם**.

¹⁴¹⁷ פגישת היועצים לעניינים ערביים בנתניה 25.4.48, **א"צ**, 1949/783/23; ארכיון פרטי עזרא דנין, הועדה לענייני הערבים, **את"ה**, 80 / 589 / 5-6; ראיון עם אורי מכנס, אחיינו של גד מכנס, שהופקד על תפעול הפרדס, פתח תקוה, 8 בינואר 2017.

¹⁴¹⁸ בין השאר דובר על יתרת החלקות במזרח האחוזה (אל-קני) וכן בצפון חולות כפר נטר וכן על האדמות באזור בארותיים; **יזכרון דברים**, "ל"ת, **אצ"מ**, KKL5-16690.

¹⁴¹⁹ אבן-חן, **לילות כנען**, עמ' 187-186, 193. על אף שנותרו בידיהם נכסיהם שבגדה המערבית, בני המשפחה ראו בעצמם פליטים. לדברי צלאח חנון, ירידת קרנה של משפחתו בעקבות אבדן אדמותיהם גרמה לו להרגיש כפליט. ראו: Avi Plascov, "The Palestinians of Jordan's Border", in: Owen, Roger (ed.). *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois Univ. Press, p. 21 In 22 (on p. 234)

¹⁴²⁰ **אמ"י**, 19 / 3106.

לערך.¹⁴²¹ לאחר מכן, ננטש האתר סופית. עם זאת, ביארת חנון לא נשכחה ותושבים מהאזור – כמו זאב שחף מנתניה – קשרו סביבו אגדות וסיפורים.¹⁴²² ביארת חנון נזכרת כיום בהיסטוריוגרפיה הערבית הפלסטינית כאחד הכפרים הערביים שננטשו, וצאצאי תושביה בעבר מגלים עניין רב במורשתם.¹⁴²³

5. סיכום

הפרק הנוכחי, הרביעי בעבודה, הוקדש לדיון היסטורי ברמת המשפחה, יחידת הבסיס החברתית, ככלי להסברת דרכי התהוותו של תור הזהב של הפרדסנות הערבית בשרון. בפתח הפרק הצגתי סקירה שיטתית ומקיפה אודות המשגות סוציולוגיות ואנתרופולוגיות למבנים החברתיים שהתקיימו באזור המחקר, בדגש על המשפחה וספיחיה. לאחר מכן, בחנתי פרקי מפתח בתולדותיה של משפחת חנון ופרדסה, שעמד במוקד נחלותיה בשרון. בתיאור ההיסטורי עשיתי שימוש רב במקורות נרטיביים של החברה הנחקרת, ומיצבתי את בני משפחת חנון, בעלי בריתם ויריביהם, חסידיהם ומתנגדיהם, כשחקנים אקטיביים ושווי-ערך לנציגי השלטונות הבריטיים ועסקני הישוב העברי בנרטיב היסטורי של ההתיישבות בשרון. זאת, בניגוד לתיאור א-היסטורי והסטטי של ענף הפרדסנות בשרון כתולדה של העסקת "אריסים" בידי "אפנדים", אשר אפיין את כתיבתם של גיאוגרפים ישראלים כגון גרוסמן, הס-אשכנזי ואחרים על ההתיישבות הערבית בשרון.¹⁴²⁴

הפרק הנוכחי עסק בתמורות רבות ומגוונות, אשר נראות במבט ראשון כתופעות שאינן קשורות אלו באלו. יחד עם זאת, דווקא רמת הניתוח של המשפחה מאפשרת לקשור אותן לכדי נרטיב היסטורי קוהרנטי אחד. ראשית כל, תולדותיה של משפחת חנון – ושל משפחות הקשורות בה – מבטאת את צמיחת מעמד הסוחרים הערבים ואת פיתוח חקלאות גידולי הייצוא לאור האינטגרציה הגוברת של הר שכס כמרחב כלכלי המחובר אל מעבר לים. שנית, משפחות האליטה פעלו בזירה פוליטית מקומית תוססת, כפי שהראו אל-סלים ועמיתיו, ומתוך יחסי גומלין שנעו בין שיתוף פעולה והתנגדות לכוח הקולוניאלי השולט, כפי שהראו הלל כהן ואחרים. שלישית, וחשוב מכך, תמורות במעמדה של המשפחה לנוכח אירועי משבר

¹⁴²¹ עדות אבי מטרני, כפר נטר, 2004; מפת אבן יהודה, 1: 20,000, 1952, עדכון פרטים חלקי יוני 1961.

¹⁴²² שחף, הרב עבן.

¹⁴²³ לראיה, ראו את השיח שהתפתח סביב סרטונים תיעודיים שפרסמתי בדף הפייסבוק שלי "בלדי – תאריח' ותראת'":

<https://www.facebook.com/marom.baladi/posts/1063429834003818>

(ביארת פלאח עבד אל-פתאח חנון, 31.5.2020, 35,160 צפיות, 94 שיתופים, 30 תגובות ו-211 לייקים);

[/https://www.facebook.com/880945948918875/videos/2505658736389627](https://www.facebook.com/880945948918875/videos/2505658736389627)

(קריסת המבנה המרכזי בביארת חנון, 12.12.2019, 14,000, 39 תגובות ו-245 לייקים);

<https://www.facebook.com/marom.baladi/posts/1063432200670248>

(ביארת מצלח עבד אל-פתאח, 13.02.2020, 20,065 צפיות, 44 שיתופים, 22 תגובות ו-220 לייקים) ועוד.

הנתונים נכונים ל-15 בינואר 2021.

¹⁴²⁴ לדוגמא, גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 267-271.

כגון מלחמת העולם הראשונה, המרד הערבי ומלחמת העולם השנייה, התבטאו גם בשינויים שחלו בדפוסי ההתיישבות (הערבית והיהודית) בנחלות שבבעלותה.

ההמשגות הסוציולוגיות והאנתרופולוגיות, שהוצגו בפתח הפרק, מסייעות בידינו להסביר באופן ראוי יותר תמורות יישוביות, שנראות כאקראיות לצופה מבחוץ: קשרי חברות, חיתון ומסחר בין משפחת חנון למשפחות נכבדים אחרות איפשרו לבני המשפחה את היזמות החקלאית שהביאה את הפרדסנות הערבית מיפו לשרון. מודלים מוכרים של קשרי חסות ופטרונויות סיפקו לבעלי הקרקע מבנים חברתיים גמישים ודינמיים שענו על צרכי העבודה המשתנים בביארות, וסייעו למקסם את הרווח הכלכלי מהביקוש הגובר באירופה לגידולי יצוא כגון הדרים, אשר התאימו במיוחד לתנאי הגיאופיסיים של השרון (כפי שתיאר קרמון במחקרו). בה בעת, הסכסוכים בתוך משפחת חנון עצמה, בפרט בסוגיית מכירת האדמות, מדגימים את כוחה המוגבל של תיאוריית הליאינאג' הסגמנטרי כמנבאת התנהגות בפועל, והם מהווים עדות נוספת לכך שהמבנה הסגמנטרי אינו מהווה מסגרת מחייבת לסולידריות ופעולה חברתית משותפת. זאת, כנגד הסוכנות של הפרט ויכולתו לבחור דרך עצמאית בניגוד לרצון משפחתו, ובתוך כך לשנות את המפה היישובית על ידי מכירת אדמות, ליזום מעברי אוכלוסין או להשקיע ביוזמה כלכלית אישית. בכך הפרק תורם עדות היסטורית המחזקת את קו הטיעון הסוציולוגי והאנתרופולוגי שהציגו איקלמן, גירץ ואחרים.

יחד עם זאת, חשוב לזכור כי המסגרת המושגית הנוגעת לזהויות ותפקידים חברתיים כמוה כלוח משחק, שאינו מסביר, מכתוב או צופה את פני מהליכי השחקנים עצמם. היזמות של בני משפחת חנון מפגינה במידת מה את תופעת "מבנה ההזדמנויות", המסגרת תלוית-התרבות שבה בני קבוצה חברתית חותרים להשיג הצלחה (במקרה שלנו – הקמת משפחה, איוש משרות רמות-דרג, צבירת הון והפגנת עוצמה, מעמד וסטטוס חברתי). בהקשרי דיוננו, תופעת הפרדסנות בשרון (סעיף 2) והמסחר באדמות (סעיף 3) מהווים דוגמאות מובהקות ליכולתם של בני משפחת חנון, בני המעמד הבינוני-גבוה, לנצל הזדמנויות על ידי תגובה מהירה לתהליכים ושינויים במבנה השוק ובצריכה של סחורה. רק כך ניתן להבין את היזמות שלהם, ואת עלייתם לגדולה במפנה המאות ועם הכיבוש הבריטי, תוך פיתוח דפוסים כלכליים וחברתיים חדשים.

למשפחת חנון שמורה זכות ראשונים ביוזמה שהובילה לפיתוח משק ההדרים בשרון כענף פרנסה ראשון במעלה, והחדרת ה"ביארה", בית הפרדס כצורת התיישבות באזור, שהפכה למקור ההכנסה החקלאי החשוב ביותר בתקופת המנדט הבריטי. האדמות שמכרו בני המשפחה אפשרו את הקמתם של שבעה ישובים יהודיים בלב השרון. בה בעת, סיפקו נכסיהם של משפחת חנון בהר ובמישור פרנסה לאלפי חקלאים חסרי אדמה, וההשקעות הכלכליות שלהם במשק ההדרים תרמו לעידוד ההתיישבות הערבית

במרחב, ששיאה התגבשות הנוודים העובדים בפרדסי המשפחה לכדי "ערב חנוך" והתיישבותם שהפכה את אדמות ע'אבת כפר צור לכפר רשמי ומוכר.

ביארת חנוך היא דוגמא מייצגת ל"בית הבאר", צורת התיישבות שהפכה לנפוצה במיוחד בשרון בתקופת המנדט. בפרק הנוכחי הצגתי מודל להבנת הביארה כמרחב חברתי וכעסק כלכלי. עצם הופעתה במרחב והתפתחותה המהירה – כמו גם התפתחותן של ביארות אחרות שבהן לא עסקתי בעבודה זו – אינן ניתנות לבחינה במנותק מההתפתחויות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שהכתיבו את פעולותיהם של היזמים שהקימו אותן (משפחת חנוך, במקרה המדובר). המבנה המרכזי הוקם בשלהי תקופה העת'מאנית כמתחם חקלאי בסגנון אדריכלי שאפיין את בתי הבאר של יפו וסביבתה (1890-1918). לאחר תקופה של קיפאון יחסי במהלך שנות ה-20, חלה לאחר תחילת התיישבות היהודית הרחבה משמעותית של הפרדס כלפי מזרח (1929-1937). אחוזת ביארת חנוך הפכה לאחד מהפרדסים הגדולים באזור. ההכנסות ממכירת אדמות ליהודים הושקעו בפיתוח הפרדסנות בהתבסס על פריסה מרחבית חדשה של תשתיות מים, אדמה חקלאית ודרכים בבעלות ענפי המשפחה השונים. למרות שטחיה הנרחבים וחיבתה הכלכלית, כללה הביארה רק 6 מתוך מ-250 בתי הבאר הערביים באזור השרון באותה העת.

אירועי המרד הערבי יצרו קשיים ואיומים, אבל גם הזדמנויות עבור בני משפחת חנוך. בעקבות אירועי המרד, גברה החשיבות הכלכלית והפוליטית של ביארת חנוך כמאחז משפחתי מוגן ומבודד מהפוליטיקה המסואבת של עיר המחוז טול-כרם. אדמות המשפחה, שעברו אל רשיד ובני דורו בירושה מהוריהם, היו לנכס רב ערך – הן כמקור הון זמין (ע"י מכירתן ליהודים) והן כמנוף לפיתוח כלכלי ארוך טווח (השבחה). בני המשפחה נעזרו בהלוואות מגופים ציוניים ומהמשלה הבריטית בשנות מלחמת העולם השנייה לשם הגדלת המבנים בבניה מבטון, והותאמו בחלקם למגורי קבע (1940-1947). עם תום המלחמה גיוונו בני משפחת חנוך את המשק, והחלו לגדל בננות וירקות. יחד עם זאת, בשלביה הראשונים של מלחמת 1948 הוחרם הפרדס על ידי האפוטרופוס על נכסי נפקדים, ובהמשך ניאותו בני המשפחה לקבל פיצויים בעבור רכושם, כאשר התברר להן שהנסיבות הפוליטיות והכלכליות החדשות לא אפשרו את המשך קיומו (סעיף 5).

הדיון במשפחת חנוך משלים, אם כן, את הדיון בשני הפרקים הקודמים, בהציגו את האוכלוסייה הערבית כגורם אקטיבי, יוזם ודינמי, המסתגל ומנצל את הנסיבות הגיאופוליטיות והכלכליות המשתנות וכן כמחולל עיקרי לשינויים בתפרושת התיישבות הערבית המתפתחת. בכך תורם דיון זה להשבת הסוכנות ההיסטורית למכונניה של התיישבות הערבית באזור המחקר, אשר חסרונה הורגש באופן הכאוב ביותר ברבות מעבודות המחקר הקודמות.

הפרק הראשון של העבודה יצק את התשתית ההיסטוריוגרפית והמתודולוגית למחקר, ואילו שלושת הפרקים האמפיריים שבאו בעקבותיו הניחו נדבכים – ברמת הכפר, המרחב והמשפחה – למבנה האינטגרטיבי שעבודה זו מבקשת לכוון. פרק זה – אם להמשיך ולהשתמש במטאפורה שהוצגה להלן – מבקש להניח את "הגג" למבנה הזה, כלומר את אותו חלק שמאחד ומייצב את הנדבכים השונים, ומייצר למעשה את "המבנה" האחד והאינטגרטיבי אליו עבודה זו שואפת. פרק זה מספק לפיכך מבט אחד ושלים על המחקר, בהיבט המתודי, האמפירי (היסטורי-גיאוגרפי), והתיאורטי, ובכלל זה מודגשות בו מספר תובנות מכלילות שעשויות לתרום לשיפור השיח המחקרי בתחום בעתיד. יודגש כבר עתה, בפתח הדברים, כי עקב קוצר היריעה לא יובאו כאן כל מסקנות המחקר, המצויות בסוף כל אחד מן הפרקים הקודמים.

במושגים המקובלים במחקר בעברית, עבודה זו עוסקת בהתפתחותו של ה"כפר הערבי", המרחב הכפרי שאוכלוסייתו דוברת ערבית, בשרון ובמערב הר שכם (השומרון). במשך שנים רבות הוצג ה"כפר הערבי" בכתיבה הלועזית והעברית כישות סטטית, מקובעת, מסורתית, קדם-מודרנית ואפילו נחשלת. ה"כפר הערבי" נתפס כמרחב מונוליתי, ללא ביטוי של ממש להטרוגניות הרבה בזהות תושביו, במבניו החברתיים ובזיקותיו למרחבים המשיקים. בהשראת תיזת השקיעה בחקר האימפריה העת'מאנית, ומתוך נקודת מבט ציונית ואירופוצנטרית שזיהתה את התנועה הציונית עם קדמת-המערב ומהות המודרנה, ההתיישבות הערבית תוארה כגורם פסיבי הכבול במגבלות הסביבה הטבעית ואורח החיים המסורתי. כצורת יישוב, התפתחותו של הכפר הערבי הוצגה כמונחית על ידי דפוסים אורגניים, דטרמיניסטיים וא-היסטוריים, העומדים בניגוד צורם ליוזמה ולמעורבות האישית המייחדים את החברה המערבית. מחקרים על האתנוגרפיה והכלכלה של הכפר הערבי המסורתי שימשו כ"מכרה עובדות" לכתבים פולמיים שהיללו, על דרך הניגוד, את הפריחה היישובית בחסות ההתיישבות הציונית. אזור המחקר, כמו חבלים רבים בארץ, תואר בהכרח כשומם, חרב ונטוש. בהמשך, פרסמו קרמון וגולני מונומנטים איתנים של למדנות, שתרמו להכרת תפוסת ההתיישבות הערבית, ומנגד, ניחנו אף הם בנקודת מבט עוינת וחיצונית למושא המחקר בפרשנות ובטרמינולוגיה שאימצו כותביהם.

הדיון בהיסטוריוגרפיה של ההתיישבות הערבית המחודשת בשרון, בפרק א', עמד על **מפנה הדורות** בחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של המרחב הכפרי הערבי בארץ. בתוך כך, הוא העיד על זיקותיה האינהרנטיות של הכתיבה לתמורות מתודולוגיות בתחומי ידע משיקים, כגון הארכיאולוגיה, האתנוגרפיה, ההיסטוריה של האימפריה העת'מאנית, ההיסטוריה של חברות נוודיות, היסטוריה אורלית, קרטוגרפיה

¹⁴²⁵ ברצוני להודות לד"ר איתן איילון על הערותיו לפרק זה.

ומיפוי דיגיטלי. תיזת השקיעה, שהייתה בגדר אקסיומה בקרב דורות של מזרחנים, נדחקה לקרן הפינה של השיח המחקרי המקובל; אותרו מקורות מקומיים רבי-ערך, ופותחו כלים חדשים לעיבוד נתונים היסטוריים-גיאוגרפיים, כגון מערכות GIS. במחצית השנייה של המאה ה-20 החלו חוקרים פלסטינים לפרסם מחקרים חלוציים, שהאירו לראשונה את פניה של ההתיישבות הערבית מנקודת מבטם של התושבים, תוך שימוש במושגיהם שלהם. הגם שמחקרים אלה ניחנו בנקודת מבט מקומית-אטומיסטית, הנעדרת פרספקטיבה אינטגרטיבית כוללת, התבררה מהם לראשונה חשיבותם המכריעה של גורמים אנושיים דינמיים, לתמורות שחלו בדפוסי ההתיישבות הערבית. כתיבה זו ממחישה כיצד יוזמות שלטוניות, רפורמות כלכליות, מלחמות וסכסוכים מקומיים, השתלבו כולם עם יוזמות פרטיות, יכולת הסתגלות, ומוביליות חברתית, כדי לשנות את פני המרחב ההתיישבותי הערבי בשרון. יתרה מזאת, בשני העשורים האחרונים השתפרה הנגישות למקורות חדשים – קרטוגרפיים, ארכיאולוגיים, ארכיוניים ואתנוגרפיים-פלסטיניים – המאפשרים לנו להעריך מחדש את הידע הקיים לאורם של נתונים חדשים.

בהסתמך על התקדמויות מתודולוגיות אלה, ועל סמך מתודות שבהן נעשה כאן שימוש לראשונה (ואשר יתוארו ביתר פירוט להלן), עבודה זו תיארה והסבירה את **הגורמים האנושיים** שחוללו את התמורות בפריסה המרחבית ובמאפיינים הגיאוגרפיים, החברתיים והכלכליים של ההתיישבות הערבית בשרון ובמערב הר שכם בין השנים 1700 – 1948. תיקוף זה מתייחס לפרק הזמן שבין נקודת השפל היישובית במאה ה-17 לפריחה היישובית בשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20, שבהם הגיעה ההתיישבות במרחב המחקר לשיאה. בשונה ממחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים קודמים, לא שורטטו כאן גבולות אזור המחקר על סמך שיקולים גיאוגרפיים, אלא דווקא על סמך שיקולים חברתיים-מנהליים היסטוריים. אזור זה כולל את אדמות המישור שבין נחל חדרה בצפון ונהר הירקון בדרום, הכפרים אשר אדמות אלה היו בבעלותם, וכפרים נוספים שהיו קשורים אליהם בתהליכי ההתיישבות בתקופה הנחקרת. בתחומי חבל ארץ זה נעשה ניסיון לשרטט את תהליכי ההתיישבות, תוך זיהוי יישובי המוצא של המתישבים ותיאור נסיבות הגעתם והתבססותם באזור (פרק ב'). בנוסף לכך, אופיינו הסדרי השימוש בקרקע שרווחו ברמת הכפר (פרק ג'), ולבסוף, הודגם כיצד הפריסה היישובית והסדרי השימוש בקרקע קשורים ברשתות המשפחתיות שפעלו באזור וברמת המרחב (פרק ד').

בעמודים הבאים ידונו תובנות מתודולוגיות רלוונטיות לעריכת מחקרים דומים בעתיד, עיקרי התמונה ההיסטורית-אמפירית העולה מהמחקר, ותרומה תיאורטית רחבה יותר להבנת יחסי אדם וסביבה בתקופה העת'מאנית, ובהשלכה של כל אלה גם על תקופות היסטוריות אחרות.

1. תרומה מתודית: הגישה האינטגרטיבית

הגישה המסורתית במחקר המערבי והעברי ביקשה לצייר תמונה של תולדות ההתיישבות הערבית הכפרית באזור לאור מקורות חיצוניים, כגון ספרות נוסעים, ציורים ומפות אירופיות. גישה זו התבררה ברבות השנים כבעלת חסרונות עקב ההטיות וההגזמות הטבועות לעתים במקורות אלה, והניסיונות החוזרים ונשנים של מיטב החוקרים ליישמה באופן עקבי לא עלו יפה.¹⁴²⁶ מנגד, גם ניסיונותיהם של כותבים ערבים לשחזר את תולדות כפריהם ומשפחותיהם לאור מקורות בעל-פה, החסרים מסגרת כרונולוגית ברורה, אכזבו ואינם עומדים במבחן התמונה ההיסטורית העשירה והעדיפה שמציעים המקורות הכתובים בני התקופה.¹⁴²⁷

במחקר זה, לעומת זאת, נעשה שימוש בגישה מתודולוגית אינטגרטיבית-הבנייתית, המשלבת הסברים תהליכיים-גיאוגרפיים עם הבלטת תפקידם של בני האדם - כסוכנים פעילים - בעיצוב המערכת היישובית בזמן ובמקום נתונים.¹⁴²⁸ כיום ברור, כי אין מנוס מידיעת השפות שהיו בשימוש החברה והמנהל בתקופה בה עוסק המחקר, ובכלל זה שליטה בקורפוס המקורות העצמיים של החברה הנחקרת. לחוקר/ת של המרחב הכפרי הערבי, למשל, צריכה להיות שליטה במתודולוגיות מחקר היסטוריות, גיאוגרפיות, ארכיאולוגיות וסוציולוגיות-אתנוגרפיות, וכן בקיאות מספקת בערבית, באנגלית, בעברית, בשפות אירופיות ובתורכית עתי/מאנית בכדי לעשות שימוש בכלל המקורות העומדים לרשותו/ה.¹⁴²⁹

לגישה האינטגרטיבית מספר מרכיבים, שיוצגו להלן:

- (א) **מקורות** - עבודה זו שזרה **מקורות מגוונים** כגון הדפתי-י מפצל, תעודות מקרקעין, דו"חות מודיעיניים, פרוטוקולים של הליכים משפטיים, כתבות, ספרי זיכרונות, ספרי כפרים, ראיונות בעל-פה, מפות, תצלומי אוויר וספרות נוסעים. למלאכה זו מספר היבטים שראויים להדגשה:
- **הערכת המקורות** - בניתוח ההיסטורי, ניתנה עדיפות למקורות הראשוניים על פני מקורות משניים, למקור הקדום על פני המאוחר, ולמקורות של מושאי המחקר על פני דיווחי צופים חיצוניים. בהערכת המהימנות של המקורות השונים, נבחן ההקשר ההיסטורי, חברתי, הכלכלי והפוליטי שבו נוצר המקור, התאמת התוכן שלו לתמונה ההיסטורית הכללית, ואפיקי המסירה וההשתמרות (הארכיונית או האחרת) שבהם הוא הגיע לידינו.
- בניגוד למקובל במחקר הגיאוגרפי-היסטורי, הגישה האינטגרטיבית מצביעה על כך ש**מחקר כמותי-קרטוגרפי של הטופוגרפיה**, אינו מספק. מפות אינן משקפות את מלוא התמונה היישובית: עלינו לזכור

¹⁴²⁶ פרק א', סעיף 2.2.

¹⁴²⁷ פרק א', סעיף 2.3.1.

¹⁴²⁸ פרק ב', סעיף 2.4.

¹⁴²⁹ פרק ב', סעיף 2.4.

כי הכפרים אינם "חלקיקי נקודה", בעלי מקום קונקרטי, כפי שהם מוצגים במפות, אלא הם מערכות חברתיות דינמיות שתחום פעילותן הגיאוגרפי, כמו גם גבולותיהן החברתיים, משתנים במקום ובזמן. על כן, על החוקר/ת להידרש גם **למקורות נרטיביים** של החברה הנחקרת, שמוסיפים עושר, מורכבות ופרטים לתמונה ההיסטורית.

- הגישה האינטגרטיבית מסתייעת **בתיעוד בעל-פה**. למרות המגבלות המהותיות של תיעוד כזה, עבודה זו, ורבות אחרות שנכתבו לפניו, הוכיחו כי המסורת החיה של החברה הנחקרת מגלמת בחובה ידע מקומי רב-ערך על אודות הנוף הדמוגרפי והתרבותי של האזור בשנים עברו.¹⁴³⁰ בכדי להפיק את המרב מן המקורות בעל-פה, יש לשלב אותם עם מקורות ראשוניים אחרים, להצליבם זה בזה, ולהתבסס על נקודות ההסכמה ביניהם כעוגן לשחזור התהליך ההיסטורי, בעוד שנקודות המחלוקת תעוררנה תהיות שעליהן נדרשת החוקר/ת להשיב.¹⁴³¹

(ב) כלי מחקר - מחקר אינטגרטיבי מצריך מיצוי של מיטב כלי המחקר הזמינים: למשל, הסתייעות במאגרי מידע דיגיטליים חדשים, שהנגישו מקורות שלא היו זמינים בעבר, ושימוש בכלי מחקר המצויים בחזית המחקר הגיאוגרפי, כגון מערכות GIS, שסייעו בחשיפת דפוסי מעבר מורכבים שאינם ניכרים לעין במבט ראשון.¹⁴³² עם זאת, בניגוד לנטייתם של רבים מהגיאוגרפים המשתמשים ב-GIS, הניתוח הגיאומרחבי לא הפך כאן לתכלית-הכלל,¹⁴³³ אלא נותר כלי-עזר לצורך ניתוח ופירוש של טקסטים נרטיביים (בכתב ובעל-פה), העומדים בלב הטיעון ההיסטוריוגרפי והפרשני.

(ג) רמת הניתוח, עבודה זו מציבה סימן שאלה על הנחת היסוד של הגיאוגרפיה-ההיסטורית ושל ספרות הכפרים, לפיה רמת הניתוח המתאימה ביותר היא זו של הכפר. בפרק ב' הומחש, כי לא ניתן להבין את הקמתם של הכפרים מתוך פנייה לגישות "אורגניות-תהליכיות" של צמיחת הכפר הערבי, ואף לא מתוך התבוננות פרטנית בכל כפר וכפר, ללא התייחסות למרקם החברתי-פוליטי ברמת המשפחה ואגד-הכפרים. תמורות בפריסה היישובית צריכות, לפיכך, להיבחן בראש ובראשונה מתוך פריזמה חברתית-אנושית ולא גיאוגרפית-פיזית, קרי כתולדה של תמורות במארג החברתי ברמת המשפחה, רמת הכפר ורמת המרחב. המחקר הנוכחי המחיש כי שלוש הרמות הללו שזורות זו בזו, ולכן התמקדות ברמה זו או אחרת,

¹⁴³⁰ פרק א', סעיף 4.2.

¹⁴³¹ פרק א', סעיף 4.1.

¹⁴³² פרק א', סעיף 2.5.

¹⁴³³ Levin, Kark, and Galilee, "Maps and the Settlement;" Motti Zohar, "Follow the Road: Historical GIS for Evaluating the Development of Routes in the Negev Region during the Twentieth Century," *Cartography and Geographic Information Science* 46.6, 2019, pp. 532-546.

תוך הזנחת הרמות האחרות, מובילה ליצירת תמונה היסטוריוגרפית וגיאוגרפית-מרחבית רדוקציונית וחסרה.

(ד) מסגור – ספרות המחקר הגיאוגרפית התבססה על מקורות חיצוניים, והתמקדה, על פי רוב, ביישובי קבע בלבד, תוך מתן הסברים גיאוגרפיים, אורגניים ומבניים לייסודם, שגשוגם או דעיכתם של יישובים אלה. בעבודה זו הוצעה חלופה מתודולוגית, תיאורטית ותימטית שלמה יותר, שכללה התייחסות לנושאים הבאים:

- הפניית תשומת הלב למקורות עצמיים-פנימיים של החברה הנחקרת, בניסיון לשלב את המידע האצור בהם עם מידע ממקורות חיצוניים;
- התמקדות בהסברים קונקרטיים והיסטוריים, הבוחנים לא רק את הנסיבות ההיסטוריות הייחודיות של הקמת יישובים, אלא אף את תרומתן של דמויות פועלות ויוזמות לשינויים במערכת היישובית;
- שימוש בהגדרות חברתיות והמנהליות של "כפר", "השלמה להגדרות הגיאוגרפיות המצמצמות"¹⁴³⁴;
- התייחסות לנוודים כחלק אינטגרלי ומרכזי במרקם ההתיישבותי, תוך סתימת "חורים" בתמונה היישובית שיצרו מראית עין של "ריקנות המרחב."¹⁴³⁵

(ה) המשגה וטרמינולוגיה – הז'רגון האקדמי, ובכללו המונחים והקטגוריות האנליטיות הנמצאים בשימוש החוקרים, מעצבים את תפיסת עולמם ומנחים אותם בניסוח מסקנותיהם. מונחי היסוד כגון כפר, משפחה ויחידה אדמיניסטרטיבית, ששימשו עד כה במחקר הגיאוגרפי-היסטורי של אזור המחקר ללא הגדרה מעמיקה, הינם מורכבים ביותר ומשמעותם המדויקת תלויה בהקשר קונקרטי. בכתבה הגיאוגרפית בערבית בולטת הגישה התיאורית, שאינה נוטה להכללות תיאורטיות מופשטות. בכתבה הגיאוגרפית בעברית, לעומת זאת, רווח השימוש במונחים מיושנים ואנכרוניסטיים השאובים מהשיח הציוני המוקדם על אודות ה"אחר" הערבי. בעבודה זו הובהרה הבעייתיות הטמונה בכמה מונחים כאלה והוצעו חלופות טובות יותר, השאובות ברובן מעולם המושגים של החברה הנחקרת:

- **בדואים** (נוודים) – המושג "בדואי" (מערבית - בַּדְוּי: איש המדבר) משמש כקטגוריה גנרית לציון נוודים במזרח התיכון. הבדואי נתפס, באופן מסורתי, כיריב התיישבות הקבע ב"מלחמת המזרע והישימון". עבודה זו מצטרפת לקורפוס מחקרי ענף, המוכיח כי הדיכוטומיה בין יושבי קבע לנוודים אינה נכונה: בארץ המזרע היו בדואים רבים, ובארץ הישימון התקיימו עיירות וכפרי קבע; צורות הקיום באזור המחקר נעו על ספקטרום ארוך בין פלאחים יושבי קבע לבין נוודים מוחלטים, עם

¹⁴³⁴ פרק ב', סעיף 1.
¹⁴³⁵ פרק ב', סעיף 4.11.

קטגוריה משמעותית של פלאחים שהיו נוודים למחצה בעונות מסוימות (במסגרת תעזיב), או נוודים שזרעו שדות ונטעו כרמים. לפיכך, מוצע כאן להשתמש במונח "נוודים" (בערבית מקומית: ערב, ערבאן) או "נוודים למחצה", לפי ההקשר, ולייחד את השימוש במונח "בדואים" ככינוי לזהות חברתית במסגרת דיונים חברתיים-תרבותיים בלבד.¹⁴³⁶

- **אפנדים** (אקטאעייך) – הנכבדות המקומית תוארה בכתיבה העברית במונח "אפנדי", שהינו תואר כבוד עתי'מאני, אשר השימוש בו התמיד במידת-מה לתוך תקופת המנדט. בכתיבה העברית ה"אפנדים" תוארו כשכבת הנהגה מקומית, בעלת אדמות, שניצלה את הפלאחים. למעשה, כפי שהודגם לעיל, המילה "אפנדים" היא קטגוריה אנליטית בעייתית, משום שהיא מערבת בין קבוצות סטטוס, כגון נכבדים כפריים, פקידים בירוקרטיים, וסוחרים עירוניים, שהיו להן דפוסי פעילות מרחביים שונים. לפיכך, מוצע כאן להתייחס לבעלי קרקעות במונח האָמִי "אקטאעי", קרי "בעלי אחוזה", שמצביע על ההמשכיות ביחסי הפטרונויות בין המשטר הקרקעי בתקופת האלתזאם לבין דפוסי פטרונויות ויחסי מזארעה שהתהוו לאחר רפורמת הקרקעות העתי'מאנית.¹⁴³⁷

- **מצרים** (מהגרים ממצרים) – ה"הגירה המצרית" נידונה בהרחבה כעדות לחדירת אוכלוסייה זרה לארץ, והיא הונגדה להגירה הציונית, שהוצגה כשיבת יסוד אוטוכטוני ותיק למכורתו. לעיל הוסבר, כי יש צורך להבדיל בין "מצרים ומצריות" כקבוצה חברתית וקטגוריית זהות, לבין "מצריות" כשייכות פוליטית ו"מצרִים" כאזור מוצא גיאוגרפי. כקבוצה חברתית וקטגוריית זהות, התואר "מצרי" משמש מושג-גג לערב-רב של פרטים, משפחות וקבוצות חברתיות שרב השונה על המשותף ביניהן. ברוב הכפרים באזור המחקר ה"מצארוה" לא תפקדו כקבוצת סולידריות חברתית, לא השתייכו לשכבה חברתית אחת וגם לא מילאו תפקיד אחד, יחיד ואחיד, בהתפתחות המערכת היישובית. בהתייחס להגירות, הודגם כי מהגרים ממצרים לא היו "אלמנט זר", אלא דווקא מרכיב אינטגרלי בחברה המקומית, וכי התיישבותם התבצעה מתוך, ובמסגרת, המערכת היישובית הקיימת על-ידי התיישבות בכפרים קיימים והקמת כפרי בת במשבצות הקרקע שבחזקתם.¹⁴³⁸

- **אריסות ואריסים** (מזארעה ומזארעין/ חכירה וחוכרים) – בספרות העברית כונתה המזארעה בשם "אריסות", והמזארעין בשם "אריסים", כאילו נלקחו ישירות מעולם הפיאודליזם האירופי, והם נתפסו כחלק ממוסד אופייני למשק אגררי מפגר ששורשיו ביחסים הקרקעיים האופייניים למזרח. השוואה זו, הגם שהיא מושכת לאחדים מטעמים אידיאולוגיים, הינה חסרת כל בסיס, מוטעה ומטעה. בניגוד לפיאודליזם האירופי, המזארעה הייתה הסדר התנדבותי, ששני הצדדים נכנסו אליו מרצונם

¹⁴³⁶ פרק ב', סעיף 4.11.

¹⁴³⁷ פרק ד', סעיף 5.

¹⁴³⁸ פרק ב', סעיף 4.10.

החופשי, לפחות להלכה, ולבעל האדמה לא היו זכויות חוקיות ו/או משפטיות הנוגעות לגופו ולחירותו של המעבד. מונחים נכונים יותר הם המונח האנגלי cultivators (בעברית: מעבדים), המונח העברי "חוכרים", או המונח הערבי "מזארעין", הרומז בשמו להסדרי החכרת קרקעות מסוג מזארעה.¹⁴³⁹

- **מונחי שארות והמודל הסגמנטרי** – מזה עשרות שנים, שולטת במחקר האקדמי של החברה הערבית הכפרית תפיסה המדגישה את חשיבותם של מבני-שארות ככלי מסביר להתנהגויות אנושיות. כפי שהראה פרק ד', מבנים חברתיים מבוססי-שארות וקשרי-חיתון היו רק מסגרת אחת להבניית יחסים חברתיים ולהבנתם, לצד קשרי חֶבְרוּת, קרבה ושכנות. מושגי השארות אמנם קשורים לדוקטרינות של פעולה פוליטית, אך הם אינם מכתבים התנהלות בפועל, ובעולם המעשה הפרט ניחן בסוכנות שמאפשרת לו לחרוג מעקרונות תרבותיים אלה.¹⁴⁴⁰

פירות גישה זו מוצגים בסעיף הבא, המוקדש לתיאור יישובו מחדש של השרון בתקופת המחקר.

2. תרומה אמפירית: תהליך יישובו מחדש של השרון

בהסתמך על הגישה האינטגרטיבית שהוצגה לעיל, עבודה זו סיפרה את סיפור יישובו מחדש של אזור השרון בתקופה העת'מאנית עם ירידת תושבי ההר אל המישור. חלוצים מאוכלוסיית כפרי ההר הוותיקים, שנדחקו ממקומם עקב סכסוכים עם מהגרים חדשים מעבר-הירדן ומאזורים סמוכים, הרחיבו במאות ה-18 וה-19 את ספר היישוב מערבה, אל מורדות ההרים ומזרח השרון. בד בבד, הגירות מדרום מישור החוף, הר חברון, סיני ומצרים עיבו את המערך ההתיישבותי הזה. בניגוד למה שנטען עד כה במחקר, התיישבות "חודרת" זו לא הייתה עצמאית, אלא מתיישביה השתלבו במערך היישובי הקיים בכפוף להסדרי השימוש שלו בקרקע (כחלק מהמערכת החברתית של כפרי-האם שבאדמותיהם הם התיישבו או חנו), לעתים קרובות במתכונת של נדידה-עונתית בין ההר למישור. תהליכים אלו התרחשו במספר שלבים שיתוארו במבט-על.

המרחב חולק למשבצות קרקע עם כיבוש ארסוף בשנת 1265 לספירה, כאשר אל-ט'אהר ביברס הנחיל את אחוזותיה של רוזנות ארסור לאמיריו.¹⁴⁴¹ בניגוד לתיאור המקובל בתיזת השקיעה היישובית, אזור השרון לא התרוקן מיושביו בעקבות הכיבוש הממלוכי. הרס ערי החוף לא הוביל להפסקת הפעילות האנושית במישור, אלא להחלפת היסוד יושב-הקבע בנוודים ויצירת זיקות כלכליות חדשות בין שטחי היער לכפרים בהר ובמזרח השרון, וכן להקדשים דתיים כגון סידנא עלי ווקף ח'ליל אל-רחמן. מצב זה

¹⁴³⁹ פרק ג', סעיף 2.3.

¹⁴⁴⁰ פרק ד', סעיף 1.

¹⁴⁴¹ אל-מקריזי, **כתאב אל-סלוק**, ב', עמ' 18 – 23; רול ואיילון, **אפולוניה**, עמ' 195.

שרר, בשינויים קלים, במשך התקופה הממלוכית וראשית התקופה העתי'מאנית. אדמות המישור תפקדו כאזור שוליים לליבה היישובית שבה, ששימש מרעה לעדרים ושטח חקלאי לגידולי-בעל מזדמנים.¹⁴⁴²

בראשית התקופה העתי'מאנית, שהחלה עם הכיבוש העתי'מאני של האזור בשנת 1517, ליבת ההתיישבות נותרה באזור ההררי, שבו שכנו המרכז השלטוני ומרבית היישובים. במחצית השנייה של המאה ה-17 פרצו ברחבי בלאד אל-שאם מלחמות אלים ומרידות. השלטונות העתי'מאניים יזמו העברות אוכלוסייה כפויות בניסיון ליישב את הסכסוכים, בהתאם למדיניות האימפריאלית המוכרת היטב מאנטוליה והבלקן. כך, בשנת 1668 לספירה יושבו בהר שכם שבטים "ימנים" רבים ממדבריות חמץ וחמאה שבסוריה בראשות אמיר החאגי ממשפחת אל-נמר. בשנת 1691 פרצה מרידה בעבר-הירדן המזרחי, שבעקבותיה הגלו הרשויות חלק מהמשתתפים בה להר שכם. מקרב גולים אלו עלו לגדולה המשפחות הנכבדות המקומיות (כפריות ועירוניות כאחת) שבלטו במחצית השנייה של התקופה העתי'מאנית.¹⁴⁴³

עמק המרזבה, למרגלות ההרים, שמר על חשיבותו במשך תקופת המחקר, בהיותו ציר התנועה הראשי בין סוריה למצרים. מרבית נקודות היישוב שהתקיימו במרזבה במפנה המאה ה-17 ננטשו במרוצת המאה ה-17 וראשית המאה ה-18, אך הכפרים קלנסוה, גיל'וליה וקאקון נותרו תחנות על דרך המלך. במהלך המאה ה-18 מהגרים מההר יישובו מחדש את מרבית הכפרים לאורך מורדות ההרים והמרזבה המזרחית. באמצע המאה ה-19, המרזבה היתה מחולקת ל"מִנְאֶקֶע" (מקומות חניה) או "קאעאת" (שטחים נמוכים) שהשתייכו לכפרים בהרים.¹⁴⁴⁴ אדמות אלה היו פוריות במיוחד וקרובות יותר לליבה היישובית הקיימת, ולפיכך סביר להניח שהן היו בעיבוד מתמשך כבר קודם לכן, והתקיים בהן תעזיב.

מערבה משם, ועד לחופי הים התיכון, השתרע אזור מיוער וביצתי בחלקו, מיושב בדלילות, שבו נדדו נוודים. לצד הקבוצות השבטיות הוותיקות, התרכמאן והגי'מאסין, שחיו באזור בראשית התקופה העתי'מאנית, היגרו אליו במרוצת המאות ה-18 וה-19 נוודים ממצרים, סיני, צפון הנגב, דרום מישור החוף, עבר-הירדן וצפון הארץ.¹⁴⁴⁵ קבוצות נוודיות אלה חנו ברובן באגני הביצות, באזורי החולות או באדמות העי'באת והרמאל שהיו בבעלות כפרי ההר ומזרח השרון. חניית הנוודים באגני הביצות מבטאת את היתרונות האקולוגיים של סביבות הביצה, שהפכו אותן למקור משיכה מתמיד לאוכלוסייה פסטורליסטית למרות איום המלאריה.¹⁴⁴⁶ נוודים אלה היוו, לפחות החל מאמצע המאה ה-19, חלק אינטגרלי מהמערכת הפיסקלית והמנהלית של הכפרים שעל אדמותיהם הם ישבו. בה בעת, מבחינה חברתית, הנוודים השתייכו גם לשתי קונפדרציות שבטיות גדולות – ערב אל-חוארתי' בסביבות נחל אלכסנדר, וערב אל-עוגיא מצפון

¹⁴⁴² כשם שאדמות המישור שימשו גם בתקופה הרומית ובתקופה הצלבנית; רול ואיילון, **אפולוניה**, עמ' 215.

¹⁴⁴³ פרק ב', סעיף 4.

¹⁴⁴⁴ **מואקע**: אמאיתין (חאנותה), כפר קדום, כפר זיבאד, כפר עבוש וחגיה (דבוב/דבאת חגיה); **קאעאת**: אל-זאויה, סניריא, בדיא, קראוה בני חסאן ועוד. חלוקה זו התקיימה גם מדרום לאזור המחקר. ראו: מרום, **מגידל יאבא**, עמ' 39-40.

¹⁴⁴⁵ פרק ב', סעיף 4.11.

¹⁴⁴⁶ פרק ב', סעיף 4.8.

לירקון. ערב אל-עוג'א חנו באדמות הווקף של מסגד סידנא עלי שבכפר אל-חרם, אשר נותר מיושב במשך תקופת המחקר עקב חשיבותו הדתית והמסחרית כמעגן חוף וכאתר עלייה לרגל בעל הקדשים נרחבים. עם התרופפות השליטה הישירה של השלטון העת'מאני המרכזי על הנעשה בארץ במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 סבל המרחב הכפרי מהתערערות כללית של הסדר והביטחון, שהחמירה עקב פלישות חיצוניות, כגון מסע אל-ט'אהר אל-עמר ואבו אל-ד'הב נגד הר-שכם ב-1772/3, מסע נפוליון ללבנט בשנת 1799 ותקופת השלטון המצרי בשנים 1831-1840.¹⁴⁴⁷ מאבקים בין שיחי הנאחיה על שליטה וזכויות מיסוי הובילו לפרוץ סכסוכים עקובים מדם שנודעו בשם הכולל מלחמות הקיס והימן. השפעתם על ההתיישבות הייתה דרערכית: מצד אחד במסגרת הלחימה נחרבו כפרים רבים, ומצד שני תנועת האוכלוסין הכפויה הובילה לכינון של נקודות יישוב חדשות, שחלקן התקבעו ברבות השנים. ככלל, רק יישובים מעטים שחרבו במלחמות אלה לא נושבו מחדש, ובמרבית המקרים גורל יושביהם מוכר לנו מהמסורת המקומית.¹⁴⁴⁸ תושבים מג'יוס, חג'ה ובאקה אל-חטב נאלצו לרדת אל אדמות שבהן הם נהגו לפני לקיים פעילות חקלאית.¹⁴⁴⁹ הקשרים החברתיים והפוליטיים בין כפרי האם בהר לכפרי המישור נשמרו עד לראשית המאה ה-20.

במאה ה-19 התרחבה חזית ההתיישבות מערבה אל תוך יער השרון בצורת כפרי-בת עונתיים, שחלקם הפכו בהמשך ליישובי קבע.¹⁴⁵⁰ ברקע תופעה זו עמדו רפורמות התנטימאט, שנועדו לשפר את מוטת השליטה של המדינה העת'מאנית על הנעשה בשטחה כנגד מגמות צנטריפוגליות בשולי האימפריה, ואל מול התערבותם הגוברת של גורמים אירופיים בנעשה בתחומיה. לאחר מלחמת קרים, בשנת 1853, דיכאו צבאות האימפריה בכוח הזרוע את מאבקי הקיס והימן. בהמשך לכך, הורה הסולטאן עבד אל-מג'יד הראשון על רפורמה בשיטת גביית המס, תוך ביטול מוסד האלתזאם ומעבר לגביית מס ישירה מן המחזיקים בקרקע (1858). לאחר כינון מתצרפית ג'בל נאבלס ואל-בלקאא' בשנת 1864, יזמו הסולטאנים עבד אל-עזיז ועבד אל-חמיד השני מספר צעדים להגברת השליטה באזור: הוקמו יחידות-משנה מנהליות חדשות, נמתחו כבלי טלגרף, הוצבו כוחות צבא וז'נדרמריה, נערכו מפקדי אוכלוסין ונרשמו הבעלויות על האדמות לצרכי מס. חשיבותו הגוברת של אזור החוף התבטאה בהכרזה על טול-כרם בשנת 1882 כעירית מחוז של נפה חדשה – קצ'אא' בני צעב.¹⁴⁵¹ השיפורים במצב הביטחוני, בתברואה ובאמצעי התחבורה, תרמו יחדיו להתרחבות המסחר. גידולי יצוא, כגון עצי זית להפקת שמן וייצור סבון בהרים, וכותנה,

¹⁴⁴⁷ פרק ב', סעיפים 4.3, 4.4 ו-4.7.

¹⁴⁴⁸ כפר קרע המקורי, בית ג'פא, אל-מג'ידל (כפר צור), סוסיא, כפר חתא, בית צאמא, כפר סב, צופין ודיר עספין.

¹⁴⁴⁹ כפרי הבת של חג'ה, אג'יליל ואל-שיחי הוקמו באדמות וקף סידנא עלי, שהיה באחריותו של השיחי ג'יוסי בזמן ישיבתו בכפר חג'ה. באופן דומה, כפרי הבת של באקה אל-חטב: צופין, קלקלילה ואל-טירה שמרו על רצף טריטוריאלי באדמות שהיו בחזקת כפר האם (פרק ב', סעיפים 3, 4.3 ו-4.4).

¹⁴⁵⁰ יחד עם זאת, כפי שנאמר לעיל, אין מדובר בתהליך התרחבות רציף, או חד-כיווני, שכן חלק מהיישובים, כגון דיר עספין וסביה, ניטשו ולא נושבו עוד. חלק מכפרי הבת, כגון ח'ירבת ג'יוס, ח'ירבת אם עליקה וח'ירבת אל-פאלק, נושבו באופן עונתי למשך תקופה קצרה ולאחר מכן לא נבנו בהם עוד מבנים.

¹⁴⁵¹ קצ'אא בני צעב הורכב מאיחוד נואחי בני צעב, אל-שעראויה אל-ע'רביה ו-ואדי אל-שעיר.

אבטיחים והדרים במישור, עודדו הכשרת שטחי עיבוד חדשים.¹⁴⁵² הפיתוח הכלכלי התרחש במקביל לגידול הדמוגרפי הניכר, שבעטיו חל ציפוף בהתיישבות הכפרית במורדות ההרים ובאדמות החמרה במישור, הן מסביב לביארות (בתי הפרדס) והן בכפרי-בת חדשים שהוקמו ברחבי האזור. בתהליכים אלו השתתפו הן תושבי כפרי ההר שירדו למישור, והן נוודים-למחצה שהחלו לעסוק בחקלאות.¹⁴⁵³ גורלו של יער השרון (העיאבה) מגלם תהליכים אלה. היערות מדרום לירקון ובדרום השרון החלו להיכרת בתקופת אבראהים פאשה לצרכי בניית ספינות ופיתוח, וההגירה הגוברת ממצרים ליישובים במורדות ההרים ובמישור הגבירה את הביקוש לעצים להסקה ולבנייה, לאדמות חקלאיות ולשטחי מרעה. באותה העת, אדמות המישור תפקדו עדיין כאזור שוליים להר – המשמש כמרעה ולגידולי בעל, אבל גם כתווך לשיווק תוצרת אל מחוץ למחוז, כפי שניכר מתשתיות התחבורה – מעגנים ודרכים – שחיברו בין החוף להר. הנוכחות האנושית במישור חפפה זמני שיא בפעילות הכלכלית – זריעה, קציר, עונת יצוא האבטיחים והתיישבות הביצות שאפשרה מרעה. בהתקיים מגבלות פיזיות – ריחוק גיאוגרפי מליבת היישוב וביצות, לא היה עניין בהתיישבות קבע במערב השרון, כל עוד היו אדמות עידית פנויות במרזבה ובשולי ההרים.¹⁴⁵⁴

עדויות בהיסטוריה בעל-פה מדגישות כי בתקופה זו גברו החיכוכים לגבי זכויות מרעה ובעלות על אדמות היער הפנויות. במענה לחיכוכים אלה, ומתוך רצון להגביר את גביית המיסים, הרשויות המחוזיות הסדירו את הבעלות על שטחי היער בשנים 1286-1288 להי' (1868-1871 לספירה). הם סיווגו את אדמות היער כאדמה חקלאית, ולא כאדמת-חורש או מרעה, בכדי לעודד את בירואה ועיבודה החקלאי הרציף. אדמות היער חולקו לעיאבאת שנקראו על שם בעליהן.¹⁴⁵⁵ לכפרים ניתנו זכויות קנייניות לא סחירות ולא אישיות באדמה. האדמות נרשמו בטאפו העת'מאני אבל הרישום ברוב המשבצות לא שיקף בעלות ממשית של פרטים, שהעדיפו את שיטת המשאע והמשיכו לעבד על פיה את האדמה. בדיונם, נורונה ולת'ם טענו כי חזקה בקרקע היא תנאי מקדים להתיישבות,¹⁴⁵⁶ ואכן, ההתיישבות בעיאבאת החלה רק עם רישום האדמות בטאפו. בעיאבאת בית ליד ועזון ההתיישבות התקבעה, אך ניסיונות ההתיישבות בעיאבאת ג'יוס, כפר זיבאד, אל-עבאבשה, אל-טירה, כפר ג'מאל ופרדיסיה לא צלחו, והשהייה בהן נותרה עונתית בלבד.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵² השוו לתרומת ענף הגפן לייצוא להתפתחות היישוב בשרון בתקופה הביזנטית: רול ואיילון, אפולוניה, עמ' 203-204.

¹⁴⁵³ פרק ד', סעיף 2.

¹⁴⁵⁴ פרק ג', סעיף 3.2.

¹⁴⁵⁵ עיאבת טול-כרם, עיאבת בית ליד, עיאבת פרדיסיה, עיאבת שופה, עיאבת קלנסוה, עיאבת כפר צור, עיאבת אל-טיבה אל-שמאליה ואל-קבליה, עיאבת אל-זבאבדה, עיאבת כפר ג'מאל, עיאבת ג'יוס, עיאבת אל-טירה, עיאבת מסכה, עיאבת אל-עבאבשה, עיאבת עזון ועיאבת כפר סאבא.

¹⁴⁵⁶ פרק ד', סעיף 2.1. Noronha and Lethem, *Traditional Land Tenures*;

¹⁴⁵⁷ פרק ג', סעיפים 3.3 ו-3.5.

הסדרי השימוש בקרקע השפיעו רבות על תהליכי ההתיישבות הללו, לעתים באופן הפוך מהמצופה.¹⁴⁵⁸ כך, ח'רבת עזון וח'רבת בית ליד הוקמו באדמות משאע, בעוד שדווקא בע'אבת אל-עבאבשה, שאדמתה חולקה בין תושבי הכפר, לא התפתחה התיישבות-קבע (אלא רק תעזיב במע'ר אל-עבאבשה הסמוכות). באזורי ההר של דיר אל-ע'יצון וכפר ת'לת', לעומת זאת, הייתה חלוקת האדמה בין משפחות הכפר תנאי-יסוד להתפתחות מערכת הח'רבות הצפופה שלהן. הן הרמאל והן הע'אבאת היו במקור אדמות משאע במישור, השייכות לכפרים שבהר או במורדות ההרים. יחד עם זאת, עדויות רבות מצביעות על כך שברמאל ישבו בעיקר בחורף, ובאביב היו יוצאים למרעה,¹⁴⁵⁹ בעוד שבמרבת הע'אבאת (להוציא אלה שהתפתחו לכדי יישובי קבע, כגון ח'רבת בית ליד וח'רבת עזון), ישבו תושבי ההר בעיקר בעונות הקציר, הזריעה והמרעה, אך לא בחורף. הדיון בהסדרי המשאע בכפרים מסכה, אל-טירה ובית-ליד מלמד, כי דפוסי הבעלות בע'אבאת ביטאו יחסים חברתיים בין משפחות ותיקות למשפחות "חדשות" ומהגרים ממצרים שחנו על האדמות האלה. בהמשך, נוצרו בחלק מהע'אבאת אחוזות גדולות שהיוו את הגרעין להקמת כפרים חדשים או אזורי פרדסים מעובדים בצפיפות.¹⁴⁶⁰ בחינה מעמיקה של דפוסי השימוש בכל משבצת ומשבצת שופכת אור נוסף על הדרכים המגוונות שבהן הבניות כלכליות, חברתיות ופוליטיות של השימוש במרחב, כמצרף של מאפיינים פיזיים והסדרים אנושיים בני התקופה, עיצבו את פני ההתיישבות וחוללו תמורות בנוף התרבותי.

חשוב להדגיש, כי חרף דימויה הצנוע של ההתיישבות הערבית באזור הנדון בשלהי התקופה העת'מאנית בספרות הנוסעים ובמחקר הגיאוגרפי העברי, בחינה מחודשת של הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים מלמדת כי התיישבות זו היוותה נקודת שיא בפעילות האנושית בכלל, ובהתיישבות הקבע בפרט, במרחב זה מאז שלהי התקופה הביזנטית. כפי שתואר בפרק ג', המתיישבים חזרו על דפוסי השימוש במרחב של קודמיהם מהתקופה הרומית-ביזנטית: גדיעת היער ושימוש בעציו כמשאב כלכלי, הכשרת אדמות לחקלאות ובניית יישובים חדשים.¹⁴⁶¹ האוכלוסייה הערבית התיישבה בעיקר בחורבות העתיקות, עקב מיקומם באתרים בעלי תנאים ראויים כגון קרקע, מים ודרכים, ומכיוון שהיו בהם אבני בנייה. תהליכי הפיתוח הובילו להרס היער כיחידה אקולוגית, וככל הנראה חוללו תמורות בלתי הפיכות בנוף הטבעי, תוך בליית קרקע וסחף שיצרו דימוי של שממה בתודעה הציונית.

ההתיישבות היהודית באזור המחקר החלה עם רכישת אדמות אל-ח'צ'ירה (חדרה), דרדארה (גן שמואל) ואל-נפיעאת (חפציבה) בשנת 1891, ואדמת ע'אבת כפר סאבא (כפר סבא) בשנת 1892. מכירת

¹⁴⁵⁸ פרק ג', סעיף 2.

¹⁴⁵⁹ ע'אנת וזבידי, **רמל זיתא**.

¹⁴⁶⁰ ע'אבת טול-כרם ואדמות רמל ד'נאבה, שויכה וענתא.

¹⁴⁶¹ רול ואיילון, **אפולוניה**, עמ' 150 ועמ' 199. זאת, חרף היותה של החקלאות הערבית בתקופה העת'מאנית מגוונת ומפותחת פחות, מבחינה חקלאית וטכנולוגית, מהחקלאות באלף הראשון לספירה (**שם**, עמ' 208).

האדמות בשרון הואצה לאחר הכיבוש הבריטי.¹⁴⁶² "בעלים נעדרים," שהיו לאמיתו של דבר נתינים עת'מאניים-לשעבר אשר מקומות מגוריהם נותרו מחוץ לתחומיה של פלשתינה-א"י המנדטורית, מכרו שטחים נרחבים בוואדי אל-חוארת' (עמק חפר, 31,000 דונם) ובאדמות אל-עמרי בהקדש סידנא עלי (16,000 דונם לערך – הרצליה וסביבותיה).¹⁴⁶³ הביקוש היהודי הגובר לקרקעות הוביל למאבקים בתוך הכפרים הערביים על זכויות קניין באדמות המשאע, ולשורת הליכים משפטיים, ששרטטו מחדש את הגיאוגרפיה המשפטית של האזור. למרבה ההפתעה, ברוב המקרים בתי המשפט הכירו דווקא בהסדרי השימוש בקרקע לפי המנהג המקומי, ושללו את תוקפו של רישום הבעלות בטאפו העת'מאני.¹⁴⁶⁴

בהסדר הקרקעות שנלווה להליכים המשפטיים חולקו אדמות המשאע בין התושבים, ובעקבות זאת נמכרו נתחים משמעותיים מהן להתיישבות הציונית. כך, עברו עשרות אלפי דונמים בשרון התיכון לבעלות יהודית.¹⁴⁶⁵ החישוב שהובא בפרק הרביעי הראה, כי עד לשנת 1938 עברו לידיים יהודיות כ-198,768 דונמים באזור המחקר, שהיו כ-16.95% מכלל שטחו, אך קרוב לשליש (32.70%) מכל אדמות השרון. אזור השרון הפך לחלק אינטגרלי מליבת ההתיישבות העברית בארץ, ולכן אין להתפלא ששיעור זה היה גבוה בהרבה מהממוצע הארצי, שעמד על כ-7 אחוזים בלבד. בין היישוב העברי להתיישבות הערבית התפתחו יחסי גומלין מורכבים בתחום הכלכלי, החברתי, הפוליטי והביטחוני. לצד דחיקת מזארעין מאדמות שעברו לבעלות יהודית, הפכו היישובים העבריים למוקד משיכה לאוכלוסייה שחיפשה מקורות הכנסה חדשים, והדבר עודד התיישבות ערבית בסמיכות אליהם. כל אימת שלא פרץ מאבק מזוין בלתי-מוגבל בין היישוב העברי והתיישבות הערבית, יכול היה מרקם אנושי הטרוגני זה להתקיים ואף לפרוח.

בתקופת המנדט הגיע היקף הפרדסנות הערבית (והעברית) בשרון לשיאו. בפרק הרביעי תוארה ביארת חנון, אחד מ-250 בתי-באר (ביארות) בבעלות ערבית בשרון בתקופת המנדט. הפרדסנות הייתה מקור ההכנסה החשוב ביותר במשק הערבי המקומי באותה התקופה. כפי שתואר לעיל, הופעת ה"ביארות" במרחב והתפתחותן המהירה קשורות קשר הדוק לביורפיות של היזמים שהקימו אותן. הופעתן בישרה את התפתחות חקלאות השלחין באדמות המישור, וביטאה אינטנסיפיקציה ושכלול של דפוסי העיבוד המסורתי, עקב הביקוש הגובר לגידולי יצוא כגון הדרים. הייתה זו בבואה של הפיתוח הכללי של המשק בארץ בשלהי התקופה העת'מאנית ותחת השלטון הבריטי ובהשתתפות היישוב העברי.

בניגוד לתדמית המקובלת של מכירת אדמות כגורם לנסיגה וצמצום ביישוב הערבי, משפחות הנכבדים פיתחו את משקיהן באופן שהוביל להתרחבות ההתיישבות הערבית ולגיוון דפוסי הקיום שלה

¹⁴⁶² אידן, **ההתיישבות היהודית**.

¹⁴⁶³ יוסף גלס, "קהילת ציון אמריקאית: מדיניות פעילותה בארץ-ישראל," **קרקע** 38, 1994, עמ' 58-73 (שם, עמ' 64).

¹⁴⁶⁴ פרק ד', סעיף 3.

¹⁴⁶⁵ בעיבת כפר צור, עיבת עזון (רעננה), עיבת שופה, עיבת פרדיסיא, עיבת אל-עבאבשה, עיבת אל-טיבה ועיבת טול-כרם.

במרחב. מעסקאות המקרקעין הופקה תועלת הודית. מחד גיסא, במקרה של משפחת חנון, למשל, האדמות שנמכרו נוצלו להקמתם של שבעה יישובים יהודיים בלב השרון. מאידך גיסא, הכנסות המשפחה ממכירת אדמותיה הושקעו בפיתוח הפרדסנות המשפחתית, בהתבסס על פריסה מרחבית חדשה של תשתיות מים ודרכים. נכסיה של משפחת חנון בהר ובמישור סיפקו פרנסה לאלפי מזרעין, וההשקעות הכלכליות שלה במשק ההדרים תרמו לעידוד ההתיישבות הערבית במרחב, ששיאה התגבשות הנוודים שעבדו בפרדסי המשפחה ל"ערב חנון" והפיכת שארית אדמות עיבת כפר צור לכפר רשמי ומוכר.¹⁴⁶⁶

עם פרוץ הקרבות בפלשתינה-א"י בדצמבר 1947, ועל רקע ההכנות הבריטיות לנסיגה מהארץ, החל מרקם החיים של היישובים הערביים בשרון להתפורר. התפוררות זו התרחשה באופן הדרגתי, תחת לחץ ביטחוני וכלכלי ציוני. ראשיתה בעזיבה בלתי-מאורגנת וסופה בפינוי ציוני יזום של הכפרים ששרדו באזור שיועד למדינה היהודית. כפרים אחדים, כגון ביאר עדס, קאקון וכפר סאבא, נכבשו בכוח הזרוע. הישרדותם של מרבית כפרי המשולש היא תולדה של מסירתם בהסכם רודוס לישראל במאי 1949. דפוסי היציאה מאזור המחקר ביטאו את המארג החברתי של הקהילות הפלסטיניות שהתקיימו בו: מהגרים מחוץ לארץ חזרו לארצות מוצאם; תושבי כפרי הבת חזרו לכפרי מוצאם ונקלטו בהם; נוודים מצאו מקלט באזורי מרעה בהרים או בחוצות הערים, היכן שנמצאה עבודה; פליטים מצאו מקלט ראשוני בקרב משפחותיהם ומכריהם בכפרי ההר, בטרם עברו ברובם להתגורר במחנות הפליטים או המשיכו מזרחה אל עבר-הירדן. אבדן אדמות המישור פגע קשות במארג החברתי של כפרי ההר ושל הערים קלקיליה וטול-כרם, ועודד רבים מיושביהם לחפש תעסוקה במגזרי השירותים המתפתחים בארצות ערב.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁶ פרק ד', סעיף 2.4.1.
¹⁴⁶⁷ פרק ד', סעיף 4.

3. תרומה תיאורטית: משתנים פיזיים ואנושיים בהתפתחות מערכת יישובית ערבית

לפני שנוסדה אל-טירה הייתה התיישבות אחרת [...] במקום שנקרא אם עֶסְפִּין.¹⁴⁶⁸ היישוב הזה היה קיים לפני 600–700 שנים [...] עד שהוא נהרס במבול והלכו תושביו. כשנוסדה אל-טירה, הלכו [תושביה] וחפרו אבנים מאם עספין והשתמשו בהן לבנות את הבתים שלהם פה. השתמשו בהן גם כדי לבנות את המסגד הישן. היו חופרים באדמה ובנו מהן את הבתים הישנים פה מסביב למסגד הישן.

- עאטף עראקי, יליד 1937 באל-טירה, 4 ביוני 2018.

ליד המסגד כל האדמה הייתה מרוצפת באבנים קטנות ירוקות ושחורות ולבנות.¹⁴⁶⁹ ח'רבת עזון היא גבעה אחת ובשטח זה התושבים הקודמים היו באים למדרון הצפוני. הם חפרו בעומק שני מטר והביאו אבנים מן ההר ושמו אותן ובנו עליהן וכיסו אותן למעלה. כשבאו תושבי ח'רבת עזון ולקחו את הכפר ועשו אותו, הם חפרו את האדמה ובנו מהאבנים סקאף, אבן על אבן, ואז הביאו עץ [לקירוי המבנים]. זה כל הסיפור.

- תושב ח'רבת עזון, יליד 1926, 23 ביוני 2018.

סעיף זה מתייחס להשלכות התיאורטיות של השחזור ההיסטורי שהוצג בעבודה להבנת הזיקות בין משתנים פיזיים ואנושיים בהתפתחות מערכת יישובית ערבית.

מחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים על אודות ההתיישבות הערבית בשרון ובמערב הר שכם ראו בתנאים הסביבתיים ובמאפיינים הפיסיוגרפיים הסטטיים את המסובבים הראשיים לתמורות יישוביות. במסגרת "תיזת השקיעה היישובית" שטיפחו עמירן וקרמון נטען, כי שינויים במשטר הניקוז בשרון, היווצרות ביצות וחדירת חולות לאחר יציאת היהודים מארצם גרמו לדעיכת ההתיישבות באזור, שהגיעה לשיאה בשלהי התקופה העתימאנית. שינויים אלו ביטאו, לכאורה, תהליכי התנוונות חברתית, כלכלית, צבאית ופוליטית רחבה יותר, שהתחוללו באימפריה העתימאנית בפרט ובמזרח בכלל. ההתמקדות במגבלות של הסביבה הטבעית במחקרים אלו שללה מן האדם את הסוכנות שלו כגורם פעיל המסוגל לעצב את הנוף במסגרת יחסי הגומלין שלו עם הסביבה.¹⁴⁷⁰

בעבודה הנוכחית, לעומת זאת, הודגשו הגורמים האנושיים, הדינמיים, מתוך נקודת מבט הבנייתית-היסטורית. במוקד הדיון הוצבו הגורמים מעשי ידי האדם: מלחמות אחים וסכסוכים, מעברי אוכלוסין, התנוונות והתיישבות, תמורות כלכליות, הסדרי השימוש בקרקע, דת, מעורבות השלטונות וההתיישבות היהודית. במקום לתרץ מדוע "לא הייתה" התיישבות בחלקים נרחבים של השרון במשך

¹⁴⁶⁸ כך נקראת דיר עספין בפי תושבי אל-טירה.

¹⁴⁶⁹ השוו לדו"ח מחלקת העתיקות המנדטורית מיום 18.6.45 : Remains of mosaic floor, earlier discovered, near village .mosque . ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית, SRF_23, Azzun, Kh. (Tabsur).

¹⁴⁷⁰ פרק א', סעיף 2.2 ופרק ב', סעיף 2.1.2.

תקופה ממושכת (הלכה למעשה, במהלך שפל יישובי זמני במאה ה-17), הוסבר בעבודה כיצד בני אדם התיישבו ופיתחו את הנוף למרות מגבלותיו הטבעיות. זאת, באמצעות תיאור מפורט של פרקטיקות השבחת הנוף, כגון פיתוח קרקעות באזורי הטרשים, או התיישבות בע'אבאת, בקרבת הביצות, שלאורך זמן הובילה להסתגלות טמפורלית-מרחבית לסכנת הקדחת.

פרק א' הראה, כי גיאוגרפים הרבו לבחון את השינויים בתפרוסת היישובית ברמת הכפר ואילו אתנוגרפים והיסטוריונים התייחסו למאפייני החברה הכפרית במושגים אנליטיים סגמנטריים וסטרוקטורליים ללא הקשר היסטורי מספק.¹⁴⁷¹ ואולם, במוזאיקה העשירה של ההתיישבות הכפרית הערבית באזור המחקר התקיימו, כפי שהראה פרק ד', מגוון רחב של דפוסים חברתיים, מנהליים וכלכליים משלימים, חופפים וסותרים. דפוסים אלה, ברמות המשפחה, הכפר והמרחב, הם המשתנים החבויים שעומדים מאחורי התופעה מרובת-הפנים הנקראת ההתיישבות הערבית.

פרק ג' המחיש, כי הבניות חברתיות-כלכליות של המרחב, ברמת אגד-הכפרים, משבצת הקרקע והחלקה הבודדת, היו בעלות השפעה מכרעת על התפתחותם של נוף התרבות והנוף האנושי. עם זאת, חלוקת המרחב ליחידות משנה לא חפפה גבולות גיאוגרפיים כלל ועיקר. משבצות כפרים רבות כללו חלקים מיחידות גיאוגרפיות בהר ובמישור כאחד. דיונם הרגיונלי של גיאוגרפים בהתפתחות היישובית בהר ובמישור בנפרד, הקשה עליהם להבין את מחוללי התמורות בנוף, שעיקרם יחסי הגומלין המורכבים שהתקיימו בין דפוסים הפעילות האנושית בשני האזורים בידי אותן אוכלוסיות ממש.

במחקר זה, היחידה הבסיסית לניתוח דינמיקת ההתיישבות היא יחידה חברתית – בית האב ונגזרותיו, ולא היחידה המרחבית של נחלת הכפר כמקובל בגיאוגרפיה רגיונלית. בפרקים האמפיריים של העבודה הוסברו, לפיכך, התמורות בתפרוסת ההתיישבות הערבית כתולדה של הגירה ומעברי-אוכלוסין של יחידות משפחתיות בכפרים קיימים או במקומות יישוב חדשים לסוגיהם, שפורטו בפרק ב'. יתרה מזו, עבודה זו ממחישה כי לכל אורך תקופת המחקר (1700-1948), תמורות בתפוזת ההתיישבות לא נבעו מהמאפיינים הטופוגרפיים או האקולוגיים של המרחב הנחקר, שכן לא חלו שינויים משמעותיים בכושר הנשיאה של האזור ומספר התושבים הנמוך לא חרג מכושר נשיאה זה עד לתקופת המנדט. התמורות נבעו, אפוא, מדינמיקה חברתית, כלכלית ופוליטית. להלן אסכם בקצרה את ממצאי המחקר בהקשר זה.

מאפייני הסביבה הטבעית באזור המחקר היו, ביסודם, הטרונגניים ומגוונים במיוחד.¹⁴⁷² ניתן למצוא בהם הרים וטרשים; ואדיות, עמקי נחלים, ביצות ומישורי הצפה; גבעות חול אדום ויער; גבעות כורכר וחוף ים. לצד זאת, מעיינות, מערות מחסה ובורות מי-נזאז, הקלו על קיום אנושי במרחב. במאמרו "תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון" הכיר גרוסמן בכך שטיב משאביו של אזור אינם

¹⁴⁷¹ כגון חמולה, משפחה, קשרי נישואין, בריתות ויחסי פטרון-קליינט.

¹⁴⁷² קרמון, התנאים הפיסיוגרפיים; פורת, דר ואפלבאום, קדמוניות עמק חפר, עמ' 19-32; רול ואיילון, אפולוניה, עמ' 19-23.

מספיקים להסביר את "ריקנותו" היחסית, והוא חיפש הסברים פוליטיים וביטחוניים לכך.¹⁴⁷³ בהתבסס על מחקרו הפיסיוגרפי של קרמון, גרוסמן חזר על טענה זו ביחס לשרון, אשר לדידו הינו "השטח היחיד כמעט בארצנו שלא סבל ממגבלה אקולוגית בולטת לעין כגון אקלים יבש או טרשים [...] ולמרות זאת היה ברובו דליל אוכלוסייה כמעט בכל הדורות שעברו, פרט לדורנו."¹⁴⁷⁴ מסתבר, אפוא, כי פער זה בין הפוטנציאל היישובי להתיישבות בפועל אינו ניתן להסבר מתוך התבוננות בתפרוסת ההתיישבות בתקופה העת'מאנית לבדה, והסברתו מצריכה בחינה דיאכרונית של רציפות היישוב ודפוסי ההתיישבות באזור לאורך ההיסטוריה. ואמנם, הסקרים הארכיאולוגיים מצביעים על שונות גבוהה בתפרוסת היישובית במהלך הדורות, על אף קביעותם היחסית של התנאים הפיזיים במרחב.¹⁴⁷⁵

כזכור, הגישה הגיאוגרפית מתיימרת להסביר תמורות בתפרוסת היישובית בשינויים בתכסית ובמאפייני הסביבה. בתקופת המחקר התרחשו שני שינויים מרכזיים מסוג זה: הראשון היה בירוא יער האלונים בגבעות החול האדום במאה ה-19, באופן שאפשר קיום חקלאות. ההתפתחות השנייה, והמשמעותית יותר, הייתה ניקוז הביצות החל מראשית המאה ה-20. בעוד שהשינוי הראשון היה פרי התרחבות הפעילות האנושית באזור, הרי שהשינוי השני היה פרי פיתוחים טכנולוגיים והשקעת משאבים שלטוניים בחסות המשטר הקולוניאלי החדש. פעולות הרקלימציה צמצמו את מפגע המלאריה, שחררו אדמת עדיית לעיבוד חקלאי ועודדו מעבר להתיישבות קבע יציבה באגני הנחלים (למשל, בכפרי ואדי אל-חוארתי' וברכת רמצי'אן).

תקדים לשני התהליכים הללו ניתן למצוא בגל ההתיישבות שפקד את השרון בתקופה הרומית-ביזנטית. בממצא הארכיאולוגי ניכרים עקבותיהם של מפעלי-פיתוח, שבאו לידי ביטוי בבירוא היער, בהכשרת אדמות לחקלאות, בבניית קבע נרחבת ובמפעלי ניקוז, שתרמו לצמצום שטחן של הביצות ובכך גם להרחבת שטחי העיבוד.¹⁴⁷⁶ מאוחר יותר, עקב הדעיכה הדמוגרפית והכלכלית בתקופה האסלאמית הקדומה, ננטשו מרבית היישובים בשרון. עם זאת, משארי העבר נותרו גלויים למרות תמורות ארוכות-טווח בסביבה, כגון היווצרות או התרחבות ביצות, התפשטות יער וחולות וסחף קרקע. משארי עבר אלו היו מוכרים היטב גם בתקופות מאוחרות יותר. ואמנם, רבים מאתרי ההתיישבות מהתקופה הרומית-ביזנטית נזכרים בוקפיית קלאון בשמם הקדום, ובתיאור גבולות טיבת אל-אסם שימשו משארי העבר כציוני דרך

¹⁴⁷³ גרוסמן, "תהליכי התפתחות ונסיגה", עמ' 313-319.

¹⁴⁷⁴ גרוסמן, "תהליך ההתיישבות", עמ' 263.

¹⁴⁷⁵ פורת, דר ואפלבוים, **קדמוניות עמק חפר**, עמ' 83-35; רול ואיילון, **אפולוניה**, עמ' 239-244; פרק המבואות אצל גופנא

ואיילון, **מפת הרצליה**; Pringle, *Red Tower*, pp. 3-27.

¹⁴⁷⁶ צביקה צוק ואיתן איילון, "מנהרת הרצליה: מפעל ניקוז מהתקופה הביזנטית", **נקרות צורים 19 (מישור החוף וסביבתו)**, 1993, עמ' 57-66; Ts. Tsuk, and E. Ayalon, "Poleg and Herzliya: Two Ancient Drainage Systems in Israel," *15th Congress: International Commission on Irrigation and Drainage Transactions*, The Hague, 1993, pp. 159-173.

בולטים: חורבות ודרכים "רומיות", קירות וגדרות, בארות ובורות מים, בתי-בד ועמודי אבן (כנראה אבני מיל).¹⁴⁷⁷

לפעילותו הממושכת של האדם במרחב הייתה השפעה מצטברת, שהובילה להגברת התאמתו של הנוף להתיישבות אנושית. ההתיישבות הקדומה הובילה לריכוז משאבים וליצירת תנאים נוחים לכך (הכשרת אדמות לחקלאות, חפירת בארות ובורות מים, בירוא היער, חציבת מערות, הקמת טרסות, הבאת חומרי בנייה וקיום שרידי בנייה קדומים).¹⁴⁷⁸ שרידי העבר שימשו יסוד להתיישבות הערבית המחודשת בשרון, ואף אפשרו לבנייה לשמר נוכחות אנושית במרחב גם בלי להזדקק להקמת תשתיות חדשות. חלק היישובים הערביים בשרון התקיימו מסביב לחורבות צלבניות, שחלקן שימשו גם בתקופה הממלוכית.¹⁴⁷⁹ בשלהי התקופה העתימאנית, כאשר ירדו ליער השרון תושבים מכפרי ההר, הם השתמשו בשרידי הבנייה הקדומים שתוארו לצרכיהם,¹⁴⁸⁰ ולא בחלו אף בהכשרת מערות קבורה עתיקות למחסה ולמגורים.¹⁴⁸¹ בארות קדומות, "כופריות" כלשון התושבים, היו מקור חיים להתיישבות הערבית המתרחבת.¹⁴⁸² חורבות אחדות, כגון העיר ארסוף והכפרים דיר עספין וסביה, הפכו למקור לאבני בנייה מן המוכן לשימוש משני. לנוכח האמור, נראה, שהגורמים הסביבתיים עיצבו את תפרוסת אתרי ההתיישבות הכללית, אך תפרוסת האתרים המיושבים בכל תקופה ותקופה נקבעה על-ידי משתנים אנתרופוגניים. מכאן, נובעת השערה תיאורטית חשובה, לפיה הגורמים הפיזיים השפיעו על ההתיישבות הערבית באופן עקיף ומתווך – באמצעות השפעתם על דפוסי ההתיישבות בעבר (ומכאן: פיזור משארי העבר במרחב). מסקנה זו מצריכה, ללא ספק, ביסוס נוסף בבמה אחרת, והיא מוצגת כאן כמסקנת ביניים. עם זאת, מסקנה זו נתמכת גם בניתוח מרחבי-כמותי שערכתי לאתרי ההתיישבות באזור: לפחות 81.6% מנקודות היישוב הערביות (195 מתוך 239) היו מיושבות קודם לתקופת המחקר.¹⁴⁸³ חיזוק נוסף לכך מצוי בעובדה, שמרבית היישובים הערביים האחרים, שנוסדו במקומות חדשים, נושבו רק בתקופת המנדט הבריטי.¹⁴⁸⁴ השיפורים שחלו

¹⁴⁷⁷ נוסח הוקפייה פורסם בקובץ קסם אחיאמי' אל-תראת' אל-אסלאמי, אל-וקף אל-אסלאמי פי פלסטין, דאארת אל-אוקאף אל-אסלאמיה, 1984 והועתק על-ידי אברהם חסני רבאעיה (ות'אמ'ק אל-וקפיאת, עמ' 12-13), שאף זיהה חלק מהאתרים בה.
¹⁴⁷⁸ ראו הציטוטים בפתח הסעיף. לפי בן-ארצי, האוכלוסייה הערבית הרבתה להשתמש באבני חורבותיהם של אתרים עתיקים, שכן "דבר זה חסך זמן ואת הוצאות החציבה והסיתות, וזמניתן של אבנים אלה הניעה במקרים רבים את המתישבים להתמקם בקרבת אתרי עתיקות או בתוכם ממש" (יוסי בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1988, עמ' 66).

¹⁴⁷⁹ כגון קאקון, אל-ברגי אל-אחמר/ברגי אל-עטעוט, קלנסוה, מד אל-דיר, אם סור ועוד.

¹⁴⁸⁰ אם עליקה, חירבת אל-הראביג'יוס, מעיר אל-עבאבשה, תבצר ועוד.

¹⁴⁸¹ פרק ג', סעיף 3.3.2.

¹⁴⁸² ביר אבו אל-ריש (בית צאמא), ביר זיתא, ביר אבתיאן, ביר בורין (באקה אל-עירביה), ביר בורין (טול-כרם), ביר באקה, ביר גית, ביר כוסיא, ביר אבו אל-עון (באר ממלוכית בגילגוליה), ביר אל-גילמה (אל-טיבה), ביר אל-גילמה (זיתא), ביר אל-מגידל (זיתא), ביר אל-עבאבשה, ביר מסכה (עיאבת מסכה), ביר מסכה (בתוך הכפר), ביר אל-נבי יאמין (סראקה), ביר אל-עבד (רמל שויכה), ביארית קוירק (אם ח'אלד), ביר קילה (קלקיליה) וביר קלנסוה.

¹⁴⁸³ 10.9% (26 מתוך 239) מהן נוסדו בתקופת המחקר ולגבי 7.5% (22 מתוך 239) אין מידע מספק. הנתונים מתבססים על נתוני "סיקר ארכיאולוגי של ישראל", "רשימת מצבות ואתרים" (הכרזות אתרים ארכיאולוגיים), סקרים אוניברסיטאיים בגדה המערבית וסיוורים שערכתי בשטח. מרבית האתרים שלגביהם אין מידע הם עזבות רצנטיות באדמות דיר אל-ע'צון ובסביבות ואדי קאנא.

¹⁴⁸⁴ באזור השרון התיכון: עמאריר, תכלי, נציראת, חירבת דעבאס, חירבת גילאד ועוד. היישובים המבוססים בשרון הפיקו תועלת אף הם מעבודות חוף.

בתקופה זו בטכנולוגיה, ברפואה, בתברואה ובתחבורה, אפשרו להתגבר ביתר קלות על החסמים הפיזיים להתתיישבות גם באזורים בעלי ערך שולי לחקלאות, ולהציע בסיס קיום חלופי, לא אגררי, ליישובים אלה.

*

*

עבודת המחקר הנוכחית הוסיפה נדבך חדש של ידע לחקר חיי הכפר בארץ בשלהי התקופה העתימאנית, ויש בה לתרום להבנת תהליכי פיתוח כלכלי-חברתי של המרחב. חשיבותה המחקרית של העבודה חורגת אפוא מלימוד תולדותיו של אזור המחקר. במישור הסינכרוני, ניתן ליישם את השיטות והתובנות שהוצגו בה לבחינה מחודשת של תמורות יישוביות באזורי-ספר אחרים בלבנט העתימאני (כגון החוראן, עבר-הירדן, צפון הנגב והעמקים).¹⁴⁸⁵ במישור הדיאכרוני, העבודה מציעה פרשנויות חדשות להבנת ה"זמן הארוך" של ההתיישבות בשרון. במבט לעתיד, מקרי הבוחן שנידונו בה מספקים מקבילות לשם הארת תופעות יישוביות, בתקופות ובמרחבים שלגביהם אין בידינו תיעוד דומה.

מנקודת מבט מקומית, חשובה לא פחות, תרמה העבודה ליישוב מדעי של מחלוקות במגוון רחב של סוגיות מיקרו-היסטוריות, אך בעלות חשיבות חברתית ותרבותית לתושבי הכפרים באזור המחקר, בדבר מוצא הכפרים ומשפחותיהם. בכך, העבודה צפויה להניח מסד שישרת פרויקטים חינוכיים קהילתיים אשר מטרתם להעצים את תחושת הזהות וההזדהות של בני הדור הצעיר עם מקום מגוריהם. בשורה התחתונה, התושבים הערבים באזור המחקר היו שחקן פעיל, יוזם ודינמי, שהסתגל וניצל את הנסיבות הגיאופוליטיות והכלכליות לפיתוח התיישבותו. עבודה זו תורמת בכך להשבת סוכנותם ההיסטורית, אשר חסרונה הורגש במחקרים רבים שנכתבו על הנושא בעבר.

¹⁴⁸⁵ השוו למשל לעבודותיהם של גלילי וקרק, **תמורות בעמק יזרעאל**; Raouf Sa'd Abujaber, *Pioneers over Jordan: The Frontier of Settlement in Transjordan 1850-1914*, London, I.B Tauris, 1989; G.M. Kressel, J. Ben-David and K.A. Rabi'a, "Changes in the Land Usage by the Negev Bedouin since the Mid-19th Century: The Intra-Tribal Perspective," *Nomadic Peoples* 28, 1991, pp. 28-55.

1. מקורות ראשוניים:

1.1 ארכיונים מוסדיים

British Library, London

National Archives (UK), Kew

Palestine Exploration Fund Archives, London (now – Greenwich)

Imperial War Museum, London

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul

ארכיון ביתן אדם ועמלו, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

ארכיון ההגנה (את"ה) :

ארכיון אישי עזרא דנין (58פ)

ארכיון אישי מאיר ספקטור (113פ)

ארכיון אישי לובה שניאורסון (145פ)

תיקי הש"י הערבי (חטיבה 105)

ארכיון יד טבנקין

ארכיון אישי יצחק גבירץ (סימול: 37 – 15)

ארכיון מדינת ישראל, ירושלים (אמ"י) :

תיקי עו"ד הנרי כתאן

ספרי טאפו עת'מאניים (מזוערים, סדרת סל-...)

ארכיון המפות של המזכיר הכללי של ממשלת פלשתינה-א"י (מפה-1 / ...)

ארכיון מחלקת ההנדסה, עיריית באקה אל-עירביה

ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית, רשות העתיקות, ירושלים

ארכיון מכון טרומן

כרטסת אישים, תיקי הש"י הערבי

ארכיון צה"ל (א"צ)

תיקי חטיבת אלכסנדרוני (מפוזרים)

A238

A323

A417

A402

KKL5

L18

L75

S25

ידיעות לובה שניאורסון (שמורות כתיקים בודדים בחטיבה L4)

ארכיון קיבוץ שפיים

אוסף מפות ספריית החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב, יד אבנר, רמת אביב.

- M. Jacotin, *Carte Topographique de l'Egypte et de Plusieurs Parties des Pays Limitrophes, Levée Pendant l'Expedition de l'Armée Francaise*, 1:100,000, fl. 44: 'Jérusalem et Jaffa', Paris, 1826.
- *Map of the Holy Land, constructed by C.W.M Van de Velde, late liet. Dutch R.N, Chevalier of the Legion of Honour, from His Own Surveys in 1851 & 1852, From Those Made in 1841 by Majors ROBE and ROCHFORT SCOTT, Liet. SYMONDS and Other Officers of Her Majesty's Corps of Royal Engineers; and From the Results of the Researches Made by LYNCH, ROBINSON, WILSON, BUCKHARDT, SEETZEN &c.*, 1:315,000, Gotha: Justus Perthes.
- *Map of Western Palestine in 26 Sheets from the Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*, 1:63360, Printed for the Committee of at the Ordnance Survey Office Southampton, 1878.
- British Army maps of Palestine. 1:40,000, Survey of Egypt, 1918.
- *Palestine Topo-cadastral*, 1:20,000, Survey of Palestine, 1920-1940s

הארכיון לתולדות הרצליה

מאגר עיתונות יהודית היסטורית:

דאר היום, דבר, מעריב, על-המשמר, Palestine Post.

מאגר עיתונות ערבית היסטורית (ג'ראיד):

אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, אל-דפאע, פלסטין

מרכז תיעוד גוש תל-מונד, תל מונד

מרכז תיעוד היסטוריה בעל-פה, האוניברסיטה העברית פה (מתע"פ)

פרויקט תיעוד 57 – מסחר בקרקעות.

מרכז תיעוד צור משה, צור משה.

נבו – מאגר משפטי

העתון הרשמי [של ממשלת פלשתינה-א"י]

1.2 ארכיונים פרטיים:

ארכיון משפחת אל-ג'ילג'ולי, אל-טירה

ארכיון משפחת אל-ח'יצ'ר, כפר ג'מאל

ארכיון משפחת כעוש, ג'ת

ארכיון משפחת מנצור, אל-טירה

ארכיון משפחת ספקטור, פרדס חנה

ארכיון פרטי אבו טלאל אל-ציפי, כפר עבוש

ארכיון פרטי אחמד בריה, אל-פרידיס

ארכיון פרטי אסמאעיל עקאב בדיר, כפר קאסם

ארכיון פרטי ג'מאל ג'אבר, אל-טיבה

ארכיון פרטי כאמל ריאן, כפר ברא

ארכיון פרטי מחמד פטימה, באקה אל-ע'רביה

ארכיון פרטי סעיד סלים זידאן, ימא

ארכיון פרטי עבד אל-לטיף מוסא אל-עאצי, כפר ברא

ארכיון פרטי עמאר סמארה, ד'נאבה

ארכיון פרטי רשיד חנון, טול-כרם

ארכיון פרטי, כור
ארכיון פרטי, משפחת כתאני, באקה אל-ערביה
יומן מאיר ספקטור, פרדס-חנה.
עזבון הארכיאולוג יעקב עורי

2. מקורות משניים:

2.1 מקורות משניים בעברית ובערבית

1. איאסיה אמע'אר, ורדה ברכאת, סמיה תלי ונסרין עקאב. **עקד אל-מסאקאה ואחכאמה ענד אל-מאלכיה**. עבודת גמר, אוניברסיטת מחמד בוציאף, אל-מסילה, 2018.
2. אבו בכר, אמין מסעוד. **מלכית אל-אראצ'י פי מתצרפית אל-קדס 1858-1918**. עמאן: מאססת עבד אל-אמין שומאן, 1996.
3. אבו ג'אבר, אבראהים. **כפר קאסם: אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר**. אם אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה וג'ימעית עתימאן בן עפאן לל-תרביה ואל-ארשאד בכפר קאסם, 2001.
4. אבו אל-ופא, מחמוד ראג'ח מחמד. **מלכית אל-אראצ'י פי קצ'אא' ג'נין 1858-1918 מ**. עבודת תיזה. שכס: ג'אמעית אל-נג'יאח אל-וטניה, 2013.
5. אבו זיתון, רשא, "קרית אל-חרם סידנא עלי," **אוראק מן אל-תאריח' אל-שפוי: קרא פלסטינייה מהג'רה**, 1, 2009, עמ' 6 – 33.
6. אבו זר, מחמד אחמד. **אל-מוג'ז פי סירת בני ג'רם וערב אל-ג'ראמנה: אל-מוילח יאפא**, עמאן, חמו"ל, 2009.
7. אבו ח'ייט, נסים. **אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר** (כותר עברי: טירה – מאה שנים פלוס). חמ"ד: עיריית טירה והמחלקה לתרבות ערבית במשרד החינוך והתרבות, 1996.
8. אבו מח' אמג'ד סאמי עארף, מצארוה שריף יוסף עמר וקעדאן, ג'מיל אחמד זאמל. **סנאבל מן עבק אל-תאריח' ואל-תראת'**. מרום רועי ועראף שכרי (ייעוץ מדעי). באקה אל-ערביה, אכאדימית אל-קאסמי וג'ימעית אתבאע חסני אל-דין אל-קואסמי, מהדורה שניה, 2020.
א. כרך א: באקה אל-ערביה ומנטקת אל-שעראויה.
9. אבו עמשה, עאדל. **ענדמא תוקפת אל-טאחונה: קרית זואתא בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר**. זואתא: חמו"ל, מהדורה שלישית, 2020.

10. אבו פרדה, פאיז. **ערבאן בצת אל-פאלק**. 2009. עותק מקוון באתר "Palestine Remembered" (נדלה ב-23 בפברואר 2020):
א. חלק א':
http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Birket_Ramadan_919/Article_15061.html
ב. חלק ב':
http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Birket_Ramadan_919/Article_15062.html
11. אבו אל-ריש, רפעת. **צור אל-וטן אל-מפקוד: ד'כריאת אל-מראה אל-פלסטיניה אל-לאג'אה דראסאה מקארנה מע צור אל-רג'ל אל-לאג'א' קביל ובעיד נכבת 1948**. עבודת תיזה. אוניברסיטת ביר-זית, 2011.
12. אביצור, שמואל. **הירקון: הנהר וגלילותיו**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשי"ח.
13. אביצור, שמואל. **עם חופי הירקון לפני קום המדינה**. תל-אביב: דביר/רשפים, 1980.
14. אביצור, שמואל, "נמל האבטיחים של חדרה (מינת אבו זבורה), בתוך: שילר אלי (עורך), **חדרה וסביבתה: פארק השרון**, אריאל 95-96, ספטמבר 1993, עמ' 94-97.
15. אבן-חן, אהרן. **לילות כנען**. תל-אביב: מעריב, 1983.
16. אבן ח'ילדון, עבד אל-רחמן. **מקדמת אבן ח'ילדון**. קהיר: מכתבת ג'זירת אל-ורד, 2010.
17. אבן-עזרא, משה. **ואלה תולדות מושב עובדים צור-משה מישובי חומה ומגדל. הוקם בשנת תרצ"ז ספטמבר 1947 ע"י ארגון עולי יון להתיישבות חקלאית ע"ש ד"ר משה קופינס ז"ל**. 1977 (כתב יד, השמור במרכז תיעוד צור משה)
18. אבן שושן, אברהם. **המלון החדש: אוצר שלם של הלשון העברית הספרותית, המדעית והמדברת, ניבים ואמרות עבריים וארמיים, מנחים בינלאומיים**. ירושלים: קרית ספר, 1979.
19. אבנרי, אריה ל. **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול 1878-1948**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ ותנועת העבודה, 1980.
20. אבראהים, עבד אל-רחמן סמיח, אל-אשקר מחמוד סעיד ועבד אל-לטיף, זהיר ע'נאים (עורכים). **אל-אנתח'אבאת פי פלסטין פי אואח'ר אל-עצר אל-עת'מאני ואואא'ל אל-אחתלאל אל-בריטאני מן ח'ליל סג'ל מחאצ'ר אל-אנתח'אבאת פי קצ'אא' טול-כרם, כתב הד'ה אל-מחאצ'ר עבד אל-רחמן אל-חאג' אבראהים ראיס בלדית טול-כרם 1905 – 1937**. עמאן: דאר אל-ורד לל-נשר ואל-תוזיע, 2008.
21. אבשרלי, מחמד ואל-תמימי, מחמוד דאוד. **אוקאף ואמלאכ אל-מסלמין פי פלסטין פי אלויה ע'זה, אל-קדס אל-שריף, צפד, נאבלס, עג'לון חסב אל-דפתר רקם 522 מן דפאתר אל-תחריר אל-עת'מאניה אל-**

- מזונה פי אל-קרן אל-עאשר אל-הג'רי. איסטנבול: מרכז אל-אבחאתי לל-תאריחי' ואל-פנון ואל-ת'ראפה אל-אסלאמיה באסתאנבול, 1982.
22. אוסצקי-לזר, שרה וכבהא מצטפא, "ארגון ה'הגנה' בעיני הערבים, " בתוך: דני הדרי (עורך) "חומת מגן: שמונים שנה לארגון ההגנה, עלי זית וחרב ד', 2002, 303-342.
23. אורן-נורדהיים, מיכל, "צור-משה: מימון רכישת הקרקע ממקורות של המתיישבים ולא רק מהגורמים המיישבים, " קרקע 53, 2001, עמ' 39-67.
24. אזריק, מהיב אחמד חסן. אוקאף לואא' נאבלס מנד' עם 1242/ה-1826מ – 1337/ה-1918 מ. עבודת תיזה. שכם: ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 2013.
25. אידן, רינה (רייניץ). ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בין השנים 1929-1939. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1999.
26. אילון, איתן, "כפר סבא הקדומה ממצאים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים, " בתוך: גלעדי, דן, (עורך), ימי כפר-סבא: הכפר שהיה לעיר, ירושלים, אריאל, 2011, עמ' 345-373.
27. אילן, צבי, "טירה שבשרון על חורבות ביתר העתיקה, " דפים למורי דרך: שרון, חוף הכרמל. חמ"ד: המחלקה להכשרת כ"א – משרד התיירות, יולי 1975.
28. אילן, צבי, "טורקמנים, צ'רקסים ובוסנים בצפון השרון, " בתוך: דגני אברהם, גרוסמן דוד, ושמואל אבשלום (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1990, עמ' 279-288.
29. ל"מ, "אל-אמיר עבד אל-רחמן בן ח'ליל בן ברכאת אל-מסעודי, " אתר אל-נסאבון, 3.10.2010: <https://www.alnssabon.com/34877-post1.html>
30. [ל"מ], "אצל אל-עאא'ילאת פי קרית פרעון, " קרית פרעון-טולכרם (דף פייסבוק), 12.10.2010: <https://www.facebook.com/faroun1/photos/447097689813>
31. ל"מ [ארכיון המדינה], מדריך לחטיבה ארכיונים מס' 39: מפקדי האוכלוסין העות'מאניים (1875 – 1918). ירושלים: מדינת ישראל - משרד ראש הממשלה, ארכיון המדינה, 1994.
32. ארצי, עמנואל. כפר-סבא באזורה בעבר ובהווה. כפר-סבא: הוצאה עצמית, 1978.
33. אשבל, עמינדב (עורך). ששים שנות הכשרת הישוב. ירושלים: הכשרת הישוב, 1969.
34. אשכנזי, טוביה. הערב בסביבות השרון והשומרון. ירושלים, 1930 (סקירה סודית שנכתבה בהזמנת הסוכנות היהודית). עותק השמור באצ"מ, J105-16 ותוספת לסקירה משנת 1931, אצ"מ, S25-10359. עותק נוסף שמור בספריה הלאומית.

35. אשכנזי, טוביה. דאר, קיסריה וודי-ל-חורית: מחקר היסטורי ואתנוגרפי. ברלין ותל-אביב: א.י. שטיבל, תרצ"א.
36. אשכנזי, טוביה. אהלי קדר למן הירקון עד הכרמל: מחקר אתנוגרפי. ירושלים ולונדון: קדם, 1932.
37. בדוי, עמאר תופיק אחמד. אל-עלמא' אל-כרמיון עבר ת'מאניה קרון ואת'רהם פי אל-חצ'ארה אל-ערביה אל-אסלאמיה: מן אל-קרן אל-סאבע אלא מטלע אל-קרן אל-ראבע עשר אל-הג'רי ומן אל-קרן אל-ת'אלת' עשר אלא מטלע אל-קרן אל-עשרין. טול-כרם: בלדית טול-כרם, 2002.
38. בושנינו, אביבה, "נתניה, חדשות ארכיאולוגיות 120, 2008: http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=779&mag_id=114
39. אל-בחיית, מחמד עדנאן ואל-סואריה, נופאן רג'א. דפתר-י מפצל נאחית מרג' בני עאמר ותואבעא ולואחקהא אלתי כאנת פי תצרף אל-אמיר טרה-באי סנת 945ה' 1538מ'. עמאן: אל-ג'אמעא אל-ארדניה, 1989.
40. אל-בחיית, מחמד עדנאן ואל-סואריה, נופאן רג'א. דפתר מפצל לואא' אל-לג'ון: דראסה ותחיק ותרג'מה. עמאן: אל-ג'אמעא אל-ארדניה, 1989.
41. אל-בחיית, מחמד עדנאן. סג'ל מחכמת אל-קדס אל-שרעיה 150 (20 ד'י אל-קעדה 1054 – 19 ד'י אל-חג'ה 1065 ה' [כך]/ 2 / 10 / 1654 – 10 / 20 / 1655 מ'. עמאן: אל-ג'אמעא אל-ארדניה, 2010.
42. ביאדסה, צבחי. באקה אל-ע'רביה תאריח' לא ינסא: מסירה ותאריח'. כפר קרע: דאר אל-הדא לל-טבאעה ואל-נשר, 2001.
43. בן-אריה, יהושע, "ספרות הנוסעים המערביים לארץ-ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית, "קתדרה 40, 1980, עמ' 159-188.
44. בן-אריה, יהושע. ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש. ירושלים: כרטא והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1980.
45. בן-אריה, יהושע. כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה 1799 – 1949: גאוגרפיה היסטורית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי וי"ל מאגנס, 2018.
46. בן-אריה, יהושע וגולן, ארנון, "יחידות המשנה ויישובי סניק שכם במאה הי"ט", "ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה 17, 1983, עמ' 38-65.
47. בן-ארצי, יוסי. המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1988.

48. בן-ארצי, יוסי. **רכישת קרקע בכרמל על-ידי חברת "הכשרת הישוב" וייהוד חיפה**. ירושלים: המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ, החוג לתולדות קרן קימת לישראל וההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1997.
49. בן-בוזי, ע. [עזרא דנין], "גורמי ההשפעה בכפר הערבי בארץ-ישראל לפני מאורעות 1936-39 (מתוך הרצאה)", **מערכות 2-3**, יולי 1940, עמ' 63-70.
50. בן-דור, ישראל, "משפט חדרה-ערב א-נופיעאת (1929-1948)", **הח'אן 4**, 2010, עמ' 56-118.
51. בן-צבי, יצחק. **השומרונים: תולדותיהם, מושבותיהם, דתם וספרותם (בצירוף תמונות)**. תל-אביב: י. שטיבל, תרצ"ה.
52. בן-שמשי, אהרן. **חוקי הקרקעות במדינת ישראל**. תל-אביב: מסדה, 1953.
53. ברודצקי-תמר, איילה, "רכישת קרקעות חדרה היחסים עם יהושע חנקין וההתמודדות עם צורת קניין המושאע", **הח'אן: אסופה לחקר חדרה והמושבות 4**, 2010, עמ' 12-55.
54. בריינר, שושי. **הכשרת הישוב: מאה השנים הראשונות 1909-2009**. חמ"ד: חברת הכשרת הישוב בישראל.
55. ברק, דרור וקרק, רות, "מחקר-מיקרו מקיף על כפר ערבי בארץ-ישראל: הכפר צובא בהרי יהודה", בתוך: אשל יעקב (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון י"ג**, אריאל, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, 2004, עמ' 402-389.
56. אל-ברקאוי, ח'ליל חסין. **טולכרם מדינה להא תאריח!** חמ"ד: חמו"ל, 1994.
57. בשארה, רבחי. **תמורות ותהליכי עיור בעיירה טירה**. עבודת תיזה, אוניברסיטת תל-אביב, 1993.
58. גבירצמן, גדליהו, "הגיאולוגיה והגיאומורפולוגיה של השרון ומדפו היס-תיכוני", בתוך: דגני אברהם, גרוסמן דוד, ושמואלי אבשלום (עורכים), **השרון: בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1990, עמ' 19-60.
59. אל-ג'ברתי, עבד אל-רחמן חסן ברהאן אל-דין. **עג'א'ב אל-א'את'אר פי אל-תראג'ם ואל-אח'באר**. קהיר, חמו"ל, 1322 לה'.
60. אלג'ברתי, עבד אלרחמן [כך בעברית]. **היום שבו התערערו חוקי בראשית: הכרוניקה המופלאה של הכיבוש הצרפתי במצרים על פי אלג'ברתי**. תירגם: עמנואל קופלביץ. ראשון לציון: משכל ומכון ון ליר, 2020.
61. אל-ג'ליולי, מחמד עדנאן. **עדנאן אל-ג'לג'ולי: נאפ'דה עלא אל-צ'יאא'**. בירות ועמאן: אל-מא'ססה אל-ערביה לל-דראסאת ואל-נשר, 2019.

62. גולן (עורכת), מיכל. **יובל לצור-משה: סיפורו של מושב תרצ"ז – תשמ"ז 1987 – 1937**. צור משה: הוצאת המושב, 1987.
63. גולני, גדעון. **סקר שדה לאזור הבדוים ביר אל-מכסור**. ירושלים: משרד הפנים, 1961.
64. גולני, גדעון. **הגיאוגרפיה הישובית של נחל עירון**. חיפה: הטכניון, 1966. בשלושה כרכים. (עבודת דוקטורט בהנחיית דוד עמירן באוניברסיטה העברית ב-1966).
65. גולני, גדעון. **גיאוגרפיה ישובית של הכפר המסורתי מזגם הכפר טייבה**. חיפה: הטכניון, 1967.
66. גיוסלסון, רותאלן. **כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית**. תרגום ופתח דבר: עמיה ליבליך. חמ"ד: מכון מופ"ת, 2015.
67. גופנא רם, ואילון, איתן. **מפת הרצליה (69)**. ירושלים: רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 1998.
68. גופנא רם, אילון איתן, מרום רועי (סוקרים) ושמש נוי (מבוא). **מפת אבן יהודה (59)**. ירושלים: רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 2016. פרסום מקוון:
<http://survey.antiquities.org.il/#/MapSurvey/2160>
69. גורדון, גיל, "שנלר-ואגנר-דויטץ והופעתה של הבאר הממונעת המודרנית בארץ-ישראל", **קתדרה** 172, 2019, עמ' 25-50.
70. גורין-רוזן, יעל, "כלי זכוכית ושרידי תעשיית זכוכית במישקה", **עתיקות** 99, 2020, עמ' 135-168.
71. גיחון, מרדכי, "השרון בהבט גיאוגרפי-צבאי", בתוך: דגני, גרוסמן ושמואלי (עורכי), **השרון**, עמ' 289-320.
72. גיחון, מרדכי, "נאפוליון בפאתי יהודה ושומרון, 1799", בתוך ארליך, זאב ח. ואשל, יעקב (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון** 3, קדומים-אריאל, מכון המחקר, מכללת יהודה ושומרון, 1993, עמ' 233-249.
73. גיל, אייל, "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל", **תיאוריה וביקורת** 3, 1993, עמ' 39-55.
74. גינת, י. **נקמת-דם בחברות בדואיות**. עיונים בחקר המזרח התיכון מס' 5. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המרכז היהודי-ערבי, המכון לחקר ולמוד המזרח-התיכון, ינואר 1978.
75. גלבר, יואב. **שורשי החבצלת: המודיעין בישוב 1918-1947**. תל-אביב: משרד הביטחון, 1992.
76. גלילי, אמיר, וקרק רות. **תמורות בעמק יזרעאל: מרג' אבן עאמר בשלהי התקופה העות'מאנית**. ניו-יורק: Israel Academic Press, 2017.
77. גלס, יוסף, "קהילת ציון אמריקאית: מדיניות פעילותה בארץ-ישראל", **קרקע** 38, 1994, עמ' 58-73.
78. גלעדי, דן (עורך). **ימי כפר סבא: הכפר שהפך לעיר**. ירושלים: אריאל, 2011.

79. גנדלר, ז. **הקמתם והתפתחותם של הישובים הערביים במשולש הקטן**. עבודה סמינריונית, אוניברסיטת תל-אביב, החוג לגיאוגרפיה, 1978.
80. גרא, גרשון. **אבן יהודה: בראשית היו החולות**. אבן יהודה: הוצאת המועצה, 1988.
81. גרוסמן, דוד, "התפתחות הישוב הכפרי בין הירקון והאילון מהמאה השש-עשרה עד המאה העשרים," בתוך: דוד גרוסמן (עורך), **בין ירקון ואילון: מחקרים על גוש דן ועמק לוד**, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, 1983, עמ' 87 – 103.
82. גרוסמן, דוד, "תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות'מאנית," בתוך: דר שמעון וספראי זאב (עורכים), **מחקרי שומרון: קובץ מחקרים**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1986, עמ' 303-388.
83. גרוסמן, דוד, "היישוב הכפרי במישור-פלשת ובשפלה הנמוכה 1835 – 1945," **קתדרה** 45, 1987, עמ' 57-86.
84. גרוסמן, דוד, "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית," בתוך: דגני אברהם, גרוסמן דוד, ושמואלי אבשלום (עורכים), **השרון: בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1990, עמ' 276-249.
85. גרוסמן, דוד. **הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994.
86. גרוסמן, דוד, "החזקה הקומונלית – דיון בשיטת המשאע והשלכותיה," **קרקע** 41, 1996, עמ' 56-76.
87. גרוסמן, דוד. **האוכלוסיה הערבית והמאחז היהודי: תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי**. ירושלים: י"ל מאגנס, 2004.
88. גרוסמן, דוד, **האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית: תדמית ומציאות**, "אופקים בגאוגרפיה 68/69, 2007, עמ' 6-34.
89. גרוסמן, דוד, "ההתיישבות המצרים בארץ ישראל במאה ה-19," **אריאל** 204-205, 2014, עמ' 19-27.
90. גרן, ויקטור. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל**. תרגם חיים בן-עמרם. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד.
חלק א', כרך א' (יהודה).
חלק ב', כרך ב' (השומרון).
91. גרנובסקי, א. **המשטר הקרקעי בארץ-ישראל**. תל-אביב: דביר, תש"ט.
92. גילעיוס, מפיד טאהר. **פקועה**. חמ"ד: אבן ח'לדון, 2016.

93. דאוד, מחמד עבד אלרחים. אל-ג'והרה אל-נקיה פי אנסאב אל-עשאאר אל-קלקיליה. חמ"ד, חמו"ל, 2000.
94. אל-דבאע', מצטפא מראד. **בלאדנא פלסטין**. כפר קרע: דאר אל-הדא, הדפסה חדשה, 1991.
חלק ב, כרך 2 (נפת שכס).
חלק ב, כרך 3 (נפות גינין וטול-כרם)
חלק ב, כרך 7 (נפות נצרת, עכו וחיפה)
95. דגן, חגי. **המיתולוגיה היהודית**. תל-אביב: מפה, 2003.
96. דגני אברהם, גרוסמן דוד ושמואלי אבשלום (עורכים). **השרון: בין ירקון לכרמל**. תל-אביב: הוצאת משרד הביטחון, 1990.
97. דויכאת, ע'סאן, "כפר סב: קצת קריה מן אל-עצר אל-רומאני בקיה מנהא מעלמאן פקט, " **אולטרה-צות**, 17 בספטמבר 2020: <https://ultrapal.ultrasawt.com> /كفر-سبب-قصة-قرية-من-العصر-الروماني-بقي-منها-معلمان-فقط/غسان-دويكات/ذاكرة-وطنية
98. ע'סאן דויכאת, "כפרור: קריה באא'דה פי נאבלס תרא מנהא סאחל פלסטין, " **אולטרה-צות**, 10.10.2020: <https://ultrapal.ultrasawt.com/> /كفرور-قرية-بائنة-في-نابلس-تري-منها-ساحل-فلسطين/غسان-دويكات/ذاكرة-وطنية
99. דויכאת, ע'סאן מחמד עבד אל-חלים. **אל-חיאת אל-אקתצאדיה ואל-אג'תמאעיה פי מנסקת משאריק נאבלס (1214 ה' - 1336 ה' / 1799 מ - 1918 מ)**. עבודת תיזה. שכס: ג'אמעט אל-נג'אח אל-וטני, 2014.
100. דנין, עזרא. **תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936 1939**. ירושלים: מכון טרומן, 1981. [הוצאה שניה של ספרו המקורי מ-1944 בשינויים קלים]
101. דרויש, עבדאללה, "תאריח' אל-עאאילה 'דרויש", **אתר הויה**, 11/10/2012: <http://www.howiyva.com/portal/Article.aspx?id=10414>
102. דר, שמעון, "כפר כור: המבצר של בני ג'יוס, " בתוך ארליך זאב ח. (עורך), **שומרון ובנימין: קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית ב**, ירושלים, ראובן מס, 1991, עמ' 261-267.
103. דרוין, פנינה ואברהם. **יחידי מול שדות**. תל-אביב: מעריב, 1985.
104. הארכיון הציוני המרכזי. **רשימת תיקים של ארכיון מרדכי עליאש A417** (קטלוג). ירושלים: הארכיון הציוני המרכזי, יולי 2000.
105. הדיב, מוסא עבד אל-סלאם. **קריית אל-דואימה**. עמאן: דאר אל-ג'יליל לל-נשר, 1985.

106. אל-הוארי, מצטפא סלימאן אבו אל-טיב. **קאמוס אל-קבא'ל ואל-עא'לאת אל-ערביה אל-מצריה: מפאתיח אל-אנארה פי אנסאב קבא'ל אל-ערב ואל-מראבטין ואל-הוארה**. קהיר: חמו'ד, ל"ת.
107. הופשטור, נעם ויבנה, ליאור. **עניין של גישה: חסמים לגישת הציבור לארכיונים הממשלתיים**. תל-אביב: עקבות- המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אפריל 2016.
108. היכל, יוסף. **איאם אל-צבא: צור מן אל-חיאת וצפחאת מן אל-תאריח'**. עמאן: דאר אל-ח'ליל לל-נשר ואל-דראסאת ואל-אבחאת' אל-פלסטיניה, 1988.
109. הס-אשכנזי, מעיין. **היישוב הערבי בשרון בשנים 1890 – 1947**. עבודת תיזה, אוניברסיטת חיפה, 2001.
110. הס-אשכנזי, מעיין, "ההגירה הערבית לשרון בתקופת המנדט", **קתדרה** 116, 2005, עמ' 103-116.
111. וון אופנהיים, מקס פראיהיר, **אל-בדו. כרך ב: פלסטין, סינאא', אל-ארדן, אל-חג'אז**. תרגם: מחמוד כביבו. לונדון: אל-וראק לל-נשר, 2007.
112. ויטריאול, יוסי. **אחוזת חנון**. עבודת סמינר בהנחיית אבי ששון במחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר אילן, 2001.
113. ויטריאול, יוסי. **בתי פרדס בארץ-ישראל בתקופת המנדט: מאפיינים פיסיים וטכנולוגיים והדרכים לבחינתם**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן, 2010.
114. וילנאי, זאב. **נתניה בירת השרון**. ירושלים: עיריית נתניה, 1964.
115. ויץ, יוסף. **עמק חפר: פרשה מתולדות התאחזותנו בארץ**. ירושלים: הלשכות הראשיות של הקרן הקימת לישראל וקרן היסוד, תרצ"ו.
116. ויץ, יוסף. **יומני ואגרותי לבנים**. תל-אביב: מסדה, תשכ"ה. בששה כרכים.
א. כרך ראשון: **בנים ואדמה** (1927-1938).
ב. כרך שני: **עמדות ומצפים** (1939-1944).
117. זיד אל-כילאני, כרם מחמד. **אל-מתחף אל-כשאף פי תאריח' ותראת' ונסב א'אל זיד אל-כילאני אל-אשראף**. חמו'ד: חמו'ל, מהדורה שניה, 2020. בשני כרכים.
118. זיו, יהודה. **השרון: פרקי הלכה ומעשה בידיעת הארץ למורה ולמדריך**. תל-אביב: תרבות וחינוך, 1960.
119. זרטל, אדם, "טבעת שומרונית וזיהויה של עין-כושי", **קדמוניות** 3-39.2-38, 1977, עמ' 84-86.
120. חבס, ברכה. **חומה ומגדל: ההתישבות החדשה בשנות המצור**. תל-אביב: המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל, תרצ"ט.

121. חבקוק, יעקב. **חיים במערות הר חברון**. תל-אביב: משרד הביטחון, 1985.
122. חבקוק, יעקב. **מבית-השיער לבית-האבן: משכנות הבדויים בתהליכי שינוי – מחקר אתנוגרפי**. תל-אביב: משרד הביטחון, 1986.
123. ל"מ, "אל-חויטאת פי פלסטיין – ספארין – אל חנון", 24.11.2011 - <http://amayra.yoo7.com/t3->
- [topic](#)
124. חורב-חליווה, הראל. **תמורות במעמד משפחות האליטה הפלסטיניות בגדה המערבית: הרשתות של משפחת אל-ג'עברי ומשפחת אל-מצרי 1978-1924**. עבודת דוקטורט. אוניברסיטת תל-אביב, 2010.
125. אל-חזמאוי, מחמד מאג'ד צלאח אל-דין. **מלכית אל-אראצי פי פלסטיין 1948-1918**. עכא: מאססת אל-אסואר, 1998.
126. אל-חזמאוי, מחמד מאג'ד, "אל-מלכיה אל-עקאריה לאסרת א'אל עבד אל-האדי פי פלסטיין ח'ילאל אל-חכם אל-מצרי 1831/1247 – 1256/ה1840 מ: דראסה מן ח'ילאל סג'ילאת מחכמת נאבלס אל-שרעיה," אל-מג'לה אל-אדאביה לל-תאריח' ואל-א'את'אר 9.2, 2015, עמ' 83-123.
127. "חלמי חנון אל-ג'זא אל-אכבר מן תאריח' טול-כרם", דף אל-מסתשאר" וג'מעית לג'אן אל-עמאל אל-אג'תמאעי, 5/12/2012:
- https://www.facebook.com/permalink.php?id=306671262684344&story_fbid=520410601310
- 408
128. חרובי, אלדד. **הבולשת חוקרת: ה-C.I.D. בארץ-ישראל, 1948-1920**. צור יגאל - כוכב יאיר: פורת, 2011.
129. אל-ח'אלדי, אחמד סאמח, "רחלה אלא דיאר אל-שאם פי אל-קרן אל-ת'אמן עשר (אל-ת'אני עשר אל-הג'ירי)(אל-חלה אל-ד'יהביה פי אל-רחלה אל-חלביה) למצטפא אל-בכרי אל-צדיקי", א. חלק א, מג'לת אל-רסאלה 791, 30.8.48:
- [https://ar.wikisource.org/wiki/مَجَلَّةُ الرَّسَالَةِ/العدد_792_رحلة_إلى_ديار_الشام_في_القرن_الثامن_عشر_\(الثاني\)](https://ar.wikisource.org/wiki/مَجَلَّةُ الرَّسَالَةِ/العدد_792_رحلة_إلى_ديار_الشام_في_القرن_الثامن_عشر_(الثاني))
- ב. חלק ב', מג'לת אל-רסאלה 792, 6.9.48:
- [https://ar.wikisource.org/wiki/مَجَلَّةُ الرَّسَالَةِ/العدد_792_رحلة_إلى_ديار_الشام_في_القرن_الثامن_عشر_\(الثاني\)](https://ar.wikisource.org/wiki/مَجَلَّةُ الرَّسَالَةِ/العدد_792_رحلة_إلى_ديار_الشام_في_القرن_الثامن_عشر_(الثاني))
130. אל-ח'אלדי, וליד. **כי לא ננסא: קרא פלסטיין אלתי דמרתהא ישראל'ל סנת 1948 ואסמאא' שהדאא'הא**. בירות: מאססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, הדפסה שניה, 1997.
131. טרביה, ח'אלד מחמוד. **א'אל טרביה עבר אל-תאריח'**. ירושלים: מטבעת דאר אל-איתאם אל-אסלאמיה, 1976.

132. טרופה, אלעזר. **יסודות לתולדות פתח-תקוה**. פתח-תקוה: חמו"ל, 1949.
133. יאקות, שהאב אל-דין אבי עבדאללה בן עבדאללה אל-חמוי אל-רומי אל-בעידאדי. **מעגים אל-בלדאן**. בירות: דאר צאדר, 1977. בחמישה כרכים.
134. יזבק, מחמוד. **מדינת אל-ברתקאל יאפא: חצ'ארה ומג'תמע 1700 – 1840**. בירות: מאססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 2018.
135. יחיא, מחמוד אל-יחיא. **אל-טנטורה: קריה דמרהא אל-אחתלאל אל-צהיוני**. דמשק: דאר אל-שג'רה לל-נשר ואל-תוזיע, 1997.
136. יחיא, עאדל. **משאריע אל-תאריח' אל-שפוי אל-פלסטני, אלא אין? עזה: האוניברסיטה האסלאמית, ל"ית (לפני 2006)**.
137. יעקוב, נצר ואל-שלבי, פאהום. **קריית אבו שושה (קצ'א' אל-רמלה)**. מן סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 18. עמאן: מנשוראת ג'אמעת ביר זית, מרכז דראסת ותות'יק אל-מג'תמע אל-פלסטני, 1995.
138. יפלא, רחל, "מחיכוך יומיומי לסכסוך לאומי: יחסי חדרה עם ערביי דמיירה 1891-1948", **הח'אן: אסופה לחקר חדרה והמושבות 1, 2007**, עמ' 15-35.
139. יצחקי, אריה, "התורכמנים בארץ ישראל", בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **אוכלוסיות לא מוכרות ויישובים מיוחדים בישראל**, אריאל 204-205, פברואר 2014, עמ' 75-78.
140. כבהא, מוסטפא. **מבט לכל עיין, שם לכל מעיין: שמות המקומות בגזרה המערבית של נפת טולכרם המנדטורית בהקשריה הלשוניים, גיאוגרפיים, היסטוריים וחברתיים** [כך]. נצרת: האקדמיה ללשון הערבית, מהדורה שניה, 2020.
141. כבהא, מוסטפא וקרלינסקי, נחום, "הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948", **זמנים 129**, 2015, עמ' 94 – 109.
142. כבהא, מצטפא וסרחאן, נמר. **בלאד אל-רוחה פי פתרת אל-אתנתדאב אל-בריטאני: אל-סנדיאנה נמוד'ג'אן**. סלסלת דראסאת אל-תאריח' אל-שפוי לפלסטין 3. ראמאללה: דאר אל-שרוק לל-נשר ואל-תוזיע, 2001.
143. כהן, אמנון, "מגמות והתפתחויות ב'חוף עתלית' במאה הי"ח", **קתדרה 39**, 1986, עמ' 71-78.
144. כהן, הלל. **הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948**. קו התפר: מחקרים על החברה הפלסטינית. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל ומכון ון ליר, 2000.

145. כהן, הלל. **ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות**. ירושלים, עברית וכתר, 2006.
146. כוכבי, משה. **אפק-אנטיפטריס: חמשת אלפים שנות היסטוריה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1989.
147. כוכבי-רייני, ציפורה. **למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה כמד תענך ומכתבים נוספים מהמאה הארבע-עשרה לפנה"ס**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2005.
148. כוע, נצי'אל מצטפא. **אל-תאריח' אל-שפוי לח'רבת בית ליד**. חמו"ד: חמו"ל, 2015.
149. כחאלה, עמר רצ'א. **מעג'ם קבא'אל אל-ערב אל-קדימה ואל-חדית'ה**. בירות: דאר אל-עלם לל-מלאין, 1968.
150. אל-כילאני, פארוק. **שריעת אל-עשא'יר פי אל-וטן אל-ערבי**. בירות: חמו"ל, 1972.
151. כנאענה, שריף. **מסכה**. סדרת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 10. ראמאללה: אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותות'יק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1991.
152. כנאענה, שריף. **כפר סאבא**. סדרת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 11. ראמאללה: אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותות'יק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1991.
153. כנאענה, שריף ועבד אל-האדי, לבנא. **אבו כשכ**. סלסלת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 9. ראמאללה: אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותות'יק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1990.
154. כרים, יונס מחמוד, "עקד אל-מסאקאה: דראסה מקארנה, "מג'לת ג'אמעת אל-אנבאר לל-עלום אל-קאנוניה ואל-סיאסיה 12.2, 2020, עמ' 460-493.
155. לוונברג, דוד, "מראשית ההתיישבות באיזור", בתוך: מרגלית יוסף (עורך), **כפר מל"ל: יובל פלוס**, כפר מל"ל, ועד כפר-מל"ל, 1972, עמ' 29.
156. לזוביק, יעקב. **דוח הגנז על נושא החשיפה הארכיונית**. ירושלים: ארכיון המדינה, ינואר 2018.
157. ליפשיץ, נילי, "נופי הצומח הקדומים בדרום השרון", בתוך: רול, ישראל ואילון, איתן, **אפולוניה ודרום השרון: דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1989, עמ' 309-314.
158. אל-לקימי, מצטפא אסעד. **תהד'יב מואנח אל-אנס ברחלתי לואדי אל-קדס**. מראד, ריאץ' עבד אל-חמיד (מהדיר). דמשק: וזארת אל-תיקאפה, אל-היאה אל-עאמה אל-סוריה לל-כתאב, 2012.
159. לש עומר, ושילר אלי, "התיישבות הבוסנים בארץ ישראל", בתוך: שילר, אלי וברקאי, גבריאל (עורכים), **אוכלוסיות לא מוכרות ויישובים מיוחדים בישראל**, אריאל 204-205, פברואר 2014, עמ' 55-68.

160. אל-מדור, עבד אל-רחים בדר. **קרית קאקון**. סלסלת אל-קרא אל-פלסטינייה אל-מדמרה 14.
- ראמאללה: אוניברסיטת ביר זית, מרכז דראסת ותותייק אל-מגיתמע אל-פלסטיני, 1994.
161. אל-מדור, עבד אל-רחים (עורך). **תד'כראת אל-מרחומה סארה חנון**. צפחאת מן אל-ד'אכרה אל-פלסטינייה 7. ביר זית: מרכז דראסת ותותייק אל-מגיתמע אל-פלסטיני, 1998.
162. מחבר אנונימי. **מד'כראת תאריח'יה ען חמלת אבראהים באשא עלא סוריא**. אחמד ע'סאן סבאנו (מהדיר). סלסלת דראסאת וות'אייק תאריח' דמשק ואל-שאם: דמשק פי מנתצף אל-קרן אל-תאסע עשר. דמשק: חמו"ל, 2007.
163. מוסקרוף, ג'ון ג'יימס, "זרים בשערייך: חיל ההנדסה המלכותי וה'קרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל', 1865-1870, "קתדרה 103, מרס 2002, עמ' 54-68.
164. מירון, יורם וכבהא, ריאד. **אגדות הוואדי: מבחר סיפורי-עם מואדי עארה**. גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים, 1994.
165. ממט, רוזאל ובליר, אבי. **מנקרות צורים... סיפורו המופלא של יעקב ברזני**. יעוץ מדעי: אבשלום שמואלי. תל-אביב: משרד הביטחון, 1979.
166. מנאע, עאדל. **אעלאם פלסטיין פי אוואח'ר אל-עהד אל-עת'מאני (1800 – 1918)**. בירות: מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, 1995 (מהדורה שניה).
167. מנאע, עאדל. **נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017.
168. מנצור, חסין ומנצור, ג'וני. **אל-רינה: אל-תאריח', אל-ד'אכרה ואל-ואקע**. חמו"ד: חמו"ל, 2007.
169. מסאמח, מסאמח אבראהים. **שויכה: אנתמאא' ופאא'**. חמו"ד: חמו"ל, 2007.
170. מסארווה, דוראר, "נתניה, שכונת בן עמי", **חדשות ארכיאולוגיות 126**, 2.12.2014:
- http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13669&mag_id=121
171. מע'רבי, עבד אל-רחמן מחמד וח'ריוש, עבד אל-ראוף (מהדירים). **אל-ח'טרה אל-ת'אנייה אל-אנסייה לל-רוצ'ה אל-ד'אתיה אל-קדסיה לל-שיח' מצטפא בן כמאל אל-דין בן עלי אל-בכרי אל-צדיקי ת1163 ה / 1759 מ**. ראמאללה: ג'אעמת אל-קדס אל-מפתוחה, 2015.
172. [ללא מחבר], "מקאבלת תאריח' שפוי מע צבחי אבו סנינה", 21.6.2009, **פלסטיין פי אל-ד'אכרה**: <https://www.palestineremembered.com/Jaffa/Ijlil-al-Qibliyya/ar/Story17007.html>
173. אל-מקריזי, תקי אל-דין. **כתאב אל-סלוק למערפת דול אל-מלוב**. בירות: דאר אל-כתב אל-עלמיה, 1997.

174. מרום, רועי. **מימי קדם קדמתה: פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי**. אבן יהודה: חמו"ל, אוקטובר 2008.
175. מרום, רועי, "תרומת ספרות הנוסעים וה-Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה ה-19, "רוח מזרחית 12, נובמבר 2010, עמ' 3-12.
176. מרום, רועי, "מלחמת העולם הראשונה בשרון: זיכרונות ומורשת", בתוך תירוש ערן (עורך), **השרון ופתיחת מערכת מגידו במלחמת העולם הראשונה**, הוצאת אריאל והעמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל, 2015, עמ' 29-47.
177. מרום, רועי, "ההתיישבות הערבית המחודשת באזור רעננה", בתוך: יצחק שטייגמן, **משממה למושבה פורחת: רעננה – דגם להתיישבות פרטית בארץ ישראל (1922-1981)**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017, עמ' 435-448.
178. מרום, רועי. **הכפר אל-שיח' מונס בתקופה העות'מאנית ובימי המנדט הבריטי**. דו"ח היסטורי עבור רשות העתיקות, 2018.
179. מרום, רועי, "לעת'מן' מפות של ארץ ישראל: ניכוס ידע קרטוגרפי אירופאי במענה לצרכים עת'מאניים מאוחרים, "המזרח החדש נ"ז, 2018, עמ' 19-52.
180. מרום, רועי. **הכפר הערבי מג'דל יאבא (מג'דל אל-צאדק): כפר כס במערבו של חבל ג'מאעין שבשומרון**. דו"ח היסטורי שהוגש לרשות הטבע והגנים, ינואר 2020.
181. מרום, רועי, "יציאת ערביי ואדי אל-פאלק במלחמת 1948: היסטוריוגרפיה וזיכרון היסטורי", בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), **סוגיות נבחרות בחקר תולדות המזרח התיכון המודרני**, רעננה, האוניברסיטה הפתוחה – המכון לחקר היחסים בין יהודים, נוצרים, מוסלמים, 2020, עמ' 102 - 125.
182. מרום, רועי, "מלבס: הכפר ותושביו עד הקמת פתח תקוה", **קתדרה** 176, 2020, עמ' 49 - 76.
183. משעל, שאול. **טולכרם סקירה חברתית-פוליטית**. מפקדת איזור יהודה ושומרון: יולי 1971.
184. משעל, תמארה נעמאן מחמד. **אל-אסטיטאן אל-צהיוני פי קצ'אא' טולכרם 1948-1920**. עבודת תיזה. שכם: ג'אמעת אל-נג'יאח אל-וטניה, 2016.
185. נאור, מרדכי. **ימי חומה ומגדל, 1936-1939: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1987.
186. נאמן, יהודה. **סקר ארכיאולוגי בשטח שיפוטה של חדרה**. חדרה: בהוצאת עיריית חדרה, 1973.
187. נאמן (יהודה נאמן), גיאד, סנדר שלמה, ואורן אלדד. **מפת מכמורת (52) ומפת חדרה (53)**. ירושלים: רשות העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, 2000.

188. נאסר, פאי.ק. השפעתו של הווקף על התפתחות ההתיישבות והחקלאות הערבית בשרון שבין נחל אלכסנדר לירקון בין השנים 1858-1948. עבודת תיזה, אוניברסיטת בר אילן, 2004.
189. ללא מחבר, "נבדיה מן תאריח' קבילת ולד עלי מן קבא'יל ענוה," הויה: https://www.howiyya.com/vw_families_storiesview.php?Id=8577
190. אל-נוירי, שהאב אל-דין אחמד בן עבד אל-והאב. נהאית אל-ארב פי פנון אל-אדב. בירות: דאר אל-כתב אל-עלמיה, 2004.
191. אל-נמר, אחסאן. תאריח' ג'בל נאבלס ואל-בלקאא'.
א. כרך א': חואדת' עהד אל-אקטאע: חואדת' עהד אל-אקטאע. דמשק, אבן זבדון 1938.
ב. כרך ב': אחואל עהד אל-אקטאע: ופיה אל-ברהנה עלא אסתקלאל אל-צ'פתין פי הד'ה אל-עהוד. שכס: מטבעת אל-נאצר אל-תג'אריה, 1961.
192. [מחברים רבים], "סג'ל זואר מוקע קרית ציר", <http://zuwar.khayma.com/?z=583>.
193. אל-סהלי, נביל מחמוד. קרית בלד אל-שיח'. דמשק: דאר אל-שג'רה לל-נשר ואל-תוזיע, 2001.
194. סלאמנה (כעביה), ויפקי עלי. שבט כעביה בין קירה וקימון לנחל ציפורי: היבטים היסטוריים-גיאוגרפיים במאות התשע עשרה והעשרים. עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 2004.
195. סלומון, שמרי. הכרתו ותיעודו של השטח הערבי בארץ על ידי "ההגנה" לפני פרויקט תיקי הכפרים: מטיולי שנות העשרים עד לתוכנית פלשתינה (1942). ההגנה: מחברות מחקר 1. תל-אביב: הארכיון לתולדות 'ההגנה', 2005.
196. סלומון, שמרי. פרויקט תיקי הכפרים, חלק ב': 1945-1948. ההגנה: מחברות מחקר 2. תל-אביב: הארכיון לתולדות 'ההגנה', קיץ 2018.
197. סמילנסקי, משה. יהושע חנקין. ירושלים: הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, תש"ו.
198. אל-סנואר, זכריא אבראהים, "אל-מד'אבח אלתי תערץ' להא אהאלי יאפא פי אל-ת'לת' אל-אחיר מן אל-קרן אל-ת'אמן עשר אל-מילאדי," מג'לת ג'אמע'ת אל-קדס אל-מפתחה לל-אבחאת' ואל-דראסאת, 25.1, 2011, עמ' 383-407.
199. סעאדה, עלאא' כאמל עבד אל-ג'אבר. מתסלמית נאבלס פי אל-עהד אל-מצרי, 1247 – 1256ה / 1831 – 1940 מ. עמאן: דאר אל-בשיר לל-נשר ואל-תוזיע, 2009.
200. ספיבק, פולינה, "שרידים מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה העות'מאנית במישקה [צ"ל מסכה] שבדרום השרון," עתיקות 99, 2020, עמ' 85-98.

201. סרחאן, נמר וכבהא, מצטפא. **עבד אל-רחים אל-חאג' מחמד: אל-קאא'ד אל-עאם לת'ורת 1936** – 1939. סלסלת דראסאת אל-תאריח' אל-שפוי אל-פלסטיני 1. ראמאללה: מרכז אל-קסטל אל-תיקאפי, 2000.
202. אל-עאמרי, סעאד. **קרא אל-כראסי מן תאריח' אל-אקטאע פי ריף פלסטין פי אל-קרנין אל-ת'אמן עשר ואל-תאסע עשר**. סדרת רואק פי תאריח' אל-עמארה פי פלסטין 7. חמ"ד: רואק, 2003.
203. אל-עארף, עארף. **תולדות באר שבע ושבטיה**. תרגם מערבית מ. קפליוק. תל-אביב: דפוס שושני, תרצ"ז.
204. עבד אל-ג'באר רג'יא מחמוד אל-עודה. **מלכית אל-אראצי' פי קצ'אא טולכרם פי ט'ל אל-חכם אל-בריטני 1918מ1948מ**. נאבלס: ג'אמעט אל-נג'יאח אל-וטניה. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, 2007.
205. עבד אל-נור, פואד. **אל-מת'לת': בחת' מידאני**. שעפאט: מטבעת אל-שרק אל-ערביה, 1993.
206. עבד אל-ראזק, פיצל עארף. **אמג'אד ת'וריה פלסטיניה וחיאת בטל מן אבטאלהא: ת'ורת פלסטין אל-כברא סנת 1936-1939**. אל-טיבה: מכתבת אבן ח'ילדון, 1995.
207. עבד אל-רחים, מחמד בדר. **טולכרם וג'וארהא מן עאם 1281ה - 1337ה / 1864מ - 1918מ**. עבודת תיזה. שכם: ג'אמעט אל-נג'יאח אל-וטניה, 2011.
208. עבד אל-רחמן, חסן אפנדי. **עתיל**. חז'אנת פלסטין אל-ג'ע'יראפיה 1. חמ"ד: בהוצאת ג'בר יחיא, אל-ג'ימעיה אל-עלמיה אל-פלסטיניה ועיריית עתיל, ל.ת. [2002].
209. עד, עוזי. "נתניה, שכונת בן עמי", **חדשות ארכיאולוגיות 121**, 15.7.2009, http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1135&mag_id=115
210. אל-עדארבה, אחמד. **קרית אל-דואימה**. מן סלסלת אל-קרא אל-פלסטיניה אל-מדמרה 21. ביר זית: מרכז דראסת ותות'יק אל-מג'יתמע אל-פלסטיני, 1997.
211. עודה, זיאד. **עבד אל-רחים אל-חאג' מחמד בטל ות'ורה: צפחאת משרקה מן תאריח' אל-נצ'אל אל-פלסטיני אבאן ת'ורת 1936 – 1939**. אל-זרקאא': אל-וכאלה אל-ערביה לל-תוזיע ואל-נשר, 1984.
212. עודה, זיאד. **אל-קריה אל-פלסטיניה ד'נאבה**. אל-זרקאא: תוזיע אל-מכתבה אל-תיקאפיה, 1994.
213. אל-עודה, עבד אל-ג'באר רג'יא מחמוד. **מלכית אל-אראצי' פי קצ'אא טול-כרם פי ט'ל אל-חכם אל-בריטאני 1918 – 1948מ**. עבודת תיזה. שכם: ג'אמעט אל-נג'יאח אל-וטניה, 2007.
214. עומר, ראדי. **השינויים בנוף התרבותי במזרח השרון בעקבות מלחמת תש"ח**. עבודת תיזה, אוניברסיטת חיפה, 2000.
215. אל-עורה, אבראהים. **תאריח' ולאית סלימאן באשא אל-עאדל**. צידא: דאר אל-מח'ליך, 1936.

216. אל-עיני, אבו מחמד מחמוד בן אחמד בדר אל-דין. עקד אל-ג'מאן פי תאריח' אהל אל-זמאן.
קהיר: דאר אל-כתב ואל-ות'איק אל-קומיה, 2020.
217. עלאונה, סאמח' זכריאושות'. סג'לאת מחכמת אל-קדס אל-שרעיה אל-עת'מאניה סג'ל (173) –
(1081 – 1083 ה' / 1670 – 1672 מ.). ראמאללה: ג'אמעת אל-קדס אל-מפתוחה, 2017.
218. אל-עלמי, אחמד. ח'אצבי סלטאן. עכו: מאססת אל-אסואר, 2001.
219. אל-עמאירה, וליד. דורא וקראהא. חמ"ד: חמו"ל, 1994.
220. עמירן רות, אילן אורנית, וסבן מיכאל. ערד הכנענית: עיר שער למדבר. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ
המאוחד, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ורשות העתיקות, 1997.
221. עמית-כהן, עירית. החידה מאחורי הברושים: חוות וחברות מטעים במישור החוף בתקופת
המנדט. ירושלים: י"ל מאגנס, 2016.
222. ענר, זאב. סיפורי מושבות: סיפורן של חמישים ושתיים המושבות בא"י. תל-אביב: הוצאת
משרד הביטחון, 1996.
223. אל-עסקלאני, אבן חג'ר. אל-דרר אל-כאמנה פי אעיאן אל-מאה אל-ת'אמנה. בירות: דאר אל-
ג'יל, 1993.
224. עקל, מחמד. אל-מפצל פי תאריח' ואדי עארה. ירושלים: מטבעת אל-שרק אל-ערביה, 1999-2004.
בשני כרכים.
225. עקל, מחמד. קאמוס אל-קרא ואל-מדן פי אל-מת'לת'. חמ"ד: חמו"ל, 2014.
226. עקל, מחמד. בלאד אל-רוחא: וטן וג'ד'ור. חמ"ד: חמו"ל, 2016.
227. עקל, מחמד וג'ואד עת'מאן מצארוה. טיבת בני צעב בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר. אל-טיבה: מרכז
אחיאא' אל-תראת' אל-ערבי, 1989.
228. עראף, שכרי. אל-קריה אל-ערביה אל-פלסטינייה, מבני ואסתעמאלאת אראץ'. ירושלים: חמו"ל,
מהדורה שניה, 1986.
229. עראף, שכרי. מחטאת עלא תאריח' כפר קרע. כפר קרע: מועצת כפר קרע, 1997.
230. עראר, עבד אל-עזיז אמין. קרית ח'ריש אל-מהג'רה ואל-מדמרה. כפר ת'לת': ג'מעית כפר ת'לת'
אל-ח'יריה, 2009.
231. ערמון אלי ורעיו (עורכים). זוכרות את ג'אלמה. רמלה: זוכרות, 2004.
232. ע'אנס, הנידה, "אל-חדוד ואל-חיאה אל-סריה לל-מקאומה אל-יומיה: קרית אל-מרג'יה אל-
פלסטינייה 1949 – 1967, "מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטינייה 102, 2015, עמ' 121 – 143.

233. ע'אנס, עבד אל-רחים [בדר אל-מדור] וזבידי, אנתצאר. **אל-תאריח' אל-שפוי ל רמל זיתא. טול-**
כרם : היא'ת אל-יאסר לל-תנמיה ואל-תאהיל 'אל-שראעי, 2010.
234. ע'נאים, זהיר ע'נאים עבד אל-לטיף ואל-אשקר, מחמוד סעיד אברהים, "אל-עאא'לאת אל-
מתנפדיה פי לואא' נאבלס ודורהא אל-אדארי ואל-אקתצאדי פי אל-מדה 1080 - 1235 ה' / 1669 - 1831 מ',"
אל-מג'לה אל-ארדניה לל-תאריח' ואל-א'את'אר, 12.3, 2018, עמ' 75-101.
235. ע'נאים, זהיר עבד אל-לטיף ומחאפט'יה, מחמד עבד אל-כרים (עורכים). **פלסטין פי נהאית אל-עצר**
אל-עת'מאני מן ח'לאל אל-רחלה אלתי קאם בהא מחמד רפיק אל-תמימי ומחמד בהג'ת אל-כאתב תחת
ענואן ולאית בירות. עמאן : אל-שרכה אל-ג'דידה לל-טבאעה ואל-תג'ליל, 2000.
236. פורת יוסף, דר שמעון, ואפלבאום שמעון. **קדמוניות עמק חפר. תל-אביב :** הקיבוץ המאוחד, 1985.
237. פורת, יהושע. **צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית 1919-1929.** תל-אביב : הוצאת עם
עובד, 1971.
238. פורת, יהושע. **ממהומות למרידה : התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939.** תל-אביב :
הוצאת עם עובד, 1978.
239. פשאפשה, ראצי אחמד ד'יב. **אוקאף קצ'אא חיפא ח'לאל פתרת אל-אנתדאב אל-בריטאני 1922 –**
1948מ : דראסה ות'א'קיה. עבודת תיזה. שכס : ג'אמעת אל-נג'יאח אל-וטניה, 2010.
240. אל-פתאש, אברהים. **תאריח' קצ'אא' סלפית (אל-ג'מאעיניאת).** חמ'ד : חמו"ל, 1990.
241. פתחי, אחמד. **תאריח' אל-ריף אל-פלסטיני פי אל-עהד אל-עת'מאני : מנטקת בני זיד**
נמוד'ג'א[נ]. ראמאללה : אל-מטבעה אל-ערביה אל-חדית'ה, 1992.
242. צאלחיה, מחמד עיסא. **סג'ל אראצ'י אלויה צפד נאבלס ע'זה וקצ'א אל-רמלה חסב אל-דפתר**
רקם 312 תאריח'ה '964ה' 1557מ'. עמאן : ג'אמעת עמאן אל-אהליה, 1999.
243. צברי עכרמה, בדוי עמאר, עבד אל-האדי חלמי, פואקה אחמד ואל-קדומי מרואן. **אל-עלאמה**
מחמד בן אחמד אל-ספאריני : היאתה וג'הודה אל-עלמיה (1114 – 1188)ה' / (1702 – 1774)מ. טולכרם :
אעמאל אל-נדוה אלעלמיה אלתי אקאמתהא דאר אל-פתוא ואל-בחוח' אל-אסלאמיה, 1999.
244. צופאן אל-קדומי, עיסא. **אל-ג'אמע לסירת אל-שיח' אל-עלאמה עבדאללה צופאן אל-קדומי**
מפתי אל-חנאבלה פי אל-דיאר אל-שאמיה. ירדן : ארוקה, 2015.
245. צוק, צביקה. **סקר ארכיאולוגי במערב השומרון.** בית ספר שדה ירקון : החברה להגנת הטבע, 1982.
246. אל-צפדי, צלאח אל-דין ח'ליל בן איבכ. **אל-ואפי באל-ופיאת.** בירות : דאר אחיאא' אל-תראת',
2000.

247. צרפתי קרן, מסארוה-חג'אזי מראם, ברונשטיין איתן ודיוויס אורי (עורכים). **זוכרות את אלחרם (סידנא עלי)**. חמ"ד : זוכרות, 2004.
248. צ'מרה, אברההים עלי. **מג'דל אל-צאדק: אל-ארץ' ואל-סכאן מאץ' עריק ואמל באל-עודה**. עמאן : אל-ג'אמעה אל-ארדניה, 1993.
249. אל-קדאחה, עמר עבד אל-לטיף. **דיר אל-ע'צון בין אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר**. דיר אל-ע'צון : מאססת ולנטינו ללאנתאג' אל-פני, 2002.
250. קזוח, ג'לאל אסעד. **קרית חג'ה: דראסה את'ריה ומעמאריה למסג'דהא ומלחקאתה**. שכם : ג'אמעת אל-נג'אח אל-וטניה, 1989.
251. אל-קטנאני, מחמד צאלח אל-ח'טיב. **קלקיליה חתא עאם 1942מ**. סלסלת אל-מדן אל-פלסטינייה 22. יחיא ג'יבר (עורך). שכם : מנשוראת אל-דאר אל-וטניה לל-תרג'מה ואל-נשר ואל-תוזיע, 1995.
252. קימרלינג, ברוך ומגדל, יואל שמואל. **פלסטינים עם בהיווצרותו: למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית**. ירושלים : כתר, 1998.
253. קליובי, טאהר אדיב. **עאא'לאת ושח'ציאת מן יאפא וקצאא'הא**. בירות : אל-מאססה אל-ערביה לל-דראסאת ואל-נשר, 2006.
254. קמפליוק, מנחם, "סידנא עלי", **דבר**, 17.8.1928, עמ' 2-3.
255. קסם אחיאא' אל-תראת' אל-אסלאמי. **אל-וקף אל-אסלאמי פי פלסטיין**. ירושלים : דאאר'ת אל-אוקאף אל-אסלאמייה, 1984.
256. קרמון, יהודה. **התנאים הפיסיוגרפיים של השרון והשפעתם על התפתחותו היישובית, סיכום חיבור לשם קבלת תואר דוקטור הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בחודש מרס 1959**. תדפיס מתוך ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה כ"ג, ג-ד תשי"ט.
257. קרניאל, אביב. **'בני בנימין': העשייה הציונית ובניית הישוב היהודי**. אזור : ספרי צמרת, 2017 (על בסיס עבודת דוקטורט שהוגשה באוני' העברית ב-2014).
258. קרסל, גדעון ואהרוני, ראובן, "מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20", **ג'מאעה** 12, 2004, עמ' 201-245.
259. קרק, רות, "הבסיס הגיאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין", **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל י"א**, 1980, עמ' 101-113.
260. קרק, רות, "רכישת האדמות בעמק חפר", בתוך : דגני, שמואלי וגרוסמן (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, תל-אביב, משרד הביטחון, 1990, עמ' 345-362.

261. קרשון, רנה, "סנגוריה על התורכים: מחקר על השמדות יערות אלון התבור בשרון הדרומי," **ליערן** 32, דצמבר 82, עמ' 50 – 60.
262. רבאיעה, אבראהים חסני. **ות'א'ק אל-וקפיאת אל-קדימה פי סג'לאת אל-קדס**. מא'תמר אל-אוקאף פי בלאד אל-שאם. עמאן: חמו'ל, 2006.
263. רבינא, ירמיהו. **אגודת השומרים: זיכרונות ומעשים**. פרקים בתולדות השמירה והביטחון מפי **ותיקי אגודת השומרים הא"י**. תל-אביב: הוצאת השומר בישראל, 1966-1967. בשני כרכים.
264. רבינוביץ, דן. **אנתרופולוגיה והפלסטינים: מחקרים על החברה הפלסטינית**. צופית: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1998.
265. רבלין, יוסף יואל, "צור מחצבתו של מרדכי עליאש", **הד-המזרח**, 21.4.40.
266. ריבלין, גרשון וסיני צבי (עורכים). **חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות**. חמ"ד: חמו'ל, מהדורה שניה, 1992.
267. רוזנטל, רוביק. **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2000.
268. רוזנפלד, הנרי. **הם היו פלחים: עיונים בהתפתחות החברתית של הכפר הערבי בישראל**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1964.
269. רול, ישראל ואילון, איתן. **אפולוניה ודרום השרון: דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1989.
270. רוז, אדם. **טבח כפר-קאסם: ביוגרפיה פוליטית**. ירושלים: כרמל, 2018.
271. רייכרט, ישראל, "ד"ר מרדכי עליאש (שנה למותו)", **דבר**, 28.02.51.
272. רייפנברג, אברהם א. **מלחמת המזרע והישימון: גלגולי התרבות החקלאית בארץ-ישראל ושכנותיה**. ירושלים: מוסד ביאליק, תש"י.
273. אל-רמחי, קאסם. **אל-מזירעה: אחדא קרא פלסטין אל-מדמרה**. עמאן: אל-מעחד אל-דבלומאסי אל-ארדני, 1998.
274. שבכת אל-בצרה, "אחמד עבד אל-קאדר חמדי עשאא'יר 'אבי אל-צאדק' 1897 – 1981 (מג'אהד ומרבי ומצלח אג'יתמאעיל)", **אל-בצרה**, 6.12.13.
- http://www.albasrah.net/ar_articles_2013/1213/3rar_061213.htm
275. אל-שהאבי, אל-אמיר חידר אחמד. **לבנאן פי עהד אל-אמרא' אל-שהאבין**. אסד רסתם ופואד אפרם אל-בסתאני (ההדרה). בירות: אל-מטבעה אל-כאת'וליכיה, 1933.
276. שחף, זאב. **הרב עבו ועץ המשאלות**. נתניה: מחלקת החינוך (תדפיס פנימי), 1997.

277. שטייגמן, יצחק. **משממה למושבה פורחת: רעננה – דגם להתיישבות פרטית בארץ ישראל (1922-1981)**. ירושלים: הוצאת יד יצחק בן-צבי, 2017.
278. אל-שיח', חסין חסן. **אערף וטנכ**. חמ"ד, חמו"ל, 1994.
279. שילר אלי (בהשתתפות יפה אהרון), "שבטי העיווארנה", בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **אוכלוסיות לא מוכרות ויישובים מיוחדים בישראל**, אריאל 204-205, פברואר 2014, עמ' 28-36.
280. שכטר, יצחק, "רישום הקרקעות בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ט", **קתדרה** 45, 1987, עמ' 147-160.
281. שמואלי, אבשלום. **קץ הנוודות: חברות בדווים בתהליכי התיישבות**. תל-אביב: דביר, 1981.
282. שמואלי אבשלום, שנל יצחק, וסופר ארנון. **המשולש הקטן: גלגולו של אזור**. סדרת מונוגרפיות בחקר המזרח התיכון 3. חיפה: המרכז היהודי-ערבי והמכון לחקר המזרח-התיכון, 1985.
283. שמעוני, יעקב. **ערבי ארץ-ישראל**. תל-אביב: עם עובד, 1947.
284. שניאורסון, ל.י. [ליובה]. **חדרה: מפי ראשונים**. תל-אביב: עם-עובד, 1963.
285. שקיר עזמי עבד אל-כרים, מוקדה עלי עבד אל-גיבאר ואל-סלחי עמר ג'מאל. **אל-זאויה בין אל-מאצי ואל-חאצ'ר**. סלפית: בלדית אל-זאויה, 2016.
286. שרון, משה. **שבטי הבדווים הנוודים בנפות חברון ובית-לחם**. מפקדת איזור יהודה ושומרון, אוגוסט 1970.
287. ששון אבי, זיו איל, פרטו רלי, פניני רענן, אכברט יעקב ויובל. **ביארת חנון: תקציר מסקנות אדריכליות, תיק תעוד מחקר ושימור אדריכלי**. חמ"ד: חמו"ל, דצמבר 2001.
288. ששון אבי וקציר טל. **בית באר בקרית השרון, נתניה, תיק תיעוד היסטורי ואדריכלי**. אשקלון: הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון, 2010.
289. ששון אבי וקציר טל. **בית באר ברחוב הר שגיא, נתניה: תיק תיעוד היסטורי ואדריכלי**. אשקלון: הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון, 2012.
290. ששון אבי וקציר טל. **ביארות בתל-אביב-יפו: מחקר וסקר אתרים**. אשקלון: הקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון. מהדורה ראשונה, ינואר 2013.
291. תגובת "עיד", מס' 110978, 29 באפריל 2020, **אתר פלסטין פי אל-ד'אכרה**: http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/al_Ras_1085/ar/Picture_33807.htm
292. אל-תיתי, חסני עבד אל-מנאן. **אל-טירה ג'זור ותאריח**. חמ"ד: חמו"ל, 2003.
293. אל-תיתי, חסני עבד אל-מנאן. **בנו צעב ואסתיתאנהם פי פלסטין**. אל-טירה: חמו"ל, 2008.

294. ששון, אבי ומרום, רועי, "עסקלאן אל-ג'דידה: השלטון המצרי וההתיישבות המצרית באזור אשקלון 1831-1948", בתוך: לואיס רפי (עורך), **אשקלון IV: אשקלון חזית לחימה ומרחב מחיה**, אשקלון, המכללה האקדמית אשקלון (בדפוס).

295. תירוש, ערן (עורך). **השרון ופתיחת מערכת מגידו במלחמת העולם הראשונה**. ירושלים: אריאל, 2015.

2.2 מקורות משניים בשפות לועזיות

1. Abbasi, Mustafa, "Guardians" of the Road: Abu Ghush Family in the Jerusalem Mountains during the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Jerusalem Quarterly* 78, 2019, pp. 38- 53.
2. Abdulfattah, Kammal, "Throne Villages of the Highlands: Local Nobility and their Mansions in Ottoman Palestine," *Near Eastern Archaeology* 70.1, 2007, pp. 43-50.
3. Abu-Sitta, Salman H. *Atlas of Palestine 1948*. London: Palestine Land Society, 2004.
4. Abu-Sitta, Salman H. *Atlas of Palestine 1917-1966*. London: Palestine Land Society, 2010.
5. Abujaber, Raouf Sa'd. *Pioneers over Jordan: The Frontier of Settlement in Transjordan 1850-1914*. London: I.B Tauris, 1989
6. Adler, Raya, "The Tenants of Wadi Hawarith: Another View of the Land Question in Palestine," *IJMES* 20.2, 1988, pp. 197-220.
7. Agmon, Iris. *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*. Syracuse, NY: Syracuse Univ. Press, 2006.
8. Aldous, Joan and Hill, Reuben, "Social Cohesion, Lineage Type, and Intergenerational Transmission," *Social Forces* 43.4, 1965, pp. 471-482.
9. Altorki, Soraya, "Milk-Kinship in Arab Society: An Unexplored Problem in the Ethnography of Marriage," *Ethnology* 19.2, 1980, pp. 233-244.
10. Amara, Ahmad. *Governing Property: The Politics of Ottoman Land Law and State-Making in Southern Palestine, 1850-1917*. Doctoral dissertation, New York Univ., 2016.

11. Amiran, D.H.K., "The Pattern of Settlement in Palestine," *Israel Exploration Society* 3/3, 1953, pp. 192-209.
12. Artzy, Michal. *The Jatt Metal Hoard in Northern Canaanite/Phoenician and Cypriote Context*. Cuadernos de Arqueología Mediterránea 14. Barcelona: Univ. Pompeu Fabra de Barcelona, 2006.
13. Asad, Talal, "Anthropological Texts and Ideological Problems: An Analysis of Cohen on Arab Villages in Israel," *Economy and Society* 4.3, 1975, pp. 251-282.
14. Assaf, S. and Khawaja, M., "Consanguinity Trends and Correlates in the Palestinian Territories," *Journal of Biosocial Science* 41.1, 2009, pp. 107-124.
15. Atran, Scott, "Hamula Organisation and Masha'a Tenure in Palestine," *Man* 21.2, 1986, pp. 271-295.
16. Atran, Scott and Ruderman, Jeanne, "Le Masha'a et la Question Foncière en Palestine, 1858-1948," *Annales* 42.6, 1987, pp. 1361-1389.
17. Ayoub, Millicent R., "Parallel Cousin Marriage and Endogamy: A Study in Sociometry," *Southwestern Journal of Anthropology* 15.3, 1959, pp. 266-275.
18. Aytekin Attila, E., "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms," *International Review of Social History* 57.2, 2012, pp. 191-227.
19. Aytekin Attila, E. "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire," *MES* 45.6, 2009, pp. 935-951.
20. Bailey, Clinton. "The Negev in the Nineteenth Century: Reconstructing History from Bedouin Oral Traditions," *Asian and African Studies* 14, 1980, pp. 35-80.
21. Bailey, Mark, "Beyond the Midland Field System: the Determinants of Common Rights Over the Arable in Medieval England," *Agricultural History Review* 58.2, 2010, pp. 153-171.
22. Baldensperger, Philip J. and Lees, Frederic. *The Immovable East: Studies of the People and Customs of Palestine*. Boston: Small Maynard and Co., 1913.

23. Bang, A.K. *Islamic Sufi Networks in the Western Indian Ocean (c. 1880-1940): Ripples of Reform*. Leiden: Brill, 2014.
24. Barker, G., "The Desert and the Sown: Nomad–Farmer Interactions in the Wadi Faynan, Southern Jordan," *Journal of Arid Environments* 86, 2012, pp. 82-96.
25. Barnes, J.A., "Physical and Social Kinship," *Philosophy of Science*. 28.3, 1961, pp. 296–299.
26. Barron, J. B. (ed.). *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*. Jerusalem: Government of Palestine, 1923.
27. Bauman, Richard. *Story, Performance, and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986.
28. Ben-Bassat, Yuval. *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*. NY: I.B. Tauris, 2013.
29. Ben-David, J. and Rabi'a, K.A., "Changes in the Land Usage by the Negev Bedouin since the Mid-19th Century: The Intra-Tribal Perspective," *Nomadic Peoples* 28, 1991, pp. 28-55.
30. Bernards, Monique and Nawas, John Abdallah (eds). *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*. *Islamic History and Civilization: Studies and Texts* 61. Leiden and Boston: Brill, 2005.
31. Birks, Hilary H. et al. (eds). *The Cultural Landscape: Past, Present and Future*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988.
32. Blenkinsopp, Joseph, "The Bible, Archaeology and Politics; or The Empty Land Revisited," *Journal for the Study of the Old Testament* 27.2, 2002, pp. 169-187.
33. Blomley, Nicholas K. *Law, Space, and the Geographies of Power*. New York: Guilford Press, 1994.
34. Braverman, I. et al. (eds). *The Expanding Spaces of Law: A Timely Legal Geography*. Stanford: Stanford Univ. Press, 2014.

35. Brockopp, Jonathan E., "Slaves and Slavery", in: *Encyclopaedia of the Qur'ān*, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Georgetown Univ., Washington DC.
<http://dx.doi.org/10.1163/1875-3922_q3_EQSIM_00393>
36. Brown, Cecil H. and Sawayan, Saad, "Descent and Alliance in an Endogamous Society: A Structural Analysis of Arab Kinship," *Information (International Social Science Council)* 16.5, 1977, pp. 581-599.
37. Buckingham, James Silk. *Travels in Palestine Through the Countries of Bashan and Gilead, East of the River Jordan: Including a Visit to the Cities of Geraza and Gamala, in the Decapolis*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, second edition, 1822.
38. Bunton, Martin, "Inventing the Status Quo: Ottoman Land-Law during the Palestine Mandate, 1917–1936," *The International History Review* 21.1, 1999, pp. 28-56.
39. Bunton, Martin, "Demarcating the British Colonial State: Land Settlement in the Palestine Jiftlik Villages of Sajad and Qazaza," in Owen, Roger (ed.), *New Perspectives of Property and Land in the Middle East*, Harvard Middle Eastern Monographs 34, Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2000, pp. 121-159.
40. Bunton, Martin, "Progressive Civilizations and Deep–Rooted Traditions: Land laws, Development and British Rule in Palestine in the 1920s," in Blue Gregory, Bunton Martin, and Croizier Ralph (eds.), *Colonialism and the Modern World: Selected Studies*, Armonk NY and London, Routledge, 2002, pp. 145-165.
41. Büssow, Johann. *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*. Leiden and Boston: Brill, 2011.
42. Byres, Terence J., "Historical Perspectives on Sharecropping," *The Journal of Peasant Studies* 10.2-3, 1983, 7-40.
43. Callmer, Johan, "The Process of Village Formation," *Ecological Bulletins* 41, 1991, pp. 337-349.

44. Can, Lâle, "Connecting People: A Central Asian Sufi Network in Turn-of-the-Century Istanbul," *Modern Asian Studies* 46.2, 2012, pp. 373-401.
45. Canbakal, Hülya, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52.3, 2009, pp. 542-578.
46. Carsten, Janet. *After Kinship*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2004.
47. Caton, Steven C., "Power, Persuasion, and Language: A Critique of the Segmentary Model in the Middle East," *IJMES* 19.1, 1987, pp. 77-101.
48. Cech, Thomas V. *Principles of Water Resources: History, Development, Management, and Policy*. USA: John Wiley & Sons, 2009.
49. Central Intelligence Agency (US). *NIS Gazetteer: Egypt: Official Standard Names Approved by the U.S. Board on Geographic Names*. Washington, 1959.
50. Cheung, Steven N.S., "Private Property Rights and Sharecropping," *Journal of Political Economy* 76.6, 1968, pp. 1107-1122.
51. Chorev-Halewa, Harel. *Networks of Power in Palestine: Family, Society and Politics since the Nineteenth Century*. London and New York: I. B. Tauris, 2019.
52. Church, Richard L. and Bell, Thomas L., "An Analysis of Ancient Egyptian Settlement Patterns Using Location–Allocation Covering Models," *Annals of the Association of American Geographers* 78.4, 1988, pp. 701-714.
53. Claval Paul, and Thompson, Ian Bentley. *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell, 1998.
54. Clout, Hugh D. *Rural Geography: An Introductory Survey*. Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris and Frankfurt: Elsevier, 2013.
55. Clyne, Eyal. *Orientalism, Zionism and Academic Practice: Middle East and Islam Studies in Israeli Universities*. Routledge, 2018

56. Cohen, Amnon, "Ottoman Rule and the Re-Emergence of the Coast of Palestine (17th -18th Centuries)," *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 39, 1985, pp. 163-175.
57. Cohen, Avner. *Arab Border-Villages in Israel: A Study of Continuity and Change in Social Organization*. Frome and London: Butler and Tammer, 1965.
58. Cohen, Hillel. *Army of Shadows: Palestinian Collaboration with Zionism, 1917-1948*. Translated by Haim Watsman. Berkeley, Los Angeles & London: Univ. of California Press, 2008.
59. Cole, Juan. *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
60. Conder, Claude, R., "Mediaeval Topography of Palestine," *PEFQS* 7-8, 1875, pp. 89-94
61. Conder, Claude Reignier. *Tent Work in Palestine: A Record of Discovery and Adventure*. London: Palestine Exploration Fund, 1878, 2 pts.
62. Conder, C.R. and Kitchener, H.H. *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrology and Archaeology. Volume II: Samaria*. London: Palestine Exploration Fund, 1882.
63. Crecelius, David, "The Waqf of Muhammad Bey Abu al-Dhabab," *Journal of the American Research Center in Egypt* 25, 1978, pp. 83–105; cont. on vol. 26, 1979, pp. 125–46.
64. Crecelius, David. *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kebir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab, 1760–1775*. Studies in Middle Eastern History 6. Chicago: Bibliotheca Islamica, 1981.
65. Cribb, Roger L.D., "Mobile Villagers: The Structure and Organisation of Nomadic Pastoral Campsites in the Near East," in Clive Gamble and W.A. Boismier (eds.) *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites: Hunter Gatherer and Pastoralist Case Studies*, Ann Arbor, International Monographs in Prehistory, 1991, pp. 371-393.
66. Cytryn-Silverman, Katia. *The Road Inns (Khāns) in Bilād al-Shām*. Oxford: BAR Publishing, 2010.

67. Darling, Linda T. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Leiden: Brill, 1996.
68. Darling, Linda T. *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. London and New York: Routledge, 2013.
69. Davidovich, Uri, et al., "Archaeological Investigations and OSL Dating of Terraces at Ramat Rahel, Israel," *Journal of Field Archaeology* 37.3, 2012, pp. 192-208.
70. Davis, Rochelle, A. *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*. Stanford: Stanford Univ. Press, 2011.
71. Delaney, D., "Legal Geography I: Constitutivities, Complexities, and Contingencies," *Progress in Human Geography* 39.1, 2015, pp. 96-102.
72. Dickinson, Robert E., "Rural Settlements in the German Lands," *Annals of the Association of American Geographers* 39.4, 1949, pp. 239-263.
73. Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley and Los Angeles, CA: Univ. of California, 1995.
74. Doumani, Beshara (ed). *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*. New York: SUNY Press, 2012.
75. Dresch, Paul, "The Significance of the Course Events Take in Segmentary systems," *American Ethnologist* 13, 1986, pp. 309-324.
76. Duben, A., "Household Formation in Late Ottoman Istanbul," *IJMES* 22.4, 1990, pp. 419-435.
77. Durkheim, Emile. *The Division of Labour in Society*. W. D. Halls (trans.). New York: Free Press, 1997.
78. Eickelman, Dale F., "Religious Tradition, Economic Domination and Political Legitimacy: Morocco and Oman," *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 29.1, 1980, pp. 17-30.

79. Eickelman, Dale F. and Piscatori, James, "Social Theory in the Study of Muslim Societies," in Dale F. Eickelman (ed.), *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1990, pp. 3-27.
80. Eickelman, Dale F. *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2002.
81. El-Eini, Roza I.M. *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine, 1929-1948*. London and New York: Routledge, 2006.
82. Erichson, Howard M., "A Typology of Aggregate Settlements," *Notre Dame L. Rev.* 80, 2004, pp. 1769-1820.
83. Ergene, Bogac, "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)," *Islamic Law and Society* 8.1, 2001, pp. 52-87.
84. Evans-Pritchard, E. E. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press, 1940.
85. Fairclough, Norman. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Missing Place of Publication: Routledge, 2003.
86. Fahmy, Khaled, "The Nation and Its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt," *International Review of Social History* 43.3, 1998, pp. 421-436.
87. Falah, Ghazi, "The Evolution of Semi-Nomadism in Non-Desert Environment: The case of Galilee in the 19th Century," *GeoJournal* 21.4, 1990, pp. 397-410.
88. Falah, Ghazi, "Pre-State Jewish Colonization in Northern Palestine and Its Impact on Local Bedouin Sedentarization 1914–1948," *Journal of Historical Geography* 17.3, 1991, pp. 289-309.
89. Falah, Ghazi, "The 1948 Israeli-Palestinian War and Its Aftermath: The Transformation and De-Signification of Palestine's Cultural Landscape," *Annals of the Association of American Geographers* 86.2, 1996, pp. 256-285.

90. Faroqhi, Suraiya, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanatic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35.1, 1992, pp. 1-39.
91. Findley, C.V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789–1922*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2nd edition, 1986.
92. Finkelstein Israel, Lederman Zvi, and Bunimovitz Shlomo. *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria Survey*. Monograph Series of the Institute of Archaeology. Tel Aviv: Tel Aviv Univ., 1997.
93. Firestone, Ya'akov, "Crop-Sharing Economics in Mandatory Palestine—Part I," *MES* 11.1, 1975, pp. 3-23.
94. Firestone, Ya'akov, "The Land-Equalizing Mushā' Village: A Reassessment," in Gad G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine, 1800-1914*, London, Brill, 1990, pp. 91-129.
95. Fisher, William Bayne. *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*. London, Routledge, 2013.
96. Flapan, Simha. *The Birth of Israel: Myths and Realities*. London: Croom Helm, 1987.
97. Forman, Jeremy and Kedar, Alexandre, "Colonialism, Colonization and Land Law in Mandate Palestine: The Zor al-Zarqa and Barrat Qisarya Land Disputes in Historical Perspective," *Theoretical Inquiries in Law* 4.2, 2003, pp. 491-540.
98. Fortes, Meyer, "The Structure of Unilineal Descent Groups," *American Anthropologist* 55.1, 1953, pp. 17-41.
99. Frantzman, Seth J. *The Arab Settlement of Late Ottoman and Mandatory Palestine: New Village Formation and Settlement Fixation, 1871-1948*. PhD Diss., Hebrew Univ. of Jerusalem, 2010.
100. Frantzman, Seth and Kark, Ruth, "Bedouin Settlement in Late Ottoman and British Mandatory Palestine: Influence on the Cultural and Environmental Landscape, 1870–1948," *New Middle Eastern Studies* 1, 2011, pp. 1-22.

101. French, R.A., "The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania," *The Agricultural History Review* 18.2, 1970, pp. 106-125.
102. Gardner, Martin, *"The Consequential Existence of Indigenous People": Zionist Settlement in 1920s Palestine*. MA Diss. Montreal: MacGuill, 2012.
103. Gavish, Dov. *The Survey of Palestine under the British Mandate, 1920-1948*. London and New York: Routledge, 2005.
104. Geertz C., Geertz H., and Rosen L. *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979.
105. Gellner, E. *Saints of the Atlas*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969
106. Gelvin, James L., "The 'Politics of Notables' Forty Years After," *Middle East Studies Association Bulletin* 40.1, 2006, pp. 19-29.
107. "Gideon S. Golany papers, 1910-2001 (bulk 1965-2001)," *PennState Univ. Libraries*: <https://www.libraries.psu.edu/findingaids/397.htm>.
108. Gilbar, Gad, "The Muslim Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914," *Die Welt des Islams* 43.1, 2003, pp. 1-36.
109. Gilbar, Gad, "Muslim *tujjār* of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century," *Studia Islamica* 100-101, 2005, pp. 183-202.
110. Gilsenan, Michael, "Against Patron-Client Relations," in: Gellner, Ernest and Waterbury, John (eds.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London, Duckworth, 1977, pp. 167-183.
111. Goadby, Frederic Maurice and Doukhan, Moses J. *The Land Law of Palestine*. Tel Aviv: Shoshany's Printing Co., 1935.
112. Gottheil, Fred M., "The Smoking Gun: Arab Immigration into Palestine, 1922-1931," *Middle East Quarterly* 10.1, 2003, pp. 53-64.
113. Graham-Brown, Sarah. "The Political Economy of Jabal Nablus, 1920-48," in: Owen, Roger (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and*

- Twentieth Centuries*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois Univ. Press, 1982, pp. 88-176.
114. Granqvist, Hilma N. *Marriage Conditions in a Palestinian Village*. Helsingfors, Finland, Akademische Buchhandlung, 1935.
115. Gregory, I.N. *A Place in History: A Guide to Using GIS in Historical Research*. Oxford: Oxbow, 2005.
116. Gregory, I.N. and Healey, R.G., "Historical GIS: Structuring, Mapping and Analysing Geographies of the Past," *Progress in Human Geography* 31.5, 2007, pp. 638-653.
117. Grossman, David, "The Relationship between Settlement Pattern and Resource Utilization: The Case of North-Eastern Samaria," *Transactions of the Institute of British Geographers* 6.1, 1981, pp. 19-38.
118. Grossman, David, "The Bunched Settlement Pattern: Western Samaria and the Hebron Mountains," *Transactions of the Institute of British Geographers* 6.4, 1981, pp. 491-505.
119. Grossman, David, "Northern Samaria: A Process-Pattern Analysis of Rural Settlement," *Canadian Geographer* 26.2, 1982, pp. 110-127.
120. Grossman, David, "Spatial Analysis of Historical Migrations in Samaria," *GeoJournal* 9.4, 1984, pp. 393-406.
121. Grossman, David. *Jewish and Arab Settlements in the Tulkarm Sub District*. The West Bank Data Base Project. Jerusalem: Jerusalem Post, 1986.
122. Grossman, David and Safrai, Zeev, "Satellite Settlements in Western Samaria," *Geographical Review* 70.4, 1980, pp. 446-461
123. Hanssen, Jens. *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2005.
124. Harris, Marvin, "History and Significance of the Emic/Etic Distinction," *Annual Review of Anthropology* 5.1, 1976, pp. 329-350.

125. Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2002.
126. Herzog, Hanna and Yahia-Younis, Taghreed, "Men's Bargaining with Patriarchy: The Case of Primaries within Hamulas in Palestinian Arab Communities in Israel," *Gender Society* 21, 2007, pp. 579-582.
127. Heyd, Uriel. *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*. Oxford: Clarendon Press, 1960.
128. Hoexter, Maryam, "The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions," *Asian and African Studies* 43.9, 1973, pp. 249-311.
129. Hoffman, A.M., "Reliability and Validity in Oral History," *Communication Quarterly*, 22.1, 1974, pp. 23-27.
130. Hoffman, Martin Gardner. "*The Consequential Existence of Indigenous People*": *Zionist settlement in 1920s Palestine* (MA Diss., Univ. of Victoria, 2012)
131. Hooper, Paul Lovell. *Forced Population Transfers in Early Ottoman Imperial Strategy: A Comparative Approach*. Senior thesis, Princeton Univ., 2003.
132. Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," in Albert Hourani, Philip S. Khoury, and Mary C. Wilson (eds.), *The Modern Middle East: A Reader*, Berkeley, Univ. of California Press, 1993, pp. 83-110.
133. Howard, Douglas A., "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Asian History*, 22.1, 1988, pp. 52-77.
134. Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton: Darwin Press, 1997.
135. Hudson M.C., Kazziha W., Mardin S., Musallam B. and Yapp M. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987.

136. Hudson, John C., "A Location Theory for Rural Settlement," *Annals of the Association of American Geographers* 59.2, 1969, pp. 365-381.
137. Hütteroth, Wolf-Dieter and Abdulfattah, Kamal. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Erlangen geographische Arbeiten, Sonderband, 1977.
138. Hütteroth, Wolf-Dieter, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia," in Benedict Peter, Tümertekin Erol, and Mansur Fatma (eds), *Turkey Geographic and Social Perspectives*, Leiden, Brill, 1974, pp. 19-47.
139. İslamoğlu-İnan, Huri. *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*. Leiden, New York and Köln: Brill, 1994.
140. İslamoğlu-İnan, Huri. *Ottoman History as World History*. Missing place of publication: Gorgias Press, 2010.
141. Jessup, Henry Harris. *The Women of the Arabs: With a Chapter for Children*. Sampson Low: Marston, Low & Searle, 1874.
142. Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, New York, Routledge, 2016.
143. Johnston, Ron and Sidaway, James D. *Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography since 1945*. Routledge, 2015.
144. Kark, Ruth, "Mamlūk and Ottoman Cadastral Surveys and Early Mapping of Landed Properties in Palestine," *Agricultural History* 71.1, 1997, pp. 46-70.
145. Kark, Ruth and Grossman, David, "The Communal (musha') Village of the Middle East and North Africa," in W Leimgruber, R Majoral, CW Lee (eds.), *Policies and Strategies in Marginal Regions*, Aldershot, Ashgate, 2003, pp. 223-236.

146. Kark, Ruth, "Consequences of the Ottoman Land Law: Agrarian and Privatization Processes in Palestine, 1858–1918," in Raghubir Chand, Etienne Nel and Stanko Pelc (eds.), *Societies, Social Inequalities and Marginalization*, missing place of publication, Cham Springer, 2017, pp. 101-119.
147. Karmon, Yehuda, "An Analysis of Jacotin's Map of Palestine," *Israel Exploration Journal* 10, 1960, pp. 155-173 and pp. 244-253.
148. Karmon, Yehuda, "Geographical Influences on the Historical Routes in the Sharon Plain," *PEFQS* 93.1, 1961, pp. 43-60.
149. Khalidi, Tarif, "Palestinian Historiography: 1900-1948," *Journal of Palestine Studies* 10.3, 1981, pp. 59-76.
150. Khalidi, Walid (ed.). *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1992.
151. Kedar, A., "On the Legal Geography of Ethnocratic Settler States: Notes Towards a Research Agenda," *Current Legal Issues* 5, 2003, pp. 401-441.
152. Kedar, Benjamin Z., "King Richard's Plan for the Battle of Arsuf/Arsur 1191," in Halfond Gregory I. (ed.), *The Medieval Way of War, Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard S. Bachrach*, Surrey, Ashgate, 2015, pp. 117-132.
153. Keith, Alexander. *Evidence of the Truth of the Christian Religion: Derived from the Literal Fulfilment of Prophecy; Particularly as Illustrated by the History of the Jews, and by the Discoveries of Recent Travellers*. Edinbrough: Andrew Jack, 1848, 36th edition.
154. Kimmerling, Baruch, "Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography," *History and Memory* 7.1, 1995, pp. 41-65.
155. Knowles, A.K. and Hillier, A. (Eds.). *Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship*. New York: ESRI Press, 2008.
156. Kressel, Gideon M. *Ascendancy Through Aggression: The Anatomy of a Blood Feud Among Urbanized Bedouins*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1996.

157. Kressel, Gideon M., and Ben-David, Joseph, "The Bedouin Market-Corner Stone for the Founding of Be'er-Sheva: Bedouin Traditions about the Development of the Negev Capital in the Ottoman Period," *Nomadic Peoples* 36-37, 1995, pp. 119-144.
158. Kuper, A., "Lineage Theory: A Critical Retrospect," *Annual Review of Anthropology* 11.1, 1982, pp. 71-95.
159. Leshem, Noam, "Repopulating the Emptiness: A Spatial Critique of Ruination in Israel/Palestine," *Environment and Planning D: Society and Space* 31.3, 2013, pp. 522-537.
160. Lévi-Strauss, Claude. *Les Structures Élémentaires de la Parenté*. Paris: Mouton, second edition, 1967.
161. LeVine, Mark. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 2005.
162. Levin Noam, Elron Eldad, and Gasith Avital, "Decline of Wetland Ecosystems in the Coastal Plain of Israel during the 20th Century: Implications for Wetland Conservation and Management," *Landscape and Urban planning* 92.3, 2009, pp. 220-232.
163. Levin Noam, Kark Ruth, and Galilee Emir, "Maps and the Settlement of Southern Palestine, 1799–1948: An Historical/GIS Analysis," *Journal of Historical Geography* 36.1, 2010, pp. 1-18.
164. Lewis, Bernard, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire," *Studia Islamica* 9, 1958, pp. 111-127.
165. Lewis, Bernard, "Ottoman Land Tenure and Taxation in Syria," *Studia Islamica* 50, 1979, pp. 109-124.
166. Lewis, Rafael Y., "Carpe Momento: In Quest of the Material Evidence of the Battle of Arsuf (7 September 1191)," in Oren Tal (ed.), *Apollonia-Arsuf: Final Report of the Excavations, Volume II: Excavation Outside the Medieval Town Walls*, Pennsylvania, Eisenbrauns and Emery and Claire Yass Publications in the Archeology of the Institute of Archeology (Tel Aviv Univ.), 2020, pp. 349-375.

167. Lifshitz, Felice, "Beyond Positivism and Genre: 'Hagiographical' Texts as Historical Narrative," *Viator* 25, 1994, pp. 95-114.
168. Liphshitz Nili, Lev-Yadun Simha, and Gophna Ram, "The Dominance of *Quercus Calliprinos* (Kermes Oak) in the Central Coastal Plain in Antiquity," *Israel Exploration Journal* 37.1, 1987, pp. 43-50.
169. Liu, Xinru, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies," *Journal of World History* 12.2, 2001, pp. 261-292
170. Lorenz, Chris, "Can Histories Be True? Narrativism, Positivism, and the 'Metaphorical Turn'," *History and Theory* 37.3, 1998, pp. 309-329.
171. Lucke, Bernhard et al, "Questioning Transjordan's Historic Desertification: A Critical Review of the Paradigm of 'Empty Lands'," *Levant* 44.1, 2012, pp. 101-126.
172. Lummis, T., "Structure and Validity in Oral Evidence," *International Journal of Oral History*, 2.2, 1981, pp. 109-120.
173. Lustick, Ian. *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin TX: Univ. of Texas Press, 1980.
174. Macalister, R. S. and Masterman, E. W. G, "Occasional Papers on the Modern Inhabitants of Palestine: A History of the Doings of the Fellahin during the first Half of the Nineteenth Century, From Native Sources," *PEFQS* 37.4, 1905, pp. 343-356.
175. Magen, Broshi and Gophna, Ram, "The Settlements and Population of Palestine during the Early Bronze Age II-III," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 253.1, 1984, pp. 41-53.
176. Maine, Henry S. *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray, 1861.
177. Ma'oz, Moshe. *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*. Oxford: Clarendon Press, 1968.

178. Mandal, Ram Bahadur. *Introduction to Rural Settlements*. New Delhi: Concept Publishing Company, 1979.
179. Marom, Roy, "The Contribution of Conder's Tent Work in Palestine for the Understanding of Shifting Geographical, Social and Legal Realities in the Sharon During the Late Ottoman Period," in Gurevich D. and Kidron, A. (eds.), *Exploring the Holy Land: 150 Years of the Palestine Exploration Fund*, Equinox, 2019, pp. 212-231.
180. Marom, Roy, "A Short History of Mulabbis (Petah Tikva, Israel)," *PEQ* 151.2, 2019, pp. 134-145.
181. Masterman, E.W.G., "Occasional Papers on the Modern Inhabitants of Palestine, Part III," *FEFQS* 38, 1906, pp. 33-50.
182. Merton, Robert K., "Opportunity Structure: The Emergence, Diffusion, and Differentiation of a Sociological Concept, 1930s-1950s," *The Legacy of Anomie Theory* 6, 1995, pp. 3-78.
183. Meyer, David S. and Staggenborg, Suzanne, "Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity," *American Journal of Sociology* 101.6, 1996, pp. 1628-1660.
184. Migot-Adholla, S.E., Benneh, G., Place, F., and S. Atsu, "Land, Security of Tenure, and Productivity in Ghana," in Migot-Adollah and Bruce (eds.), *Searching for Land Tenure Security in Africa*, 1994, Dubuque Iowa, Kendall/Hunt Publishing Company, 1994, pp. 97-118.
185. Mills, E. *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas*. Jerusalem: Greek Convent and Goldberg Press, 1932
186. Miran, Jonathan. *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Society and Cultural Change in Massawa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana Univ. Press, 2009.
187. Morgan, Lewis H. *Ancient Society: Or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*, New York, Holt, 1877.

188. Morris, Benny, "Yosef Weitz and the Transfer Committees, 1948–49," *MES* 22.4, 1986, pp. 522-561
189. Morris, Benny. *Israel's Border Wars, 1949-1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation, and the Countdown to the Suez War*. Oxford: Clarendon Press, second edition, 1997.
190. Morris, Benny. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2004.
191. Morris, Benny, "The Tantura 'Massacre' Affair," *Jerusalem Report* 4, 2004, pp. 18-22.
192. Morris M.W., Leung K., Ames D., and Lickel B., "Views from Inside and Outside: Integrating Emic and Etic Insights about Culture and Justice Judgment," *Academy of Management Review* 24.4, 1999, pp. 781-796.
193. Muller Peter O., De Blij Harm J., and Muller Hames, Elizabeth. *Geography: Realms, Regions, and Concepts*. Hoboken, NJ: Wiley, 17th edition, 2017.
194. Mundy, Martha, "Qada 'Ajlun in the Late Nineteenth Century: Interpreting a Region from the Ottoman Land Registers," *Levant* 28.1, 1996, pp. 77-95.
195. Mundy, Martha, "Village Authority and the Legal Order of Property (the Southern Hawran)," in Owen, Roger (ed.), *New Perspectives of Property and Land in the Middle East*, Harvard Middle Eastern Monographs 34, Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2000, pp. 63-93.
196. Munson, Henry, "On the Irrelevance of the Segmentary Lineage Model in the Moroccan Rif," *American Anthropologist* 91.2, 1989, pp. 386-400.
197. Nadan, Amos, "Colonial Misunderstanding of an Efficient Peasant Institution: Land settlement and Mushā Tenure in Mandate Palestine, 1921-47," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46.3, 2003, pp. 320-354.

198. Nadan, Amos, "Revisiting the Anti-Mushā' Reforms in the Levant: Origins, Scale and Outcomes," *BJMES* 45, 2018, pp. 1-17.
199. Nizri, Michael. *Ottoman High Politics and the Ulema Household*. New York: Palgrave, 2014.
200. Norman, Lewis N. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987.
201. Noronha, Raymond and Lethem, Francis J. *Traditional Land Tenures and Land Use Systems in the Design of Agricultural Projects*. Washington: World Bank, 1983.
202. Oliphant, Laurence. *Haifa or Life in Modern Palestine*. Edinburgh and London: Blackwood and Sons, 1887.
203. Olsaretti, Alessandro, "Political Dynamics in the Rise of Fakhr al-Din, 1590–1633: Crusade, Trade, and State Formation along the Levantine Coast," *The International History Review* 30.4, 2008, pp. 709-740.
204. Özel, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *IJMES* 36.2, 2004, pp. 183-205.
205. Palmer, E.H. (transliteration and explanation). *The Survey of Western Palestine: Arabic and English Name Lists Collected during the Survey by Lieutenants Conder and Kitchener*. London: Palestine Exploration Fund, 1881.
206. Pappé, Ilan, "The Tantura Case in Israel: The Katz Research and Trial," *Journal of Palestine Studies* 30.3, 2001, pp. 19-39.
207. Patai, Raphael, "Musha'a Tenure and Co-operation in Palestine," *American Anthropologist* 51.3, 1949, pp. 436-445.
208. Patai, R., "Cousin-Right in Middle Eastern Marriage," *Southwestern Journal of Anthropology* 11.4, 1955, pp. 371-390.
209. Peake Pasha (F.G. Peake). *A History of Jordan and its Tribes*. Coral Gables FL: Univ. of Miami Press, 1958.

210. Peters, Emrys, "The Proliferation of Segments in the Lineage of the Bedouin of Cyrenaica. Curl Bequest Prize Essay, 1959," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 90.1, 1960, pp. 29-53.
211. Peters, Emrys L., "Aspects of Rank and Status among Muslims in a Lebanese Village," in J. Pitt-Rivers (ed.), *Mediterranean Countrymen: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, Paris, Mouton, 1963, pp. 159-202.
212. Peters, Emrys L., "Some Structural Aspects of the Feud among the Camel-Herding Bedouin of Cyrenaica," *Africa* 37.3, 1967, pp. 261-282.
213. Peters, Joan. *From Time Immemorial: The Origins of the Arab-Jewish Conflict over Palestine*. New York: Harper and Row, 1984
214. Peters, Rudolph, "An Administrator's Nightmare: Feuding Families in Nineteenth-Century Bahariyya Oasis," in Peters, Rudolph (ed.), *Sharia, Justice and Legal Order: Egyptian and Islamic Law: Selected Essays*, Leiden and Boston, Brill, 2020, pp. 168-177.
215. Petersen, Andrew, "Jaljuliya: A Village on the Cairo-Damascus Road," *Levant* 29.1, 1997, pp. 95-114.
216. Petersen, Andrew and Padgett, Tony, "Qal'at Ras al-'Ayn: A Sixteenth-Century Ottoman Fortress," *Levant* 30.1, 1998, pp. 97-112.
217. Plascov, Avi. "The Palestinians of Jordan's Border," in: Owen, Roger (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois Univ. Press, 1982, pp. 203-242.
218. Prime, Samuel. I. *Travels in Europe and the East*. New York: Harper and Brothers, 1855.
219. Pringle, Denys. *The Red Tower (Al-Burj al-Ahmar): Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks*. London: British School of Archaeology in Jerusalem, 1986.

220. Pudup, Mary Beth, "Arguments within Regional Geography," *Progress in Human Geography* 12.3, 1988, pp. 369-390;
221. Quataert, Donald, "Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of " 'Decline' ," *History Compass* 1.1, 2003:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1478-0542.038>
222. Rappas, Alexis, "The Sultan's Domain: British Cyprus' Role in the Redefinition of Property Regimes in the Post-Ottoman Levant," *the International History Review* 41.3, 2019, pp. 624-649.
223. Richard, Suzanne, "Archaeological Sources for the History of Palestine: The Early Bronze Age: The Rise and Collapse of Urbanism," *The Biblical Archaeologist* 50.1, 1987, pp. 22-43.
224. Rickaby, P.A., "Six Settlement Patterns Compared," *Environment and Planning B: Planning and Design* 14.2, 1987, pp. 193-223.
225. Robinson, Edward and Smith, Eli. *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea: A Journal of Travels in the Year 1838*. Boston: Crocker and Brewster, 1841. 3 vols.
226. Robinson, Edward and Smith, Eli. *Later Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Year 1852*. London: J. Murray, 1856.
227. Rosenfeld, Henry, "Hamula," *The Journal of Peasant Studies* 1, 1974, pp. 243-244.
228. Sahlins, Marshall. *What Kinship Is-And Is Not*. Chicago and London: Univ. of Chicago Press, 2013.
229. Said, Edward, "Palestine: Memory, Invention and Space," in Abu-Lughod Ibrahim, Heacock Roger, and Nashef Khaled (eds.), *The landscape of Palestine: Equivocal poetry*, Beirut, 1999, pp. 3-20.
230. Al-Salim, Farid. *A Social History of Provincial Palestine: The History of Tulkarm in the Late Ottoman Period (1876-1914)*. PhD Diss., Univ. of Arkansas, 2008.

231. Al-Salim, Farid, "Landed Property and Elite Conflict in Ottoman Tulkarm," *Jerusalem Quarterly* 47, 2011, pp. 65-80.
232. Sandreczki, C.H., "The Rock Tombs of El Medyeh," *PEFQS* 3, 1879, pp. 245-251.
233. Sayer, Andrew, "The 'New' Regional Geography and Problems of Narrative," *Environment and Planning D: Society and Space* 7.3, 1989, pp. 253-276.
234. Schumacher, G. *The Jaulân: Surveyed for the German Society for the Exploration of the Holy Land*. London: Palestine Exploration Fund, 1888.
235. Seferović, Nina and Darryl, Li, "The Herzegovinian Muslim Colony in Caesarea, Palestine," *Journal of Palestine Studies* 45.1, 2015, pp. 76-83.
236. Schaebler, Birgit, "Practicing Musha: Common Lands and the Common Good in Southern Syria under the Ottomans and the French," in Roger Owen (ed.), *New perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge Massachusetts, Harvard Univ. Press, 2000, pp. 241-312.
237. Schneider, Jane, "Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies," *Ethnology* 10.1, 1971, pp. 1-24
238. Schneider, David Murray. *A Critique of the Study of Kinship*. USA: Univ. of Michigan Press, 1984.
239. Shaw, Stanford J., "The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt," *Der Islam* 38, 1963, pp. 106-137.
240. Shmueli, Avshalom, "The Bedouin of the Land of Israel: Settlement and Changes," *Urban Ecology* 4.4, 1980, pp. 253-286.
241. Shryock, Andrew. *Nationalism and the Genealogical Imagination: Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan*. Berkeley: Univ. of California Press, 1997.
242. Sigler, Jackson, "Engaging the Middle East: Napoleon's Invasion of Egypt," *History: Reviews of New Books* 38.2, 2010, pp. 40-44.

243. Singer, Amy, "The Countryside of Ramle in the Sixteenth Century: A Study of Villages with Computer Assistance," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33.1, 1990, pp. 51-77.
244. Singer, Amy, "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine," *New Perspectives on Turkey* 8, 1992, pp. 49-65.
245. Singer, Amy. *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994.
246. Singh, Nirvikar, "Theories of Sharecropping," *Readings in Development Microeconomics* 2, 2000, pp. 19-71.
247. Sirhan, N.R., *Folk Stories and Personal Narratives in Palestinian Spoken Arabic: A Cultural and Linguistic Study*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014.
248. Smith, M. G., "On Segmentary Lineage Systems," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 86.2, 1956, pp. 39-80.
249. Smith, R.C., "Analytic Strategies for Oral History Interviews," in: Gubrium, Jaber .F and Holstein, James .A. (eds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*, Missing Place of Publication, Sage, 2002, pp. 711-731.
250. Sneath, David. *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, & Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York: Columbia Univ. Press, 2007.
251. Stein, Kenneth W. *The Land Question in Palestine, 1917-1939*. Chapel Hill, N.C: Univ. of North Carolina Press, 1984.
252. Stein, Kenneth W., "Legal Protection and Circumvention of Rights for Cultivators in Mandatory Palestine," in Joel S. Migdal and Gabriel Baer (eds.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1980, pp. 233-261.
253. Stiglitz, Joseph E., "Incentives and Risk Sharing in Sharecropping," *The Review of Economic Studies* 41.2, 1974, pp. 219-255.

254. Un-authored. *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*. Jerusalem, 1946.
255. Suwaed, Muhammad, "The Wadi al-Hawarith Affair (Emek Hefer): Disputed Land and the Struggle for Ownership: 1929–33," *MES* 52.1, 2016, pp. 135-152.
256. Talhamy, Yvette, "Conscription among the Nusayris ('Alawis) in the Nineteenth Century," *BJMES* 38.01, 2011, pp. 23-40.
257. Taragan, Hana, "The Tomb of Sayyidnā 'Alī in Arṣūf: The Story of a Holy Place," *Journal of the Royal Asiatic Society* 14.2, 2004, pp. 83-102.
258. Thompson, Paul and Bornat, Johanna. *Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford Univ. Press, fourth edition, 2017.
259. Thomson William M. *The Land and the Book; or, Biblical Illustrations Drawn from the Manners and Customs, the Scenes and Scenery of the Holy Land*. New York: Harper & Brothers, 1859.
260. Titow, Jan Z., "Medieval England and the Open-Field System," *Past & Present* 32, 1965, pp. 86-102.
261. Tobolka, Radim, "Gellner and Geertz in Morocco: A Segmentary Debate," *Social Evolution & History* 2.2, 2003: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/128231/> .
262. Toledano, Ehud R., "The Sanjaq of Jerusalem in the Sixteenth Century: Aspects of Topography and Population," *Archivum Ottomanicum* 9, 1984, pp. 279-319.
263. Toledano, Ehud R., "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research," in Ma'oz, Moshe and Pappé, Ilan (eds), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, 1997, pp. 145-162.
264. Toledano, Ehud R. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*. Seattle and London: Univ. of Washington Press, 1998.

265. Tsuk, Ts. and Ayalon, E. "Poleg and Herzliya: Two Ancient Drainage Systems in Israel," *15th Congress: International Commission on Irrigation and Drainage Transactions*, The Hague, 1993, pp. 159-173.
266. Tuluveli, Guclu, "State and Classes in the Ottoman Empire: Local Notables in Historical Perspective," *Journal of Mediterranean Studies* 15.1, 2005, pp. 121-147.
267. Tuten, Eric Engel. *Between Capital and Land: The Jewish National Fund's Finances and Land-Purchase Priorities in Palestine, 1939-1945*. London and New York: Routledge, 2005.
268. Van de Velde, C.W.M. *Narrative of a Journey through Syria and Palestine in 1851 and 1852*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1854.
269. Van de Velde, C.W.M. *Memoir to Accompany the Map of the Holy Land*. Gotha: Justus Perthes, 1858.
270. [Un-authored]. *Village Statistics*. Missing Place of Publications: missing publisher [Government of Palestine], February 1938.
271. [Un-authored]. *Village Statistics*. Missing Place of Publications: missing publisher [Government of Palestine], April 1945.
272. Volney, Constantin-François. *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785: Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce: With Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs: Illustrated*. London, 1788, 2 volumes.
273. Vos, Willem and Meekes, Herman, "Trends in European Cultural Landscape Development: Perspectives for a Sustainable Future," *Landscape and Urban Planning* 46.1-3, 1999, pp. 3-14.
274. Weir, Shelagh G., "Hilma Granqvist and Her Contribution to Palestine Studies," *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 2.1, 1975, pp. 6-13.

275. Wilken, Robert Louis. *The Land Called Holy: Palestine in Christian History and Thought*. New Haven: Yale Univ. Press, 1992.
276. Williams, Michael, "Historical Geography and the Concept of Landscape," *Journal of Historical Geography* 15.1, 1989, pp. 92-104.
277. Wilson, C.W., "Antipatris," *PEFQS* 6.3, 1874, pp. 192-196.
278. Winter, Michael, "The Ashraf and Niqabat al-Ashraf in Egypt in Ottoman and Modern Times," *Asian and African Studies* 19.1, 1985, pp. 17-41.
279. Yazbak, Mahmoud, "The Municipality of a Muslim Town: Nablus 1868-1914," *Archiv Orientální* 67.3, 1999, pp. 339-360.
280. Yazbak, Mamoud, "Comparing Ottoman Municipalities in Palestine: The Cases of Nablus, Haifa, and Nazareth, 1864–1914," in Dalachanis, Angelos and Lemire, Vincent (ed.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Leiden and Boston, Brill, 2018, pp. 240-261.
281. Yiftachel, Oren. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 2006.
282. Zertal, Adam and Mirkam, Nivi. *The Manasseh Hill Country Survey. Volume 3: From Nahal 'Iron to Nahal Schechem*. *Culture & History of the Ancient Near East* 21.3. Boston and Leiden: Brill, 2016.
283. Zohar, Motti. "Follow the Road: Historical GIS for Evaluating the Development of Routes in the Negev Region during the Twentieth Century," *Cartography and Geographic Information Science* 46.6, 2019, pp. 532-546.

تعمير البلاد: تطوّر الريف العربيّ في مغاريب جبل نابلس وسهله الساحليّ، بين عامي 1700م - 1948م

(إشراف: البروفيسور محمود يزيك والدكتور عيدو شاحار)

روعي مروم

ملخص

تصف أطروحة الدكتوراه وتشرح العوامل البشرية التي تسببت بالتغيرات في الانتشار المكاني للاستيطان العربي في مغاريب (المنطقة الغربية من) جبل نابلس وسهله الساحلي (الشارون)، وخصائصها الجغرافية والاجتماعية والاقتصادية، بين الأعوام 1700-1948. تحدد الدراسة عمليات الاستقرار البشري خلال الفترة المعنية، وتحديد أصول مؤسسي القرى ووصف ظروف وصولهم واستقرارهم في المنطقة موضوع الدراسة، وتوصيف أنظمة الملكية والتصرف واستخدام الأراضي السائدة في عدة مستويات، القرية والحيز العام والعائلة. لهذا الغرض، تم استخدام المصادر الأولية للمجتمع المحلي قيد الدراسة، وكذلك المصادر العثمانية والبريطانية، وأدب الرحالة الأجانب.

لقد حظي الاستقرار البشري العربي، بقضاياها ومناطقها وفتراته المتنوعة، بالاهتمام منذ بداية الدراسة الجغرافية التاريخية لأرض إسرائيل/فلسطين (فيما يلي باختصار: البلاد). لمدة عقود من الزمان، سيطر على البحث النهج الحتمي-التراكمي الذي يرى أن الخصائص الفيزيائية للحيز هي المحور الرئيسي (جنباً إلى جنب مع العوامل الخارجية مثل الهجرة من خارج المنطقة والاستيطان الأوروبي الصهيوني) للتغيرات في تخطيط الريف العربي. مستوحاة من نظرية السقوط في دراسة الدولة العليا العثمانية، ومن منظور مركزية أوروبية، تم وصف الاستقرار البشري العربي في البلاد بأنه عامل سلبي يخضع للقيود الثابتة للبيئة الطبيعية. اعتبر العلماء الصهيونيون أن المشروع الصهيوني هو المحرك الرئيسي لتحديث وتطوير البلاد، وذلك في اتصال واضح بالروايات القومية التي تنطوي على (تخليص الأرض) في عودة الشعب اليهودي إلى (أرض أجداده). على المستوى المنهجي، تميز هذا النهج بالاعتماد الوضعي على المصادر، والتي تبين فيما بعد أنها هزيلة وغير موثوقة، مثل رسم الخرائط والتوثيق السردى (المشار إليه في البحث باسم (أدبيات الرحالة الأجانب)).

لا تزال الدراسة الجغرافية التاريخية للشرق الأوسط تهيمن على مستوى عالٍ من قبل نظرية الإقليم ذات الاتجاهات المحافظة. (الإقليم) هي منطقة تعمل كالوحدة الأساسية للتحليل الجغرافي، محددة حسب اعتبارات جغرافية-فيزيائية (طوبوغرافية) أو سياسية (حدود). الفرضية الأساسية للجغرافيا الإقليمية هي وجود خصائص مشتركة يمكن قياسها وتمييزها بمنطقة محددة (الإقليم). بروح نظرية الإقليم، ناقش بعض الجغرافيين العبريين (القرية) ككيان مكاني متماتل،

دون التفكير كثيراً في التباين في هوية سكانها، والهياكل الاجتماعية والانتماءات الثقافية والدينية والاقتصادية والسياسية للقرى المجاورة التي قامت معاً بتكوين النسيج الاجتماعي والاقتصادي والسياسي المعروف في الدراسة باسم (القرية العربية). كما أدى الاعتماد على نظرية الإقليم إلى التحقيق في الاستقرار البشري العربي بمعزل عن نسيج علاقاته التجارية والاجتماعية والإدارية لبلاد الشام العثمانية. كل مناقشة تاريخية محدودة المكان والزمان بطبيعتها، وبالتالي فهي مناقشة ذات خصائص إقليمية. في الوقت نفسه، كما سيتم شرحه أدناه، فإن شكل التحليل في البحث الحالي متعدد الأبعاد وهرمي، حيث يُرفض تصنيف المفهوم على أنه ذو خصائص متجانسة. بدلاً من ذلك، يسلط البحث الضوء على التباين الكبير في العلاقات المتبادلة بين الأنماط الاجتماعية والسياسية والاقتصادية على مستوى الإقليم والقرية والعائلة، وفيما يتعلق بنسيج الحياة في المناطق المحيطة بالمنطقة موضوع البحث.

على مر السنين، كان هناك العديد من التغييرات في البحث التاريخي التي لم تتغلغل بشكل كامل بعد في دراسة الجغرافيا التاريخية للبلاد: تم تطوير نماذج بحثية جديدة (مع استبعاد نظرية السقوط إلى جوانب نمط البحث المقبول)، تم العثور على مصادر محلية باللغتين العربية والتركية العثمانية وتم تطوير منهجيات بحث جديدة مثل الميكرو – تاريخ ودراسات تستفيد من نظم المعلومات الجغرافية (GIS). أيضاً، منذ التسعينيات فصاعداً، بدأ نشر دراسات تاريخية لعلماء فلسطينيين من الدرجة الأولى. وقد ساهمت هذه الدراسات بشكل كبير في إلقاء الضوء على وجه الاستقرار البشري العربي من منظور السكان العرب أنفسهم، في ضوء سرديات هادفة للمجتمع قيد الدراسة وباستخدام مفاهيمه الخاصة. في الواقع، تظهر قراءة متعمقة لكتب القرى العربية، المستندة كما هي إلى المصادر المحلية والروايات الشفوية، أن مؤلفيها أشاروا إلى العوامل البشرية الديناميكية مثل الحروب، والإصلاحات الاقتصادية، والمعتقدات الدينية، والنزاعات الأهلية، والمبادرات الحكومية باعتبارها الدوافع الرئيسية وراء التغييرات المتكررة في أنماط انتشار القرى العربية. تعطي هذه المصادر انطباعاً بأن هذه التغييرات يتم شرحها بشكل أفضل على مستوى العائلة (وحدة القاعدة الاجتماعية) من جهة، ومستوى ناحية القرى (وحدة القاعدة الإدارية) من جهة أخرى. حرم الإفراط في التركيز على القيود المادية للبيئة الطبيعية في وصف التحولات التاريخية الإنسان من كونه عاملاً نشطاً قادراً على تشكيل الحيز في سياق تفاعلاته مع البيئة. وفقاً للفجوات الموضحة أعلاه، تركز هذه الدراسة على العوامل البشرية، وتشرح كيف استقر البشر وطوروا الحيز المكاني على الرغم من قيوده الطبيعية.

على المستوى المنهجي، تم استخدام المصادر الذاتية للمجتمع الذي شملته الدراسة بطريقة تكاملية،¹ مما يوفر تفسيرات بديلة وأكثر تفصيلاً وإقناعاً للتغيرات في انتشار القرى. إن التركيز على العوامل البشرية الديناميكية، من وجهة نظر تاريخية بناءً، يلقي الضوء على جوانب لم يتم التطرق إليها بشكل منهجي حتى الآن في البحث حول الاستقرار البشري العربي. ساعد هذا المنظور في تحديد الدور الذي لعبته السلطات والنخب المحلية في التنمية الاجتماعية والاقتصادية، والروابط بين أطر تحديد الهوية الاجتماعية الديناميكية والتغيرات في نظام الاستقرار البشري. كما جعل من الممكن إعادة تقييم عمليات الهجرة والتعرب والاستقرار البشري في بلاد الشام العثمانية. يساعد استخدام أدوات البحث الحديثة، مثل GIS، في الكشف عن أنماط الانتقال المعقدة التي لا يمكن رؤيتها بالعين من النظرة الأولى، وإنتاج نتائج أكثر دقة من الخرائط المرسومة يدوياً. من خلال القيام بذلك، تقدّم الدراسة الحالية صورة أفضل لجوانب مختارة لتشكيل انتشار القرى العربية - بما في ذلك، وللمفارقة، يؤدي إلى فهم أفضل لعمليات الاستيطان الصهيوني في المنطقة .

تم اختيار مغاريب جبل نابلس وسهله الساحلي (الشارون) (فيما يلي : منطقة البحث) كمختبر تاريخي، حيث كانت مركزاً للعديد من الخلافات العلمية في الجغرافيا التاريخية للبلاد. الشارون هو جزء لا يتجزأ من قلب المناطق السكنية لدولة إسرائيل على طول السهل الساحلي، والذي يُنظر إليه على أنه كان قليل السكان وغير مطوّر. ناقش العلماء الإسرائيليون مثل أ. جرنوبسكي، د. عميران وي. كرمون أنماط الاستقرار البشري العربي (التقليدي) في الشارون من أجل وضعه تحت التبعية الزمنية والكمية والنوعية للاستيطان العبري الصهيوني الجديد. أدت أحداث النكبة، التي دُمّرت خلالها معظم التجمعات العربية في الشارون، إلى تركيز الاهتمام البحثي على التغيرات الاقتصادية والديموغرافية التي حدثت في مختلف القرى في منطقة الدراسة، وإن لم تكن في النسيج الاجتماعي للقرى والقبائل العربية ككل في سياق النقاش التاريخي حول ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين (ب. موريس وو. الخالدي).

في ظل الصراع الفلسطيني الصهيوني، شوهت الأدلة التاريخية المتعلقة بخصائص الاستقرار البشري العربي في المنطقة وأصبحت هامشية في الجدل السياسي حول حق تقرير المصير في البلاد. وصف باحثون فلسطينيون مثل ع.ع. عرار وع. م. التيتي صورة مبالغ فيها عن سكن أصلي كبير ومستمر يعود إلى العصر الأيوبي. كذلك تم تقديم الشارون في التطرف الآخر باعتباره المثال الأكثر تحلّفاً للتراجع الثقافي في البلاد. وصف العلماء الصهيونيون، على وجه الخصوص، منطقة الشارون عشية الاستيطان الصهيوني بأنها أرض مقفرة، مليئة بالخيام البدوية والقليل من القرى، وربطوا المشروع الصهيوني ب(ازدهار القفار)، والتنمية والتقدم التكنولوجي، والتحديث الاقتصادي والاجتماعي للمنطقة. جنباً إلى جنب مع

¹ الوثائق الحكومية الرسمية (مثل الإحصاءات السكان، ودفاتر الطابو والتخمين ومسوح القرى)؛ أرشيفات عائلية؛ بروتوكولات القضايا القانونية (التعامل مع تسوية الأراضي، ونزاعات ملكية الأراضي والاستحواذ عليها)؛ تقارير استخباراتية؛ الروايات الشفوية؛ الأدب الإثنوغرافي (بما في ذلك كتب القرى)؛ خرائط؛ أدب الرحالة الأجانب؛ المسوحات الميدانية؛ التقارير الأثرية والصحف التاريخية.

الاضطرابات السياسية التي شكلت تاريخ المنطقة في النصف الثاني من القرن العشرين، كانت هناك تحولات بعيدة المدى في دراسات الشرق الأوسط والجغرافيا التاريخية في المنهجيات العلمية وطرق العمل مع المصادر، وتم تسليط الضوء على مصادر مكتوبة وشفوية غير المعترف بها حتى الآن. كان البحث الحالي فرصة أخيرة للتوثيق والتحليل المنهجي لسلك المعرفة المحلي المختفي للاستيطان العربي المحلي في الشارون ومغاريب جبل نابلس، ومناقشته كأساس لدراسة متعمقة للريف الفلسطيني في أواخر فترة الحكم العثماني والانتداب البريطاني لفلسطين، في هذه المنطقة بشكل خاص ومناطق أخرى داخل البلاد وخارجها – في بلاد الشام بشكل عام .

فترة الدراسة – خلال القرن السابع عشر، تم انهيار النظام القروي في غرب المنطقة قيد البحث، إلى جانب تدهور ديموغرافي أوسع في مختلف أنحاء المشرق العثماني. تشير الشهادة الصامتة للمسوحات الأثرية والمصادر المكتوبة إلى أنه منذ القرن الثامن عشر فصاعدًا، توسعت منطقة انتشار القرى العربية مرة أخرى، ووصلت إلى ذروتها في النشاط البشري (للمقيمين الدائمين والبدو) لم تُشاهد في السهل منذ نهاية العصر البيزنطي (القرن السابع م). يسعى البحث المعروف إلى وصف هذا التحول وشرح العمليات البشرية التي أدت إليه منذ بداية القرن الثامن عشر حتى اندلاع حرب النكبة عام 1948.

تم تحديد فترة الدراسة للسنوات 1700-1948. حيث تميزت هذه الفترة بعملية كبيرة لتجديد وتوسيع الاستقرار البشري العربي الدائم في الشارون، وبداية فلاحية قطع واسعة من الأراضي المشجرة سابقًا في تخوم غابة أرسوف التاريخية. على مستوى المصادر، يمثل مطلع القرن الثامن عشر نقطة زمنية عندما تكون المصادر المحلية متاحة لنا بشكل كاف لأول مرة، مما يجعل من الممكن تعقب التغيرات المحلية التي حدثت في منطقة البحث. توفر هذه المصادر قاعدة بيانات صلبة، وهي بديل جيد ومفضل للمصادر الخارجية المستخدمة في الماضي. تم اختيار عام 1948 ليكون العام الأخير لأنه نقطة تحول وصدع تاريخي في تطور الريف العربي، على خلفية قيام دولة إسرائيل وتدمير معظم قرى الشارون خلال حرب عام 1948. لا شك أن الحرب أحدثت تغيرات جيوسياسية واقتصادية دراماتيكية أدت إلى تحويل جذري في أنماط الاستقرار البشري والتركيبة السكانية وملكية الأراضي في منطقة الدراسة، وبالتالي تتجاوز آثارها نطاق الدراسة الحالية.

قد يبدو الترسيم الجغرافي لمنطقة البحث، بحدودها المتعرجة، عشوائيًا للوهلة الأولى. في الوقت نفسه، تم تحديده من خلال الحيز الاجتماعي – أي مناطق نشأة السكان الذين شاركوا في توسيع الاستقرار البشري الدائم في السهل، ويتوافق مع التقسيمات المحلية للحيز. تضم منطقة الدراسة السهل بين نهر الخضيرة شمالاً ونهر العوجا جنوباً، والقرى التي امتلكت أراضي السهل والقرى المصاحبة لها في عمليات الاستقرار البشري خلال الفترة قيد الدراسة. من الناحية الاجتماعية والتاريخية، تتميز منطقة البحث بخصائص مشتركة تميزها عن المناطق التي تمسها. في ظاهر الأمر، فإن إقامة روابط بين منطقة الشارون، حيث كان الاستقرار المحلي ضعيف، وجبل نابلس، الذي كان من أكثر المناطق استقرارًا في البلاد، ليس

بالأمر الطبيعي. في الوقت نفسه، على الرغم من حقيقة أن هذه المناطق تختلف في تضاريسها وتاريخها المحلي، فإن أنماط الاستقرار البشري فيها كانت متشابهة بشكل وثيق مع الروابط التاريخية.

في الجهة الشمالية تحد منطقة البحث قضائي حيفا وجنين الانتدابيين. اختلفت هذه المناطق عن منطقة الدراسة في هيكلها الاجتماعي والاقتصادي وتكوينها السكاني منذ أواخر القرن الثامن عشر، لكن أوجه الاختلافات أصبحت ملحوظة بشكل خاص في أواخر القرن التاسع عشر، عندما استقرت المجتمعات غير العربية من الشركس واليوسنيين (بشانقة) والتركان والمغاربة ويهود أروبيين في منطقة السهل الساحلي شمال الخضيرة نتيجة موجات هجرة عبر الحدود الدولية. كما تميز نظام تملك الأراضي الذي سيطر على المنطقة الواقعة شمال وشمال شرق منطقة الدراسة ب(قرى الإقطاع) التي كانت معظم أراضيها مملوكة لعائلة عبد الهادي في عرابة وجنين وبعض الموظفين العثمانيين رفيعي المستوى، على عكس الطرق الأخرى لتنظيم الزراعة على أساس الأسرة والعشيرة في قرى منطقة الدراسة، والتي كانت أراضيها مملوكة محلياً.

تحد شواطئ البحر الأبيض المتوسط منطقة الدراسة من جهتها الغربية، والموانئ الساحلية المنتشرة على طولها كانت تربطها مع طرق التجارة البحرية على طول شواطئ بلاد الشام. من جهة الشرق، ترتبط منطقة الدراسة ارتباطاً وثيقاً بالبنية الاجتماعية لجبل نابلس، وقد تم تحديد حدودها بحيث تشمل جميع القرى الجبلية التي امتلكت أراضي أو خرب في السهل الساحلي. أما المنطقة الواقعة جنوب نهر العوجا فكانت متشابهة مع النسيج البشري لقرى السهل الساحلي الجنوبي ومغاريب جبل القدس. فكان السهل الساحلي الفلسطيني هدفاً للعديد من الهجرات من جنوب الأردن وصحراء النقب وشمال سيناء ومصر. نتيجة لذلك، تكونت تجمعات من البدو الرحل في مناطق ال(رمال) وال(غابات) كان أهمها في منطقة عرب الحوارث في حوض نهر الإسكندرونة (وادي الحوارث) وعرب العوجا برئاسة مشايخ آل أبو كشك في منطقة نهر العوجا شرقي مدينة يافا.

تبلغ المساحة الإجمالية لمنطقة الدراسة 1,172.39 كيلومتر مربع، وهي مقسمة بشكل أو بآخر بين السهل والجبل. تعتبر القطاع الغربي من منطقة الدراسة جزء من السهل الساحلي الفلسطيني، وتشكيلات المناظر الطبيعية السائدة في هذه المنطقة هي تلال الرمل الأحمر (الحمراء) التي كانت في السابق مشجرة بغابات من البلوط وأشجار حرجية أخرى، والمزارب الشرقي عند سفح الجبال، والسهول الفيضية مع العديد من المستنقعات في أحواض نهر الخضيرة، نهر الإسكندرونة، نهر الفالق ونهر العوجا. أما القطاع الشرقي من منطقة الدراسة فهي جزء لا يتجزأ من منطقة جبل نابلس. تتميز المنطقة الجبلية بتضاريس متنوعة وصعبة الزراعة مثل الجبال الوعرية والتلال المقطوعة بواسطة الوديان الرسوبية الضيقة. خلال البحث تم تضمين 239 موقعاً سكنياً كانت مأهولة في المنطقة إبان الفترة العثمانية وأثناء الانتداب البريطاني (انظر الجدول رقم 1).

1945	1938	1931	1922	1871	1835	1799	1750	1700	1596	عدد المواقع المأهولة	
79	78	78	54	44	39	35	37	34	41	108	الجبل
53	54	50	38	32	11	12	6	6	9	82	السهل
40	41	41	32	25	21	14	10	9	22	49	العرقبات بين الجبل والسهل
172	173	169	124	101	71	61	53	49	72	239	المجموع

جدول رقم 1 عدد المواقع المأهولة حسب المنطقة والفترة

من الناحية الديموغرافية، تعتبر منطقة الدراسة منطقة متجانسة إلى حد ما. مثل معظم جبل نابلس، كان سكانها من المسلمين السنة. ومع ذلك، يمكن العثور على مجموعتين عرقية ودينية أخرى: السامريين والمسيحيين، الذين تظهر آثارهم في منطقة الدراسة. في القرنين الخامس عشر والسادس عشر، اعتنق آخر السامريين الذين عاشوا في المنطقة الإسلام وحسن إسلامهم، فغادر الباقون الذين بقوا على ملتهم إلى نابلس عام 1035هـ (1225/6م). هاجر معظم المسيحيين إلى منطقة الدراسة من القرى المحيطة بنابلس بحثاً عن الرزق. فهكذا نشأت طائفة مسيحية ضئيلة في عزون وعنبتا وارتاح. أما مجتمع مسيحي ذو قيمة اجتماعية حقيقية فتطور في مدينة طولكرم خلال فترة الانتداب فقط.

أدت التحولات السكانية المستمرة من الجبل ومن الخارج إلى توسيع نطاق النشاط البشري في الشارون، غالباً على شكل هجرة موسمية (transhumance) بين الجبل والسهل. تشير البيانات التي جمعتها إلى زيادة ثابتة في عدد السكان بشكل عام، في عدد مواقع المأهولة ومتوسط عدد السكان لكل موقع مأهول (من حوالي 26397 نسمة عام 1870 إلى 87480 نسمة عام 1945). أدت الزيادة الديموغرافية الكبيرة (مضاعف 3.5 مرات خلال حوالي 75 عاماً) إلى تقليص مساحة الأرض الزراعية المتاحة لكل شخص، وبسبب انتشار الأراضي الوعرية في المناطق الجبلية، ازدادت الحاجة إلى تدريب مناطق زراعية جديدة سواء في الجبل أو في السهل. تنطوي عملية استصلاح الأراضي، بطبيعة الحال، على تطوير أشكال جديدة من التنظيم السياسي والاقتصادي والاجتماعي وفقاً للظروف التكنولوجية والبيئية المتغيرة. في حين أن سكان الجبال كانوا فلاحين مستقرين بشكل دائم، عاش في السهل الساحلي مجموعات من البدو (العرب) الرحل أو شبه الرحل جنباً إلى جنب مع الفلاحين. أما سكان المدن النامية فظل بدورهم ذو نمط حياة فلاح، ريفي وزراعي، بينما لم تتجلى عمليات التثاقف للثقافة الحضرية إلا لدى بعض النخب في طولكرم وقلقيلية في نهاية فترة الدراسة (انظر الفصل الرابع).

توازن هيكلية البحث بين الثراء الكبير للمصادر المتاحة لنا، والحاجة إلى الحفاظ على إطار بحثي مركّز إلى الحد المطلوب لأطروحة الدكتوراه. الفصل الأول من البحث هو فصل منهجي، يقدم تأطيرًا نظريًا ومنهجيًا وتاريخيًا للبحث. تُظهر المناقشة التاريخية أن أحد أوجه القصور الرئيسية في مجموعة الأبحاث السابقة هو تركيز الدراسات المختلفة على واحد من ثلاثة مستويات مختلفة من التحليل: القرية، والحيز والعائلة. على الرغم من أن كل مستوى من مستويات التحليل يوضح جوانب أخرى لظاهرة الاستقرار البشري العربي، إلا أن التكامل بينهما ضروري لتقديم صورة أكثر موثوقية وتفصيلاً لتأثير المتغيرات البشرية على نظام الاستقرار البشري ككل. وهكذا، على سبيل المثال، تتكون القرية، كفضاء اجتماعية، من عائلات، لكن توزيع السكان وخصائصهم – على مستوى القرية وعلى مستوى العائلة – غالبًا ما تأثرت بالمتغيرات السياسية والاقتصادية والبيئية الديناميكية في مستوى الحيز. وفقًا لذلك، تم تقديم النتائج التجريبية، المنبثقة من البحث في ثلاثة فصول تجريبية، توضح وتثبت النظرية العلمية المقترحة على مستوى القرية والحيز والعائلة. يبدأ كل فصل من هذه الفصول بمراجعة مفاهيم وأنماط الوجود الإنساني على مستوى التحليل الذي تمت مناقشته فيه، ثم يتعمق في دراسات حالة لتوضيح أسلوب ومظاهر هذه الأنماط والمفاهيم. يربط الفصل الختامي بين الغايات المختلفة، وبناءً على نتائج الفصول الثلاثة السابقة، يضع حججًا كاملة ومتكاملة في نموذج جديد لشرح وتحليل فهم التفاعل بين الإنسان والبيئة الطبيعية. فيما يلي وصف موجز للحجج الرئيسية التي ستظهر في فصول البحث المختلفة:

الفصل الأول هو فصل منهجي. يبدأ الفصل بعرض المفاهيم الأساسية في الجغرافيا المحلية بشكل عام، والجغرافيا المحلية للقرية العربية بشكل خاص. بعد ذلك، تم تخصيص مساحة واسعة لمناقشة تاريخية معمقة توضح أن الانفصال الناجم عن الصراع الفلسطيني الصهيوني بين خطاب العلماء الإسرائيليين والفلسطينيين أدى إلى صور جزئية ومشوهة لتاريخ الاستقرار البشري العربي في الشارون على مستويات التحليل (المكان مقابل القرية والعائلة)، المصادر (الخارجية مقابل المصادر الذاتية) والعوامل التي تشكل وجه الاستقرار البشري (عوامل طبيعية مقابل العوامل الإنسانية). يقدم الفصل مخططاً لسد هذه الفجوات من خلال فحص تكاملي للخطابات المعقدة والأدلة الموجودة في اللغات العربية والتركية العثمانية والإنجليزية والعبرية. من خلال مناقشة المصادر والمعايير لتقييمها، يوضح الفصل أن النهج التكاملي، الذي تتجلى براعمه في أبحاث لباحثين فلسطينيين مواطني إسرائيل، له أولوية بحثية مثبتة على سابقتها، حيث أن استخدامه يفيد كلاً من منهجية البحث الجغرافي التاريخي ومن المصادر الغنية والدقة المفصلة في الكتابة العربية الفلسطينية على مستوى القرية والعائلة. نقول إنه هذه هي الطريقة الوحيدة التي يمكن من خلالها التغلب على التحيزات الأيديولوجية في الأدبيات البحثية، ومن ناحية أخرى يمكن إكمال أوجه القصور الكاملة في فهم النسيج المحلي غير المتجانس والمعقد في منطقة الشارون خلال فترة البحث.

الفصل الثاني من البحث هو فصل تجريبي يتناول أنماط الاستقرار البشري على مستوى القرية. هذا الفصل مخصص لتحليل دقيق لعمليات إنشاء وتدمير وإعادة تأهيل القرى على المنحدرات الغربية لجبل نابلس. حجتنا الرئيسية في هذا الفصل هي أن إنشاء القرى الأولى في السهل، مثل مسكة، طيرة بني صعب، قلقيلية، إجليل والشيخ مونس، غير ممكن من الملاحظة الفردية لكل قرية بغض النظر عن النسيج الاجتماعي-السياسي الشامل على مستوى العائلة والناحية (الوحدة الإدارية). على سبيل المثال، ثبت بأنه أقيمت الطيرة وجيرانها من قبل المنفيين والنازحين منطقة السكن الأساسية في الجبل بسبب الضغط الديموغرافي، الذي أدى إلى هجرات متتالية من جبال الخليل الجنوبية إلى القرى الأم في مغاريب جبل نابلس. كما ساهمت الصراعات المستمرة على السلطة السياسية والسيطرة على الموارد الاقتصادية الضئيلة في منطقة بني صعب بين دار الجيوسي من صف القيس وصف اليمن بقيادة عائلة طوقان الإقطاعية من نابلس في عملية الهجرة هذه. سعى مشايخ دار الجيوسي إلى حماية طريق التجارة المؤدي إلى يافا والمنطقة الغربية لإقطاعاتهم من هجمات القبائل البدوية ومنافسيهم المشردين والمبعدين أبناء دار شبيطة الذين أسكنوا في مسكة القريبة بعد طردهم من بلدة جيوس. اجتياح ظاهر العمر وحليفه محمد (أبو الذهب) المصري للسهل الساحلي حول يافا وجبل نابلس (1771 م)، والتهديد الذي مثله الطرفان للاستقلال السياسي والاقتصادي للعائلات المحلية المسيطرة على جبل نابلس المؤلّد المباشر لتوطين العائلات الموالية لآل جيوسي من قرية باقة الحطب في موقع خربة الطيرة الأثرية.

تتحدى إعادة التاريخ التكاملية المقترحة لتنمية القرى الأوصاف الخالية من السياق لظروف إنشاء تلك القرى في الأدبيات الموجودة. كما ذكرنا، في أدبيات البحث الجغرافي التاريخي باللغة العبرية، نُسبت التغييرات في نظام الاستقرار البشري إلى تغييرات دورية متوقعة ومؤقتة في نظام الاستقرار البشري فيما يتعلق بالخصائص المادية الدائمة للحيز مثل الاستقرار البشري في خرب (قرى بنات بالقرب من الأراضي الخصبة نتيجة النمو السكاني. في كتب القرى العربية غالبًا ما يوصف إنشاء القرى على أنه يحدث داخل النظام الاجتماعي المحدد لمؤسسيها، دون الإشارة إلى عمليات اقتصادية وسياسية واسعة النطاق أثرت على الريف الذي تأسست فيه المستوطنة. بالمقابل، في هذه الدراسة، تم تفسير إنشاء القرى وتدميرها وإعادة تأهيلها من خلال التغييرات السياسية والاقتصادية والديموغرافية التي حدثت في منطقة الدراسة بشكل خاص وفي بلاد الشام بشكل عام.

الفصل الثالث يتعامل مع مستوى الحيز. يركز الفصل على دراسة حالة اختبارية لغابة البلوط الكيري، المعروفة بالمصادر التاريخية العربية باسم (غابة أرسوف) وباللهجة الدارجة باسم (الغابة) بالاختصار. كانت هذه الغابة من المعالم البارزة للمناظر الطبيعية لمنطقة الشارون عبر العصور. غطت مساحات كبيرة من الغابات تتكون أساسًا من أشجار البلوط (*Quercus Ithaburensis*) في المنطقة الواقعة بين نهر العوجا ونهر الإسكندرونة، ولكن تم قطعها خلال القرن التاسع عشر، وبحلول بداية القرن العشرين لم يكن لها أثر. في الستينيات من القرن التاسع عشر، تم إنشاء نظام الغابات في غابة

أرسوف، ويتألف من أراضي أقطعها السلطات العثمانية على 16 قرية في جبل نابلس ومشاريق الشارون.² لعب هذا النظام دورًا مهمًا في توسيع الاستقرار البشري العربي في مغاريب الشارون. تسمح لنا الوثائق الوفيرة بتتبع الأنماط غير المتجانسة للاستخدام والملكية والحيازة في كل من هذه الغابات، وإثبات أنها ثمرة ترتيبات فريدة لكل قرية بذاتها. كذلك، تشير المصادر إلى وجود تفاعلات وثيقة على المستوى الاقتصادي والاجتماعي والإداري بين القرى الجبلية والقرى السهلية (بالرغم من التمييز الثنائي المقبول في الدراسة بينها). يوضح الفصل كيف أدت متغيرات إيكولوجية واجتماعية واقتصادية وسياسية معينة إلى تغييرات في نظام الأراضي في كل قرية وغاباتها، في نطاق تراوح من الاستقرار البشري دائم إلى حياة الترحل؛ بين إعمار القرى والتخلي عن الملكية فبيع الأرض لعناصر خارج القرية (عرب أو يهود). وتعكس المناقشة التيارات الحالية في الدراسة، مع الإشارة إلى الجوانب المختلفة التي ساهمت في تصميم النظام الإقليمي خلال الفترة قيد الدراسة :

(1) دور السلطات العثمانية في تكوين نظام الغابات ، وتشجيع الاستقرار البشري والتنمية الزراعية في مناطق حكمها. صنفت السلطات أراضي الغابات على أنها أراضي مفتوحة وليست أحراش أو مراعي، وذلك لتشجيع قطع أشجار الغابة والزراعة المستمرة فيها.

(2) أراضي الغابات خصصت لأغراض محددة ضمن استخدامات الأراضي لسكان القرى التي امتلكتها (أي، أنها لم تكن منطقة مقفلة كما تدعي سردية التأريخ الصهيونية القديمة). تمت فلاحه معظم الغابات بطريقة المشاع (الملكية المشتركة) التي كانت مخالفة لنص القانون العثماني، لكن التصرف بها على أساس تلك الطريقة استمر حتى بعد تسجيل الأراضي على أسماء أفراد معينين في الطابو. أدت هذه الفجوة إلى سلسلة من القضايا في المحاكم، انتصارت خلالها العادات المحلية على تسجيل الملكية الرسمية في الطابو تحت رعاية التفسير البريطاني للقانون العثماني .

(3) بدأت عملية الاستقرار البشري في الغابات قبل بدء الاستيطان الصهيوني ، أو قبل أي وجود أوروبي في البلاد – أي بدأ ذلك بشكل ذاتي، مستقل من ومنفصل عن الاستيطان الصهيوني ، وعلى عكس ما زعمته دراسات أخرى (عميران وغروسمان وهس-أشكينازي وغيرهم).

كانت عمليات التوسع للاستقرار البشري العربي الدائم في الشارون خلال القرنين الثامن عشر والتاسع عشر هي التي أدت إلى اقتلاع الغابة وخلق (البرية) المألوفة من روايات بداية الاستيطان الصهيوني .

² فهي غابة طولكرم، غابة بيت ليد، غابة فرديسيا، غابة شوفة (غابة الشوافنة)، غابة قلنسوة (غابة أم عليقة)، غابة كفر صور (غابة الكفارصة)، غابة الطيبة الشمالية وغابة الطيبة القبلية، غابة كفر زيباد (غابة الزبادة)، غابة كفر جمال (غابة الجمالمة)، غابة جيوس (غابة الجيايسة)، غابة الطيرة (تعرف أيضًا مثل غابة قلنسوة باسم غابة أم عليقة)، غابة مسكة، غابة كفر عبوش (غابة العبابشة)، غابة عزون (غابة العزازنة) وغابة كفر سابا.

الفصل الرابع يختم الفصول التجريبية للبحث وانشغاله بمستوى العائلة. يُفتتح الفصل بمراجعة للمفاهيم والأدوار الاجتماعية ونسيج الهويات المرتبطة بالهياكل المجزأة (Segmentary structures) في المجتمع الفلسطيني، ثم ينتقل إلى مناقشة تاريخية مصغرة للصعود السياسي والاجتماعي لعائلة حنون الإقطاعية الثرية خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر. يوضح الفصل أن صعود عائلة حنون يعكس التغيرات والعمليات الاجتماعية والاقتصادية التي حدثت في ذلك الوقت على جبل نابلس. هاجر الحاج مصلح يوسف حنون، جد العائلة، من قرية سفارين في ناحية وادي الشعير إلى بلدة طولكرم، فتوظف أبنائه الستة في صفوف الإدارة المحلية التي نشأت هناك عندما أعلنت طولكرم بلدة ومركز لقضاء بني صعب حديث الإنشاء في عام 1882. في ذروتها امتلكت عائلة حنون عشرات الآلاف من الدونمات في قرى سفارين وشوفة وكفر اللبد وذنابة وطولكرم وفي أراضي غابة شوفة وغابة كفر صور.

يكمل الفصل الخاص بصعود عائلة حنون ويوضح الصورة التاريخية التي تظهر من الدراسات السابقة التي ناقشت اندماج جبل نابلس في نظام التجارة العالمي النامي، كجزء لا يتجزأ من تحول شرق البحر الأبيض المتوسط إلى (حوض بضائع). دفع الطلب المتزايد على المحاصيل النقدية أفراد العائلة إلى النزول إلى السهل الساحلي، فشراء الأراضي لزراعة البطيخ والحمضيات، والدخول في علاقات مصاهرة وتجارة مع عائلات تجارية كبيرة الشأن في يافا ونابلس. خلال عام 1890م، أنشأوا بيارة حنون في غابة كفر صور، وهي كانت من أولى بيارات الحمضيات في المنطقة قيد الدراسة. استثمرت الأسرة الكثير من الأموال في تطوير زراعة الحمضيات، وكذلك في تطوير العلاقات التي سمحت لهم بتسويق منتجاتهم الزراعية بشكل مفضل من خلال أقاربهم وأصهارهم في يافا. وبذلك، مهدت عائلة حنون الطريق للعائلات البارزة الأخرى التي أوسعت قطاع الحمضيات العربي في سهول الشارون.

توضح السيرة السياسية والاجتماعية لعائلة حنون العلاقات المتداخلة المعقدة بين التغيرات الجغرافية في أنماط الاستقرار البشري العربي والانعكاسات السياسية والاقتصادية والديموغرافية التي حدثت في البلاد بشكل عام وفي المنطقة قيد البحث بشكل خاص في ظل الإمبريالية البريطانية والاستيطان الصهيوني. خلال فترة الانتداب البريطاني، ارتبط مصير العائلة بتوسيع الاستيطان الصهيوني من جهة، والصراع العربي الداخلي بين المجلسيين والمعارضة من جهة أخرى. خلال تلك الفترة الحاسمة، باع أفراد من العائلة أراضٍ أقيمت عليها العديد من المستوطنات اليهودية، ثم استثمروا الأموال التي اكتسبوها من تلك التجارة في توسيع مزارعهم بطريقة أدت إلى عائد كبير على كل من أنماط التوزيع السكني ومصادر المعيشة للسكان العرب في منطقتهم. وهكذا، فإن مناقشة عائلة حنون تكمل المناقشة في الفصلين السابقين، حيث تعرض السكان العرب كعامل نشط وجريء وديناميكي، يتكيف ويستغل الظروف الجيوسياسية والاقتصادية المتغيرة لمصلحته، بالإضافة إلى كونهم المحرك الرئيسي للتطور العربي الذاتي. وبهذه الطريقة، يساهم هذا النقاش في عودة الفاعلية التاريخية

لمؤسسي الاستقرار البشري العربي في المنطقة قيد البحث، والتي كان النقص فيها أشد إيلامًا في كثير من الأعمال البحثية السابقة.

الفصل الخامس الذي يختتم العمل هو فصل تلخيصي تكاملي يقدم نموذجًا جديدًا لفهم التفاعل بين الإنسان والبيئة الطبيعية، مع التأكيد على تأثير العوامل البشرية على التغيرات في التوزيع السكاني وخصائصه. يوضح هذا الفصل أن تأثير البيئة الطبيعية على انتشار القرى في العهد العثماني كان بشكل رئيسي غير مباشر، من خلال تحديد نقاط الاستقرار البشري الدائم المفضلة في العصور القديمة. تتداخل الغالبية العظمى من نقاط الاستقرار البشري في العهد العثماني مع المواقع الأثرية من عصور سابقة، بسبب الفوائد التي يوفرها وجود هذه الآثار لإعادة التوطين (مصادر المياه، أحجار البناء، موقع طبوغرافي مفضل، كهوف وسرايب للمأوى وأراض تم استصلاحها الزراعي سابقًا وغيرها من الفوائد). في الوقت نفسه، فإن تحديد المواقع التي سُنسكن في كل فترة من بين مئات الخرب القديمة هو نتيجة مباشرة للاعتبارات والقيود الناشئة عن النظام الاجتماعي والسياسي والاقتصادي السائد في ذلك الوقت. ثم يوضح الفصل أن ممارسات استصلاح البيئة التي من خلالها تغلب سكان المنطقة في العهد العثماني على حدودها الطبيعية، مثل تعمير الوعر في المناطق الصخرية، أو الاستقرار البشري في الغابات بالقرب من المستنقعات مما أدى في النهاية إلى التكيف المكاني لخطر الملايا.

أخيرًا، يركز الفصل على مساهمات النقاش الفردي في منطقة الشارون لإلقاء الضوء على جوانب إضافية في دراسة تاريخ البلاد. يضيف المنظور التاريخي المتجسد في هذا البحث طبقة جديدة من المعرفة للأبحاث الموجودة حول الحياة الريفية في البلاد في أواخر العهد العثماني، ويساهم في فهم الدور الذي لعبته السلطات في التنمية الاجتماعية والاقتصادية للمنطقة. وبالتالي، فإن أهمية البحث المعروف علينا تتجاوز المنطقة قيد البحث فحسب، وهي ذات صلة بفهم ظواهر الاستقرار البشري الموازية في مناطق وأزمنة أخرى. على المستوى المتزامن، له صلة منهجية كدراسة حالة لشرح التغييرات المحلية في مناطق تخوم ريفية أخرى في بلاد الشام (في حوران، شرقي الأردن، شمال النقب والأغوار). بينما على المستوى غير المتزامن، فإنه يجعل من الممكن تقديم تفسيرات جديدة لفهم الصورة المحلية في الفترات والأماكن التي ليس لدينا وثائق مماثلة لها.

Dispelling Desolation: The Expansion of Arab Settlement in the Sharon Plain and the Western Part of Jabal Nablus, 1700-1948

Roy Marom

ABSTRACT

This doctoral dissertation seeks to describe and explain the human factors that influenced the spatial distribution of Arab settlements in the Plain of Sharon and Samaria/Jabal Nablūs (hereinafter: Jabal Nablūs), which together form its area of study (hereinafter: AoS). More specifically, it explores the geographical, social and economic features of the Arab settlements in the AoS between the years 1700 – 1948 CE. In doing so, the study outlines the settlement processes, identifying the places of origin of the settlers and clarifying the circumstances of their arrival in the AoS. Furthermore, it describes the tenurials of land ownership, possession and use at the family, village and regional levels.

Over the 20th century, the Sharon became an integral part of the heartland of the State of Israel. Therefore, early works devoted to the Jewish colonization of the Sharon sought to portray it as a sparsely populated and undeveloped *terra nullius* before the advent of the Jewish colonizers. Israeli scholars discussed the patterns of “traditional” Arab settlement in an instrumental way, that is, in order to negate it, and place it in a position of temporal, quantitative and qualitative subordination to the “modern” and “modernizing” Zionist settlement. The events of the Nakba resulted in most of the Arab localities in the Sharon being depopulated and physically erased. Later on, the historiographical debate over these events inspired other researchers to focus their attention on various villages in the AoS (although not on the Arab settlement as a whole) as part of their revisionist treatment of the birth of Palestinian refugee problem.

Owing to the aforementioned historiographical state of affairs, the evidence regarding the realities of Arab settlement in the AoS has often been misread, distorted, de-contextualized and marginalized by researchers of both sides of the Palestinian-Israeli divide. Arab chroniclers depicted an exaggerated picture of significant and continuous autochthonous habitation going back to the Ayyubid period. Zionist writers, on their part, presented the Arab settlement in the Sharon as the “most outstanding example of cultural regression in Palestine”:¹ a desolate wasteland, dotted here and there by dark Bedouin tents and a few scattered hamlets. They associated their own Zionist mission with “making the wilderness bloom” (Heb. *hafraḥat ha-shmama*), single-handedly bringing about technological development and socio-economic modernization of the region. This dissertation strives to put things right, and offer alternative, more detailed, nuanced, and overall more convincing explanations for changes in the patterns of Arab settlement at the AOS during the research period

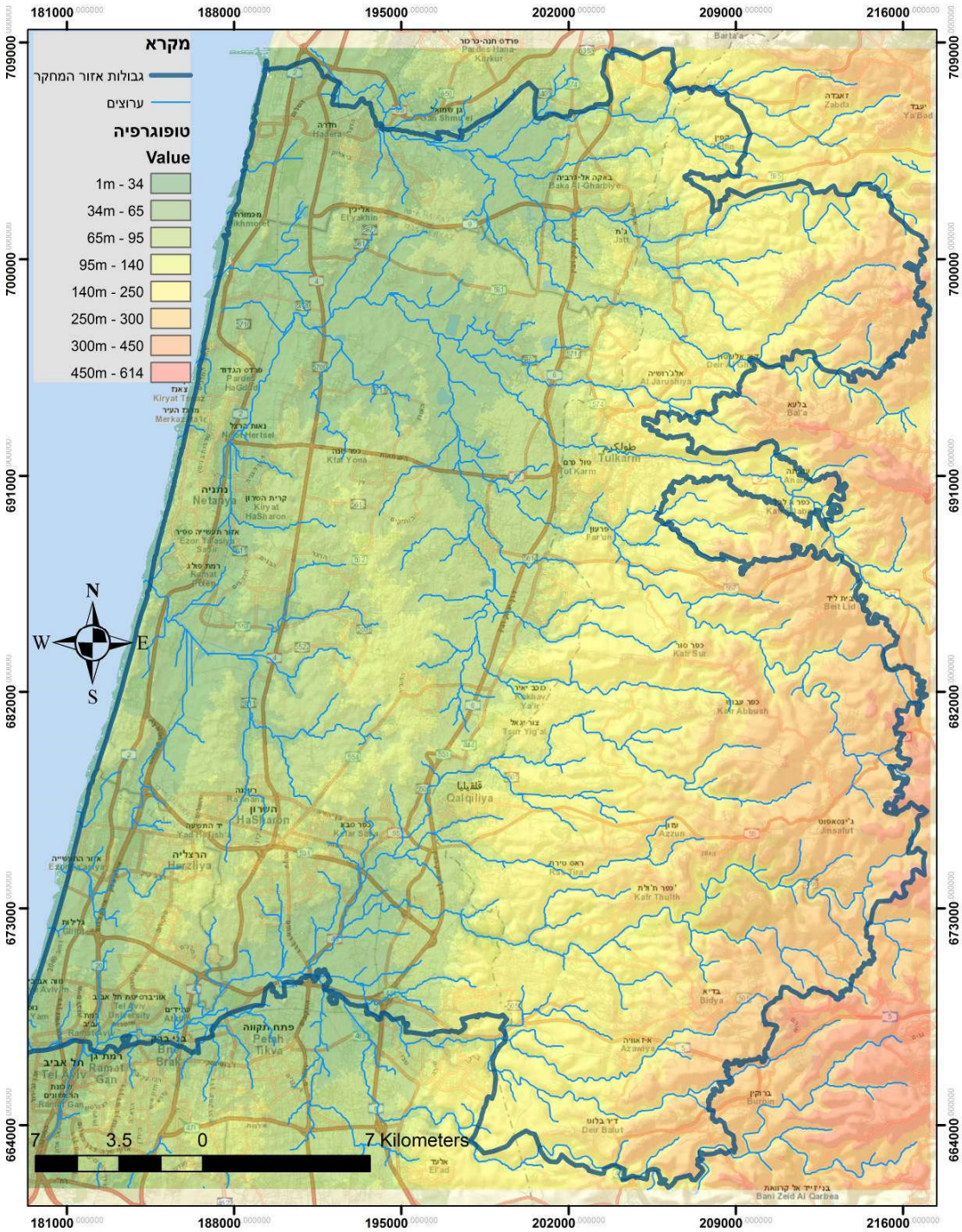
During the 17th century, many villages in the Sharon were abandoned as part of a wider demographic decline in the Middle East. The turn of the 18th century, however, marked a historical turning point for the region and its inhabitants. Archeological surveys and historical records testify to the renewed expansion of Arab settlement in the AoS. Later, it reached a highpoint in human activity in the Sharon of permanent residents and nomads alike, unwitnessed since the late Byzantine period. This dissertation explains this turnaround of events, and articulates the anthropogenic processes that brought about its unfolding.

The periodization of the current study, therefore, was set for the years 1700-1948. This period witnessed a relatively continuous, albeit not one-way, process of renewal and expansion of permanent habitation in the Sharon, which was followed by the clearing and cultivation of extensive plots of land in its Great Oak Forest (Ar. Al-Ghābe). The turn of the 18th century is also a point in time when rich local sources become available for the first time,

¹ Amiran, “Pattern of Settlement in Palestine,” 1953, p. 198.

thus making it possible to retrace transformations in the patterns of settlement. In this dissertation, these sources served as a sound empirical foundation, and a superior alternative to the external sources used in the past. 1948 served as the terminal point of the study because of the destruction of most Arab villages in the Sharon. There is no doubt that the War of 1948 brought about dramatic geopolitical and economic upheavals, which fundamentally and irreversibly altered the patterns of subsistence, settlement, demographics, land ownership and tenure in the AoS, and its outcomes therefore go beyond the scope of the present study.

The geographical demarcation of the AoS, with its meandering borders, reflects the spatial delimitation of what is, essentially, a dynamic social space. The AoS encompasses the strip of coastal plain between Nahr al-Khudeira/Naḥal Ḥadera in the north and the Nahr al-‘Ōjā/Yarkon River in the south, together with the villages that owned its lands and other villages which were associated with their development during the period under discussion. The Plain of Sharon, with its low level of settlement stability, differed from the highlands of Jabal Nablūs, which were among the most continuously inhabited parts of the country. Notwithstanding these differences, both regions formed one socio-political and economic fabric: a rural area (Ara. *rīf*) with some shared characteristics, which – while not monolithic in nature, did distinguish it from adjoining areas (Map 1).

Map 1: Topographical Map of the AoS

The AoS borders the Haifa and Jenin sub-districts of Mandatory Palestine on its north side. These regions started to differ from the AoS in their respective socio-economic structure and demographic composition by the late 18th century, but these differences became particularly substantial in the later part of 19th century. During that time, non-Arab

communities of Circassians, Bosnians, Turkmens, Mughrabis and European Jews migrated to the coastal plain. Likewise, vast agricultural estates, belonging to Ottoman officials and the ‘Abd al-Hādī family, dominated the Haifa and Jenin sub-districts, while the AoS itself was mostly characterized by clan-based cultivation patterns of locally-owned land (see chapter 3).

The Mediterranean Sea bounds the AoS on its western side. Numerous anchorages enabled locals to conduct maritime trade along the shores of the Levant. On its eastern side, the AoS forms part of the greater socio-economic space of Jabal Nablūs (considered in depth by B. Doumani in his book *Rediscovering Palestine*). I delineated its border to include all highland villages with lands or satellite hamlets on the plain. South of the Nahr al-‘Ōjā/Yarkon River stretched the distinct social space of the towns of Jaffa, Ramla and Lydda, the southern coastal plain and the western foothills of the Jerusalem hills (all parts of the Mutšarrafiyya of Jerusalem, described by J. Büssow in his book *Hamidian Palestine*).

The coastal plain, as a whole, attracted many migrants from southern Jordan, the Negev Desert, northern Sinai and Egypt proper. As a result, significant concentrations of nomads arose in the sandy (*ramel*) and wooded (*ghābe*) areas of the Sharon. During the 19th and 20th centuries, the primary tribal confederations in the AoS were the ‘Arab al-Ḥawāreth in the Naḥal Alexander/Nahr al-Iskandarūne river basin, and the ‘Arab al-‘Ōjā alongside Nahr al-‘Ōjā/Yarkon River, under the leadership of the Abū Kishk clan.

The AoS measures 1,172.39 km,² more or less evenly divided between the plain (Ara. *sahel*) and the highlands (Ara. *jbāl*, sing. *jabal*). The western part of the AoS forms a section of Palestine’s coastal plain. The dominant landscape formations in that area are the formerly forested red-sand (Ara. *ḥamrā*) hills; the alluvial lowlands along the Eastern Trough at the foot of the highlands, and the swampy floodplains with in the various river basins.² The eastern part of the study area falls within Jabal Nablūs, part of Palestine’s central highlands.

² Nahr al-Khudeira/Naḥal Ḥadera, Nahr al-Iskandarūne/Naḥal Alexander, Nahr al-Fāliq/Naḥal Poleg and Nahr al-‘Ōjā/Yarkon River.

Jabal Nablus is characterized by diverse and often difficult-to-cultivate topography, composed of hills and ridges dissected by deep gorges and narrow alluvial valleys.

The current study identified 239 sites inhabited during the Ottoman period and British Mandate in the area (see Table 1).

	No. of inhabited sites	1596	1700	1750	1799	1835	1871	1922	1931	1945
Highlands	108	41	34	37	35	39	44	54	78	79
Plain	82	9	6	6	12	11	32	38	50	53
Transitional zone	49	22	9	10	14	21	25	32	41	40
Total	239	72	49	53	61	71	101	124	169	172

Table 1: Estimated number of inhabited sites by date

Demographically speaking, the AoS is mostly homogeneous. Like most regions of Jabal Nablūs, its inhabitants are chiefly Sunni Muslims. Traces of two other ethno-religious groups, Samaritans and Orthodox Christians, also figure in the historical record. In the 15th and 16th centuries, the last Samaritans residing in the area converted to Islam, and those who clung to their religion left for Nablus by 1035AH (1625/6). Most Christians immigrated to the AoS from villages around Nablus in search of work. A sparse Christian presence existed in ‘Azzūn, ‘Anabtā and Far‘ūn, with only one substantial Christian community that developed in Tulkarm during the British Mandate period.

Continuous population movements from the highlands and from outside the AoS expanded the scale and scope of human activity in the Sharon, often in the form of seasonal, transhumance, migration. The available data testify to a gradual increase in the general population (from about 26,397 inhabitants in 1870/1 to 87,480 by 1945), in the number of inhabited sites (see table 1 above) and in the average number of inhabitants per site. The significant demographic growth (about 3.5 times in 75 years) obviously reduced the amount of arable land available per inhabitant.

The rugged nature of the highlands next to most home villages required residents to cultivate additional land in the plain, encouraging them to engage in seasonal habitation (Ara. *ta'zīb*) and establish satellite villages (Ara. *khirab*), sometimes, quite remotely from the mother village. The concurrent process of 'landscape improvement' (Ara. *istiṣlāḥ al-ḥayyiz*) in these new environment necessitated the development of new forms of political, economic and social organization in accordance with the varying technological and ecological conditions. While the highland population was sedentary, nomadic, or semi-nomadic, groups (Ara. *'Arab ruḥḥal*) resided in the coastal plain alongside sedentary *fallāḥīn*. The residents of the developing towns of Tūlkarm and Qalqīlya, remained attached at-large to their rural and agricultural ways of life, with their long-established occupations, customs and dialect. Acculturation to urbanity was limited to the upper echelons of society in the towns towards the end of the period under discussion (see Chapter 4).

The structure of the dissertation: the results of the study are presented in three empirical chapters, illustrating and corroborating the importance of anthropogenic factors at the level of the village, region, and family. Each chapter opens with a theoretical overview of the basic concepts and patterns of human existence at the specific level of analysis, and then delves into selected case studies demonstrating those patterns and concepts in practice. What follows is a brief exposition of the main arguments in the various chapters of the dissertation.

Chapter one constitutes an introductory chapter, offering a bird's-eye view of the major historiographical and methodological themes underlying the subject matter under investigation. The chapter opens with an introduction to basic concepts in settlement geography in general, and in settlement geography of the 'Arab Village' (Ara. *Al-Qarya al-'Arabiyya*; Heb. *Ha-Kfar ha-'Aravi*) in particular. Next comes an in-depth historiographical discussion, demonstrating the point that the unfortunate rift between the discourses of Israeli scholars (like A. Granovsky, D. Amiran and Y. Karmon) and Palestinian scholars (like Sh.

Kana'ana, W. Khalidi, A.M Al-Tīṭī and A.A. 'Arār), led to an incomplete and distorted image of the history of Arab settlement in the Sharon.

Inspired by the Paradigm of Decline in Ottoman Studies, as well as by Orientalist and Eurocentric outlooks, Zionist researchers and educators described Arab residents as passive actors succumbing to the static limitations of space. These scholars praised their own national project as the main harbinger, and foremost driver, of the modernization of the country. This negative portrayal of the Arab 'Other' manifests Zionist narratives equating the 'redemption of the Land' (Heb. *geulat ha-Aretz*) with the return of the Sons of Israel to their ancestral land. Such scholars buttressed their arguments with a positivist reading of hostile, biased and mostly unreliable, sources, commonly referred to as the Western Travelers' Literature.

Moreover, beyond the Zionist ideological bias, the geographical-historical study of the Middle East still follows, largely, the Regional Geography Paradigm. The basic premise of regional geography is the existence of common, absolute, and measurable characteristics defining the 'region' as an analytical space. In light of the Regional Geography Paradigm, Israeli geographers often discussed the 'Arab village' as a monolithic spatial entity. More often than not, they did not give enough weight to consequential differences between different settlements, nor to the heterogeneity exhibited in the identity and social structures of their inhabitants, and their socio-economic and political affiliations to other settlements. Taken together, these factors distinguish each 'Arab village' as a unique socio-spatial unit. Furthermore, the Regional Geography Paradigm encouraged researchers to examine every Arab settlement, as a whole, in isolation from the wider fabric of trade relations, society and administration of the Ottoman Levant (*Bilād al-Shām*).

Nevertheless, over the last decades, some new trends began to appear in the geographical history of the region. The Theory of Decline has been sidelined to the margins of acceptable scholarly discourse, and more importantly, perhaps, scholars have unearthed many native sources in Arabic and Turkish-Ottoman, and employed new research

methodologies, such as micro-history and use of geospatial information systems (GIS) to analyze them. Beginning in the 1990s, leading Palestinian scholars published major works describing Arab settlements from the perspective of their residents by using their own internal vocabulary. These works give a substantiated impression that changes in the patterns of settlement are better explained at the family level (the social base unit) or at the level of the village clusters (the *nāḥiye*; an administrative base unit), than on the level of the individual village. The focus of historical-geographers on the physical limitations of space deprived humans of their agency as active actors, capable of shaping the landscape to their advantage.

The chapter thus offers a prescription for mending these gaps through an integrative examination of the discourses and evidence in Arabic, Ottoman-Turkish, English and Hebrew. It weighs on the merits of the various sources, and outlines consistent criteria for their evaluation. The integrative approach, the seeds of which are evident in the works of Palestinian-Israeli scholars, has many advantages over its predecessors: it benefits from both the systematic approach of historical-geography, and from the rich and varied sources evident in Palestinian village books. The integrative approach promises to mitigate the ideological biases apparent in existing scholarship, and furthermore address shortcomings in the understanding of the dynamic, and complex, social fabric. In accordance with the lacunae described above, this study focuses on the anthropogenic, man-caused factors, to explain how humans settled and developed the landscape despite its natural limitations.

The next three chapters are empirical chapters, each dealing with a different level of analysis. The second chapter applies the integrative approach briefly described above for the analysis of the Arab settlement at the village level. The chapter scrutinizes the establishment, desertion and reconstruction of the villages on the western slopes of Jabal Nablūs. It shows that the westward expansion of the pale of settlement from the highlands to the plain began in the early 18th century, several decades prior to the French campaign in Egypt and Syria (1798-1801), traditionally considered as the beginning of modernity in the Middle East. The

resettlement of the first villages on the plain, such as Miska, al-Ṭīra, Qalqīlya, Ijlīl and al-Sheikh Muwannes, stemmed from the interplay between broad transformative processes and particular events in time and space. As the chapter illustrates, explaining the establishment of these villages is only possible when taking into consideration the socio-political fabric at the levels of the family and the region/village cluster.

The third chapter deals with settlement on the regional level. Following a concise overview of native notions of space and spatial arrangements, the chapter focuses on the Great Oak Forest (Ara. Al-Ghābe) as its test case. This forest was one of the most conspicuous features of the Sharon throughout most recorded history. Large areas of woodland consisting mainly of *Quercus Ithaburensis* covered the region between Nahr al-Iskandarūne/Naḥal Alexander, and Nahr al-‘Ōjā/Yarkon River. During 1860s the Ottoman authorities partitioned the Forest among 16 villages on the western slopes of Jabal Nablūs and in the eastern part of the Sharon to form the territories locally known as the Ghābāt.³

The Ghābāt played an important role in the expanding Arab settlement in the Sharon. The dissertation traces the heterogeneous patterns of use, ownership and possession in each of these territories. It shows, contrary to the established wisdom, that many mountain and plain villages maintained close relationships on the economic, social and administrative levels. Particular ecological, social, economic, and political variables effected the land tenure regimes in each village and its *ghābe*. Subsistence patterns in the Ghābāt ranged from permanent habitation to continuous migration; from settlement fixation to settlement abandonment, which often resulted in the transfer of land ownership to non-resident Arabs and Jews. The analysis of the findings further spells out several important insights:

³ These were called, in the *fallāḥī* colloquial, Ghābet Ṭūlkarem, Ghābet Beit Līd, Ghābet Fardīsyā, Ghābet Shūfe, Ghābet Qalansuwe (Gh. Umm ‘Ulleiqa), Ghābet Kufr Ṣūr (Gh. el-Kafārṣa), Ghābet Kufr Zībād (Gh. ez-Zabābde), Ghābat Kufr Jammāl (Gh. ej-Jamāmle), Ghābet Kufr ‘Abbūsh (Gh. el-‘Abābshe), Ghābet Kufr Sābā, Ghābet ‘Azzūn (Gh. el-‘Azāzne), Ghābet Jayyūs (Gh. ej-Jayāyse), Ghābet Miski, Ghābet eṭ-Ṭīri (known, like Ghābet Qalansuwe, as Gh. Umm ‘Ulleiqa), Ghābet eṭ-Ṭayibe esh-Shamāliyye and Ghābet eṭ-Ṭayibe el-Qibliyye.

(1) The prominent role played by the Ottoman authorities in establishing, delineating and regulating land use in the Ghābāt, and in encouraging settlement and agricultural development therein. In legal terms, the authorities classified the forested lands of the Ghābāt as agricultural land, rather than as woodland or pasture, encouraging residents to clear the thickets and place them under continual cultivation.

(2) The Ghābāt had designated usage within the land tenure regimes of their home villages (i.e., the Ghābāt were not a forsaken wasteland as often claimed in Zionist historiography). Specifically, most of the Ghābāt were cultivated under local variations of the *mushā'* system, which ran contrary to Ottoman Land Code of 1858, its expansions and revisions. Nevertheless, these land tenure regimes persisted long after the lands were formally registered under the name of individual titles holders in the Tapu *defters*. In the British Mandate period, the discrepancy between *de-jure* and *de-facto* land ownership and possession rights gave birth to a series of legal battles in which the claimants of customary, communal land tenure, in the Ghābāt, managed to overturn the registered titles to the land according to novel British interpretations of the old Ottoman land code.

(3) The process of settlement in the Ghābāt preceded the beginning of Zionist colonization, and, in fact, any European presence in the AoS. Therefore, its inception took place independently from these factors, in stark contrast to the claims of previous scholars like D. Amiran, D. Grossman and M. Hess Ashkenazi.

The expansion of Arab settlement in the Sharon during the 18th and 19th centuries led to the felling of its woodlands. Over several decades, overuse of the lands for grazing and cultivation inadvertently resulted in soil erosion and environmental degradation. These changes may have inspired the impressions of wastelands and desolation (Heb. *shmama*) that figure prominently in Zionist narratives of the Jewish colonization of the Sharon.

The fourth chapter deals with the Arab settlement on the family level. It opens with a theoretical overview of different concepts, social roles and identities associated with

Segmentary models of Arab society. It then turns to deal, in depth, with the political and social rise of the Ḥannūn family, a wealthy land-owning lineage of rural notables, in the second half of the 19th century. The ascendancy of the Ḥannūns echoes wider social and economic transformations in Jabal Nablūs. Ḥājj Miṣleḥ Yūsef Ḥannūn, the founder of the lineage, emigrated to Tulkarm from the village of Saffārīn in Nāḥiyet Wādī al-Sha‘īr. His sons served in the local bureaucracy that developed in Tulkarm following its designation as the administrative center for the newly-established Banī Ṣa‘b sub-district in 1882. By the beginning of the 20th century, the family’s estates encompassed thousands of hectares of land in the villages of Saffārīn, Shūfe, Kufr al-Labad, Dhannābe, Tūlkarm, as well as in the lands of Ghābet Shūfe and Ghābet Kufr Ṣūr.

The chapter concludes with a discussion of the globalization processes that brought about the integration of Jabal Nablūs into the developing world-economy. Jabal Nablūs has been incorporated into the Mediterranean lake of commodities, and the growing demand for cash crops overseas encouraged the Ḥannūns to settle on the coastal plain, purchase land for growing watermelons and citrus-fruit, and establish marriage alliances and trade relations with prominent mercantile families in Jaffa and Nablus. In the 1890s, they established Bayyārat Ḥannūn (at Ghābet Kufr Ṣūr), one of the first citrus groves (*bayyārāt*) in the AoS. Members of the Ḥannūn family invested considerable capital into their citrus cultivation, as well as efforts in fostering ties to aid in marketing their agricultural produce, through their relatives and in-laws in Jaffa. In doing so, the Ḥannūn family paved the way for other notable families to expand Arab citrus cultivation in the Sharon.

The political and social biography of the Ḥannūn family illustrates the complex interrelationships between geographical changes in Arab settlement patterns and the political, economic and demographic transformations in Palestine under British imperialism and Zionist colonization. During the British Mandate, the fate of the family was decided by its interaction with the expanding Jewish settlement in the Sharon, on the one hand, and the

intra-Arab struggle between the Ḥusseini camp its opposition on the other hand. The family sold some of its lands to Jewish entrepreneurs (seven Jewish settlements were established on land purchased from the Ḥannūn family) and then invested the money received from these transactions into their agricultural estates. The discussion of the Ḥannūn family thus completes the argument presented in the previous two chapters, reflecting the Arab population's historical agency as an active, enterprising and dynamic actor, adapting to and exploiting the changing geopolitical and economic realities for its benefit.

The fifth and final chapter of the dissertation offers an integrative, concluding, discussion that strives to comprehend the impact of anthropogenic factors on the distribution and types of settlements at the AoS. It argues that the natural environment influenced the patterns of settlements in the Ottoman period in an indirect and mediated way, e.g. – by fixing favored settlement sites in ancient times. The vast majority of Arab Ottoman-era sites overlay ancient remains due to favorable conditions for re-settlement. These localities offered existing water sources, building materials, mild topography, caves for shelter, and previously improved agricultural plots. At the same time, the prevailing social, political and economic considerations and constrains informed the decision which sites will be inhabited among the hundreds of ruins in the AoS. The chapter illustrates that residents utilized a wide array of native practices for 'improving' (Ara. *istiṣlāḥ*) the landscape, which helped them overcome many of its natural limitations, such as terracing in the rocky areas (Ara. *ta'mūr al-wa'r*), and temporal and spatial adaptations for life in the Ghābāt, which mitigated the risk of malaria.

Finally, the chapter focuses on further contributions of the discussion of the Arab settlement in the Sharon to the study of the history of Palestine. The historiographical perspective embodied in this work adds to the knowledge about rural life in the country in the late Ottoman period. The emphasis on dynamic anthropogenic factors, from a historical constructivist approach, makes it possible to re-evaluate wider processes of emigration, migration, nomadisation, and sedentarisation in the Ottoman Levant. Furthermore, it sheds

light on the roles played by the Ottoman authorities and rural elites in the socio-economic development of the region, highlighting the link between shifting social frameworks of belonging and alterations in the pattern of Arab settlement. Overall, the study provides a better picture of the formation of the patterns of Arab settlement – thus leading also to a better understanding of the processes that facilitated Jewish colonization in the region.

The scholarly significance of this dissertation, therefore, goes beyond the limits of its geographical scope, and it might well prove relevant to comprehending parallel settlement processes in other regions and times. Its key arguments may serve as a way to explain demographic changes in other settlement frontiers in the Ottoman Levant (such the Hauran, Trans-Jordan, the northern Negev and Jordan Valley), and may inspire new interpretations for observed settlement patterns in periods and regions for which no comparable evidence exists.

Dispelling Desolation: The Expansion of Arab Settlement in the Sharon
Plain and the Western Part of Jabal Nablus, 1700-1948

By Roy Marom

Supervised by: Prof. Mahmoud Yazbak

Dr. Ido Shahar

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE

"DOCTOR OF PHILOSOPHY"

Monograph

University of Haifa

Faculty of Humanities

Department of Middle Eastern and Islamic Studies

February, 2022

Dispelling Desolation: The Expansion of Arab Settlement in the Sharon
Plain and the Western Part of Jabal Nablus, 1700-1948

Roy Marom

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"
Monograph

University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Middle Eastern and Islamic Studies

February, 2022